

ЗМІСТ

Содержание	6
Contents	10

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЇ

Нагорний Б. Г. Соціологія та нова реальність	13
Бурлачук В. Ф. Суспільна думка і просвітницький розум	17
Бродецька Ю. Ю. Методологічні передумови аналізу проблеми цілісного суспільства	22
Голіков О. С. Знання в конституюванні соціального: класичне питання, класичні відповіді європейської докризової й кризової соціології	28
Кислова О. М. Концепція знання: погляд з позицій інтелектуального аналізу даних	35
Соболевська М. О. Постструктуралістська епістемологія як методологічна основа соціокультурного підходу	45
Кучер Г. О. Теоретичні витоки та розвиток цивілізаційної концепції Н. Еліаса в соціологічному дискурсі	51
Кліменкова А. М. Міфи як чинники формування культурних кодів	56
Фурман А. В., Шандрук С. К. Соціема як концепт сучасної соціологічної теорії	60
Осипова Н. П. Контракціоністський аспект рівноважної соціальної функції середнього класу	65
Мусієздов О. О. Поняття ідентичності в соціогуманітарному знанні	70
Філіппова О. А. Концептуалізація громадянства в контексті політики ідентичності	80
Зубарева О. І. Поле соціологічного виробництва як простір репрезентації дискурсу влади	86
Яковенко А. В. Смісложиттєва проблематика у соціальній еволюції	90
Живілова М. С. Просторовий вимір повсякденності: проблеми соціологічної концептуалізації	95
Полієнко В. В. Соціальна дискримінація та стигматизація за ознакою статі з позиції постструктуралістської та драматургічної соціології	100
Кулик М. А. Історія осмислення феномену соціальної пам'яті	105
Скок Н. С. Нарис концепції професійного самовизначення у соціальному часі	110
Погрібна В. Л. Об'єктно-предметна область юридичної соціології: підстави виокремлення	115
Калагін Ю. А. Розвиток військової соціології	119
Багаєва Т. Л. Питання об'єктивації соціології брендінгу	124
Проценко Л. Г. Наукова школа з перспективи системного підходу Н. Лумана	130
Калашнікова А. О. Соціологічна концептуалізація поняття мистецтва	135
Гоманюк М. А. Соціологічний потенціал вербатім-театру	140
Куразасва А. Л. Толерантність особистості: сутність, моделі, форми	147
Стрельник О. О. Материнська любов як історико-соціальний феномен	153
Лукашук В. І. Соціокультурна значущість спорту	157
Ніколенко В. В. Гастрономічна культура європейського суспільства Середньовіччя та Нового часу: логіка виникнення та особливості трансформації	161
Коритнікова Н. В. Евристичний потенціал методу онлайн-опитування в корпоративних дослідженнях	166
Підкуркова І. В. Особливості використання методології карток громадянського звітування в дослідженні якості роботи суду	173

РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Куценко О. Д. Соціальна структура українського суспільства (суб'єктивні виміри у порівняльному контексті)	177
Малиш Л. А. Індекс добробуту: алгоритм конструювання	185
Князєва О. В. Рівень життя населення Півдня України в думках і оцінках (за матеріалами соціологічного дослідження)	191
Познанська К. В. Соціальний розвиток селищної територіальної громади та життєві практики сільського населення: українські реалії	198
Катаєв С. Л. Комбінована ментальність міських жителів сільського походження	203
Яковенко Т. В. Соціально-демографічні аспекти старіння населення сучасної України	207
Лісєнко О. В. Політична ментальність сучасного українського суспільства	214
Кізілов О. І., Кізілова К. О., Кузіна І. І. Довіра до соціальних та політичних інститутів: основні чинники формування та тенденції зміни (за результатами міжнародного науково-дослідного проекту НІТТ-CIS)	218
Безносів М. А. Демократія і електоральна апатія: порівняльний аналіз	227
Тігар І. О. Фактори задоволеності урядом в Центрально-Східній та Східній Європі: економічні успіхи – довіра – ідеологія (6 країн на тлі економічної кризи 2008 року)	234
Герасіна Л. М., Сахань О. М. Проблема критичного зв'язку ідеї справедливості та соціальної політики в Україні: соціологічний вимір	242
Євтух В. Б. Соціальна ситуація суспільного розвитку в Україні: етнонаціональні виміри	247
Коржов Г. О. Колективні ідентичності в умовах глобальних змін	254
Мельніков А.С., Любовікова О. О. Віртуальні та реальні ідентичності в мережевих комунікаціях	259
Арбеніна В. Л. Етнічна ідентифікація сучасного українського студентства як чинник формування його громадянської ідентичності	266
Чернова Л. Е. Етнічна ідентичність нацменшин сучасної України	274
Гвоздецька Б. Г. Вплив соціально-демографічних та етнічних характеристик мешканців пограниччя на формування їх просторових ідентичностей	278
Перевезій О. А. Етнічний бізнес: сутність та роль у соціально-економічному житті поліетнічних країн	283
Климанська Л. Д. Фреймінг мовного питання в Україні: технологія проблематизації	290
Куртсеїтов Р. Д. Реалізація мовного законодавства України в Автономній Республіці Крим: етномовний аспект	296
Лисиця Н. М. Управління ідентичністю споживачів за допомогою реклами	302
Вакуленко С. М. Простір споживчого вибору: суб'єкти та основні складові	306
Степико В. П. Споживацтво як деструктивна практика українського суспільства	310
Набруско І. Ю. Сучасні гастрономічні практики як дзеркало українського суспільства: особливості та тенденції	315
Сорокіна Л. М., Шеломовська О. М. Туристичні практики сучасного українського суспільства: соціологічний аналіз (за матеріалами емпіричного дослідження у м. Дніпродзержинськ)	321
Ніколаєвський В. М. Соціальна безпека: теоретичні та методологічні питання аналізу	328
Рущенко І. П., Дубровський І. М. Соціальна безпека: від теорії до практики	334
Хобта С. В. Діяльність прикордонної та митної служб у процесі інституціоналізації державного кордону України	339

Суровцева І. Ю. Непотизм та кронизм як "м'які" форми корупції в сучасних організаціях	344
Волянська О. В. Особливості сприйняття корупції в Україні: соціологічний аналіз	348
Чаплик М. М. Злочини у лавах міліції	352
Клопот В. М. Онлайніві соціальні мережі як засіб мобілізації в сучасному українському суспільстві	356
Пермінова Г. В. Інформаційно-комунікаційні практики як основа взаємодії суб'єктів корпоративної соціальної відповідальності	360
Кодацька Н. О. Механізми соціальної політики у сфері працевлаштування жінок	365
Клименко О. Ю. Особливості патерналістської моделі соціального захисту дітей	369
Криницька І. П. Насильство над дітьми в сім'ї як соціокультурний феномен та модель його конструювання	373
Струченков О. В. Ставлення громадськості до запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування	377
Мазіна Н. Є. Ступінь реалізації прав людини в установах виконання покарань державної пенітенціарної служби України	383

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

Чепак В. В. Інституційні виміри освіти: матриці і організації	388
Злобіна О. Г., Бекешкіна І. Е. Модернізація системи вищої освіти в Україні і Болонський процес (за матеріалами емпіричного дослідження)	393
Подольська Є. А. Методологічні принципи осмислення та реалізації безперервної освіти	399
Хижняк Л. М. Проблемні поля в економічній освіті в умовах інтелектуалізації економіки і модернізація освітньої політики	403
Колісник Л. О. Проблеми рекрутування еліт через вищу школу та роль міжнародної академічної мобільності молоді в цьому процесі	407
Мотунова І. Г. Іноземні студенти в українських ВНЗ як прояв академічного капіталізму	411
Шоповалов А. С. Дигіталізація як сучасна тенденція розвитку вищої освіти	418
Сокурянська Л. Г. "Модернізація" та "постмодернізація" ціннісних орієнтацій студентства як фактор модернізації суспільства	421
Щудло С. А. Освіта в системі цінностей сучасного студентства	428
Белова Л. О. Соціальна пасивність українського студентства: причини та наслідки	437
Піменова О. О. Особливості актуалізації особистісної свободи в контексті парадигмальних змін сучасної освіти	441
Ненчук О. М. Індивідуалізація як контекст життєвої перспективи особистості в умовах сучасного суспільства	446
Белова О. Р., Бороніна Л. М., Вишневський Ю. Р. Вибір студентів: здоров'я – цінність, здоровий образ життя – не завжди	450
Дейнеко О. О. Бажання створити власну справу як стратегія мінімізації професійних ризиків сучасного українського студентства: ребрендинг уявлень про "бізнесменів 90-х"	456
Рябчук А., Цибанкова О. Подвійне навантаження як соціальний феномен в умовах сучасної України (поєднання навчання і роботи студентами м. Києва)	463
Демків О. Б. Прізонізація свідомості української молоді: постановка проблеми та емпіричні показники	469
Фудорова О. М. Вплив вищої освіти на формування соціального статусу осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні	474

СОДЕРЖАНИЕ

Contents	10
РАЗДЕЛ 1. ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ СОЦИОЛОГИИ	
Нагорный Б. Г. Социология и новая реальность	13
Бурлачук В. Ф. Общественное мнение и просвещенный разум	17
Бродецкая Ю. Ю. Методологические предпосылки анализа проблемы целостного общества	22
Голиков А. С. Знание в конституировании социального: классический вопрос, классические ответы в европейской докризисной и кризисной социологии	28
Кислова О. Н. Концепция знания: взгляд с позиций интеллектуального анализа данных	35
Соболевская М. А. Постструктуралистская эпистемология как методологическая основа социокультурного подхода	45
Кучер Г. О. Теоретические истоки и развитие цивилизационной концепции Н. Элиаса в социологическом дискурсе	51
Клименкова А. М. Мифы как факторы формирования культурных кодов	56
Фурман А. В., Шандрук С. К. Социэма как концепт современной социологической теории	60
Осипова Н. Ф. Контракционистский аспект равновесной социальной функции среднего класса	65
Мусиездов А. А. Понятие идентичности в социогуманитарном знании	70
Филиппова О. А. Концептуализация гражданства в контексте политики идентичности	80
Зубарева О. И. Поле социологического производства как пространство репрезентации дискурса власти	86
Яковенко А. В. Смыслжизненная проблематика в социальной эволюции	90
Живилова М. С. Пространственное измерение повседневности: проблемы социологической концептуализации	95
Полиенко В. В. Социальная дискриминация и стигматизация по половому признаку с позиции постструктуралистской и драматургической социологии	100
Кулик М. А. История осмысления феномена социальной памяти	105
Скок Н. С. Очерк концепции профессионального самоопределения в социальном времени	110
Погребная В. Л. Объектно-предметная область юридической социологии: основания для выделения	115
Калагин Ю. А. Развитие военной социологии	119
Багаева Т. Л. Вопросы объективации социологии брендинга	124
Проценко Л. Г. Научная школа в перспективе системного подхода Н. Лумана	130
Калашникова А. А. Социологическая концептуализация понятия искусство	135
Гоманюк Н. А. Социологический потенциал вербатим-театра	140
Куразаева А. Л. Толерантность личности: сущность, модели, формы	147
Стрельник Е. А. Материнская любовь как историко-социальный феномен	153
Лукашук В. И. Социокультурная значимость спорта	157
Николенко В. В. Гастрономическая культура европейского общества Средневековья и Нового времени: логика возникновения и особенности трансформации	161
Корытникова Н. В. Эвристический потенциал метода онлайн-опроса в корпоративных исследованиях	166

Подкуркова И. В. Особенности использования методологии карточек гражданской отчетности в исследовании качества работы суда	173
---	------------

РАЗДЕЛ 2. СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Куценко О. Д. Социальная структура украинского общества (субъективные измерения в сравнительном контексте)	177
Малиш Л. О. Индекс благосостояния: алгоритм конструирования	185
Князева Е. В. Уровень жизни населения Юга Украины в мнениях и оценках (по материалам социологического исследования)	191
Познанская Е. В. Социальное развитие поселковой территориальной общины и жизненные практики сельского населения: украинские реалии	198
Катаев С. Л. Комбинированная ментальность городских жителей сельского происхождения	203
Яковенко Т. В. Социально-демографические аспекты старения населения современной Украины	207
Лисеенко Е. В. Политическая ментальность современного украинского общества	214
Кизилов А. И., Кизилова К. А., Кузина И. И. Доверие к социальным и политическим институтам: основные факторы формирования и тенденции изменения (по результатам международного научно-исследовательского проекта НІТТ-CIS)	218
Безнос М. А. Демократия и электоральная апатия: сравнительный анализ	227
Титарь И. А. Факторы удовлетворенности правительством в Центрально-Восточной и Восточной Европе: экономические успехи-доверие-идеология (6 стран на фоне экономического кризиса 2008 года)	234
Герасина Л. Н., Сахань О. Н. Проблема критической связи идеи справедливости и социальной политики в Украине: социологическое измерение	242
Евтух В. Б. Социальная ситуация общественного развития в Украине: этнонациональные измерения	247
Коржов Г. О. Коллективные идентичности в условиях глобальных изменений	254
Мельников А. С, Лобовикова Е.А. Виртуальные и реальные идентичности в сетевых коммуникациях	259
Арбенина В. Л. Этническая идентификация современного украинского студенчества как фактор формирования его гражданской идентичности	266
Чернова Л. Е. Этническая идентичность нацменьшинств современной Украины	274
Гвоздецкая Б. Г. Влияние социально-демографических и этнических характеристик жителей пограничья на формирование их пространственных идентичностей	278
Перевезий Е. А. Этнический бизнес: сущность и роль в социально-экономической жизни полиэтнических стран	283
Климанская Л. Д. Фрейминг языкового вопроса в Украине: технология проблематизации	290
Куртсеитов Р.Д. Реализация языкового законодательства Украины в Автономной Республике Крым: этноязыковой аспект	296
Лисица Н. М. Управление идентичностью потребителей с помощью рекламы	302
Вакуленко С. Н. Пространство потребительского выбора: субъекты и основные структурные элементы	306
Степико В. П. Потребительство как деструктивная практика украинского общества	310
Набруско И. Ю. Современные гастрономические практики как зеркало украинского общества: особенности и тенденции	315
Сорокина Л. Н., Шеломовская О. Н. Туристические практики современного украинского общества: социологический анализ (по материалам эмпирического исследования в г. Днепродзержинск)	321

Николаевский В. Н. Социальная безопасность: теоретические и методологические вопросы анализа	328
Рущенко И. П., Дубровский И. М. Социальная безопасность: от теории к практике	334
Хобта С. В. Деятельность пограничной и таможенной служб в процессе институционализации государственной границы Украины	339
Суровцева И. Ю. Непотизм и кронизм как "мягкие" формы коррупции в современных организациях	344
Волянская Е. В. Особенности восприятия коррупции в Украине: социологический анализ	348
Чаплик Н. Н. Преступления в рядах милиции	352
Клопот В. Н. Онлайн-социальные сети как средство мобилизации в современном украинском обществе	356
Перминова А. В. Информационно-коммуникационные практики как основа взаимодействия субъектов корпоративной социальной ответственности	360
Кодацкая Н. А. Механизмы социальной политики в сфере трудоустройства женщин	365
Клименко Е. Ю. Особенности патерналистской модели социальной защиты детей	369
Криницкая И. П. Насилие над детьми в семье как социокультурный феномен и модель его конструирования	373
Струченков А. В. Отношение общественности к внедрению накопительной системы общеобязательного государственного пенсионного страхования	377
Мазина Н. Е. Степень реализации прав человека в учреждениях исполнения наказаний государственной пенитенциарной службы Украины	383

РАЗДЕЛ 3. ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ И МОЛОДЕЖИ

Чепак В. В. Институциональные измерения образования: матрицы и организации	388
Злобина Е. Г., Бекешкина И. Э. Модернизация системы высшего образования в Украине и Болонский процесс (по материалам эмпирического исследования)	393
Подольская Е. А. Методологические принципы осмысления и реализации непрерывного образования	399
Хижняк Л. М. Проблемные поля в экономическом образовании в условиях интеллектуализации экономики и модернизация образовательной политики	403
Колесник Л. А. Проблемы рекрутирования элит через высшую школу и роль международной академической мобильности молодежи в этом процессе	407
Мотунова И. Г. Иностранцы студенты в украинских ВУЗах как проявление академического капитализма	411
Шаповалов А. С. Дигитализация как современная тенденция развития высшего образования	418
Сокурская Л. Г. "Модернизация" и "постмодернизация" ценностных ориентаций студенчества как фактор модернизации общества	421
Щудло С. А. Образование в системе ценностей современного студенчества	428
Белова Л. А. Социальная пассивность украинского студенчества: причины и последствия	437
Пименова О. А. Особенности актуализации личностной свободы в контексте парадигмальных изменений современного образования	441
Ненчук О. Н. Индивидуализация как контекст жизненной перспективы личности в условиях современного общества	446
Белова О. Р., Боронина Л. Н., Вишневецкий Ю.Р. Выбор студентов: здоровье – ценность, здоровый образ жизни – не всегда	450

Дейнеко А. А. Желание создать собственное дело как стратегия минимизации профессиональных рисков современного украинского студенчества: ребрендинг представлений о "бизнесменах 90-х"	456
Рябчук А., Цыбанкова Е. Двойная нагрузка как социальный феномен в условиях современной Украины (совмещение учебы и работы студентами г. Киева)	463
Демків О. Б. Призонизация сознания украинской молодежи: постановка проблемы и эмпирические показатели	469
Фудорова Е. Н. Влияние высшего образования на формирование социального статуса лиц с ограниченными возможностями в современной Украине	474

CONTENTS

THE THEORY AND THE METODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGY

Nagorniy B. Sociology and New Reality	13
Burlachuk V. Public Opinion and Enlightened Mind	17
Brodeckaya U. Methodological Preconditions of Analysis of the Problem of Integrated Society	22
Golikov A. Knowledge in Constitution of the Social: the Classic Question, the Classic Answers in European Pre-crisis and Crisis Sociology	28
Kislova O. Concept of Knowledge: from the Point of View of Data Mining	35
Sobolevskaya M. Post-structural epistemology as the Methodological Basis of Sociocultural Approach	45
Kucher G. Theoretical Origins and Development of Civilization Concept of N. Elias in Sociological Discourse	51
Kilmenkova A. Myths as Factors of Forming of Cultural Codes	56
Furman A., Shandruk S. Sotsiema as a Concept of Contemporary Sociological Theory	60
Osyova N. The Contract Aspect of the Equilibrium Social Function of the Middle Class	65
Musiezdov A. The Concept of Identity in Socio-Humanitarian Knowledge	70
Filippova O. Conceptualization of Citizenship in the Context of Politics of Identity	80
Zubareva O. The Field of Sociological Production as a Space of Representation of the Discourse of Power	86
Yakovenko A. Meaning-of-Life Problem in Social Evolution	90
Zhivilova M. The Spatial Dimension of Daily Life: the Problems of Sociological Conceptualization	95
Polienko V. Social Discrimination and stigmatization based on gender in poststructuralist and dramatic sociology	100
Kulik M. History of Understanding of Phenomenon of Social Memory	105
Skok N. Essay of Concept of Professional Self-Determination in Social Time	110
Pogribna V. Object-Subject Area of Juristic Sociology: Basis for Extraction	115
Kalagin Yu. Development of Military Sociology	119
Bagaeva T. Issues of Objectification of Sociology of Branding	124
Protsenko L. Scientific School from the Perspective of System Approach of N.Luman	130
Kalashnikova A. Sociological Conceptualization of the Concept of Art	135
Gomanuk N. Sociological Potential of Verbatim-Theatre	140
Kurazaeva A. Tolerance of Individual: Nature, Forms, Models	147
Strelnik H. Maternal Love as Historical and Social Phenomenon	153
Lukashchuk V. Sociocultural Significance of Sport	157
Nikolenko V. Gastronomic Culture of the European Society of the Middle Ages and Modern Time: Logic and Characteristics of Transformation	161
Korytnikova N. Heuristic Potential of the Method of Online-poll in Corporate Research	166
Pidkurkova I. Peculiarities of Citizen Report Cards Methodology in Evaluation of the Quality of Courts Work	173

SOCIOLOGICAL RESEARCH of CONTEMPORARY SOCIETY'S PROBLEM

Kutsenko O. Social Structure of Ukrainian Society (Subjective Measurements in a Comparative Context	177
Malysh L. Well-Being Index: Algorithm for Constructing	185

Knyazeva H. Living Standard of the Population of the Southern Ukraine in Opinions and Estimates (according to the Materials of the Sociological Research)	191
Poznanska K. Social Development of Village of the Territorial Community and Life Practices of the Rural Population: Ukrainian Realities	198
Kataev S. Combined Mentality of City-Dwellers of Rural Origin	203
Yakovenko T. Social and Demographic Aspects of Population's Aging in Modern Ukraine	207
Liseyenko E. Political Mentality of Modern Ukrainian Society	214
Kizilov A., Kizilova K., Kuzina I. Trust in Social and Political Institutions: Main Factors of Formation and Trends of Changes (according to the results of the international research project HITT-CIS)	218
Beznosov M. Democracy and Electoral Apathy: Comparative Analysis	227
Titar I. Factors of Satisfaction with Government in Central-Eastern and Eastern Europe: Economic Performance-Trust-Ideology (6 Countries Before and After the 2008 Economic Crisis)	234
Gerasina L., Sakhan O. Problem of Critical Connection of Idea of Justice and Social Policy in Ukraine: Sociological Dimension	242
Yevtukh V. Social Situation of Social Development in Ukraine: Ethnonational Dimension	247
Korzhov G. Collective Identities in Conditions of Global Changes	254
Melnikov A., Lobovikova E. Virtual and Real Identities in the Network Communications	259
Arbenina V. Ethnical Identification of Modern Ukrainian Students as the Forming Factor of Civil Identity	266
Chernova L. Ethnic Identity of National Minorities of Modern Ukraine	274
Hvozdecka B. Influence of Socio-Demographic and Ethnic Characteristics of Borderland Residents on Formation of Their Spatial Identities	278
Perevesiy H. Ethnic Business: Nature and Role in Social and Economic Life of Polyethnic Countries	283
Klymanska L. Framing the Language Issue in Ukraine: Technology of Problematization	290
Kurtseitov R. Realization of the Linguistic Legislation of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea: Ethnolinguistic Aspect	296
Lysytsa N. Consumers' Identity Management through Advertising	302
Vaculenko S. Space of Consumer Choice: Subjects and Basic Structural Elements	306
Stepyko V. Consumerism as a Destructive Practice of Ukrainian Society	310
Nabrusko I. Modern Gastronomic Practices as Reflection of Ukrainian Consumption: Peculiarities and Tendencies	315
Sorokina L., Shelomovska O. Tourist Practices of Modern Ukrainian Society: Sociological Analysis (according to Materials of Empiric Research in the city of Dniprodzerzhynsk)	321
Nikolayevskyy V. Social Security: Theoretical and Methodological Issues of Analysis	328
Rushenko I., Dubrovskiy I. Social Security: from Theory to Practice	334
Khobta S. The Activity of the State Border Guard Service and the State Customs Service in the Process of Ukraine's State Border Institutionalization	339
Surovtseva I. Nepotism and Cronyism as the "Soft" Forms of Corruption in Modern Organizations	344
Volyanska E. Peculiarities of Perception of Corruption in Ukraine: Sociological Analysis	348
Chaplyk M. Crime in the Police Force	352
Klopot V. Online Social Networks as a Means of Mobilization in Modern Ukrainian Society	356
Perminova G. Information and Communication Practices as the Basis of Interaction of the Subjects of Corporate Social Responsibility	360
Kodatska N. Mechanisms of Social Policy in the Area of Women's Job Placement	365

Klimenko E. Features of the Paternalistic Model of Social Protection of Children	369
Krynytska I. Violence against Children in Family as Social and Cultural Phenomenon and Model of its Construction	373
Struchenkov O. Public Attitudes to Introduction of Stocking System of Obligatory State Pension Insurance	377
Mazina N. Degree of Realization of Human Rights in Penal Institutions of the State Penitentiary Service of Ukraine	383

RESEARCH on the PROBLEMS of EDUCATIONS and YOUTH

Chepak V. Institutional Measurement of Education: Matrices and Organizations	388
Zlobina H., Bekeshkina I. Modernization of the Education System of Ukraine and the Bologna Process (according to the materials of empiric research)	393
Podolska E. Methodological Principals of Understanding and Realization of Continuing Education	399
Khyzhniak L. Problem Fields in Economic Education in Conditions of Economy Intellectualization and Modernization of Educational Policy	403
Kolisnyk L. Problems of Elites Recruiting through High School and the Role of International Academic Mobility of Young People in this Process	407
Shudlo S. Education in the System of Values of Modern Students	411
Sokuryanskaya L. "Modernization" and "Postmodernization" of Value Orientations of Students as a Factor of Society Modernization	418
Belova L. Social Passivity of Ukrainian Students: Reasons and Consequences	421
Pimenova O. Reculiarities of Actualization of Personal Freedom in the Context of Paradigm Changes of Contemporary Education	428
Nenchuk O. Individualization as the Context of the Vital Prospect of Personality in the Conditions of Modern Society	437
Shapovalov A. Digitization as Modern Development Trend in Higher Education	441
Belova O., Boronina L., Vishnevsky U. Students' Choice: Health - Value, Health Life Style – Not Usually	446
Deineko A. Desire to Create Own Business as a Strategy of Minimalization of Professional Risks of Modern Ukrainian Students: Re-Branding of Presentation of "Businessmen of 90s"	450
Ryabckuk A., Tsybankova E. Double Occupancy as Social Phenomenon in Modern Ukraine (combining of study and work by students in the city of Kyiv)	456
Motunova I. Foreign Students in Ukrainian Higher Education Establishments as Manifestation of Academic Capitalism	463
Demkiv O. Prisonization of Consciousness of Ukrainian Youth: Formulation of Problem and Empirical Indicators	469
Fudorova H. Influence of Higher Education on Formation of Social Status of People with Disabilities in Modern Ukraine	474

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.75:005

СОЦИОЛОГИЯ И НОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ

Нагорный Борис Григорьевич – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии Восточноукраинского национального университета имени В. Даля

В статье рассматриваются тенденции формирования новой социологической парадигмы, способной современное общество, функционирующее в условиях неопределенности, кризиса национальных идентичностей, латентных процессов, новых транснациональных субъектов управления, нарастающих темпов экономического, социального и информационного неравенства как на глобальном уровне, так и на уровне отдельных социальных групп.

Ключевые слова: социологические парадигмы, социальные индикаторы, устойчивое развитие, латентные субъекты управления, модернизация.

У статті розглядаються тенденції у формуванні нової соціологічної парадигми, яка здатна охарактеризувати сучасне суспільство, що функціонує в умовах невизначеності, кризи національних ідентичностей, латентних процесів, утворення нових транснаціональних суб'єктів управління, зростаючих темпів економічного, соціальної та інформаційної нерівності як на глобальному рівні, так і на рівні окремих соціальних груп.

Ключові слова: соціологічні парадигми, соціальні індикатори, сталий розвиток, латентні суб'єкти управління, модернізація.

This article examines trends in the formation of a new sociological paradigm, which could characterize the modern global society emerging under conditions of uncertainty, crisis, national identities, hidden latent processes, formation of new transnational management subjects, increasing the pace of economic, social and digital divide, both at the global level, and at the level of individual social groups.

Keywords: sociological paradigms, social indicators, sustainable development, latent subjects of management, modernization.

Дискуссии о роли социологии в современном обществе, подверженном сложным процессам глобализации и трансформации, продолжаются. Можно привести обширный перечень работ, в которых делаются обоснованные попытки определить особенности социологии в новом столетии: социология постмодернизма, нелинейная социология, постклассическая социология, постнеклассическая, ценностно-ориентированная социология и т.д. [1-8]. Кроме работ, которые широко обсуждаются в профессиональном сообществе, необходимо также сослаться на известную дискуссию двух президентов Международной социологической Ассоциации - Вервеки (Франция) и Буравого (США) о степени публичности социологии, обращения Энтони Гидденса к социологическому сообществу. Необходимо также упомянуть дискуссию, которая состоялась в мае 2012 года в Киево-Могилянской Академии по инициативе Президента Международной социологической Ассоциации Майкла Буравого, по теме роли публичности в социологии [9].

На наш взгляд, сложность обсуждаемой проблемы состоит в том, что скорость изменений, происходящих как в жизни отдельной личности, так и в деятельности мирового сообщества настолько стремительна, что накапливается значительное количество задержек с ответами на вызовы времени. И дело не только в скорости этих изменений. Личности, социальные группы и общество в целом стали принципиально другими. Многие ключевые понятия социологии: социализация личности, ценности, структура организации и мирового сообщества в целом, принципы управления, формирование элиты и т.д. принципиально изменили свое содержание.

Цель статьи – попытка показать некоторые новые тенденции, которые возникают в современном глобализирующемся обществе в связи с ускоряющимися темпами социальных изменений, формированием новых объектов управления и транснациональных структур, которые оттесняют на второй план значение национальных границ и культурных идентичностей (то, что З.Бауман очень точно назвал "текучей современностью").

На наш взгляд, многие обоснованные претензии к социологам (если попытаться эти претензии обобщить) выглядят так: пока происходят теоретические дискуссии о признаках современного глобального общества, само общество и его отдельные составляющие меняются настолько стремительно, что те или иные характеристики общества к какому-то временному интервалу безнадежно устаревают. Опережающих прогнозов явно не хватает в виду их сложности и все возрастающей неопределенности в развитии социальных процессов. В качестве примера назовем процессы глобализации и виртуализации общества.

Кроме того, перед социологией, как и перед другими науками о человеке и обществе, встает очень сложный вопрос, на который нужно отвечать незамедлительно: "В связи с резко возросшим объемом информации и одновременно таким же быстрым процессом ее устаревания, что из информационного багажа человечества, накопленного на начало второго десятилетия XXI века передавать будущим поколениям,?" (Отметим, кстати, что социология, как и социальная психология, еще не ответили на другой сложный вопрос: "Что делать с известным парадоксом, сформулированным специалистами по информатике - "избыток информации при ее колоссальном дефиците"").

Фактически социологам, как и другим исследователям социальных процессов, приходится сталкиваться с двумя типами современного общества: реальным и виртуальным. Совершенно новый характер приобретают коммуникационные процессы, искусство анализировать информацию. М. Кастельс очень точно заметил, что мастерство аналитика состоит не в том, чтобы анализировать, что напечатано, а то – что не напечатано и почему оно не напечатано [10]. К сожалению, необходимо признать, что такой феномен, как социальные сети и их роль в современном мире начал исследоваться с большим опозданием.

С опозданием начались также исследоваться технологии информационно-сетевых войн, а также проблемы информационного неравенства. (Безобидный для многих флешмоб трансформировался через короткий интервал времени в цветные революции, в известные события в арабском мире).

Директор Института проблем глобализации М.Г. Делягин считает, что отличительной чертой нынешнего этапа глобализации является существенное усиление влияния теневых трансформационных структур: "Объективные закономерности технологического и социально-экономического развития реализуются во многом непубличными и неформальными взаимодействиями. В силу самой своей природы они надежнее публичных и формально зарегистрированных взаимодействий защищены от внешнего "постороннего" влияния и уже хотя бы только поэтому являются более эффективными" [11, с.115-130]. Автор аргументирует тезис о том, что мировая экономическая депрессия, глобальный кризис производства свидетельствуют о загнивании глобальных монополий, истощенности их исторической миссии. Глобальные управляющие кланы, сталкиваются с давлением объективной потребности. Причина этой потребности заключается в сверхпроизводительности информационных технологий, которые делают избыточным существование значительной части человечества, в первую очередь "среднего класса" развитых стран. С точки зрения извлечения прибыли эти люди просто перестают быть производящим ресурсом и становятся чистыми издержками, соответственно, их потребление становится для глобальных корпораций чистыми издержками, подлежащими неукоснительному сокращению, - особенно в условиях кризисов. Квинтэссенция социальных проблем по мнению М. Делягина заключается в том, что "существование не просто значительной, но и основной части человечества становится нерентабельным" [11, с. 118].

Актуальным становится термин "культурная травма" (введенный П. Штомпкой) и "методологическая травма" (Г. Г. Татарова), характеризующие ситуацию, возникающую из-за принципиально новых ситуаций и проблем, которые не могут быть решены с помощью накопленного опыта, что заставляет исследователей искать новые методы и способы решения этих проблем [12].

Примеров предостаточно. Многие постсоциалистические страны - и Украина в том числе – в качестве стратегической цели считают вхождение в европейское сообщество. Вместе с тем, кризисные явления, характерные для стран ЕС (Греция, Испания и Португалия) на повестку дня выносят формулировку, немыслимую для предыдущих лет: есть ли будущее у европейского сообщества и не вернуться ли страны, входящие в еврозону, к прежним национальным валютам? Отдадим должное проницательности академика Юрия Пахомова, который более года назад написал удивительно точную статью-прогноз с характерным названием "В Евросоюз Украину не примут, и в этом наше спасение" [13].

Как известно, одной из целей внешней политики Украины является курс на сближение и последующее вхождение в ЕС. Однако сейчас обострились разногласия в самом европейском сообществе.

Возникшие противоречия свидетельствуют об актуальности обсуждения будущего ЕС и необходимости корректировки взаимоотношений Украины со странами Европы.

Период развития социологии с 1980 года до настоящего времени Н. И. Лапин и В. А. Ядов характеризуют как постклассический [1-4], В. И. Добренков считает, что к современной социологии можно использовать подходы известного российского философа В. С. Степина, который характеризует современную науку как постнеклассическую [7]. Примечательно, что известный американский социолог Рэндалл Коллинз, рассматривая историю социологии как историю четырех классических идейных школ, завершил свою фундаментальную работу примечательными словами: "Мне кажется весьма благоприятным, что социологические традиции вышли из своих берегов и смешались друг с другом в разных пропорциях. Прогресс в достижении более фундаментальных истин осуществляется через столкновение идей. В этом процессе можно избавиться от слабостей одного круга идей и интегрирования его сильных сторон с сильными сторонами других традиций" [14 с. 301-302].

В фундаментальной работе известных французских социологов Эва Кьяпелло и Люка Болтански "Новый дух капитализма" отмечается что "новый дух капитализма восторжествовал благодаря удивительному по своему характеру усвоению "художественной критики" капитализма – той критики, которая только и делала, что разоблачала капиталистическое отчуждение. В то же самое время "социальная критика" проморгала рождение, "недосмотр" пытается ликвидировать исследование "нового духа капитализма" [15, с.5].

Известный экономист и директор Института Земли при Колумбийском университете Джеффри Сакс одну из своих последних работ назвал "Конец бедности. Экономические возможности нашего времени". В книге приложен красноречивый документ: атлас мира, где яркой краской отмечены страны, население которых тратит на жизнь 1-2 доллара в день [16].

Президент Международной Социологической Ассоциации Майкл Буравой в ряде совместных публикаций с Э. О. Райтом вводят понятие "социологический марксизм" [17]. Авторы приходят к примечательному выводу, что "социологический марксизм требует, чтобы мы уделяли пристальное внимание альтернативам капитализма, поскольку конец капитализма как внутренняя тенденция более неизбежен, а попытки создать социализм не удалось. Социологический марксизм без освободительного марксизма вырождается в циничную пессимистическую критику капитализма, поощряющую пассивность перед лицом огромных возможностей к воспроизводству. Освобожденный марксизм без социологического марксизма – это безудержный утопизм, лишенный оснований в реальных противоречиях капитализма и неспособный завладеть воображением людей, не дающий всем альтернативам кажущейся естественности и неизбежности капитализма превратиться в надуманные невозможности" [17, с. 37].

Руководитель Центра социологии управления и социальных технологий Института социологии РАН А. В. Тихонов [5], аргументируя тезис о том, что социология включена в более сложную систему отношений с властью и обществом, чем естественные и технические науки, приводит в качестве иллюстрации пример из новейшей истории. "Бывшему советнику правительства Е. Гайдара О.И. Шкартану удалось накануне реформ 1992 года пригласить в Москву группу высококвалифицированных специалистов в составе Ф.Э. Кардозу, М. Карноя, М. Кастельса, С. Коэна и А. Турена. Эти уважаемые социологи и политики пытались открыть глаза на последствия для России некритического следования рекомендациям Всемирного банка. Однако результат их усилий оказался нулевым" [18, с.3-4].

Среди многочисленных событий глобального и локального уровней уходящего 2012 года хотелось бы выделить в первую очередь два. Это, прежде всего, Конференция Организации Объединенных Наций по устойчивому развитию, состоявшаяся в Рио-де-Жанейро 20-22 июня 2012 года "РИО+20" (конференция была организована в ознаменование первой конференции по устойчивому развитию состоявшейся в Бразилии в 1992 году). Аналитикам еще предстоит ответить на ряд вопросов, которые до сих пор задают не только журналисты. В их числе один из главных: почему итоговый документ конференции "Будущее, которого мы хотим" [19] вызвало такой слабый резонанс? Объясняется ли это усталостью разобщенного человечества от очередных декларативных заявлений пусть на самом высоком уровне, тлеющими очагами международных конфликтов в различных районах мира, стремительными темпами усугубляющегося социального и экономического неравенства, социального и экономического неравенства теперь уже на глобальном уровне? Как бы там ни было, многостраничный итоговый документ Конференции почти из 300-х пунктов, нуждается в обстоятельном, в том числе в социологическом, анализе.

Но даже при беглом прочтении итогового документа Конференции бросается в глаза обостренная тревога составителей документа, которые пытаются определить социальный диагноз человечеству: "Мы признаем, что с 1992 года прогресс, достигнутый на отдельных направлениях, был незначительным... нас глубоко беспокоит, что каждый пятый человек на планете, а это более миллиарда людей, до сих пор живет в условиях крайней нищеты; а каждый седьмой житель планеты – или 14

процентов – страдает хроническим недоеданием, и что здоровье людей подвергается угрозе, продолжают свирепствовать пандемии, эпидемии" [19, с.5].

Эта Конференция, на которой в числе актуальных задач нового тысячелетия названа необходимость устранения разрыва между развитыми и развивающимися странами, во многом созвучна со вторым событием 2012 года – публикация ежегодного доклада Китайского центра модернизации. На наш взгляд, эти доклады прошли незамеченными для научной общественности, хотя их результаты заслуживают самого внимательного рассмотрения. Ведь материалы десяти ежегодных докладов (2001-2010), подготовленные китайскими специалистами, работающими в Центре исследования модернизации, в которых представлены данные о состоянии и тенденции модернизации в 131 стране мира за длительный исторический период представляют значительный интерес? В частности авторы считают, что всемирная модернизация ведет отсчет с 60-х годов XVIII в. и будет продолжаться до 2100 года – всего 340 лет.

Анализируя накопленный опыт модернизации, авторы доклада сделали вывод, что среди 131 страны было от 12 до 20 развитых стран, от 89 до 113 – развивающихся стран. В XXI веке, с учетом опыта прошедших трех столетий, будет около 20 развитых стран и более сотни развивающихся, из которых только от 1 до 5 станут развитыми [20]. Кроме того, китайские специалисты внесли очень интересную "добавку" к индексу человеческого развития, который на протяжении многих лет успешно применяется ООН для сравнительного анализа развития стран мирового сообщества. Этот индекс включает в себя нетрадиционный образовательный критерий, кроме того, особого внимания заслуживает методика китайских специалистов по использованию усовершенствованного индекса человеческого развития не только по стране в целом, но и по отдельным регионам страны.

Неожиданно возник новый "старый" вопрос: что делать со все увеличивающимся населением земного шара? Ведь осенью 2011 года население земного шара достигло 7 млрд., а по прогнозу Организации Объединенных Наций к 2050 году эта величина достигнет 9-ти млрд. В известной работе немецких аналитиков Г.-П. Мартина и Х. Шумана "Западня глобализации. Атака на процветание и демократию", упоминается о работе Международного форума (Сан-Франциско, 1995 год), который собрал бывший президент Советского Союза М. Горбачев. Уже тогда Збигнев Бжезинский пытался сделать теоретическое обоснование использования "излишнего" населения земного шара, которое в XXI веке будет составлять ни много, ни мало 85% [21].

Сложность анализируемых социальных процессов современного мира состоит еще и в том, что многие явления, объекты и субъекты этих процессов являются скрытыми. Многие известные специалисты высказывают обеспокоенность тем возрастающим влиянием латентных транснациональных образований, для которых не существует ни национальных границ, ни национальных правительств. Специалисты, занимающиеся проблемами социологии управления, вообще в растерянности: все (или почти все) классические схемы, которые изучает менеджмент и политическая социология, безнадежно устарели. Мы уже упоминали о работах китайских специалистов, которые сделали уникальные обобщения модернизации человечества на протяжении всей истории этой модернизации. Их выводы безжалостны для многих стран: чем быстрее будет приближаться будущее, тем меньшее число стран будет попадать в число развитых. И, соответственно, население этих навсегда отсталых стран будет жить совершенно по наиболее низким социальным стандартам...

В числе новых вызовов 21 столетия – формирование нетрадиционных, в большинстве случаев, латентных объектов управления, которые, в свою очередь, вызывают появление новых латентных социальных процессов. М. Г. Делягин считает, что сейчас формируется (сформирован?) новый глобальный управляющий класс. Он считает, что "новый глобальный класс собственников и управленцев противостоит разделённым государственными границами обществам не только в качестве одновременного владельца и управленца, но и в качестве глобальной, то есть всеобъемлющей структуры" [22, с. 74]. По его мнению, этот глобальный господствующий класс не привязан причинно ни к одной стране и не имеет внешних для себя обязательств, враждебно относится к любой национальной, культурной самоидентифицирующейся общности. Попадая под влияние этого класса национальные государственные управляющие системы перерождаются, начинают считать себя не частью своих народов, а частью этого глобального класса.

Никогда еще общественные науки, в том числе и социология, не испытывали такого груза ответственности за многие возникающие практические проблемы. И еще никогда количество "неответов" на многие беспрерывно возникающие сложные вопросы не накапливались так стремительно, как сейчас. Хотя только ли к социологам относится упрек, высказанный Новеллой Матвеевой: "...а между тем горело очень многое, но этого никто не замечал"...?

Анализ новых тенденций в современном глобализирующемся обществе позволяет сделать общий вывод о том, что оно находится под влиянием факторов неопределенности, многие социальные процессы

носят латентний характер. Нелинейное развитие общества требует нелинейной социологии. Количество "неответов" на многие сложные вопросы, которые возникли в конце прошлого - начале нового веков лишь частично могут быть отнесены к "неоперативности" современной социологии: слишком стремителен темп происходящих изменений, которые совершенно по-другому формируют и новое социальное время, и новое социальное пространство. Формирующиеся глобальные наднациональные структуры управления, новые возникающие группы рисков вызывают неизбежность других подходов при анализе культурной и национальной идентичности, новых видов социального и информационного неравенств, разработки системы социальных индикаторов, характеризующих жизнедеятельность личностей, отдельных социальных групп и целых стран в новых социальных условиях.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ядов В. А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций / [Текст] / В.А. Ядов. – Спб. : Интерсоцис, 2006. – 112с.; 2. Ядов В. А. Возможность совмещения теоретических подходов / [Текст] / В.А. Ядов // Социологический журнал. – 2003, – №3. – С. 5-19; 3. Ядов В. А. Каким мне видится будущее социологии / [Текст] / В. А. Ядов // Социологические исследования. – 2012. – №4. – С.3-7; 4. Лапин Н. И. Предмет и методология социологии / [Текст] / Н. И.Лапин // Социологические исследования. – 2002. – №8. – С. 106-119; 5. Тихонов А. В. Отечественная социология: проблемы выхода из состояния преднауки и перспективы развития / [Текст] / А. В. Тихонов // Социологические исследования. – 2009. – № 6. – С. 3-4; 6. Кравченко С. А. Социология модерна и постмодерна в динамически меняющемся мире / [Текст] / С. А. Кравченко. – М. : МГИМО-Университет, 2007. – 264 с.; 7. Добренков В. И. Ценностно-ориентированная социология: проблемное поле постклассической методологии / [Текст] / В. И. Добренков. – М., 2011. – 565с.; 8. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-хт. За ред. д.ф.н. Є. І. Головахи, д.с.н. М. О. Шульги. К. – 2011. – 480с.; 9. Тези Всеукраїнської наукової конференції "Актуальні проблеми публічної соціології" 28 травня 2012 / [Текст] / К., 2012. – 22с.; 10. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана / [Текст] / М. Кастельс – М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с. 11. Делягин М. Г. Непубличный аспект кризиса демографии. / [Текст] / М. Г. Делягин // Свободная мысль. – 2011. – № 7-8. – С. 115-130.; 12. Татарова Г. Г. Методологическая травма социолога . К вопросу интеграции знания. / [Текст] / Г. Г. Татарова // Социологические исследования. – 2006. – № 9. – С. 3-12. 13. Пахомов Ю. Н. "В Европу нас не примут, и в этом наше спасение" / [Текст] / Ю. Пахомов // Итоги недели. – 6-10июля. – 2011.; 14. Рэндалл Коллинз. Четыре социологических традиции. Перевод В. Россмана / [Текст] / Рэндалл Коллинз. – М. : Издательский дом "Территория будущего", 2009. (Серия "Университетская библиотека Александра Погорельского"). — 320 с. 15. Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма / Пер. с фр. Под общей ред. С. Фокина. / [Текст] / Болтански Л., Кьяпелло Э. — М. : Новое литературное обозрение, 2011. — 976 с.; 16. Сакс Дж. Д. Конец бедности. Экономические возможности нашего времени Пер. с англ. Н. Эдельмана. / [Текст] / Сакс Дж. Д. – М. : Изд. Института Гайдара, 2011. – 424 с.; 17. Буровой М., Райт Э. О. "Социологический марксизм" / [Текст] / М. Буровой, Э. О. Райд // Социологические исследования. – 2010. – №8.; 18. Кардосу Ф. С., Карной М., Кастельс М., Коэн С. С., Турен А. Отчет Российскому правительству от международной группы советников по социальным и политическим проблемам экономических реформ и структурных преобразований в России / [Текст] / Кардосу Ф. С., Карной М., Кастельс М., Коэн С. С., Турен А // Мир России. – 2010. – №2. – С. 3-18.; 19. "Будущее, которое мы хотим". Итоговый документ Конференции ООН по устойчивому развитию "Рио+20". Рио-де-Жанейро, 20-22 июня 2012 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mama-86.org.ua/index.php/ru/ecologization/rio-plus-20-confetence.html/>. 20. Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001-2010). Пер.с англ. под общ. ред. Н. И. Лапина. М. – 2011. – 256с. 21. Мартин, Г. П., Шуманн, Х. Западная глобализации: атака на процветание и демократию / Пер. с нем. Г. Р. Контарева / [Текст] / Г. П. Мартин, Х. Шуманн – М: Издательский Дом "АЛЬПИНА". – 335 с. 22. Делягин М. Г. Глобальный управляющий класс / [Текст] / М. Г. Делягин // Свободная мысль. – 2012. – № ½. – С.74-86.

УДК 316.33

ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ И ПРОСВЕЩЕННЫЙ РАЗУМ

Бурлачук Виктор Фокич – доктор социологических наук, ведущий научный сотрудник отдела истории и теории социологии Института социологии НАН Украины

В статье делается попытка определить исторические условия появления общественного мнения. К ним относятся наличие в обществе устойчивых каналов коммуникации, сформированных системой государственного управления и хозяйственными связями. Появление книгопечатания и периодической прессы способствует институционализации общественного мнения как важного фактора легитимации государственной власти. Существование общественного мнения предполагает также наличие просвещенного субъекта, способного критически относиться к различным сторонам социальной жизни.

Ключевые слова: общественное мнение, Просвещение, резонирование (räsonieren), вера, социальная связь.

У статті робиться спроба визначити історичні умови появи суспільної думки. Ці умови визначаються наявністю в суспільстві усталених каналів комунікації, сформованих системою державного управління та господарськими зв'язками. Поява книгодрукування та періодичної преси сприяє інституціоналізації суспільної думки, як важливого фактора легітимації державної влади. Існування суспільної думки передбачає також наявність освіченого суб'єкта, здатного критично ставитись до різних сторін соціального життя.

Ключові слова: суспільна думка, Просвітництво, резонування (räsonieren), віра, соціальний зв'язок.

In the article the attempt to define the historical conditions of origin of public opinion is made. These conditions imply availability in the society of established communication channels, generated by the system of public administration and economic relations. Emergence of book printing and periodical press contributed to institutionalization of public opinion as an important factor of legitimization of state authority. Existence of public opinion presupposes also existence of enlightened subject capable to take different aspects of social life critically.

Keywords: public opinion, Enlightenment, reasoning (räsonieren), faith, social relation.

В данной статье мы предполагаем предпринять попытку пересмотреть общепринятое понимание общественного мнения как формы общественного сознания, существовавшей во все исторические эпохи. На наш взгляд, появление общественного мнения связано с возникновением буржуазного общества, и ему предшествует целый ряд условий, определение которых и является целью данной статьи. В современных теоретических представлениях о природе общественного мнения основное внимание уделяется изучению вопросов о границах компетентности общественного мнения при принятии решений, о соотношении мнений большинства и меньшинства, о формах его выражения. Особый интерес специалистов вызывает вопрос о связи общественного мнения с поведением граждан период избирательных кампаний, изучается иерархия причин, влияющих на поведение людей во время избирательных компаний. Однако, как правило, вне поля зрения исследователей остается изучение общественного мнения как определенного исторического явления, имеющего историю своего формирования и этапы развития. До сих пор господствует представление, что общественное мнение существовало во все исторические эпохи, и лишь только с появлением социологии, стало предметом изучения. Начатое Юргеном Хабермасом изучение структурных изменений в сфере публичности позволяет утверждать, что появление общественного мнения связано с появлением определенного типа взаимоотношений между государством и обществом, когда происходит смена способов репрезентации власти.

Данная статья является попыткой проанализировать начальный период истории формирования общественного мнения в европейском обществе.

Французский социолог Габриэль Тард (1843-1904) был одним из первых, кто сделал общественное мнение предметом социологического исследования в своей работе "Мнение и толпа" ("L'opinion et la foule", 1901). До появления его работы существовали разрозненные суждения европейских философов, не

претендующие на обстоятельное изучение данного предмета. Интерес к исследованию общественного мнения был вызван тем, что неожиданно в обществе среди традиционной власти королей и первосвященников был обнаружен новый, первоначально не замечаемый, источник власти. Источник власти, которая принципиально отличалась от этих двух традиционных форм власти тем, что не обладала никакими реальными средствами принуждения.

В связи с этим Г. Тард цитирует письмо Дени Дидро к Жаку Неккеру от 1775 г.: "Мнение, этот двигатель, сила которого как для добра, так и для зла нам хорошо известна, ведет свое происхождение только от небольшого количества людей, которые говорят после того, как они думали, и которые беспрестанно образуют в различных пунктах общества просветительные центры, откуда продуманные заблуждения и истины постепенно расходятся до самых последних пределов города, где они утверждаются в качестве догматов веры" [1, с. 45]. В этом небольшом отрывке из письма Д. Дидро формулирует несколько признаков понятия общественного мнения. Прежде всего, мнение выступает в качестве источника социальных изменений: Дидро называет его двигателем, способным привести в движение людей. Затем, мнение формируется целенаправленно, сознательно, за ним стоит определенная группа лиц. И, наконец, оно способно превращаться в веру. Из перечисленных характеристик общественного мнения обратим внимание на следующую фразу Дидро, которую как бы и не следует отнести к общим характеристикам общественного мнения: "Продуманные заблуждения и истины постепенно расходятся". Здесь Дидро произвольно фиксирует способ существования общественного мнения, его способность каким-то образом распространяться и охватывать большие группы людей. Что же давало возможность истине и заблуждению, подобно брошенному в воду камню, расходиться концентрическими кругами по стране?

В связи с развитием городов стали появляться места для общения, независимые от прямого королевского контроля, места, где незнакомые люди могли регулярно встречаться и общаться. Как отмечает Ричард Сеннет в своем исследовании "Падение публичного человека" (1974), в XVIII веке стали создаваться огромные городские парки, появились улицы, предназначенные для пешеходных прогулок, кофейни, кафе и постоянные дворы стали специальными центрами, где люди могли собираться и обсуждать новости городской и государственной жизни. Возникли новые формы социального взаимодействия, в которых общение между людьми происходило на равных, без оглядки на занимаемый социальный статус собеседника и его привилегии, как это было свойственно феодальному обществу. Распространению общественного мнения способствовали книгопечатание и в первую очередь, появившаяся регулярная пресса.

Возникновение социальных связей в непрерывно растущих городах и разрастание самого класса буржуазии создавало условия для появления общественного мнения. Г. Тард справедливо отмечает: "В феодальном обществе не было мнения, но было тысячи отдельных мнений, не имеющих никакой постоянной связи между собой" [1, с. 38].

Итак, общественное мнение для своего существования требует развитой системы коммуникации. И его появление было подготовлено наличием двух типов коммуникации, уже существовавших в новоевропейском обществе.

Прежде всего это коммуникация, созданная системой государственного управления. Например, абсолютная монархия во Франции сформировала единую систему управления: страна была разделена на генералиты, губернаторства, диоцезы, бальяжи, интенданства и т.д. Соответственно, акты государственной власти (указы, эдикты, ордонансы) распространялись из Государственного совета и аппарата канцлера во все интенданства монархии, образуя устойчивые каналы коммуникации.

Второй тип коммуникации представлял собой результат складывающихся и развивающихся капиталистических хозяйственных отношений. Переезжающие по стране купцы, торговцы, ремесленники, лавочники, едущие на ярмарку крестьяне создавали подвижную сеть экономической коммуникации, в которой вместе с товарами транслировались различного рода новости. Большую роль в развитии этого типа коммуникации играли интенсивно развивающиеся денежные отношения.

Общественное мнение вырастает на этих формах коммуникации, создавая свои собственные: когда становится недостаточно эпизодических встреч и обмена информацией, происходящих при покупке или продаже товара, а также при передаче определенного распоряжения королевской власти, а требуются постоянные места встреч и общения.

Факт появления общественного мнения, о котором говорит Дидро, обусловлен наличием просветительских центров. Просвещение становится формой существования общественного мнения. Для того, чтобы общественное мнение могло функционировать, собеседник должен быть просвещен. Общественное мнение утверждает себя, когда появляется просвещенный разум. Просвещенный разум связан с определенной автономией индивида, с его способностью самостоятельно, опираясь на опыт, а не на традицию, решать вопросы общественного и личного блага.

И. Кант в статье "Ответ на вопрос: Что такое Просвещение?" (1784) понимает современную ему ситуацию как выход человечества из некоего состояния "несовершеннолетия". Кант дает три примера, когда мы находимся в состоянии несовершеннолетия: когда мы вместо разума руководствуемся книгой, когда духовный наставник замещает совесть, когда врач за нас принимает решения о нашем образе жизни. Формула, согласно которой в период несовершеннолетия осуществляется политическая власть, религиозный авторитет и воинская дисциплина, следующая: "Не умничайте, а повинуйтесь". Все три примера затрагивают отношения власти в разных ее сферах. "Однако человечество станет совершеннолетним не тогда, когда оно больше не будет повиноваться, а когда ему скажут: "Повинуйтесь, и Вы сможете рассуждать сколько угодно". ...здесь употребляется немецкое слово *gäzonièren*, и слово это, употребленное также и в "Критиках", оказывается, соотносится не с каким угодно употреблением разума, а с таким, при котором последний не имеет иной цели, кроме себя самого: *gäzonièren* – это резонировать ради того, чтобы резонировать" [2, с. 340].

М. Фуко, анализируя статью Канта о Просвещении, отмечает наличие у него двух способов употребления разума: личного и общественного. Само различие частного и общественного употребления разума говорит о том, что в обществе уже строго дифференцировались сферы частного как укровной сферы жизни, ограниченной семьей и друзьями и сферы публичного открытого для всеобщего обозрения. Для Канта употребление разума есть акт политический, поэтому он одновременно пытается ограничить разум и дать ему свободу, с другой стороны. Частное употребление разума – это деятельность консервативная, направленная на выполнение тех ролей, которые уже существуют в обществе. Публичное употребление разума возможно в том случае, если частное употребление разума не отменяется. Но что такое публичное употребление разума, как его можно осуществить? Это и есть обсуждение вопросов, которые касаются жизни общества, большинством его членов, и практически это можно сделать, встречаясь в кофейнях, салонах, в парках, на постоянных дворах, читая и обсуждая периодическую прессу. И это является тем, что Кант называл резонированием, резонированием ради того, что бы резонировать. Резонирование ради резонирования и означает появление общественного мнения, благодаря ему становится возможной идея *общественного договора*, когда право и другие институты власти понимаются как результат договора, соглашения между людьми.

Так, французскими просветителями было зафиксировано явление чрезвычайной важности: появление нового источника власти. Наряду с властью светской и сакральной появляется власть, источник которой трудно определить. Что же произошло в обществе, если философская, а затем и социологическая мысль стала обращать внимание на такой малозначительный предмет, как мнение? Ведь философию (а вместе с ней и науку) еще со времен Платона всегда интересовала истина, а не мнение.

Источник общественного мнения следует искать в разрушении христианского мировоззрения. Истина мнения, как и истина научного знания, приходит на смену истине откровения. Оно предполагает индивида, свободно обсуждающего религиозные вопросы.

Внутри политического поля, образованного интересами различных социальных групп социальных институтов, появляется нечто, не привязанное непосредственно ни к социальной группе, ни к социальному институту, нечто, лишенное всякого визуального образа, не имеющее конкретного местопребывания, аморфное, изменчивое, и в тоже время вездусущее и влиятельное. Нельзя определить конкретного носителя мнения. Оно явно обладает трансиндивидуальной природой, выходя за границы сознания отдельного индивида. И всё же такой носитель необходим, ведь именно тут кроется основа новой социальности, – такой, какой не знало феодальное общество. Эта связь не основана на определенном роде зависимости, она образуется иначе, чем связь между учителем и учеником, мастером и подмастерьем, императором и придворным, дворянином и крестьянином, родителями и детьми. Эта связь вне каких-то универсальных целей и зависимостей. Связь, которая объединяет людей не благодаря общей деятельности интересам, а благодаря своей специфической форме, общительности как таковой.

Поэтому подлинным носителем мнения выступает уже само общество в целом или некий суррогат общественности: масса, толпа. Тем самым мы присутствуем при появлении новой формы общественной связи.

До появления мнения общество мыслилось как христианская община, как земной град в его противоположности граду небесному, не имеющее, вероятно, территориальных границ, но обладающее духовной связью, общей надеждой на спасение. Общество было замкнуто на фигуре трансцендентного субъекта, на его супранатуралистической миссии. Иисус Христос пролил свою кровь не ради конкретной общины или государства, а ради универсального человечества, в котором снято различие между эллинами и иудеями, мужчинами и женщинами, рабами и господами.

Подобным образом средневековые империи представляли собой пестрые образования, собранные из разных народов и разговаривающие на разных языках. Монарх не был индивидуальным субъектом: он, как и Бог, был универсальным субъектом, на основании которого утверждалась межперсональная связь.

Разрушение трансцендентного субъекта создало место для экспансии индивидуального субъекта, с его способностью подвергать критике божественные и человеческие установления, формируя мнение по тому или иному вопросу. И этот субъект появился, он пришел со своими мелкими интересами, страхами и попыткой посредством общественного мнения восстановить утраченную социальную связь.

Особый характер мнения заключается в его рефлексивности: индивид в своем суждении-мнении осознает его имперсональный характер, то есть свою связь с другими людьми. Это особенно очевидно становится в нашу эпоху, когда, читая газету или смотря телевизор, индивид понимает, что это действие одновременно с ним совершают тысячи других лиц. Чтение газеты – это и есть образование определенной связи между людьми, связи, основанной на мнении.

Общественное мнение, прийдя на смену религиозной вере, в тоже время сохраняет с ней общие черты. У них одинаковый механизм образования, они сформированы в результате непосредственного взаимодействия с объектом, а в результате трансляции некоторого знания, истоки которого могут быть самые разнообразные. Вера – это тоже разделенное мнение. В отличие от религиозной веры, мнение лишено обязывающих требований: оно менее устойчиво, пластично, не систематизировано, может содержать взаимоисключающие друг друга суждения. А самое главное – оно содержит критическую рефлексию относительно самого себя.

Социальная мысль непрерывно занята поиском того, что конституирует общество. Есть различные варианты ответов: общество конституируется прежде всего благодаря тем проблемам, которые вынуждено решать. Общие трудности, попытка противостоять общей угрозе вынуждают людей консолидироваться для поиска общего решения и действия.

Однако опыт Просвещения показал нам, что источник общественности и социальной связи можно обнаружить в противоположном – в том, что трансцендирует за границы необходимого, целесообразного, полезного, в публичном употреблении разума, который резонирует ради того, чтобы резонировать.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Тард Г. Общественное мнение и толпа / Габриэль Тард. – М. : изд-во А.Я.Мамонтова, 1902. -121 С. 2. Фуко М. Что такое Просвещение? / Мишель Фуко. Интеллектуалы и власть. Ч.1. Пер. с франц. С. Ч. Офертас. – М. : Праксис, 2002 – С.335-359.

УДК 316.012

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ АНАЛИЗА ПРОБЛЕМЫ
ЦЕЛОСТНОГО ОБЩЕСТВА**

Бродецкая Юлия Юрьевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии и политологии Национальной металлургической академии Украины (г. Днепропетровск)

В статье представлен обзор основных методологических подходов к анализу общества и решения проблемы его целостности, показаны их возможности и ограничения. Фокус анализа сосредотачивается на тех аспектах социальности, которые не могут быть выявлены и эксплицированы популярными в науке моделями интерпретации. Богатство, варибельность и глубина общественных отношений требует более гибких и комплексных знаний, способных раскрыть природу и потенциал социальной интегративности. Исходя из этого, автор предлагает к рассмотрению альтернативную концепцию проблемы целостности общества.

Ключевые слова: общество, интеграционный потенциал, социальный порядок, культура, человек.

У статті представлений огляд основних методологічних підходів до аналізу суспільства і вирішення проблеми його цілісності, показані їхні можливості та обмеження. Фокус аналізу зосереджується на тих аспектах соціальності, які не можуть бути виявлені та експліковані популярними в науці моделями інтерпретації. Багатство, варіабельність та глибина суспільних відносин вимагає гнучкіших і комплексних знань, здатних розкрити природу і потенціал соціальної інтегративності. Виходячи з цього, автор пропонує до розгляду альтернативну концепцію проблеми цілісності суспільства.

Ключові слова: суспільство, інтеграційний потенціал, соціальний порядок, культура, людина.

In the article a review of the main methodological approaches to analysis of society and ways of dealing with the problem of its integrity is made, their possibilities and limitations are shown. Focus of the analysis is concentrated mainly on those aspects of sociality that can not be found and explicated with the popular scientific models of interpretation. Variety and depth of the society relations require more flexible and complex knowledge, which is able to expose nature and potential of social integrity. Thus, the author suggests considering the alternative conception of the problem of social integrity.

Keywords: society, integration potential, social order, culture, human.

Интенсивное развитие методологической базы социологии за последнее время значительно расширило ее познавательные и объяснительные возможности. Существенно изменились роль и позиция самой науки в жизни общества: из одиозного пророка она постепенно превратилась в один из гибких инструментов познания окружающей реальности. Однако, несмотря на возросшие возможности и "повседневность" науки, ее инструментарий не всегда в состоянии охватить все аспекты и нюансы живой общественной жизни, учесть и проникнуть в ее внутреннее состояние. Эта ситуация касается, в частности, главного ее вопроса: как возможно общество, его социальный порядок, который на сегодняшний момент, располагая весомым количеством вариантов решения, все же не имеет единой комплексной методологии исследования. Возникает впечатление, что, чем больше попыток концептуализировать социальную реальность предпринимается, тем больше обнаруживаются невыясненных моментов относительно ее возможности.

На наш взгляд, данное состояние и тенденции в науке могут свидетельствовать о нескольких моментах. Во-первых, о том, что современный характер развития общества предъявляет к науке определенные требования, не считаясь с которыми она не способна выполнять свои задачи. В отличие от общества Модерна постмодернистское общество обнаруживает альтернативные источники знания, достаточно сильно влияющие на жизнь общества и авторитет науки. Духовные и философские практики, религия, магия сегодня уже не принимаются обществом и самой наукой как пережитки человеческой традиционности. Наоборот, все больше наука стремится использовать их знания для объяснения тех или иных "чудес". К тому же, доступность этих альтернативных источников знаний для человека сегодня практически неограниченна, он сам выбирает, что ему ближе. Чего не скажешь о науке, сакральный статус которой долгое время делал ее сферой "посвященных". В результате вполне логично сформировалась

проблема востребованности социологии современным обществом, в последнее время все чаще заявляемая на мировых социологических конгрессах.

Из носителя объективных, востребованных знаний, воспроизводимых по поводу общества и для него, наука трансформировалась в своеобразный культ, служат которому жрецы от науки. А, как известно, жрец от науки либо жрец от культа – это всегда носитель тайного знания, закрытого от мира, а значит – востребованного только кучкой "посвященных", заангажированных интеллектуалов. Забывая об этом, отрываясь от своей реальной задачи, социолог создает свою самую большую иллюзию – науку ради науки, теорию ради теории. И вот он уже в сетях собственных иллюзий, откуда производить объективное знание, делиться им и быть доступным, востребованным уже не реально. А поскольку мерилом современных капиталистических отношений является критерий полезности/ бесполезности, то напрашивается естественный и логичный вопрос: зачем такая наука нужна обществу, что может она дать людям, какую пользу может принести, как видят свою роль в обществе заангажированные интеллектуалы, какое благо несет в себе недоступное, иллюзорное знание?

Во-вторых, в рамках самой науки наблюдается недостаточная методологическая "сплоченность" основных научных подходов и школ (так называемая проблема мультипарадигмальности социологии). Отсутствие единой интерпретационной базы делает проблематичной комплексную экспликацию общественной проблематики. С одной стороны, современная социология, ссылаясь на ситуацию постмодерна, все больше ориентируется на фрагментарность анализа общества и проблемы его целостности. В фокус исследования все больше попадают частные тенденции общественной жизни (приватность, телесность и т.п.) и все меньше прослеживаются взаимосвязи и зависимости между макро- и микросистемами. В силу этого проникнуть в сердцевину проблемы становится достаточно сложно, поскольку множественность теорий хотя и отражает многогранность самой реальности, но не дает комплексного знания о ней. Данные тенденции современной социологии свидетельствуют скорее о продолжающихся поисках адекватной модели анализа социальной реальности. А, следовательно, поиски будут продолжаться до тех пор, пока социология не докопается до истины относительно природы общества и не ответит на вопрос о его возможности. С другой стороны, анализу проблематики социального порядка в рамках современной социологической традиции, на наш взгляд, недостает проникновенности и глубины (несмотря на современную направленность науки на субъекта), которые обеспечивает концептуализация проблемы человеческого существования (наиболее близка к этому экзистенциальная социология). Другими словами, возникает ситуация, когда при решении вопроса об особенностях, возможностях и организации человеческого общества, недостаточно применяются знания сути внутренних аспектов социального потенциала человека. Мы как бы заявляем об активной роли человека в конструировании и преобразовании социальной реальности, изучаем его установки, ценности, роль в общественных процессах, но при этом не слишком глубоко касаемся того, что движет им и что заставляет его, такого индивидуализированного и прагматичного, стремиться к единству, общности. В силу отмеченных тенденций *актуальность* разработки комплексной концепции общественной целостности становится очевидна, поскольку это позволит, во-первых, оправдать роль социологии перед обществом и выяснить вопрос, нужна ли она ему; во-вторых, глубже проникнуть, познать суть общественной проблематики.

В связи с этим, целью данного исследования становится поиск исходных аспектов концептуализации общественной целостности. Соответственно для решения поставленной цели в рамках статьи предполагается выполнить следующие *задачи*:

- провести обзор основных возможностей и ограничений существующих методологических традиций к анализу проблемы общественной интегративности;
- выделить исходные аспекты разработки комплексной концепции целостности общества.

Проблемная ситуация исследования заключается в отсутствии комплексной концепции социальной целостности, необходимости разработки ее методологических оснований.

Наблюдая за современным обществом, невольно удивляешься его самовосстанавливающемуся потенциалу, природному стремлению всей этой, разрозненной, на первый взгляд, системы отношений к целостности, стабильности. Иными словами, задаешься вопросом об условиях и механизмах его созидательности. В этом вопросе заключается гораздо больше, чем просто поиск ответов на классический для социологии вопрос, относительно того, как возможно общество.

Сформировавшийся в эпоху Модерна и ставший визитной карточкой социологии, вопрос о возможности общества был не просто актуален, но и символичен для формирующегося общества. В этот момент выяснить его – означало найти панацею от долгой и длительной болезни – общественного кризиса. Крушение традиционных представлений о человеке и его системе отношений к миру, Богу, себе, обусловленное становлением "нечеловеческих" капиталистических отношений, внесло дисгармонию в

существующий социальный порядок. Однако восстановление последнего мало интересовало большинство исследователей того времени, поскольку эпоха Модерна приоткрыла для них новую, более соблазнительную перспективу – возможность создания новой модели общественных отношений. Соблазнительность и перспективность конструирования проекта идеального общества, подкреплялись идеалами эпохи Просвещения – разума, образованности, справедливости, прогресса. Они и стали фундаментом идеологии нового общества, над проектом которого трудились интеллектуалы эпохи (А. Сен-Симон, О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дюркгейм, Г. Зиммель, М. Вебер, К. Маркс и другие).

Сложно было устоять перед тем блеском и эффектами, которые открывала человечеству эпоха Модерна: интенсивно развивающаяся наука занимала место прежних столпов порядка – религии и традиции; технический прогресс предоставлял неограниченные возможности для человека; развитие капиталистических отношений вело к формированию его новой роли – "всемогущего" потребителя, а государство обязалось навсегда разрешить проблему социальной несправедливости. Вдохновленные глобальными изменениями и собственной миссией в формировании нового порядка, интеллектуалы пытались проникнуть в суть общественной природы, открыть механизм ее функционирования. С этой целью под влиянием научно-технического развития были заложены основные сциентистские критерии исследования, обозначен характер магистральной проблемы науки – анализ общества как рационального проекта.

Однако в динамике глобального прогресса и "освобождения" от традиционности (отношений, модели восприятия мира, социального порядка, понимания человека и его исторической роли) и человеческой иррациональности, пионеры социологии не смогли рассмотреть возможных угроз будущего общества. Отталкиваясь от принципов рациональности в оценке происходящего, они установили фреймы "должного" и "возможного" не только в отношении общества и его нового социального порядка, но и самого человека. По сути были заложены критерии нового социального характера. Разумный, рациональный, автономный, ориентированный на прогресс и материальные блага, в рамках которых *личные интересы* стоят превыше всего, таким стал человек эпохи Модерна.

Ставка на утилитарно-рациональные ценности привела к смене ориентиров развития человека и общества: за традиционным обществом с его общностным характером отношений приходит современное – с массовой культурой и потреблением. "Освободив субъекта" и наделив его рациональной доминантой, классики не учли его естественной склонности к выборам, прежде всего, в собственную пользу, а не на благо целого. Соблазнившись ценностями индивидуализма и материальными благами, человек все больше терял свои родовые корни.

Со временем становится очевидно, что *ставка на интерес и рациональность не решают проблему социального порядка!* То, что общество возможно даже в самые критические периоды развития человечества, было ясно. Однако невыясненным оставался факт того, что общественные отношения в отличие от общностных зыбки и ненадежны. Это заставляло исследователей проникать за ширму цивилизованности и прогресса, возвращаться к *Человеческому* в обществе.

Крайности методологии сциентизма постепенно обнаруживали себя все больше. Интуитивно ощущая реальные угрозы рационализма для социального порядка и развития человека и придерживаясь пессимистичных прогнозов относительно будущего общества, Г. Зиммель, Ф. Теннис, А. Маслоу, С. Кули, А. Вебер, а позже Э. Фромм и другие исследователи предпринимают попытки анализа общества в аспекте изучения его культуры и человека. Их методология, выраженная в гуманистической перспективе, в рамках социологической традиции оформляется в виде субъектно-ориентированных концепций (особенно популярных в настоящее время). Такой методологический шаг позволяет рассмотреть за социальностью непосредственно то, из чего она состоит, ткется и посредством чего меняется, преобразуется – ценности, традиция, символы, язык, коммуникации.

И, наконец, последней точкой, подтверждающей несостоятельность рационального проекта, стало возвращение эпохи Постмодерна к чувственной, иррациональной природе человека. Концепция человека – потребителя, рационального субъекта, полуавтоматизированного существа потерпела крах. Нарастающий духовный вакуум, популяризация духовных практик поисков себя, творческих направлений развития личности в современном обществе свидетельствуют о том, что одним лишь материальным благополучием человек не может насытиться. За перенасыщением материальными благами цивилизации наступает духовный голод, удовлетворить который массовым потреблением невозможно. Человек ищет, скучает по настоящему, живому, тому, что приносит ему радость и внутреннее умиротворение. Сам того не ведая он находится в поисках смысла своего существования. Ему сложно определиться в потоке массовой индустрии современного общества, сложно выстоять под давлением всеобщей унификации и стандартизации, но стремление быть живым проявляется в его сути гораздо сильнее. Не учитывать это в попытках объяснения современного общества – значит жить в иллюзии, создавать виртуальную, а не объективную модель общественных отношений, смысла от которой мало. Вместо этого, необходимо максимально скрупулезно,

ответственно подойти к задаче формирования альтернативного видения и объяснения социальной реальности. Возникает настоятельная необходимость не просто ответить на вопрос: "Как возможно общество?", но и предложить варианты его созидательного целостного развития.

В отличие от сциентистской методологии, представители гуманистического направления социальной науки смогли ближе подойти к решению данного вопроса. Особенно успешны в этом оказались представители экзистенциальной социологии (Э. Тирикьян, Дж. Дуглас, Дж. Джонсон, Дж. Котарба, А. Фонтана, Д. Алтейде, Дж. Хейм, М. Болль де Баль и др.), исходным постулатом концепции которых стал: от целостной личности к целостному обществу. Поэтому в рамках экзистенциальной социологии делается вывод о том, что для возвращения к интегральному человеку и интегральному обществу необходимо рассматривать эти взаимообуславливающие сущности непосредственно, отталкиваясь от их фактичности и присутствия, укорененного в существовании.

Действительно, сложно не согласиться с экзистенциалистами в том, о чем так настойчиво говорит субъектно-ориентированная социология – мы конструируем реальность, объективируя наше восприятие ее, нашу систему отношений (к себе, миру, окружающей реальности). Она есть отражение нашего внутреннего мира, проекцией нашей субъектности. Поэтому то, какой является социальная реальность, зависит от характера ориентаций, ценностей самого человека. Созидательность, гармоничность его внутренних установок дают созидательные общественные отношения, и, наоборот. Следовательно, решение проблемы социальной целостности предполагает целостность индивидуальную. Однако здесь нужно учесть важный момент, без которого данная методологическая позиция не может полноценно работать. К индивидуальной целостности еще нужно прийти! Она не является данностью человека. Как подтверждение этому вспоминается Т. Гоббс, объясняющий свою модель довлеющего социального порядка человеческим эгоизмом. Нельзя согласиться, что человек есть лишь собрание деструктивных аспектов, но то, что, как заявляет А. Маслоу, человеком еще мало родиться, нужно им стать, соответствует реальности. Следовательно, есть что-то между человеком исходным и Человеком целостным, способным на созидательные общественные отношения, что-то, что преобразует первого во второго и обеспечивает фундамент гармоничности и порядка. Принять же в качестве исходного положение об интегральности человеческой природы – значит формализовать живого человека и живое общество, лишит их уникальности, обезличит. Такой методологический шаг превращает теорию в иллюзию, утопию, не способную стать гибким инструментом познания общества.

Именно это "что-то" является определяющим моментом в понимании человека и общества, ключом к решению вопроса о возможности общества и его социального порядка. Это "что-то", вмещающая в себя весь потенциал созидательности, Человечности, творчества, социальности, уже давно является объектом анализа социальной мысли. Речь идет о духовности как основании природы человека и фундаменте *человеческих отношений* (то есть созидательных, гармоничных, целостных, где духовный аспект занимает определяющую позицию относительно материального). Для включения данного феномена в анализ социальных отношений требуется более глубокое его понимание, далеко выходящее за пределы традиционной религиозной трактовки. Последняя отложила в нашем сознании стереотип относительно духовности как явления не повседневного, неземного, сакрального (как правило, при упоминании этого понятия возникают ассоциации с религиозным культом, отстраненностью от повседневных мирских проблем). Вместе с тем, более глубокий анализ позволяет увидеть, что духовность для полноценного гармоничного развития человека также необходима, как полноценное питание, сон, отдых и т.п. Она проявляется ежеминутно в его повседневной жизни, в природном стремлении к удовлетворению духовных потребностей – в любви, принятии, единении, принадлежности, безопасности и т.п., в формировании созидательных отношений (к себе, Богу, окружающим). Это внутренняя сила, потенциал жизни человека, благодаря развитию которого он и способен стать *Человеком*, то есть творческим, созидательным, целостным образом, осознать и реализовать замысел своего существования.

Поиск современным человеком себя, нарастающий духовный вакуум общества, кризис массового потребления – вот лишь некоторые из свидетельств недооценки духовного фактора в жизни человека и общества. Создавая условия комфорта и благополучия, делая ставку на материальные ценности, современное общество постепенно превращает человека в потребителя, полуавтоматизированное существо с высоким уровнем интеллекта, конформизма и внутренней неудовлетворенности, дезактуализируя его духовные потребности. Но заглушить их в человеке невозможно, поскольку стремление жить, любить, творить – намного сильнее. Как отмечает Э. Фромм, "все страсти и стремления человека – это попытки разрешить проблему его существования. В каждом обществе предусмотрена стандартизированная система, в которой преобладают определенные решения и определенные стремления, способы их удовлетворения. Человек, отступающий от предлагаемого культурного образца, также ищет решение, как и его более удачно приспособленные собратья. В этом смысле все культуры

религиозны, а каждый невроз есть частный случай решить проблему человеческого существования" [1, с. 40]. Таким образом, лишь удовлетворяя свои духовные потребности, учась выстраивать гармоничные отношения с окружающим миром, человек обретает шанс стать Человеком *целостным*.

В этом отношении показательны рассуждения российского философа Н. Бердяева, который считал, что "глубинное "я" человека связано с духовностью. Дух есть начало синтезирующее, поддерживающее единство личности. Духовность, идущая из глубины, и есть сила, образующая и поддерживающая личность в человеке. Кровь, наследственность, раса имеют лишь феноменальное значение, как и вообще биологический индивидуум. Дух, свобода, личность имеют нумеральное значение" [2, с. 325]. Иными словами, можно сказать, что *человек настолько может стать Человеком целостным, насколько он сможет развить в себе духовность, то есть стремление к созиданию, развитию, творчеству, единению с окружающей его реальностью, насколько он станет частью целого живого организма – общества.*

Здесь важно понимать, что путь от человека исходного к Человеку целостному предполагает воспитание, социализацию индивида, в процессе которых окружающая реальность и знания о ней учат его ориентироваться в обществе, принимать и соблюдать общие для всех условия совместной жизни. Весь этот багаж коллективных знаний, опыта заключен в культуре общества, которая, как настоящая реликвия, передается через традицию от отца к сыну, от поколения к поколению. Культура сохраняет, транслирует, помогает человеку выстраивать отношения и взаимодействовать с окружающим миром. Можно сказать, что культура – это глобальное знание о том, что такое жизнь и кто такой человек. Впитывая в себя эти знания и руководствуясь ими, человек способен прийти к осознанию своей роли и места в социальных отношениях, к пониманию сути окружающего его. Так он постепенно совершенствуется, становится способным к созиданию целостной картины мира, а, следовательно, и к более целостным и гармоничным отношениям, связям – гарантам социальной целостности.

Именно культура формирует условия реализации человеческого потенциала через удовлетворение его фундаментальных духовных потребностей. Она создает и поддерживает условия гармоничного целостного сосуществования огромного по своим масштабам человеческого общества. Отсутствие либо искажение культурной традиции ведет к дисбалансу и нарушению целостного порядка, к утрате шанса стать Человеком.

В этом тонком процессе внутреннего роста, движения человека к совершенствованию духовность и культура являются целостным, взаимообуславливающим феноменом, реализующимся на индивидуальном и социальном уровнях. Так, *на индивидуальном уровне духовность проявляется в стремлении к единению, целостности, причастности, развитию человека. На уровне социальных отношений духовность проявляется в культуре Человечества как системе знаний о жизни (относительно условий (правил, норм, законов) общежития) и его социальности (то есть стремлении к ассоциативности), выступающих объективными условиями развития духовности Человека.*

Таким образом, духовность (в человеке) и культура (в обществе) как условия Человечности и социальности, формируют те условия, благодаря которым общество может функционировать как общность отношений, интересов, традиций, индивидуальных душ (в терминологии Г. Зиммеля), а не в качестве Левиафана – блюдущего и карающего человека за любой его отступ от должного. Они обеспечивают, транслируют и сохраняют его потенциал, обеспечивая, таким образом, перспективы дальнейшего развития.

Возвращаясь к формированию методологических предпосылок концептуализации проблемы целостного существования общества, отметим, что учет и анализ рассмотренных аспектов позволяет выделить, таким образом, основные столпы исходной концепции. Это:

- *человек* как активный сотворец, преобразователь социальных отношений, потенциал и характер ориентаций которого влияет на характер формируемой им реальности;
- *духовность* как основание природы человека и естественное условие его созидательного целостного развития;
- *культура* (не путать с цивилизацией, задачи и направленность которой кардинально отличаются от культуры) как условие развития духовного потенциала человека и, следовательно, поддержания целостности общества;
- и, наконец, *общество* как отражение, проекция индивидуальных установок и отношений человека к окружающей его реальности.

Анализ заявленных аспектов концепции социальной целостности отталкивается от исходной аналитической модели: *формирование целостной (духовной) личности ведет к формированию целостного созидательного общества.* Таким образом, методология изучения целостного общества, на наш взгляд, должна учитывать следующие направления анализа:

– во-первых, необходимо четко сформулировать исследовательский запрос относительно природы общества: от вопроса о его возможности, необходимо перейти к вопросу о его созидательном интегративном потенциале ("Как возможно целостное, созидательное общество?"). Такая смена акцентов позволит раскрыть глубинные механизмы и условия его гармоничного функционирования, обнаружить потенциал его развития;

– во-вторых, в построении концепции целостного общества нужно учесть, что социальное является проекцией индивидуального. Иными словами, условия становления и функционирования общества отражают характер установок человека. Поэтому отвечать на вопрос относительно условий и механизмов формирования созидательного интегративного общества необходимо в контексте анализа условий и механизмов целостного развития человека (и, наоборот). Такое понимание позволяет конструировать исследовательскую модель: *формирование целостной (духовной) личности ведет к формированию целостного созидательного общества*;

– в-третьих, это предполагает, что потенциал развития общества зависит от условий реализации духовного потенциала человека, становления механизма его созидательного развития, благодаря чему возможно прийти вначале к индивидуальной, а далее – и к социальной целостности;

– и, наконец, в-четвертых, необходимо определить место и роль культуры в формировании целостного общества, как основного условия реализации духовного потенциала человека, и, следовательно, формирования созидательных интегративных отношений.

На наш взгляд, такая методологическая перспектива может обладать большим эвристическим потенциалом, поскольку предполагает анализ условий и механизмов функционирования общества не как объективного абстрактного продукта индивидуальных взаимодействий, но как живых, изменяющихся, обусловленных самим человеком, отношений. Иными словами, комплексно подойдя к проблеме, исследователь сможет увидеть социальную реальность как живой организм, проявленный жизнью конкретных людей той или иной эпохи, а не обезличенных и отдаленных от исследователя абстракций; как ткань человеческих отношений, в формировании которой участвует и он сам.

Более того, такая методологическая позиция качественно меняет статус самого исследователя, поскольку таковым себя сможет ощутить каждый, кто заинтересован максимально полно и глубоко проникать в суть общественных отношений, посредством осознания собственной сопричастности к их формированию и преобразованию. Она позволяет учитывать и воспринимать реальность как целостное и взаимосвязанное с отдельной человеческой жизнью явление, не разделяемое во временном континууме, увидеть тонкую поколенческую связь, которая и обеспечивает потенциал воспроизводства общественных отношений.

Следует отметить, что разработка методологии исследования требует более детальной и аргументированной экспликации, поэтому предполагает дальнейший анализ со стороны исследователя.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Фромм Э. Здоровое общество / Э. Фромм. – М. : АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 539 с.; 2. Бердяев Н. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого [Электронный ресурс] / Н. Бердяев. – Режим доступа : <http://spirituality-study.ru>; 3. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995; 4. Маслоу А. Мотивация и личность [Электронный ресурс] / А. Маслоу / Пер. А. М. Татлыбаевой. – СПб. : Евразия, 1999. – Режим доступа: <http://lib.ru/PSIHO/MASLOU/motivaciq.txt>; 5. Tiryakian E. Review on "The Existential Self in Society", ed. By J. Kotarba, A. Fontana / E. Tiryakian // American Journal of Sociology. – 1985. – Vol. 91. – № 2.

УДК 316.74:001

ЗНАНИЕ В КОНСТИТУИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНОГО: КЛАССИЧЕСКИЙ ВОПРОС, КЛАССИЧЕСКИЕ ОТВЕТЫ В ЕВРОПЕЙСКОЙ ДОКРИЗИСНОЙ И КРИЗИСНОЙ СОЦИОЛОГИИ

Голиков Александр Сергеевич – кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В статье рассматривается статус знания в структуре социального, в классической социологии. Анализируется взаимосвязь данных феноменов, их "вписанность" в историко-социологический контекст. Подчеркивается, что знание как концепт микроуровня в течение длительного времени является дискутируемым концептом, тогда как социальное в классической социологии не проблематично. Делается вывод о специфике процессов и контекстов возникновения и развития проблематики соотносённости знания и социального.

Ключевые слова: социология знания, знание, социальное, социальность, микроуровень, макроуровень, теорема Томаса.

У статті розглядається статус знання в структурі соціального, в класичній соціології. Аналізується взаємозв'язок даних феноменів, їх "вписаність" в історико-соціологічний контекст. Підкреслюється, що знання як концепт мікрорівня протягом довгого часу є дискутованим концептом, тоді як соціальне в класичній соціології залишалось не проблематичним. Робиться висновок про специфіку процесів та контекстів виникнення та розвитку проблематики співвіднесеності знання та соціального.

Ключові слова: соціологія знання, знання, соціальне, соціальність, мікрорівень, макрорівень, теорема Томаса.

The article is devoted to consideration of the status of knowledge in structure of social in classical sociology. The author analyzes interrelation of these phenomenons, their "inscribement" in a historical and sociological context. The knowledge as a concept of microlevel is for a long time, as the author shows, a discussed concept whereas social in classical sociology is not problematic (that almost specularly opposite to modern gnoseological situation). The conclusion about specific of processes and contexts of emergence and development of a perspective of correlation of knowledge and social is made.

Keywords: knowledge sociology, knowledge, social, sociality, microlevel, macrolevel, Thomas's theorem.

Постановка Георгом Зиммелем "главного вопроса социологии" – "Как возможно общество?" – со всей очевидностью обрисовало перед юной на тот момент наукой проблему, которая однозначно быть решённой ни в одной из противоборствовавших на тот момент парадигм (позитивизм и психологизм во всем их многообразии) не могла. Обнаружилось, что само существование общества является проблематичным – именно в том смысле, в каком позднее эта же мысль была выражена у Лумана в "Невероятности коммуникации" [1]. Проблематичность эта возникала в нескольких измерениях: 1) как проблематичность соотносённости объективизма и субъективизма; 2) как проблематичность соотносённости макро- и микровзгляда на социологию; 3) как проблематичность номинализма и реализма; 4) как (позже было сформулирована) проблематичность соотносённости очевидного (непроблематичного) и неочевидного (проблематизированного, рефлексированного).

Все последовавшие в XX веке попытки ответа на эту проблематичность опирались именно на данную классическую постановку – от постпозитивистских до социально-антропологических, от неомарксистских до веберовских.

Дополнительно актуализируется данная проблема тенденциями синтеза в социологии. Синтетика (П. Бурдьё, Э. Гидденс, М. Арчер, П. Штомпка, до некоторой степени А. Турен) вне зависимости от специфики своего концептуального каркаса в каждом отдельном случае¹ представили доказательства того, что исследование социологией лишь одного из уровней социальности (как это осуществлялось

© Голиков А. С., 2012

¹ Рефлексивный мониторинг действия у Гидденса, габитус и практики у Бурдьё, социальный морфогенезис у Арчер, социальное становление у Штомпки.

соціологією девятнадцятого століття) являється не просто неповним – воно являється неверним в силу неминучого в цій стратегії редукціонізму по відношенню до решти рівнів соціальної онтології. Більше того, зазвичай не використовуючи термін "знання" або "знання"², кожен з цих теоретиків, по суті, в аналізі конституції соціального неминучо звертався до знаних феноменів, тобто до описання і пояснення того, як сприйняття, відображення (говорячи термінами марксистської психології), оцінювання, інтерпретація впливають на соціальне на інших рівнях його онтології.

Не менш образливо актуалізує звернення до класических праць в цій сфері і той факт, що в соціології ХХ століття³ знання як елемент конституції соціального зазвичай розглядалось на мікрорівні (і тут роковою для соціології вплив зробив Шюц і його послідовники), тоді як лінія дослідження знання як мезо- і макрофеномена (особливо плідно розроблена К. Марксом і його послідовниками) залишилась слабо розробленою⁴.

Іменно тому **цілью** нашої статті являється дослідження того, як в класическій соціології відбувалась постановка і вирішення проблеми ролі знання в конституванні соціального. Безумовно, така ціль в виражених нами термінах являється недостижимою, в тому числі тому, що питання природи соціального "в відкриття" не обговорювалось соціологією довгий час (відносився до тих самих неспроblemатизованих питань), а термін "знання" довгий час був втраченим в великому спектрі суміжних і суміжних термінів або використовувався в рафінованому значенні (не в тому, в якому його реконструювали П. Бергер і Т. Лукман [2]). Іменно тому наша стратегія буде мати характер реконструкції – техніки неспору і неоднозначної. Тут необхідно врахувати, що, як і будь-яка реконструкція, наша підпорядкована початковій меті роботи, чим і пояснюються багато (здаються, ймовірно, дивними) спроби "сучаснізувати" багато аналізованих нами концептуальних побудов. Хронологічні і теоретичні рамки нашої реконструкції будуть в силу обраної нами форми статті жорстко обмежені⁵. Тобто предметом осмислення відповідності знання і соціального в нашому випадку будуть виступати класическі соціологічні концепції (позитивізм і формальна соціологія) докризової і кризової епохи в соціології.

Крім того, дискусійним залишається саме розуміння соціального (і його відповідності до соціальності). Іменно тому тут ми не торкаємось особливо глибоко дані дискусії, залишаючи даний теоретико-методологічний пласт на подальше дослідження, виходячи на даний момент з розуміння соціального як суттєвої тканини суспільства, без якого суспільство "розвалюється", дезінтегрується, перетворюється в набір окремих осіб і їх (взаємодій).

Соціологія як наука, виникла "на гребні емоційного бажання покращити суспільство", як писали автори першого американського підручника по соціології А.В. Смолл і Дж. Вінсент [3], на самих початкових етапах свого існування закономірно не цікавилась "абстрактними, метафізичними і відірваними від життя" питаннями, бо в стратегії легітимації соціології як науки як раз і використовувалось протиставлення нової соціальної науки по відношенню до "старої соціальної філософії", в процесі багатьох століть до цього розроблюваної багато соціальних питань (здесь дослідження поглядів соціальної філософії на роль знання в конституванні соціального не являється предметом вивчення). Іменно цим, ймовірно, повинна пояснюватись деяка еkleктичність, ad hoc'овість і довільність вибраних початковими соціологами тем, підходів і операціоналізацій. Відсутність в багатьох системності (в тому числі в розгляді соціального як феномена) – це одне з перших властивостей, які б'ються в очі при розгляді раннепозитивістських побудов (О. Конт, Г. Спенсер, Дж. Ст. Милль). Ймовірно, саме цим⁶ пояснюється практично повне відсутність в позитивістській соціології уваги до розгляді місця знання в конституванні соціального. Це твердження може показатись парадоксальним, особливо в світлі знаменитого "закона трьох стадій" О. Конта [4], згідно з яким розвиток соціальної системи (а для Конта людство і суспільство

² В силу як його багатозначності, так і складності в соціологічній операціоналізації, так і історико-соціологічній складності методологічної і світоглядної заангажованості.

³ В особливості в феноменологічній соціології, символічно "визволеної" собі "пріоритет" звернення до поняття "знання".

⁴ Що легко пояснимо для психології, для гносеології, для культурології і етнографії, але являється непростим для соціології як науки, по висловленню П.А. Сорокіна, "генералізуючої".

⁵ Внаслідок чого з розгляду в межах даної статті буде виключено психологізм, символічний інтеракціонізм, розуміюча соціологія, феноменологічеська соціологія, марксістська соціологія і багато інших парадигм початку ХХ століття.

⁶ В поєднанні з домінуванням естествонауочної методології, логічним чином втягнувши за собою макропідхід до соціальної реальності, а також вимагавший інкорпорувати соціальну реальність в космічний порядок всесвітньої реальності.

были синонимами) является функцией от уровня развития человеческого знания (и, соответственно, человечество проходит три стадии – теологическую, метафизическую и позитивную), в свете глубокого внимания Дж.Ст. Милля к вопросам методологии [5], а также в свете интереса Г. Спенсера к вопросам религии и морали [6]. Однако тут необходимо отметить, что позитивисты использовали во всех этих случаях узкие интерпретации концепта "знание", противопоставляя (во вполне платоновской, кстати, парадигме) знание незнанию (то есть истину – лжи, точное – ошибочному, объективное – заангажированному и т.п.).

Всё вышесказанное целиком относится не только к Конту и Миллю, но и к Спенсеру. Однако в случае с последним наблюдается куда более сложный социокультурный и историко-идеологический прецедент. Спенсер в истории социологии предстаёт не только теоретиком, но и идеологом, знаковой фигурой, мировоззренческим ориентиром (то есть – парадоксальным образом – всем тем, в чём сторонники либерализма, в девятнадцатом веке как раз и воплощаемом, в том числе Спенсером, упрекали К. Маркса и Ф. Энгельса). В частности, известные дихотомические параллели и противопоставления общества и организма содержат, в том числе, следующую: в организме части существуют ради целого, в то время как в обществе – целое ради частей. В сочетании со вполне социал-дарвинистским эволюционизмом мы наблюдаем интеллектуалистскую легитимацию стабильного неравенства капиталистической организации при попытке сохранения за индивидом права автономии в либеральной интерпретации. Несмотря на общий макроподход⁷, Спенсер учитывает "разлитость сознания" по всему "телу общества" (в отличие от "сконцентрированности сознания" в мозгу отдельного организма), однако дальше по данному исследовательскому пути он не пошёл (далее него это сделал Э. Дюркгейм, которого некоторые излишне аксиоматизированно и крайне дискуссионно считают основателем конструктивизма (см., например, [7])). Спенсер же лишь некоторыми штрихами даёт понять специфику своего взгляда на инкорпорированность общества в человека (а именно таким образом – как "диспозитивы интернализированной социальной реальности, являющиеся актуальными и релевантными в определённой (социальной) ситуации" [8, с. 28] – мы и предложили в одном из наших предыдущих исследований интерпретировать знание). Так, например, он указывает на зависимость состояний человека от окружающего общества ("Никто не может быть счастлив, пока не счастливы все") или ищет связи между макроинститутами и микроуровнем социальности (интерпретируя страх человека перед живыми как фундамент существования государства, а страх перед мёртвыми – как фундамент существования религии) [3, 6]. Однако в целом необходимо отметить, что для позитивистов знание как элемент конституции социального остаётся непроблематизированным, фоновым вопросом, самоочевидным в силу объективности общества, принудительного и фактического по отношению к отдельному индивиду.

Несколько более богатую и развёрнутую стратегию дают "зрелые" позитивисты в лице Э. Дюркгейма [9] и В. Парето [10]. Эти теоретики, которых не без специфичной образности можно считать "позитивом" и "негативом" одной и той же фотографии (фотографии "зрелого позитивизма"), жили в конце девятнадцатого – начале двадцатого веков, были современниками⁸, что с неизбежностью вело к методологическому и концептуальному обогащению их позитивизма.

Отличие в рассмотрении социального у Эмиля Давида Дюркгейма по сравнению с ранними позитивистами можно обнаружить уже на уровне рассмотрения реальности. Дюркгейм философски обнаруживает и методологически аксиоматизирует тезис, что социальная реальность является вписанной в общий универсальный порядок вещей, но делает отсюда диаметрально противоположный вывод⁹ – о том, что она развивается, как и другие виды реальности (физическая, биологическая, экономическая), в соответствии со своими собственными законами. Такой логический вираж потребовал от Дюркгейма конкретной операционализации социального, и Дюркгейм находит его в "социальных фактах" (термин контовский, наполнение дюркгеймовское), то есть фактах коллективного сознания, противопоставленных "индивидуальным фактам". Дюркгейм постулирует независимость, объективность и принудительность фактов коллективного сознания по отношению к индивиду. Но если для раннего Дюркгейма эти свойства были непроблематизированы (как и для Конта не был проблематизирован и более широкий контекст), то поздний Дюркгейм (во второй половине 1910-х годов) обнаруживает ценностную укоренённость

⁷ Рассмотрение общества в таких категориях, как "эволюция", "дифференциация", "интеграция", "равновесие системы", "социальные институты" и т.п..

⁸ А также современниками первого методологического кризиса в социологии, современниками психологических, инстинктивистских, формалистских и интерпретативных тенденций в социологии.

⁹ Уж не энгельсовская ли "Философия природы" с её диалектико-материалистическим разведением уровней существования материи повлияла?

соціального в індивідуальному свіданні¹⁰. Безумовно, домінуюче в то время в історико-соціологічному контексті розділення на матеріальне і духовне (і завдяки неокантіанцям, і завдяки марксистам, і завдяки більш глибокому історико-філософському фону) Дюркгейм зберігає (виділяючи морфологічні факти, представляючі собою матеріальний субстрат суспільства, і соціальні факти), однак сутність суспільства, в відміння від ранніх позитивістів, він переносить в область функціонування колективних представлень. Тут він явно або неявно (даний питання потребує додаткового аналізу) слідує ідеї, мелькнувшій у американця Ф.Г. Гіддінгса, який вважав, що "свідання роду" властиво дійсному суспільству і нічому іншому [11], інакше кажучи, вказував, що свідання роду змушує людину визнавати реальність общности. Дюркгейм повністю підтримує цю думку, вказуючи, що суспільство існує в формі соціальних фактів¹¹, то є факти колективного свідання, вбудовані в індивідуальне свідання в тому числі через цінності (і тут нам здається можливим прослідкувати вплив народившоїся тоді інтеракціоністської традиції, в частині – розуміння цінності і установок У. Томасом). Квінтесенцію точки зору Дюркгейма можна сформулювати в формі "теорема Дюркгейма" (пропонується автором – А.Г.) наступним чином: "Якщо учасники соціальності розділяють загальні представлення, сприйняття, інтерпретації, цінності, то соціальність буде реальною". Не можна не побачити паралельність формулювання "теорема Дюркгейма" "теорема Томаса" (втім, повністю релевантною формулюванню будь-якої теорема, що складається з кондії і імплікації з цієї кондії) – в тому числі для цього ми і використовували зовнішню неуклюжу конструкцію "учасники соціальності". Крім того, не можна не помітити, що загальні представлення, сприйняття, інтерпретації і цінності повністю можуть бути концептуалізовані в тому вигляді поняття знання, на який ми вказували вище. Можливі наслідки і прояви даної теорема для соціології знання – тема для окремого дослідження, тут же пунктирно вкажемо на абсолютно інші перспективи дослідження таких феноменів, як Інтернет-комунікація, "віртуальні революції", субкультури, соціальність сект, відміння формальної і неформальної структур всередині колективу і інші можливі застосування даної теорема.

Однак в цілому стратегія Дюркгейма залишається повністю гомологічною стратегії Маркса, стільки критикуваного і відкинутого ім. Точно так же, як у Маркса матеріальне (буття) визначає¹² духовне (свідання), так і у Дюркгейма феномени знаннявого рівня соціального (солідарність як вищий моральний принцип, універсальна цінність, визнавана всіма членами суспільства [12]), інспіруються буттєвими рівнями соціального (розділенням праці як силою, яка створює суспільне ціле), а також факти соціальні (колективного свідання) впливають на суспільство і не жорстко причинно, але все-таки пов'язаними з фактами соціальної морфології (географія, геополітика, фізична щільність, технологічна розвинутість суспільства). Більше того, побудована С. Люксом класифікація (приведена по [3, с. 333]) демонструє, що право як нормативне формування і як форма знання (*по-знання* оточуючого світу) і колективне свідання, релігійність, і побудова комунікацій також пов'язані з типом солідарності. В цьому сенсі відбувається, що як мінімум в формі логічних і філософських паттернів діалектичного матеріалізму впливав на Дюркгейма (і марксистська соціологія знання, навіть і відсутня на той момент як інституціалізоване явище, але об'єктивно існуюча як інтелектуальний феномен, відбувається важливим об'єктом для наших наступних досліджень).

Зберігається дюркгеймівська специфіка і в підході до релігії, виховання, виховання, аномії. Тому можна сказати, що Дюркгейм побудував одну з перших системних оптик розгляду статусу знання в конституції соціального.

Схожу мету ставив перед собою Вільфредо Федерико Парето, який був повністю "в струі" як соціально¹³, так і методологічно¹⁴ і тематично¹⁵. В його теорії того, що можна позначити знанням, по суті на соціальному рівні не існує. Знання як диспозитив відбувається, з однієї сторони,

¹⁰ І хто знає, як обернулася б знаменита епістолярна полеміка Дюркгейма з Тардом, якщо б вона розвернулася не в 1890-х роках, а пізніше.

¹¹ Які інші поздній Дюркгейм синонімізував соціальними інститутами – стійкими формуваннями в колективному свіданні.

¹² Іменно визначає, то є задає межі, обмежує в потенціальному, але не задає однозначно.

¹³ Підтримав в стремительно консерватизуючійся і "коричневорубашечниці" Італії "еліту львів".

¹⁴ Обосновав з іншого полюсу інтелектуального спектра "максиму Вебера" відносно ціннісної нейтральності.

¹⁵ Спробувавши ввести в розгляд соціальної конституції біологічного, інстинктивістського, психологічного, що в то время, внаслідок впливу народившоїся біхевіористської психології, психоаналіза, інстинктивізму, було "інтелектуально модним".

антропологической константой (в виде тех самых "резидуев"), с другой – в большей степени случайным, внеисторичным и персоналистски детерминированным феноменом (в виде "дериваций", создаваемых ad hoc, для конкретных оправданий). Общество у Парето, как и у Спенсера, оказывается самовыравнивающейся системой (в силу, как потом объясняется, противонаправленности двух главных резидуев), а то, что называется знанием, используется не столько для фундирования на нём общества, сколько для "прикрытия" общества, его легитимации и рационализации [10]. Знание здесь предстаёт искусственным конструктом (современный исследователь мог бы сказать – "социоинженерным" или "социоконструкторским"). Эта "добавка" со стороны Парето не является абсолютно ложной (поскольку феномен рационализации как феномен ситуативный нельзя исключать до конца), однако здесь, во-первых, наблюдается нарушение логики исследования (закономерности микроуровня, даже если принять логику Парето, экстраполированы на макроуровень), во-вторых – абсолютизация **одного из** явлений, важных, безусловно, но не исключительных. Именно поэтому Парето для нашей стратегии исследования остаётся лишь важным кейсом, индикатором (социально-политических, гносеологических, мировоззренческих) настроений начала XX века, а также показателем того, каким тупиком неизбежно должна была увенчаться жёсткая позитивистская стратегия макроисследования социального, без учёта конститутивной роли в нём знания¹⁶, а также лишним обоснованием актуальности исследования феномена знания.

Это важно, в том числе, потому, что в то же время, параллельно с творчеством Дюркгейма и Парето, историко-социологический процесс характеризуется ещё одной попыткой "взять высоту" "знание в конституции социального", предпринятой на этот раз не с позитивистских, а с формально-социологической позиции Ф. Тённисом, Г. Зиммелем и, несколько позже, Л. фон Визе и В. Зомбартом. Отличие этой позиции вполне онтологично и является мировоззренческим, а не только методологическим. Формальную социологию можно считать одной из попыток возвращения европейской социологии на социально-философские основания¹⁷.

Так, Ф. Тённис среди прочих своих "нормальных понятий" (конструкт, весьма близкий к "идеальному типу" М. Вебера) выделял социальные отношения, которые основываются не только на психологических факторах, но и на *взаимопризнанных* (курсив наш - А.Г.) правах и обязанностях (обратим внимание на этот момент особо: для немецкой социологии подобная апелляция к нормативности существенна), причём это признание распространяется не только на участников взаимодействия, но и на других людей (иначе говоря, у всех "участников социальности", используя нашу вышеприведенную метафору, наблюдаются необходимые для деятельности социально сконструированные диспозитивы, которые позже Х. Попитц обозначит как "третья инстанция" [13]). Именно на этом взаимопризнании (точнее говоря, на разности возможных взаимопризнаний) основывается дихотомизация общины и общества. О философской идеалистичности данной позиции (противоположной философской материалистичности Дюркгейма и большинства других позитивистов) свидетельствует и фундированность дихотомии на ещё одном "модном" концепте того времени – концепте воли (см. для сравнения идеи А. Шопенгауэра, Ф. Ницше, Х. Ортега-и-Гассета). Иначе говоря, для Ф. Тённиса знание предшествует обществу (хотя, стоит отметить, социальные отношения, вполне консистентно Дюркгейму, Тённис рассматривает как независимые от отдельного индивида). В сугубо логический, научный концепт знания Тённис, если реконструировать его стратегию, пытается ввести внелогический и внерациональный элемент – но не с позиций инстинктивизма / биологизма / психологизма, а с позиций объективно-идеалистических, философских [14]. То есть уже в то время социология ощущала (о "рефлексируя" говорить ещё рано) недостаточность чисто рациональных способов осмысления и операционализации того знания, что лежит в фундаменте общества¹⁸.

Георг Зиммель, разделяя подспудные иррационалистские интенции своего коллеги, всё же предпочитал рациональные способы дефинирования и операционализации социального и роли знания в его конституировании. Пытаясь реабилитировать "гигантскую призрачную идею", как обозначил социологию В. Дильтей, Зиммель (как и во многом Вебер) смещает объект исследования социологии, а

¹⁶ От чего Дюркгейм ушёл с помощью не совсем позитивистского, а скорее диалектического приёма выделения разных уровней бытия материи.

¹⁷ В рамках которых наблюдаются и неокантианские попытки методологического осмысления социального познания, и "философия жизни" с её неклассическим осмыслением межчеловеческого взаимодействия, и неогегельянские построения, и эмпириокритицистские концепции (возвращённые в социологию, например, Б. Малиновским).

¹⁸ И в этом смысле четырёхчленная классификация Вебером социальных действий, в которые он при этом не включал рутинные действия, которые никак нельзя отождествлять с традиционными, не является случайной или произвольной. Хотя Вебер и указывал, что лишь целерациональные и ценностно-рациональные действия являются социальными в полномесном значении этого слова [19].

следовательно? переопределяет социальное (от которого социология, в том числе и семантически, никуда не могла уйти). Он процессуализирует социальное, превращая его в процесс и результат взаимодействия (вне зависимости от субъектов взаимодействия, их масштабов и природы). Для этого он даже модифицирует категориальный аппарат, как и Маркс, вводя понятие "обобществление", однако подразумевая, в отличие от Маркса, **включение в общественное**, своеобразный эквивалент социализации, но в применении не только к индивидам, но и к группам, социальным образованиям [15] (а мы, вслед за латурианской линией, можем продолжить этот ряд – к вещам, вслед за феноменологической линией – к идеям и понятиям).

Десубстанциализация общества и его процессуализация в рассмотрении Зиммеля привели к тому, что Зиммель¹⁹ смещает акценты в его исследовании, делая большой шаг в сторону столь актуальной на данный момент проблематики восприятия, оценивания, различения, разграничивания. Так, вся проблематика социологии пространства Зиммеля, выписанная им в 1903 году, вращается вокруг восприятия этого пространства действующими людьми, их действиями и означиваниями [16]. Зиммель предугадывает идею границы не как объективно-географического факта, а как "шрама истории", по выражению французского философа О. Маркара [17] и немецкого географа Фридриха Ратцеля [18], применяя понятие границы к рассмотрению отдельного человека, его взаимодействий на микроуровне, взаимодействий власти и постулируя границу не как пространственный факт с социологическими следствиями, а как социологический факт с пространственным оформлением (отметим, очень схоже с дюркгеймианским дизайном логики) [13]. В этом смысле форма у Зиммеля выступает не только как вебериаанский "идеальный тип", посредством которого теоретик получает возможность анализировать социальный мир, но и как способ²⁰, выражаясь языком феноменологов, "типизации" социального пространства со стороны действующих индивидов (для аргументации этой точки зрения достаточно хотя бы взглянуть на функции формы у Зиммеля – эти функции совершенно явно имеют отношение не к гносеологическому, но к онтологическому). Безусловно, его классификация социальных форм относится к гносеологической стратегии, но сами формы как феномен предстают в исследовательской оптике Зиммеля как конструкты не только рационально-исследовательского сознания, но и как способ упорядочивания повседневными акторами своей повседневности (переводя терминологию Зиммеля через феноменологическую дорогу).

Эти же тезисы хорошо иллюстрируются на примере исследований Зиммелем социальной дифференциации (с ослаблением солидарности при увеличении объёма взаимодействий), конфликтов²¹, денег²².

Таким образом, классическая социология девятнадцатого века прошла путь от универсалистского рассмотрения социального в жёстко позитивистских концепциях до знаниевой конституции социальности у Г. Зиммеля²³. Безусловно, некоторые предпосылки для конструктивистской ветви современной социологии были заложены именно в этот период (так, трудно отрицать влияние Дюркгейма и его школы на Бурдьё и Турена), однако говорить о подлинно конструктивистских идеях представителей классической социологии этого периода вряд ли возможно. Ближе всего к современному пониманию роли знания в конституировании социального подошли Г. Зиммель и Э. Дюркгейм, но первый в попытках десубстанционализировать общество был чрезмерно радикален²⁴, сведя социальное к проявлениям "человеческого духа", а второй либо не успел (учитывая, как поздно в биографии Дюркгейма появился доклад о ценностях), либо не сумел с достаточной степенью однозначности отказаться от позитивистских построений. Разработка этих идей в дальнейшем стала задачей следующих поколений социологов, подведших эмпирический и методологический

¹⁹ Вполне, отметим, в канве шедших тогда других наук – таких, как физика, например, десубстанциализировавшая физическую реальность и как раз в начале XX века выдвинувшая эйнштейнианский релятивизм в рассмотрении пространства и времени.

²⁰ Хотя сам Зиммель об этом нигде в доступных нам источниках не оговаривается, но эта мысль во многих местах проходит в "фоновом режиме".

²¹ Анализ каковых у Зиммеля отталкивается от психолого-антропологического обоснования и заканчивается исследованием влияния конфликтов на индивидуальное и коллективное сознание.

²² Рассматриваемых у Зиммеля не как объективный или экономический факт, но как объективация такого вида знания, как ценности, и рационализация самого процесса оценивания.

²³ И, как мы покажем в дальнейших исследованиях, в интерпретативной традиции социологии, то есть у феноменологов, вебериаанцев и социальных антропологов первых поколений.

²⁴ И заложил именно ту линию социологического осмысления реальности, над которой так жестоко посмеялся Бруно Латур.

фундамент, в частности, под идею двойного структурирования социальной реальности (онтологически и гносеологически уравнившей знание в конституировании социального с материальной реальностью).

ЛИТЕРАТУРА: 1. Луман Н. Невероятность коммуникации [Электронный ресурс]. - Доступно на http://lib.mdpu.org.ua/load/Sociology/Neveroatnost_kommunikacii_N_Luman.htm. 2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. - М.: "Медиум", 1995. - 323 с. 3. История теоретической социологии. В 4-х т. (Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов). Т. 1. - М.: Канон, 1997. - 496 с. 4. Конт О. Общий обзор позитивизма / Перевод с французского И. А. Шапиро. Под ред. Э. Л. Радлова. — Изд. 2-е. — М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2011. — 296 с. 5. Милль Дж. Ст. Система логики, переведена с 5-го дополненного лондонского издания Ф. Резенером под редакцией и с примечаниями П.Л.Лаврова, в 2-х томах: том 1 — СПб., 1878; том 2 — СПб., 1878. 6. Спенсер Г. Научные основания нравственности. Том I — Часть I. Данные науки о нравственности. Часть II. Индукции этики. Часть III. Этика индивидуальной жизни (Principles of Ethics, Volume I — Part I: The Data of Ethics, 1879, Part II: The Inductions of Ethics, 1892, Part III: The Ethics of Individual Life, 1892), пер. с англ., — М., 2008. 7. Каменская Т.Г. Социальное знание и виртуализация социальной реальности / Т.Г. Каменская. - Одесса: Астропринт, 2009. - 280 с. 8. Голиков А.С. Системность социального знания как феномен и факторы его крушения / Олександр Голиков // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 17. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2011. – 488 с., с. 27-34. 9. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. — М.: Канон, 1995. — 352 с. 10. Парето В. Компендиум по общей социологии. 2-е издание / Вильфредо Парето. - М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. - 511 с. 11. Гиддингс Ф. Г. Основания социологии / Пер. с англ. Н. Н. Спиридонова. М., 1898. 12. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Пер. с фр. А.Б. Гофмана, примеч. В.В. Сапова. - М.: Канон, 1996. 432 с. (История социологии в памятниках). 13. Култаева М.Д., Навроцький О.І., Шеремет І.І. Європейська теоретична соціологія ХХ-ХХІ століття. – Х., 2008.– 328с. 14. Тённис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии / Фердинанд Тённис. - СПб: Владимир Даль, 2002. - 452 с. 15. Зиммель, Георг. Избранные работы - К: Ника-Центр, 2006.- 440 с. 16. Филиппов А. Ф. Социология пространства. СПб: Владимир Даль, 2008. - 290 с. 17. Колосов Владимир Теоретическая лимология: новые подходы [Электронный ресурс]. - Доступно на: <http://www.intertrends.ru/three/004.htm>. 18. Кочан В.М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX – XX вв. / В. Кочан // Вісник СевДТУ. Вип. 86: Філософія: зб. наук. пр. — Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. - с. 70-73. 19. Вебер М. Основные социологические понятия // Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.

УДК 316.004

КОНЦЕПЦИЯ ЗНАНИЯ: ВЗГЛЯД С ПОЗИЦИЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО АНАЛИЗА ДАННЫХ

Кислова Ольга Николаевна – кандидат социологических наук, докторант кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В статье проанализирована трансформация концепции знания, обусловленная компьютеризацией науки, в частности, широким внедрением интеллектуального анализа данных в практику научных исследований. Показана специфика понимания знания в контексте интеллектуального анализа, состоящая в трактовке "знаний" как закономерностей (паттернов), скрытых в массивах анализируемой информации, и учете того, что найденные паттерны могут являть собой как отражение реально существующих закономерностей исследуемой предметной области, так и быть результатом случайности. Такой взгляд на концепцию знания, отождествляющий закономерности с эмпирическими гипотезами, позволил автоматизировать поиск знаний в массивах имеющихся данных и нашел применение в социологических исследованиях, однако не стал венцом эволюции рассматриваемой концепции. В настоящее время происходит очередной виток в изменении взгляда на сущность знания, связанный с тем, что знание, попав в паутину Интернет, приобрело новые свойства.

Ключевые слова: знание, социологическое знание, интеллектуальный анализ данных, компьютеризация познания.

У статті проаналізовано трансформацію концепції знання, що обумовлена комп'ютеризацією науки, зокрема, широким впровадженням інтелектуального аналізу даних у практику наукових досліджень. Показана специфіка розуміння знання в контексті інтелектуального аналізу, яка полягає в трактуванні "знань" як закономірностей (патернів), прихованих у масивах аналізованої інформації, і врахуванні того, що знайдені патерни можуть являти собою як відображення наявних закономірностей досліджуваної предметної області, так і бути результатом випадковості. Такий погляд на концепцію знання, що ототожнює закономірності з емпіричними гіпотезами, дозволив автоматизувати пошук знань у масивах наявних даних і був застосований в соціологічних дослідженнях, однак не став вінцем еволюції даної концепції. Зараз відбувається черговий виток у зміні погляду на сутність знання, пов'язаний з тим, що знання, потрапивши у паутину Інтернет, набуло нових властивостей.

Ключові слова: знання, соціологічне знання, інтелектуальний аналіз даних, комп'ютеризація пізнання.

In the article the transformation of the concept of knowledge, caused by the computerization of the science, in particular by the widespread implementation of intelligent data analysis in the practice of scientific research, is analyzed. The specificity of understanding the knowledge in the context of intelligent data analysis, which consists in consideration of interpretation of "knowledge" as patterns that are hidden in the analyzed data taking into consideration the fact that the patterns can be a reflection of real regularities in the subject field or can be a result of randomness is shown. This view of the concept of knowledge, that identifies patterns with empirical hypotheses allowed to automatize the search for knowledge in the available data and was implemented in sociological studies, but did not finished the evolution of the concept. Currently, a new stage of changing the point of view on the nature takes place. This related to the fact that knowledge after being put in Internet has acquired a new properties.

Keywords: knowledge, sociological knowledge, intelligent data analysis, computerized knowledge.

Что значит знать?
Вот, друг мой, в чем вопрос.
На этот счет у нас не все в порядке.
Гёте. Фауст.

В настоящее время концепция знания претерпевает значительные трансформации, связанные с появлением новых, "компьютеризированных" способов научного познания, в частности интеллектуального анализа, предназначенного для "извлечения знаний из имеющихся данных". В свете того, что сегодня все еще не разрешен вопрос о сущности понятия "знание" и нет предпосылок к тому, что в обозримом будущем появится его общепризнанное определение (см. [1-4]), мы полагаем необходимым проанализировать сложившуюся ситуацию, когда знания "извлекают из данных", знаниями управляют¹, активно муссируются проблемы становления общества знаний, однако при этом, как отмечает Э. Тоффлер: "Существует столько же определений знания, сколько и людей, считающих себя знающими" [5, с. 40].

В контексте интеллектуального анализа данных (как и в сфере искусственного интеллекта) понятие знания используется в "технологическом" смысле, в то время как для социологии более характерной является экзистенциальная трактовка сущности знания. Это, с нашей точки зрения, является одной из основных причин настороженного отношения социологического сообщества к возможностям интеллектуального анализа в поиске "новых социологических знаний". Это же обуславливает **актуальность** прояснения вопроса о том, что понимается под знанием в интеллектуальном анализе данных и как подобные "знания" могут способствовать расширению возможностей социального познания в эпоху компьютерных технологий, что и является **целью** данной публикации.

Прежде всего необходимо отметить прочную взаимосвязь понятий "знание", "информация" и "данные", которые в обыденной жизни часто используются в качестве синонимов, без осмысления глубины их содержания. В научном же дискурсе названные понятия, которые уже приобрели статус общенаучных категорий, применяются более корректно и дифференцированно, несмотря на некоторые разночтения, обусловленные спецификой тех предметных областей, в которых они используются. Так, например, Элвин Тоффлер под данными предлагает понимать более или менее несвязные "факты", под информацией – данные, разбитые на категории, классификационные схемы и т.п., а под знанием – информацию, откристаллизованную в общих утверждениях. Э. Тоффлер использует термин "знание" в расширенном смысле, чтобы иметь возможность "... охватывать или относить к определенным категориям информацию, данные, представления и образы, а также подходы, ценности и прочие символические продукты общества, независимо от того, "истинны" они, "приблизительны" или "ложны" " [5, с. 41], подчеркивая при этом, что средства передачи знания – средства коммуникации – придают форму сообщениям, проходящим через них, поэтому "знание" включает в себя и их тоже. При таком подходе представляется вполне естественным включение в концепцию "знания" также и способов его получения.

Поскольку интеллектуальный анализ данных представляет собой компьютеризированный способ выявления знаний в имеющихся данных, то обнаруженные с его помощью знания, будут нести в себе отпечаток "технологичности" их получения. Каковы особенности такого рода знаний? Прежде чем ответить на этот вопрос и эксплицировать специфические характеристики знания, выявляемого методами интеллектуального анализа данных, следует обратиться к анализу смыслов, вкладываемых в понятия "данные", "информация" и "знания", дефиниции которых до сих пор вызывают дискуссии, несмотря на кажущуюся очевидность их содержания.

Рассмотрим, **что в настоящее время понимают под данными**. Говоря о "данных", сегодня, в эпоху информационных технологий (а особенно в контексте интеллектуального анализа), подразумевают не просто некие сведения, факты, идеи, а их представление в "оцифрованном" виде, пригодном для передачи и обработки компьютерными средствами в некотором информационном процессе. Сначала под оцифрованными данными понимались двоичные слова фиксированной длины (структура данных предполагалась четко определенной). С усовершенствованием компьютерной техники происходило развитие информационных структур для представления данных, появилось понятие абстрактных типов данных, структура которых может задаваться программистом. Возникновение баз данных знаменовало собой еще один шаг на пути организации работы с данными. Специальные средства, образующие систему управления базами данных, позволили эффективно манипулировать с данными, при необходимости извлекать их из базы, структурировать (записывать в нужном порядке и т.п.). По мере развития исследований в области интеллектуальных систем стало очевидным, что основой информационных

---

¹ Имеется в виду концепция менеджмента знаний.

процесов могут служить очень сложные "данные", которые в определенном смысле уже являются "знаниями". В это же время возникла концепция баз знаний. Таким образом, первоначальное понимание "данных" настолько трансформировалось, что возникла необходимость выявления тех свойств, которые являются атрибутами "знаний", отличая их от "данных" (см. [6, с. 7-8; 7, с. 1]).

Итак, под данными сегодня понимают сведения, представленные в определенной знаковой системе на определенном носителе с целью приема, обработки, хранения и передачи этих сведений. "Данные - это своеобразная абстрактная субстанция, которая несет некоторую информацию, но безотносительно к содержанию этой информации" [8, с. 13]. Данные служат сырьем, результатом обработки и анализа которого является информация и/или знание.

Дифференциация "знаний" и "данных" приобретает важное, а главное – конструктивное значение в контексте рассуждений о сущности интеллектуального анализа данных, поскольку для того, **чтобы иметь возможность практически выявлять знания из данных, необходимо иметь именно конструктивные дефиниции этих основополагающих понятий.** Если с определением понятия "данные" никаких принципиальных проблем не возникает, то относительно концепта "знания" дискуссии делятся с античности до настоящего времени. Ситуация осложняется тем, что данные и знания имеют информационную природу и, соответственно, их концепции связаны с понятием информации, которое также относится к разряду трудноопределимых.

Прежде чем эксплицировать сущность "знаний" в контексте интеллектуального анализа данных, обратим внимание на два момента. Во-первых, проблематика знания традиционно рассматривалась как прерогатива философии, идущей путем создания "всеобъемлющих" теоретических построений. Однако до сих пор не выработано не только "строгой" (формализованной) дефиниции знания, но и общепризнанной теории знания, с положениями которой соглашалась бы большая часть научного сообщества (см. [1-4]). И это несмотря на то, что философия занимается проблемами знания практически с момента своего возникновения! Во-вторых, начиная с середины XX-го века, вопросы, касающиеся сущности знания и особенностей процессов познания, стали объектом пристального внимания исследователей искусственного интеллекта. Так, известный теоретик данной области Д. А. Поспелов утверждал, что теория искусственного интеллекта – это "наука о знаниях, о том, как их добывать, представлять в искусственных системах, перерабатывать внутри системы и использовать для решения практических задач" [9, с. 7]. Таким образом, в сфере исследований сущности знания четко обозначилась тенденция конвергенции наук, необходимость которой признается и философами, и исследователями искусственного интеллекта, и представителями иных наук – когнитивной психологии, когнитологии (достаточно вспомнить о зарождении компьютерной эпистемологии, явившейся откликом на экспансию компьютеризированных способов познания практически во все сферы научной деятельности [3, р. 18-21; 10, с. 247]).

Многообразие трактовок знания, выработанных в процессе эволюции взглядов на этот сложный феномен, значительно усложняет поиски возможностей его формализации. Так, например, **знание трактуется как:** восприятие души, в отношении которого рассудок бессилен (Платон); восприятие соответствия (или несоответствия) двух идей друг другу (Дж. Локк); уверенность, возникающая из сравнения идей (Д. Юм); обоснованное истинное убеждение² (Дж. Мур, Б. Рассел и др. представители аналитической философии); воспроизведение реальности в чувственных и умственных образах и понятиях (М. Г. Ярошевский); субъективный образ объективного мира (Ф. И. Георгиев); идеальное воспроизведение в языковой форме объективных закономерных связей практически преобразуемого материального мира (Ю. Н. Тендряков); теоретическое овладение объектом и предпосылка практической деятельности человека (П. В. Копнин); результат процесса познания, обычно выраженный в языке или в какой-либо знаковой форме (И. Ивин); высший уровень организации информации (А. И. Ракитов); кодифицированная и благодаря этому идентифицируемая информация любого рода (С. А. Лебедев); формализованная информация, на которую ссылаются или используют в процессе логического вывода (Х. Уэно и М. Исидзука); специальная форма представления информации, способность давать правильные ответы на поставленные вопросы (Дж. Мичи, Р. Джонстон); активное постижение познаваемых вещей, действие, требующее особого искусства и особых инструментов (М. Полани).

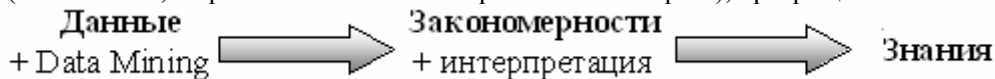
Таким образом, можно увидеть, что знание, как правило, определяется через описание его характеристик. Показательным в данном контексте является обозначение сложившейся ситуации В. Ф. Хедриксом, работающим в сфере формальной философии и исследующим эвристический потенциал

² Подчеркнем, что понимание знания как обоснованного истинного убеждения легло в основу концепции знания, используемой в большинстве современных интеллектуальных систем (см. [7, с. 8-14; 11, с. 240-247]). При этом "убеждение" (вера), "утверждение" (гипотеза) и "знание" (закономерность, паттерн) рассматриваются как взаимосвязанные типы утверждений о реальном мире.

компьютерной эпистемологии: "Как слепые вокруг слона, философы вылавливают сущность понятия "знание", исследуя только различные его части" [3, р. 4]. Понятно, что такая ситуация связана со сложностью и многогранностью феномена знания. И все же, несмотря на это, к настоящему времени уже достаточно сделано для его конструктивной формализации. В связи со сказанным, напрашивается вопрос относительно того, как можно формализовать понятие, которое не имеет четкого, однозначного определения. Забегая вперед, ответим – за счет "отсечения" тех аспектов, которые не имеют отношения к цели применения понятия – и перейдем к рассмотрению того, как это было реализовано в случае концепта "знание".

В современном научном дискурсе наметилась тенденция оправдания сложности мира и осознания несводимости сложных феноменов к упрощенным концепциям и моделям. Такой поворот в развитии методологии познания был назван Н. Н. Моисеевым "расставанием с простотой". В частности, исследуя понятие "информация", он отмечал, что "строгого и достаточно универсального определения информации не только нет, но и быть не может. Это понятие чересчур широко" [12, с. 98]. Ситуация с определением понятия "знание" ничем не лучше. Как отмечала А. И. Алексеева: "Попытки создания общих концепций знания, претендующих на выполнение некоторых интегративных функций, представляются вполне оправданными, однако создатели такого рода концепций не могут всерьез рассчитывать на общепризнанность последних, исключаящую альтернативные концепции знания. Общая теория знания возможна не как теория в строгом смысле этого слова, а как множество так или иначе соотносимых друг с другом концепций знания" [1, с. 171]. По этой причине подходы к исследованию феномена знания и процессов познания были условно разделены на две большие группы: экзистенциальные (о том, как существует знание, каково оно есть) и технологические (о том, каким образом допустимо обращаться со знанием для достижения некой цели, в частности, как его "выявлять", как им "управлять"), что создало предпосылки для сужения понятия "знание", имея в виду сугубо прагматическую цель – оперирование "знаниями" в интеллектуальных системах.

Как мы уже неоднократно отмечали, интеллектуальный анализ предназначен для автоматизированного (другими словами компьютеризированного) выявления знаний из массы разнородных, неструктурированных данных, получаемых в результате эмпирических исследований, накапливаемых в банках социологической информации, циркулирующих в Интернет и т. п., что предполагает так называемую машинную (компьютерную) обработку экспериментальных, статистических или каких-либо иных данных. Главная цель такой обработки состоит в автоматическом обнаружении (майнинге) скрытых в исходных данных закономерностей. Эти закономерности позволяют понять сущность изучаемого процесса и, будучи проинтерпретированными в контексте определенной предметной области (естественно, с привлечением ее категориального аппарата), превращаются в знания:

Прежде чем перейти к экспликации причин отождествления знаний с проинтерпретированными закономерностями, необходимо прояснить, почему мы избегаем говорить о роли информации в контексте интеллектуального анализа. И это при том, что данные и знания имеют информационную природу, занимают четко фиксированные позиции в информационной иерархии (мы имеем в виду известную модель DIKW – Data, Information, Knowledge, Wisdom, представленную в [13], см. рис. 1).

Рисунок 1. Информационная иерархия (модель DIKW)

В научном сообществе нет разногласий относительно необходимости различения данных и знаний, но это не касается дифференциации понятий "информация" и "данные" [13-16]. Некоторые

исследователи убеждены, что различия между ними важны (см., например, [14]), другие утверждают их тождественность [4]³, третьи – вообще не считают необходимым касаться проблем определения сути информации в контексте интеллектуального анализа данных [15, р. 1-15]. При этом информация (сведения о фактах, о характеристиках единичных объектов) иногда отождествляется с данными, иногда – со знаниями (информация об обобщенных характеристиках всех анализируемых объектов) (см. [16, р. 2-3]).

Рассуждая о различиях между знаниями и данными, И. В. Соколова – российский социолог, активно исследующий проблемы информатизации, пишет: "Информацию можно определить как всеобщее свойство материи, проявляющееся в кибернетических коммуникативных процессах. Информация, образно выражаясь, – это "знание для всех", а не только "для себя". Данные – это сведения, служащие для какого-либо вывода и возможного решения. Они могут храниться, передаваться (в форме баз данных), но не могут уже выступать в качестве информации. Знания же – результат познавательной деятельности, система приобретенных с ее помощью представлений о действительности. Информация всегда носит "транспортный" оттенок передачи знания по сетям связи, знание же всегда связано с его создателями: личностью, творческим коллективом или компьютером (компьютер не может создавать первичную информацию, однако генерировать из нее знание может и, в ряде случаев, делает это существенно лучше человека)" [14, с. 33].

Из приведенной цитаты видно, что "информация" важна в контексте исследования коммуникативных процессов, но никак не способствует прояснению сути того, что происходит при экстрагировании "знаний" из "данных". Именно поэтому мы последуем примеру проектировщиков систем интеллектуального анализа данных (например, [15-23]) и будем говорить лишь о "данных" и "знаниях".

Рассмотрим, что подразумевают под "знаниями" разработчики методов и систем интеллектуального анализа данных, и постараемся прояснить причины отождествления знаний с закономерностями и гипотезами.

Существует два наиболее распространенных подхода к определению знания, используемые в интеллектуальных системах: 1) знания рассматриваются как закономерности предметной области (принципы, связи, законы); 2) знания трактуются как хорошо структурированные данные, данные о данных или метаданные (более подробно см. [24, с. 19-30]). Характерной особенностью этих определений является допустимость формализации, без которой невозможно автоматизировать процесс поиска знаний.

Основоположник интеллектуального анализа данных Г. Пятецкий-Шапиро называет знаниями латентную информацию, которая скрыта в массиве данных и не видна исследователю до применения специфических процедур ее выявления [17, р. 68]. Он утверждает, что знание в контексте интеллектуального анализа имеет формальный характер и представляет собой "понятную" и "интересную" закономерность (pattern⁴). При этом "интересность закономерности" определяется как интегральная мера ценности закономерности, с точки зрения обоснованности, новизны, полезности и понятности [18, р. 40-41].

Известный российский разработчик интеллектуальных систем В. К. Финн предлагает следующую формализованную трактовку знаний, адекватную задачам интеллектуального анализа данных: "Под знанием понимают извлеченный из базы данных образец E, выраженный в языке L и такой, что он имеет оценку $v \geq \rho$, где ρ – заданный порог" [19, с. 1].

Ведущий российский специалист по машинным методам обнаружения эмпирических закономерностей Н. Г. Загоруйко, в свое время совместно с Т.Н. Заславской внедрявший идеи распознавания образов в сферу прикладных социологических исследований [23], полагает, что "знания представляют собой обобщенное описание основного содержания информации, представленной в данных" [21, с. 6], отождествляя знания с найденными в данных закономерностями и эмпирическими гипотезами.

Понятие закономерности (pattern), как мы видим, является весьма важным в контексте экспликации сущности знания, рассматриваемого с позиций интеллектуального анализа данных. Именно поэтому мы вынуждены обратиться к рассмотрению того, что представляют собой закономерности и почему в контексте интеллектуального анализа данных их отождествляют с гипотезами, называя иногда "осколками знаний".

В Большом толковом словаре Д. Н. Ушакова закономерность определяется как соответствие с законом, последовательное проявление действия какого-нибудь закона. В философских словарях закономерностью называют объективно существующую, повторяющуюся, существенную связь явлений.

³ О. В. Мальшев, предпринявший попытку систематизировать современные подходы к дефиниции знания, пишет: "...на наш взгляд, в который раз самое время применить "бритву Оккама" и считать термины "данные" и "информация" синонимами" [4, с. 62].

⁴ Слово "pattern" кроме значения "закономерность", имеет еще значение "шаблон", "образец", "модель", "образ". В теории распознавания образов (theory of pattern recognition), являющейся одной из основ интеллектуального анализа данных, термин "pattern" употребляют в самом широком смысле, имея в виду некоторое структурированное приближенное (подчеркнем – "приближенное!") описание изучаемого объекта, явления или процесса.

Общепризнанное, интуитивное понимание закономерности основано на том, что она является нечто противоположное неожиданности, случайности. Мы воспринимаем как закономерное то, что ожидалось. Однако для компьютеризации способов поиска закономерностей в массивах данных такого понимания недостаточно, поэтому мы обратимся к исследованию взаимосвязи знаний, закономерностей и эмпирических гипотез, проведенному Н. Г. Загоруйко, результаты которого представлены в монографиях "Методы обнаружения закономерностей" [21] и "Прикладные методы анализа данных и знаний" [20]. Поскольку в этих работах изучается не только процесс познания закономерностей, но и возможности его автоматизации, то они представляют значительный интерес в контексте нашего исследования трансформации концепции знания в эпоху компьютеров, интеллектуальных технологий и "умного" Интернета.

Прежде всего отметим, что процесс выявления закономерностей тесно связан с процессами выдвижения и проверки гипотез. При этом обычно гипотеза предстает как догадка о некоторой закономерности. С другой стороны, закономерность, обнаруженная в эмпирических данных, может быть результатом стечения случайных обстоятельств, носить локальный характер или быть результатом некачественных измерений. В этом контексте найденную закономерность естественно понимать как гипотезу, как предположение о существовании неких взаимосвязей исследуемых явлений. "Содержание закономерности – это некоторое предположение о том, что может или должно быть и чего не может не быть" [21, с.24]. Таким образом, закономерности в определенном смысле являются гипотезами. Именно этот факт позволяет говорить о том, что при интеллектуальном анализе данных генерируются гипотезы (причем автоматизированным способом!). Данное утверждение, возможно, является несколько непривычным⁵, поэтому мы уточним формализованное понимание закономерностей и гипотез, используемое в интеллектуальных системах.

Под гипотезой в интеллектуальных системах понимают набор предположительных утверждений о знаниях, связанных с изучаемым объектом. Утверждения могут быть разными: одни из них могут касаться эмпирических объектов или ситуаций; другие – теоретических конструкций, которые вводятся путем определений или соглашений. Гипотезы, содержащие эмпирические утверждения, называют эмпирическими [21, с. 9; 22, с. 8]. Слово "эмпирические" подчеркивает, что такие гипотезы могут подтверждаться или опровергаться только результатами наблюдений за событиями реального мира.

Формализация понятия эмпирической гипотезы предполагает ее представление в виде формального объекта: $h = \langle W, O, V, T \rangle$. Здесь W – множество объектов или явлений, относительно которых высказывается гипотеза (иначе говоря – "мир", который мы изучаем). Например, весь электорат страны (если гипотеза относительно электорального поведения) или все методы интеллектуального анализа данных (если гипотеза касается эвристического потенциала некоего метода). Символом O обозначается набор средств наблюдения, включающий в себя инструкции о том, чем и как проводить наблюдения исследуемого "мира", и на каком языке V записывать результаты осуществленных наблюдений. Инструкция должна давать ответ на вопрос: данное наблюдение получено в соответствии с этой инструкцией или нет? Кроме того, любое наблюдение, проведенное в соответствии с ней, должно допускать описание результатов в виде протокола prv в словаре языка V (словаре гипотезы). V – словарь или конечный набор символов для записи результатов наблюдений в протоколе pr . Символом T обозначен "тестовый" алгоритм, который работает с любым протоколом на языке V и принимает одно из двух значений: $T(prv) = 1$, если протокол согласуется с гипотезой, или $T(prv) = 0$ в противном случае [20, с. 11-15; 21, с. 8-14].

Таким образом, формализация понятия гипотезы предполагает, что, выдвигая какую-нибудь гипотезу, мы должны четко обозначить объекты исследования (W) и те их свойства, относительно которых будут выдвигаться гипотезы. Кроме того, четко определяют, чем и как будут измерены изучаемые свойства (O), какими символами (V) – цифрами, буквами или др. – будут фиксироваться результаты наблюдений, а также как будет проверяться гипотеза на "прочность", т. е. какими протоколами наблюдений гипотеза будет подтверждаться ($T(prv) = 1$) и появлением каких протоколов (с точки зрения гипотезы недопустимых) она будет считаться опровергнутой ($T(prv) = 0$). Если эти элементы строго не оговорены, то по поводу любого эмпирического результата можно сказать, что он "не опровергает моей гипотезы, потому что я имел в виду не совсем то, что вы подумали" (см. [20; 21; 22]).

---

⁵ Непривычность данного утверждения обусловлена тем, что в гуманитарной среде слово "закономерность" часто ассоциируется с неким всеобщим законом, например, исторического развития, социальной динамики или др., в то время как в контексте интеллектуального анализа данных под закономерностью понимают "паттерн", взаимосвязь, которая лишь потенциально может быть "существенной связью явлений".

Качество гипотез⁶ определяется их характеристиками: потенциальной опровержимостью или фальсифицируемостью (Q), степенью подтвержденности (P), глубиной объясненности (E), простотой (S) и красотой (B)⁷. Таким образом, формальный подход дает возможность рассматривать эмпирические гипотезы h в соотношении с их характеристиками $\langle Q, P, E, S, B \rangle$.

Из сказанного выше очевидно, что закономерность полностью отражается содержанием соответствующей эмпирической гипотезы. Н. Г. Загоруйко подчеркивает, что слова "закономерность" и "эмпирическая гипотеза" являются фактически синонимами [21, с. 24]). Однако следует внести некоторые уточнения. Гипотезы, будучи высказываниями об одних и тех же объектах, могут отличаться друг от друга своими характеристиками (т. е. своим качеством). Это связано с тем, что в своем развитии гипотеза проходит путь от зарождения в виде "сырого предположения", другими словами, "гипотезы-претендента", через последовательность вариантов все более сильных гипотез до максимально сильных эмпирических утверждений – "законов" природы, общества, развития и т. п. На этом пути гипотезы становятся все более конкретными, получают все больше эмпирических подтверждений, их интерпретация становится все полнее, объяснение глубже, а формулировки гипотезы из первоначально сложных и туманных постепенно превращаются во все более простые и изящные. Таким образом, можно говорить о существовании определенных "пределов гипотезы", внутри которых находится континуум всевозможных более или менее строгих и "сильных" ее формулировок.

Понятию "закономерность" соответствует не всякая гипотеза, а лишь такая, которая обладает определенными значениями своих характеристик. Если "гипотезы-претенденты" представляют собой исходное сырье для научного исследования (это гипотезы, сформулированные, как говорил П. К. Фейерабенд, по принципу "все подходит"), а "гипотезы-законы" – идеальный продукт научного творчества, то основную массу научных результатов составляют некоторые промежуточные гипотезы, которые все еще продолжают проверяться, но уже используются (в частности для предсказаний, пусть пока не совсем корректных). Многое из того, что они утверждают, предстоит объяснить, а утверждения еще громоздки и не очень изящны. Гипотезы с такими промежуточными значениями характеристик принято называть закономерностями, а "обнаружение закономерностей" – это практически процесс "усиления гипотез", т. е. процесс постепенного перехода от "гипотез-претендентов" к "гипотезам-законам" [21, с. 25]. Действительно, никто в наше время не начинает исследование с абсолютно пустого места, и выявляемые закономерности – это лишь более "сильные" утверждения о том, о чем раньше говорили расплывчато и туманно. Гипотезы усиливаются в ходе анализа, в котором сопоставляются старые представления и новые эмпирические данные. При таком подходе **закономерностью R называют эмпирическую гипотезу h** , характеризующую значениями показателей ее "качества": $R = \langle h, Q, P, E, S, B \rangle$ (см. [22, с. 8]).

В связи с описанным подходом знания принято дифференцировать по критерию их глубины⁸. Поверхностными называют знания о видимых взаимосвязях между отдельными событиями и фактами в предметной области. Им соответствуют гипотезы, претендующие на звание закономерности, они содержат фрагменты, "осколки" знаний. Глубокие знания ассоциируются с абстракциями, аналогиями, схемами, отображающими структуру и природу процессов, протекающих в предметной области. Им соответствуют "гипотезы-законы". Первые обычно эмпирические и не обязательно поддерживаются теорией, тогда как глубокие знания подчиняются некоторой целостной теории. Эти знания объясняют явления и могут использоваться для прогнозирования "поведения" изучаемых объектов. При "извлечении" знаний из данных в настоящее время принято различать четыре различных типа знания: поверхностное, многомерное, скрытое и глубокое знание [27], выделяя между поверхностным и глубоким знанием еще две промежуточные позиции.

Итак, знания с позиций интеллектуального анализа данных представляют собой закономерности (регулярности, паттерны) в данных. При этом подразумевается, что найденные паттерны могут являть собой как отражение реально существующих закономерностей исследуемой предметной области, так и быть результатом случайности. "Знания", выявляемые интеллектуальным

⁶ Подчеркнем, что понятие качества гипотез [21, с. 16-24] созвучно с понятием "интересности закономерности" [18, р. 40-41]. Именно эти понятия позволяют ввести в интеллектуальную систему критерий отбора тех закономерностей, рассмотрение которых может представлять ценность с позиций содержательного анализа в конкретной предметной области.

⁷ Такая характеристика гипотез, как изящество (или красота), является, по мнению многих ведущих теоретиков и практиков науки, важным критерием их оценки (см. [21, с. 23-24; 25, с. 112]).

⁸ Необходимость различения знаний по критерию их глубины-поверхностности была осознана достаточно давно. Видные советские ученые академики Б. Г. Тамм и Э. Х. Тыту при разработке автоматизированных систем проектирования столкнулись с необходимостью классификации и формализации понятия знания, в частности выделения типов знания по критерию их глубины [26].

анализом имеющихся данных, приобретают свойство модальности, а найденные закономерности предстают как гипотезы, требующие проверки, уточнения, "усиления". Такой взгляд на концепцию знания позволил автоматизировать поиск знаний в базах данных, разработать специфические методы и технологии (компьютерные программы) извлечения знаний из имеющихся массивов разрозненных сведений и/или результатов эмпирических исследований.

Благодаря своему высокому эвристическому потенциалу интеллектуальный анализ данных в последнее десятилетие XX века стал "хитом" информационных технологий, проник практически во все области науки, превратившись в незаменимый инструмент исследователей. Этому в значительной мере способствовало включение интеллектуальных методов во все наиболее известные пакеты статистического анализа данных (SPSS, STATISTICA и др.), что существенно расширило возможности анализа экспериментальных данных, в том числе и результатов социологических опросов. В своих исследованиях мы неоднократно обращали внимание на широкие возможности интеллектуального анализа данных в контексте эмпирической социологии, в частности в исследованиях ценностного мира студенчества, проведенных нами совместно с Л. Г. Сокурянской (см., например, [28]). Так, мы продемонстрировали, что **социологическое знание**, выявляемое с помощью интеллектуального анализа данных, представляет собой отношения между эмпирическими данными и закономерностями (паттернами), найденными в них. Такие знания – это модели, описывающие взаимосвязи исходных данных и найденных на их основе закономерностей. Проверка адекватности построенных моделей, их уточнение и "усиление" в конечном итоге призваны формировать эмпирические теории.

Обозначенный подход к знанию создает предпосылки к уточнению понимания сущности эмпирических теорий, дифференциации их по критерию "глубины". Наиболее "неглубокие" теории получают в результате обобщения эмпирических данных (уровень дескриптивного анализа). В результате выявляют некие закономерности, но откуда они берутся и почему существуют, такие теории не дают ответа.

Следующий уровень охватывает те эмпирические теории, которые выходят на уровень объяснения. Однако выявленные закономерности (законы) слишком сложны, и, несмотря на понимание их сущности и детерминант, нет возможности приложения этих законов для создания стройной верифицированной и одновременно логически завершенной теории, способной к тому же давать предсказания. В этом случае всё равно приходится прибегать к эмпирическим моделям.

Более высокий уровень предполагает возможность проверки закономерностей (законов), построенных в эмпирической теории. Способов такой проверки много, но в настоящее время все большую популярность приобретает компьютерное моделирование. В данном контексте нельзя не обратить внимание на новейшие исследования в этой области, а именно – проект Евросоюза FuturICT⁹, руководимый профессором социологии Швейцарского федерального технологического института (ETH) Дирком Хельбингом. Этот проект объединит сотни лучших научных умов. Он стартует в январе 2013 года и, как полагают инициаторы проекта, будет способствовать если не решению всех глобальных проблем человечества, то, по крайней мере, экспликации сути основных социальных и экономических проблем – общественной нестабильности, военных конфликтов, распространения заболеваний и т. п. В осуществлении задуманного важная роль отводится компьютерному моделированию, в частности "Симулятору жизни Земли" (Living Earth Simulator), который объединит информацию о природных явлениях и особенностях окружающей среды, а также обо всех аспектах человеческой деятельности в виде глобальной модели. С помощью суперкомпьютеров можно будет установить научное обоснование происходящего и выявить логические связи, что впоследствии позволит осуществлять прогнозирование.

Проект предполагает сбор информации из большого количества источников и последующий ее анализ с использованием сети самых мощных компьютеров мира, а также соответствующего "интеллектуального" программного обеспечения. Предполагается, что анализ данных будет осуществляться в соответствии с концепцией Reality Mining¹⁰, предполагающей использование таких беспроводных устройств, как мобильные телефоны, Интернет и GPS-системы для исследования социальных взаимодействий. Reality Mining представляет собой разновидность интеллектуального анализа данных, объединяющую разнообразные методы изучения "цифровых следов"¹¹, оставляемых человеком в современной информационной среде. Таким образом, информация, содержащаяся во многих источниках – от социальных сетей, до правительственной статистики, может использоваться для

---

⁹Название FuturICT – это аббревиатура, расшифровывающаяся как "Будущие Информационные и Коммуникационные Технологии" ("Future Information and Communication Technologies").

¹⁰ Более подробно о Reality Mining см. [29].

¹¹ Среди публикаций, касающихся возможностей анализа "цифровых следов", мы хотим отметить статью Бруно Латюра, поскольку социологам ближе взгляд социолога, а не программиста [30].

обеспечения имитационной модели (симулятора жизни Земли) всеми необходимыми исходными данными для построения прогнозов потенциального развития (см. [31; 32]). В ближайшее время мы, вероятно, сможем увидеть "новое лицо социологии", где социологические теории, интеллектуальный анализ данных и компьютерное моделирование будут интегрированы в единое целое. При этом огромное значение приобретает новая трансформация концепции знания, обусловленная развитием Интернет, поскольку знание, попав в Сеть, незаметно само становится Сетью.

Еще несколько слов о проекте FuturICT. Критики проекта высказывают сомнения в том, получится ли свести воедино такие гигантские массивы данных, а также создать эффективные средства их обработки – как программно, так и на уровне "железа". Неизвестно также, насколько получится интерпретировать такую информацию, ведь ни экономика, ни социология до сих пор не выработали мощных прогностических механизмов. Однако существенное финансирование (1 млрд. евро) и привлечение наиболее талантливых ученых обещают дать реальный эффект.

Резюмируя наше исследование трансформации концепции знания, подчеркнем его неполную завершенность, обусловленную тем, что эта концепция продолжает эволюционировать. Понимание знания как системы устоявшихся и согласующихся между собой истин уступает место его восприятию как не устоявшегося до конца, не записанного полностью, не завершенного. Это новое представление порождается экспансией Всемирной глобальной паутины во все сферы жизни современного человека (и в научную деятельность в первую очередь). Новые носители знаний – это не столько печатные издания, сколько публикации и массивы данных в Сети, исследование которых предполагает активное использование методов интеллектуального анализа данных. Как следствие, полученные в результате "знания" обладают всеми специфическими характеристиками, описанными нами выше. Из массивов данных, хранящихся в Сети, мы можем получить огромное количество знаний, но они, скорее всего, будут предметом дискуссий. Так каково же лицо знания в эпоху Интернет? Ответить на этот вопрос мы постараемся в следующей публикации.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Алексеева И. Ю. Человеческое знание и его компьютерный образ / И. Ю. Алексеева. – М.: Наука, 1992. – 215 с. 2. Rosenschein S. J. Formal theories of knowledge in AI and robotics [Electronic resource] / Stanley J. Rosenschein // *New Generation Computing*. – 1985. – Vol. 3. – № 4. – P. 345-357. – Mode of access: <http://www.springerlink.com/content/4702123774622730/> 3. Hendricks V. F. Modal operator theory and formal epistemology [Electronic resource] / Vincent F. Hendricks // *Second World Congress and School on Universal Logic (UNILOG-2007)*. – Mode of access: <http://www.vince-inc.com/vincent/MOT01Unilog.pdf>. 4. Мальшев О. В. Воплощенное знание [Электронный ресурс] / О. В. Мальшев // *Математичні машини і системи*. – 2009. – № 1. – С. 55-69. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/mms/2009_1/01_2009_Malysev.pdf. 5. Тоффлер Э. Мегаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Элвин Тоффлер : Пер. с англ. науч. ред., предисл. П. С. Гуревича. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 670 с. 6. Поспелов Д. А. Данные и знания / Д. А. Поспелов // *Искусственный интеллект*. – В 3-х кн. Кн. 2. Модели и методы : Справочник / Под ред. Д. А. Поспелова. – М.: Радио и связь, 1990. – С. 7-13. 7. Вагин В. Н. Знание в интеллектуальных системах [Электронный ресурс] / В. Н. Вагин // *Новости Искусственного Интеллекта* – № 6 (54). – 2002. – Режим доступа: http://www.raai.org/about/persons/vagin/pages/vagin_zn.doc. 8. Негодаев И. А. Информатизация культуры: монография / И. А. Негодаев. – Ростов-на-Дону: ЗАО "Книга", 2003. – 320 с. 9. Поспелов Д. А. Ситуационное управление: теория и практика / Д. А. Поспелов. – М.: Наука, 1986. – 288 с. 10. Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных и компьютерная эпистемология как факторы методологических инноваций в современной социологии / О. Н. Кислова // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. – Харків: видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 241-247. 11. Вагин В. Н. Достоверный и правдоподобный вывод в интеллектуальных системах / В. Н. Вагин, Е. Ю. Головина, А. А. Загорянская, М. В. Фомина / Под ред. В. Н. Вагина, Д. А. Поспелова. – М.: "Физматлит", 2004. – 704 с. 12. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой / Н. Н. Моисеев. – М.: "Аграф", 1998. – 480 с. 13. DIKW [Electronic resource] // Wikipedia. – Mode of access: <http://en.wikipedia.org/wiki/DIKW>; Zins C. Conceptual Approaches for Defining Data, Information, and Knowledge / Chaim Zins // *Journal of the American Society for Information Science and Technology*. – 2007. – № 58(4). – P. 479–493; Rowley J. The wisdom hierarchy: representations of the DIKW hierarchy / Jennifer Rowley // *Journal of Information Science*. – 2007. – Vol. 33. – № 2. – P. 163-180. 14. Соколова И. В. Социальная информатика и социология: проблемы и перспективы взаимосвязи / И. В. Соколова. – М.: Издательство МГСУ, 2002. – 256 с. 15. Berthold M. *Intelligent Data Analysis: An Introduction* / Michael Berthold, David J. Hand. – [2nd rev. and ext. ed.]. – New York: Springer-Verlag, 2007. – 514 p. 16. Berthold M. R. *Guide to Intelligent Data Analysis: How to Intelligently Make Sense of Real Data* / Michael R. Berthold, Christian Borgelt, Frank Hoppner, Frank Klawonn. – London: Springer, 2010. – 397 p. 17. Piatetsky-Shapiro G. *Knowledge Discovery in Real Databases: A Report on the*

IJCAI-89 Workshop [Electronic resource] / Gregory Piatetsky-Shapiro // AI Magazine. – 1991. – №11(5). – P. 68–70. – Mode of access: <http://www.kdnuggets.com/gpspubs/aimag-kdd-1991-report.pdf>. **18.** Fayyad U. M. From Data Mining to Knowledge Discovery in Databases [Electronic resource] / Usama Fayyad, Gregory Piatetsky-Shapiro and Padhraic Smyth // AI Magazine. – 1996. – № 17(3). – P. 37-54. – Mode of access: <http://www.kdnuggets.com/gpspub/aimag-kdd-overview-1996-Fayyad.pdf>. **19.** Финн В. К. Об интеллектуальном анализе данных [Электронный ресурс] / В. К. Финн // Новости Искусственного интеллекта. – 2004. – № 3. – Режим доступа: http://www.raai.org/about/persons/finn/pages/finn_kdd.doc. **20.** Загоруйко Н. Г. Прикладные методы анализа данных и знаний / Н. Г. Загоруйко. – Новосибирск: Изд. ИМ СО РАН, 1999. – 270 с. **21.** Загоруйко Н. Г. Методы обнаружения закономерностей / Н. Г. Загоруйко. – М.: Знание, 1981. – 64 с. **22.** Загоруйко Н. Г. Эмпирическая теория интеллектуального анализа данных / Загоруйко Н. Г. // Проблемы информатики. – 2008. – №1. – С. 8-16. **23.** Распознавание образов в социальных исследованиях / Отв. ред. Т. И. Заславская, Н. Г. Загоруйко. – Новосибирск: Наука, 1968. – 195 с. **24.** Гаврилова Т. А. Базы знаний интеллектуальных систем / Т. А. Гаврилова, В. Ф. Хорошевский. – СПб.: Питер, 2000. – 384 с. **25.** Сусоколов А. А. Технология социологического исследования [Электронный ресурс] / А. А. Сусоколов. – М.: ГУ ВШЭ, 2007. – 316 с. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/844/696/1219/Uchebnoe_posobie.pdf. **26.** Тамм Б. Г. Применение знаний в автоматизированных системах проектирования и управления / Б. Г. Тамм, Э. Х. Тыгу // Прикладная информатика. – М.: Финансы и статистика, 1985. – Вып. 1(8). – С. 5 – 25. **27.** Николаев А. Б. Интеллектуальный анализ и обработка данных. Учебное пособие / А. Б. Николаев, И. Б. Фоминых. – М.: МАДИ (ГТУ), 2003. – 119 с. **28.** Кислова О. Н. Методология интеллектуального анализа данных: перспективы применения в исследовании ценностных ориентаций студенчества / О. Н. Кислова, Л. Г. Сокурская // Студенчество начала XXI века: ценностные ориентации и повседневные практики / Под общ. ред. Ю. Р. Вишневого. – Екатеринбург: УрФУ, 2012. – С. 87-93. **29.** Sociology in the 21st Century: Trade-offs in traditional social data gathering [Electronic resource] // Reality Mining. – Mode of access: <http://reality.media.mit.edu/soc.php>. **30.** Latour B. Beware your imagination leaves digital traces [Electronic resource] / Latour Bruno // Times Higher Literary Supplement. – 2007. – Mode of access: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/P-129-THES-GB.pdf>. **31.** Уэйнбергер Д. Машина для предсказания будущего. Станет ли компьютерный "черный ящик" хрустальным шаром, позволяющим заглянуть в будущее? [Электронный ресурс] / Дэвид Уэйнбергер // В мире науки. – 2012. – № 2. – С. 11-16. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/mashbud.pdf>. **32.** Moyer M. What Is the Future of Knowledge in the Internet Age? A conversation with David Weinberger about facts, fiction and forecasts [Electronic resource] / Michael Moyer // Scientific American. – Mode of access: <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=big-data-future-knowledge-internet-age>.

УДК 316.258:316.7

ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПІДХОДУ

Соболевська Марина Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена визначенню перспектив і можливостей постструктуралістської епістемології як методологічної основи соціокультурного підходу. Постструктуралістська пізнавальна стратегія, розглянута в контексті теорії практики, представлена як стратегія подолання традиційної дихотомії інтерпретації культури між крайнім об'єктивізмом, презентованим структурно-функціоналістським напрямом, та суб'єктивізмом інтерпретативної парадигми в соціології. Теорія практики, розглянута в контексті культуральної теорії, дозволяє висвітлити і осягнути символічні та когнітивні структури соціального життя, акцентуючи увагу на процесуальному характері останнього, виявляється надзвичайно перспективною в аналізі процесів культурної динаміки та культурної гібридизації. Постструктуралістська епістемологія, таким чином, відкриває нові теоретичні перспективи для застосування соціокультурного підходу в соціології.

Ключові слова: постструктуралізм, соціокультурний підхід, культуральний поворот, теорія практики.

В статье обозначены возможности и перспективы использования постструктуралистской эпистемологии в качестве методологической основы социокультурного подхода. Постструктуралистская стратегия познания, рассмотренная в контексте теории практики, представляется как стратегия преодоления традиционной дихотомии интерпретации культуры между крайним объективизмом, сформированным структурно-функционалистским направлением, и субъективизмом интерпретативной парадигмы в социологии. Теория практики, положенная в основу социокультурного подхода, позволяет представить и осмыслить символические и когнитивные структуры социальной жизни, акцентируя внимания на процессах их становления и трансформации в повседневной жизни, что может стать весьма перспективным в анализе процессов культурной динамики и гибридизации. Таким образом, постструктуралистская эпистемология открывает новые теоретические перспективы использования социокультурного подхода в социологии.

Ключевые слова: постструктурализм, социокультурный подход, культуральный поворот, теория практик.

The opportunities and prospects of using the poststructuralist epistemology as a methodological basis of socio-cultural approach are identified in the article. Poststructuralist strategy of knowledge considered in the context of the theory of practice, it seems to be the prospect of overcoming the traditional dichotomy in interpretations of cultural - between extreme objectivism formed by structural-functionalist trend, and the subjectivity of interpretive paradigm in sociology. The theory of practice underlying the socio-cultural approach allows us to represent and reflect on the symbolic and cognitive structure of social life, focusing attention on the processes of their formation and transformation in everyday life, which can be very promising in the analysis of the dynamics and processes of cultural hybridization. Thus, poststructuralist epistemology opens new theoretical perspectives of socio-cultural approach to sociology.

Keywords: poststructuralism, socio-cultural approach, cultural turn, the theory of practice.

Популярність, яку отримав соціокультурний підхід останнім часом в середовищі українських (і не лише українських) науковців не можна заперечити. Свідченням тому є і численні статті на згадану тематику, і монографії, що активно виходять останнім часом [1]. Все це створює враження формування не лише модного тренду, але активного та наполегливого вивчення зазначеної проблематики. На певному етапі так чи інакше постає низка питань, які не можна обійти увагою: що ж стало стимулом такої активності? Які фактори сприяли формуванню та оформленню такого інтересу? Що є теоретичним підґрунтям цих процесів?

По-перше, і в цьому аспекті українська соціологія вписана в рамки розвитку загальносвітової традиції. Мова може йти про кризу традиційної соціології, тобто такої, що базується на принципах позитивістської інтерпретації соціальної реальності, такої, що тривалий час домінувала у тому числі й у вітчизняній соціології. Саме тому орієнтація на дослідження особливого і унікального на протигагу типовому і звичайному, індивідуального і суб'єктивного замість вивчення колективного та об'єктивного – отже, всього того, на чому базується соціокультурний підхід, - приваблює і радикально протиставляє розуміння природи соціальної реальності і способи її дослідження загальноприйнятній традиції.

Не менш важливою ознакою і стимулом розвитку інтересу до соціокультурного підходу стала актуалізація і розвиток міждисциплінарних досліджень. Відхід соціології від ідеалів природничих наук, критика детермінізму та функціоналізму (які виступали традиційною основою класичного соціологічного дискурсу) дозволили дослідникам подолати колишні формальні жорсткі дисциплінарні кордони, дестабілізувати галузеві та жанрові дослідницькі межі, за рахунок чого відкрилися нові можливості інтерпретації та вивчення традиційних об'єктів наукової уваги. Міждисциплінарність стала не просто ознакою сучасної соціологічної науки, але й її специфічною рисою як науки гуманітарної [2].

Ці новітні тенденції, що актуалізували соціологічну проблематику на новому рівні, фактично реанімували інтерес дослідників до питань і проблем, які в соціології існували завжди. Але віднині цей інтерес був доповнений бажанням розв'язати ці проблеми таким способом, який передбачає перегляд не лише напрямків інтересів соціологів, але переосмислення базових принципів й ідей самої соціологічної науки.

Не можна сказати, що вітчизняні соціологи обходили увагою питання місця культури і культурних символів у суспільному житті. Бібліографія з вживанням терміну "соціокультурний" збільшується з кожним роком. Так, аналізуючи сучасний академічний дискурс соціокультурності через фіксацію звернення до лексеми "соціокультурний" в назвах дисертаційних досліджень в галузі суспільних та гуманітарних наук, українська дослідниця Л. Малес доходить висновку про постійне, починаючи з середини 90-х років ХХ століття, зростання інтересу до терміну "соціокультурний": "Лексема "соціокультурний" переважає у 1,5-4 рази над "соціальний", "культурний", "суспільний/громадський". Тож можемо констатувати значно більшу уживаність терміну "соціокультурний" в сучасній гуманітаристиці поряд із вихідними та близькими термінами" [3, с. 32].

Масив вітчизняних дисертаційних досліджень в галузі соціології, захищених до 2010 року включно, що складається із 461 дисертації за 4 встановленими українською ВАК напрямками [4], фіксує наявність 35 (7,6%) дисертацій, в назвах яких з'являється термін "соціокультурний" (до речі, термін "культура" заявлений у назвах захищених дисертацій лише 4 рази). Переважна більшість дисертацій, що звертаються до соціокультурної тематики, захищена за напрямом "спеціальні та галузеві соціології" (26 або 75% від захищених дисертаційних досліджень означених вживанням терміну "соціокультурний"). Напрями "теорія та історія соціології" і "соціальні структури та соціальні відносини" із вживанням терміну "соціокультурний" мають у своєму арсеналі відповідно 5 і 4 дисертаційні дослідження. Напрямок "методологія та методи соціологічних досліджень" взагалі обходить дану проблематику стороною.

Такий розподіл захищених дисертацій за напрямками наукових досліджень дозволяє зробити висновок про те, що тематика соціокультурності, потрапивши до вітчизняного соціологічного академічного дискурсу, залишається на рівні дослідження онтологічного виміру суспільства і фокусується переважно на емпіричних соціологічних дослідженнях. При цьому дослідження ці опікуються більшою мірою вивченням різноманітних взаємозалежностей сфер суспільного життя в ракурсі соціокультурної проблематики: від означення менш жорстких впливів, що фіксуються як "контексти", "аспекти" чи "виміри", до таких, що передбачають встановлення більш стійких причинно-наслідкових зв'язків через визначення "чинників", "факторів" та "детермінацій". Така специфіка вітчизняного академічного дискурсу соціокультурного вказує на домінування в українській соціології функціоналістського тлумачення суспільства і культури.

Слідом за Дж. Александером, який, у свою чергу, фіксує збільшення інтересу до соціокультурної проблематики в західній соціології останніх десятиліть, можна констатувати схожі інтелектуальні процеси й у вітчизняній традиції: "Повільний, наполегливий, епістемологічно наївний, але у підсумку цілком продуктивний розвиток соціологічних досліджень культури" [5, с. 7].

Характеристика "*епістемологічно наївного*" розвитку соціології культури впливає із того простого факту, що для більшості дослідників принциповий інтерес лежить значною мірою у сфері емпіричних досліджень культури та практичного застосування соціокультурного підходу, тоді як його теоретичне підґрунтя залишається достатньо аморфним. Відсутність як чітких визначень самого соціокультурного підходу, так і його базових онтологічних та гносеологічних принципів не може не дивувати.

Пояснити таку неувагу до теорії можна тим, що П. Сорокін в свій час назвав "гарячкою (зудом?) першовідкривачів": як тільки з'являється новий простір для освоєння, першими, хто бере на себе відповідальність, виявляються саме соціологи-емпірики, завданням яких є зібрати максимум інформації

про нововідкриту сферу. Саме вони стають піонерами, що освоюють нововідкриті землі. Однак, по-перше, слід пам'ятати, що такі відкриття не відбулися б без радикальної зміни бачення соціального світу. І як Колумб перед тим, як відкрити новий шлях до відомого світу (відкривши при цьому шлях до світу Нового), виступив проти традиційних уявлень про світобудову, так і в соціології перед тим, як відкрився простір нової сфери досліджень, необхідно було радикально змінити уявлення про базові принципи і можливості самої соціологічної науки.

Такому розриву із традиційною теорією та радикальному повороту до соціокультурності соціологія може завдячувати не лише дослідженням Р. Барта, К. Гірца, М. Дуглас, але й більш широким теоретичним традиціям, які заклали основи для здійснення такого епістемологічного розриву, уможлививши поворот до культурного. Мова йде про більш широкий філософський контекст, що виступив принциповою основою та теоретичним підґрунтям соціокультурного аналізу.

Однак, зафіксувати цей теоретичний зсув та експлікувати його принципові позиції виявляється не менш складним, ніж у черговий раз заявити про здійснений новий поворот у гуманітарному пізнанні, коли за антропологічним та лінгвістичним йде ще й культурний (або культуральний, як його пропонує назвати Дж. Александер).

Якщо це дійсно новий поворот, то в чому його принципові відмінності від попередньої традиції? Чи має місце новий парадигмальний зсув, епістемологічний розрив із попередньою традицією, чи навпаки – все нове є добрим забутих старим, і соціологія знову повертається до переосмислення класичної спадщини?

Отже, *метою даної* статті є визначення принципових методологічних та епістемологічних засад соціокультурного підходу в контексті постструктуралістського напрямку в соціології, зокрема теорії практики.

У першу чергу ми пропонуємо звернутись до тлумачення центрального поняття соціокультурного підходу – поняття "культури", а також до тих змістовних трансформацій, яких воно набуло у зв'язку із актуалізацією соціокультурного підходу в соціології.

Якщо звернутися до соціологічної традиції вивчення культури, то в цілому можна виділити два теоретичних напрями, що вписуються у межі двох протилежних полюсів пояснення природи соціальної реальності, опису соціального порядку та соціальної дії. Умовно, слідуючи за Дж. Александером [6, с. 17], їх можна позначити як "механістичний" (або "структуралістський") та "суб'єктивно-орієнтований" (*subjective*) підходи.

Перший пропонує розглядати соціальну реальність як об'єктивно існуючу, тобто таку, що здійснює відчутний вплив на людину та її поведінку. Соціальний порядок при цьому зводиться до зовнішнього примусового впливу, а дія розглядається як реакція індивіда на зовнішні впливи. Культура в цьому аспекті постає як щось зовнішнє, як певна форма, що впорядковує людську діяльність, як набір когнітивних, експресивних та регулятивних символів, що надають знання, необхідне для орієнтації та координації дій індивіда в суспільстві, піклуються про формування моральних стандартів та стає підґрунтям для організації всеохоплюючої інтеграції систем дії. Саме такий підхід представлений структурно-функціональною традицією, що розроблялась в працях Т. Парсонса та Е. Шилза.

Другий розглядає соціальну реальність як змістовну, тобто таку, що наповнена сенсами і значеннями. Соціальний порядок з такої позиції пов'язаний із соціальною дією, яка не лише сповнена суб'єктивними емоціями, сприйняттями та чуттєвістю, але й ідеями, що розділяються з іншими, завдяки яким стає можливим взаєморозуміння. Культура у цьому разі постає як порядок, що відповідає усвідомленій дії; вона стає основою для творення світу сенсів. При цьому дія отримує подвійного значення, оскільки людина не лише інтерпретує світ, не лише бере участь у відтворенні існуючого порядку, але й являє собою творчу, активну силу, що визначає і конструює сам цей порядок. Така точка зору, близька до веберівської інтерпретації соціальної дії, розвивалась у працях А. Шюца та представників феноменологічної соціології.

Ці дві перспективи розгляду культури (з одного боку, - як форми, що впорядковує хаос людських емоцій, завдяки інтерналізованим зразкам та цінностям, які спрямовують індивідуальну поведінку та закладають умови можливості соціального порядку, та з іншого – як репрезентації уявлень членів суспільства про будь-які явища, факти, ситуації і об'єкти, що мають значення для індивідів, на основі яких відбувається процес творення/відтворення сенсів, а отже – соціального світу) покликані поєднати соціокультурний підхід.

Одна зі спроб такого поєднання була здійснена К. Гірцем, який, розвиваючи ідеї М. Вебера, Т. Парсонса, А. Шюца і С. Шилза, запропонував власну "герменевтику культури", позначивши її як культуральний поворот. Визначальним принципом для нього стало розуміння культури як тексту, не завжди цілісного і зв'язаного (тут він відходить від традицій холистичного бачення світу структурного функціоналізму), однак такого, що може бути прочитаний та інтерпретований (акцент робиться на творенні сенсів – "людина як тварина, занурена у власноруч створене павутиння сенсів" [7, с. 11]).

Домінування конструктивістського начала у підході, запропонованому К. Гіцем, є визначальним і принциповим. А отже, епістемологічний розрив із попередньою холистичною традицією тлумачення соціальної реальності та культури базується, в першу чергу, на трансформації онтологічних принципів соціального пізнання: визнання принципової відсутності єдиної цілісної, впорядкованої системи, яка виступала б джерелом підтримки соціального порядку, завдяки продукуванню єдиних зразків значень і сенсів. Соціальна реальність постає у такому разі як принципово поліморфічна (дуже часто використовується образ клаптикової ковдри), в якій структурні прояви виникають емерджентно, і навіть не стільки як вияв власних властивостей, а як результат інтерпретативної дії дослідника.

Так, у роботі "Насичений опис: у пошуках інтерпретативної теорії культури" (1973) Гірц відмічає, що дослідник-антрополог не може просто зобразити культуру, "позначаючи факти", він повинен постійно інтерпретувати явища, здогадуватися, що вони означають: "вияв та пояснення значення – саме та мета, яку я переслідую, коли розбираю зовнішні загадкові прояви соціального" [7, с. 11]. Культура складається із нескінченної множини таких посилянь і знаків, і завдання дослідника – їх пояснити. В ідеалі інтерпретація дослідником культури повинна бути такою самою комплексною та насиченою уявою, як і сама культура: "У аналізі культури, як у живописі, чіткої межі між способом репрезентації та сутнісним змістом провести неможливо" [7, с. 24].

Схожа методологія дослідження через сприйняття світу як тексту та його постійних інтерпретацій висувається представниками постструктуралістської соціальної методології. Центральним моментом цієї методології є особливий погляд на природу соціальної реальності. Вона розглядається як сукупність слабко пов'язаних між собою фрагментів, адже зв'язність і цілісність — це або результат опису, за яким приховані ці суперечливі фрагменти, або результат дії конкретних сил, що насильно пов'язують ці фрагменти у єдине ціле, формуючи певний штучний продукт. Якщо в класичній епістемології розрив, суперечність розглядаються як проблема, яку потрібно пояснити, то з позицій постструктуралізму, навпаки, проблемою виступають цілісні і пов'язані фрагменти.

Мова йде по суті про нову онтологію, що лежить в основі постструктуралізму, про своєрідне вирішення проблеми співвідношення цілого та частини. У класичній онтології будь-який об'єкт розуміється як частина якогось, навіть уявного, цілого і, у свою чергу, є цілим, яке або складається з частин, або хоча б уявно може бути поділений на частини. Постструктуралізм базується на іншій онтології, на іншому вирішенні проблеми цілого та частини [8]. На думку представників цього напрямку, будь-який об'єкт, з одного боку, не є цілим (він принципово частковий), а з іншого боку, він не є частиною якогось цілого, навіть уявного. Це частина, яка абсолютно виключає існування цілого: не існує такого цілого, гармонійною частиною якого був би цей частковий об'єкт у своєму первісному вигляді. Щоб вмонтувати об'єкт у ціле, його необхідно спочатку деформувати, змінити, зруйнувати.

Отже, з точки зору цієї онтології будь-яке цілісне утворення у соціальній сфері має розглядатися як штучно сформований феномен, як сума суперечливих фрагментів, штучно пов'язаних за допомогою соціального дискурсу, як результат інтерпретації, що присутні як у повсякденних діях людей, так і у діяльності науковців, які намагаються пояснити цю діяльність.

В епістемологічному плані постструктуралізм ґрунтується на кількох принципових засадах [9, с. 93-94]. По-перше, на відмові від цілісного і зв'язаного опису, масштабного теоретизування, систематизації, пошуку об'єктивних законів функціонування та розвитку суспільства. По-друге, на ствердженні методологічного плюралізму, принципової рівноцінності всіх точок зору на явище, що вивчається, і навіть таких, які вважаються донауковими або ненауковими. По-третє, на відмові проводити чітку межу між суб'єктом і об'єктом наукового дослідження: ці поняття з їх традиційним протиставленням одне одному зазнають перегляду. І, нарешті, по-четверте, постструктуралізм характеризується особливим ставленням до політичного, владного виміру наукового знання.

Ключовим моментом, який відрізняє постструктуралізм від соціальних теорій, що спираються на принципи номіналізму, біхевіоризму, неопозитивізму та структуралізму, є особлива увага представників цієї течії до конструктивної, активної ролі соціального дискурсу. Термін "дискурс" виступає центральним для постструктуралізму. Якщо відштовхуватися від слів Ж. Дериди, якого більшість сучасних дослідників вважають ключовою фігурою постструктуралізму, дискурс можна розглядати як структуру, в якій відсутній центр. Це — незакінчена структура, яка знаходиться у процесі безперервної і нескінченної самобудови та перебудови. Саме таке тлумачення і відмова від структурованості структури дозволяє розширити межі розуміння культури як текстуальності.

Отже, ідеї К. Гірца дуже близькі в методологічному плані до постструктуралістського способу розуміння і вивчення соціального світу. Однак концепція Гірца, в якій культура постає як текст, а інтерпретація – як опис, із соціологічної точки зору виявляється недостатньою, оскільки не враховує

надзвичайно важливого моменту – діалогічності культури, її контекстуальності, що встановлюється не самим текстом, а дискурсом, сформованим навколо нього.

І в цьому разі постструктуралістська епістемологія просувається набагато глибше в аналізі не просто культури як тексту, але тексту, інтерпретація якого має ситуативний характер. А теорія практик, яка виступає основою постструктуралістської соціології, виявляється значно більш елегантним теоретичним вирішенням дилеми інтерпретації культури: між структуралізмом та суб'єктивізмом.

Важливим аргументом при цьому стає тлумачення текстів через теорію практик. Саме в цьому напрямку здійснює свій аналіз культури сучасний німецький соціолог А. Реквіц. Він намагається, продовжуючи напрямом, започаткований К. Гірцем, інтерпретувати культуру як текст, однак не як сукупність значень, змістовних зразків або моделей, що керують діями, але – в душі постструктуралістської традиції П. Бурдьо – як "сукупності диспозицій дій" [10]. Замість того, щоб виходити із іманентного сенсу тексту, він скоріше розуміє текст як результат приписування значення тими, хто його читає. При цьому відбувається вихід за межі єдиної сенсової системи, а отже – увага фокусується на конструктивному, творчому моменті, можливості для тих, хто читає тексти культури, брати активну участь не лише в процесах відтворення, але й у творенні культурних зразків.

Адже самі діячі в жодному разі не відтворюють значення власної культури, які вони дуже часто навіть і не усвідомлюють. Скоріше вони слідує певним "кодам поведінки", "прагматичним вимогам" і "соціальним способам використання", які самі по собі не мають власних значень, але "являють собою потенційні структуровані опції, що отримують специфічне значення в процесі їх використання" [10, с. 243].

Як зазначає Реквіц, перевага теорії практик в аспекті соціологічного дослідження культури полягає у тому, що вона змінює центр уваги із традиційних для соціологічного дискурсу культури "розуму, тексту та діалогу" (що, згідно з німецьким соціологом, відповідають трьом напрямкам розвитку теоретичного осмислення культури в межах соціології) на такі поняття, як "тілесність, речі, практичне знання та рутини" [10, с. 259].

У цілому теорія практик (яка, згідно з Реквіцем, має бути покладена в основу культурального повороту в соціології) здатна подолати традиційні обмеження як соціології з її нормативно-раціональним тлумаченням людської поведінки, так і культурологічних абстракцій. Отже, поєднання соціологічного та культурного аспектів стає можливим через розробку специфічної теорії практик, яку Реквіц пропонує назвати культуральною теорією (*Cultural theory*).

Культуральна теорія розглядає соціальний порядок як такий, що укорінений у колективних когнітивних та символічних ментальних утвореннях, відповідно до яких відбувається індивідуальне приписування значень та сенсів подій і ситуацій, а отже – координація поведінки [10, с. 245-246].

Підкреслюючи важливість теорії практики, ми наголошуємо, що соціальне має подвійну природу: об'єктивну – таку, що презентує зовнішню форму соціального порядку, та суб'єктивну – як частина свідомості окремого індивіда. Однак у першу чергу практика розглядається як рутинізований тип поведінки, який "складається із декількох, пов'язаних один із одним елементів: форм тілесної активності, форм ментальної активності, речей та їх використання, фонового знання у формі розуміння, знання-як (know-how), стану емоцій та мотиваційного знання. Практики - ... утворюють так звані "блок", існування якого залежить від специфічного взаємозв'язку цих елементів і який не може бути редукований до жодного з них" [10, с. 249-250].

Така інтерпретація практики близька до постструктуралістської теорії Бурдьо. Згідно з французьким соціологом, практика – це все те, що соціальний агент робить і з чим він зустрічається у соціальному світі. Вирішуючи дилему об'єктивності та суб'єктивності в соціологічній науці через поєднання у теорії практики структурного та діяльнісного підходів, Бурдьо зазначає, що реалізація практики можлива за умови інтеріоризації агентами соціальних структур, переведення зовнішніх умов існування на внутрішній рівень, що визначає діяльність соціального агента. Для позначення цього процесу Бурдьо вводить поняття "габітус", позначаючи його як "системи тривалих і переносних диспозицій, структурованих структур, що функціонують як структуруючі структури, тобто як продукуючі та організуючі принципи практик і уявлень, які можуть бути об'єктивно пристосовані для досягнення мети, при цьому не передбачаючи свідомого цілепокладання і строгого опанування операціями, необхідними для досягнення цієї мети. Вони об'єктивно і регулярно "регулюються", не підпорядковуючись правилам, і, виступаючи таким чином, є колективно "оркестрованими", не будучи витвором організуючої дії диригента" [11, с. 175].

Габітус втілюється в регулярних практиках агента, що відтворюються, повторюються і є відносно стійкими у часі та просторі. Поняття габітусу, безсумнівно, розширює горизонти розуміння людської практики, але цінність його полягає не в тому, що воно поєднує два різних підходи до розуміння соціальної дії — структурний та діяльнісний. Значення цього поняття в тому, що воно встановлює зв'язок між умовами існування, представленими об'єктивними структурами суспільства та структурами

сприйняття, з одного боку, і поведінкою людей – з іншого. Проміжною ланкою цього зв'язку виступає саме габітус як інкорпорована (засвоєна тілесно) схема дії, як структура, структурована зовнішніми умовами і водночас така, що структурує поведінку індивіда.

Підхоплюючи постструктуралістські ідеї П. Бурдьо в інтерпретації практики, А. Реквіц прагне застосувати здобутки теорії практик до аналізу культури. В такому аспекті з'являється нове розуміння культури, що не редукує культуру до текстів або символів, але розуміє її як "гетерогенну і відкриту систему опцій дії" [10].

Зазначаючи переваги теорії практики до аналізу культури, Реквіц, цілком у дусі постструктуралістської традиції, наполягає на розгляді так званих "ефектів теорії". Теорія сама по собі не може бути ані правдивою, ані хибною. Згідно з Реквіцем, соціальна теорія – це "словник, який ніколи не зможе досягнути реальної цілісності соціального світу; однак вона постачає нам достатньо зв'язану систему пояснення світу, що дозволяє робити певні емпіричні твердження" [10, с. 257]. При цьому можливий подвійний ефект застосування теорії як словника. З одного боку, такий словник стає "евристичним пристроєм", чутливим пізнавальним інструментом соціальних наук, відкриваючи для нас певний спосіб бачення та аналізу соціальних феноменів. З іншого боку, така теорія формує і змінює наші уявлення про себе: навіть не будучи застосованою у сфері емпіричних досліджень, соціальна теорія веде нас до визначення власної позиції у соціальному світі, що неминуче передбачає політичний та етичний вимір. Отже, соціальна теорія, врешті, формує культурну традицію сприйняття себе (фукіанське "*epimeleia heautou*" як "творення себе"), що дуже часто стає точкою розриву із сформованою культурною традицією, змін та відкритості до формування нових можливостей самоусвідомлення.

Розуміння теорії практики як "евристичного пристрою" має значну перевагу перед іншими теоретико-соціологічними альтернативами, що прагнуть побудувати цілісну систему опису соціального світу. Пізнавальний потенціал теорії практики полягає в можливості її застосування в різноманітних сферах соціологічних досліджень науки, гендеру, організацій тощо. Теорія практики, розглянута в контексті культуральної теорії, дозволяє висвітлити і досягнути символічні та когнітивні структури соціального життя, дати відповідь на питання, як ці структури дозволяють сформувати зв'язану картину світу. Сама ж теорія практики дозволяє культуральній теорії уникнути ухилів у бік суб'єктивізму або об'єктивізму. Теорія практики уникає гіперраціоналізму та інтелектуалізму у представленні людської дії. "Децентруючи" "розум, текст та діалог", теорія практики, зосереджує увагу на тілесних рухах, речах, практичному знанні та повсякденних діях. Її цікавить в першу чергу особистість, що знаходиться у ситуації постійних змін.

Інтерпретація культури як тексту з точки зору теорії практик виявляється надзвичайно перспективною, такою, що більшою мірою відповідає сучасним дискусіям про культурну динаміку, культурну гібридизацію, ніж вузьке текстуалістське тлумачення цієї метафори, а постструктуралістська епістемологія виступає методологічною основою та надає аргументованого обґрунтування, відкриваючи нові теоретичні перспективи для соціокультурного підходу в соціології.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології: монографія / Л.Малес. — К.: КІС, 2011. — 325 с.; Сокурянская Л.Г. Понятие "социокультурное": ретроспективный и актуальный анализ социологических интерпретаций / Л. Сокурянская // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу суспільства: Збірник наукових праць. — Х.: Вид-во ХНУ ім.В.Каразіна, 2002. — С. 75-80; Сорока Ю. Г. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия. — Х.: ХНУ.- 2010.- 336с.; Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А.Ручки. — К.: ІС НАНУ, 2002. — 315 с.; Черниш Н. Основні поняття й положення соціокультурного підходу та специфіка застосування їх у соціології / Н.Черниш, О.Ровенчак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. - № 1. — С.37-54; Чудовська-Кандиба І.А. Соціокультурні виміри рекламних практик: монографія / І.А. Чудовська-Кандиба — К.: КІС, 2010. — 445с. 2. Соболевська М.О. Специфіка дисциплінарного статусу соціології як гуманітарної науки // М.Соболевська // Вісник Київського Національного університету. Серія "Соціологія". — №3-4. - К.: 2012. — С.11-15. 3. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології : монографія / Л.Малес. — К.: КІС, 2011. — 325 с. 4. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/eb/ard.html> 5. Александер Дж. Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии / Дж. Александер, А. Рид // Социологические исследования. — 2011. - № 11. — С.3-17. 6. Александер Дж. Аналитические дебаты: понимание относительной автономии культуры / Дж.Александер // Социологическое обозрение. — 2007. — Т.6. - №1. —С. 17-37. 7. Гирц К. Интерпретация культур / Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2004. — 560 с. 8. Дельоз Г., Гваттари Ф. Капіталізм і шизофренія // Г. Дельоз, Ф. Гваттари. — К.: КАРМЕ-СІТО, 1996. — 384 с. 9. Соболевська М.О. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії в сучасній соціології. Навчальний посібник / М.Соболевська. — К., 2010. — 188 с. 10. Reckwitz A. Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing // European Journal of Social Theory. - 2002. - №5(2). — P. 243–263. 11. Bourdieu P. Esquisse d'une theorie de la pratique. — Geneve: Droz, 1972.

УДК 316.93

ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ТА РОЗВИТОК ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ КОНЦЕПЦІЇ Н.ЕЛІАСА В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Кучер Галина Олегівна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедри теорії та історії соціології

В статті розглядається процес формування цивілізаційної концепції Н. Еліаса, її значимість в цивілізаційному дискурсі XIX та XX століть. Автором аналізуються теоретичні витоки концепції Еліаса, проводяться паралелі з іншими цивілізаційними підходами. Крім цього, визначаються перспективи розвитку та вплив концепції Еліаса на сучасну соціологічну теорію.

Ключові слова: цивілізаційний дискурс, довготерміновий розвиток, фігурація, взаємозалежність

В статье рассматривается процесс формирования цивилизационной концепции Н. Элиаса, её значимости в цивилизационном дискурсе XIX и XX веке. Автором анализируются теоретические истоки концепции Элиаса, проводятся параллели с другими цивилизационными подходами. Кроме этого, определяются перспективы развития и влияния концепции Элиаса на современную социологическую теорию.

Ключевые слова: цивилизационный дискурс, долгосрочное развитие, фигурация, взаимозависимость

The formation of civilization concept of N.Elias and its significance in discourse of the nineteenth and twentieth centuries are considered in the article. Author analyzes theretical origins of the concept of N.Elias and compares it with other civilization approaches. Also prospects for development of the concept of N.Elias and its effect on modern sociological theory are noted in the article.

Keywords: civilization discourse, long-term development, figuration, interdependence.

В сучасному соціологічному дискурсі особливо актуальними стають концепції, які відображають змінюваність та процесуальність соціальних структур. Цивілізаційна концепція Н. Еліаса належить саме до таких концепцій. Її оригінальність дає можливість зменшити протиріччя, які існують між мікро- та макро- рівнями дослідження соціальної реальності, а завдяки принципу всеохоплюваності ця концепція має цінність не лише для соціології, а й для таких наук, як психологія, історія, культурологія. В сучасному українському соціологічному дискурсі цивілізаційна концепція Еліаса згадується рідко, хоча вона ґрунтується на важливих принципах класичної соціології, які доречно застосовувати у дослідженнях сучасного суспільства. Крім цього, концепція відображає складний процес соціо- та психогенезу. **Метою** даної статті є опис теоретичних витоків цивілізаційної концепції Н. Еліаса, розвиток та місце її (концепції) в соціології.

Теоретичні витоки концепції Н. Еліаса знаходяться в межах цивілізаційного дискурсу. Під цивілізаційним дискурсом мається на увазі розуміння текстів та контекстів, які створюються в науковому середовищі стосовно розвитку та існування цивілізацій протягом тривалого часу. Цивілізаційний дискурс охоплює філософський, історичний, соціологічний, психологічний, соціально-психологічний дискурси. Н. Еліаса важко назвати послідовником одного вченого. Його цивілізаційна теорія формувалася під впливом надзвичайно широкого дискурсу гуманітарної науки. В питаннях соціогенезу Н. Еліас звертався до ідей не лише соціологів (К. Маркса, М. Вебера, А. Вебера, П. Сорокіна), а й філософів (О. Шпенглера, А. Тойнбі, К. Ясперса), істориків школи Анналів (М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя).

В цивілізаційному підході історія суспільства розглядається не сама по собі, а в порівнянні з іншими суспільствами, цивілізаціями. І. Іонов виділяє два різновиди цивілізаційного підходу до історії: лінійно-стадіальний та локальний. Він пише, що їх зародження та розвиток не були синхронними, а відношення між ними формувались від протиставлення один одному – до спроб поєднати. "Сам факт існування цих концепцій і характер їх взаємовідносин, багато в чому пов'язаний з ходом процесу модернізації, змінами в політичному житті, громадської думки та ідеології, накопичення нових знань про світ, народів, які його населяють та їх історії..."[1, с.368].

Залежно від визначення поняття цивілізації Іонов І. виділяє три етапи в розвитку цивілізаційного підходу. Представниками першого етапу вважаються Ф. Вольтер, А. Фергюссон,

А. Р. Тюрго, І. Г. Гердер, Г. Гегель, К. Маркс та інші. Ідея цивілізації на цьому етапі нероздільна з ідеєю прогресу. На основі такого бачення виділялись три стадії соціально-історичного розвитку: дикість, варварство і, власне, цивілізація. В основі такого бачення – лінійно-стадіальне розуміння історичного процесу, яке притаманне формаційному підходу.

На другому етапі ідея прогресу ставиться під сумнів, поширюються ідеї аналізу причинно-наслідкових зв'язків дійсності, а також історичного синтезу, тобто ті фрагменти історії, які не вписуються в цивілізаційний процес, не відкидаються, а навпаки, дослідники намагаються бачити історію цілісно. Тому для цього етапу характерним є акцентування уваги на формуванні локальних цивілізацій. До представників другого етапу належать О. Конт, Г. Спенсер, Г. Ріккерт, Е. Дюркгейм та інші.

Третій етап розвитку цивілізаційного підходу – логічне продовження другого, оскільки його підґрунтям стала саме ідея локальних цивілізацій. Теоретичні напрацювання цього етапу розвивають тезу про те, що історичний процес складається з сукупності локальних культур (в даному випадку культура та цивілізація ототожнюються). Цивілізації формуються залежно від суб'єктивних мотивацій діяльності людей, які зв'язані однією культурою. Представники цього етапу: О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, М. Блок, Л. Февр, К. Ясперс, М. Вебер та інші. Якщо на попередніх етапах при вивченні історичного процесу вчені користувались принципом пояснення, то на третьому етапі головним принципом вважається розуміння.

В даній трьох-етапній конструкції концепція Н.Еліаса займає межову позицію, оскільки поєднує принципи дослідження другого та третього етапів. Як і представники третього етапу, Н. Еліас вивчає локальну цивілізацію – європейську, але застосовує при цьому принцип цілісності, який є провідним на другому етапі. Поняття цивілізації за Н.Еліасом відображує довготривалі процеси, які впливають на постійні структури як суспільного цілого загалом (а точніше фігурацій), так і індивідуальних структур. Останні відповідають за поведінку людини, за зміну почуття сорому, за часткове приборкання людиною стану афекту. До того ж людину потрібно вивчати не як ізольовану та незалежну від інших, а як взаємозалежну з іншими індивідами та суспільством, оскільки "кожна окрема людина, навіть самий могутній, навіть вождь племені, навіть монарх або диктатор – це лише частина суспільства, людина, яка виражає його функції, яка формується і існує виключно у зв'язку з іншими функціями і яку по цій причині можна зрозуміти лише виходячи із специфічної структури і специфічних вузлів напруги даної сукупності зв'язків" [2, с.30].

Найбільш поширеними в цивілізаційному дискурсі є дві моделі розвитку – лінійна та циклічна. Представники лінійного підходу стверджують, що історичний рух розвивається по прямій, неповторюваній траєкторії, тобто суспільство розвивається за еволюційним принципом – від простіших форм до складніших. Циклічний же рух означає багатовекторність та непослідовність у розвитку; він визнає різноманіття всіх цивілізацій та їхньої цінності й самобутності. В циклічних концепціях розвитку визначаються життєві цикли цивілізації (або фази), які повторюються через деякий проміжок часу. По аналогії з життям, яке є рухом у напрямку від народження до смерті, кожна окрема культура переживає різні цикли від початку – до завершення. До того ж змінити життєвий цикл цивілізації зовнішнім втручанням – неможливо без непоправної шкоди для неї.

Класичним прикладом теоретизування у межах лінійної моделі розвитку є концепція К. Маркса, на думку якого історичний розвиток суспільства є поступовим переходом з однієї стадії на іншу, причому по цих стадіях проходять усі суспільства (все людство в процесі цивілізації). На противагу цьому, циклічна модель переважно зосереджена на культурному вивченні європейської цивілізації та порівнянні її з іншими. Найбільш відомі представники циклічної моделі О. Шпенглер, А. Тойнбі, К. Ясперс. Спробою подолання протиставлення між лінійною та циклічною моделями стала концепція Альфреда Вебера. Він запропонував модель, в якій в історичному процесі виділяється сфери цивілізації – суспільний процес, процес цивілізації та рух культури.

В текстах Н. Еліаса виразно прочитується відлуння цих різних підходів. Подібно до К. Маркса Н. Еліас зосереджується на вивченні довготермінового розвитку суспільства, подібно до Сорокіна вивчає історичні події та явища через призму культурного розвитку суспільства, подібно до О. Шпенглера досліджує роль дворянства (аристократії) в цивілізаційному розвитку, подібно до А. Вебера розділяє поняття культури та цивілізації. Проте наявність різноманітних аналогій не свідчить про еkleктизм концепції Н. Еліаса. В процесі синтезу набутоків попередників Н. Еліас створює власну оригінальну концепцію соціо- та психогенезу. Спробуємо надалі визначити головні точки перетину та відмінності його теоретичних побудов з напрацюваннями інших теоретиків в цивілізаційному дискурсі.

Насамперед окреслимо той загальний теоретичний контекст, в якому мають розглядатися соціологічні побудови щодо проблем історичного розвитку суспільства. Йдеться про спеціальну гілку досліджень соціального розвитку, яка в сучасній соціологічній теорії позначається як історична соціологія. В період формування соціологічної класики історична соціологія не відділялась як окремих, незалежний напрям. Вона існувала як доповнення до макросоціологічних теорій, основним завданням

яких було виявити закони прогресу та соціальних змін в довготерміновому розвитку суспільства. Вчені, які використовували історичний матеріал в своїх працях, не обмежувалися історичним зрізом аналізу. Їхні праці охоплювали широке коло питань і стали вихідними для економічної, культурної, політичної соціології, соціології знання тощо. Наприклад, О.Конт сформулював три закони руху історії та людського пізнання, в яких розкривається питання еволюції людського інтелекту, соціальна реальність поділяється ним на статику та динаміку; К.Маркс охопив історичний процес, починаючи від первісності, і протягнув лінію розвитку аж в майбутнє, до завершальної стадії – комунізму, акцентуючи увагу на боротьбі між класами. В результаті цієї боротьби зміни відбуваються в економічній, політичній, ідеологічній та інших областях життєдіяльності людей.

Серед представників класичної соціології, які займалися соціальними змінами в історичному контексті в XIX столітті, слід насамперед виділити К. Маркса, М. Вебера, Ф. Тьонніса, П. Сорокіна та ін. Як зазначає Ч. Тілі: "соціологія XIX століття складалася з історичного критицизму – спроб знайти краще рішення дилем часу і загального напрямку розвитку людства шляхом постановки теперішнього в рамки тривалих масштабних соціальних процесів" [3].

Провідними представниками сучасної історичної соціології, яка виокремилась серед загального соціологічного знання, є І. Валерстайн, Б. Мур, Р. Коллінз, Р. Бендикс, Ч. Тілі, Е. Гідденс, Ю. Габермас та інші. Також варто відмітити внесок радянських вчених, які використовували соціологічний підхід в історичних дослідженнях (в радянські часи історична соціологія не існувала як науковий напрямок) – Ю. Безсмертний, М. Громико, А. Гуревич, Б. Миронов, Б. Поршневу, І. Кон та ін. [4, с. 59].

Між класичним та сучасним етапами розвитку історичної соціології існувала перерва, під час якої інтерес до історичної перспективи в теоретичній соціології був відносно слабким. У зв'язку з воєнними подіями, які відбувались на території Європи і позначились на всіх сферах суспільств, науковий мозковий центр зосередився в США в 40-х роках XX століття. Цьому сприяли міграції вчених з Європи, а також належне фінансування науки, яке було в змозі забезпечити влада Сполучених Штатів.

Отже, в середині XX століття на піку своєї популярності була американська соціологія, яка досліджувала питання не розвитку чи прогресу, але стан суспільства, в якій зникли спроби розкрити довготермінові суспільні процеси. Як Чикагська (У. Томас, Ф. Знанецький, Р. Парк та ін.), так і Колумбійська школа (П. Лазарсфельд, Я. Морено та ін.) не зосереджували уваги на цивілізаційних змінах, на історичних передумовах як чинниках різного роду проблем у суспільстві [5]. Натомість європейські соціологи зосереджувалися на проблемах цивілізаційного спрямування, широко використовували історичний матеріал.

Методологічна картина історичної соціології, яка склалася в кінці XX століття, охоплює три рівні аналізу соціальної реальності – макро-, мезо- та мікро- рівні. По-перше, досліджуються макроструктурні зміни, які відбуваються протягом тривалого історичного періоду (зміни цивілізацій). По-друге, ведуться дослідження соціальних груп та особливостей їхнього функціонування в процесі змін (модернізації) суспільства. По-третє, досліджується мікрорівень соціальної реальності, тобто взаємодія між соціальними структурами та діями конкретної людини [6].

Як зазначає Ч. Тілі, історична соціологія XX століття сконцентрувалась на досягненні 4-х цілей, які виступають як "ефективні форми соціологічного аналізу" [3]. Ними є: соціальний критицизм, ідентифікація патернів, розширення масштабу та аналіз процесів, на основі яких можна сконструювати теоретичний та практичний макет майбутніх соціальних систем.

Мета історичного соціального критицизму полягає у відновленні минулих подій для того, щоб людина могла спиратися на досвід поколінь і формувати теперішнє та майбутнє.

В межах ідентифікації патернів відбувається пошук схожих структур, сукупності подій, які повторюються в часі та просторі. Суть цієї ідентифікації схожа з циклічною моделлю розвитку, згідно з якою (моделлю) вся історія проходить певні цикли, які повторюються. Тому, вивчивши їх, можна з великою ймовірністю прогнозувати події майбутнього.

Третій метод – розширення масштабу; для того щоб вивчити минуле (історичні ситуації), застосовуються моделі сучасності, таким чином розширюючи область соціально-наукового знання. Наприклад, дослідженнями соціальної мобільності минулого, які проводились істориками, користуються соціологи для того, щоб показати динаміку змін.

Останнім, четвертим методом є аналіз процесів. Він перевіряє взаємовплив сукупності соціальних взаємодій в часі та просторі. Аналіз процесів "не розглядає простір та час як додаткові змінні, він допускає, що просторово-часові зв'язки визначають соціальні процеси, що соціальні процеси відбуваються по-різному як функція їх часу та простору"[3].

Як же можна визначити місце Н. Еліаса в окреслених координатах історичної соціології? Найбільш близькими йому методами аналізу були два останні. В своїй концепції, він не обмежував поле

дослідження пошуком повторюваності структур, він спочатку досліджував процес розвитку структур, а не створював моделі розвитку, які потім наповнював емпіричним матеріалом. Н. Еліас зосередився на вивченні переплетень соціальних структур в часі та просторі, аналізі результатів цих переплетень та наслідків їх впливів на подальше формування як цивілізації загалом так і індивідів зокрема.

В дослідженні розвитку структур Н. Еліас певним чином відтворює логіку К. Маркса. Насамперед спільним для цих теоретиків є увага до довготривалих процесів. Н. Еліас, приступаючи до дослідження соціогенезу, вказує на важливість повернення у соціологію ХХ століття, надбань класичного періоду. Автор "Процесу цивілізації" зазначається: "вивчення довготермінового розвитку суспільства було, по суті, відкинуто, а центр ваги соціологічних зацікавлень за умов рішучої реакції проти колишнього типу теорії перейшов на дослідження суспільних даностей, що їх звичайно уявляли собі в стані спокою та рівноваги" [7, с.19].

По-друге, Н. Еліаса та К. Маркса поєднує принцип цілісності, але розуміння принципу в них різне. У К. Маркса ключовим пунктом є економіка та взаємодія класів [8], а у Н. Еліаса – культура та взаємодія індивідів, які утворюють фігурації.

По-третє, розглядати перелік окремих явищ, уривчасті процеси – не було пріоритетним ні для К. Маркса, ні для Н. Еліаса. Останній визнавав постійний безперервний рух, трансформації, які відбуваються в суспільстві. Та розвиток він не ототожнював лише з прогресом. В своїй соціології вчений не надає прогресу ідеологічного характеру, до того ж критикує за ідеологічну спрямованість Маркса. Еліас не погоджувався з Марксом та іншими прихильниками лінійної моделі розвитку, що "суспільний розвиток, хоч би як він тривав – прямолінійно без конфліктів чи діалектично з конфліктами, - автоматично має бути переходом до кращого, переминою в сенсі прогресу"[7, ст.19].

Стосовно ідеологічного навантаження прогресу в постіндустріальній теорії, критики зазнали і послідовники К. Маркса, соціологи ХХ століття (Д. Белл, Е. Тоффлер).

Основною детермінантою в постіндустріальному суспільстві стає технологічний фактор, вплив науки на розвиток суспільства. Н. Еліас пише: "ХХ століття досить виразно показує, як мало приводу для ідеалізації прогресу загалом, для глибокої віри в подальше поліпшення становища людей дає сам досвід науково-технічного прогресу" [7, с. 23]. Цим Н. Еліас ставить під сумнів цінність прогресу як ідеалу, оскільки не лише наука впливає на розвиток суспільства, існують ще й інші фактори, напр., національна структура держави, її міжнародне становище та ін.

Виступаючи проти ідеології в науці, Н. Еліас критикував Д. Белла та його роботу "Кінець ідеології" (1961р.). Він вважає, що Беллу не вдалось уникнути пастки "ідеології". На думку Д. Белла, боротьба за владу існує між організованими групами. Він виправдовує політиків, які борються за владу, тим самим відстоюючи владні цілі своєї групи. Але Д. Белл трактує цю боротьбу не лише як факт, а й як ідеал, як цінність, як щось таке, що має бути. Саме така упередженість, що це має бути і заважає критичному мисленню, на значущість якого наголошує Н. Еліас.

При аналізі робіт іншого представника постіндустріальної теорії, а саме Е. Тоффлера, можемо прослідкувати наступні паралелі. По-перше, це стосується суб'єктів, які впливають на цивілізацію. Е. Тоффлер пише, що суб'єктами, які змінюють технологічну базу суспільства, є не самі по собі цивілізації, а люди – "цивілізація нічого не створює, - це роблять люди" [9, с.27]. Розглядаючи майбутнє, вчений вважає, що воно формується залежно від рішень, які приймаються людьми кожен день: "Майбутнє плинне, а не заморожене. Воно залежить від коливань і щоденних змін рішень, і кожна подія впливає на всі інші"[9, с.224]. Н. Еліас також надає великої ролі у формуванні процесу цивілізації діючим суб'єктам. Схильний вважати прогрес повільним та довготривалим процесом, Е. Тоффлер стверджує, що коли зміни торкаються фундаменту політичної сфери, виникають нові цивілізації, починається нова хвиля розвитку. За Н. Еліасом, таких хвилеподібних стрибків не відбувається, а розвиток, згідно його концепції, – це поступова зміна у фігураціях, у взаємосплетенні між людьми та розподілі влади між ними. Отже, якщо відхилити ідеалістичні погляди Е. Тоффлера стосовно панівної ролі науки, то можемо віднайти точки перетину його теоретичних доробок з тими, які пропонує Н. Еліас.

Розглянемо ще одну концепцію, яка має більш культурологічне спрямування та є дотичною до тієї проблематики, яку досліджував Н. Еліас, – це концепція А. Вебера. Перш за все, А. Вебер розводить поняття культури та цивілізації [10]. З аналізу ідей А. Вебера, який здійснив К. Мангейм [11], випливає, що культуру некоректно розглядати як процес прогресу, оскільки недоречним є стандартизація та її оцінка. Щодо процесу цивілізації, то його прямолінійний розвиток може переходити від одного "історичного тіла", до іншого. Тобто ті наукові та технічні надбання, які були відкриті одним суспільством, відкриваються і іншими. Предмети цього світу відкриваються в "історичному тілі" та вводяться в його обіг тоді, коли суспільний процес досягнув достатнього рівня, щоб помітити ці відкриття; коли свідомість людей розвинена настільки, що може осмислити їх.

Н. Еліас позитивно ставиться до розділення понять цивілізації та культури. Він пише: "Поняття "цивілізація" стосується дуже різних фактів: технічного рівня, способу поведінки, розвитку наукових знань, релігійних ідей та звичаїв"[7, с. 53]. Він підкреслює зручність використання поняття: цивілізації "майже немає нічого такого, чого не можна було б зробити в "цивілізованій" чи "нецивілізованій" формі" [7, с. 53]. Та все ж таки конкретизує його, надаючи йому значення "самосвідомості Західної Європи" (або національної самосвідомості). За Н. Еліасом, цивілізація (Західної Європи) протистоїть іншим, менш розвиненим суспільствам, демонструючи власну самобутність та рівень розвитку в різних сферах. Щодо поняття "культура", то тут автор повністю згоден з визначенням А. Вебер, оскільки пише, що "німецьке поняття "культура" в своїй суті стосується духовних, мистецьких, релігійних фактів і має виразну тенденцію проводити глибокий вододіл між такими фактами, з одного боку, й фактами політичними, економічними та суспільними, з другого" [7, с. 54].

Отже, цивілізаційна концепція Н. Еліаса витікає з класичного етапу соціології, яка ґрунтується на ідеї прогресу, процесуального розвитку та широкому застосуванню історичного матеріалу. Лише перша з трьох ідей критикується Н. Еліасом як ідеологічно спрямована, інші ж дві відстоюються як актуальні не лише для суспільства XIX століття, а й для XX століття. Акценти, які зробив Н. Еліас в цивілізаційній теорії вплинули на сучасні соціологічні теорії, зокрема і на теорії постіндустріального суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ионов И. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века / И. Ионов, В. Хачатурян. – СПб. : Алетейя, 2002. — 384 с. 2. Элиас Н. Общество индивидов / Норберт Элиас. – М. : Практис, 2001. – 336 с. 3. Тилли Ч. Историческая социология / Ч. Тилли // Социологические исследования. – 2009. – №2. – С. 96 – 101. 4. Миронов Б. Социология и историческая социология: взгляд историка / Б. Миронов // Социологические исследования. – 2004. – №10. – С. 55- 63. 5. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петер Штомпка. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с. 6. Черных А. Историческая социология на Западе (конец XX в.) / А. Черных // Социологические исследования. – 2002. – № 2. – С. 87-92. 7. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Норберт Еліас. – Київ: Видавничий дім "Альтернативи". – 2003. – 672 с. 8. Маркс К. 18 брюмера Луи Бонапарта / Карл Маркс // – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/marx_18.php 9. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М. : "АСТ". – 2010. – 784с. 10. Вебер А. Избранное: Кризис европейской культуры / Альфред Вебер. – Санкт-Петербург : Университетская книга. – 1998. – 565 с. 11. Мангейм К. Избранное: Социология культуры / Карл Мангейм. – Санкт-Петербург : Университетская книга. – 2000. – 501 с.

УДК 316.75:291.13

МІФИ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ КОДІВ

Кліменкова Анастасія Михайлівна – аспірантка кафедри методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Автор статті досліджує роль міфів у формуванні культурних кодів. Культурний код розглядається як ідеальне утворення, що "приписує" символам смисли. У свою чергу, ці смисли формуються на основі міфологем. Таким чином, міфи, забезпечуючи образну фіксацію і семантичне конструювання світу, виступають змістовою основою культурних кодів. Міф, присвоївши об'єктам зовнішнього світу певні "імена" (закодувавши їх), здатен формувати уявлення про значущість цих об'єктів для членів соціальної спільноти, а отже - формувати ціннісне ставлення до них.

Ключові слова: культурний код, міф, символ.

Автор статьи исследует роль мифов в формировании культурных кодов. Культурный код рассматривается как идеальное образование, которое "приписывает" символам смыслы. В свою очередь, эти смыслы формируются на основе мифологем. Таким образом, мифы, обеспечивая образную фиксацию и семантическое конструирование мира, выступают содержательной основой культурных кодов. Миф, присвоив объектам внешнего мира определенные "имена" (закодировав их), способен формировать представления о значимости этих объектов для членов социальной общности, а следовательно - формировать ценностное отношение к ним.

Ключевые слова: культурный код, миф, символ.

The author investigates the role of myths in forming of cultural codes. Cultural code is considered as ideal formation, which attributes the meanings to the symbols. These meanings are formed on the basis of mythologemas in turn. Thereafter, the myths, ensuring figurative fixation and semantic construction of the world, are the intensional basis of cultural codes. Myth, assigning certain "names" to the objects of the outer world (encoding them), is able to form the notions about significance of these objects for the members of social community, and therefore is able to form value attitudes towards them.

Keywords: cultural code, myth, symbol.

Значення дослідження культурних кодів у соціології полягає в тому, що культурні коди є одним із важливих чинників формування ціннісних орієнтацій. Такі дослідження дозволяють розкривати механізми формування ціннісних орієнтацій, а отже – і механізми формування поведінки.

Явища і об'єкти реальності цікаві для індивіда лише тією мірою, якою вони мають смисл, значення для його життєдіяльності. Ці смисли творяться культурою, вона формує суб'єктивну, символічну реальність, на основі якої формуються ціннісні орієнтації. Оскільки смисли, які приписуються об'єктам та явищам у різних культурах та субкультурах, можуть бути різними, то різним буде і реагування на них представників різних соціокультурних спільнот.

Саме культурні коди формують смисли, якими наділяються матеріальні об'єкти та явища під впливом домінуючої в суспільстві культури. Певною мірою культурний код може бути порівняний з ідеєю (породженою певною культурою), яка "закладається" в матеріальний об'єкт і перетворює його на наповнений смислом символ.

Культурні коди утворюють систему суб'єктивних координат, в якій розгортається життєдіяльність індивіда. У системі цих координат формуються так звані "культурні потреби", які базуються на символічному значенні об'єктів та явищ реальності. Тобто, знаючи культурний код, яким наділяється той чи інший предмет чи явище, можна спрогнозувати ціннісне ставлення членів певної соціокультурної спільноти до нього.

Культурні коди, у свою чергу, формуються на основі культурних традицій соціокультурної спільноти. Одне з чільних місць серед цих постійно відтворюваних культурних традицій посідає міфологія. Тому *метою цієї статті* є дослідження ролі міфів у формуванні культурних кодів.

Дж. Фіске визначає культурний код як систему знаків, керованих "певними правилами, які поширені серед представників певної культури, і яка призначена для генерації та циркулювання смислів у цій культурі та для цієї культури" [1, с. 4]. А смисли, як зазначає Р. Вагнер "є утворюючою і організуючою силою культурного життя" [2, с. 9].

Якщо розглядати триадну структуру знака, запропоновану Ч. Пірсом, в якій цей дослідник виокремлює безпосередньо знак (або репрезентатум), об'єкт та інтерпретант, і де репрезентатум є матеріальним носієм інформації про те, що позначає даний знак (тобто про об'єкт), а інтерпретант – це значення чи смисл, які об'єкт сам по собі не мав раніше, але які репрезентатум приписує об'єкту [3, с. 4-27], то код насамперед пов'язаний із інтерпретантом як складовою знаку. Власне, саме код і формує інтерпретант, тобто смисл знака.

Аналізуючи різновиди знаків, Ч. Пірс з-поміж них виділяє символи як "репрезентацію об'єкта на основі матеріальної форми, яка є довільною відносно зображуваного" [цит. за: 4, с. 9]. Іншими словами, зв'язок символу і об'єкта носить конвенційний, приписаний культурою, характер. Е. Кассіер розглядав творення символів не стільки як засіб відображення реальності, стільки як засіб "заміни" об'єктивної реальності суб'єктивною реальністю, створеною самою людиною [5, с. 29]. Отже, творення людиною суб'єктивної, "окультуреної" реальності відбувається шляхом "кодування" цієї реальності, коли певним об'єктам чи подіям приписується значення та смисли залежно від того, яким чином ці об'єкти чи події включені до структури діяльності представників певного соціуму, носіїв певної культури: "Те, що сприймається за реальність в рамках певної культури, є продуктом кодів, вироблених цією культурою, тому "реальність" завжди закодована" [1, с. 4].

Культурний код є ідеальним утворенням, яке "приписує" символам смисли, а символи – це матеріальні об'єкти, які за допомогою певного культурного коду (кодів) перетворюються на носіїв інформації, стають здатними нести "закодовані" повідомлення. Але для того, щоб ці повідомлення могли бути сприйняті, "розкодовані" споживачами інформації, ці споживачі повинні бути ознайомленими із культурним кодом, адекватно розуміти його значення. "Адекватно" в даному випадку означає "так само, як його розуміють творці символу, в який закладений культурний код".

Отже, культурний код, на відміну від знака і символу, не може бути матеріальним об'єктом (матеріальним носієм інформації), а існує лише як ідеальне утворення (як підкреслює В. Лідс-Гурвіц, "код не є фізичною реальністю" [5, с. 59]). У цьому сенсі, як зазначає цей автор, існування коду є "прихованим", тобто воно проявляється і може бути виявлене лише через інші феномени (насамперед, символи). За допомогою одного культурного коду може бути створена велика кількість символів, які, по суті, будуть синонімічними, тобто будуть доносити до їх споживачів один і той самий смисл, сформований цим культурним кодом.

З іншого боку, якщо культурні коди не мають "матеріальної форми", а проявляються через символи, то і досліджувати культурні коди можна, лише досліджуючи ці символи (та інші матеріальні об'єкти, які їх включають). Так, джерелом інформації про культурні коди сфери споживання можуть стати дослідження візуальної комерційної реклами, всі зразки якої містять у собі символічні зображення, створені з використанням культурних кодів.

Культурний код додає знаку додаткового, конотативного значення. Польський дослідник Є. Бартмінський визначає конотацію як "сукупність не завжди пов'язаних, але закріплених у культурі даного суспільства асоціацій", які утворюють супутньому лексичному значенню "змістовні елементи, логічні й емотивні, що складаються в стереотип" [цит. за: 6, с. 159]. Як зазначає у зв'язку з цим С. Лем, "те, що було знаком, може перетворитися в символ, оскільки кожна кодуєча система ... може виявитися включеною до більш багатих (відносно різноманітності позначуваного) систем" [7, с. 165]. Культурні коди, систематизуючи знаки і перетворюючи їх на символи, творять символічну реальність.

Важливою складовою культури (у тому числі і культури сучасного суспільства) є міфи. Вони також відіграють особливу роль у формуванні культурних кодів та їх смислів. М. Жбанков визначає міф як форму "цілісного масового переживання і тлумачення дійсності за допомогою почуттєво-наочних образів, що вважаються самостійними явищами реальності" [8, с. 634]. Міф трактується як "базисне колективне уявлення або сукупність базисних колективних уявлень, що несуть у собі поєднання "прагнення до смислу" і "прагнення до реальності", сплав почуттєвого і умоглядного, основу особистісного буття і соціокультурної цілісності – таким чином, що будь-яка культура і будь-яке суспільство з необхідністю засноване на сукупності таких уявлень. Іншими словами, міф виявляється обов'язковим фундаментом будь-якої культури і будь-якого типу соціальності, що обґрунтовує їх" [9, с. 51-52]. Міф забезпечує образну фіксацію і семантичне конструювання світу.

Як зазначалося вище, культурний код надає смисл символам, утвореним в рамках певної культури. Але, з іншого, боку, цей смисл не може бути сформований безпосередньо в рамках культурного коду: цей смисл "привноситься" до культурного коду, і провідну роль тут відіграють міфи, однією з основних функцій яких саме і є формування смислів: "Міф за рахунок того, що породжує внутрішні смисли, поступово включає в себе всі елементи оточуючого світу, що сприймаються органами почуттів, – і тим самим ці елементи набувають смисли, вбудовуються і будують культурний простір. ... Поза світом міф не має смислу, а поза міфом світ є потоком екологічної інформації, позбавленої смислу" [10, с. 123-124].

На думку Г. Коршунова, "генетично та історично першими феноменами міфологічного ряду є акти номінації (по суті категоризації), які за допомогою імен відмежовують інтуїтивно відмінні сутності, що структурують оточуючий простір і диференціюють ставлення до його елементів" [11, с. 571]. Власне, саме акт "відмежування інтуїтивно відмінних сутностей з допомогою імен" є передумовою культурного кодування. Однак з цього ще не випливає, що вже з самого початку виникнення міфологічної свідомості цей акт виконував функцію формування культурних кодів. Адже на початковому етапі свого розвитку міфологічна свідомість не розділяє об'єктивну реальність і суб'єктивну, символічну реальність. "Первісний" міф "схоплює лише нерозчленовану подобу символічної форми і її смислу" [12, с. 84]. А оскільки культурні коди є елементом символічної реальності, про можливість виникнення культурних кодів можна говорити лише тоді, коли символічна реальність вже "виокремлена" із реальності об'єктивної.

Творення символічної реальності значною мірою є результатом взаємодії міфологічної і неміфологічної свідомості (остання виокремлюється з міфологічної у процесі історичного розвитку). Так, вже релігійний універсум насичений багатою символікою. Як відомо, в процесі історичного розвитку людства міфологічна свідомість перестає бути домінуючою формою свідомості, однак зберігає значний вплив навіть в сучасному суспільстві. При цьому одночасно із процесами виникнення поряд із міфологічною інших форм свідомості спостерігаються процеси екстраполяції рис міфологічної свідомості на неміфологічні сфери свідомості. У рамках цих процесів відбувається, за висловом Ю. Лотмана і Б. Успенського, "переосмислення міфологічних текстів як метафоричних" [13, с. 73].

Метафорою є "перенесення властивостей одного предмета (явища чи грані буття) на інший за принципом їх подібності в якомусь відношенні чи за контрастом". Якщо "первісна" міфологічна свідомість "не розділює світ, що пізнається, і людину, яка його пізнає, то в період розкладу міфологічної свідомості в процесі абстрагування конкретних уявлень розвивається образне мислення", – зазначає І. Ігнат'єва [14, с. 419].

Отже, оперування символами характерне для відносно пізніх стадій розвитку міфологічної свідомості, за умов "метафоризації" цієї свідомості. Власне, за цією ознакою ми можемо відрізнити "первісний", "традиційний" міф від більш пізніх форм міфу (наприклад, від релігійного міфу чи від різних видів "сучасного", "новітнього" міфу). У пізніх формах міфу виразніше, ніж у "первісному" міфі, виражена символічна складова, що і перетворює його на метафору. Як пише М. Стеблін-Каменський, "міф, що тлумачиться символічно, втрачає... усвідомлення його змісту як повністю об'єктивної реальності" [15, с. 9] (тут М. Стеблін-Каменський говорить саме про "первісний" міф). Оскільки коди мають символічну природу, є похідними від метафор, "новітній" міф, в якому виражена символічно-метафорична складова, здатен бути основою для формування культурних кодів. "Первісний" міф, який претендував на те, що його зміст і є реальністю (тобто суб'єктивну і об'єктивну реальність у ньому практично неможливо відокремити), ще не передбачав можливості "метафоризації" світу, а отже, і можливості творення культурних кодів.

Метафорично-символічне мислення можна охарактеризувати як перехідну форму від власне міфологічного до логічного мислення. На відміну від логічного мислення, яке спрямоване на виокремлення сутнісних, загальних характеристик об'єктів безвідносно до їх ситуативних станів, характерне для "новітнього" міфу метафорично-символічне мислення, подібно до первісно-міфологічного, характеризує об'єкт у "прив'язці" до ситуації. Однак, на відміну від первісного міфологічного мислення воно не ототожнює об'єкт з його позначенням, його іменем. Метафорично-символічне мислення спрямоване насамперед на фіксацію конотативних (прив'язаних до ситуації) значень, а також на формування смислів культурних об'єктів саме на основі цих конотативних значень.

Оскільки, як вже зазначалося, культурний код відображає конотативні значення, якими наділяються матеріальні та духовні об'єкти під впливом домінуючої в суспільстві культури, можна стверджувати, що ці конотативні значення виникають значною мірою у процесі "метафоризації" міфологем. При цьому можна говорити як про міфологеми національної культури, сформовані на основі етнічної культурної традиції, так і про "наднаціональні" міфологеми, роль яких істотно зростає в епоху глобалізації.

Культурні коди формуються на основі системи прецедентних феноменів. Прецедентні феномени – це культурні феномени (тексти, візуальні образи, уявлення), які вже "укорінилися" в певному культурному просторі, тобто вже існують "прецеденти" їх широкого використання в певній культурі. Головною характеристикою прецедентних феноменів є їх здатність 1) виконувати роль еталона культури; 2) функціонувати як згорнута метафора; 3) виступати як символ якогось феномена чи ситуації [16, с. 170-171]. Досить часто як прецедентні феномени виступають поширені у певній культурі міфи і міфологеми (які можуть бути як виробленими в рамках цієї культури, так і "запозиченими" з інших культур).

Якщо "первісний" міф претендував на те, щоб представляти незаперечну і "єдино можливу" картину об'єктивної реальності, то "новітній міф" не претендує на те, щоб мати монопольний вплив на формування світосприйняття, він співіснує як з "альтернативними" міфами, так і з неміфологічними формами свідомості. Однак "новітній" міф все ж творить уявлення про "нормативну" картину світу, яка

хоч і допускає існування альтернативних картин світу, але все ж сприймається представниками певної культури як найбільш обґрунтована, найбільш раціональна.

Завдяки "міфологічній основі" культурного коду формується важлива його характеристика – уявлення про "природну самоочевидність" (для представників даної соціокультурної спільноти) сформованих культурним кодом уявлень про властивості об'єкта, який цим кодом кодифікується. Як зазначає Д. Козолупенко, "міф – це те, що є абсолютно природним і самоочевидним для людини, що живе в культурі цього міфу... І водночас міф – це те, що є абсолютно абсурдним для людини ззовні" [9, с. 52].

Очевидність створеної міфом суб'єктивної реальності підтримується також представленням у міфі образно-візуальної компоненти: "Для міфу присутність образної компоненти, наочності є необхідною умовою і навіть одним із способів підтримки очевидності" [9, с. 21]. Тому міфи досить легко піддаються візуалізації, трансформації у візуальні культурні коди.

Міф, присвоївши об'єктам зовнішнього світу певні "імена" (закодувавши їх), здатен формувати уявлення про значущість цих об'єктів для членів соціальної спільноти, а отже – формувати ціннісне ставлення до них: "Культурна потреба в тому чи іншому предметі не є природною потребою. Людина, пронизана міфологічними струмами культури, приваблюється до того чи іншого предмета ... не своїми природними потребами, а міфологією цього предмета... Міф створює у людини інтерес до предметів і явищ, що перебувають за межами видових потреб людини" [17, с. 52-53]. Наприклад, міфодизайн комерційної реклами саме і спрямований на те, щоб створити у реципієнта цієї реклами певну міфологізовану картину реальності, в рамках якої придбання рекламованого товару виглядає "природним", раціональним вчинком.

Поряд із "метафоризацією" міфологічної свідомості відбувається процес трансформації створених міфами образів-метафор у поняття. Початок цьому процесу поклало оформлення міфів у вигляді епічних оповідей (нарацій). Нарация – це вже зовсім інша форма існування міфу, якої не існувало на початку зародження міфологічної свідомості: "Нарация є понятійний міф... Стосовно змісту нарації, то він відходив від прямих смислів міфу і надавав їм понятійне, абстрактне або алегоричне тлумачення" [18, с. 227]. Представлений у розповіді, нарації, тексті "міфологічний образ, втративши свої прямі смисли, без трансформації в поняття вже не міг бути сприйнятий. Формально продовжуючи зберігатися, він змінив свою функцію. Образне стає понятійним" [18, с. 28].

Для соціологів, що досліджують культурні коди, це має значення настільки, наскільки це дозволяє говорити про теоретичну обґрунтованість можливості розкриття, відображення смислів культурних кодів, а отже – ідентифікації культурних кодів (які, як було показано вище, створюються на основі поширених у культурі певної спільноти міфологем) через абстрактні поняття. Іншими словами, культурний код може бути рефлексований і "поіменований" реципієнтом повідомлення (вербального чи візуального), що містить такий код, за допомогою абстрактного поняття.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Fiske J. Television culture / J. Fiske. – London : Routledge, 1999. – 356 p.; 2. Wagner R. Symbols that stand for themselves / R. Wagner. – Chicago : University of Chicago Press, 1986. – 150 p.; 3. Peirce C. S. Logic as semiotic : The theory of signs / C. S. Peirce // Semiotics : An introductory anthology [R. E. Innis (Ed.)]. – Bloomington : Indiana University Press, 1985. – P. 4-27; 4. Павлюк Л. Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. Павлюк – Львів : ПАІС, 2006. – 120 с.; 5. Leeds-Hurwitz W. Semiotics and communication: Signs, codes, cultures / W. Leeds-Hurwitz. – Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates, 1993. – 226 p.; 6. Апресян Ю. Д. Коннотации как часть прагматики слова / Ю. Д. Апресян // Апресян Ю. Д. Избранные труды : в 2 т. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография слова / Ю. Д. Апресян. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1995. – С. 151-174; 7. Лем С. Философия случая / С. Лем. / пер. с пол. Б. А. Старостина. – М. : АСТ Москва, Хранитель, 2007. – 767 с.; 8. Жбанков М. Р. Миф / М. Р. Жбанков // Новейший философский словарь / [сост. и гл. научн. ред. А. Грицанов]. – Минск : Интерпрессервис, Книжный Дом, 2001. – С. 634; 9. Козолупенко Д. П. Мифопоэтическое мировосприятие / Д. П. Козолупенко. – М. : Канон+ РООИ "Реабилитация", 2009. – 432 с.; 10. Шинкаренко В. Д. Смысловая структура социокультурного пространства : Миф и сказка / В. Д. Шинкаренко. – М. : КомКнига, 2005. – 208 с.; 11. Коршунов Г. П. Миф / Г. П. Коршунов // Социология : Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск : Книжный дом, 2003. – С. 571-578; 12. Спирина Э. М. Философско-антропологическое содержание символа / Э. М. Спирина. – М. : Канон+ РООИ "Реабилитация", 2012. – 336 с.; 13. Лотман Ю. М. Миф – имя – культура / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Лотман Ю. М. Избранные статьи : в 3 т. Т. 1. Статьи по семиотике и топологии культуры / Ю. М. Лотман. – Таллинн : Александра, 1992. – С. 58-75; 14. Игнатъева И. К. Метафора / И. К. Игнатъева // Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицанов]. – Минск : Изд-во В. М. Скакун, 1998. – С. 419; 15. Стеблин-Каменский М. И. Миф / М. И. Стеблин-Каменский – Л. : Наука, 1976. – 104 с.; 16. Красных В. В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность? / В. В. Красных. – М. : ИТДГК "Гнозис", 2003. – 375 с.; 17. Лобок А. М. Антропология мифа / А. М. Лобок. – Екатеринбург : Банк культурной информации, 1997. – 688 с.; 18. Фрейдберг О. М. Миф и литература древности / О. М. Фрейдберг. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. – 605 с.

УДК 316.012:316.4

СОЦІЕМА ЯК КОНЦЕПТ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Фурман Анатолій Васильович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету

Шандрук Сергій Костянтинівич – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету

У статті доводиться, що концепт "соціема" характеризує ідеальне змістовлення соціальної події як специфічного одиничного прояву соціального. Йдеться про такий значеннєво-смысловий комплекс, що теоретично співвідносний з актом спостереження як емпіричною єдністю даних певного моменту буття та людських діянь у просторі та часі. Авторами на теоретичному і методологічному рівнях обґрунтовано зміст концепту "соціема" як такого, що істотно збагачує зміст сучасної соціологічної теорії та внутрішньо організовує її.

Ключові слова: теорія, соціема, концепт, суспільство, соціальна подія, подіїв акти, сингулярність, соціальне повсякдення.

В статье доказывается, что концепт "социема" характеризует идеальное содержание социального события как специфического единичного проявления социального, то есть как содержательно-смысловый комплекс, который теоретически сопоставим с актом наблюдения как эмпирическим единством данных определенного момента бытия, ряда человеческих деяний в пространстве и времени. Авторами на теоретическом и методологическом уровнях обосновано, что введение концепта "социема" существенно обогащает содержание современной социологической теории и внутренне организует ее.

Ключевые слова: теория, социема, концепт, общество, социальное событие, событийные акты, сингулярность, социальная повседневность.

The article argues that the concept of "sociema" characterizes the ideal content of social events as a specific unit of social presence, namely content-semantic complex that theoretically correlative with the act of observation as unity empirical data specific time being, which naturally includes the implementation of a number of human actions in space and time. The authors of the theoretical and methodological levels search reasonably sociem as one of the fundamental concepts that significantly enriches the content of contemporary sociological theory and internally organizes its material.

Keywords: theory, sociema, concept, society, social event, event acts, singularity, social daily life.

Сучасна соціологічна теорія як сукупність взаємопов'язаних вихідних принципів, підходів, концепцій та узагальнень, що описує й пояснює загальні характеристики та закономірності розвитку, функціонування і самоорганізації соціальної дійсності, перебуває на етапі методологічного обґрунтування і логіко-змістового збагачення. У цьому контексті важливого значення набуває проблема понятійно-категорійного ладу соціології як суспільно-гуманітарної науки. Зокрема, постання теоретичної соціології слушно пов'язується із категорійним поняттям "соціема", що введене в науковий обіг під завісу ХХ ст. Т. Х. Керимовим [1] та обґрунтоване ним як найзагальніше поняття соціальної філософії. Остання у контексті соціальної гетерології радикальним чином де(конститує) відомі метафізичні опозиції "ідеографічного – номотетичного", "екзистенційного – категорійного", "гомогенного – гетерогенного", "сутнісного – локалізованого". У будь-якому разі концепт "соціема" істотно розширює пояснювальний формат соціологічної теорії, що потребує окремого детального висвітлення.

Досконалість сучасної соціологічної теорії ставиться під сумнів через її незавершене філософсько-методологічне обґрунтування, мультипарадигмальність та методологічну невизначеність в епоху постмодерну. Тому одним із способів пом'якшення цієї суперечливої ситуації є обґрунтування системи базових концептів даної теорії як дійсності суто мисленнєвого виміру людського буття, ідеального смислового згустку культури, "антитези поняттю, що характеризується суб'єктивністю, варіативністю, фрагментарністю" [2].

Мета статті полягає в обґрунтуванні соцієми як евристичного концепту соціологічної теорії, що постає у чотирьох координатах рефлексивного теоретизування: а) як ідеальна розрізнявальна одиниця соціальної події у лоні безперервного перебігу квітального повсякдення; б) як форма вияву та історико-

розвиткового функціонування низки актуальних подій; в) як багатовимірна організованість, що характеризується сукупністю взаємозалежних соціальних деталей; г) як складова соціального зв'язку подій, що фіксує та пояснює момент або фрагмент поступу-розвитку соціальної дійсності суспільного життя.

Соціема, як відомо із соціологічної теорії, – це розрізнявальна одиниця події, що відіграє роль дискретного прояву перебігу повсякдення у цілісному циклі певних подій. Термін введено у контексті гетерологічного переосмислення метафізичного проекту і розробки концепції соціально-філософського дискурсу, який має своїм призначенням виявлення і дослідження "гетерогенного континууму подій", що характеризує ситуаційно локалізовану соціальну реальність. Відтак соціема – це передусім соціальні сингулярності, тобто узмістовлена форма прояву та існування події [3, с. 418].

Загалом метафізичний проект не передбачає виділення значимих розрізнявальних одиниць. І це зрозуміло, зважаючи на те, що соціальність і соціально-філософська проблематика в межах класичного проекту завжди були периферійними і вторинними. Нині, коли "некласичні об'єкти", переважно соціально означено та марковані, диктують досліднику некласичний варіант раціональності, спостерігається зміщення традиційних філософських схем. Іншими словами, з'являється потреба у формуванні новітніх концептів соціологічної теорії, що структурують багатовимірність і процесуальність соціальності. У цьому контексті винятково актуальним є теоретико-методологічне обґрунтування соціеми як одного із засадничих концептів, що істотно збагачує зміст сучасної соціологічної теорії.

Введення події як системи ковітальних відмінностей повсякдення перешкоджає тому, щоб у якій-небудь момент мали місце самототожні дискретні елементи соціальності. Тим більше очевидно, що жодний елемент не може функціонувати, адресуючись лише до самого себе, він завжди пов'язаний темпорально з іншими елементами і складниками динамічно самоорганізованої соціосистеми.

Упродовж останніх двох десятиліть соціема постає насамперед як найзагальніше поняття соціальної філософії, яке водночас стає соціальною гетерологією. Змістова перевага цього поняття полягає в тому, що воно радикальним чином (де)конститує метафізичні опозиції "ідеографічне – номотетичне", "екзистенційне – категорійне", "гомогенне – гетерогенне" [там само]. У такий спосіб соціема аналізується як розрізнявальні сингулярності, що уможлиблюють розмежування соціальних подій як множинності відкриті, оскільки самі є фрагментарними сутностями соціумного багатоманіття та суспільного розвитку. З іншого боку, соціема – не просто одиничності, а багатовимірні цілісності, наповнені розходженнями між параметрами подій. Відповідно до гетеротетичного принципу, соціема як гетеротетичні одиниці немислимі без інших соціем, котрі постійно функціонують з ними, і де всі вони разом утворюють "єдність різноманіття". Оскільки подія як система соціальних характеристик і відмінностей відправляє дослідника до інших подій, то соціема утворюють соціематичний зв'язок подій, усередині яких вони постійно поєднуються через власний гетерогенез.

Концепт "соціема" характеризує ідеальну змістовність соціальної події як специфічної одиничної наявності соціального, тобто як значеннево-смісловий комплекс, що теоретично співвідносний з актом спостереження як емпіричною єдністю так чи інакше локалізованого повсякдення. До цього комплексу закономірно входить здійснення низки людських діянь у просторі та часі. Водночас подія ідентифікується спостерігачем як щось таке, що відбувається (себто те, що наявне "тут і тепер") і здійснюється (тобто має виразну завершеність, що дозволяє відокремлювати її від інших подій). Єдності часу, протягом якого соціальна подія зберігає свою тотожність (момент її здійснення), відповідає єдність простору (місце реалізації події). Крім того, очевидно, що як час, так і простір події ідентифікується у деякій системі координат або у рамках взаємопов'язаної сукупності однорідних моментів і місць певного локалізованого соціуму. Звідси виникає фрагментарність та сингулярність подій суспільного повсякдення. А це означає, що окрема подія не є неодмінно щось значне або те, що запам'яталося (як це можна припустити із висловлювань типу "X стало історичною подією" чи "Y не було історичною подією"). Звичайна для засобів масової інформації рубрика "подія" не може навести нас на сутність справи. Подія – це не щось, що неодмінно відноситься до сфери "неживої природи", скажімо, на противагу інтенційним діям. Головне у події – її сутнісна для спостерігача нерозкладність, тобто фрагментарно ємна елементарність. Попередньо і з подальшими уточненнями її слушно визначити як моментальність, тобто як нерозкладну (головним чином через стислість) темпоральну єдність ковітальної тканини соціальної події. Елементарність почасти означає нерозкладну визначеність події, тобто відсутність у неї частин, однорідних їй, причому як у часі, так і в просторі.

Поняття "елемент" не тотожне поняттю "частина". Частина співвідносна із цілим, а відтак спроможна містити у собі окремі частини. Елемент принципово нерозкладний, і тому співвідноситься не з цілим, а із системою, структурою, процесом. Аналіз елемента міг би показати його складові, але у системі, структурі чи процесі він не розкладається і не підлягає теоретичному аналізу. Іншими словами, аналітика елемента передбачає зміну модусу уваги, при цьому втрачається зі свідомості той контекст, який тільки і становив інтерес при описі елементного складу релевантних об'єктів спостереження. Отже, елемент відповідає атомарному акту аналізування, вивчення чи спостереження, тому він не має менших однорідних йому частин.

Спостереженню може також відповідати і переживання соціальної цілісності. У цьому випадку ціле не поділяється на частини, але й не є елементом. Інакше кажучи, ціле не членується на частини, оскільки соціально спостережуване релевантне як таке, себто безвідносно до зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язків. Натомість елемент не членується на частини, оскільки він безвідносно релевантний до внутрішніх зв'язків, але не до зовнішніх. Вочевидь, соціальний елемент як ідеально-сутнісне упередження концепту "соціема" належить соціосистемі, соціоструктурі або соціопроцесу. Елементарному чи атомарному акту спостереження відповідає елементарна подія, і те, й інше – нерозкладні, хоча і те, й інше завжди вмонтовані у щось більш велике – контекстне, загальне, системне. Саме це більш загальне доречно називати соціосистемою, соціоструктурою чи соціопроцесом, тобто чимось таким, що не просто аналітично розчленовується на певні частини, а й розмежовується на соціальні елементи. Є, проте, особлива категорія соціальних подій, які слушно іменувати абсолютними. Останні поєднують у собі кілька протилежних визначень, і стосовно них розрізнення інтуїтивного осягнення цілого і спостереження події проводиться інакше, точніше – в інший спосіб, що потребує окремого теоретичного розгляду.

Подію онтофеноменологічно недоречно розкласти на складові, тому що вона минула, сталася, відбулася. Вже одне те, що вона зафіксована свідомістю, вказує на це – її звершення. Навпаки, мінливу, незавершену подію теоретичний розум готовий розкласти на моменти – подієві акти. Тим самим людське ставлення до події відрізняється не лише від ставлення до речі, а й від ставлення до процесу та особливостей його перебігу. Процеси соціального повсякдення здебільшого утворюються із послідовності подій. Натомість фактична річ за своїм змістом є єдністю, яка синтезує різноманітні події спостереження. Однак ця остання обставина виявляється не сама собою, не через емпіричне споглядання, а тільки завдяки аналітико-теоретичній роботі, спрямованій на розкладання єдності соціальної речі, тобто її деталізування. Саме тут постає проблема просторової і тимчасової атомарної єдності події. Так, зосередження на елементарній події спостереження (причому не завдяки непереборному пуантилізму споглядання, коли наявне точково-розривне сприйняття особою довкілля, а тільки через зміни модусу уваги) уможливило самоочевидність того тотожного, що розкладається чи дробиться теоретичним аналізуванням, надає певної смислової вагомості корелятам спостережуваної подієвості. Тому дивно було б, наприклад, припускати, що єдність соціальної речі-деталі, що ідентифікована як просторова ковітальність, не буде аналітично відповідати подіям спостереження, котрі актуалізують деякий аспект усупільненого часопростору. Так само і часова послідовність може бути розкладена на найдрібніші тривалості, які, за найприскіпливішого теоретизування, ніколи не втраять характер інтервалу, сингулярності, подієвості.

Стосовно соціального простору варто говорити про місце події в суспільній історії. Проте з аналітичним виокремленням інтервалу важче. Якщо взяти до уваги моментний характер події, то ми зіткнемося із відомою проблемою: чи може бути складена послідовність з окремих моментів, адже тривалість – це не просто сукупність миттєвостей (відповідно, як може пряма бути складена з точок, які не мають протяжності?). Зазначена проблема певним чином розв'язується в математиці, що досягається в особливий спосіб: предмет математики виходить за межі споглядання. Цей шлях для соціолога в даному випадку закритий, тому що запропонована аналітика відштовхується від обмежених рамок споглядання, але не залишає його осторонь повністю, а тільки прояснює.

Очевидно також і те, подія – особлива ідеально-смислова єдність, а не корелят розрізнявальної здатності людської свідомості. Мить не просто інтерпретується як інтервал чи точкоподібність. Навпаки, сьогомоментна тривалість спочатку витлумачується як мить, і лише потім, на наступному колі міркування, як початкова тривалість того, що в інтерпретації було стиснуто до якісного формату миті та знову виявило свою фрагментарність. Зворотним боком такого підходу стає втрата основної кваліфікуючої ознаки соціальної моментності як граничної стислості сьогодення. Подія як соціосмислова єдність елементарно безвідносна до об'єктивної (тобто не зацікавлена стосовно смислового змісту) тривалості. У цьому аналітичному розрізі її тимчасовий характер припускає розрізнення "колись" і "після". Подія відбувається, власне, в інтервалі між "подією-колись" і "подією-після", які не можуть належати тривалості спів-буття, адже воно, за визначенням, не охоплює інші події. Однак, будучи не миттєвим, але ситуаційно тривалим, вона передбачає можливість розрізнення "колись" і "після" в ній самій. Так, якщо "камінь упав з даху", то це означає, що до падіння він лежав на даху; після падіння лежить на землі. Подія "упав з даху" передбачає не тільки обмежений час падіння, знаходження без опори у повітрі (такий опис падіння годився б для події "падав"). Відтак вона передбачає початок – мить перебування на даху перед початком падіння, і завершення – мить перебування на землі, коли падіння відбулося.

Водночас перебування каменя на даху бездіяльне до світу, за яким починається падіння, так само як і перебування на землі безвідносно до щойно завершеного падіння. Отже, це "колись" і "після" не пов'язані з подією. Тому "впав" тут означає складний просторово-часовий взаємозв'язок. У будь-якому разі описана подія має парадоксальний характер. Вочевидь, вона не може не мати тривалості, але остання не розглядається як повноцінна тимчасова протяжність, поки нас цікавить саме елементарно-атомарний характер того, що

теоретично виокремлюємо і вивчаємо. Отже, потрібне визначення: а) місця як перебування, б) миті як інтервалу, в) моментальності як тривалості, – не розв'язує проблеми, що добре розумів Георг Зіммель. У доповіді "Проблема історичного часу" він пише: "Те, що подія, значуща для нас як граничний пізнаваний історичний елемент (тобто частини його не виявляють для нас змістово детермінованого "колись" і "після" й не замінюються у цьому сенсі переплетенням з іншими, чужими йому рядами), є спів-буттям, котре має часову протяжність, хоча історично абсолютно байдуже, адже тривалість, яка не важлива, все одно якої вона величини, практично такою не є. Така подія – історичний атом, а значення саме історичного вона знаходить винятково через те, що є більш пізнім, ніж інше, і більш раннім, ніж третє" [4, с. 517-529]. З цієї точки зору, моменти, що виокремлюють у падінні каменя, не становлять явності історичної послідовності, але постають для нас як моменти логічного зв'язку: щоб камінь упав, він спочатку повинен знаходитися вгорі, потім власне падати і, нарешті, опинитися внизу. Цей логічний зв'язок доречно називати "логічним пристроєм події" [там же].

Поширимо міркування про історичний час на загальну проблематику соціальної подієвості. Г.Зіммель припускає, що поріг подрібнення – не мінімальна тривалість, а мінімальна історична непересічність спів-буття. Об'єктивно замірена тривалість не значуща. Тому "історичний атом" практично не має тривалості. Якщо замінити "історичний" на "соціальний", то характеристика події як атомарної смислової єдності може бути конкретизована, якщо визначальним для події вважати її соціальну непересічність, тобто якщо відразу акцентувати не одноразову появу, але специфіку її змістового (ковітального, соціального) наповнення. Однак тим самим проблема миті та інтервалу аж ніяк теоретично не буде знята. Чи може подія, не будучи індивідуально змістовною, бути елементарною? Інакше кажучи, що саме є непересічним чи індивідуальним порогом подрібнення? Якщо специфіка будь-якої події полягає у її однократності, то це слушно назвати кількісною характеристикою окремої унікальної події соціального буття. Проте саме ця кількісність як квант-подія могла б розподілятися все далі, якби у події не було значимої для спостерігача ознаки – якості (що саме важливо в конкретній події?). В цьому сенсі історико-соціальна непересічність події пов'язана з її тимчасовою визначеністю. Подія сталася у такий-то момент часу, і ця обставина може бути значущою для спостерігача. Інакше кажучи, момент фіксується як час даної події: у такий-то момент часу відбулася саме ця подія. Та ж сама соціальна подія, що трапилася в інший момент, не є тією самою; вона – інша, тому що сталася в інший час, наповнений відмінними подієвими формами і змістом соціального повсякдення.

Таким чином, потрібна більш чітка логіка теоретичних міркувань, яка можлива тільки за умови відмови від принципу непересічності чи унікальності події як основного аспекту аналітичних описів. Елементарність, як відомо, фіксується у повторюваних подіях, а унікальність попереднього моменту сама собою не переноситься на смислові характеристики окремої події. Навпаки, у стилі філософування А. Н. Уайтхеда [5], доречно стверджувати, що подія становить перспективу, в якій розглядається перебіг часу буття. У перспективі будь-якої соціальної події час виявляється поза нею, тобто поза її сутністю, коли вона розмежовується на одночасну, попередню та наступну подієвість плинного суспільного буття.

Отже, слушно обґрунтувати такі характеристики події соціального повсякдення. Незважаючи на елементарність, вона має логічно-змістову побудову, перебуває у зв'язку з іншими подіями, функціонує у їх певному розвитковому мереживі. Загалом подія інколи є абсолютною і відбувається у полі можливої соціальної вчинковості; вона спостерігається і розрізняється на основі соціальних погоджень, а також наявна в окультуреному просторі і часі, тобто в деякому місці у певних часових рамках. Подія, однак, – не річ, і річчю бути не може. Соціальне складене із просторово-часових неречових подій, що дає підґрунтя для подальшого збагачення соціологічної теорії, де концепт, соцієми відіграє свою евристичну роль.

Слід з усією визначеністю розрізнити такі види подій: подія історична (належить до дискурсу історії), онтологічна і соціальна. Між ними існує хоча й невелика, але все ж вкрай важлива відмінність. Подія з позиції історії завжди є певним емпіричним матеріалом, джерелом і причиною будь-якого опису; вона не має самостійного існування і багато в чому залежить від дослідницьких інтенцій самого історика (у всякому разі, так про це говорять такі різні мислителі, як М. Блок, М. Фуко та М. Гайдеггер). Подія онтологічна тісно пов'язана із буттєво-сутнісною проблематикою людського життя і тому є певним пояснювальним принципом у відносинах між буттям і часом, буттям і становленням і т. д. (далі такої постановки питання ані М. Гайдеггер, ані Т. Керімов, ані В. Руднев чи В. Подорога не пішли у своїх теоретизуваннях).

Зовсім інша справа – "подія соціальна", яка дає набагато більші перспективи у вирішенні як традиційних соціально-філософських завдань, так і у постановці нових проблем, пов'язаних із горизонтами іншого способу мислення (саме тому Т. Керімову довелося винайти "гетерологіку" і "соцієму", Ж. Делезу "ризому" і "серіальність подій", М. Фуко "трансгресію", "археологію" і "дискурс", Ж. Дерріді – "differanse" та "архислід", Р. Барту – "гул мови" і "міфологіку" тощо). Так чи інакше, саме проблематизація події як унікального соціального феномену відкриває нові горизонти як філософування, так і теоретизування, особливо в модусі постмодерністських, постфеноменологічних і взагалі постфілософських побудов.

Віртуальність події означає, що в ній наявна особлива локалізована соціальна реальність, яка не збігається з реальністю речей, тіл і станів, як це аргументовано довели Ж. Дельоз і Ф. Гваттари (див. [6]). Особливість зазначеної віртуальності полягає у її специфічному способі організації як інформації або як знання. Тут із винятковою актуальністю постає проблема місця, доречності, своєчасності. Ця обставина з неминучістю виводить нас на топологічну проблематику, і перш за все – топологію тексту. Адже подія, принаймні концепт події, існує тільки завдяки своєму опису, який, зі свого боку, з'являється завдяки конструкційній діяльності теоретичної свідомості. На перший план виходить той факт, що ця подія спостерігається суб'єктом пізнавальної творчості. Таким чином, подія знаходить своє друге народження у мові "приреченого", мовно обдарованої особи чи аналітика, себто спостерігача, який описує й концептуалізує її. Для цього існує безліч способів, стратегій і прийомів, а також ігор, до яких вдається діяльно організована людська свідомість. Зрештою, віртуальність події знаходить свою рефлексивно-особистісну територію, свою землю і своє втілення у тексті.

В. Подорога вказує на два варіанти розвитку відносин між подією і спостерігачем, спираючись на таке визначення: "Подією може бути названо будь-яке явище, яке відбулося, а відтак скасовує колишні принципи спостереження, тобто індивідуалізується у своїй унікальній і неповторній сутності" [7, с. 48]. Скажімо, суспільство як визначена розміреність – це "живе поле" соціального розуміння, де кожен елемент цього конгломерату володіє подвійним змістом – самореференцією та інореференцією, а, отже, – перебуває у постійному процесі інтерпретування і самоінтерпретування, в тавтологічних процесах конституювання сенсу для кожного випадку повсякдення, його комбінування з іншими смисловими полями. І найголовніше, тут доречно підтримати аргументацію, висловлену Т. Керимовим: у гетерогенній соціальності існує безліч форм її упорядкування і репрезентації, кожна з яких неадекватна, оскільки виявляється ім'ям відсутньої загальної тотожності та єдності соціуму, тому будь-які засоби упорядкування й репрезентації соціальності будуть неадекватними, адже вони є тільки одиничними або можливими формами, що виконують функцію неможливої єдності і тотожності суспільства. Останнє присутнє в конкретних соціальних формах як відсутність. Більше того, на його переконання, "якщо суспільство можливе як таке, то тільки тому, що воно позбавлене загального (змісту) і часткової форми своєї репрезентації" [8, с. 27].

Водночас усе вищесказане про суспільство дозволяє визначити його як якусь сингулярність (а відтак як набір соцієм), сутність якої аж ніяк не задана задалегідь, адже завжди встановлюється, коли "існування кожного разу сингулярно народжується, виходить до присутності, оскільки час – не річ, не причина, а його походження, прибуття (чи неприбуття, відхід), відповідно, його відмінність, надмірність" [там же]. Сингулярність щоразу відрізана від решти світу, але разом з цим завжди має відношення до чого-небудь тимчасово або просторово. Отож вона створює ситуацію спів-буття, ковітальної єдності соціуму, його певної психокультури (див. детально [9]). Соціальне постійно стримується від абсолютної присутності. Не випадково у соціальній філософії Л. Карсавін [10, с. 27] виділяє у бутті соціалізованої особистості складну ієрархію: від соціальних ефемерид до періодичних і постійних особистостей, де відповідно соціальні ефемериди – це випадкове і нетривале спілкування незнайомих людей, об'єднаних одним почуттям або імпульсом (натовп, мітинг); натомість періодичною є особистість, яка знаходиться у стані буття певний період (партійний з'їзд, змагання), а постійна особистість – це соціальна форма, що створює основу наступної поведінки, діяльності, спілкування, вчинків.

Отже, соціема як концепт – це а) теоретично розрізнявальна одиниця соціальної події, яка цілісно характеризує соціально локалізовану у форматі певного історичного часопростору реальність; б) соціальна сингулярність, тобто ідеально змістовна форма прояву та існування подій певного соціального повсякдення.

І насамкінець кілька слів про наміри. Суспільство – це завжди співіснування поверхнево-випадкового, статичного і динамічного, функціонального, розвиткового. Через це й постає питання про соціальну ідентичність і постійну інтерпретацію науковою думкою соціальних процесів і тенденцій, у тому числі й шляхом розрізнення і встановлення наступності соцієм, що для авторів є предметом подальших методологічних розвідок.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Керимов Т. Х. Социальная геронтология: методология и теория исследования: дис. ... доктора философ. наук: 09.00.11 / Керимов Тапдых Хафизович. – Екатеринбург, 1999. – 256 с. 2. Делез Ж., Гваттари Ф. Перцепт, аффект и концепт // Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Пер. с фр. и послесл. С. Н. Зенкина. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 1998. – С. 207. 3. Социальная философия. Словарь: [Сост. и ред. В. Е. Кемеров, Т.Х. Керимов]. – М.: Академический проект, 2003. – 560 с. 4. Зиммель Г. Проблема исторического времени / Пер. А. М. Руткевича // Зиммель Г. Избранное. – Т. 1. Философия культуры. – М. : Юрист, 1996. – С. 517-529. 5. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии: пер.с англ. / А. Н. Уайтхед ; Общ. ред. и вступ. ст. М. А. Киссея. – М. : Прогресс, 1990. – 717 с. 6. Делез Ж., Гваттари Ф. Перцепт, аффект и концепт // Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Пер. с фр. и послесл. С. Н. Зенкина. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 1998. – С. 207-255. 7. Подорога В. Словарь аналитической антропологии / В. Подорога // Логос – 1999. – № 2. – С. 30-37. 8. Керимов Т. Х. Поэтика времени / Т. Х. Керимов. – М. : Акад. Проект, 2005. – 183 с. 9. Фурман А. В. Психокультура української ментальності: 2-ге наук. вид. / А. В. Фурман. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2010. – 196 с. 10. Карсавин Л. П. Философия истории / Л. П. Карсавин. – СПб. : Комплект, 1993. – 350 с.

УДК 316.1

КОНТРАКЦІОНІСТСЬКИЙ АСПЕКТ РІВНОВАЖНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Осипова Наталя Пилипівна – доктор філософських наук, професор Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"

У статті, базуючись на аналізі особливостей середнього класу, розглянуто контракціоністський аспект його впливу на злагоду, що виникає в процесі всіх форм соціальної комунікації. Акцентується увага на здійсненні середнім класом рівноважної суспільної функції, його ролі в нейтралізації руйнівних проявів соціального егоїзму шляхом опори на інтерактивну природу людини.

Ключові слова: середній клас, суспільна злагода, соціальний егоїзм, контракціонізм, рівноважна соціальна функція.

В статье, основываясь на анализе особенностей среднего класса, рассмотрен контракционистский аспект его влияния на согласие, возникающее в процессе всех форм социальной коммуникации. Акцентируется внимание на выполнении средним классом равновесной общественной функции, его роли в нейтрализации разрушительных проявлений социального эгоизма путём опоры на интерактивную природу человека.

Ключевые слова: средний класс, общественное согласие, социальный эгоизм, контракционизм, равновесная социальная функция.

Basing on the analysis of the features of the middle class, in the article the kontraktzionistical aspect of its impact on the agreement that occurs in all forms of social communication is discussed in the article. The attention is paid to the middle class exercising the functions of social equilibrium, its role in neutralization the destructive demonstration of social self-interest by relying on the interactive nature of the person.

Keywords: middle class, public agreement, social self-interest, kontraktzionizm, equilibrium social function.

Своєрідним кліше стало твердження, особливо політиків і публіцистів, про визначальну роль середнього класу у забезпеченні рівноважного стану суспільства на засадах соціальної злагоди. Але при цьому осторонь залишається питання стосовно того, чому саме середній клас, надзвичайно строкатий за своїм складом, не дивлячись на це, відіграє таку роль. Одним із підходів до відповіді на таке питання, є контракціонізм. Після присудження авторові його сучасного варіанту Джеймсу Б'юкенену Нобелівської премії він набув поширення і став теоретичною базою для відповідей на значну кількість питань стосовно рівноважного стану та злагоди в суспільстві. Використання ідей контракціонізму дозволяє по-новому підійти до проблем рівноважної функції середнього класу, напрямів і труднощів її реалізації.

Огляд літератури, що має відношення до теми статті, свідчить про досить ґрунтовну розробку сучасної концепції контракціонізму [1], а також інтераціонізму [2], докладно розглянуті питання становлення та класифікаційних ознак середнього класу [3;4;5], а також суспільні проблеми соціальної злагоди, які пов'язані з середнім класом [6; 7;]. Одночасно слід відзначити, що джерела методологічного характеру не вирізняють ролі середнього класу в реалізації принципів контракціонізму, а спеціальні дослідження середнього класу зосереджені на проблемах руйнівного впливу на суспільство його жалюгідного становища, не доводячи аналіз до глибинних соціальних передумов цього впливу через реалізацію його рівноважної соціальної функції.

Зважаючи на актуальність і стан розробки проблеми, *метою статті* є обґрунтування положення про те, що, по-перше, злагода як форма прояву рівноважної соціальної функції середнього класу впливає із його природи, і, по-друге, контракціонізм в його сучасному варіанті відкриває нові аспекти розуміння характеру можливостей середнього класу в реалізації цієї злагоди, труднощів, що пов'язані з такою реалізацією, і шляхів їх подолання.

В Україні портрет представника середнього класу часто вимальовується, особливо для широкого загалу, досить примітивно: "Якщо у вас у шафі лежить диплом про вищу освіту, на кухні стоїть холодильник, у кімнаті телевізор, а цю статтю ви читаете з екрана свого комп'ютера, якщо матеріальний достаток дозволяє не перейматися через те, що буде завтра, якщо ваша професія престижна, а оточуючі дивляться на вас з повагою, тоді вітаю: скоріше за все ви і є частинкою того, що називають середнім класом" [8]. Вразливість такого підходу полягає в тому, що він не дає відповіді на фундаментальні питання стосовно

того, які саме економічні, соціальні і психологічні параметри об'єднують цих людей в специфічну соціальну спільноту – середній клас, які свої особливі інтереси вона має порівняно з іншими спільнотами і які глибинні закономірності визначають не окремі аспекти життєвих успіхів членів цієї спільноти, а стан спільноти в цілому. Відповідно наведеного підходу досить поширена точка зору, згідно якої в Україні є люди, яких можна зарахувати до середнього класу за певними критеріями, але немає середнього класу як такого [3].

"Можна зарахувати", "можна не зарахувати" – це підхід, що не відповідає не лише науковим вимогам, але й реаліям життя. В розвинених країнах учителі середньої школи зазвичай відносяться до середнього класу, в Україні ж це викликає великий сумнів, оскільки їх дохід на порядок менший і не задовольняє основні потреби людини. І це при тому, що і в першому, і в другому випадках йдеться про фахівців з аналогічною освітою і однаковим місцем у суспільному розподілі праці. На наш погляд, при віднесенні до середнього класу слід орієнтуватися на більш глибокі ознаки, визначити які дозволяє діяльнісний підхід.

У відповідності з цим підходом середній клас – це не просто сукупність споживачів, а самостійний діяльнісний соціальний суб'єкт, який задовольняє певні трудові, інтелектуальні, духовні потреби суспільства і тим самим впливає на його стан, в тому числі й на злагоду. Саме це є глибинним джерелом надання і визнання статусу середнього класу з боку суспільства. При характеристиці середнього класу, таким чином, слід починати не з його споживання, а з діяльнісних характеристик, оскільки споживання є похідним від діяльнісного потенціалу та його реалізації. Якщо ж тут існує невідповідність, то це є проявом суперечності стану середнього класу, витoki якої треба аналізувати і реально долати. З нашої точки зору, не дивлячись на досить жалюгідний стан споживання, середній клас в Україні є не міфом, а реальністю, оскільки забезпечує суспільство тими формами діяльності, які здатен надати саме середній клас і лише він. І слід перейматися питанням не про те, існує чи ні середній клас, а тим, чому він у такому жалюгідному становищі і які це має наслідки, особливо в сфері суспільної злагоди.

В урядовій аналітичній записці відносно проблем становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні робиться висновок, що головними причинами соціальної та економічної нестабільності в Україні є ті, які породжені саме становищем середнього класу. Особливо негативну роль відіграють "тіньові" моделі його суспільно-економічних відносин. Так, 61,3 % громадян переконані, що малий і середній бізнес в країні під впливом корупції розвивається переважно по тіньовій схемі. Це зумовлює суперечливість відносин з державою і труднощі на шляху реалізації суспільної функції середнього класу – бути основою соціально-політичної стабільності. Що стосується самого середнього класу, то він, як наслідок, фактично позбавлений однієї з головних своїх статусних характеристик – готовності і можливості захисту демократичних прав і свобод [6]. Інакше кажучи, середній клас як соціальний суб'єкт ще не завершив в Україні перетворення в "клас для себе і суспільства".

Про призначення середнього класу до виконання рівноважної суспільної функції як джерела злагоди свідчить виконання їм усіх інших його функцій [5, с. 77]. З економічної точки зору, він є масовим платоспроможним споживачем, основним платником податків, внутрішнім інвестором держави; з політичної точки зору середній клас виступає як носій демократичних принципів, гарант політичних свобод і як представник громадянської активності та електоральних переваг. Що ж стосується ролі середнього класу з соціальної точки зору, то, на наш погляд, зводити цю роль до формування і представництва моральних стандартів суспільного життя є недостатнім. Головна його роль у соціальній сфері полягає в забезпеченні соціальної узгодженості і стабільності життєвого процесу всього суспільства.

Пропонована орієнтація у підході до середнього класу обумовлює необхідність становлення таких людиновимірних стратегій поведінки як окремих представників середнього класу, так і класу в цілому, що дозволили б запобігти загрозливих для суспільства наслідків. Врешті решт такі стратегії визначаються: а) *системою цінностей*, яких дотримується, свідомо чи несвідомо, досліджуваний суб'єкт, б) *розумінням реальності*, яка моделюється в процесі впливу на неї. Таким чином, синтез системи цінностей і розуміння реальності є ключовою проблемою дослідження впливу середнього класу на соціальні процеси [9, с. 143-144].

Зважаючи на соціальну природу і суспільну роль середнього класу, реалізація його стабілізуючої рівноважної функції зводиться до формулювання й впровадження принципів соціальної справедливості і досягнення всезагальної згоди шляхом дотримання рівності перед законом, забезпечення максимально можливої свободи і досягнення високого добробуту на засадах діяльнісної активності. Іншими словами, ключовим аспектом реалізації рівноважної соціальної функції середнього класу виступає згода, що досягнута в процесі всіх форм соціальної комунікації, тобто явище, яке відоме як контракціонізм. Ознаки контракціоністського підходу мають уже в класичних теоріях соціальних договорів, сучасний контракціонізм виступає у формі конституціоналізму, тобто визнання провідної ролі в соціальному житті об'єктивно необхідних правил [1].

Методологічною засадою контракціоністського принципу спілкування між людьми є положення про те, що окремі індивіди мають неспівпадаючі інтереси, які вступають між собою в конфлікт [1, с. 103]. Це

положення впливає із ринкової природи суспільства, на аналіз якого розрахований контракціоністський принцип. Передумовою, завдяки якій існує можливість розглядати соціальні процеси в ринковому суспільстві як контракціоністські, є підхід до них як до таких, що регулюються взаємодіючими індивідами на засадах рівноваги суспільних інтересів. При цьому індивіди хоча і мають власні цілі і відокремлено взаємодіють один з одним, але все ж неминуче спілкуються в межах певної системи правил, метою яких є досягнення такого стану відносин, що здатний забезпечити зазначену рівновагу [1, с. 42].

При формулюванні сучасної контракціоністської концепції соціального спілкування та його правил Джеймс Б'юкенен виходить із того, що джерелом усіх проблем спілкування є окрема людська істота. Ця концепція не відкидає впливу соціальних груп або спільнот, вона лише вимагає, "щоб вплив групи або суспільства проявлявся через зміни в цінностях, які потенційно засвоєні і виражаються даним індивідом, а не лише зовнішнім чином" [1, с. 55]. У той же час структура цінностей відокремленого індивіда може відрізнитися від цінностей людини, що приймає участь в одному або багатьох соціальних взаємовідносинах. Вихід із цієї суперечливої ситуації полягає в тому, щоб усі розглядалися як такі індивіди, що однаково здатні виражати оцінки, а в разі вибору альтернатив інтересів їх думка не відкидалася б, а поглиналася або трансформувалася відповідно з думками зацікавленої більшості [1, с. 55]. Такий підхід найбільшою мірою відповідає соціальній природі середнього класу, саме він прагне провести його в життя, і це прагнення є однією із фундаментальних засад існування рівноважної соціальної функції як особливості цього класу.

Реальною формою врахування і реалізації інтересів завжди є розподіл доходів. Цей розподіл не просто відбиває рівень статку представників середнього класу, а відіграє більш фундаментальну роль. Доходи середнього класу є джерелом і передумовою його здатності здійснювати ті функції в процесі суспільного поділу праці, які обумовлюють і сенс його існування, і рівень здійснення зазначених функцій. Саме тому жалюгідний рівень доходів середнього класу не лише веде до явищ його дегенерації, але в своїй основі підриває діяльнісну соціальну рівновагу в суспільстві. Суспільство з жебрацькими доходами середнього класу, якщо не подолає цієї тенденції, приречене саме тому, що в ньому повністю розбалансовується, якісно і кількісно, вся система суспільно необхідної праці.

При оцінці розподілу доходів як висхідної точки аналізу суспільних відносин існує декілька підходів. Деякі дослідники приймають в якості дослідницької робочої гіпотези існуючий розподіл, другі доводять, що можна пропонувати тільки таку економічну та соціальну політику, яка нікому не приносить втрат, треті стверджують, що необхідно вимірювати і зіставляти корисність кожного створюваного продукту і здійснювати розподіл згідно виграшу в корисності, четверті доводять, що необхідно просто визнавати рішення певних авторитетних закладів або інститутів стосовно оптимального розподілу доходів, нарешті, п'яті навіть стверджують, що чим менша нерівність доходів, тим краще, головне, щоб ця нерівність не підривала життєздатність особистості [1, с. 46]. Зважаючи на природу і функціональну суспільну роль середнього класу, найбільш сприйнятливим є, на нашу думку, другий підхід, який фактично співпадає з критерієм Парето. Цей критерій проголошує, що слід вважати покращенням або оптимізацією таку зміну, яка нікому не причиняє збитків і яка приносить певним спільнотам користь згідно їх власної оцінки.

Методологічна цінність критерію Парето полягає в тому, що він враховує особистісний аспект оцінки – ставлення самих спільнот до їх способу життя та його змін. І це ставлення не є абстракцією, воно визначає життєві позиції не лише окремих спільнот, але й цілих народів. Так, Інститут Землі Колумбійського університету (США) в першій *Доповіді про світове щастя* ООН наводить такі факти. До найбільш щасливих країн відносяться жителі Данії і Бразилії, нетто щастя (різниця між кількістю людей, що вважають себе щасливими і нещасливими) мають в них однакові показники – відповідно 63 % і 64%, хоча в Данії ВВП на душу населення в чотири рази вищий, ніж в Бразилії (40 тис дол. на рік) [10, с. 43].

Однією із головних особливостей сучасного контракціонізму є те, що він, за свідченням авторів самої цієї концепції, використовує аналітичні можливості, які пов'язані з поняттям Homo economicus [1, с. 93-122]. У зв'язку з цим, поряд з можливостями щодо пояснення природи значної кількості суспільних явищ, контракціоністський підхід, особливо стосовно середнього класу, має цілий ряд аспектів, додання яких є важливою проблемою. В першу чергу це стосується контракціоністського підходу до спілкування на принципі егоїзму Homo economicus. Цей принцип він доводить до тієї межі, коли ситуація характеризується розповсюдженням дії закону Грешема (закон, відповідно з яким неповноцінні гроші витісняють гроші повноцінні) на соціальну сферу [1, с. 115]. Це означає, що соціально негативна поведінка витісняє соціально позитивну, а присутність хоча б небагатьох шукачів виключно власної користі вимушує всіх людей поводити себе егоїстичним чином. Таке суспільство є внутрішньо неефективним і схильним до виникнення хаосу, який в даному випадку виступає формою руйнації оптимальної взаємодії індивідів у процесі суспільного поділу праці. Оскільки ознакою громадянського суспільства і функціонування в ньому середнього класу такий поділ є абсолютним принципом, то проблема взаємодії і реалізації рівноважної соціальної функції середнього класу набуває екзистенціального значення. Виходом із становища, що фіксується контракціонізмом, є орієнтація на

два аспекти спілкування. Перший аспект полягає у використанні критерію Парето як практичного принципу і методологічного джерела критичного підходу до суперечливих явищ в становищі середнього класу. Другий аспект пов'язаний з виходом за межі виключно економічного детермінізму на засадах інтеракціоністського підходу стосовно взаємодії особистостей. Фактично контракціоністський і інтеракціоністський аспекти є виразом двох сторін процесу спілкування в сучасному суспільстві.

Оскільки атрибутивними ознаками середнього класу є особиста праця в процесі суспільного поділу праці і увага до особистого інтересу з позицій всезагальності, ключовою проблемою реалізації його рівноважної соціальної функції є проблема гармонізації особистості і суспільства. З усіх можливих підходів до неї найбільш доцільним, на нашу думку, є органічний підхід, що запропонований Ч. Кулі. Цей підхід щодо взаємодії і взаємозалежності особистості і суспільства базується на таких основоположних принципах [2, с. 42-43]:

- суспільство є чимось більшим, ніж сума індивідів. У ньому існують такі соціальні життєві аспекти, що їх неможливо виявити у окремих індивідів. У той же час виникнення загальносуспільного соціального аспекту без індивідів також неможливе, в кожному із них в "згорнутому" вигляді існують такі якості, які є потенційною передумовою становлення цих соціальних загальних якостей;

- індивід є продуктом суспільства і з цієї точки зору має свою соціальну історію, зміст якої полягає у відповіді на питання про те, що саме він отримує від суспільства і як це впливає на реалізацію потенціалу особистості та її соціальну адаптацію;

- відокремити індивіда від суспільства можна лише зовнішнім чином, оскільки індивід є реальністю лише у випадку, коли він увібрав у себе від суспільства все необхідне, щоб існувати в ньому, а з другого боку, суспільство – це не абстракція, а системна сукупність особистостей, немає такої якості суспільства, яка б реалізувалася поза особистостями; індивід вільний, але ця свобода має органічну природу, яка полягає в тому, що свобода реалізується у співробітництві з іншими індивідами, свобода здійснювати будь-що незалежно від суспільства неможлива.

Специфіка органічного характеру відносин, у межах яких діють представники сучасного середнього класу, та природа суспільства підштовхують до надання переваг відокремленим особистим інтересам, тобто до егоїзму. Але загроза егоїзму полягає не в цьому, а в тому, що носій цієї якості прагне не рахуватися з іншими людьми і, як наслідок, не здатний підкорити свої індивідуальні та соціальні прагнення суспільним нормам. За великим рахунком, як зазначає Кулі, це відбувається під впливом убогості ставлення до дійсності і до стосунків між людьми [2, с. 157-158]. Крайні прояви егоїзму долаються завдяки загально визнаним суспільним нормам, в першу чергу нормам права, справедливості і чемності, до яких розумна і уважна людина приходять із власного досвіду і яких вимагає загальне благо. Егоїстична людина – це та, чий спосіб самостверджуватися не доростає до цих норм. Оскільки вона не дотримується правил чесної гри, вона є реальним або потенційним вигнанцем, проти якого об'єднуються всі його партнери заради загального блага.

Подолання егоїзму, навіть при наявності правил, буде нереальним, якщо це подолання не спиратиметься на інтерактивну природу людини, її *Я*. "Там, де відсутнє почуття *Я* і взагалі будь-які амбіції, там ніщо не має ні сили, ні сенсу. Втратити почуття самостійного, творчого, стійкого *Я* означало б розчинитися, розпастися і зникнути в небутті" [2, с. 178].

Самоповага, як форма буття *Я*, є настільки ж високим, наскільки і реальним почуттям. Вона означає поважання тієї кращої частини *Я* особистості, її прагнень, досягнень, про реальність яких знає лише вона, іншими словами, це просто те краще, чого людина може досягти в житті. Значення цього почуття в тому, що людина відчуває: її головний арбітр в середині, а не ззовні, в самій людині, а не в якомусь володареві. З позицій впливу самоповаги на рівноважний стан суспільства роль середнього класу полягає в тому, що це почуття завдяки йому може стати і стає не лише органічним, але й масовим. Проблема самоповаги таким чином – це не лише особиста проблема, з нею пов'язано багато процесів, завдяки яким на засадах контракціонізму формуються узгоджені, рівноважні форми соціального спілкування. З цих позицій, особливо для представників середнього класу, необхідно звернути особливу увагу на таку думку Ч. Кулі: "Слід берегтися людей, які гадають, ніби їх справа, покликання, геройство або все те, до чого вони привернені, не пов'язані з їх власним *Я*, а тому вони не відчувають особливої особистої відповідальності за них і здатні здійснювати такі вчинки, які б вважали злом, якщо б здійснювали їх від себе особисто" [2, с. 159]. Зважаючи на це, слід визнати шкідливою широко вживану формулу "нічого особистого – виключно бізнес". Вона є хибною в принципі і неприпустима в першу чергу стосовно представників середнього класу, спілкування яких базується врешті решт на особистій безпосередній участі в процесі праці.

Її внутрішня хибність відносно як окремих особистостей, так і суспільства, випливає з того, що бізнес – це не взаємодія людини і непідвладних їй сил природи, а форма діяльнісного спілкування людей. Це означає, що в ньому немає нічого такого, що не стосувалося б конкретних особистостей, не впливало б на їх інтереси та життя і не могло б розглядатися з цих позицій. В даному випадку шляхом відстороненості від особистого ставлення видається індульгенція на будь-яку, навіть злочинну, поведінку при діловому

спілкуванні. Головне нібито в тому, щоб не було злих особистих почуттів, а те, що спрямована проти людини-партнера неприпустима дія може привести до її загибелі, до уваги не береться. З цим не погоджується навіть мафія. Ось як на таку ситуацію зреагував герой роману Маріо П'юзо "Хрещений батько" Майкл Корлеоне. Член його "сім'ї" Тесіо перебіг до конкурента, що загрожувало навіть життю Майкла, а потім виправдовував себе так: "Скажіть Майку, що це був діловий захід – а він сам завжди мені дуже подобався". Майк взяв цю репліку до уваги і ... організував убивство Тесіо. Це реакція криміналітету. Представники середнього класу, відкидаючи цей принцип, підходять з інших позицій. В декількох інтерв'ю підприємці, – представники середнього класу, зазначили, що при здійсненні ділових операцій треба пам'ятати, що підприємства створюються і діють завдяки сотням, а то і тисячам людей, які пов'язують з ними свою долю, а тому неможна з ними поводитися як із нічого не значущою травою [7, с. 198]. Успішне підприємництво як джерело суспільної злагоди повинно відкидати підхід "нічого особистого – виключно бізнес" шляхом створенням певних правил діяльності. Ці правила, на існуванні яких базується практична ідея контракціонізму, та їх дотримання є загальною передумовою участі середнього класу в реалізації принципів контракціонізму.

З позиції досягнення суспільної злагоди і рівноваги одне з ключових місць займає чесність, не тільки як особлива тонка форма почуття власної гідності, але і як розуміння неприпустимості безчесної поведінки, тобто порушення правил. Чесність людини просто фіксується як в її власному відчутті, так і у свідомості інших людей, де вона виступає у формі репутації. Відповідно з цим честь людини виступає безпосереднім і справжнім Я, керує її поведінкою і значною мірою є незалежною від певних зовнішніх передумов. Це почуття поширеніше, ніж здається на перший погляд. Наприклад, серед бідняків є багато тисяч таких, що будуть терпіти холод і недоїдання, ніж поступляться честю і самоповагою і стануть жебракувати [2, с. 174]. Саме ці люди, з особистісної точки зору, є резервом зростання та поповнення середнього класу і реального здійснення ним рівноважної суспільної функції.

У діях, безпосереднім наслідком яких є доля злагоди в суспільстві, на особливу увагу заслуговує така якість середнього класу, як здоровий глузд. Відносно діяльній і самодостатній людині, що є атрибутивною ознакою середнього класу, він полягає в схваленні розумного поєднання поваги і самоповаги у відносинах між людьми.

Фундаментальне суспільне значення контракціоністських аспектів спілкування середнього класу, тобто визнання ним необхідності правил, впливає не просто із прагнення до рівноважного результату або системи результатів. Справа також в тому, що взаємодія одних і тих же особистостей може породжувати будь-які результати, але при цьому слід виходити з того, що визначальними з них і реальними є лише ті, які виступають як рівноважні. Зважаючи на це, для середнього класу є вигідним, щоб серед множин результатів у якості ідеалу вибирати ті із них, які найкращим чином відповідають принципам рівноваги і випливаючої з неї суспільної злагоди.

Середній клас являє собою спільноту людей, діяльність яких базується на особистій праці, а також на власності як у матеріальній формі, так і у формі досягнень інтелекту і креативних якостей особистості, та на отриманні доходів, адекватних мірі участі в суспільному поділі праці. Соціальна природа середнього класу обумовлює його зацікавленість у досягненні злагоди в процесі всіх форм комунікації. Теоретичним виразом такої злагоди є контракціонізм. Ця зацікавленість втілюється шляхом активного прагнення до подолання в суспільстві руйнівних наслідків соціального егоїзму. Особливу роль має відігравати середній клас в нейтралізації негативного впливу закону Грешема в його соціальному варіанті на рівноважний стан суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бреннан Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия /Дж Бреннан, Джеймс Бьюкенен/ пер с англ под ред А.П. Заостровцева.– СПб.: Экономическая школа, 2005.–272 с. 2. Кули Ч.Х. Человеческая природа и социальный порядок/ Ч.Х. Кули : пер с англ. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.– 320 с. 3. Кардаш С.Ю. Средний клас в Україні: міф чи реальність/ С.Ю. Кардаш.– Острозька академія: Науковий блог, 10.09.2009 [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://naub/orq.ua> 4. Ковтуненко В.О. Реалії становлення "нового" середнього класу в Україні / В.О. Ковтуненко// Актуальні проблеми економіки. – 2010.– №8 (110). – С. 241-246 5. Красота О. Средний клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки/ О. Красота// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: економіка. – 2011.– № 121-122. – С. 76-81. 6. Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні. Аналітична записка [Електронний ресурс]. Режим доступу www.niss.gov.ua/artikles/265/ 7. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы/ Е.В. Симончук.– К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с. 8. Средний клас в Україні: який він?– Київ – Прага: Радіо "Свобода", 29 вересня 2009. [Електронний ресурс]. Режим доступу www.radiosvoboda.org/content/artikle/1838917.html 9. Войцехович В.Э. Синергетическая концепция фракталов (социальные и философские обоснования)// Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности / Сост. и отв. ред. О.Н. Астафьева. – М.: Прогресс-Традиция, 2003.– С. 141-156 10. Иванова Е. Цена счастья/ Е. Иванова// Кореспондент.– 2012. – № 18 (506). С 42-44.

УДК 316.334.56

ПОНЯТИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОЦИОГУМАНИТАРНОМ ЗНАНИИ

Мусиездов Алексей Александрович – кандидат социологических наук, доцент, докторант кафедры социологии Харьковского національного университета имени В.Н. Каразина

В статье демонстрируются как сходства, так и различия в интерпретации идентичности в рамках разных теоретико-методологических подходов. Автор приходит к выводу о том, что логика отталкивается от определения идентичности как тождества; философия разводит линии интерпретации идентичности как тождества объектов между собой, с одной стороны, и идентичности как тождества субъекта самому себе, с другой. Последнее приводит к трактовке идентичности как уникальности личности, ее отличию от других. В психологии идентичность выступает результатом отождествления с образцом. Однако она также может быть истолкована и как совокупность приобретенных социальных качеств, и как переживание индивидом собственной целостности. Восприняв такой подход, социология, однако, принимает во внимание трактовку идентичности как тождества между индивидом и группой, которое формируется на основе представлений о совокупности возможных образцов для идентификации. Такое "возвращение" к изначальному логическому смыслу создает основания для использования понятия идентичности по отношению к любым социальным объектам (а не только личности), понимая под идентичностью воспринимаемую специфику объекта.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, отождествление, образец, уникальность, классификация.

У статті демонструються як загальні риси, так і відмінності в інтерпретації ідентичності в межах різних теоретико-методологічних підходів. Автор доходить висновку, що логіка відштовхується від визначення ідентичності як тотожності; філософія розводить лінії інтерпретації ідентичності як тотожності об'єктів між собою, з одного боку, та ідентичності як тотожності суб'єкта самому собі, з іншого. Останнє призводить до потрактування ідентичності як унікальності особистості, її відмінності від інших. У психології ідентичність виступає як результат ототожнення із зразком. Однак вона також може бути інтерпретованою і як сукупність набутих соціальних якостей, і як переживання індивідом власної цілісності. Соціологія наслідуює такий підхід, однак бере до уваги також потрактування ідентичності як тотожності між індивідом і групою, яка формується на основі уявлень про сукупність можливих зразків для ідентифікації. Таке "повернення" до первинного логічного значення створює підґрунтя для застосування поняття ідентичності до будь-яких соціальних об'єктів (а не лише до особистості), розуміючи під ідентичністю сприйману специфіку об'єкта.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, ототожнення, зразок, унікальність, класифікація.

In the article both common moments and differences of interpretations of the identity in the frames of different theoretic-methodological approaches are shown. The author concluded that the logic grounds on the definition of the identity as sameness. Philosophy splits the lines of interpretation the identity as indivisibility between objects on the one hand and as indivisibility of subject to itself on the other hand. The later leads to the vision the identity as personal uniqueness, the difference from others. In psychology the identity is understood as the result of pattern adoption. But it can be meant either as a set of achieved social qualities or as a personal experience of its wholeness. Sociology inherits this approach but takes into consideration the interpretation the identity as an experience of group belonging that is formed on the basis of the ideas about a set of patterns to identify with. Such a "return" to the main logical meaning gives an opportunity to apply the concept of identity to any social objects (not to a person only) with understanding the identity as perceived specificity of the object.

Keywords: identity, identification, pattern, uniqueness, classification.

Понятие идентичности широко используется в различных дисциплинарных контекстах – в философии, логике, психологии, социологии и др. С одной стороны, это способствует сближению социогуманитарных дисциплин, в том числе открывая перспективы для междисциплинарных изысканий. С другой стороны, несмотря на существование ряда устоявшихся содержательных характеристик, понятие идентичности часто используется в различных смыслах даже в рамках одной дисциплины. Это, в свою очередь, приводит к неоднозначности в понимании идентичности. Поэтому представляется необходимым прояснить как сходства, так и, что особенно важно, различия в интерпретации идентичности в рамках различных дисциплин и теоретико-методологических подходов – что и составляет цель данной статьи. При этом особое внимание будет уделено социологическим интерпретациям понятия идентичности.

Идентичность как тождество

Этимологически понятие "идентичность" происходит от латинских слов: средневекового "*identicus*" – тождественный, одинаковый, "*identificare*" – отождествлять, позднелатинского "*identifico*" – отождествляю [1-3]. Как видим, основной смысл идентичности состоит в том, что она выражает *отношение*.

Наиболее точно этот смысл передает трактовка идентичности, сложившаяся в логике, где идентичность означает отношение, члены которого тождественны друг другу [4]. Установление тождества требует признания идентичности объектов в каких-либо общих свойствах и отношениях. В более узком значении термин "идентичность" употребляется в контексте рассмотрения отношений обозначения (именования), соотносящих имя и объект [3]. Таким образом, можно выделить два ключевых смысловых момента в использовании понятия "идентичность" в логике: тождество объектов (1) и отношение имени и объекта (2).

Понимание идентичности как тождественности изначально характерно и для философии. Еще со времен Аристотеля и вплоть до Нового времени в оппозиции "различие – тождество" предпочтение отдавалось последнему: бытие и его формы, структуры, проявления и т.д. трактовались как неизменные. В частности, в концепции Р. Декарта, трансцендентализме и "философии тождества" Ф. Шеллинга тождественность становилась основанием для гносеологии. Речь шла о том, что познание возможно, поскольку познающий субъект (трансцендентальный субъект, структуры "чистого" мышления, "чистого идеального Я") тождественен самому себе и тем самым свободен от субъективности. Г. Гегель добавил к этой трактовке идею становления самого познающего субъекта, развития Абсолютной идеи, которая, впрочем, тоже оставалась самотождественной в собственной логике разворачивания [3, 4].

Развивая это понимание, М. Хайдеггер понимает идентичность как всеобщность бытия, утверждая, что всякое сущее тождественно самому себе, а в силу того, что оно есть сущее, то и всякому другому сущему [5]. В то же время он проблематизирует идентичность, обращая внимание на ее соотношенность с другим – на отношения "личной самости", пребывающей в заботе, и безличной самости (Das Man). Проблематизирует идентичность и Э. Гуссерль, утверждая принципиальное различие между реальностью и потоком сознания, между которыми существует "подлинная бездна смыслов", что предполагает установление отношения между феноменами сознания и реальностью, идентификацию (точнее, конструирование) последней. В то же время социологизация феноменологического понимания идентичности А. Шюцем отталкивалась от понятий "жизненного мира" и "естественной установки" [6].

Идентичность как уникальность

Весьма важной является и другая линия разработки темы идентичности в философии, которая связана с именами И. Дунса Скота, Г. Лейбница, М. Шелера. Здесь речь идет об идентичности не как о тождественности познающего субъекта или всего, что имеет бытие, а как о самотождественности единичного в его самости, о своеобразии единичного, о "самопрезентирующей субъективности", представляющей мир как целое своим собственным уникальным способом. Развитие такой трактовки идентичности связано с анализом взаимосотнесения "Я" и "не-Я" И. Фихте, идеями об индивидуальности В. Гумбольдта, а особенно – с работами С. Кьеркегора. Идеи последнего о выборе собственной истории жизни, ответственности внутреннего выбора, "делании" себя тем, кто ты есть, и т.д. стали основой экзистенциалистской интерпретации проблематики идентичности с акцентом на личности (в ее противопоставлении своим обстоятельствам жизни), аутентичности (подлинности) человеческого бытия, обнажаемого в "пограничных ситуациях" [3]. Согласно Ю. Хабермасу, в развитии этой линии трактовки идентичности ключевое значение имела исповедь Ж.-Ж. Руссо, которая переместила процесс самопонимания в публичную плоскость, в область коммуникации. Теперь отдельный человек уже не в состоянии реализовать свою индивидуальность в одиночку [7].

Из идеи о самоидентичности индивида проистекает и проблема личной ответственности (Дж. Локк). Согласно Д. Юму, самоидентичность индивида подвергается сомнению, а потому она конструируется обществом и поддерживается через репутацию, славу и т.д. Сходным образом в диалогической философии М. Бахтина раскрывается идея о том, что подлинное "Я" всегда обнаруживается в точках несовпадения человека с самим собой, в его идентификациях с "Другим". Таким образом, здесь снова обнаруживаются два момента: во-первых, детерминация идентичности обществом и культурой, а во-вторых, необходимость "самостоятельного становления" (в процессе коммуникативного взаимодействия с другими) и ответственности за то, кем ты становишься [3].

Противопоставление этих двух моментов характерно для философии жизни (как, например, "культуры" и "жизни", соответственно), которая трактует социум как репрессивное начало¹. Соответственно, индивид, имеющий внешнюю детерминацию, с одной стороны, и усилием обретающий собственную идентичность, с другой, оказывается обреченным на отсутствие аутентичности. Эта тематика проявилась, среди прочего, в дискурсах, направленных на критику европоцентризма и поиск (само)определений неевропейских обществ (например, П. Чаадаев, Н. Данилевский, Я. Купала, западники, славянофилы, почвенники, так называемая "философия латиноамериканской сущности" и др., позднее – постколониальная теория [3]). Критическая теория франкфуртской школы (Т. Адорно, например) также оказала существенное влияние на развитие темы идентичности в данном контексте. Здесь идея репрессивности культуры смещалась в плоскость критики "идеи Просвещения" как основы тоталитарных дискурсов, а идея самостоятельного становления индивида выражалась в контексте противопоставления личности массовой культуре ("одномерный человек" Г. Маркузе, например) [9, 10].

Постструктуралистская (Ж. Деррида, Ж. Делез, Ф. Гваттари, М. Фуко, Ж. Бодрийяр) и герменевтическая (П. Рикер, Г. Гадамер) традиции обращают свое внимание на дискурсивность идентичности: она определяется не просто некой внешней реальностью "самой по себе", а дискурсами, интерпретирующими и выражающими ее, определяющими, что есть "слова", а что "вещи", и задающими отношения между ними. В этой связи идентификация и самоидентификация оказываются практиками именования, обозначения и (само)определения, и тем самым – заявления о собственном существовании и правах (политики идентичности) [3]. При этом идентичность трактуется не как некая данность, а как проблема, не имеющая окончательного разрешения. Будучи становящейся в интересующем взаимодействии и опирающейся на внешнее признание, с одной стороны, а также будучи вовлеченной в постоянный процесс переозначивания и переинтерпретации, с другой, идентичность постоянно меняется и не может быть рассмотрена как завершенная. Так, например, согласно П. Рикеру, (само)идентификация оказывается возможной разве что в рамках повествования о жизни, рассказа истории в попытках схватить ускользающую уникальность ("нарративная идентичность") [11].

Идентичность как психологическая характеристика личности

Собственно термин "идентичность" был введен в научный оборот З. Фрейдом при описании механизмов интериоризации при формировании Супер-Эго. В психоаналитической традиции идентификация первоначально понималась как процесс подражания чему-либо, однако в дальнейшем общепринятой для психологии стала трактовка идентичности как результата "эмоционально-когнитивного процесса неосознаваемого отождествления субъектом себя с другим субъектом, группой, образцом" [12, 13]. Отождествляя себя с образцом, индивид принимает на себя ролевые требования, проистекающие из этого образца – так происходит формирование личности.

Распространению тематики идентичности вообще и данной трактовки идентичности, в частности, за пределы психологии способствовали работы Э. Эриксона. Он определял идентичность как переживание себя как (психологической) целостности, "длящееся внутреннее равенство с собой в непрерывности самопереживаний индивида" (цит. по [3]). Поскольку в процессе своего становления под влиянием культуры индивид сталкивается с ситуациями, требующими своего рода переосмысления себя, то, согласно Э. Эриксону, в процессе своей жизни он неизменно сталкивается с "кризисами идентичности".

Таким образом, идентичность в психологии понимается как результат психологической адаптации к социальной среде посредством принятия на себя требований общества, что и означает формирование личности². Хотя такое определение, как видим, включает в себя две интерпретации идентичности. Во-первых, как набора социальных качеств, присутствующих у индивида (безотносительно к их осознанию) и

¹ Как в дальнейшем и фрейдизм [8].

² Поэтому в контексте психологического подхода к идентичности вполне можно говорить о "правильном" ее формировании (и модификации в зависимости от изменяющихся условий), что означает приобретение таких качеств, которые позволяют индивиду вести себя в соответствии с требованиями общества, а потому – опознаваться в качестве полноценной его части и испытывать в связи с этим психологический комфорт.

делающих его личностью. И, во-вторых, как переживание собственной целостности, зачастую (в частности, в результате "кризисов идентичности") предполагающее самопонимание, что сближает эту трактовку с философской интерпретацией идентичности как уникальности.

Идентичность как результат социализации

В социологическом рассмотрении проблемы идентичности речь идет о социальной детерминации идентичности. Классикой здесь выступает символический интеракционизм, рассматривающий личность как индивида, который обретает себя во взаимодействии с другими, воспринимая требования общества (Ч. Кули, Дж. Г. Мид). На основе взаимодействий с другими людьми, на основе их оценок человек создает собственный Я-образ (идентичность), выясняет его основные черты и особенности³. Взаимодействие показывает, какое поведение является необходимым или желательным, допустимым или недопустимым, формируя тем самым ролевой набор индивида⁴.

Следствием такого понимания стало то, что в статусно-ролевых концепциях идентичности последняя, по сути, уравнивалась с удачно "играемой" ролью, а переидентификация трактовалась как смена ролей (а ролевой конфликт интерпретировался как кризис идентичности). Основанием для такого рассмотрения является то, что социологию интересует не столько проблематика личности, сколько вопрос воспроизводства и функционирования общества, а потому акцент в данном случае делается на соответствии между предписываемой ролью и ее исполнением (включая отношение к ней). К подобным интерпретациям можно отнести и концепцию "множественности Я" (*multiples Selves*): индивид имеет столько идентичностей, сколько ролей он выполняет [15].

Критику данного подхода можно увидеть, например, в концепции Р. Тернера, который полагает, что личность является носителем двух видов идентичности, которые он называет "частичная идентификация" ("Я-образ" ("self-image")) и "относительно устойчивая самоконцепция" ("Я-концепция" ("self-conception")). Такое рассуждение имеет достаточно много общего с концепциями того же Дж. Г. Мида относительно I и Me; с "исполнителем" и "масками", "образами" в драматургической социологии И. Гофмана, с концепцией М. Куна и Т. Мак Партленда, которые выделяют консенсуальные (социальные) и субконсенсуальные (личностные) идентичности; с подходом Р. Дженкинса, различающего "номинальные" (внешние, социальные) и "виртуальные" (внутренние, личностные) идентичности и т.д.. В общем и целом речь идет о некоем интегральном самопонимании (идентичность как уникальность), с одной стороны, и социальной составляющей, выражающей "ответ" на требования общества (социальная идентичность), с другой, и несовпадении между ними. Интересен и подход А. Турена, который утверждает, что социология создаст свой предмет только тогда, когда элиминирует из своего словаря понятие социальной роли в пользу концепции идентичности (поскольку понятие роли апеллирует к взаимосогласованности норм и ожиданий, тогда как в реальности это происходит далеко не всегда) [16].

Таким образом, в большинстве социологических концепций акцент делается на рассмотрении связи индивида с обществом, на рассмотрении, в первую очередь, личностной идентичности как экстернализации интернализированного и наоборот. Поэтому проблема идентичности чаще всего видится в ракурсе "неадекватности" личностных идентичностей социальным, конфликтов идентичностей (выражающихся в ролевых конфликтах), сложностей с конструированием идентичностей (идентификационные практики) и т.д. Здесь речь может идти о социальных нормах и ценностях, принимаемых индивидом, о социальных ролях, о маргинальности и т.д. И эта тема оказывается актуальной, в том числе, в контексте рассуждений о социальных изменениях, которые, как предполагается, как раз и создают подобные проблемы⁵. В любом случае, в социологии идентичность изучается преимущественно с точки зрения функционирования общества, а именно – каким образом в обществе воспроизводятся и изменяются социальные нормы и роли (например, Т. Парсонс), в каких случаях и почему это воспроизводство нарушается (например, Р. Парк), каким образом люди выполняют роли (например, И. Гофман) и т.д. Другими словами, идентичность – это своего рода источник некоего определенного поведения индивида (воспроизводящего общество), имеющий социальную природу (результат социализации).

Таким образом, можно выделить несколько интерпретаций идентичности. Логика отталкивается от определения идентичности как тождества. Философия разводит линии интерпретации идентичности

³ Так, для Ч. Кули социализированный индивид есть "совокупность психических реакций индивида на мнение о нем окружающих людей" [14].

⁴ Воспроизводство воспринятого ролевого набора не только дает основания для психологического комфорта (как об этом говорилось в связи с психологическими трактовками идентичности), но и является воспроизведением общества как такового.

⁵ Другими словами, в периоды социальных изменений люди не могут конструировать "нормально" собственную идентичность и поэтому чувствуют себя "плохо", некомфортно, в то время как если бы идентичности были стабильными, люди бы чувствовали себя "хорошо".

как тождества объектов между собой, с одной стороны, и идентичности как тождественности субъекта самому себе, с другой.

Тема самоидентичности субъекта ведет к интерпретации идентичности как уникальности личности, ее отличия от других, специфичности. Однако эта уникальность определяется, с одной стороны, извне – культурой, коммуникацией и т.д., а с другой, – в отличии себя от другого, от навязываемых культурой и обществом образцов. Другими словами, культура задает, формирует восприятие мира и субъекта, но обретение идентичности (идентификация) предполагает самоопределение в материале культуры, нахождение и/или выстраивание собственной уникальности, что означает самостоятельное усилие и ответственность за результат.

Сходным образом интерпретирует идентичность и психология: здесь идентичность выступает как результат отождествления с образцом. Однако она также может пониматься двояко – и как набор приобретенных социальных качеств, и как переживание собственной целостности. Социология воспринимает такой подход, интерпретируя идентичность в первом случае (приобретенные социальные качества) преимущественно как ролевые требования (социальная идентичность, "маска"), а во втором – как самоконцепцию (личностная идентичность, "исполнитель").

Как видим, социогуманитарное знание в определении идентичности концентрируется преимущественно вокруг тематики тождественности субъекта самому себе, однако не игнорируется здесь и изначальный, логический смысл данного понятия: учет ("внешнего") культурного содержания, в материале которого и по отношению к которому происходит идентификация как самоопределение, признается необходимым, особенно для социологии. Именно социология в исследовании проблемы идентичности широко использует данное "классификационное" значение.

Важность "классификационного" значения понятия идентичности прослеживается еще в концепциях социальной категоризации и может быть легко проиллюстрирована рядом психологических экспериментов [17]. Так, согласно Г. Тешфелу, в основе социальной идентичности, понимаемой в социологическом ключе как осознание собственной принадлежности к группе⁶, лежит социальная категоризация – систематизация и упорядочивание социального окружения. В отличие от межличностного взаимодействия, основанного, в первую очередь, на личностных характеристиках, межгрупповое взаимодействие определяется прежде всего членством индивида в той или иной социальной группе. Дж. Тернер пишет: "Личностная идентичность относится к самоопределению в терминах физических, интеллектуальных и нравственных личностных черт. Вторая подсистема – социальная идентичность определяется принадлежностью человека к различным социальным категориям: расе, национальности, классу, полу и т.д." (см. [18]). Другими словами, в основе социальной идентичности лежит идентичность "классификационная" – представление о специфике собственной группы, социальной позиции в сравнении с другими группами. Поэтому здесь и идентификация выступает не "обретением (единичной) индивидуальности", а установлением тождества между собой и своей группой. Строго логический смысл идентификации здесь не противоречит социогуманитарной трактовке, а необходимым образом дополняет ее.

Происходит это за счет привнесения рефлексивности в процесс идентификации и самоидентификации: индивид рассматривает себя со стороны, выступает как бы "внешним наблюдателем" по отношению к самому себе (что, согласно Дж.Г. Миду, и является показателем состоявшейся социализации). Если традиционная психология, как мы видели, в определении идентификации акцентирует внимание на подражании и бессознательном перенимании образцов, то здесь акцент делается на способности индивида различать группы и видеть (интерпретировать) свою принадлежность к тем или иным из них на основании восприятия различий между ними. Именно такой подход заслуживает называться подлинно социологическим, особенно если вспомнить "субъективный смысл" М. Вебера [20], "определение ситуации" У. Томаса [21], "различение" как воспринимаемое различие П. Бурдьё [22] и др. Так, например, в своей классической работе "Социальное конструирование реальности" П. Бергер и Т. Лукман утверждают, что **индивид идентифицирует себя с теми или иными социальными группами иди позициями на основании собственных представлений о всей структуре позиций** (то есть, имея в виду не только то, кем он является, но и то, кем он не является и почему) [23].

Роль представлений о том, какие социальные группы или позиции существуют, в процессах идентификации и самоидентификации убедительно показана в феноменологии, которая основным механизмом функционирования повседневности полагает типизацию людей, ситуаций мотивов [24]. Именно типизация лежит в основе идентификации представителей социальных групп. Речь идет о том, что на основе

---

⁶ "Социальная идентичность есть направление индивидуального знания о принадлежности к определенной социальной группе, имеющее эмоциональное и оценочное значение для индивида и его членства в группе" (см. [19]).

типизаций (предыдущего опыта) формируется определенная "картина мира", обобщенные представления о реальности, в частности о том, какие группы существуют и чем отличаются друг от друга. Что, собственно, и определяет саму возможность идентификации как себя самого, так и других в условиях взаимодействия.

"Классификационное" значение идентичности обретает дополнительную важность в контексте рассмотрения символической борьбы. Символическая борьба есть борьба за легитимное определение реальности, которое, в свою очередь, творит саму эту реальность ("власть номинации"). В частности, это проявляется в борьбе за определение того, какие социальные группы существуют и чем различаются между собой. Значение этого момента нельзя недооценивать, поскольку то или иное "видение" социального пространства задает перечень групп, с которыми можно идентифицировать себя и других, а значит, является важным с точки зрения группового самосознания и политической мобилизации [25]. Причем, как известно, новой эта тема никак не является: еще К. Маркс отказывал в существовании "социальному классу крестьянства" во Франции времен II Империи на том основании, что у него не было политического представительства, которое и делает класс окончательно существующим и "заметным" на социальной арене [26]. Для существования идентичности важно, чтобы ее носитель опознавался в данном качестве "внешним наблюдателем", а значит, соответствовал определенному обществом "месту" в системе классификации, наличествующей "объективно" идентичности, то есть социальной позиции⁷. Можно утверждать, что именно понятие идентичности подчеркивает свойство социальной позиции "быть воспринимаемой". Другими словами, будучи воспринятой, то есть став "идентичностью" – "самостью" действующего индивида или "местом" в классификационной системе "внешнего наблюдателя" – социальная позиция может порождать социальные практики⁸.

Относительно новым в данной связи является разве что термин "политики идентичности", означающий "совокупность идей и действий, направленных на обретение стабильного статуса в структуре социальных отношений, целенаправленная деятельность за право на "имя" в структуре легитимных номинаций, а, следовательно, – в структуре легитимных ресурсов" [28, с. 107]. Если первоначально понятие политик идентичности использовалось в контексте анализа попыток заявить о себе социально непривилегированными и доминируемыми группами, то сейчас оно вполне применимо к любым процессам обретения идентичности и ее легитимации. Очевидно, что **необходимым моментом здесь выступает конструирование представлений о совокупности социальных групп или позиций вообще и "своей" группы, в частности**. Только в этом случае идентификация с группой оказывается возможной.

Таким образом, можно иметь в виду а) идентификацию в ситуации взаимодействия (символический интеракционизм, феноменология), где элементом определения ситуации выступает совокупность групповых типизаций, сформированных на основе опыта прошлых взаимодействий, или б) идентификацию с преимущественно большими социальными группами (тематика символической борьбы и политик идентичности), где совокупность социальных групп задается дискурсивно. В любом случае мы имеем в виду "классификационный" смысл идентичности, сопряженный с необходимостью для индивида в той или иной мере подвергать рефлексии собственную позицию. Современные подходы к интерпретации идентичности показывают, что указанная рефлексивность оказывается актуализированной условиями современного общества.

Современные теории идентичности (Р. Баумайстер, Э. Гидденс, М. Кастельс, А. Ройс, Н. Элиас, З. Бауман, С. Холл, Х. Баба и др.) акцентируют внимание на том, в каких условиях происходит обретение идентичности, в частности прослеживая изменение этих условий и описывая особенности идентичности и процессов идентификации в современном социуме.

Так, Р. Баумайстер в работе *"Identity. Cultural Change and Struggle for Self"* [29] выделяет пять исторических способов формирования идентичности:

1. Приписывание (первобытный род).
2. Единичная трансформация (раннее средневековье).
3. Идентичность, определяемая иерархией критериев (позднее средневековье).
4. Необязательный выбор (XVIII век).
5. Необходимый выбор (современность).

Главной тенденцией исторического процесса здесь оказывается уменьшение влияния общества на идентичность – на определение того, кем человек является. Если ранее идентичность приписывалась индивиду практически без его собственного участия в процессе самоидентификации, то современный этап

⁷ Соответствие, нередко нарушаемое в периоды крупных общественных трансформаций (См., например, [27]).

⁸ В этом смысле идентичность понимается как элемент габитуса как структуры, детерминированной социальной позицией и порождающей практики и представления.

развития общества не только проблематизирует идентичность, но и выдвигает человеку требование самоопределения – выбора собственной идентичности.

В том же ключе интерпретирует идентичность и Э. Гидденс [30], для которого теоретическим моментом рождения идентичности становится переход от традиционного общества к посттрадиционному. В современном обществе идентичность выступает рефлексивным проектом и требует конструирования самим индивидом. З. Бауман также утверждает, что в эпоху современности (*modernity era*) у проблемы идентичности появляются новые аспекты – вследствие разрушения старых стратификационных границ перед индивидами встает острая проблема самоопределения [31]. В этих условиях индивиды оказываются вынужденными вести активную политику приспособления и выбора социальных типов и моделей поведения, в том числе направленную на внешнее признание их идентичности (политика идентичности).

В этой связи необходимо упомянуть работу М. Кастельса *"The Power of Identity"* [32], который выделяет:

- *легитимирующую идентичность*, которая вводится господствующими институтами общества для расширения и рационализации своего господства;
- *идентичность сопротивления*, которая формируется акторами, находящимися в ситуации их недооценки и/или стигматизации;
- *проективную идентичность* – новую идентичность, выстроенную акторами на основе доступного им культурного материала, которая переопределяет их положение в обществе и направлена на преобразование всей социальной структуры.

Обращение внимания на конструирование идентичности, с одной стороны, и на "культурный материал", с помощью которого это конструирование происходит, означает смещение акцентов в интерпретации социальной реальности. Общество теперь трактуется не столько как средоточие однозначной объективности (не зависящей от воли и сознания индивидов), сколько как социокультурное образование (включающее идеи и представления в качестве необходимого элемента его функционирования), во-первых. А также как весьма изменчивая и неоднозначная реальность (*"liquid modernity"*), требующая активного и рефлексивного приспособления личности к себе, во-вторых. Последнее означает, что **сводит идентификацию к "неосознанному отождествлению с образцом" в условиях изменений самих "образцов" вряд ли возможно**. А значит, "классификационное" значение понятия идентичности в современных условиях оказывается особенно востребованным.

Важность "классификационного" смысла идентичности обусловливается также тем, что позволяет преодолеть сугубо психологизированную трактовку данного понятия. Коль скоро индивид обретает собственную идентичность, "вписывая" себя в пространство возможных идентичностей, то эта процедура является идентификацией и в логическом смысле. Требуемая здесь рефлексивность сближает индивида с "внешним наблюдателем": и тот, и другой идентифицируют социальный объект (пусть даже этот объект – сам "наблюдатель") – устанавливая его тождество с объектами определенного класса. В обоих случаях идентичность выступает атрибутом идентифицированного объекта. Но в случае самоидентификации она оказывается качеством личности, а в случае "внешней" идентификации – спецификой объекта по отношению к другим объектам⁹.

Здесь уместно еще раз вспомнить о феноменологии и символическом интеракционизме: определение ситуации как раз и предполагает идентификацию партнеров по взаимодействию, поскольку в зависимости от того, с кем я взаимодействую, я, очевидно, буду демонстрировать различное поведение. Если же говорить о социальных группах, то на уровне стереотипов и/или типизаций личного опыта я имею представление о том, какого поведения или суждений мне следует ожидать от "рабочего" или "бизнесмена", "еврея" или "цыгана", "мужчины" или "женщины", "сельского жителя" или "горожанина". Здесь "идентифицировать кого-то" означает (в зависимости от компетенции наблюдателя) приписывать наблюдаемый объект к определенному классу, но также – указывать на его видовые отличия, специфику. В этом контексте "идентичность рабочего", например, может не означать наличия определенных качеств личности самого "рабочего". Она означает только, что я как "внешний наблюдатель" на основании некоторых признаков причисляю его к классу "рабочих", указывая на его отличие, например, от "крестьян".

Различие "личностного" и "классификационного" смыслов понятий идентичности и идентификации показано на рис. 1.

---

⁹ Добавим – "воспринимаемой спецификой", поскольку вне восприятия наблюдателя идентификация невозможна.

Рисунок 1. «Личностный» и «классификационный» смыслы понятий «идентичность» и «идентификация»

Как можно видеть из рисунка и из предыдущего анализа, понятия «идентичность» и «идентификация» имеют различные значения в зависимости от теоретического контекста их использования. Однако, как мы показали, в условиях современного общества оба смысла оказываются соединены и востребованы и не вступают в противоречие¹⁰. В обоих случаях идентификация предполагает наличие определенной «картины мира» – совокупности представлений о том:

- какие элементы социального мира (классы объектов – идентитеты) **существуют**,
- какие имеют **свойства**,
- чем **отличаются** между собой.

Так, например, при изучении этнической, региональной, гражданской идентичностей в наших исследованиях¹¹ были выявлены содержательные характеристики представлений, лежащих в основе идентификации [34-37]. Было показано, что без их учета невозможно адекватно анализировать идентичности и идентификационные процессы. Однако, если «классификационная» составляющая необходимо присутствует в обретении идентичности как личностного свойства, то справедливо и обратное: *возможно говорить об идентичности как о специфике, индивидуальных свойствах и т.д. любого идентифицируемого объекта.*

Социологию, разумеется, интересуют объекты, имеющие социальное значение, а значит, и их свойства, интерпретируемые как социальные. Однако, как убедительно показывает социокультурный подход, в качестве социальных могут рассматриваться практически любые объекты, поскольку им могут приписываться те или иные культурные смыслы (см., например, [38]). Так, например, дерево, хотя и является вроде бы вполне природным объектом, но будучи посаженным (или сохраненным) в определенном месте, может выступать как «историческая ценность» (под ним отдыхал, к примеру, А.С. Пушкин), «показатель эстетического вкуса или статуса владельца», «свидетельство природоохранной деятельности местных властей», «символ города» (как, например, каштаны для Киева или клены для Канады) и т.д. и т.п.

Для нашего анализа идентичности важно подчеркнуть тот факт, что не только собственно представления о существующих группах и их отличиях могут выступать в качестве основания для

¹⁰ Так, например, для обозначения идентичностей в значении «возможных образцов для идентификации» в социологической литературе все чаще используется понятие «идентитет» [см., например, 33].

¹¹ Исследования, проведенные кафедрой социологии («Проблемы формирования гражданской идентичности украинской молодежи: роль образования как фактора консолидации общества», 2009) и кафедрой украиноведения («Национально-культурная идентичность Слободской Украины XVIII – XXI вв.», 2008) Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

идентифікації с ними, но таким оснований может служить любой символический или материальный объект, в той или иной степени символизирующий, обозначающий или просто связанный с группой – опознающийся как ее атрибут или (что особенно важно) отличительный признак. Так, например, (воспринимаемая) специфика населенного пункта, региона, страны, территории (физические объекты) – ассоциации и представления, связанные с ними, – оказываются фактором идентификации себя и других. Мы можем идентифицировать себя и других, например, с "Европой" или "Азией", понимая под этим принятие на себя или приписывание другим определенных ценностей, поведения, образа мыслей и т.д.¹²; с "городом", противопоставляя в том или ином отношении жителей города жителям села; со "столицей" или "провинцией", обнаруживая в каждом из случаев собственные (положительные или отрицательные) содержательные характеристики и т.д. При этом *идентифицируя нечто в том или ином качестве, мы не только производим абстрактную процедуру классификации, но и указываем на идентичность объекта, понимая под этим не только и не столько видовую категорию, сколько сущностную характеристику*¹³.

Таким образом, на основе анализа теоретико-методологических представлений об идентичности и идентификации можно сделать вывод о наличии двух смыслов, объединенных в этих понятиях – "личностного" и "классификационного":

- идентичность как результат адаптации к окружению, продукт интернализации объективной реальности, который проявляется, в частности, в осознании групповой принадлежности¹⁴;
- идентичность как воспринимаемая специфика объекта в рамках определенной системы классификации¹⁵ (категория восприятия (социальной) реальности).

Это позволяет использовать термин "идентичность" не только для обозначения социальных качеств личности и ее самопонимания на основе представлений о всей совокупности идентитетов, но и для указания на воспринимаемую специфику объектов (в частности – социальных объектов для указания на их уникальность как основу для идентификации с ними).

ЛИТЕРАТУРА:1. Идентичный // Словарь иностранных слов. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.megaslov.ru/html/i/identi4n3y.html>. **2.** Идентичность // Большой энциклопедический словарь. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://mirslivarej.com/content_bes/identichnost-22876.html. **3.** Абушенко В.Л. Идентичность / В.Л. Абушенко // История философии. Энциклопедия. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://velikanov.ru/philosophy/default.asp>. **4.** Идентичность // Философский словарь. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://mirslivarej.com/content_fil/identichnost-5860.html. **5.** Хайдеггер М. Идентичность и дифференциация / М. Хайдеггер // Бытие и время. – М.: Мысль, 1997. – С. 215-413. **6.** Ингарден Р. Введение в феноменологию Эдмунда Гуссерля / Р. Ингарден [Электронный ресурс] Режим доступа: www.philosophy.ru/library/ingarden/ingarden_phenomen.doc. **7.** Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – №2, с. 35 – 41. **8.** Фрейд З. Недовольство культурой / З. Фрейд // Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М.: Ренессанс, 1992. – С. 65-134. **9.** Адорно Т. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / Т. Адорно, М. Хоркхаймер. – СПб: Медиум, Ювента, 1997. – 312 с. **10.** Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; Пер. с англ., послесл., примеч. А.А. Юдина; Сост., предисл. В.Ю. Кузнецова. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. – 526 с. **11.** Рикер П. Я-сам как Другой / П. Рикер. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2008. – 416 с. **12.** Идентификация // Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С.129 – 130. **13.** Анцыферова А.А. Идентичность / А.А. Анцыферова, В.А. Соснин // Энциклопедический социологический словарь. – М.: РАН ИСПИ, 1995. – С. 206 - 207. **14.** Кули Ч. Социальная самость / Ч. Кули // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. С. 316-329. **15.** Гофман И. Представление себя другим в

¹² Что легко можно проследить в попытках самоопределения России – от дискуссий "западников" со "славянофилами", например, вплоть до рассуждений наших дней на эту тему.

¹³ Для этого есть отнюдь не только спекулятивные основания: дело в том, что тем или иным образом интерпретированная определенность объекта оказывает воздействие на поведение людей, связанное с ним. А будучи воспроизводимой, указанная определенность воспроизводит и соответствующие практики и представления, которые вне исторического анализа воспринимаются как вполне "естественная" данность, нечто "органически присущее" некоторому объекту, что может порождать мифологические объяснения его "сущности".

¹⁴ Идентичность – это результат идентификации и составляющая личности, а потому разговор о ней происходит в плоскости анализа социализации – принятия ролей и требований общества – и формируемого ощущения/переживания принадлежности к группе/образцу и т.д.

¹⁵ Могущая стать образцом для идентификации, предлагаемым (или навязываемым) обществом и культурой (идентитетом).

повседневной жизни / И. Гофман. – М.: "КАНОН-пресс-Ц", "Кучково поле", 2000. – 304 с. **16.** Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с. **17.** Исхаков Р. Теория социальной идентичности Теддфела Тернера / Р. Исхаков [Електронний ресурс] // Этносоциология. Режим доступа: <http://www.iskhakov.narod.ru/tedter.html>. **18.** Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы / В.С. Агеев. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 239 с. **19.** Turner J. The experimental social psychology of intergroup behaviour // Intergroup Behaviour / Eds J.Turner, H. Giles. – Oxford, 1981. – P. 66-101. **20.** Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – С. 495–546. **21.** Ионин Л. Социология культуры / Л. Ионин. – М.: Логос, 1996. – 280 с. **22.** Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдьё // Бурдьё П. Начала. Choses dites. – М.: Socio-Logos, 1994. – С. 181-207. **23.** Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. Пер. с англ. Е. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – 336 с. **24.** Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – № 12. – С. 129–137. **25.** Бурдьё П. Социальное пространство и генезис "классов" / П. Бурдьё // Бурдьё П. Социология политики. - М.: Socio-Logos, 1993. – С. 53-97. **26.** Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.8. – М.: Госполитиздат, 1957.– С. 115 – 217. **27.** Makeev S.A. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе / С.А. Makeev // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 1999, – С. 9 – 14. **28.** Филиппова О.А. Концепт Пограничья в контексте политик идентичности / О.А. Филиппова // Кравченко В.В., Мусиездов А.А., Филиппова О.А. Представления о Пограничье и практики их использования. – Вильнюс: ЕГУ, 2012. – С. 95-132. **29.** Baumeister R. Identity. Cultural Change and Struggle for Self / R. Baumeister. – N. Y., Oxford, 1986. **30.** Giddens A. Modernity and Self-Identity / A. Giddens. – Stanford 1991. **31.** Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. Пер. с англ. под ред В. Л. Иноземцева; Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. "Свободная мысль". – М.: Логос, 2002. – 390 с. **32.** Castells M. The Power of Identity / M. Castells. – Malden, MA: Blackwell. 1997. **33.** Черниш Н. Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру / Н. Черниш, О. Ровенчак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 33–49. **34.** Мусиездов А. Понимание этнической идентичности (на материале опросов харьковских первокурсников) / А. Мусиездов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 360 – 366. **35.** Мусиездов О. В пошуках регіональної ідентичності (на прикладі дослідження студентів-першокурсників харківських ВНЗ) / О. Мусиездов // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – Вип. 1. – С.11-21. **36.** Мусиездов О. Визначення ситуації в термінах етнодискурсу: спроба інтерпретації випадку / О. Мусиездов // Наукові студії Львівського соціологічного форуму "Багатомірні простори сучасних соціальних змін": Збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 336-340. **37.** Мусиездов А. Гражданская идентичность: Юридический факт или метафизическая сущность / А. Мусиездов // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій. / Під заг. ред. О.Д. Куценко, В.І. Судакова. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2009. – С. 410-414. **38.** Малес Л. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології / Л. Малес. – К.: К.І.С. – 2011. - 325 с.

УДК 316.334:342.711

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦІЯ ГРАЖДАНСТВА В КОНТЕКСТЕ ПОЛІТИКИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Филиппова Ольга Аркадьевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье представлен анализ основных концептуальных подходов к гражданству, существующих в рамках социологической теории, а также обоснован новый подход к концептуализации гражданства – гражданство как политики идентичности. Данный подход очерчивает многоуровневое измерение гражданства и открывает путь динамичной концепции гражданства и как статуса, и как актора, предлагая интегральную перспективу в отношении членства и участия, рассматривая практики реализации гражданства и как "принуждение", и как "признание". Предложенная концептуализация в определенной степени интегрирует в себе базовые идеи существующих в социологической теории концепций гражданства, отражая взаимосвязь гражданства с проблематикой неравенства, идентичности, солидарности, гражданского общества.

Ключевые слова: гражданство, идентичность, политики идентичности, неравенства, солидарности.

У статті представлено аналіз основних концептуальних підходів щодо громадянства, які існують у межах соціологічної теорії, а також обґрунтовано новий підхід до концептуалізації громадянства – громадянство як політики ідентичності. Даний підхід окреслює багаторівневий вимір громадянства та відкриває шлях динамічній концепції громадянства як статусу й як актору, пропонуючи інтегральну перспективу щодо членства та участі, розглядаючи практики реалізації громадянства й як "примус", і як "визнання". Запропонована концептуалізація певною мірою інтегрує в собі базові ідеї концепцій громадянства, що існують в соціологічній теорії, відображаючи взаємозв'язок громадянства з проблематикою нерівності, ідентичності, солідарності та громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянство, ідентичність, політики ідентичності, нерівності, солідарності

The paper presents an analysis of the main conceptual approaches to citizenship that exist in the social theory and justified a new approach to the conceptualization of citizenship - citizenship as a politics of identity. This approach outlines a multi-level dimension of citizenship and opens the way to a dynamic concept of citizenship as a status and as an actor, providing an integrated perspective on membership and participation, considering the practices of implementation of citizenship and as "compulsion" and as a "recognition". The proposed conceptualization to some extent integrates the basic ideas of the the concepts of citizenship that exist the sociological theory, reflecting the connection of citizenship to the problems of inequality, identity, solidarity, civil society

Keywords: citizenship, identity, politics of identity, inequalities, solidarities.

В течение последних десятилетий "гражданство" как концепт и практика стали одной из самых широко анализируемых исследовательских тем. Традиционно гражданство является объектом исследования правоведческих и политических наук и рассматривается как юридический и политический институт. Научная литература изобилует публикациями на эту тему, большая часть из которых посвящена осмыслению гражданства в русле западной политической философии [1; 2; 3]. Академические дискуссии последних десятилетий относительно проблем гражданства возвращаются преимущественно вокруг споров о дифференцированном групповом или "многокультурном" гражданстве и возникают в рамках универсалистского и партикулярного подходов [4].

Современные процессы, связанные, с одной стороны, с проблемами национального и государственного строительства, а с другой стороны – с проблемами глобализации, миграции, поликультурности, интеграции будут и в дальнейшем актуализировать проблематику гражданства, а это, в свою очередь, будет порождать в академической среде (а также за ее пределами) последующие дискуссии относительно концептуализации и практик реализации гражданства. В этих дискуссиях Франк Лечнер

выделяет три основных вопроса, научное обсуждение которых дает мощный импульс развитию исследований в области проблем гражданства:

- каким образом социальная теория может адекватно отражать проблематику гражданства, рассматриваемого в качестве конституирующего элемента современных обществ?
- возможно и (целесообразно ли вообще) делать обобщения в отношении гражданства как концепта и реальной практики вне конкретной традиции, в рамках которой оно возникло и проявляется?
- могут ли существующие исследования эффективно анализировать различные формы гражданства [5, p.179]?

Автор данной статьи полностью разделяет тезис о том, что "социологический анализ не может и не должен пытаться разрешить эту здоровую дискуссию, но он способен укрепить зачастую непрочный социологический фундамент, на котором основываются позиции сторон. Он может предложить более богатый словарный запас для концептуализации социальной и культурной неоднородности и многообразия" [4, с.111]. В данной статье представлены основные направления осмысления проблем гражданства, существующие в рамках социологической теории, а также обоснован новый подход к концептуализации гражданства – *гражданство как политики идентичности*, – который автор предлагает рассматривать как одну из попыток расширения концептуальных рамок исследования данной проблемы.

1. Концептуализация проблем гражданства в рамках социологической теории. Анализируя основные направления осмысления проблем гражданства в социологической теории, выделим доминирующие тематические блоки, а также методологические фреймы, их очерчивающие.

Гражданство и социальное неравенство. В большинстве работ концепт "гражданство" используется в контексте исследований социальных неравенств. Это связано, прежде всего, с тем, что гражданство выступает в качестве одного из ресурсов общества. Классической в этом направлении является теория гражданских прав, разработанная Томасом Маршаллом, которая очерчивает две перспективы в осмыслении феномена гражданства: гражданство как подданство и гражданство как участие. Согласно данной теории гражданство имеет три компонента: *цивильный/гражданский, политический и социальный*. Цивильный/гражданский компонент предполагает равенство всех и каждого перед Законом и включает в себя права, обеспечивающие индивидуальную свободу: свободу слова, вероисповедания, печати, собственности и др. Политический компонент связан с развитием избирательного права и состоит из прав и обязанностей, заключающихся в участии в осуществлении политической власти и, прежде всего, это – право избирать и быть избранным в органы государственной власти. Социальный компонент предполагает целый спектр таких прав, как право на экономическое благополучие и безопасность (включая гарантированный уровень заработка и доступное для всех образование), право на жизнь в соответствии с принятыми в данном обществе стандартами жизни [6, p. 8].

Гражданство как институционализованный солидарность. Другое направление исследований проблем гражданства развивается представителями либеральной мысли XX века [7; 8] и связано с проблематикой интеграции общества. В рамках данного направления гражданство рассматривается как ключевой компонент *интеграции и солидарности общества*, что, в свою очередь, определяется как одна из центральных проблем общества и один из основных предметов исследований и осмыслений социологии как науки.

Подчеркнем, что существенный вклад в развитие либеральной модели гражданства внес Толкотт Парсонс. Отталкиваясь от теории действия, Т. Парсонс рассматривал гражданство как ключевой фактор интеграции современных обществ на социетальном уровне. Базируясь на исследовании американского общества, он дополнил модель гражданства, предложенную Т. Маршаллом, показав, каким образом гражданство стало "связующей силой" американского общества. Т. Парсонс описывает гражданство в США как функционально специфическую институционализацию определенной нормативной культуры; гражданство является формой солидарности, а солидарность – институционализированной лояльностью [7, p. 77]. Любая лояльность основана на общеразделяемых ценностях. Не "приписывая" специфические ценности тем или иным индивидам, Т. Парсонс стремится показать, что эти индивиды, как члены общества, "управляемы" определенными *нормативными предписаниями*, гражданство же институционализирует либеральные ценности, являясь, таким образом, основой либерального общества. Согласно Т. Парсонсу, гражданство является характеристикой модерности; фундаментальная ценность гражданства состоит в том, что оно создает общество более свободное, равноправное и гуманное. Эта новая форма солидарности может быть и жизнеспособной, и институционализированной и, следовательно, может создавать новый тип социального порядка.

Гражданство/гражданин как членство и "натурализация"/негражданин как статус. Данная концептуализация возникает как рефлексия процессов миграции и, прежде всего, в страны западной Европы и Северной Америки [9; 10]. При этом подчеркивается, что в области социальных и экономических прав гораздо большую роль играет не гражданство, а статус постоянного жителя или как в странах Европы – статус гражданина государства-участника "общего рынка". Р. Брубейкер обращает внимание на то, что в последнее

время в странах Европы и Северной Америки получила развитие система "двойного членства", представляющая собой два концентрических круга. "Внутренний круг" (или "внутриполитическое членство") символизирует тех членов общества, которые входят в национальную политическую общность, и включает только граждан. "Внешний круг" (или "внеполитическое членство"), символизирующий участие в национальной социально-экономической общности, включает помимо граждан, иностранцев, постоянно живущих в стране и в случае Европы – проживающих в странах Европейского Союза (государств общего рынка) [10].

Именно эта модель "двух концентрических кругов", по мнению Р. Брубейкера, адекватно передает современную систему членства в обществе. На смену единственной форме членства в обществе – гражданству – в современном нации-государстве приходят две формы членства: первая – гражданство (citizenship), а вторая – статус "натурализовавшегося иностранца" ("denizenship") [10]. Как и граждане, натурализовавшиеся иностранцы принадлежат нации-государству и являются частью национальной общности.

Вместе с тем, многие исследователи подвергают критике существующую модель "двух концентрических кругов". Так, подчеркивается, что с одной стороны, это дает иммигрантам возможность пользоваться широким спектром экономических и социальных прав, хотя при этом они продолжают оставаться по ряду причин за пределами политической общности. С другой стороны, само это обстоятельство может не стимулировать стремление к получению гражданства и, как это ни парадоксально, включенность в социальную и экономическую общность может способствовать само-исключению из общности политической. Исследователи подчеркивают существенную связь данной проблематики с вопросами развития демократии [9; 10]. Брубейкер отмечает, что европейские и североамериканские страны иммиграции должны трансформировать своих "натурализовавшихся иностранцев" в граждан, обладающих как социально-экономическими, так и политическими правами; именно такая мера необходима для того, чтобы они с полным правом могли называть себя демократическими странами [10].

Гражданство, "постнациональное государство", национальная и космополитическая идентичности. Данное направление осмысления проблем гражданства в определенной степени связано с предыдущей концептуализацией. По крайней мере, порождающие ее причины лежат в плоскости тематики европейской интеграции, распада социалистической системы и формирования новых наций-государств, всплеск национальных конфликтов, миграции и необходимости формирования новой миграционной политики европейских стран. Данные процессы обостряют "противоречия между универсалистскими основоположениями демократического правового государства, с одной стороны, и партикуляристскими требованиями сохранения цельности установившихся форм жизни — с другой" [11]. И как результат – усиление в последние десятилетия во всей Европе праворадикальной защитной реакции на засилье иностранцев [11]. Это, в свою очередь, порождает вопросы о будущем "национального государства", которое, с одной стороны, стремится к сохранению "национального", с другой, – стоит перед необходимостью сохранения и развития демократии в объединенной Европе. Указанные проблемы, с которыми столкнулись многие современные общества, "становятся весомым поводом для понятийного прояснения некоторых нормативных установок, которые помогают лучше понять сложное соотношение гражданства и национальной идентичности" [11].

Кроме того, глобализационные процессы и связанная с ним миграция актуализируют осмысление проблематики "гражданин мира" и "космополитическая идентичность", которые анализируются в контексте локального и глобального аскриптивного и универсального [12].

Гражданство и гражданское общество. Данное направление концептуализации гражданства вытекает из одной из перспектив рассмотрения гражданства в классической концепции Т. Маршалла – гражданство как участие. Однако в современных условиях оно получает новое развитие. Это, прежде всего, связано с осмыслением гражданского общества (анализ которого содержит в непрямом виде теорию гражданства) и возможностей участия для неграждан. Так отмечается, что в гражданском обществе граждане и неграждане могут образовать солидаристские узы, включаться в политические действия. Они могут коллективно действовать по отношению к государству, обращаться к международным и наднациональным органам, а также к транснациональным активистам за поддержкой и в защиту своих прав [13]. Кроме того, как показывает М. Сомерс, понимание гражданского общества как пространства политической борьбы за права показывает, как часть этой проблемы можно отделить от институтов (национального) государства [14].

Таким образом, существующие теории и концептуализации гражданства определяют гражданство в терминах права как статус, связанный с государством; как институционализированное участие или как оппозиционные практики без ориентации на государство; как нормативные установки для формирования национальной идентичности. Многие из указанных подходов находятся в рамках национальных парадигм гражданства, что уменьшает "возможность совладания с проблемами глобализации и транснациональными процессами" [13].

Следует отметить, что в последнее время появляются новые трактовки гражданства – не только и не столько в формально правовых терминах, но как набор культурных, символических и политических практик,

через которые индивиды и группы выдвигают требования новых прав или борются за существующие [15; 16; 17]. Среди них А. Мише понимает гражданство как многозначный культурный носитель для различных проектов гражданского вмешательства. М. Сомерс определяет гражданство как "набор институционально укорененных социальных практик [...], возникающих из национальных организаций и универсальных практик, разных политических культур локальной окружающей среды" [15, p. 589].

Вместе с тем, обратим внимание на то, что, несмотря на наличие указанных трактовок гражданства, учитывающих культурные и символические практики, в существующих подходах зачастую слабо представлена *социально-конструктивистская перспектива*, которая предполагает "арену" значений, смыслов и репрезентаций, позволяющую (ре)артикулировать и трансформировать символические и дискурсивные элементы путем различных социальных и культурных практик. С точки зрения социально-конструктивистской парадигмы права не даны естественным путем заблаговременно, но являются символическими конструктами, открытыми интерпретациям; они могут быть, а могут и не быть институционализированы в государстве [13, с.18-19].

Существующие концептуальные подходы к гражданству, акцентирующие внимание на тех или иных аспектах и связях, не позволяют теоретически оценить многозначный характер гражданства, а также разнообразие отношений, которые порождаются гражданством как институционализировано заданной нормативностью и гражданством как идентичностью. В последнее время глобализационные процессы вынудили ученых разных отраслей знания отчетливее осознать, что концептуализация гражданства и практики его реализации требует учета факторов различных уровней – локального, национального, транснационального – для того, чтобы упрочить сферу равенства и солидарности внутри национальных государств и между ними.

2. Гражданство как политики идентичности: теоретический концепт и социальные практики. Как расширяющий концептуальные рамки осмысления гражданства мы предлагаем рассматривать *гражданство как политику идентичности*.

2.1. Концепт "политики идентичности": основные идеи. В рамках современной социальной теории анализ политик идентичности представлен двумя направлениями: "политика идентичности" как теоретический концепт и "политика идентичности" как социальные практики. При этом необходимо отметить, что большинство работ фокусируются на исследовании политик идентичности как социальных практик и, в частности, – динамике массовых мобилизаций и движений за легитимацию тех или иных идентичностей. В контексте проблематики гражданства (независимо от того, какой фокус его анализа избран – гражданство как статус или институционализированное участие) важным становится вопрос о том, каким образом коллективно выработанные определения конституируют коллективную и политическую вовлеченность тех, кто эти определения разделяет.

В предыдущих публикациях автора данной статьи [19] были предложены определение концепта "политики идентичности" и его социологическая операционализация следующим образом.

Политики идентичности – это совокупность идей и действий, транслирующих определенное содержание и смыслы идентичностей, предлагаемые различными социальными агентами (социальными акторами и институтами), которые стремятся к тому, чтобы данные идентичности были признаны в качестве легитимных. Это, в свою очередь, предполагает, что социальные агенты осуществляют деятельность, различную по своей форме и стратегиям в борьбе за право контролировать смыслы идентичности, за право на "имя" в структуре легитимных номинаций и обретение стабильного статуса в структуре социальных отношений, а, следовательно, – в структуре легитимных ресурсов. Политики идентичности вследствие множественности агентов, стратегий и привлекаемых ресурсов создают основание инвариантности, множественности проектов идентичностей.

Социологическая операционализация концепта "политики идентичностей" представлена как набор категорий, вокруг которых организуются (или "выстраиваются") коллективные и индивидуальные действия, а именно:

- *что* предлагается: каково *содержание* и *смыслы* той или иной идентичности, т.е. какие предлагаются "версии" идентичности;
- *кто* принимает участие в данном процессе: какие социальные акторы (институционально оформленные или нет) предлагают и контролируют смыслы идентичностей;
- *посредством чего* происходит формирование идентичностей: какие инструменты/каналы имплементации используются;
- *как* или *каким образом* эти процессы происходят: как "навязывание"/"принуждение" или как "признание" идентичности;
- *каковы результаты* политик идентичности: содержательная структура идентичностей.

Еще один важный момент, на который следует обратить внимание в отношении термина "политика идентичности". Данный термин является англоязычным (politics of identity), где существует четкое размежевание понятий "politics" ("политикс") и "policy" ("полиси"), которые на украинский и русский язык

переводятся одним словом "политика", однако имеют различную коннотацию. Политика/politics рассматривается как процесс, благодаря которому группы людей принимают участие в принятии решений. Эти процессы в определенной степени содержат социальные отношения, затрагивающие вопросы власти или стремление к участию во власти и к оказанию влияния на распределение власти. Политика в указанном значении сравнима со "стратегией" – моделью и способами поведения и действий, которым следует та или иная группа для достижения своих долгосрочных целей, что предполагает, прежде всего, формулирование основных идей и интересов. В данном значении политика в определенном смысле "субъектна" и предполагает активную позицию социальных акторов, которые сами иницируют определенные действия.

Инструментом реализации стратегии является "тактика", которой и является политика/policy (например, в этом значении мы используем понятие "социальная политика", "образовательная политика", "экономическая политика и т.д.). Другими словами, политика/policy – это определенный механизм (политический, управленческий, финансовый или административный) по достижению четких целей. Она предполагает, что социальные акторы являются "реципиентами" (в определенной степени - "пассивными потребителями"), которых "принуждают" или которым "навязывается" тот или иной метод достижения тех или иных целей (через реализацию различных проектов и программ, как правило, предлагаемых "сверху").

Следовательно, говоря о "политике идентичности", важно подчеркнуть ее *двойственный характер*. С одной стороны она задается "сверху" различными институтами (т.н. "институционализированными агентами"), что предполагает наличие "реципиентов", которых "принуждают" принять определенную версию идентичности и, следовательно, и социального статуса, определяемого данной идентичностью. С другой стороны, политика идентичности предполагает "субъектность" как активно- преобразующие свойства, способность социальных акторов (как правило – неинституционализированных) проявлять активную позицию, самостоятельно иницировать определенные действия за "признание" иной версии идентичности и, следовательно, изменения социального статуса как следствия признания данной идентичности.

Предлагаемое осмысление концепта "политики идентичности" отличается от любых других существующих концептуализаций несколькими принципиальными моментами.

Во-первых, данный концепт не рассматривается только в политическом измерении, (т.е. в рамках политической теории и политических действий), что задает рамки анализа, очерчиваемые деятельностью лишь тех социальных агентов, которые обрели институционализированные формы, все остальные социальные агенты автоматически исключаются.

Во-вторых, поскольку в предложенной концептуализации особый акцент сделан на субъектности социальных акторов, то речь должна идти не о "политике" (каком-то одном варианте идентичности), а о "политиках" идентичности, т.е. множественности проектов идентичности, которые предлагаются различными социальными акторами. Именно поэтому следует говорить о концепте "политики идентичностей".

2.2. Каким же образом *гражданство может рассматриваться как политики идентичности?* Всякое гражданство как "норма", которая законодательно определяет и закрепляет критерии и принципы членства, (кто включается или не включается в состав сообщества граждан), априори задает конкретные рамки содержания и смысла идентичностей, своеобразный "набор категорий", представляющих собой конституирующие конструкты:

- членство: кто не принадлежит (не "включается");
- деятельность: что мы делаем;
- основополагающие цели: чего мы хотим;
- нормы и ценности: что хорошо и что плохо для нас;
- позиционирование: каковы отношения с "другими";
- ресурсы: кто имеет доступ к ресурсам группы/сообщества.

В соответствии с классификацией источников идентичности, предложенной М. Кастельсом [20], гражданство можно рассматривать как легитимирующую идентичность, которая вводится господствующими институтами общества для расширения и рационализации своего господства над социальными акторами. В этом случае гражданство "как политика идентичности" приобретает форму "принуждения". Под "принуждением" понимается, прежде всего, политическое принуждение, в рамках которого осуществляется целенаправленная деятельность государства и его различных институтов, стремящихся сформировать легитимирующую идентичность, смыслы и значения которой тесно связаны с идеями, во-первых, о легитимности самой власти, а во-вторых, – о легитимности существующего структурирования (социального, этнического, экономического, политического и любого другого) общества.

Глобализационные и миграционные процессы, а также современные принципы плюрализма и мультикультурализма, предполагающие отрицание доминирования какой-либо группы и выступающие против социальных или этнических привилегий и дискриминации, вынуждают современны общества по-новому концептуализировать гражданство и реализовывать его а практике. Насмену практикам

"принуждения", вытекающим из доминирования государства и его институтов, приходят иные практики – дискурса (как публичного обсуждения проблемы), консенсуса (как коллективно согласованного решения), "признания" – как результата социальных движений в борьбе за право на "имя" в структуре легитимных номинаций и обретение стабильного статуса в структуре социальных отношений и, следовательно, ресурсов.

В этом отношении социальные действия, возникающие как следствие несогласия с принципами гражданства¹ (т.е. "институционально задаваемой нормативности"), порождают *идентичность сопротивления* (классификация Кастельса [20]), которая формируется акторами, находящимися в ситуации их недооценки и/или стигматизации логикой господства. Последующее переформулирование принципов гражданства, в особенности тех, которые затрагивают триаду: "*членство* (кто не принадлежит) – *позиционирование* (каковы отношения с "другими") – *ресурсы* (кто имеет доступ к ресурсам группы/сообщества)", порождает ситуацию, когда социальные акторы на основе доступного им культурного материала строят новую идентичность – *проективную* (классификация Кастельса [20]), – которая переопределяет их положение в обществе и направлена на преобразование всей социальной структуры.

Таким образом, рассмотрение гражданства как политики идентичности очерчивает более динамичное понимание и многоуровневое измерение гражданства, не преувеличивающее ни его связь с государством, ни обособливающее от него. Такой подход, во-первых, открывает путь динамичной концепции гражданства и как статуса, и как актора, во-вторых, предлагает интегральную перспективу рассмотрения, включающую и граждан и неграждан, в-третьих, рассматривает гражданство не только как "принуждение", но и как борьбу за признание, в-четвертых, представляет собой одновременно и концептуальную рамку осмысления, и схему операционализации исследований социальных практик. Кроме того, данный подход в определенной степени интегрирует в себе базовые идеи существующих в социологической теории концепций гражданства, поскольку в той или иной степени отражает взаимосвязь гражданства с проблематикой неравенства, идентичности, солидарности, гражданского общества.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Kymlicka W. Liberalism, Community and Culture / Will Kylicka. – Oxford : Oxford University Press, 1991. – 288p. 2. Kymlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights / Will Kylicka. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 296p. 3. Yuval-Davis N and Werbner P. ed. Women, Citizenship and Difference/ Nira Yuval-Davis and Pnina Werbner. – London : Zed Books, 1999. – 271p. 4. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами "идентичности" / Роджерс Брубейкер, Фредерик Купер // *Ab Imperio* – 2002 – № 3 – С. 61-113 5. Lechner F. Parsons on citizenship / Frank Lechner // *Citizenship Studies* – 1998 – Vol. 2 № 2 - P.179-196 6. Marshall T. H. Citizenship and social class and other essays / T. H. Marshall. – Cambridge : CUP, 1950 – 154p. 7. Parsons T. Full citizenship for the Negro American / Talcott Parsons / *Sociological theory and modern society*. – New York : Free Press, 1967 8. Alexander J. Core solidarity, ethnic outgroup, and social differentiation / Jeffrey C. Alexander / *Action and Environments*. – New York : Columbia University Press, 1988 – P. 78-106 9. Bauböck R. How migration transforms citizenship: international, multinational and transnational perspectives [Электронный ресурс] / Rainer Bauböck // *IWE -Working Paper Series*. Wien, 2002 – No.24 – Режим доступа : <http://www.eif.oeaw.ac.at/downloads/workingpapers/IWE-Papers/WP24.pdf> 10. Брубейкер Р. Членство без гражданства: экономические и социальные права "неграждан" [Электронный ресурс] / Уильям Роджерс Брубейкер / Режим доступа : <http://www.hrighs.ru/text/b7/Chapter4.htm> 11. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность [Электронный ресурс] / Юрген Хабермас . Демократия. Разум. Нравственность – Москва : Academia, KAMI, 1995 – С. 208-245 Режим доступа : <http://www.hrighs.ru/text/b7/Chapter5.htm> 12. Bell D. The cultural wars. American intellectual life / Daniel Bell // *Wilson Quarterly* – 1992 – Summer 16(3) – P.74-107 13. Ку А.С. Парадокс – гражданское общество без гражданства / А.С. Ку // *Социс* – 2003 – № 12. – С. 11–20. 14. Somers M. Narrating and Naturalizing Civil Society and Citizenship Theory / Margaret Somers // *Sociological Theory* – 1995 – V. 13. №3 – P. 229-274 15. Somers M. Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in the Transition to democracy / Margaret Somers // *American Sociological Review* – 1993 – V. 58 – №5 – P. 587-620 16. Mische A. Projecting Democracy: The Formation of Citizenship across Youth Networks in Brazil / Ann Mische / *Citizenship, Identity and Social History*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996 – P.131-159 17. Isin E., Wood P. Citizenship and Identity / Engin F. Isin, Patricia K. Wood. – London : Sage, 1999 – 208p. 18. Филиппова О.А. Концепт Пограничье в контексте политик идентичности / Ольга Филиппова / Кравченко В.В., Мусієздов О.О. Представления о Пограничье и практики их использования. – Вильнюс : ЕГУ, 2012 – С. 95-132 19. Castells M. The power of identity. Volume / Manuel Castels. – Malden : Blackwell, 1997 – 584p.

¹ В качестве социальных действий здесь может рассматриваться широкий спектр действий – от участия в публичных обсуждениях (например, в форме интернет-дискуссий), до масштабных социальных движений этнических групп, "неграждан", мигрантов и т.д.

УДК 316. 613

ПОЛЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА КАК ПРОСТРАНСТВО РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ДИСКУРСА ВЛАСТИ

Зубарева Оксана Игоревна – аспирант кафедры социологии социально-гуманитарного факультета Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

Статья посвящена анализу поля социологического производства как формы репрезентации дискурса власти. Автор обосновывает взаимосвязь между существующим научным дискурсом, структурирующим в общественном мышлении картины социальной реальности, и распределением "отношений неравенства" внутри самого пространства социологического теоретизирования. При этом особое внимание уделяется методологическим проблемам анализа механизмов и стратегий реализации властного дискурса внутри поля социологического производства, затрагивающих как внутренние принципы развития науки, так и социокультурный фон.

Ключевые слова: дискурс власти, власть, научный дискурс, поле, социокультурный фон.

Стаття присвячена аналізу поля соціологічного виробництва як форми репрезентації дискурсу влади. Автором обґрунтовується взаємозв'язок між існуючим науковим дискурсом, який структурує в громадській думці картини соціальної реальності, і розподілом "відносин нерівності" всередині самого простору соціологічного теоретизування. При цьому особлива увага приділяється методологічним проблемам аналізу механізмів і стратегій реалізації властного дискурсу всередині поля соціологічного виробництва, що зачіпає як внутрішні принципи розвитку науки, так і соціокультурний фон.

Ключові слова: дискурс влади, влада, науковий дискурс, поле, соціокультурний фон.

The article is devoted to sociological analysis of the field of production as a form of representation of the discourse of power. The authors substantiate the relationship between existing scientific discourse structuring in the public mindset picture of social reality and the distribution of the "relations of inequality" within the space of sociological theorizing. The special attention is paid to the methodological problems of the analysis of mechanisms and strategies for implementation of the powerful discourse within the field of sociological production, affecting both the internal principles of science and socio-cultural background.

Keywords: discourse of power, power, scientific discourse, field, socio-cultural background.

Проблематика контекстуальности социологического знания и его связи с властью на сегодняшний день является едва ли не самым обсуждаемым вопросом в мировом социологическом научном сообществе. При этом в свете новейших методологических подходов в социологии власть больше не понимается исключительно как институциональный феномен. Другими словами, власть находится везде не потому, что она охватывает все, а потому, что исходит отовсюду [1, с. 194]. Как указывает Р. Барт, "некогда мы полагали, что власть – сугубо политический феномен, ныне считаем, что это также феномен идеологический, он просачивается даже туда, где его невозможно распознать с первого взгляда, – в социальные учреждения, учебные заведения..." [2, с. 547]. В подобной ситуации актуализируется исследование теоретического ландшафта социологии, который, как и любой научный дискурс, также является полем силовой борьбы за право означивания объектов социального тела. Другими словами, социологический дискурс представляет собой интеллектуальное пространство в рамках которого непрерывно продуцируется "языковая игра" между субъектами производства научных нарративов, игра, привязанная к определенному социокультурному контексту.

Актуальность статьи определяется необходимостью анализа механизмов и стратегий реализации властного дискурса в пространстве социологического теоретизирования, посредством которого доминирующие субъекты научного поля осуществляют свою легитимацию, а также конструирование и продвижение тех или иных образов реальности, и отсутствием теоретико-методологических оснований получения такого знания. Гносеологический аспект проблемной ситуации связан с отсутствием социологической традиции исследования дискурса власти, определяющего особенности теоретического пространства социологии. На онтологическом уровне заявленная проблематика интересна в связи с поиском "языковых стратегий", продуцируемых научным социологическим сообществом в целях обеспечения адекватной политики развития современного социума. Таким образом, *цель* нашей статьи

состоит в выявлении особенностей проявления дискурса власти в научном дискурсе. Частным случаем последнего мы считаем социологическое производство.

Необходимо отметить, что концептуальный анализ дискурса власти представлен в работах современных социологов преимущественно постмодернистского и постструктуралистского толка, а именно Р. Барта, П. Бурдьё, М. Фуко, Ж. Делеза, Ж. Бодриера, Ж. Деррида. Среди отечественных ученых данная проблематика актуализована в трудах В. Бурлачука, Ю. Сурмина, Е. Головахи, О. Куценко.

Под понятием дискурса власти мы подразумеваем организованную систему культурно-символических кодов и значений, выраженную в языковых категориях, легитимирующую нормативные поля в различных точках социального пространства, где формируются и воспроизводятся социальные практики акторов. Социология как поле теоретического конструирования и производства научных нарративов в контексте методологии дискурсивного анализа является научным дискурсом. Научный дискурс можно определить как присутствующие в научном познании идейные механизмы и определенные положения в науке, связанные с образованием объекта познания и формированием способов описания исследования [3].

При этом поле социологии как частный случай любого социального пространства является результатом двойного структурирования и распределения ресурсов практик. С одной стороны, мы имеем объективные структуры, лежащие в основе субъективных социальных представлений и влияющие на взаимодействия агентов. С другой стороны, эти социальные представления должны быть усвоены и присвоены (интериоризированы) агентами, чтобы стать действующей силой, т.е. оказывать принуждающее воздействие на практики агентов, производящих/воспроизводящих объективные структуры. В этом смысле мы можем говорить о существовании двух типов структур (объективных и субъективных), образованных неравномерным распределением капиталов и систем представлений (диспозиций или субъективных ресурсов практик) [4, с. 42-43].

Следовательно, в дискурсивном пространстве социологии мы можем выделить производителей и потребителей доминирующего дискурса – лиц, которые наделены лингвистически легитимизованными речевыми тактиками и стратегиями (представители доминирующей парадигмы), занимающих властные позиции и обеспечивающих его контроль; коммуникационное обеспечение – код языка, лежащий в основе языковой концептуализации, воплощающий научный идеал эпохи; дискурсивные формации (разновидности дискурса), образующиеся на пересечении коммуникативной и когнитивной (знание, содержащееся в дискурсивном сообщении) его составляющих. В качестве структурообразующего фактора дискурсивного поля социологии (согласно методологии, предложенной О. Г. Ревзиной) мы также выделяем и интертекстуальное взаимодействие. При этом интертекстуальность входит в онтологию дискурса, обеспечивая устойчивость и взаимопроницаемость дискурсивных формаций. Устойчивость, воспроизводимость и продвижение во времени дискурсивной формации создается благодаря собственно языковым интертекстам. Все виды интертекстов участвуют в дискурсивных процессах деривации и обоюдного заимствования. Дискурсивные формации различаются по степени проявления способности интертекстуальным донором либо восприемником интертекстуального вложения [5, с. 68].

В контексте нашего исследования теоретический ландшафт социологии представляет собой определенный вид научного дискурса, который может быть определен благодаря включению предметов, которые обсуждаются, типов выражения, которые вовлечены в действие, понятий, которые используются, и стратегий, которые создаются [6, с. 259]. Единство всех этих компонентов и составляет дискурсивную формацию науки.

Итак, социологическое знание, согласно методологии М. Фуко, понимается как дискурсивная практика, включающая в себя все эти компоненты, как некое поле координации и субординации высказываний, где возникают, определяются, изменяются и используются понятия. "Наука появляется лишь в стихии дискурсивной формации и на основе знания" [6, с. 262], следовательно, любой дискурс является элементом или тактическим блоком в поле силовых отношений, нельзя допустить существование дискурса власти, с одной стороны, и ему противоположного, безвластного дискурса – с другой. Ж. Деррида отождествляет научный дискурс с властью логоса, языка и мысли. Так, язык математики, по его словам, исключает все, что поддается лишь качественному описанию. Язык эмпирических, опытных наук исключает и запрещает любой спекулятивный момент. В целом же научный дискурс запрещает любые ценностные суждения в точном научном знании. Иными словами, Ж. Деррида показывает, как в научном дискурсе "задействованы" механизмы власти, которые, основываясь на выборе определенных предпочтений, идеалов и критериев научности, обеспечивают оценку одних областей знания как ненаучных, а других – как соответствующих идеалам научности. Тем самым достигается господство одних идеалов научности, например, идеалов точности и доказательности, во всем корпусе знания, и подавление иных критериев научности и сфер знания.

Таким образом, любой дискурс (в том числе социологический) включен в мобильное поле отношений власти и не может быть очищен от властных функций и характеристик. Социолог включен в поле силовых

отношений различных социальных групп, он не может пребывать вне политического пространства власти, не существует в особой "экологической нише", чуждой отношениям власти, и не парит над институтами власти, господствующими в том или ином обществе. Принятые в обществе на том или ином этапе развития стандарты, клише, образцы, способы выражения так или иначе находят свое воплощение и в научном творчестве, сознательно или бессознательно пронизывают сознание ученого-социолога, поскольку научный дискурс – лишь компонент научной практики, характеризующей общество того или иного периода: "Ученый не может быть свободным от дискурса власти, какова власть, такова и наука" [7, с. 21-22].

Опираясь на методологию М. Фуко, мы можем выделить механизмы и стратегии реализации властного дискурса в поле социологического теоретизирования. При этом отметим, что в любом обществе производство научного дискурса, разновидностью которого и является социологический дискурс, одновременно контролируется и подвергается селекции, организуется и перераспределяется с помощью которого числа процедур, общей целью которых является обуздание обуздание полномочий, непредсказуемости, "угрожающей материальности" дискурса [8, с. 48]. То есть предполагается существование некоторых упорядочивающих принципов, которые ученый разделяет на несколько групп. Функция внешних процедур – ограничение, овладение стихийными силами дискурса: "Правило внешнего: идти не от дискурса к его внутреннему и скрытому языку, к некоей сердцевине мысли или значения, якобы в нем проявляющихся, но, беря за исходную точку сам дискурс, его появление и его регулярность, идти к внешним условиям его возможности, к тому, что дает место для случайной серии этих событий, что фиксирует их границы" [8, с. 49]. Иначе говоря, подразумевается социокультурный фон, задающий рамки допустимого теоретического ландшафта. То есть "научность" продуцируемого социологического дискурса рассматривается как социокультурный конструкт, исторически формируемый и преобразующийся в процессе воспроизводства и развития науки как подструктуры общества, растворенной в общем идеологическом пространстве. То есть мы подчеркиваем принципиальную сконструированность социологического дискурса на всех уровнях познавательного процесса, включая фундаментальные основания научного поиска. Примерами таких процедур могут являться исключения в виде запрета, разделения и отбрасывания. Так достаточно контекстуально в рамках классической социологии актуализируется проблематика контроля, интеграции, рациональности, стабильности, что в принципе отвечает современной картине мира, и, наоборот, табуируются вопросы телесности, интимности, рефлексивности и т.п.

Внутренние процедуры, сущность которых – контроль над дискурсами посредством самих дискурсов, действуют в качестве принципов классификации, упорядочивания, распределения. Их функция – обуздание событийности и случайности дискурса. В качестве внутренних регуляторов М. Фуко выделяет: 1) комментарии: в поле социологии существуют первичные и вторичные дискурсы, причем вторые представляют собой не что иное, как переработку, комментарий к первым, не выходящий за рамки доминирующей парадигмы. Комментарии позволяют высказать нечто иное, чем первичный текст, лишь при условии соответствия содержательной конфигурации доминирующего теоретического ядра. Это означает, что различные способы концептуализации социологами изучаемого предмета не являются случайной совокупностью разрозненных гносеологических практик. Это исторически сложившиеся эпистемологические конструкты, которые, даже будучи выстроенными на основе различных принципов осуществления познавательного процесса, идентифицированы представителями социологического сообщества в качестве фрагментов теоретико-методологической структуры социологии; 2) авторство: автор понимается как центр группировки дискурсов, центр их связности; 3) дисциплина – представляет собой анонимную систему: чтобы принадлежать к определенной дисциплине, социологические концептуальные схемы должны: быть обращены к определенному типу объектов, использовать определенные концептуальные и технические средства, вписываться в определенный тип теоретического горизонта.

Третья группа процедур, упорядочивающих и легитимирующих дискурс, представляет собой приведение в действие первых двух. Речь идет о прореживании говорящих субъектов. Власть создает и контролирует процесс создания дискурсов, которые являются своеобразными кладями знания и методологическими базами для его создания. По замечанию Г. А. Бейсеновой, "в порядок дискурса никогда не вступит тот, кто не удовлетворяет определенным требованиям или же с самого начала не имеет на это права" [9, с. 218]. Похожую мысль мы находим у Р. Барта. Он пишет, что природа человеческого знания определена социальными институтами, которые навязывают свои способы членения и классификации, подобно языку, который заставляет нас мыслить именно так, а не иначе [10, с. 374-383]. Так, на производителей доминирующего социологического дискурса налагается система ограничения, определяющая: 1) квалификацию, необходимую говорящему субъекту; 2) жесты, поведение, обстоятельства и прочие знаки, которые должны сопровождать дискурс. Важным элементом функционирования дискурса становится дискурсивное сообщество, которое стремится к закрытости с целью сохранения сакральности знания.

В третью группу упорядочивающих дискурс принципов М. Фуко относит доктрину, либо же парадигмальное ядро социологического дискурса. При этом ученый указывает, что доктрина стремится к распространению, к вовлечению как можно большего количества индивидов в свой дискурс, но, по сути, играет ту же ограничительную роль: ставит под сомнение субъекта через высказывание и наоборот, связывая субъекта с определенным типом высказываний, налагая запрет на остальные. Таким образом, она совершает двойное подчинение: говорящих субъектов дискурсам и дискурсов – определенной группе говорящих индивидов [8, с. 58-62].

Итак, социологический дискурс не есть произвольное рассуждение о социальных феноменах. Он представляет собой построенную по специфическим правилам систему суждений о социальной действительности, производимую в рамках социального универсума – поля социологического производства. Поле социологии – это место конкурентной борьбы, специфической ставкой в которой является монополия на научную компетенцию, понимаемую как социально признанная за определенным индивидом "способность легитимно (т. е. полномочно и авторитетно) говорить и действовать от имени науки" [11, с. 474]. Поле есть система объективных отношений между позициями, которые образуются вследствие неравномерного распределения ресурсов, необходимых агентам для производства их практик [11, с. 474]. В профессиональном поле социолог интериоризирует внешние условия производства, которые становятся внутренними схемами действия (диспозициями или смысловыми схемами). Смысловые схемы устанавливают связь между объективными структурами поля социологии и легитимным продуктом этого поля (социологическим дискурсом). Смысловые схемы выступают необходимым субъективным условием практик; это не понятия, но схемы действий социолога. Смысловая схема – "термин, обозначающий двустороннюю структуру, сочленяющую воедино характеристики практики и понятия. Она представляет собой действующее основание классификации и иерархизации социальных феноменов, видения и деления действительности, ставшее личностным свойством в результате социализации и усвоения опыта, интериоризации социальных отношений" [12, с. 18]. Отсюда следует, что социологический дискурс есть результат встречи смысловых схем социолога (т. е. интериоризированных объективных структур поля социологии) и исследуемой им действительности.

Исходя из выше изложенного, мы считаем необходимым подчеркнуть несомненную эвристическую ценность нашего исследования, связанную, в первую очередь, с возможностью взгляда как бы изнутри на процессы, происходящие в поле социологического производства и составляющих идеологическую тотальность науки, включенную в социокультурную матрицу социума. При этом особенно актуальным, с нашей точки зрения, является применения к исследованию теоретического ландшафта науки понятия дискурса власти, которое приобретает значение "интегрированного результата игры подвижных отношений неравенства" (М. Фуко). Другими словами, ученый изначально обречен на подчинение режиму "поднадзорной свободы", поскольку научный дискурс является тем механизмом, посредством которого одновременно и конституируется субъект, и поддерживается существующий символический порядок. Таким образом, в свете предложенного нами подхода социологический дискурс понимается не как "свободное" рассуждение об объектах социального мира, но как производная смысловых схем социолога, результирующая исследования социальной действительности в рамках исторически заданных объективных и субъективных структур социологического производства.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Фуко М. Воля к знанию / М. Фуко // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Пер. с франц. – М., Касталь, 1996. – 448 с.; 2. Барт Р. Лекции / Р. Барт // Избранные произведения. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994. – 616 с.; 3. Фуко М. Слова и вещи: археология гуманитарных наук [Электронный ресурс] / Пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой; Вступительная статья Н. С. Автономовой. – СПб.: А-скад, 1994. – Доступно на: http://yanko.lib.ru/books/cultur/foucault_le_s_mots_et_les_choses-gu.htm; 4. Маркова Ю. В. Социальная реальность социологического дискурса / Ю. В. Маркова // Социологические исследования. – 2007. – № 1. – С. 42-47; 5. Ревзина О. Г. Дискурс и дискурсивные формации / О. Г. Ревзина // Критика и семиотика. – 2005. – Вып. 8. – С. 66-78; 6. Фуко М. Археология знания / М. Фуко / Пер. с фр.; общ. ред. Б. Левченко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.; 7. Огурцов А. П. Научный дискурс: власть и коммуникация (дополнительность двух традиций) / А. П. Огурцов // Философские исследования. – 1993. – № 3. – С. 12-59; 8. Фуко М. Порядок дискурса // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Пер. с франц. – М.: Касталь, 1996. – 448с.; 9. Бейсенова Г. А. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти-образования / Г. А. Бейсенова // Образование и насилие: сб. статей / под ред. К. С. Пигрова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – С. 212-226; 10. Барт Р. От науки к литературе / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 616 с.; 11. Бурдьё П. Поле науки / П. Бурдьё // Социальное пространство: поля и практики. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. – 576 с.; 12. Канонов Ю. Л. Начало социологии. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2000.

УДК 316.42

СМЫСЛОЖИЗНЕННАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В СОЦИАЛЬНОЙ ЭВОЛЮЦИИ

Яковенко Андрей Вячеславович – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля

Анализируется трансформация смысложизненных проблем с учетом теории "трех волн" (аграрной, индустриальной и постиндустриальной). Констатируется принципиальное значение влияния промышленной, технологической, информационной и других революций на появление и обострение проблемы смысла жизни в его современном индивидуализированном измерении. Особое внимание уделяется исследованию роли различных направлений гуманитарной мысли и в частности экзистенциализма в формировании своеобразной интеллектуальной моды и соответствующего социально-культурного фона, в рамках которого актуализируется значение смысла как значимой категории научного познания, и смысла жизни как самостоятельной социальной проблемы.

Ключевые слова: смысл жизни, эволюция, аграрное общество, индустриальное общество, постиндустриальное общество, социальная проблема.

Аналізується трансформація смисложиттєвих проблем з урахуванням теорії "трьох хвиль" (аграрної, індустріальної та постіндустріальної). Констатується принципове значення впливу промислової, технологічної, інформаційної та інших революцій на появу та загострення проблеми смислу життя в його сучасному індивідуалізованому вимірі. Особлива увага приділяється дослідженню ролі різноманітних напрямків гуманітарної думки і зокрема екзистенціалізму у формуванні своєрідної інтелектуальної моди та відповідного соціально-культурного фону, в якому актуалізується значення смислу як важливої категорії наукового знання і смислу життя як окремої соціальної проблеми.

Ключові слова: смисл життя, еволюція, аграрне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство, соціальна проблема.

The article analyzes the transformation of the meaning-of-life problems taking into account the theory of "three waves" (agricultural, industrial and post-industrial). The author ascertains the crucial importance of the influence produced by industrial, technological, information and other revolutions on the emergence and sharpening of the problem of the meaning of life in its modern individualized dimension. Special attention is given to studying the role of the various areas of humanitarian thought and existentialism in particular in the formation of a specific intellectual fashion and corresponding socio-cultural background, in the frameworks of which the value of meaning as a significant category of the scientific knowledge is updated, as well as the meaning of life as an independent social problem.

Keywords: the meaning of life, evolution, agricultural society, industrial society, post-industrial society, social problem.

Смысл жизни – назначение человека, которое может состоять в чем угодно, кроме еды, поскольку без смысла прожить можно, а без еды – нельзя.
Е. Головаха "Альтернативный словарь"

Изучение социальной эволюции смысложизненной проблематики имеет не столько общетеоретическую, сколько прикладную актуальность. Практическая значимость исследовательских поисков в данном направлении позволяет точнее представить специфику и уникальность складывающегося под воздействием глобализационных факторов универсального социального пространства, отчетливее понимать причины обостренности многих социальных проблем, включая и такую "размытую" и "абстрактную" на первый взгляд проблему, как фрустрация смыслов жизни. В прежних сословно сегментированных обществах, заботящихся преимущественно о выживании своих членов и решающих при помощи религиозных запретов вопросы социального управления, действительно сложно найти место проблеме смысла жизни в ее нынешнем привычном звучании. Однако промышленные, технологические, информационные, научные, образовательные и другие революции

подготовили почву для того, чтобы, с одной стороны, сделать доминирующими идеи личной свободы, ответственности и самореализации, а с другой – инициировать проблему осмысления проживаемой жизни и осознания ее содержания. Можно даже, делая тактическую уступку критикам, считающим, что вопрос о смысле жизни "праздный", подчеркнуть: этот вопрос – праздный в "праздном обществе", которое (общество), несколько смягчив остроту удовлетворения витальных потребностей, предстает перед сложностями, связанными с определением смысла (смыслов) своего дальнейшего существования. Поэтому актуальным является обращение к характеристике основных этапов социального развития, с вычленением в них смысложизненную составляющую.

При оценке социологических разработок в данном исследовательском направлении сознательно проакцентировав внимание только на представителях украинской социологической мысли, поскольку полагаю, что, как в направлениях, касающихся оценки современных глобализационных процессов, так и в своеобразном "смысловом поле", можно опираться на достаточно представительный перечень отечественных авторов. В частности, специфические особенности глобализирующегося общества плодотворно изучают В. Бакиров, О. Балакирева, Л. Бевзенко, Е. Головаха, П. Кутуев, О. Куценко, С. Makeев, Б. Нагорный, А. Ручка, Л. Сокурская, А. Стегний, В. Танчер, В. Тарасенко, Н. Черныш, Н. Шульга и др. Общесмысловая и непосредственно смысложизненная проблематика представлена в работах В. Бакирова, В. Бурлачука, Е. Головахи, Н. Костенко, А. Ручки, Л. Сохань, Ю. Романенко, Р. Шульги. В то же время до сих пор характеристика этапов эволюционирования общества с позиций смысложизненной составляющей недостаточно освещена в украинской социологической литературе.

Цель публикации – представить трансформацию смысложизненной проблематики с учетом эволюции общественных отношений и определить влияние интеллектуальных разработок XX столетия на актуализацию проблемы смысла жизни.

Отметим, что представленная эволюция смысложизненных прерогатив будет базироваться преимущественно на концепции "трех волн" (аграрная, индустриальная и постиндустриальная), которой в различных интерпретациях придерживаются многие социальные исследователи (Д. Белл, П. Бьюкенен, Э. Тоффлер), и в которую, по моему мнению, вписывается с известными уточнениями и теория модерна и постмодерна как специфических характеристик индустриального и постиндустриального обществ. Так, например, Л. Ионин, ссылаясь на П. Велинга, отмечает точную увязку модернистского проекта с периодом "европейского Нового времени" и индустриального капитализма [1, с. 301-302].

С позиций теории "трех волн" эволюция проблемы смысла жизни связана с социально-историческим генезисом общественных отношений, ибо она проходит сущностную трансформацию от элитарного до эгалитарного уровня актуализации. Аграрная цивилизация в общесоциальном порядке воспроизводила смыслы праведного служения Богу и его представителям (император, царь, король) при доминировании смыслов-угроз. Смыслы жизни базировались на страхе перед санкциями (религиозные запреты) и были сфокусированы преимущественно на получении награды после физической смерти. В индивидуальном плане смыслы жизни целиком были (и остаются там, где аграрная и аграрно-индустриальная цивилизации продолжают доминировать) подвластны микро- и макроинтересам общины и регламентировались (регламентируются) ими. В большинстве случаев это даже не смыслы жизни, а смыслы условий для физиологического выживания, удовлетворения ограниченного набора потребностей с обещаниями в потусторонней жизни обрести "райские" условия.

Индустриальная цивилизация характеризуется сменой смысложизненных приоритетов с учетом новых социально-экономических реалий (промышленная революция, процессы урбанизации), постепенной секуляризацией и ростом образовательного уровня населения. В индустриальном обществе доминируют смыслы служения государству (политической системе, идеологии и т.п.). Имеет место противоречивое сосуществование смыслов-угроз и смыслов-разрешений. Возникают и широко пропагандируются смыслы, базирующиеся на постулатах индивидуальных свобод и значимости личностного выбора в направлении саморазвития. Фактически превалируют смыслы жизни, опирающиеся на представления о достижении минимально-среднего уровня достатка и карьерных притязаний, а также значительным образом связанные с деятельностью экономических и политико-идеологических образований (предприятие, корпорация, партия). В рамках индустриальной системы человеческая субъектность, как отмечает В. Бакиров, трансформируется в "квази-субъектность", превращая индивидуума в функциональный придаток, в деталь социальной машины [2, с. 14].

Поступательный и сложный переход от индустриальной к постиндустриальной цивилизации в макросоциальном плане характеризуется декларированием светских общегуманистических смыслов жизни (десакрализация войн, условности религиозного, политического, идеологического размежевания в рамках всепланетарного социального порядка и т.д.). Начинают доминировать смысло-разрешения. Тотальное влияние религиозных и идеологических доктрин сменяется более гибкими,

анонимизированными и личностно направленными каналами влияния. На индивидуальном уровне преобладают смыслы самореализации, творческой деятельности, достижения высокого уровня достатка и общей удовлетворенности жизни (концепт индивидуального счастья). "В условиях постиндустриализма, – как отмечает Л. Сокурская, – не личное обогащение, а самореализация, возможность личностного развития играют решающую роль..." [3, с. 357].

Актуализации смыслов жизни как значимой социальной проблемы в условиях постиндустриального общества способствуют ключевые факторы, формирующие новые социальные условия, а именно: технологические (формирование единой сложной и по целому ряду сегментов глобально небезопасной технологической инфраструктуры), информационные (мировые СМИ и Интернет-ресурсы), коммуникационные (скорость, многоканальность и объемы общения), медико-биотехнологические (прорывные открытия, усовершенствующие возможности по продолжению сроков физической жизни и расширяющие возможности влияния на человеческое сознание), культурные (идеи мультикультурализма), военные (появление и развитие оружия массового поражения, угрожающего общечеловеческой цивилизации и сдерживающего возникновение широкомасштабных войн), идеологические (антиклерикализм, либерализм, социализм, коммунизм), образовательные (унификация форм и методов образования, доминирование светских подходов относительно оценки процессов и явлений, общегуманистический рефрен, акцентирование внимания на саморазвитии и самосовершенствовании, постоянное увеличение количество людей, получающих образование, в том числе высшее).

Особую роль в актуализации (и даже популяризации) проблемы смысла жизни необходимо отвести своеобразной интеллектуальной революции. Индустриальная цивилизация дала толчок многим направлениям социальной мысли, где категория "смысл" стала звучать акцентировано. С конца XIX века закладываются социально-философские традиции толкования смысла в самых широких его содержательных контекстах – от семантического до феноменологического. И хотя в ряде известных (по сути своей "знаковых") направлениях теоретизирования непосредственно о смыслах жизни речь либо не идет либо данная тема затрагивается периферийно, тем не менее, следует их обозначить как минимум по двум причинам:

- в большинстве известных школ и направлений современной социально-философской мысли категория "смысл" становится ключевой, что позволяет затем обращаться и к словосочетанию "смысл жизни" как к устойчивому научному понятию;

- все многообразие семантических, лингвистических, логических, герменевтических, феноменологических, экзистенциальных и иных теорий и концепций, связанных прямо и даже косвенно с темой смысла, создало (и продолжает поддерживать) устойчивый интеллектуальный фон, интеллектуальную моду, интеллектуальную атмосферу, которая влияет на умонастроения тех, кто стремится к жизненному самоопределению.

Своеобразного рода фетишизации категории "смысл" можно продемонстрировать на известном положении Л. Ионина о тождественности процесса возникновения культурной реальности и процесса осмысления. "Все, чем и в чем человек живет: от мифа до современных технических устройств, от поэзии до основополагающих социальных институтов, – все это культурные реальности, родившиеся из осмысленного социального поведения и имеющие смысл для каждого человеческого существа. Общество в целом также является культурным установлением, ибо оно основано на осмысленном поведении, а не на инстинктивном реагировании, свойственном животному миру. Все чисто природное смысла не имеет" [1, с. 35]. Данную мысль можно продолжить и в том ключе, что и смысл жизни становится одним из атрибутов осмысления человеком собственной культурной, отличной от животного мира природы.

Принято разделять несколько основных течений, в которых "смысл" выступает в качестве либо основной, либо принципиально важной категории, в частности логико-семантическое (Г. Фреге), герменевтическое (Х.-Г. Гадамер), феноменологическое (Э. Гуссерль), экзистенциальное (М. Хайдеггер). Применительно к нашему предмету исследования главное значение имеют те направления научного знания, которые не занимаются исключительно или преимущественно оценкой и анализом деятельности сознания индивидуумов, проблематикой межличностной коммуникации, а выходят на общесоциальные пласты, больше внимания уделяют взаимозависимости установок, настроений, переживаний личности и конкретных общественных условий. Здесь в первую очередь следует указать на такое достаточно размытое интеллектуальное течение, как экзистенциализм. Будучи органическим порождением XIX века, экзистенциализм стал доминирующим течением XX века. Примечательно, что данное понятие употребляется в качестве характеристики во всех главных направлениях гуманитарного знания (экзистенциальная философия, экзистенциальная социология и экзистенциальная психология). При всей пестроте персоналий, взглядов, позиций, аргументации и даже стилей (от журналистско-литературного до

соціально-філософського) ряд принципіальних моментів, касаючихся смисложизненних контекстів, совпадає, і його можна обозначити наступним образом:

- в дослідницькому полі будь-якого напрямку (літературного, соціально-психологічного, філософського) головне значення має людина во всем многообразии його особистих і міжособистих проявлень;

- людина породжує значення і завдяки людині значення взагалі з'являється як соціальний, психологічний, філософський, лінгвістичний, герменевтичний і т.п. феномен;

- принципіально значимо розуміння особистістю своїх внутрішніх протиріччів, особливостей діяльності свідомості і ролі діяльних виборів, які він здійснює або не здійснює;

- ідея свободи стає серйозним особистим випробуванням, вимагаючи самоопределення і відповідального поведіння. "Цивілізованого" людину супроводжує тривога (страх).

Останнє (фабула страху) вкрай не обов'язково відносити до нових феноменів соціальної дійсності. На зміну страху релігійному, базуючомуся на постійному очікуванні "карі пань", приходять анонімний страх, включаючи і переживання безглуздя свого існування. Епітети при описанні якості переживань можуть відрізнятися, наприклад: "страх" у С. Кьерегора, "тривога" у К. Яспера, "скука" у А. Камю. Але ключовою виступає ідея переосмислення свого життєвого шляху і правильності смислового вибору (або взагалі постановка питання про необхідність вибору смислу життя) після внутрішнього потрясіння. А. Камю дає описання, яке потім буде неодноразово повторюватися в різних інтерпретаціях: "Підйом, трамвай, чотири години в конторі або на заводі, обід, трамвай, чотири години роботи, вечеря, сон; понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, все в тому ж ритмі – ось шлях, по якому легко йти день за днем. Але іноді виникає питання "чому"? Все починається з цього окрашеного недоумінням скуки" [4, с. 229-230]. Останній тезис особливо важливий в контексті розуміння зміни загальної смислової складової – людина сам повинен вибирати значення своєї життя, іноді задумавшись про своє існування. Український соціолог Н. Шульга після десятиліть після А. Камю, в недавній книжці "Дрейф на обочину" висловлюється в аналогічному ключі: "Почувствовавши обмеженість і бідність таких цінностей, як кар'єра, гроші, розкіш, влада, людина починає ставити "вічні" питання про значення життя. І тоді серед інших перед людиною виникає питання: "А заради чого я приношу всі ці жертви – роблю не те, що мені хочеться, спілкуюсь не з тими, з ким хотілось би, відпочиваю не так, як бажаю"? Чому кожен крок повинен відноситися до нав'язаних мені стандартів лише заради того, щоб це сприяло моєму успіху, моєму кар'єрному зльоту? Життя йде, а я не належу собі, своєму уявленню про те, який життєвий шлях хотіло б жити" [5, с. 257-258].

Соціокультурні істини інтелектуальної традиції, яку сьогодні прийнято називати екзистенціалізмом, також неопосередкованим образом пов'язані з кардинальними трансформаціями, обумовленими зміною аграрної цивілізації в початку на аграрно-промисловою, а потім і на промислово-аграрну. Почувши себе завдяки першій, а потім і другій світовій війні "глобально-маленькими" і безпорадними, багато інтелектуалів стали надавати значення особливе місце в досягненні особистості, суспільства і навіть всесвіту.

При дослідженні соціальної проблеми значення життя в глобалізуючомуся суспільстві доречно застосувати підхід, який використовує Л. Іонін по відношенню до нерівностей. Заснувшись на розробках К. Едера, російський дослідник відзначає, що різні об'єктивні нерівності в звичному для нас складно класифікованому і стратифікованому суспільстві не тільки усвідомлюються (чого не було в простих суспільствах), але і "інтерпретуються з точки зору ідеалу рівності. Тому вони сприймаються як факти соціальної нерівності і стають предметом суспільного дискурсу, так і причиною багатьох класових і інших конфліктів" [1, с. 299]. Подібного роду оцінку можна в повній мірі проєцирувати і на смислове простір. В промисловому суспільстві не тільки відбувається актуалізація теми значення життя, але і чітко формуються зразкові критерії виконання життєдіяльності як осмисленої і навіть осмислено щасливою. І на цій основі виникають численні внутрішні і міжособистісні конфлікти, створюючи складні зони соціальної напруженості, більш чітко проявляючі себе вже в постпромисловому суспільстві.

Собственно ж соціальна проблема значення життя в умовах постпромислового суспільства набуває багаторівневу структуру, де в якості своєрідних макроблоків виділяються три рівня. Перший рівень – собственно глобальний, на якому сконцентрована смислова проблематика розвитку загальнопланетарного соціума. Другий рівень – рівень функціонування соціальних інститутів. Третій – особистий. На першому рівні ми маємо в якості основних два проблемних вектори: від глобального до локального, (т.е. загальний кризис в конструюванні і ретрансляції дійсних і дійових загальноцивілізаційних смислів розвитку), і від локального до глобальному

(сложности определения смысловой канвы поведения в рамках вызревающих задач самореализации в условиях становления планетарной цивилизации). На втором существуют проблемы, возникающие при трансформациях социальных институтов, что находит свое проявление в том числе и в кризисе смысловых установок, ретранслируемых социальными институтами в условиях перехода от индустриализма к постиндустриализму. И на третьем уровне – общая фрустрированность смыслового поля значительного числа индивидуумов в условиях становления глобального социума и существенной динамизации различных аспектов социальной жизни.

Оценка изменений, происходящих в сфере смыслового поля с учетом теории "трех волн", позволяет утверждать, что смыслы жизни – это социальная проблема, прежде всего, постиндустриального общества, существование которой при этом выступает свидетельством его развития.

Появление идеологий, философских течений и общественных движений, провозглашающих свободу личности как базового постулата социальных преобразований, явилось отражением фундаментальных изменений в социально-экономическом укладе передовых стран Европы и Северной Америки, а в последующем – в большинстве стран мира. Смысловая (в самом широком значении данного термина) и смысловожизненная тематика после периода социальных потрясений начала прошлого столетия выступила одним из духовных и социальных оснований анализа социальных процессов. Большинство наиболее популярных социально-философских течений прямо или косвенно поставили на одно из ключевых мест проблему личностного смысла жизни, смысла жизни развития локальных социумов, глобального сообщества и мироздания. Заданный таким образом индустриальным и постиндустриальным обществами смысловожизненный тренд будет становиться все более отчетливым как с позитивной (поиск и реализация социально ответственных смыслов жизни), так и с негативной (фрустрация, опустошенность, безверие) его составляющей.

Литература: 1. Ионин Л. Г. Социология культуры [Текст]: учеб. пособие для вузов / Л. Г. Ионин; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427, [5] с. – (Учебники Высшей школы экономики). 2. Бакіров В. С. Історичні форми ціннісної свідомості / В. С. Бакіров // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2001. – № 527. – С.9-13. 3. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурянская. – Харьков. : Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2006. – 576 с. 4. Камю А. Миф о сизифе. Эссе об абсурде / А. Камю; [пер. с фр. А. М. Руткевича] // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1990. – 398 с. 5. Шульга М. О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М. О. Шульга. – К. : ТОВ "Друкарня "Бізнесполіграф", 2011. – 448 с. Мова рос.

УДК 316.728.

ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР ПОВСЯКДЕННОСТІ: ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Живілова Маргарита Сергіївна – аспірантка кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розкривається специфіка просторового виміру повсякденності. Повсякденність розглядається як система, що утворюється речовим, просторовим та часовим вимірами. Під простором повсякденності розуміється специфічна система координат, яка пронизує суспільний простір і обумовлена конструктами здорового глузду, які є продуктами культури. Базуючись на цій системі координат, індивід реалізує рутинізовані дії і завдяки цьому освоює та об'єктивує реальність.

Ключові слова: простір повсякденності, просторово-часовий континуум повсякденності, конструкти здорового глузду, ідеалізація, життєвий світ, позиції "Тут" і "Там", Ми-відносини.

В статье раскрывается специфика пространственного измерения повседневности. Повседневность рассматривается как система, образованная вещественным, пространственным и временным измерениями. Под пространством повседневности понимается специфическая система координат, которая пронизывает общественное пространство и обусловлена конструктами здравого смысла, которые являются продуктами культуры. Базируясь на данной системе координат, индивид реализует рутинизированные действия и благодаря этому осваивает и объективирует реальность.

Ключевые слова: пространство повседневности, пространственно-временной континуум повседневности, конструкты здравого смысла, идеализация, жизненный мир, позиции "Тут" и "Там", Мы-отношения.

The article reveals the specific of spatial dimension of daily life. Daily life is seen as a system formed by material, spatial and temporal dimensions. The space of daily life is a specific coordinate system that pervades the space of society and is due to the constructs of common sense, which are products of culture. Based on this coordinate system, people make routinized actions and thereby develop and objectify reality.

Keywords: space of daily life, the space-time continuum of daily life, common-sense constructs, idealization, life-world, the position of "Here" and "There", We-relation.

Інтерес соціології до повсякденного світу людини актуалізувався наприкінці ХХ ст. і був пов'язаний із пошуками нових шляхів розвитку науки¹. Теоретичною базою для цього слугували класичні роботи Е. Гуссерля, А. Шюца, П. Бергера та Т. Лукмана, І. Гофмана, Г. Гарфінкеля. Посилення інтересу соціології до мікрорівня соціальної реальності характеризують як зміну парадигм [3]. П. Штомпка визначає наведені процеси як появу "третьої соціології" – "соціології соціальної екзистенції (соціального існування), – слідом за "першою соціологією" соціальних цілісностей – організмів, систем ... та "другою соціологією" соціальних "атомів" – поведінок, дій" [4, с. 4]. Для "соціології соціальної екзистенції" занурення у повсякденне стало інструментом пізнання макроструктур, які "фактично існують не десь далеко, а всередині нашого соціального існування і пронизують зсередини найпростіші повсякденні явища, в яких ми рутинно беремо участь" [4, с. 8]. Характеризуючи "соціологію соціальної екзистенції", П. Штомпка акцентує увагу на методах схоплення мікрорівня соціальної реальності, якими виявляються методи візуальної соціології: дослідження фото- та відеодокументів [5]². Інтерес "соціології соціальної екзистенції" зосереджений в основному не на розвитку теорії повсякденності, а на змістовній складовій повсякденного світу людини: на щоденно повторюваних, звичних і тому непомітних практиках. Приміром, аналізуючи розвиток соціології повсякденності в Німеччині, К. Г. Барбакова та В. А. Мансуров [1, с. 302], наводять широке коло досліджуваних проблем повсякденного світу, серед яких до питань теорії

© Живілова М. С., 2012

¹ Детальний аналіз передумов посилення інтересу до повсякденного див.: [1, 2].

² У вітчизняній соціології для аналізу повсякденного життя Н. В. Паніною була запропонована методика дослідження повсякденних подій, яка була реалізована в опитуванні по вивченню суспільної думки населення України „Омнібус – 2007” [6, с. 7].

повсякденності відноситься тільки одна тема – форми структурування часу в повсякденності. Темпоральні характеристики повсякденності мають більш інтенсивне вираження (саме слово "повсякденне" відносить нас до часової характеристики – розподілу доби на день та ніч), ніж просторові. Показним в цьому є ритмоаналіз А. Лефевра. Досліджуючи специфіку міського життя, А. Лефевр звертається до міської повсякденності. Повсякденність, з одного боку, "прагне" до повторювання певних інтервалів часу чи процесів, і таким чином "уніфікує основні сфери соціального життя" [7, с. 35], з іншого – "виробляє зміни таким чином, щоб привнести враження швидкості у монотонність" [7, с. 35]. Повторювані інтервали та процеси є ритмами міста. Хоча А. Лефевр стверджує, що простір та час неможливо аналізувати відокремлено один від одного (ритми є поєднанням простору, часу та енергії) [8, с. 15], повторюваність та тривалість залишаються основними характеристиками ритмів, оскільки ми можемо сприймати ритм тільки у взаємозв'язку із іншим ритмом, тобто у послідовності, яку вони утворюють. Дослідження просторового вираження повсякденних практик не є розповсюдженим. В цьому напрямку на увагу заслуговує робота "Простір повсякденності в європейській культурі" [2] російського культуролога В. Д. Лелеко. Детально розглядаючи стан досліджень повсякденності, він доходить висновку, що осмислення накопиченого про повсякденне життя матеріалу повинне проходити крізь призму теоретичної моделі повсякденності достатньо високого рівня узагальнення. Така модель повинна враховувати не тільки змістовну складову повсякденності, а і просторово-часовий континуум, в якому повсякденність реалізується. Концепція простору повсякденності запропонована В. Д. Лелеко має культурологічну специфіку. Дослідник визначає простір повсякденності як "місце, територію, де проходить повсякденне життя, де відбуваються повсякденні події" [2, с. 180]. На наш погляд, простір повсякденності є складнішим, і зведення його до місця, в якому відбуваються та розташовуються повсякденні практики, є тільки попереднім визначенням. З огляду на це, мета статті полягає у відповіді на питання, яким чином просторовість впливає на організацію повсякденності і чи можливе соціологічне дослідження повсякденності без урахування її просторового вираження? Для цього нам необхідно звернутися до теоретичних витоків соціології повсякденності – феноменологічної філософії Е. Гуссерля – і простежити, який розвиток отримали ідеї, пов'язані із просторовим виміром повсякденного.

В роботі "Ідеї до чистої феноменології та феноменологічної філософії" [9] Е. Гуссерль розвиває вчення про трансцендентальну феноменологію. Він виокремлює науки про факти (всі науки про світ) та науки про сутності (такі науки, як геометрія, чиста логіка, чиста математика) [9]. Трансцендентальна феноменологія – це наука про сутності взагалі, яка діє через процедуру ейдетичної редукції від психологічного феномена до чистої "сутності" – через ідеацію – углядання сутності із першоджерела. Для характеристики сукупності матеріальних сутностей Е. Гуссерль використовує поняття "регіон" (яке в подальшому буде застосоване І. Гофманом в його драматургічному підході для характеристики переднього та "закулісного" плану виконання ролей). Поряд з матеріальним "регіоном" природних явищ існує формальний "регіон" як пуста форма регіону взагалі, і тоді такий чистий сутності регіону відповідає ейдетична наука регіону. Ми не ставимо собі за мету дослідити тонкощі філософії Е. Гуссерля, але аналіз творчого доробку Е. Гуссерля, який був зроблений А. Шюцем [10], дозволить нам краще зрозуміти основні ідеї феноменології.

А. Шюц пише, що основне філософське питання, яке ставить Е. Гуссерль, звучить так: яким чином можливий спільний світ спільних інтенціональностей? Слід пояснити, що інтенціональність стосується характеру мислення індивіда і була відкрита Ф. Brentano, який стверджував, що "будь-який досвід нашого мислення неминуче відсилає нас до об'єкту цього досвіду" [10, с. 165]. Тобто теорія Е. Гуссерля будується навколо наступних питань: яким чином можлива колективна інтерсуб'єктивність, якщо кожен має доступ тільки до своїх інтенціональностей? Яким чином Я може усвідомлювати існування Іншого та своє існування? А. Шюц підкреслює, що адекватної відповіді на це питання не має.

Для нашого розгляду важливі ще декілька аспектів. По-перше, це виокремлення Е. Гуссерлем поняття "життєвого світу" (Lebenswelt), тобто непроблематизованого, такого який ми сприймаємо як даність. Непроблематизоване знання життєвого світу (чи допредикативне, висловлюючись мовою Е. Гуссерля) виступає як докса: "Сукупність виразів буденної думки, вкорінених переказів та уявлень, того, що приймається на віру, без обговорення та обмірковування, як належне і пов'язане із здоровим глуздом" [11, с. 33]. По-друге, це введення до розгляду життєвого світу позицій "Тут" (hic) і "Там" (illic): ""Тут" є нульовою точкою системи координат, за допомогою якої індивід організує життєвий світ у зони реальної та потенціальної досяжності <...>. Система координат Іншого має нульовий пункт, який звідси (Here) бачиться як Там (There), але який є його "Тут"" [10, с. 157–158]. Тобто людина займає певне місце в життєвому світі і відповідно до цього місця ідентифікує свою позицію та позиції інших людей.

В подальшому ці ідеї розвиває А. Шюц. Він стверджує, що "соціальний світ разом із "альтер его", які знаходяться в ньому, організується навколо Я людини як центру відповідно до різних ступенів близькості та

анонімності" [10, с. 76]. Отже, моє Я (моє "Тут") є центром, у безпосередній близькості із яким знаходяться "альтер его", далі розташовуються ті, із ким я поділяю простір та час, і кого я знаю більш-менш близько, потім розташовуються люди, із якими мене пов'язують різноманітні відносини, але особистості яких не представляють для мене цікавості [там же]. За А. Шюцем, точкою відліку аналізу повсякденності стає положення індивіда в цьому світі, тобто його здатність займати певне місце. Місце індивіда розуміється у широкому сенсі, не обмежуючись просторовими характеристиками, але враховуючи їх. Окрім того, що кожна людина займає певне місце, вона є заглибленою у власну біографічну ситуацію. Біографічна ситуація обумовлює наше сприйняття реальності і виявляється індивідуальною.

Але яким чином тоді ми можемо розуміти один одного, якщо наші місця та біографічні ситуації виявляються специфічними? Для подолання цього ускладнення розум вдається до процедури ідеалізації: "<...> все наше знання про світ, як буденне, так і наукове, містить конструкти, тобто набір абстракцій, узагальнень, формалізацій та ідеалізацій, відповідно до певного рівня організації мислення" [10, с. 8]. Перша ідеалізація полягає у "взаємозамінюваності точок зору" [10, с. 13] ("моє тут стає його тут"), друга – у "відповідності систем релевантностей" [10, с. 13], тобто "кожен з нас відбирає та інтерпретує реально чи потенційно спільні нам об'єкти та їх властивості однаковою шляхом" [10, с. 13].

Ці дві ідеалізації складають "всезагальний тезис взаємності перспектив" та "виявляються конструктами, що типізують та замінюють здобуті з особистого досвіду об'єкти мислення" [10, с. 13]. Людина орієнтується у світі завдяки типізованим конструктам здорового глузду, які занурені у повсякденне життя і на перший погляд непомітні. А. Шюц описує процедуру дії типізованих конструктів таким чином: "Те, що переживається в досвіді реального сприйняття об'єкту, аперцептивно передається будь-якому іншому подібному об'єкту, який сприймається лише як тип. Реальний досвід підтверджує чи не підтверджує моє передбачення (антиципацію) типової подібності з іншими об'єктами" [10, с. 11]. При цьому антиципація відіграє важливу роль у конструюванні типів, тому що її суть полягає у гіпотетичному уявленні біографічної ситуації та системи цінностей іншої людини. Важливу роль в утворенні та передачі типізованих конструктів відіграють безпосередні "Ми-відносини" (We-relation): "Перебування з ким-небудь в спільному просторі значить, що певний сектор зовнішнього світу, що містить об'єкти, які представляють інтерес для нас обох, однаково доступний як мені, так і моєму партнеру. <...> товариші (consociates) взаємно залучені в біографії один одного, вони разом зростають, живуть, можливо сказати, в чистому Ми-відношенні" [10, с. 19].

А. Шюц підкреслює той факт, що велика частка нашого знання про світ передана нам нашим оточенням. Оточення також навчає тому, як люди "повинні створювати типізовані конструкти відповідно до системи релевантностей, яка прийнята в їх соціальній групі" [10, с. 17]. Набір відповідних типізацій утворює наявне знання (knowledge at hand), яке дане людині у формі непроблематизованого досвіду [10, с. 11]. "Knowledge at hand" подібне, як ми бачимо, допредикативному знанню життєвого світу Е. Гуссерля.

У соціології повсякденності А. Шюца повсякденний світ – це найвища реальність, в якій утворюються конструкти першого порядку (конструкти здорового глузду, на основі яких типізується весь життєвий світ), які є базою для виникнення конструктів другого порядку (конструктів соціальних наук). Повсякденній реальності людини притаманна певна специфічність та "привілеї" над світами сну, фантазії, уяви та іншими кінцевими сферами значень, тому що тілесність, рухова активність надає змогу втілювати проекти дій у зовнішній світ і таким чином перетворювати його [12]. Невтілені проекти дії залишаються мріями, фантазіями та уявами. Існування в повсякденній реальності можливо завдяки природній установці на реальність зовнішнього світу, в якому здійснюються наші дії; напруженню свідомості; досяжності світу для діючої людини. Конструкти здорового глузду, фрейми та інші схематизовані утворення, що структурують наш досвід, виявляються продуктами культурної системи і мають надіндивідуальний характер. В цьому відношенні повсякденний світ виступає втіленням макроструктури на мікрорівні, але характер подальшого функціонування цих надіндивідуальних утворень підпорядковує всі інші сфери життя (опосередковує їх) і тому визначається А. Шюцем як найвища реальність.

Концепція "регіону" Е. Гуссерля із певними модифікаціями, як було зазначено вище, отримала розвиток в драматургічному підході та аналізі фреймів І. Гофмана. В роботі "Представлення себе іншим у повсякденному житті" [13] автор присвячує окрему главу книги зонам та зональній поведінці (чи регіону та регіональній поведінці, залежно від перекладу першоджерела). Він стверджує, що "зону виконання [ролі – прим. М.Ж.] можливо визначити як будь-яке місце, в якому сприйняття виконання так чи інакше обмежено. <...> Якщо конкретне виконання прийняти за точку відліку, то іноді для позначення місця, де дається вистава, зручно використовувати термін "зона переднього плану", чи "фронтальна зона дії" [13, с. 143]. Подібній "сценічній" локалізації виконання ролі відповідає концепція "локала" Е. Гіденса, яку він розвиває в роботі "Сучасна критика історичного матеріалізму" (Т. 1. – 1981, Т. 2. – 1985) [14, с. 150]. Е. Гіденс використовує поняття "локал" замість поняття "місця" і вважає, що локалі "передбачають розміщення

(settings) взаємодій, враховуючи фізичні аспекти розміщень – їх "архітектуру" – в якій сконцентровані системні аспекти інтеракції та соціальних відносин" [14, с. 150]. Е. Гіденс додає, що "ці найближчі аспекти розміщень постійно використовуються тими, хто взаємодіє, в їх "рутинній практиці", що має велике значення для смислової складової взаємодії. Так, будинок чи квартира "регіоналізовані" не просто в тому сенсі, що в них наявні різні кімнати, а ще й в тому, що ці кімнати використовуються для різних цілей" [14, с. 150]. Отже, існування у спільному просторі та часі впливає на утворення та передачу конструктів здорового глузду, які дозволяють типізувати соціальну реальність і подолати індивідуальність перспектив. Просторова система координат, в якій ми існуємо, стає умовою для виконання ролей (розділення простору на передній та задній плани, чи приватний та публічний) та розміщення повсякденних практик.

Для подальшого висвітлення просторового виміру повсякденності необхідно детально розглянути, згадувану на початку статті, концепцію повсякденності як системного утворення В. Д. Лелеко. Концепція засновується на системному підході до визначення культури М. С. Кагана [15] (згідно із яким дослідження предмету передбачає наявність елементно-структурного, функціонального та історичного компонентів, а також має відповідати принципам необхідності та достатності). В. Д. Лелеко виокремлює в повсякденності наступні елементи [2, с. 65]: предметно-речовий ряд, ряд подій, набір сценаріїв поведінки (повсякденних ритуалів тощо). Предметно-речовий ряд та ряд подій втілюються в умовах просторово-часового континуума. Ряд подій втілюється у часовому вимірі континуума, який передбачає наступні рівні: а) природно-космічний (визначається через добове обертання Землі навколо власної вісі та її положення відносно Сонця); б) природно-біологічний (чергування періодів сну та активності); в) календарний (чергування будніх та святкових днів) [2, с. 72-73]. Основною мірою рівнів є доба. Предметно-речовий ряд існує за умов просторового виміру [2, с. 79], який має три модуси: а) фізичний простір (центрований навколо оселі людини і розподіляється на зовнішню та внутрішню зони відносно до оселі); б) перцептуальний простір (простір, що ми безпосередньо сприймаємо в повсякденному житті); в) простір концептуальний (чи культурний) ("представляє фізичний та перцептуальний простір повсякденності, в якому реалізуються культурні змісти повсякденної дії людини" [2, с. 80-81]).

Незважаючи на те, що дослідник пропонує плідну концепцію простору повсякденності з урахуванням фізичної, ментальної та культурної складових, його концепція, на наш погляд, орієнтована на визначення простору повсякденності з огляду на його культурне навантаження (через вимір речей та подій). Натомість інтерес соціолога, з нашої точки зору, організований навколо того, яким чином вище наведені рівні просторового виміру повсякденності взаємопов'язані і як впливають один на одного. Простір повсякденності є специфічним утворенням і не може бути зведеним до фізичного чи соціального просторів. Він представляє собою те, як реальні просторові умови існування людини поєднуються із здатністю індивіда втілювати в реальність проекти своїх дій, і таким чином творити культуру. Просторовий вимір повсякденності центрований навколо індивіда та його місця проживання. Приватний простір оселі людини стає першим простором, який вона освоює, в подальшому виходячи за його межі. Парадокс полягає в тому, що хоча центром простору повсякденності завжди виступає Я діючого індивіда, конструкти здорового глузду дозволяють розуміти одне одного, незважаючи на наявність індивідуальних перспектив.

Отже, просторовий вимір є не менше важливим за часовий при характеристиці повсякденності як певної реальності, яка пронизує всі інші сфери життя. Перебування в одному й тому ж просторово-часовому континуумі в процесі безпосередніх Ми-відносин сприяє засвоєнню, створенню та перетворенню знання про цей світ, яке в подальшому приймає форму непроблематизованого завдяки його осягненню, і становить таким чином сукупність нашого наявного знання (knowledge at hand). Орієнтація в життєвому світі, базою для функціонування в якому стає наявне знання, здійснюється через усвідомлення того, що моє Я здатне займати певне місце в цьому світі. Таке усвідомлення здійснюється під впливом розуміння, що Інші Я, які існують окремо від мене, теж мають свої місця. Звідси моє місце визначається як моє "Тут", а місця Інших як їх "Там". Простір повсякденності завжди центрований навколо індивіда та його місця проживання. Але завдяки процедурам ідеалізації, до яких вдається людській розум, просторове та часове вираження повсякденності поділяється всіма індивідами, з урахуванням тих культурних передумов, які прийняті в суспільстві. Простір повсякденності виявляється специфічною системою координат, яка пронизує суспільний простір і обумовлена конструктами здорового глузду (які, у свою чергу, виявляються продуктами пануючої культури). Засновуючись на цій системі координат, індивід реалізує рутинізовані дії і завдяки цьому освоює та об'єктивує реальність. Соціологічне дослідження повсякденності не може обмежуватись тільки вивченням часового виміру повсякденності, тому що конструкти, які її утворюють, виникають, розвиваються та перетворюються в єдиному просторово-часовому континуумі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Барбакова К. Г. Проблема повседневности и поиски альтернативной теории социологии / К. Г. Барбакова, В. А. Мансуров // ФРГ глазами западногерманских социологов: Техника – интеллектуалы – культура. – М. : Наука, 1989. – С. 296–392; 2. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре [Электронный ресурс] / В. Д. Лелеко. – СПб. : Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств, 2002. – 220 с. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/461703/>; 3. Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей / Наталия Козлова // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 47–56; 4. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / Петр Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 3–13; 5. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования / Петр Штомпка. – М. : Логос, 2007. – 168 с.; 6. Середа В. Один день из жизни украинского социума / В. Середа // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 5–23; 7. Лефевр А. Повседневное и повседневность [Электронный ресурс] / Анри Лефевр // Социологическое обозрение. – 2007. – Том 6. – № 3. – С. 33–36. – Режим доступа: <http://sociologica.hse.ru/2007-6-3/27738373.html>; 8. Lefebvre H. Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life [Электронный ресурс] / Henri Lefebvre. – London and New York : Continuum, 2004. – 160 p. – Режим доступа : <http://books.google.com.ua>; 9. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Эдмунд Гуссерль. – М. : ДИК, 1999. – Т. 1. – 311 с.; 10. Щюц А. Методология социальных наук / А. Щюц // Избранное : Мир, светящийся смыслом. – М. : РОССПЭН, 2004. – 1056 с. – Серия : "Книга света"; 11. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьё. – СПб. : Алетейя; М. : Институт экспериментальной социологии, 2007. – 288 с.; 12. Schutz A. On multiple realities [Электронный ресурс] / Alfred Schutz // Philosophy and Phenomenological Research. – 1945 – Vol. 5. – # 4 – P. 533–576. – Режим доступа: <http://www.scribd.com/doc/48632551/Schutz-On-multiple-realities-PPR-1945>; 13. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – М. : КАНОН-ПРЕСС, 2000. – 304 с.; 14. Филиппов А. Ф Социология пространства. – Санкт-Петербург: "ВЛАДИМИР ДАЛЬ", 2008. – 290 с.; 15. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – СПб : ТООТК "Петрополис", 1996. – 416 с.

УДК 316.25 : 316.647.82

СОЦІАЛЬНА ДИСКРИМІНАЦІЯ ТА СТИГМАТИЗАЦІЯ ЗА ОЗНАКОЮ СТАТІ З ПОЗИЦІЇ ПОСТСТРУКТУРАЛІСТСЬКОЇ ТА ДРАМАТУРГІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Полієнко Владислава Валеріївна – аспірантка кафедри історії та теорії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті викладені особливості розгляду соціальної дискримінації та стигматизації за ознакою статі в постструктуралістській та драматургічній соціології, та запропоновано спосіб використання пояснювального потенціалу цих теорій на теренах сучасного суспільства соціології на теренах сучасного суспільства.

Ключові слова: дискримінація, стигматизація, стигма, ідентичність, гендерна ідентичність.

В статье представлены особенности рассмотрения социальной дискриминации и стигматизации по признаку пола в постструктуралистской и драматургической социологии. Предложено способ использования объяснительного потенциала данных теорий в рамках современного общества.

Ключевые слова: дискриминация, стигматизация, стигма, идентичность, гендерная идентичность.

The article presents specific expounded features of the consideration of social discrimination and stigmatization by gender in poststructuralist and dramaturgical sociology. The author suggests the method of using of explanatory capacity of types and forms of social discrimination and stigmatization of gender in poststructuralist and dramaturgical sociology in the modern society.

Keywords: discrimination, stigmatization, stigma, identity gender identity.

Вивчення гендерної проблематики в межах соціології завжди викликає суперечності. Тут накладається відбиток складності самої проблематики, щодо якої соціологічна теорія продовжує тривалі дискусії та виходить на широке коло міждисциплінарних зв'язків. Інтерес до гендерної проблематики виникає, частіше за все, стихійно, в результаті якогось зовнішнього поштовху. Зазвичай та сама гендерна ідентичність здається чимось звичним, само собою зрозумілим, таким, що не потребує пояснення та вивчення через досить стереотипне уявлення про неї, яке сформувалось у суспільстві та передається нам у ході первинної соціалізації. І лише за умови якихось помітних змін чи трансформацій загострюється увага до цієї тематики. Щоразу зіштовхуючись із новими обставинами розвитку та функціонування гендерної проблематики (міжкультурні конфлікти, віртуалізація соціальних відносин тощо), соціологія не завжди в змозі адекватно дати відповідь на ці виклики, і змушена ad hoc створювати теоретичний інструментарій, щоби описати та пояснити їх. Це призводить до відсутності чітких систематизованих знань в межах проблематики гендеру та, тим самим, дозволяє зрозуміти, що проблема все ж.

Недостатність гендерних досліджень призводить до того, що в межах соціології відбувається здебільшого констатація наявності певних емпіричних фактів в гендерній проблематиці, які, тим не менш, потребують теоретичного пояснення. Наприклад, класифікація того, які саме фактори можуть спричинити зміни в сфері гендеру. Таких факторів може бути декілька:

- 1) Культурна глобалізація та культурна дифузія, які призводять до формування нових гендерних субкультур;
- 2) Індивідуалізація як процес, що призводить до такого чинника як неповторність кожної людини;
- 3) Зміни в соціальних системах, які виражають потенціал діяльності людини. Термінологією постструктуралістів, зокрема П. Бурдьє, це можна назвати агентністю – розуміння природи діяльності людини та її потенціалу. Проблема агентності, у свою чергу, впирається в проблему самодостатності та несамодостатності людини, а це, зокрема, має значення в контексті гендерних відносин (самодостатня людина є такою в сфері гендерних відносин виключно до того моменту, коли вона, наприклад, постає перед необхідністю продовження роду, в якій без взаємодії з партнером протилежної статі виконання даного призначення унеможливується);

4) Різні режими комунікативних практик, в яких може здійснюватись взаємодія статей. Таких режимів може бути декілька: консенсус, конкуренція, кооперація, конфлікт тощо. Комунікативні практики є тісно та гнучко пов'язані між собою, але крім того саме різні режими комунікативних практик призводять, у свою чергу, до появи соціальної стигматизації та дискримінації за ознакою статі в межах гендерних відносин. Явища соціальної стигматизації та дискримінації тісно пов'язані між собою. В соціологічній теорії можна віднайти теоретичні розробки розгляду даних явищ, зокрема в таких теоретичних напрямках, як драматургічна та постструктуралістська соціологія, теоретичний апарат яких вдало може представити і пояснити типи та форми соціальної дискримінації і стигматизації за ознакою статі.

Мета даної статті полягає в визначенні типів та форм соціальної дискримінації і стигматизації за ознакою статі в постструктуралістській та драматургічній соціології.

Дискримінація — це порушення прав людини, заборонене цілою низкою обов'язкових для виконання документів в області прав людини. Цей термін включає: будь-яку відмінність, виключення, обмеження або перевагу, за ознакою раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших поглядів, національного або соціального походження, майнового положення, народження або іншої обставини, і яка має на меті або як наслідок знищення або применшення визнання, використання або здійснення всіма особами, на рівних можливостях, всіх прав і свобод [1].

Стигматизація — це соціально-психологічна дискримінація деякої категорії людей через навішування соціальних ярликів. У цьому сенсі стигматизація — асоціація будь-якої негативної чи ганебної, з точки зору "нормального" суспільства, якості з конкретною людиною чи групою людей, хоча цей зв'язок може бути відсутнім і не доведеним [2]. Явище стигматизації пов'язане в соціології з ім'ям Ірвінга Гофмана. Спираючись на аналіз публікацій присвячених стигмі, Гофман намагався внести частину даної проблематики до актуальних питань соціології. Згідно Гофмана, стигматизація в соціальному розумінні означає тип відносин між людьми, обумовлений ганебною соціальною якістю і стереотипом - очікуваним ставленням до нього, що створює нездатність до повноцінного соціального життя.

Окрім визначення стигми, Гофман виділяє три типи стигми, які істотно різняться між собою, а саме: тілесна виродливість (фізичні відхилення), недоліки індивідуального характеру (неконтрольовані пристрасті, підлі переконання, різного роду нахили — саме цей тип стигми можна віднести до явища соціальної стигматизації в межах гендерних відносин) та родова стигма раси, національності, релігії (може передаватись у спадок та охоплювати всіх членів сім'ї) [2]. У всіх запропонованих варіантах стигми Гофман знаходить загальні соціологічні риси: індивід, який міг би легко брати участь в соціальній взаємодії, має певну особливість, яка привертає до себе увагу оточуючих та відштовхує їх від нього, тим самим перекриваючи всі інші якості цього індивіда та можливість його подальшого шляху і розвитку.

Зв'язок стигматизації та дискримінації полягає в тому, що стигматизація може привести до дискримінації, тобто до реальних дій, які обмежують права якоїсь людини чи групи. Хоча прийнято вважати, що в цивілізованих країнах явна стигматизація і пов'язана з нею дискримінація або заборонені законом, або засуджуються культурою, тим не менш, практично будь-яке суспільство насичене різного роду стигмами.

Типи соціальної стигматизації у найбільш загальному вигляді можна класифікувати таким чином: 1) культурна стигматизація — це соціальні ярлики, вкорінені в культурі держави або світовій культурі (наприклад, "жінка — поганій водій"); 2) інституційна стигматизація, тобто законодавчо закріплена (наприклад "людина, яка має судимість"); 3) особиста (або внутрішня) стигматизація, тобто упередження проти себе самого, засноване на причетності до чого-небудь (наприклад, "я товста", "я білявка — отже мене вважають дурною") [3, с. 8]. Перший та третій види соціальної стигматизації можуть підпадати під прояви соціальної стигматизації за ознакою статі. Крім того, істотна кількість стигм, якими наділяються індивіди в межах суспільства, відштовхуються у більшості випадків від статевого розподілу та базуються саме на стереотипних уявленнях характеристик обох статей.

У випадку, коли стигматизація все ж приводить до активних дій щодо стигматизованих, тобто до дискримінації, остання може набувати різних форм: від образ і нападів до відмови в основних потребах, послугах та реалізації різних прав. Жертви дискримінації можуть опинитися в невідгідному становищі у сфері зайнятості або мати обмежений доступ до освіти, житла, медичної допомоги, позбавлені права на участь у суспільному житті тощо.

В загальному розумінні розрізняють дві форми дискримінації: пряму і непрямую. Пряма дискримінація — це нерівне поводження з людьми на підставі наявності в них певних ознак. Пряма дискримінація може бути "відкритою", тобто явно виражатися в тексті закону або чітко проявлятися в тих чи інших діях. А може бути "прихованою", але все ж такою, яку можна виявити. Непряма дискримінація має місце в ситуаціях, коли на перший погляд нейтральне правило або дія ставить певну групу в невідгідні умови, або має на неї негативний вплив без якої-небудь мети або розумного виправдання. Критерієм наявності дискримінації повинен бути саме наслідок тієї чи іншої норми або дії для певної групи, а не наміри [4].

Як вже було зазначено, різні режими комунікативних практик можуть призвести до появи соціальної стигматизації та дискримінації за ознакою статі в межах гендерних відносин. Можна також припустити, що форми соціальної стигматизації та дискримінації виходять з початкової відмінності в артикулюванні діяльності чоловіків та жінок. Що мається на увазі? З самого початку в культурі існували так би мовити маскулінні та фемінні зони, тобто зони, куди не допускались чоловіки, та зони, в які не допускались жінки. Спочатку співвіднесення цих зон було здебільшого однаковим, але з плином часу акцент змістився, і не на користь однієї зі статей. Це, звичайно, отримало свій вплив на прояви агентності, тобто на потенціал діяльності чоловіків та жінок.

Нормальні сприймають людину зі стигмою як не зовсім людину або ж не повноцінну людину. На основі такого припущення застосовуються різні види дискримінації до стигматизованого, в результаті чого зменшуються його (індивіда) життєві шанси. Причому дискримінація та зменшення життєвих шансів частіше за все не усвідомлюється тими, з чийого боку це йде. Тут як приклад можна використати не лише утиски, яких зазнають представники сексуальних меншин, а й, наприклад, жінки-домогосподарки, яких сприймають як нахлібників своїх чоловіків та держави і тим самим дискримінують їх. Зрештою, в минулі століття стигматизованими можна було назвати всіх представниць жіночої статі, які не мали майже ніяких прав та постійно зазнавали утисків та дискримінації з боку чоловіків. На основі таких дій відбувається конструювання теорії стигми – свого роду ідеології. "Ми конструємо теорію стигми – ідеологію, покликану обґрунтувати його неповноцінність та пояснити небезпеку, яку він становить, інколи – виправдати ворожість по відношенню до нього, яка виникає на основі інших його відмінностей, наприклад, його приналежності до певного соціального класу" [2]. В межах цієї ідеології в повсякденних практиках для позначення стигми використовуються особливі терміни: каліка, кретин, виродок тощо.

На основі чого виникає явище стигматизації людини? В середовищі однієї соціальної категорії люди можуть створювати стандартизовані правила поведінки, яким повинні чітко та безумовно підкорюватись всі інші. Ті, хто створюють такі правила, їх лише дотримуються, а інколи вважають, що ці правила на них взагалі не поширюються. В першому випадку встановлена норма виконується, а в другому – лише підтримується. Проблема стигми виникає саме тоді, коли всі учасники ситуації очікують, що певна категорія людей повинна не просто підтримувати якусь норму, а виконувати її безумовно з усіма її приписами. Наприклад, очікування типових "жіночих" дій, які історично склалися в неписані правила поведінки, з боку представниць жіночої статі. Крім того, можлива ситуація, коли індивід не зможе відповідати бажаним відносно нього очікуванням з боку інших, але така ситуація не турбуватиме його. Відчуження відмежовуватиме його від інших людей, власні уявлення про ідентичність захищатимуть його. Досить часто таку позицію займають деякі геї, які перестають сприймати гетеросексуальних людей як нормальних, у порівнянні з представниками сексуальної меншини геїв. В результаті стигматизований з точки зору інших індивід почуває себе нормальною людиною і вважає, що інші є не сповна нормальними, а не він. Тобто, він нестиме на собі знак стигми, але це ніяким чином йому не заважатиме і не торкатиметься його. Однак, такий індивід може відчувати, що оточуючі не "приймають" його і не готові з ним взаємодіяти "на рівних", хоча в той самий час можуть запевняти його у зворотному. Засвоєні стигматизованим індивідом стандарти більш широкого суспільства дозволяють йому помічати те, що інші вважають за недолік, а це примушує його усвідомлювати та визнавати, що він дійсно не є тим, ким він має бути насправді. Хоча таке відчуття у стигматизованого індивіда в подібній ситуації виникає тимчасово, воно все ж має місце. Сором стає для нього основним почуттям, яке виникає на основі сприйняття індивідом своїх якостей як ганебних, як таких, яких він волів би позбутись. В деяких випадках він намагатиметься напругу виправити те, що здаватиметься йому об'єктивною основою його вади. Прикладом може бути пластична операція зі зміни статі в людини, яка має нетрадиційну сексуальну орієнтацію. В результаті такої операції людина з нетрадиційною сексуальною орієнтацією може вести вже звичний для неї сексуальний спосіб життя, але вже не перебувати під почуттям сорому та власної стигматизованості.

Повернімось до відмінності в артикулюванні діяльності чоловіків та жінок, тобто до маскулінних та фемінних зон, які мали та мають свій вплив на потенціал діяльності обох статей. Розподіл зон життєдіяльності на окремі для чоловіків та жінок з обмеженим доступом для представників протилежних статей можна цілком назвати обмеженнями, яке суспільство накладає на індивідуальні дії. З приводу таких обмежень, які може накладати суспільство, досить цікаву думку висловив свого часу Ентоні Гідденс. Він вважає, що обмеження є лише однією зі "структурних властивостей" соціального життя. Найбільш важливим з таких властивостей є "структурні принципи", оскільки вони визначають тип суспільного устрою. Структурні принципи є найважливішими, але не єдиними структурними властивостями того чи іншого суспільства. Гідденс приділяє значну увагу розгляду "обмежень" як структурних властивостей. Суть його цікавої, і водночас суперечливої позиції в даному питанні полягає в тому, що "всі структурні властивості соціальних систем і відкривають можливості, і обмежують" [5, с. 177].

Окрім висловлювань про суть обмежень, які суспільство може накладати на індивідуальні дії людей, у Гідденса можна знайти цікаві думки про потенціал діяльності чоловіків та жінок, який пов'язаний з проявами стигматизації та дискримінації на основі статі людини. Наприклад, торкаючись питання сексуального контролю він стверджує, що сучасні суспільства мають приховану емоційну історію, все ще не виявлену до кінця. Це історія сексуальних домагань чоловіків, відокремлених від їх публічного висловлювання. Сексуальний контроль над жінками з боку чоловіків - це щось набагато більше, ніж випадкова риса сучасного соціального життя. По мірі того, як цей контроль починає руйнуватися, ми спостерігаємо, як примусовий характер чоловічої сексуальності все більш відверто оголюється - і цей контроль також породжує наростаючий потік насильства щодо жінок. На думку Гідденса, в даний час розкривається емоційна прірва між статями, і ніхто не може з впевненістю сказати, наскільки далеко вона простягнеться [6, с. 36]. Дійсно, сьогодні для жінки стає звичайною справою мати численних коханців до вступу в "серйозний" сексуальний зв'язок (і навіть протягом цього зв'язку, і після його переривання). Згадуючи історію можна стверджувати, що більшість жінок поділялися на добродесних і пропащих. При цьому "пропащі жінки" існували лише на задвірках респектабельного суспільства. "Добродесність" тривалий час визначалася з позицій жіночої відмови піддатися сексуальній спокусі чи потягу. З іншого боку, чоловіки традиційно оцінювалися - і не тільки ними самими - як істоти, що вимагають сексуального різноманіття для підтримки свого сексуального здоров'я. Для чоловіків вважалося загальноприйнятним вступати до шлюбу в численні сексуальні зв'язки, і подвійний стандарт навіть після укладення шлюбу був вельми реальним явищем. Зрада чоловіка здебільшого виправдовувалась його природою і сприймалась певною мірою навіть як щось само-собой зрозуміле. Натомість зрада дружини одразу накладала чорний відбиток на всю її подальшу долю: зазвичай все завершувалось розлученням, після якого дружина втрачала можливість користуватись будь-якими коштами чи заощадженнями, навіть тими, які вона принесла чоловікові як придане. Доля такої жінки буда передбачена. В історичному контексті це є яскравий приклад дискримінації за ознакою статі, коріння якого криється в різному ставленні до прояву сексуального контролю щодо чоловіків та жінок. Натомість сучасність демонструє дещо інші орієнтири. Більшість людей, і чоловіків, і жінок, приходять тепер до шлюбу, приносячи із собою істотний капітал накопиченого сексуального досвіду і знань. Для них немає різкого переходу від недозволених відносин до більш безпечного, хоча і часто більш вимогливого шлюбного ложа. Сьогодні наречені здебільшого сексуально досвідчені, і для них не існує періоду так званого сексуального учнівства на ранніх стадіях шлюбу, якщо навіть вони не жили попередньо один з одним.

Звертаючись до розгляду так званих чоловічих та жіночих зон, Гідденс згадує цитату зі статті про шлюб, опублікованої в 1839 р.: "чоловік народжується, аби управляти особистістю дружини і її поведінкою. Вона народжується, аби управляти його схильностями: він править за законом, вона - за допомогою переконання ... Царство жінки - це царство м'якості, її команди - це ласки, її загрози - це сльози" [6, с. 69]. Тут доречно згадати і те, що тривалий час в суспільстві популяризувався в першу чергу образ жінки як "дружини та матері", і тим самим суспільство намагалось підтримувати двостатеву та різностатеву стратегію взаємодій та почуттів. Жінка в той же час перебувала і відносній відокремленості від зовнішнього світу. Ідеї романтичного кохання, зауважує Гідденс, також відверто відчужувалися у підпорядкування жінки і її відносній відокремленості від зовнішнього світу. Але розвиток такого роду ідеалів було також вираженням жіночої влади, суперечливою формулюванням перед обличчям деривації [6, с. 69].

Проблеми соціальної дискримінації та стигматизації за ознакою статі торкається у своїй творчості такий теоретик постструктуралістського напрямку, як П'єр Бурдьє. Чоловіче панування в суспільстві, на думку Бурдьє, дійсно гарантовано настільки надійно, що у нього немає необхідності шукати собі виправдання [7]. Панівне бачення поділу статей в межах суспільства виражається скрізь: в мовних практиках у вигляді прислів'їв, приказок, загадок, пісень, віршів, в графічних уявленнях та народній творчості, в орнаментах на горщиках або тканинах, ба навіть в стародавніх настінних малюнках. Крім того, воно також знаходить своє вираження і в різноманітних практиках та структурному аспекті облаштування території, де проживає людина: у структурі внутрішнього простору будинку, в опозиції занять та видів робіт, у різноманітних ритуальних практиках тощо. Але особливо - у всіх техніках тіла, позах, манерах, умінні себе тримати, що знову приводить нас до поняття габітусу. Відповідно до цього, Бурдьє і зауважує, що "Розподіл статей, здається, відповідає самому "порядку речей" (як іноді кажуть про те, що нормально, природно, неминуче), тому що воно присутнє як в соціальному просторі, в об'єктивованому стані, так і в габітусі, тобто в інкорпорованому стані, де цей поділ функціонує як універсальний принцип бачення і ділення, як система категорій сприйняття, мислення та дії" [7, с. 292].

Відомо, що одним із механізмів насадження практик, відповідних кожній з двох статей, є міфологічно-ритуальна система. В сучасному світі значення даного механізму навряд чи відійшло на задій план, адже ритуальна система практик набуває нових рис та характеристик з плином часу, та зазвичай

може усвідомлюватись і асоціюватись з більш буденними ритуалами і практиками, якими наповнене сучасне життя людини. Міфологічно-ритуальна система, відповідно, вписана в розподіл соціального простору чи, точніше, в соціальні відносини домінування та експлуатації, встановлені між статями. Згадуючи про дану систему, Бурдьє пише, що вона, окрім того, також вписана в систему уявлень, що існує в вигляді принципів бачення (vision) і ділення (di-vision), які змушують класифікувати всі речі світу і всі практики згідно розподілам, і зводиться до опозиції чоловічого і жіночого. У силу цього, дана система постійно підтверджується і легітимізується тими практиками, які вона сама ж визначає і легітимізує [7, с. 293-294]. Практиками, що найчастіше притаманні представницям жіночої статі, є, так би мовити, "внутрішні практики", які характеризуються якоюсь принизливістю, пригніченістю, наприклад, догляд за худобою, за хворими, за дітьми, клопотання по господарству, прибирання дому тощо. Тобто все те, що приховане всередині дому та є закритим від сторонніх очей. Чоловік же, навпаки, характеризується так званими "зовнішніми практиками", наприклад представництво себе та своєї родини на різних зборах, участь у війні, політиці тощо – тобто все те, що супроводжується демонстрацією та публічним підтвердженням власного статусу, гідності та значимості. Відповідно до цього, вирізняється явна опозиція чоловічого та жіночого на фоні буденних практик, серед яких пригнічена та свого роду "прихована" позиція відводиться саме жінці. Все вибудовується так, аби у неї не виникало питань, чому саме такі практики мають бути виконувани нею, та за постійного повторення дані практики легітимуються і набувають стану "вшитих" у свідомість.

Розглядаючи пригноблену, жертвенну позицію жінок Бурдьє зазначає, що і чоловіки є бранцями і таємними жертвами панівного уявлення про те, що таке бути чоловіком, хоча воно добре поєднується з їх інтересами. Нестримне вихваляння чоловічих цінностей має свою темну сторону у вигляді страху, що викликається жіночністю, що лежить в основі підозрілого ставлення до жінок, оскільки вони можуть становити небезпеку для чоловічої справи честі [7, с. 325]. У силу того, що жінка втілює в собі небезпеку для честі, стосунки з нею мають і зворотну сторону, окрім імовірного задоволення, у вигляді постійної напруги або зусилля, що нав'язується кожному чоловікові – необхідність довести свою мужність. Тобто, можна прийти до висновку, що чоловік – це особа, яка укладає в собі поняття "повинен", яке нав'язується як щось само собою зрозуміле і приймається без обговорення. Бути чоловіком означає одразу опинитися у позиції, яка містить в собі владу і привілеї, але одночасно обов'язки і всі зобов'язання, вписані в поняття мужності і постійного її доведення. Звідси страх чоловіків не лише перед жіночністю, а й перед гомосексуальністю, яка, по суті, походить від жіночності. А звідси і страх перед будь-якою манірністю, яка в сучасному суспільстві не є недоліком для чоловічої поведінки, а є одним із варіантів її стратегії. Страх перед жіночністю, звичайно, залишається в суті більшості чоловіків, тим не менш соціальні умови існування продовжують змінюватись і продукують більш вільне сприйняття даної характеристики поведінки.

Таким чином, можна прийти до висновку, актуальність проблеми соціальної дискримінації та стигматизації за ознакою статі в межах суспільства є очевидною, що призводить до необхідності активнішого дослідження цієї проблематики та пошуку теоретичних його підґрунть. Сам процес соціальної дискримінації та стигматизації за ознакою статі розглядається в драматургічній та постструктуралістській соціології. Їх теоретичні напрацювання щодо видів та форм цих процесів досить евристичні і вдало можуть доповнювати одне одного в контексті дослідження означеної проблематики. Виокремленні теоретичні підходи з притаманним для них поглядом на розгляд означеної проблематики можуть бути корисними і як пояснювальний інструментарій ситуацій стигматизації та дискримінації в сучасному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Що таке дискримінація? [Електронний ресурс] // Amnesty International. – Режим доступу: <http://amnesty.org.ua/node/84>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету. **2.** Гофман И. Стигма: заметки об управлении испорченной идентичностью / И. Гофман [пер. М. С. Добряковой]. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000. **3.** Чутора М. В. Стигматизация: сутність, види, причини виникнення [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ped/2011_20/chutora.pdf. – Назва з домашньої сторінки Інтернету. **4.** Форми дискримінації [Електронний ресурс] // Amnesty International. – Режим доступу: <http://amnesty.org.ua/node/85>. – Назва з домашньої сторінки Інтернету. **5.** Гидденс Э. Конституирование общества: очерк теории структуризации / Э. Гидденс [ред. сост. Н.Л. Полякова]; Современная теоретическая социология. – М. : Реф. сб., 1995. **6.** Гидденс Э. Трансформация интимности / Э. Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с. **7.** Бурдьє П. Мужское господство / П. Бурдьє; [пер. с фр. Ю. В. Марковой]; Социальное пространство: поля и практики. – М. : Институт экспериментальной социологии, СПб. : Алетейя, 2005. – С. 286—364.

УДК: 316.613:159.953:001.8

ІСТОРІЯ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Кулик Марія Анатоліївна - аспірант кафедри соціології Запорізького національного університету

Стаття присвячена історії дослідження феномену соціальної пам'яті. Розглянуті поворотні пункти в історії міждисциплінарних досліджень пам'яті, що зумовили виокремлення наукових шкіл та вектори дослідження соціальної пам'яті. Означено напрямки та специфіку сучасних досліджень соціальної пам'яті. Визначаються етапи розвитку дослідження феномену соціальної пам'яті.

Ключові слова: соціальна пам'ять, пам'ять, історична пам'ять.

Статья посвящена истории изучения феномена социальной памяти. Рассмотрены поворотные пункты в истории междисциплинарных исследований памяти, которые определили выделение научных школ и векторы исследования социальной памяти. Обозначены направления и специфика современных исследований социальной памяти. Определяются этапы развития исследования феномена социальной памяти.

Ключевые слова: социальная память, память, историческая память.

The article is devoted to the history of social memory phenomenon. The turning points in the history of interdisciplinary memory researches that caused the separation of scientific schools and determined vectors of social memory research were considered. The areas and specific of modern social memory studies were defined. The stages of elaboration of the social memory phenomenon are revealed.

Keywords: social memory, memory, historical memory.

Динамічний характер розвитку українського суспільства, його глобальні перетворення, небезпечні втрату історичних коренів, актуалізують дослідження соціальної пам'яті, адже саме соціальна пам'ять виступає стабілізуючим фактором такого розвитку. Міждисциплінарний характер досліджень соціальної пам'яті відображає значну зацікавленість науковців у розумінні особливостей функціонування, структурних складових та детермінантів розвитку цього феномена. В той же час міждисциплінарний характер вивчення соціальної пам'яті обумовив строкатість наукових досліджень, різновекторність наукових пошуків та певну розгалуженість наукових теорій та концепцій соціальної пам'яті. Отже, додаткового осмислення потребує сама історія вивчення соціальної пам'яті, систематизація наукових підходів до даного феномену.

Метою даної статті є виділення етапів в історії осмислення соціальної пам'яті та аналіз наукових підходів до розуміння цього феномену в межах визначених етапів.

У межах даної публікації аналізуються підходи до дослідження пам'яті, які склали ґрунт наукових студій соціальної пам'яті та обумовили її подальше вивчення з початку ХХ століття до теперішніх часів. Проблематика актуальних досліджень соціальної пам'яті в окремих аспектах була визначена ще в добу протосоціології. Предметом наукових пошуків на цьому етапі виступав феномен пам'яті, який у подальшому стає центральним в соціологічному осмисленні соціальної пам'яті.

Логіка розгортання досліджень соціальної пам'яті, на нашу думку, може бути проаналізована через виділення трьох послідовних етапів:

1. *Протосоціологічний* (ранній) етап (теорії пам'яті античних філософів, філософів середньовіччя та Нового часу, а також психологічні теорії другої половини ХІХ – початку ХХ століття). На цьому етапі, предметом дослідження виступає феномен пам'яті, аналізуються переважно процеси запам'ятовування та забування, а також часові модальності та особливості перебігу часу.

2. *Етап демаркації предметного поля соціальної пам'яті* (теорії колективної свідомості А. Бергсона, Е. Дюркгейма, теорія колективної пам'яті М. Хальбвакса, психологічна теорія пам'яті С. Рубінштейна, теорія культурної пам'яті Я. Ассмана, концепція "місце пам'яті" П. Нора, аналіз функцій соціальної пам'яті П. Ріквора, Я. Ребане, Л. Когана). Даний етап характеризується виокремленням соціальної пам'яті в якості самостійного предмета дослідження. Аналізується соціальна, колективна та історична пам'ять. Порівнюються соціальна пам'ять та історія: позначаються їх спільні особливості та такі що їх розмежовують. Виокремлюються структура та функції соціальної пам'яті.

3. *Етап диференціації досліджень форм соціальної пам'яті* (теорії історичної пам'яті та історичної свідомості Ж. Тоценка, В. Жадька, Ю. Зерній, В. Середи, теорія публічної пам'яті О. Рождественської, В. Семенової, етносоціальної пам'яті К. Молдобаєва, процесно-реляційна концепція Д. Олика). На цьому етапі

відбувається уточнення соціальної пам'яті як предмету дослідження, виокремлюються види та форми соціальної пам'яті, аналізується взаємозалежність соціальної пам'яті та соціальної ідентичності.

Проаналізуємо специфіку наукових пошуків на окреслених етапах по мірі їх історичного розгортання.

В період античності предметом дослідження виступає пам'ять та процеси пригадування та забуття. Платон аналізує механізм функціонування пам'яті через запам'ятовування найважливіших подій у житті людини та забування через витиснення їх більш актуальною інформацією [1, с.141]. Проблематика пам'яті, поставлена Платоном, продовжується у працях Аристотеля, якому належить трактат "Про пам'ять та пригадування", в якій аналізується здатність людини "відчувати час" та пам'ятати за допомогою образів [2, с.143].

Середньовічна філософська традиція заснована на розумінні тривалості існування людини та її душі. Відповідно, і пам'ять розглядалася з позиції часового виміру. Аврелій Августин у своїй "Сповіді" розмірковує про можливість існування та співвідношення трьох вимірів часу: минулого, сьогодення та майбутнього [3, с. 112]. Особливу увагу Августин приділяє проблемі вимірювання часу та таким особливостям перебігу часу, як зміна темпу та наявність проміжків із різним темпом.

Філософія Нового часу переміщує акцент з часових вимірів на можливості пам'яті як процесу пізнання. Емпірик Дж. Локк у межах "Теорії пізнання" розглядає спроможність розуму утримувати "прості ідеї", що реалізується через споглядання та пам'ять [4, с. 199]. Якщо споглядання можливе лише за умов безпосереднього контакту з об'єктом, то пам'ять являє собою "комірчину ідей", в яку збираються ті відчуття та рефлексії, які наш розум не може актуально розпізнати та проаналізувати, і відкладає "на потім", коли буде вже достатньо часу та досвіду.

Слід зауважити, що, хоча доба Нового часу позначилась ґрунтовним аналізом процесу пам'яті, пам'ять розглядалася переважно як довільний процес, виключаючи без врахування мимовільного, нецільового запам'ятовування. Т. Гоббс, розділяючи емпіричні погляди, визначив пам'ять як одне з шести органів відчуття, яке, на відміну від зору, нюху, смаку, дотику та слуху, є зовнішнім відносно свідомості [5]. У душі раціоналістичної традиції Б. Спіноза розглядав пам'ять як "відчуття мозкових вражень разом із думкою про певну тривалість відчуття" [6, с. 349]. Пам'ять, відповідно, уявляється спроможністю мозку відтворити певний порядок речей та їх тривалість у часі.

У середині XIX століття потужно розвивається психологічна школа дослідження пам'яті і, в центрі уваги опиняються процеси запам'ятовування, забування, систематизації. Запропоноване Дж. Локком уявлення про асоціації як фактори, що визначають "рух ідей", а відповідно – і характер запам'ятовування, було покладене в основу напрямку асоціанізму німецької психології Г. Еббінгауза [7, с. 190]. Серія експериментальних досліджень функціонування людської психіки, що була їм проведена, обґрунтувала розуміння пам'яті як однієї з вищих психічних функцій. Для дослідження соціальної пам'яті, на наш погляд, особливе значення мають погляди Г.Еббінгауза щодо процесу забування, відповідно до яких, чим більше часу проходить від моменту запам'ятовування інформації, тим менше її ми пам'ятаємо. Вважаємо необхідним відзначити тут два аспекти. По-перше, Г. Еббінгаузом пояснюється різниця між актуальною та неактуальною інформацією для спільноти. Переживання подій спільноту визначають актуальну для неї інформацію, що зберігається. По-друге, для актуалізації інформації, вона має використовуватись у діяльності, як форми активності, записуватись, фіксуватись.

До схожого висновку прийшли біхевіористи Е. Торндайк та Дж. Уотсон [7]. Вони визначили, що зберігання інформації залежить від поведінки, як форми активності, що виникає на підставі переживань певних подій, а відтворення такої поведінки підтримує зберігання інформації.

А. Біне та К. Бюлер у своїх працях обґрунтували значення осмислення того матеріалу, який запам'ятовується. Особливо важливим висновком, до якого вони дійшли, є той, що при відтворенні осмислених текстів особливо складні конструкції замінюються більш легкими та звичними, але так, щоб смисл при цьому зберігався [8, с. 266]. Обґрунтування значення осмислення в запам'ятовуванні та механізму заміни складних конструкцій легкими і зрозумілими окреслили у подальшому дослідження соціальних міфів та образів в соціальній пам'яті.

Безпосередньо дослідження соціальної пам'яті починаються з робіт А. Бергсона, що розуміє пам'ять через подію, що визначається місцем та часом [9, с. 62] та Е. Дюркгейма, який виділив колективну свідомість, що є зовнішньою відносно індивідуальної свідомості, та формується через соціальну взаємодію і впливає на ідеальну свідомість [10, с.20]. Ці висновки визначили принципово нові напрямки дослідження пам'яті вже як елементу суспільної свідомості. З цього часу дослідження пам'яті виходить на новий етап розвитку: етап демаркації предметного поля соціальної пам'яті.

Послідовник А. Бергсона та Е.Дюркгейма - М. Хальбвакс в книзі, що стала класичною для даного напрямку ("Соціальні рамки пам'яті" (1925)), вперше дає розгорнутий аналіз змісту поняття "колективна пам'ять" у його співвідношенні з історичною пам'яттю та індивідуальною. Відстоюючи думку, що пам'ять не може бути суто індивідуальною, він наголошує на її колективному характері, оскільки минулий досвід особистості

визначається і особистим спілкуванням, і прочитаними книгами, і вивченим матеріалом, і професійною діяльністю, і так далі [11, с.6]. Значним досягненням М. Хальбвакса є введений та досліджуваний ним конструкт "рамки пам'яті", що в значній мірі обумовив дослідження соціальної пам'яті на декілька подальших десятиліть. Під "рамками пам'яті" дослідник розуміє всю сукупність ідей та образів, слів, що сформовані групами, в які входить людина. Таким чином, якщо Е. Дюркгейм описує своєрідність механізму соціальної детермінації свідомості людини, то М. Хальбвакс виокремлює колективну пам'ять як предмет дослідження.

Дослідження пам'яті, здійснені на кінець XIX – початок XX століть, характеризувалися інтеграцією декількох філософських традицій, визначаючи нові підходи до розуміння цього феномену. Як пізніше констатував П. Рікер, однією з основних функцій пам'яті, є "свідчення про події, що відбулися у часі" [12, с. 10], а структурування цих подій відбувається внаслідок повсякденного спілкування. В цьому контексті дослідник визначає характерний лише для колективного рівня пам'яті феномен "політики справедливої пам'яті", що визначається моральним обов'язком здійснювати справедливість або допускати її здійснення відповідно до аналізу історичних подій, політичних режимів, діяльності суб'єктів історії.

Велике значення у демаркації предметного поля досліджень соціальної пам'яті має концепція пам'яті радянського психолога С. Рубінштейна. Він визначив, що в процесі пригадування об'єкт не тільки відтворюється, але й формується, і саме його словесне, мовленнєве оформлення надає йому значення [8, с. 257]. Саме це дає можливість виявити, що особливого значення для конструювання соціальної пам'яті має міжособистісне спілкування, і не лише в сенсі обміну певною інформацією, але і як можливість самій для самої особистості сформулювати для себе будь-які положення, розуміння, взаємозв'язки в процесі мовлення.

У полеміці з М. Хальбваксом розгортає свою теорію культурної пам'яті німецький дослідник Я. Ассман. Він аналізує форми соціальної пам'яті [13, с. 36], і виділяє миметичну, предметну, комунікативну та культурну форми, а також аналізує різні способи передачі інформації на цих рівнях. Миметична пам'ять пов'язана із діяльністю через наслідування, предметна пам'ять передається через посередництво предметного світу, що оточує людину, функціонування комунікативної пам'яті забезпечується мовою, що дозволяє включити індивіда в суспільство [13, с. 19]. Культурна ж пам'ять, за Я. Ассманом утворює простір, в який більшою або меншою мірою переходять всі три вище названі області, та виражається у міфічній передісторії, подіях абсолютного минулого, які ретранслюються через традиції та свята.

У дослідженні засобів передачі соціальної пам'яті значним є доробок французького історика П. Нора. На його думку, засобами, що спроможні забезпечити передачу певних значущих символів через покоління, можуть виступати природні або інтелектуально сконструйовані об'єкти, що сприяють та обумовлюють здійснення комеморативних практик. Ці засоби в роботах французького дослідника П. Нора отримали назву "місця пам'яті" (*lieux de memoire*). Вони представляють собою залишки, крайню форму, в якій існує комеморативна свідомість, що функціонують в географічному, часовому та символічному просторі та різною мірою включають в себе три складові: матеріальну, символічну та функціональну [14, с. 26]. Необхідність існування цих численних місць пам'яті викликана поступовим процесом зникнення представників соціальних груп, що володіють пам'яттю, яку дослідник називає "істинною".

Подальший розвиток традиції дослідження соціальної пам'яті переходять в поле аналізу її структурних характеристик та функцій. Значного розвитку отримало поняття соціальної пам'яті в роботах Я. Ребане, який визначав соціальну пам'ять як "певний соціальний інститут, в якому реалізується інформаційне забезпечення суспільства" [15]. Він досліджує структуру соціальної пам'яті і зазначає значущість у розумінні соціальної пам'яті "категоріального устрою мислення". Ряд філософів, зокрема Л. Коган, трактують концепцію соціальної пам'яті як концепцію про соціальну спадщину, що переводить полеміку в філософсько-історичну та культурологічні площини [16].

Важливим напрямком дослідження соціальної пам'яті, що уточнює її функціональну значущість, виступає аналіз взаємодії та взаємопроникнення пам'яті та досвіду. Український психолог О. Лактіонов визначив, що "сукупний історичний досвід" як інтегрований продукт життя минулих поколінь, виникнув за межами часу життєдіяльності індивіда, що нині живе" [17, с. 99]. О. Лактіонов зауважує, що однією з функцій індивідуального історичного досвіду є підтримка, а в інших випадках і відновлення необхідного рівня ідентичності особистості.

Отже, означений етап розвитку теорій соціальної пам'яті характеризується виділенням соціальної пам'яті як окремого предмету дослідження, що призвело до необхідності співставлення індивідуальної та соціальної пам'яті. Демаркація предметного поля визначила необхідність аналізу структури, функцій та засобів передачі соціальної пам'яті, співвіднесення та розведення пам'яті та історії

Розвиток та ускладнення соціальних відносин призводить до появи нових "символічних полів", в яких утворюються та функціонують різні форми соціальної пам'яті. Відповідно, і сучасні теорії осмислення соціальної пам'яті присвячені вивченню різних форм соціальної пам'яті: історичної, етнічної, публічної та інших. Отже, це відображує перехід на новий етап розвитку у дослідженні соціальної пам'яті, а саме етап диференціації досліджень форм соціальної пам'яті.

Аналізуючи сучасні європейські дослідження соціальної пам'яті, на наш погляд, важливо відзначити внесок наступних авторів: Ж. Кандо, яким були розглянуті механізми функціонування соціальної пам'яті та метапам'яті [18], П. Сабурін, акцентує увагу на значенні соціалізації в процесі конструювання соціальної пам'яті [19], Ж. Марсель, який досліджує соціальну пам'ять через аналіз теорій соціальної пам'яті М. Хальбакса та М. Мосса [20]. Про пошук інтересу в соціологічній науці до проблем функціонування феномену пам'яті свідчить також той факт, що з 1996 року вийшов у світ спеціальний випуск журналу "Якісна соціологія" Британської соціологічної асоціації під загальним заголовком "Коллективна пам'ять", що містить роботи із соціології пам'яті й соціології минулого.

Особливої уваги серед пострадянських досліджень заслуговують роботи Ж. Тощенко, який визначає історичну свідомість як сукупність ідей, поглядів, уявлень, настроїв, що відображають сприйняття та оцінку минулого у всій його різноманітності, притаманним та характерним як для суспільства в цілому, так і для різних соціально-демографічних, соціально-професійних та етносоціальних груп, а також окремих людей [21, с. 3]. Аналізуючи стан громадської думки у сфері розуміння та тлумачення історичного минулого, він доходить висновку, що незважаючи на певну логічну невідповідність відношення населення до певних історичних подій, це відношення є дуже сталим, обумовлюючи характер та методи вирішення суспільних проблем.

Дослідженню питань формування та функціонування історичної пам'яті присвячені праці українського філософа В. Жадька. Історична пам'ять, на думку дослідника, має виконувати дві амбівалентні функції: з одного боку вона забезпечує відрив наявного стану від минулих, історичних подій, з іншого – слугує умовою погодження минулого та сьогодення [22, с. 17].

Російські дослідниці О. Рождественська та В. Семенова акцентували увагу на принциповій відмінності між публічною пам'яттю та колективною [23, с. 31]. Суб'єктами публічної пам'яті є переважна більшість населення, яка виступає ресурсом та продуктом державного маніпулювання. Носіями колективної пам'яті є невеликі соціальні групи (в дослідженні цих авторів прикладом є "афганці"). Авторами запропоновано методологічний підхід в дослідженні соціальної пам'яті, що реалізується через аналіз механізму функціонування та співвідношення комунікативних практик, що формуються в процесі меморизаторської діяльності представників цих спільнот.

Останнім часом соціальна пам'ять активно досліджується в контексті соціальної ідентичності. Прикладом таких досліджень є, зокрема, дослідження співвідношення пам'яті та ідентичності українською авторкою Ю. Зерній, яка зазначає певну неузгодженість розуміння образу минулого у громадян держави [24]. В цьому контексті можна згадати дослідницькі висновки В. Середи щодо співіснування у сучасному українському соціумі одразу декількох моделей національного минулого (українська, радянська та ін.) та їх регіональних особливостей. Задля цього дослідниця вводить поняття "історична ідентичність", яке базується на дискурсивній теорії та визначається як "структуроване коло зв'язків між домінуючими парадигмами розуміння і пояснення минулого та "особистою" пам'яттю індивідів" [25, с. 6]. Особливу увагу В. Середа звертає на співвідношення загальнодержавної моделі історичного минулого та регіональних, які подекуди докорінно відрізняються одна від одної.

Російський дослідник К. Молдобаєв розглядає етносоціальну пам'ять як складову частину соціальної пам'яті, разом з якою до неї входять також історична та політична пам'ять [26]. Відповідно до цього, етнічна пам'ять забезпечує зв'язок поколінь, їх спадок, створює умови для спілкування, взаєморозуміння та певних форм співпраці людей в різноманітних сферах соціальної діяльності.

Принципово інший вектор у сучасних дослідженнях соціальної пам'яті пропонує американський дослідник Д. Олик, який в рамках процесу-реляційної методології зауважує на обмеженості дослідження пам'яті лише у взаємозв'язку з місцем, де вона може існувати (мозок, суспільство). Натомість значно ширший потенціал отримують мають, з його точки зору, дослідження, що розглядають пам'ять як процес, що втілюється у множинності соціальних практик. Метою дослідження колективної пам'яті дослідник вбачає дослідження фігурацій пам'яті, тобто паттернів, образів та смислів, які є складно структурованими та такими, що постійно змінюються, які неможливо редукувати ані до заданої форми зображення, ані до контексту теперішнього чи до події минулого. Д. Олик виділяє чотири концепти соціальної пам'яті, або чотири способи структурування її практик: поле, способи передачі, жанр та профіль [27, с. 46]. Дослідник вбачає неможливість існування єдиного типу соціальної пам'яті. Навпаки, в різних полях та за різними правилами виробляються різні типи минулого і різні процеси пригадування, залучені в конструювання та реконструювання кордонів між полями. Оскільки пам'ятати означає передавати крізь час, особливого значення набувають засоби передачі, що не лише уможливають перенесення образів із покоління до покоління, а і конструюють їх, забезпечуючи як сталість та повторення, так і постійну зміну. Жанри колективних споминів як плинні конструкти, що змінюються з пам'яттю про кожну нову подію, здатні не лише відтворити її в новому контексті, але і фундаментально

змінити. Поняття "профіль" використовується автором для описання унікальних контурів більш або менш рівних смислових систем в конкретний момент часу.

Логіка виділення запропонованих в нашій статті етапів ґрунтується на дослідженні на ранньому етапі теорії суто індивідуальної пам'яті, тоді як початок другого етапу знаменується дослідженням колективної свідомості та виділенні колективної пам'яті як самостійного предмета дослідження. Сучасні теорії пам'яті характеризуються переміщенням акценту з загальної теорії соціальної пам'яті на її види: історичну, етносоціальну, публічну, приватну тощо. Строката картина видів соціальної пам'яті призвела до появи постсучасних теорій соціальної пам'яті, зокрема, процесо-реляційної концепції Д. Олика, що пропонує розглядати не види, а поля соціальної пам'яті, які є взаємопов'язаними та взаємозумовлюють один одного. Актуальні тенденції міждисциплінарних досліджень соціальної пам'яті, розширення та ускладнення її предметного поля вказують на необхідність подальших ґрунтовних досліджень даного феномена та виділення соціології пам'яті як самостійної спеціальної соціологічної теорії.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Платон. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 2 / Платон ; [общ. ред. Л. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи ; пер. с древнегр.] — М. : Мысль, 1993. — 526, [2] с. — (Философское наследие : ФН...). 2. Аристотель. Протрептик ; О чувственном восприятии ; О памяти / Аристотель. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. — 182, [1] с. 3. Августин Аврелий. Исповедь / Блаженный **Августин** ; пер. с латин. [и коммент.] М. Сергеевко ; [предисл. и послесл. Н. И. Григорьевой]. — М. : МНПП "Гендальф", Б. г. (1992). — 541, [1] с. : ил. 4. Локк Д. Опыт о человеческом разумении / Джон Локк ; пер. с англ. А. Н. Савина. — М. : Мысль, 1990 — 524 с. 5. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. Т. 1 / Томас Гоббс. — М. : Мысль, 1989. — 621, [3] с. — (Философское наследие : ФН...). 6. Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. Т. 1 / Бенедикт Спиноза. — М. : Политиздат, 1957. — 632 с. 7. Марцинковская Т. Д. История психологии : учеб. пособие для студ. вузов / Т. Д. Марцинковская. — 4-е изд. — М. : Академия, 2004. — 544 с. 8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер, 2000. — 712 с. 9. Бергсон А. Две формы памяти / А. Бергсон // Хрестоматия по общей психологии : Психология памяти. — М., 1979. — С. 61—75. 10. Дюркгейм Э. Социология : её предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; [пер. с фр.]. — М. : Канон, 1995. — 352 с. 11. Halbwachs M. La mémoire collective : Ouvrage posthume publié / Maurice Halbwachs. — Paris : Presses Universitaires de France, 1950. — 170 p. 12. Рикёр П. Память, история, забвение / Поль Рикёр ; [пер. с фр.: И. И. Блауберг и др.]. — М. : Изд-во гуманитар. лит., 2004. — 725, [1] с. — (Французская философия XX века) (Programme A. Pouchkine). 13. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман ; пер. с нем. М. М. Сокольской. — М. : Яз. слав. культуры, 2004. — 363 с. — (Studia Historica). 14. Нора П. Франция – память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж ; пер с франц. Д. Хапаевой. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. — 325, [2] с. — (Новая петербургская библиотека : Коллекция "Память века"). 15. Ребане Я. К. Принцип социальной памяти / Я. К. Ребане // Философские науки. — 1977. — № 5. — С. 35—47. 16. Коган Л. Н. Вечность: преходящее и непреходящее в жизни человека / Л. Н. Коган. — Екатеринбург : Урал. гос. ун-т, 1994. — 356 с. 17. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов ; Харьковский нац. ун-т им. В. Н. Каразина. — 2-е изд. — Харьков : ХНУ им. Каразина, 2010. — 365 с. 18. Candau J. Anthropologie de la mémoire / Joël Candau. — Paris : Armand Colin, 2005. — 198 p. 19. Sabourin P. Perspective sur la mémoire sociale de Maurice Halbwachs / Paul Sabourin // Sociologie et sociétés. — 1997. — № 2. — P. 139—161. 20. Marcel J.-Ch. Mauss et Halbwachs: vers la fondation d'une psychologie collective (1920-1945) / Jean-Christophe Marcel // Sociologie et sociétés. — 2004. — № 2 (automne). — P. 73—90. 21. Тощенко Ж. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния / Ж. Тощенко // Новейшая история. — 2000. — № 4 — С. 3—16. 22. Жадько В. О. Исторична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / В. О. Жадько. — К., 2007. — 36 с. 23. Рождественская Е. Социальная память как объект социологического изучения / Е. Рождественская, В. Семенова // INTER. — 2011. — № 6. — С. 27—48. 24. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 23.00.05 "Етнополітологія та етнодержавознавство" / Ю. О. Зерній. — К., 2009. — 20 с. 25. Серeda В. В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 "Спеціальні та галузеві соціології" / В. В. Серeda. — Київ, 2006. — 20 с. 26. Молдобаев К. К. Этносоциальная память как форма сохранения и передачи национальной идентичности / К. К. Молдобаев // Путь Востока : Культурная, этническая и религиозная идентичность. — СПб. : С.-Петерб. филос. об-во, 2004. — Вып. 33. — С. 18—22. 27. Олик Д. Фигурации памяти: процессо-реляционная методология, иллюстрируемая на примере Германии / Д. Олик // Социологическое обозрение. — 2012. — Т. 11, № 1. — С. 40—74.

УДК 316.62

НАРИС КОНЦЕПЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ЧАСІ

Скок Наталя Сергіївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У статті обґрунтовується необхідність створення нової концепції професійного самовизначення, зорієнтованої на урахування змін, що відбуваються у суспільстві, їх темпоральних особливостей та соціального часу особистості. Автор ґрунтується на уявленні, що професійне самовизначення являє собою тривалий багаторівневий динамічний процес усвідомлення і конструювання особистістю певного образу професійного шляху протягом всього життя.

Ключові слова: професійне самовизначення, самореалізація особистості, соціальний час, кількісно-якісна наповненість соціального часу, соціальна невизначеність, управління процесами професійного самовизначення.

В статье обосновывается необходимость создания новой концепции профессионального самоопределения, ориентированной на учет изменений, происходящих в обществе, их темпоральных особенностей и социального времени личности. Автор исходит из представления о том, что профессиональное самоопределение представляет собой длительный многоуровневый динамический процесс осознания и конструирования личностью определенного образа профессионального пути в течение всей жизни.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, самореализация личности, социальное время, количественно-качественная наполненность социального времени, социальная неопределенность, управление процессами профессионального самоопределения.

The necessity of creating a new concept of professional self-determination considering the changes in society, their temporal characteristics and individual's social time is grounded in the article. The author thinks that the professional self-determination is a lengthy multi-level dynamic process of individual's awareness and design of a certain image of professional path during the whole life.

Keywords: professional self-determination, self-identity, social time, quantitative and qualitative social fullness of time, and social uncertainty, process management, professional self-determination.

За умов сучасного суспільства, коли відбувається трансформація соціальної структури, складаються нові взаємини між соціальними групами та індивідами, ускладнюються процеси самовизначення особистості, зокрема ті, що стосуються її професійної сфери. Професійна діяльність є однією з провідних сфер докладання зусиль особистості у житті. Однак сьогодні вибір сфери професійної діяльності ускладнюється невисокою пристосованістю навчальних закладів до потреб існуючого ринку праці, а також високою динамічністю сфери професійної діяльності у зв'язку з розвитком нових технологій в усіх сферах суспільного життя.

Існуюча у сучасному суспільстві розузгодженість між об'єктивними потребами та суб'єктивними професійними вимогами *актуалізує* необхідність дослідження та переосмислення процесу наукового управління професійним самовизначенням за умов трансформацій змістовних характеристик соціального часу, котрий виконує об'єднуючу функцію, забезпечуючи взаємозв'язок між просторовими характеристиками та подіями, що відбуваються у житті людини, а також суб'єктивним сприйняттям минулого, сьогодення і майбутнього людини.

Проблема професійного самовизначення та професійного розвитку в процесі навчання, а також професійне самовизначення як складова самовизначення та формування особистості досліджувалися переважно у психологічній, соціально-психологічній та педагогічній науковій літературі (К. Абульханова-Славська, М. Барішевський, В. Болучевська, Є. Головаха, Н. Герасімова, Г. Думенко, А. Жигулін, С. Ісаєнко, О. Климова, Є. Климов, С. Овсянникова, М. Пряжніков, Л. П'янкова, Ю. Фетисова, М. Чобітько та ін.) [1]. У соціологічній літературі розвідки професійного самовизначення здійснювалися у

взаємозв'язку з соціальною групою (С. Баразгова, Ф. Філіппов, С. Чистякова та ін.) [2], у контексті первинного професійного самовизначення (О. Лобова, Д. Константиновський та ін.) [3], професійної діяльності за умов зміни потреб ринкової економіки (Г. Зборовський, А. Здравомислов, І. Кон, В. Виборнова, О. Дунаєва та ін.) [4]. Стосовно темпорального аспекту дослідження професійного самовизначення можна зазначити, що у психологічній літературі він обмежується дослідженням психологічних складових професійного самовизначення на різних вікових етапах (О. Борисова та ін.) [5], у соціологічній літературі досліджувався соціальний час пенсіонерів та їх після трудового самореалізація (Т. Козлова) [6]. Підсумовуючи ступінь розробленості теми можна зазначити, що у науковій літературі накопичений певний досвід дослідження професійного самовизначення, однак малодослідженим залишається часовий аспекти професійного самовизначення.

Можна припустити, що ефективність професійного самовизначення залежить від темпоральної специфіки суспільства та соціального часу особистості. У такому разі *метою* статті є окреслення контурів концепції професійного самовизначення у соціальному часі. Для досягнення поставленої мети нам необхідно насамперед дослідити вплив соціального часу на професійне самовизначення та темпоральні підгрунтя концепції професійного самовизначення.

Теоретико-методологічною основою дослідження є концепція "людинознавства" (Б. Анан'єв), в якій розглядається життєвий шлях особистості [7], підхід В. Яковлева до класифікації соціального часу, у якому він визначається як час історії, покоління та індивіда [8], концепція соціально-адекватного управління В. Буреги, яке орієнтоване на майбутнє і адаптовано до функціонування в конкретній соціальній системі з максимальним використанням її соціально-економічного та психокультурного потенціалів; направляє управлінські впливи, переважно, в площину самоорганізаційних процесів [9].

Загальновідомо, що самореалізація особистості виступає основною метою її життя, яка реалізується за допомогою низки етапів. У нашому дослідженні ми розглядаємо самореалізацію дорослої людини, точніше, починаючи з пізньої юності, коли розпочинається процес дорослішання біологічного і соціального та людина здатна бути активним повноправним членом суспільства. Творчий професійний потенціал особистості утворюється злиттям у структурі особистості буттєвого потенціалу і професійного потенціалу як перспективи особистості в оволодінні засобами прояву своєї індивідуальності в професії та за допомогою професії. У сучасному суспільстві важко уявити самореалізацію особистості без реалізації у професії, яка розпочинається із самовизначення. Професійне самовизначення розглядають з різних точок зору, зокрема як складову життєвого самовизначення та спосіб самореалізації, діяльність, пов'язану з вибором професії, шлях реалізації активної життєвої позиції та ін. [10, с. 425-426]. Узагальнюючи існуючі трактування науковців, можна інтерпретувати професійне самовизначення як процес "визначення індивідом свого місця у соціально-професійній структурі суспільства, у ході якого соціальний суб'єкт реалізує власний алгоритм інтеграції у суспільство та окремі соціальні групи" [10, с. 426] за рахунок вибору стратегії професійного становлення і розвитку, реалізації соціального потенціалу. Розвиток людини "як суб'єкта професійної діяльності йде не просто "по висхідній", що переходить в "низхідну". І не за "циклами", не "по спіралі", а інакше шляхом покрокового виникнення і навіть навмисного створення нею певних можливостей, з яких деякі обираються для реального здійснення [11, с. 222]. Виходячи з вищевикладеного можна говорити про те, що процес професійного самовизначення складається з кількох блоків: 1) багаторічний процес формування, у тому числі професійне, особистості; 2) соціальний простір вибору професії; 3) визначення свого місця у соціально-професійній структурі суспільства за рахунок співвіднесення особистісних уподобань та можливостей з реаліями і потребами суспільства; 4) професійне становлення, реалізація та вдосконалення як засіб пізнання себе і світу.

Важливим видається пошук механізмів, що забезпечують інтеграцію вищезазначених сфер професійного самовизначення у єдине ціле. Формування особистості у професії – це процес довготривалий. У сучасному суспільстві надзвичайно широкий соціальний простір вибору професії, при тому що їх зміст, реальна діяльність у подальшому і запитуваність на ринку праці можуть залишатися невідомими людині, що їх обирає. Молодь сьогодні часто обирає професію маючи або поверхові, або помилкові уявлення про неї. Інтерес до майбутньої професії не завжди виступає головним чинником для обрання місця навчання. Молода людина, яка закінчила школу та має обрати напрямок своєї професійної діяльності, хоче бачити себе переважно у привабливих соціальних статусах, пропонуєваних суспільством, тобто зважаючи здебільшого на соціальні стереотипи сприйняття, наприклад, про "легку" та високооплачувану працю. Так, привабливими та перспективними молоді люди вважають юридичну (52,8%) та економічну (51,7%) та медичну (33,6%) освіту [12]. Також головними чинниками, за якими

обирається місце навчання, стають рівень акредитації навчального закладу (51,5%), його державний статус (51,8%), можливість вступити на бюджетну форму навчання (42,8%) [10, с. 428]. За таких умов головним джерелом знань про майбутню професію мають стати спочатку навчальні заклади, що потребує від них наукового управління професійним самовизначенням, а потім – середовище робочого простору, що має допомагати поновлювати та поглиблювати знання. Таким чином, мова йде про професійне самовизначення як процес, який протікає у часі, не є одномоментним та може реалізовуватися протягом життя. Професійне самовизначення має розкриватися крізь соціокультурний контекст за допомогою феномену соціального часу за умов соціальної невизначеності.

Соціальний час належить до феноменів, які завжди привертають до себе увагу науковців. Існують різні напрямки досліджень і трактувань поняття "соціальний час". Відповідно до класифікації В. Яковлева, соціальний час поділяється на час історії, покоління та індивіда. Час історії досліджує зміни соціуму у ході історичного процесу та його вплив на життя людини. Якщо розглядати соціум як послідовну зміну поколінь, то мова може йти про соціальний час покоління. Наприклад, проблема "батьків і дітей" може розглядатися через дослідження їх соціального часу, який може виявитися якісно різним. Соціальний час особистості можна трактувати як соціальний час кожного конкретного індивіда. Наприклад, проблема, коли людина відчуває себе "пасинком часу" (В. Гроссман), ніби вона живе не у "свій час". Зрозуміло, що ці часи взаємопов'язані. Так, дослідження певних десятиліть існування суспільства (наприклад, часи незалежного існування української держави) відображає і певний етап життя українського народу, і покоління, і конкретної особистості, життєдіяльність якої проходить у цей період. У межах нашого дослідження під соціальним часом будемо розуміти "час існування людей у суспільстві, який визначається у власній системі координат як зміна або рух соціальних явищ за допомогою інших соціальних явищ, узятих за точку відліку, поєднуючи тривалість, послідовність, співіснування, розміри і результати діяльності, котрі змінюють один одного та виступають у вигляді подій, процесів, предметів" [13, с. 35]. Соціальний час пов'язаний не просто з фізичним існуванням людини, а, насамперед, як зазначає більшість дослідників, з людською діяльністю, що складає зміст соціального часу. Змістовна складова соціального часу, на нашу думку, дозволить нам дослідити професійне самовизначення крізь соціокультурний контекст, розкриваючись через зміни у суспільстві, котрі приводять втрати одних та виникнення інших соціальних сенсів.

Професійне самовизначення, як і самовизначення взагалі, являє собою складний, довготривалий та багатоплановий процес, який "передбачає не тільки "самореалізацію", а й розширення своїх можливостей – "самотрансценденцію" (за Франклом): повноцінність людського життя визначається через її трансцендентність, тобто здатність виходити за межі самого себе, а головне – в умінні людини знаходити нові сенси в конкретній справі і у всьому своєму житті. Таким чином, саме сенс визначає сутність самовизначення, самоздійснення і самотрансценденції..." [14], а його формування відбувається під безпосереднім впливом соціального часу. Протягом різних періодів розвитку та зміни кожне суспільство має свою специфіку і кількісно-якісну наповненість соціального часу, що відбиває існуючий в суспільстві зв'язок об'єктивного і суб'єктивного чинників. Як об'єктивна умова постає суспільна ситуація, потреби, що з неї випливають, наявність та ефективність засобів існування та діяльності у ній. Об'єктивна наповненість соціального часу сучасного українського суспільства – невизначеність, яка розкривається для людини через невизначеність тієї соціальної ситуації, в якій відбувається її життєдіяльність. Суб'єктивна – перетворююче-діяльнісне ставлення до світу, що дозволяє оптимізувати взаємодію із середовищем. Тобто суб'єктивна наповненість соціального часу – це суб'єктивне трактування об'єктивних умов, їх сприйняття, усвідомлення рівнів мотивації, потреб, можливостей самовизначення та розвитку. Очевидним видається, що, з одного боку, людина "поєднує, організує і координує" у собі різні складові соціального часу, з іншого – соціальний час для людини виступає "поєднуючим, організуючим та координуючим" чинником її життя та діяльності, між іншим, професійної. Темпоральним підґрунтям концепції професійного самовизначення, на нашу думку, може виступати авторська модель проблемно-цільового структурування та інтерпретування майбутнього [13, с. 103-108], яка дозволяє визначати стратегію формування індивіда як напрямок розвитку його соціальних і ціннісних характеристик з метою побудування майбутнього на різних етапах його життя та характеризувати часовий вимір як знаряддя вільного вибору, діяльності.

Таким чином, можна зазначити, що професійне самовизначення – це складний, довготривалий процес визначення індивідом свого місця у соціально-професійній структурі суспільства, у ході якого реалізується алгоритм інтеграції соціального суб'єкта у суспільство та окремі соціальні групи за рахунок вибору стратегії реалізації соціального потенціалу та розширюються можливості особистості за

допомогою вдосконалення існуючих та відшукування нових сенсів у конкретній справі та у своєму житті. На сьогодні склалася ситуація, що вибір майбутньої професії та закладу для навчання здійснюється залежно як від об'єктивних, так і суб'єктивних обставин, тобто доволі ситуативно. Так об'єктивними обставинами може виступати, наприклад, економічна неможливість сплачувати за навчання на бажаній спеціальності, що призводить до того, що обривається спеціальність з наявними бюджетними місцями, меншим конкурсом та ін. Суб'єктивними обставинами можуть бути існуючі у суспільстві соціальні стереотипи "привабливих" професій, які, як з'ясується у подальшому, не завжди відповідають інтересам і здібностям особистості. Вищезначена ситуація призводить до того, що випускники після закінчення навчання або мають ще додатково адаптуватися та освоювати професійні навички, або довго шукають роботу за фахом, поповнюючи лави безробітних, або постають перед необхідністю обирати нову сферу професійної діяльності та знову починати навчання. Для суспільства така розузгодженість між об'єктивними потребами та суб'єктивними професійними вимогами характеризується, між іншим, економічно невиправданими витратами. За умов такої соціальної невизначеності слід розглядати професійне самовизначення як певний соціальний феномен, що потребує дослідження за допомогою соціального часу, який відбиває специфіку різних періодів розвитку та змін суспільства та виступає певним об'єднуючим, організуючим та координуючим чинником життя професійної діяльності особистості. Професійне самовизначення являє собою не лише етап професійної біографії особистості, а й життєвого шляху у цілому, що дозволяє говорити про спрямованість професійного самовизначення у майбутнє. Лише у такому разі можна говорити про створення підґрунтя для підготовки запитуваних на ринку праці фахівців. Все це передбачає існування соціально-адекватної системи управління, регулювання та контролювання даних процесів. Управління процесами професійного самовизначення має відбуватися на основі особистісної соціологізованої програми. Соціальною основою у професійному самовизначенні мають стати особистісні уподобання та реальні можливості, що співвідносяться з суспільними цілями та запитуваністю на ринку праці.

Концепція професійного самовизначення у соціальному часі потребує у подальшому послідовного вивчення комплексу чинників як системи реальних та потенційних можливостей особистості постійно працювати над самовизначенням у сфері професійної діяльності, безперервно усвідомлюючи, конструюючи та розробляючи певний образ професійного шляху (майбутньої чи вже виконуваної діяльності) протягом всього життя.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Абульханова-Славская К. А. Жизненные перспективы личности / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни. – М.: Наука, 1987. – С. 137-145; Баришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Баришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26-33; Болучевская В. В. Профессиональное самоопределение будущих специалистов помогающих профессий : монография / В. В. Болучевская. – Волгоград: Изд-во ВолГМУ, 2010. – 264 с.; Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К.: Наук. думка, 1988. – 143 с.; Думенко Г. А. Профессиональное самоопределение как психолого-педагогическая проблема [Электронный ресурс] / Г. А. Думенко: сб. науч. трудов Северо-Кавказского государственного технического университета. Серия "Гуманитарные науки". – 2005. – №2 (14). – Режим доступа: <http://www.ncstu.ru>; Жигулин А. А. Профессиональное и личностное самоопределение: психологический аспект [Электронный ресурс] / А. А. Жигулин // Современные научные исследования и инновации. – 2012. – Режим доступа: URL: <http://web.snauka.ru/issues/2012/04/11144>; Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Климов. – М.: Издат. центр "Академия", 2004. – 304 с.; Климова О. В. Свідоме професійне самовизначення у контексті формування особистості майбутнього фахівця [Електронний ресурс] / О. В. Климова, С. А. Ісаєнко // Науковий вісник НУБіП України. – 2010. – Вип. 155 (2). – Режим доступу : http://elibrary.nubip.edu.ua/view/subjects/K_1_1_11_1.html; Овсянникова С. Б. Профессиональное самоопределение как путь реализации активной позиции личности // Вестник ТГПУ. – 2011. – Вип. 4. – С. 139-144; Герасімова Н. Є. Професійне самовизначення особистості [Електронний ресурс] / Н. Є. Герасімова. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N125/N125p096-098.pdf – С. 96-98; Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М.: Просвещение, 1996. – 107 с.; Пьянкова Л. А. Индивидуальный подход к проблеме формирования профессионального самоопределения / Л. А. Пьянкова // Вестник ТГПУ. – 2011. – Вип. 4. – С. 10-13; Фетисова Ю. В. Общественное мнение как социально-психологический фактор развития самоопределения избирателей : автореф. дис. на соиск. наук. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 "Социальная психология" / Ю. В. Фетисова. – Москва, 2009. – 26 с.; Чобітько М. Г. Особистісне і професійне самовизначення

майбутнього вчителя [Електронний ресурс] / М. Г. Чобітько // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2009. – Вип. 3. Режим доступу: http://intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n3_2009_st_9/. 2. Филиппов Ф. Р. Социология образования / Ф. Р. Филиппов. – М.: Наука, 1990. – 200 с.; Чистякова С. Н. Социально-профессиональное самоопределение школьников в условиях профильного обучения / С. Н. Чистякова // Школа и производство. – 2002. – №2. – С. 75-77; Баразгова Е. С. Современная социология личности: потенциал развития / Е. С. Баразгова, М. Н. Вандышев // Вестник Уральского государственного технического университета. – 2005. – №3. – С. 23-28.

3. Лобова О. В. Процесс первичного профессионального самоопределения учащихся: социологический анализ : автореф. дис. на соиск. наук. степени канд. соц. наук : спец. 22.00.04 "Социальная структура, социальные институты и процессы" / О.В. Лобова. – Екатеринбург, 2006. – 23 с.; Константиновский Д. Л. Молодежь 90-х: самоопределение в новой реальности: профессиональные ориентации российских старшеклассников 90-годов: планы и их реализация: монография / Д. Л. Константиновский. – М. : Центр социологии образования РАО, 2000. – 224 с. 4. Выборнова В. В. Актуализация проблем профессионального самоопределения молодежи / В.В. Выборнова, Е. А. Дунаева // СОЦИС. – 2006. – № 4. – С. 99-105. 5. Борисова Е. М. Профессиональное самоопределение: личностный аспект [Электронный ресурс] / Е. М. Борисова. – Режим доступа: http://www.childpsy.ru/upload/dissertations/%C1%EE%F0%E8%F1%EE%E2%E0_%C5_%CC_2_1995.htm 6. Козлова Т.З. Социальное время пенсионеров: этапы самореализации личности / Т. З. Козлова. – М., 2003. – 228 с. 7. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с. 8. Яковлев В. П. Социальное время / В. П. Яковлев. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1980. – 160 с. 9. Бурега В. В. Социально-адекватное управление: концептуализация модели : [монография] / В. В. Бурега. – Донецк: ДонГУУ, 2005. – 171 с. 10. Скок Н. С. Соціологічний аналіз процесу професійного самовизначення студентів / Н. С. Скок // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: зб. наук. пр. Т. XII. Вип. 217. Сер. "Соціологія". – Донецьк : ДонДУУ, 2012. – С. 423-431. 11. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Климов. – М.: Издат. центр "Академия", 2004. – 304 с. 12. Який характер освіти є сьогодні найбільш перспективним на ринку праці?: соціологічне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=264 13. Скок Н. С. Суб'єктивний час як чинник соціальної поведінки індивіда в умовах суспільних трансформацій: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.01 / Скок Наталя Сергіївна. – Донецьк, 2010. – 189 с. 14. Кутугина В. И. Факторы профессионального самоопределения личности в современных условиях [Электронный ресурс] / В. И. Кутугина // Современные проблемы науки и образования. – 2007. – № 1 – С. 51-53. – Режим доступа: www.science-education.ru/12-270.

УДК 351.316.614

ОБ'ЄКТНО-ПРЕДМЕТНА ОБЛАСТЬ ЮРИДИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ: ПІДСТАВИ ВИОКРЕМЛЕННЯ

Погрібна Вікторія Леонідівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та політології Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого" (м. Харків)

У статті запропоновано авторський погляд на проблему визначення об'єктно-предметної області юридичної соціології. Підкреслюється, що до об'єкту юридичної соціології слід включати всі соціальні явища, в яких є присутнім правовий елемент, навіть якщо цей елемент не виражений у чистому вигляді, а переплетений з іншими. Предмет юридичної соціології визначається та аналізується шляхом співставлення понять "соціальне юридичне" і "соціальне неюридичне". Доводиться, що соціологічний підхід до права не має зводитися лише до застосування соціологічних методів в юриспруденції, а розмежування напрямків дослідження в рамках єдиної інтегративної науки повинне йти як шляхом розчленування об'єктів дослідження, так і в напрямку визначення рівнів дослідження у випадку збігу їхніх об'єктів.

Ключові слова: юридична соціологія, соціологія права, об'єкт юридичної соціології, предмет юридичної соціології.

В статье предложен авторский взгляд на проблему установления объектно-предметной области юридической социологии. Подчеркивается, что в объектную область юридической социологии следует включать все социальные явления, в которых присутствует правовой элемент, даже если этот элемент не выражен в чистом виде, а переплетен с другими. Предмет юридической социологии анализируется путем сопоставления понятий "социальное юридическое" и "социальное неюридическое". Доказывается, что социологический подход к праву не может сводиться лишь к применению социологических методов в юриспруденции, а размежевание направлений исследования в рамках единой интегративной науки должно идти не только путем расчленения объектов исследования, но и в направлении определения аспектов и уровней исследования в случае совпадения их объектов.

Ключевые слова: юридическая социология, социология права, объект юридической социологии, предмет юридической социологии.

The article supports the author's position of object-subject domain of the juristic sociology. The author stresses the object domain of juristic sociology includes all social phenomena with the juristic element even if this phenomenon is not expressed in the pure form and is interwoven with the other ones. The subject of juristic sociology is analyzed by juxtaposition of "social juristic" and "social nonjuristic". The author demonstrates the installation of the social analysis methods in the branch of jurisprudence guarantees the juristic sociology development.

Keywords: juristic sociology, object of juristic sociology, subject of juristic sociology.

Сьогодні вже практично немає жодного наукового дослідження в будь-якій галузі права, де б не використовувалися або результати соціологічних досліджень, або методи соціологічного аналізу. Це свідчить про те, що надалі все більше зближуються і переплітаються предметні галузі юриспруденції та соціології. Будучи науковцем-соціологом з 25-річним досвідом і більш ніж 15-річним стажем роботи у ВНЗ юридичної спрямованості, дозволю собі висловити деякі, можливо, і не безспірні, міркування з проблеми категоріально-методологічного визначення юридичної соціології

Поняттю "юридична соціологія" нерідко надають більш широкого значення, ніж поняттю "соціологія права". Вважають, що остання обмежується тільки власне правом – нормами й інститутами, тоді як юридична соціологія охоплює всі явища, більш-менш пов'язані із правом, – все, у відношенні чого право може бути причиною, наслідком або приводом, включаючи насильство, бездіяльність, девіантну поведінку. Нам же в науковому плані здається корисним більш широкий підхід до предмету дослідження, оскільки немає таких наслідків права (нехай навіть найвіддаленіших і часом таких, що деформують його), звернення до яких не сприяло б його пізнанню. Ось чому ми обираємо саме таке розуміння предмету дослідження і вважаємо за доцільне застосування обох назв – і "соціологія права", і "юридична

соціологія", принципово не розводячи їх, хоча, безумовно, це може викликати певні заперечення з боку фахівців-соціологів. Розуміючи, що в методологічному плані соціологія права може розглядатися як наука, яка використовує соціологічні методи для вивчення правових явищ, а юридична соціологія, навпаки, – методи юриспруденції для аналізу соціальних процесів, ми свідомо в цій статті намагалися абстрагуватися від такої площини аналізу, акцентуючи увагу на іншому аспекті проблеми – уточненні її предметно-об'єктної області, що і стало **метою** даної статті.

Ми будемо виходити з того вже в цілому прийнятого і соціологами, і юристами факту, що в широкому сенсі соціологія права, або юридична соціологія, може бути визначена як галузь загальної соціології, об'єктом якої виступають юридичні явища, що становлять собою різновид явищ соціальних. Оскільки право породжене суспільством, то всі юридичні явища тією або іншою мірою є соціальними. При цьому серед соціальних явищ є такі, чий юридичний характер є очевидним. У сучасних суспільствах, у першу чергу, це закон, судові й адміністративні рішення. Явища подібного роду надалі ми пропонуємо кваліфікувати як первинні юридичні явища. Вони з очевидністю є юридичними, оскільки створюють право або, вірніше, вони ідентифікуються із правом. Тому зрозуміло, що у своєму вузькому розумінні соціологія права (або юридична соціологія) обмежується саме цією сферою.

Такий підхід вплинув на спрямованість досліджень в даній галузі. Протягом значного часу проблеми, що найчастіше вивчалися юридичною соціологією, були пов'язані із правом як таким і притому взятим у його найбільш загальному виразі – на рівні того, що юристи називають загальною теорією права або теорією джерел права. Цим пояснюється відносно велика кількість досліджень (в першу чергу зарубіжних) функцій закону, знань закону, уявлення громадян про здійснення правосуддя тощо. Особливо тут слід виділити роботи французьких дослідників Ж. Карбон'є і Ф. Терре; італійських – А. Пагані, Г. Мартінотті, Е. Моріондо; американських – Д. Френка, Т. Арнольда та Р. Тейлора. В той же час не була далекою ця проблематика і для вітчизняних вчених. Починаючи з XIX століття соціально-правові проблеми суспільства досліджували А. Гольмстен, Л. Гумплович, Б. Кістяковський, М. Коркунов, Н. Палієнко, Л. Петражицький та ін. Становлення української соціології права пов'язано передусім з іменами таких вчених, як М. Панов, Н. Осипова, В. Водник, К. Жоль та рядом інших.

Не заперечуючи права на існування зазначеного підходу, ми пропонуємо іншу, більш широку позицію, яка включає в об'єктну галузь юридичної соціології всі соціальні явища, у яких є присутнім правовий елемент, навіть якщо цей елемент не виражений у чистому вигляді, а переплетений з іншими. При цьому юридична соціологія штучно не обмежує свої дослідження лише первинними явищами: вона охоплює й вторинні, похідні явища, такі, як родина, власність, договір, відповідальність і т.д. Хоча в цих явищах і є таке соціальне, що не переломлюється кризь призму права, це не може слугувати достатньою підставою для того, щоб оголосити юридичну соціологію некомпетентною в цих питаннях. Ми також впевнені, що було б неввірно думати, що в багатогранності такого явища юридична соціологія покликана виділити лише одну його грань і залишити без уваги інші (мораль, етику, економіку, мову тощо), відносячи їх до сфери загальної соціології.

Як загальна соціологія, так і її галузі покликані вивчати досліджуване явище в цілому, але кожна галузь робить це своїм шляхом. Так, наприклад, звертаючись до шлюбу, загальна соціологія насамперед займається моральними стосунками, демографічними й економічними чинниками. Юридичні норми становлять для неї лише ті аспекти, що певним чином пов'язані з можливими ускладненнями в сімейному житті, й тому не заслуговують безпосередньої уваги. В той же час юридична соціологія виходить із цих норм і лише потім звертається до питання про те, яким чином вони забезпечуються (або, навпаки, деформуються) у своєму змісті економікою або суспільною мораллю. Саме розходження цих підходів повинно призвести в загальному підсумку до кращого розуміння явища.

Іншу схему аналізу проблеми предметно-об'єктної галузі юридичної соціології і соціології права пропонує І. Таммело. На відміну від наведеного вище розподілу (соціологія права – вивчення правових інститутів; юридична соціологія – вивчення юридичних аспектів різних соціальних явищ) він вважає, що "юридична соціологія" – це соціологічні дослідження юристів, а "соціологія права" – це вивчення юридичних явищ соціологами [1]. Можна погодитися з Ж. Карбон'є, який зазначає, що ця схема надає надмірно великого значення професійній ознаці [2]. У дусі схеми, запропонованої Таммело, під соціологією в праві часто розуміють лише спроби юристів проілюструвати фактичними даними догматичний опис деяких інституцій. Ця позиція найбільш чітко виражена німецькими авторами Е. Хиршем та М. Ребиндером, які у серії книг "Вивчення правової фактології і соціології права", що виходили у 60-80 роки XX ст., говорили про вивчення фактів у праві. Однак це "вивчення правової фактології" досить суттєво відрізняється від "вивчення соціології права" в сучасному розумінні, хоча вони і пропонують вельми цікаве визначення юридичної соціології, пов'язане з концепцією трьох вимірів права: з точки зору цінностей (філософія права), з точки зору норм (догматична юриспруденція) і з точки

зору реальності (соціологія права). При цьому соціологія права поділяється ними на генетичну соціологію (дослідження соціального генезису права) і операціоністську соціологію (вивчення впливу права на суспільне життя) (див. [3]).

На наш погляд, доцільно чітко розвести категоріально-методологічну базу "родинних" і "дочірньої" науки.

Для того, щоб одна наукова дисципліна, почавши відокремлюватися від іншої, завоювала повну галузеву визначеність, потрібні час і наукові розробки. Труднощі для юридичної соціології полягають у тому, що проблеми права досить легко розчиняються в більш широких категоріях, які входять до предмету загальної соціології.

Відомо, що на початку ХХ століття в американській соціології право розглядалося лише як частина поняття "соціальний контроль". В наш час деякі представники американської соціології використовують триланковий розподіл загальної соціології на соціологію професій, соціологію рішень та соціологію організацій, який також здатний "перекрити" собою проблематику юридичної соціології. Так, більшість аспектів діяльності суддів і адвокатів попадають у предметне поле соціології професій, правотворчість й правосуддя – соціології рішень, а всі інші структури діючого права – соціології організацій. Таким чином, право зводиться до рівня однієї з багатьох соціальних організацій – таких, як система освіти, економічна система, управління, спосіб життя тощо. На наш погляд, такий підхід є недоречним, оскільки він ґрунтується на неповному розумінні специфіки права, його особливої гнучкості, унікальної здатності організовувати всі інші організації. Тобто для того, щоб довести свою якщо не виключність, то, принаймні, значущість, юридичній соціології потрібно чітко визначити свій предмет. Зробити це можна, провівши "демаркаційну лінію" між поняттями "соціального юридичного" і "соціального неюридичного".

Як самостійна дисципліна юридична соціологія знаходиться у стосунках взаємного обміну із загальною соціологією. Однак чи збалансований цей взаємообмін? Юридична соціологія як галузева дисципліна, безумовно, отримала дуже багато від загальної соціології. Більшість методів, що використовуються нею (історико-порівняльний, статистичний, опитування та ін.), можуть розглядатися як адаптація вже розроблених в інших сферах соціології. Багато понять, якими вона користується ("соціальний примус", "соціальний контроль", "колективна свідомість", "соціальні ролі" тощо), є поняттями загальної соціології, яким додано правовий акцент. І навіть деякі з тих категорій, які, здавалося б, виражають чисто юридичні явища (законна родина, розходження власності й влади в акціонерних товариствах), вироблені представниками загальної соціології.

Загальна ж соціологія, на жаль, менш охоче визнає те, що вона отримала або може отримати від юридичної соціології, як, втім, і від самого права. У зв'язку з цим нагадаємо, що ще Е.Дюркгейм радив соціологам уважно вивчати норми права, оскільки убачав в них об'єктивний індикатор соціальних чинників. Проте цю пораду часто забували і продовжують забувати, в тому числі і юридичні соціологи.

З іншого боку, треба зазначити, що різниця юридичної соціології із правом куди більш істотна, ніж із загальною соціологією. Найбільше розходження спостерігається в об'єктах цих наук.

По-перше, юриспруденція вивчає норми права як такі, а юридична соціологія прагне проаналізувати, по-перше, соціальні причини, що породжують ці норми, а, по-друге, соціальний ефект, який виникає внаслідок дії цих норм. Хоча варто мати на увазі, що жоден представник юриспруденції не погодився б сьогодні обмежитися у своєму дослідженні лише текстами, відірваними від життя, від генези норм і їхнього застосування. Завжди при тлумаченні закону доводиться прибігати або до історії його створення (вивчення підготовчих робіт), або до оцінки його наслідків.

По-друге, іноді говорять, що юрист вивчає право як сукупність нормативних фактів, що мають примусову силу, а соціолог – як явища, тобто поза їхнього зв'язку із владою [2, с. 35]. Таке твердження не викликало б заперечень, якби означало лише те, що дослідник, який розглядає в соціологічному аспекті правову систему, якщо й може абстрагуватися від владного фактору, то тільки усвідомлюючи при цьому, як і будь-який інший громадянин, свою приналежність до даної правової системи й визнаючи її юридичну владу. Абстрагування від владного фактору можна було б трактувати як форму прояву принципу строгої об'єктивності, дуже важливого для досліджень, заснованих на соціологічному підході. Однак це абстрагування здатне призвести до небезпечних наслідків, оскільки юридична соціологія, звертаючись до норм права, у цьому випадку зможе повністю ігнорувати їхній обов'язковий характер. Такий підхід, безумовно, є неприйнятним.

Хотілося б також звернути увагу і на той факт, що принципове розходження між юриспруденцією й соціологією права варто шукати не в об'єкті цих дисциплін. Це – розходження лише точок зору й кута бачення. Той же об'єкт, що юриспруденція вивчає зсередини, соціологія права розглядає ззовні. І саме тому, що остання розглядає об'єкт із зовнішньої сторони, вона бачить його як явище, не намагаючись

проникнути в сутність, онтологічну глибину. Юрист вже в силу своєї професії перебуває немовби всередині правової системи, свого національного права. Навіть будучи чистим теоретиком, він може з достатньою підставою претендувати на те, щоб впливати на це право. Він бере участь у розвитку доктрини, він є авторитетом у праві, хоча й не його джерелом. Соціолог, навпаки, перебуває поза досліджуваною системою, навіть якщо він сам до неї належить, і його спостереження практично не впливають на її функціонування. Інакше кажучи, для юридичної соціології властивим є, як взагалі і для всіх емпіричних наук, радикальне відділення спостерігача від спостережуваних матерій. І якщо для представника юридичних наук право – це бог, то соціолог вважає за потрібне керуватися, за влучним визначенням Ж. Карбон'є, "методологічним атеїзмом".

Таким чином, безсумнівно, що фактором, який стимулює розвиток юридичної соціології, стала широка практика впровадження в дослідження в галузі права соціологічних методів аналізу. Це, по-перше, дозволило звернутися до вивчення тих явищ правової дійсності, які раніше не охоплювалися проблематикою правознавства, по-друге, допомогло подивитися під особливим кутом зору на ряд традиційних проблем цієї науки, по-третє, затребувало методологічних розробок в галузі аналізу особливостей і можливостей застосування соціологічних (кількісних та якісних) методів у праві. В оновленому вигляді виявило себе поєднання емпіричного рівня досліджень із теоріями середнього й вищого рівнів. Ми вважаємо, що соціологічний підхід до права по суті є значно ширшим, аніж просте застосування соціологічних методів в юриспруденції, а розмежування напрямків дослідження в рамках єдиної інтегративної науки повинне йти не тільки шляхом розчленування об'єктів дослідження, але й бути спрямованим на визначення аспектів і рівнів дослідження у випадку, коли їхні об'єкти збігаються.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Tammelo I. Quaderni della rivista Sociologia del diritto / I. Tammelo – Roma, 1994. – 276 p. 2. Карбонье Ж. Юридическая социология: Пер. с. фр. / Пер. и вступ. ст. В.А.Туманова / Ж. Карбонье – М. : Прогресс, 1996. – 352 с. 3. Hirsh E. Rechtssoziologie / E. Hirsh, M. Rebinder – Bonn, 1977. – 211 p.

УДК 355:316.35

РАЗВИТИЕ ВОЕННОЙ СОЦИОЛОГИИ

Калагин Юрий Аркадьевич – доктор социологических наук, доцент кафедры психологи и педагогики Харьковского университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба

Статья посвящена анализу основных этапов развития военной социологии. Описываются три этапа развития военной социологии: этап становления военной социологии, продолжавшийся с начала XX в. до 30-х гг. XX в., начало которого связано с введением в научный обиход термина "военная социология"; этап формирования военной социологии в 30-х гг. XX в. – 90-х гг. XX в., который характеризуется развитием научной мысли в парадигме "социологии войны"; третий этап (с начала 90-х годов XX в. по настоящее время) – смещение акцентов в исследованиях: от проблем войны к проблемам мира в рамках парадигмы "социологии мира". Также рассматриваются особенности становления отечественной военной социологии.

Ключевые слова: военная социология, социология войны, социология мира, вооруженные силы, армия.

Стаття присвячена аналізу основних етапів розвитку воєнної соціології. Описуються три етапи розвитку воєнної соціології: етап становлення воєнної соціології, що триває з початку XX ст. до 30-х рр. XX ст., початок якого пов'язаний з введенням в науковий обіг терміну "воєнна соціологія"; етап формування воєнної соціології в 30-х рр. XX ст. – 90-х рр. XX ст., який характеризується розвитком наукової думки в парадигмі "соціології війни"; третій етап (з початку 90-х років XX ст. по теперішній час) – зміщення акцентів у дослідженні: від проблем війни до проблем миру в рамках парадигми "соціології миру". Також розглядаються особливості становлення вітчизняної воєнної соціології.

Ключові слова: воєнна соціологія, соціологія війни, соціологія миру, збройні сили, армія.

The author acquaints the reader with the main stages of development of military sociology. The article describes the three stages of development of military sociology: the first stage - the stage of formation of military sociology, which lasted from the beginning of the twentieth century up to 30 y. of the XX c., the beginning of which is connected with the introduction into the scientific use of the term "military sociology"; the second stage of formation of military sociology 30 y. of the XX century. - 90 y. XX century, characterized by the development of scientific thought in the paradigm of "Sociology of war"; the third stage from the beginning of the 90-ies of the XX century till the present time - shifting the focus of study: from the problems of the war to the problems of the world of work within the paradigm of the "Sociology of the world" Be considered peculiarities of formation of the Ukrainian military sociology.

Keywords: military sociology, sociology of war, sociology of the world, the armed forces, the army.

Государственная программа развития Вооруженных Сил Украины предписывает продолжение военной реформы, эффективность которой зависит от уровня научного обеспечения. Важное место в поиске путей решения социальных проблем военной реформы занимает военная социология. На сегодняшний день военная социология достаточно развитая отрасль социологического знания, но, как и на заре своего становления, занимает обособленное место. Именно поэтому военные социологи решают задачи, стоящие перед ними, в большей степени самостоятельно, слабо используя весь потенциал социологического знания. В то же время представители других отраслей социологического знания лишены возможности реализовать свой исследовательский потенциал в решении задач военной реформы. Учитывая высокую социальную значимость военной реформы, проводимой в Вооруженных Силах Украины, сложность решаемых задач, нужно признать, что такая ситуация не является нормальной. Именно поэтому в статье предпринимается одна из первых попыток привлечь внимание социологической общественности к военной социологии, ознакомить с историей ее становления.

В структуре социологического знания военная социология занимает достойное место, но, к сожалению, как для широкого круга обществоведов, так и для профессионалов, имеющих базовое социологическое образование, она остается неизвестной. Это, прежде всего, объясняется тем, что военная социология изначально формировалась и развивалась в качестве научной отрасли исключительно в

интересах министерства обороны, деятельность которого носит секретный характер. Узковедомственное развитие военной социологии способствовало изоляции этой отрасли от социологического знания, ограничению контактов военных социологов с представителями академической науки. Как следствие мы имеем весьма незначительное число научных публикаций по проблемам военной социологии.

Вместе с этим первоначальные представления о военной социологии сложились в России на рубеже конца XIX – начала XX вв. Формирование основ военной социологии было связано с научно-педагогической деятельностью профессорско-преподавательского состава Николаевской академии Генерального Штаба России в середине XIX столетия. Именно усилиями военных ученых этой академии в основном и формировалась военно-социологическая школа. Становление военной социологии проходило в рамках военной статистики, которая получила приоритетное развитие благодаря трудам П. А. Языкова "Опыт военной географии" (1838) [1] и Д. А. Милютин "Первые опыты военной статистики" (1847-1848) [2]. Им принадлежит заслуга в том, что в 1847 г. в военной академии впервые в мировой практике была образована кафедра военной статистики и введен учебный курс по данной дисциплине.

В это же время в российской армии проводились широкомасштабные статистические обследования, такие, например, как ставшие регулярными с конца 1880-х годов военно-повозочная и военно-конная переписи (1888-1912). В целях выявления подлинных причин поражений в русско-японской войне в феврале-марте 1906 г. был проведен письменный опрос офицеров – выпускников Академии Генерального штаба 1880-1903 гг., участников войны. Проводились и другие исследования.

Благодаря организации военно-статистической службы был накоплен обильный эмпирический материал о социальных изменениях в российской армии. Появилась основа для анализа и обобщения, но эту задачу было трудно решить в рамках военной статистики, поэтому возникла потребность в новой науке. Профессор академии А. И. Макшеев писал в 1857 г.: "Элемент эмпирический составляет лишь сырой материал для науки, но не саму науку, последняя же является только там, где возникает теория" [3].

В это время ученик и последователь Г. А. Леера и Н. П. Михневича барон Н. А. Корф, имеющий звание капитана, приступает к разработке проблемы связи военных наук с общественными. В 1897 году вышла его работа "Общее введение в стратегию, понимаемую в широком смысле (Этюды военных наук)". В этой работе Корф развивал взгляды своих предшественников на стратегию "как в широком смысле философию войны". Он, во-первых, предложил новое и неординарное определение войны как "вооруженной борьбы сил социальных групп" [4, с. 114], а во-вторых, впервые поставил вопрос о необходимости создания новой отрасли научных знаний, которая "занялась бы специально изучением социальных явлений с военной точки зрения". По мнению Н. А. Корфа, роль последней должна выполнить "наука о военно-социальных явлениях, которая может быть названа военной социологией" [4, с. 66].

Таким образом, имеющиеся на сегодняшний день в распоряжении исследователей данные позволяют предположить, что именно Н. А. Корфу, а в его лице и всей российской науке принадлежит приоритет во введении в научный обиход термина "военная социология", определении ее предметной области, постановке вопроса об институционализации данной отрасли научных знаний [5].

Введение в научный обиход термина "военная социология" положило начало истории военной социологии, которую условно можно разделить на три этапа.

Первый этап – этап становления военной социологии, продолжавшийся с начала XX в. до 30-х годов XX в. Он характеризуется бурным ростом количества как прикладных, так и теоретических исследований. Но если в западных странах исследовательский интерес гармонично реализовывался как в теоретической, так и в практической сферах военно-социологического знания, то в России наблюдалась иная ситуация: увеличивалось количество прикладных и уменьшалось количество теоретических исследований.

Этап становления военной социологии за рубежом характеризуется появлением целого ряда фундаментальных работ Рудольфа Штейнметца, Альфреда Вагтса, Квинси Райта, Моргимера Адлера, Гарольда Лассуэла.

Широкое признание получили эмпирические исследования таких военных социологов, как американский ученый французского происхождения Жан Нортона Крю ("Опыт критического анализа воспоминаний французов-участников войны, опрошенных в 1915-1928 гг." (1929)); немецкий ученый Карл Деметр ("Германский офицерский корпус в своей историко-социологической основе" (1930), "Немецкая армия и ее офицеры" (1935)) и англичанин Майкл Льюис ("Английский морской офицер: исследование военно-морской профессии" (1939)).

Военными социологами Советской России наиболее активно исследовались такие проблемы, как становление и динамика социально-классовой структуры армии, реорганизация и ведение партийной и комсомольской работы, повышение эффективности культурно-просветительной работы среди военнослужащих и членов их семей. По заданию военного руководства в этот период изучались

особенности молодого пополнения Красной армии, мотивации военного образования курсантов и слушателей военных школ и курсов [6, с. 5]. Особый интерес и сегодня вызывает исследование, проведенное в войсках Московского военного округа в 1924-1925 годах учеными Государственного института экспериментальной психологии на тему: "Язык красноармейца".

Теоретические проблемы военной социологии, основателями российской школы разрабатывались преимущественно в эмиграции. В этот период военно-социологическими проблемами занимались: в Гарвардском университете – Питирим Сорокин и Николай Тимашев, Страсбургском – Георгий Гурвич, Парижском – Евграф Ковалевский, Женевском – Александр Миллер и Дмитрий Мериманов, Дрезденской высшей технической школе – Федор Степун, Тегеранском университете – Эльбургский-Серебряков и др.

Особое место среди них занимает бывший профессор Николаевской академии Генерального штаба генерал-лейтенант Н. Н. Головин. Признавая необходимость наличия новой отрасли научных знаний, изучающей войну "как явление социальной жизни", русский ученый предлагал в качестве таковой рассматривать "социологическое исследование, объектом которого будет изучение процессов и явлений войны с точки зрения существования, сосуществования, сходства и последовательности их. Иначе говоря, наука о войне должна представлять собою социологию войны". Н. Н. Головин обосновал научный статус и место "социологии войны" в ряду общественных и военных наук, определил ее проблематику, структуру, задач и пределы возможностей в решении конкретных проблем социальной практики, выработки методологических основ и формирования методических приемов. Кроме этого он описал такие социальные показатели, как "военное напряжение страны" и "моральная упругость войск", а также систему их индикаторов [7-10].

Завершается период становления военной социологии проведением в Женеве в октябре 1930 года X Международного социологического конгресса с повесткой дня: "Социология войны и мира".

Второй этап формирования военной социологии (1930–1999 гг.), характеризуется развитием научной мысли в парадигме "социология войны". Стремления ученых, занятых в этой области, были в основном сосредоточены на разработке методологических, методических и организационно-процедурных вопросов, возникавших в процессе подготовки и проведения социологических исследований проблем войны. Военная социология ориентировалась на удовлетворение информационных запросов военной науки, решение стратегических, оперативно-тактических и тактических задач военного ведомства.

В период с конца 1930-х до начала 1960-х годов для военной социологии в СССР наступили трудные времена. Причисление исторического материализма к абстрактному философскому знанию привело к свертыванию конкретных социологических исследований в военной сфере и полному забвению предшествующего опыта организации и проведения военно-социологических исследований.

Вместе с этим за пределами СССР военная социология в этот период активно развивалась. Под руководством Самюэля Стауффера в годы Второй мировой войны осуществлен крупномасштабный проект: "Американский солдат". По результатам исследования была подготовлена двухтомная работа "Американский солдат" (1949 г.), которая и сегодня широко известна социологической общественности. С. Стауффер исследовал сплоченность воинских подразделений, проблему моральных отношений в армии. Материалы данного исследования были положены в основу теории референтных групп, которую развивал Роберт Мертон.

Среди других наиболее значимых исследований военного периода: изучение Эдвардом Шиллзом и Моррисом Яновицом тенденций "морального духа вермахта"; Тамотси Шибутани – процессов деморализации американских солдат японского происхождения; Роем Гринкером и Джоном Шпигелем – характера воздействия боевой стрессовой ситуации на человека; Г. Гарфинкелем – проблемы лидерства в замкнутых пространствах военно-профессиональной деятельности – боевых самолетах и подводных лодках; Г. Лассуэллом, Луисом Смитом, Станиславом Андрески, Уолтером Милисом, Самюэлем Хантингтоном – проблемы гражданско-военных отношений.

После окончания войны проблемы военной социологии находят свое отображение на страницах академических изданий. Так уже в 1946 году в США выходит специальный номер "Американского журнала социологии", полностью посвященный социальным проблемам вооруженных сил. В 1965 г. под заглавием: "Вооруженные силы и общество в Западной Европе" выходит специальный номер "Европейского журнала социологии".

С середины 1960-х гг. военная социология становится учебной дисциплиной в военно-учебных заведениях США, Польши, Югославии, ГДР и ФРГ. Начинают появляться первые учебники: "Армия и общество: введение в социологию армии" (1960 г.) и "Социология армии" (1964 г.) польского ученого Ежи Вятра, "Военная социология" (1965 г.) американцев Чарлза Коутса и Роланда Пеллигрини.

Образуется целый ряд международных исследовательских подразделений. С 1960 г. в США начинает функционировать Межуниверситетский семинар "Вооруженные силы и общество", который и в

настоящее время продолжает оставаться одним из основных координирующих органов, объединяющих ученых разных стран, работающих в области военной социологии. В 1964 г. в рамках Международной социологической ассоциации был образован исследовательский комитет "Вооруженные силы и общество", с 1980 г. получивший название "Вооруженные силы и разрешение конфликтов". Под эгидой комитета действуют международные региональные исследовательские объединения: Средиземноморская исследовательская группа с центром в Мадриде (образована в 1983 г.); Латиноамериканская исследовательская группа с центром в Сантьяго (1985 г.); Европейская группа исследований проблем армии и общества с центром в Вене (1988 г.).

В практику военных социологов входит проведение международных сравнительных исследований. Так можно вспомнить, например, осуществленный в 1991-1993 гг. крупномасштабный проект "Военная профессия в Европе", в рамках которого по единым методикам и инструментарию в 14 европейских странах было опрошено свыше 5 тыс. кадровых военнослужащих.

Таким образом, после окончания Второй мировой войны мы наблюдаем эволюционное развитие военной социологии в мире, в то время как военная социология в СССР до начала 60-х годов прошлого столетия практически не развивалась.

Возрождение военной социологии в СССР непосредственно связано с процессом институционализации советской социологической науки в целом. Флагманом военной социологии в СССР была Военно-политическая академия имени В. И. Ленина, а непосредственным центром – кружок конкретных военно-социологических исследований в составе военно-научного общества академии, который начал функционировать в сентябре 1965 г.. Кружком руководил кандидат философских наук капитан 1 ранга В. М. Пузик. Первые серьезные социологические исследования в Советских Вооруженных Силах были проведены именно участниками кружка.

Широкомасштабное социологическое исследование в Вооруженных Силах СССР было проведено в июле-августе 1966 года на базе Одесского и Белорусского военных округов по проблеме: "Пути совершенствования деятельности офицеров в воспитании подчиненных, укреплении воинской дисциплины" (опрошено свыше 1000 военнослужащих). Его результаты были доведены до сведения министра обороны СССР и получили высокую оценку. Два года спустя проведено исследование под названием "Лейтенант – 1969". Было опрошено 1 000 младших лейтенантов, лейтенантов и старших лейтенантов, составлен социальный портрет молодого поколения офицерского корпуса. Результаты исследования были опубликованы в газете "Красная звезда" 5 апреля 1969 года.

13 ноября 1967 года директивой Министра обороны СССР был образован Отдел военно-социологических исследований Главного политического управления СА и ВМФ.

В конце 1960-х годов учеными, работавшими в отделе военно-социологических исследований Главного политического управления СА и ВМФ и Военно-политической академии имени В. И. Ленина, было сформировано военное отделение Советской социологической ассоциации, что способствовало установлению научных контактов с зарубежными военными социологами.

На базе Военно-политической академии имени В. И. Ленина с 1982 года впервые в СССР (в Московском государственном университете – с 1984 г.) началась подготовка дипломированных социологов-исследователей, первый выпуск которых состоялся в 1985 году.

В начале 90-х годов XX столетия в развитии военной социологии отмечается смещение акцентов в исследовании: от проблем войны к проблемам мира. С этого момента мы отмечаем начало третьего этапа военной социологии – этапа работы в рамках парадигмы "социология мира". В основу новых теорий военной социологии были положены представления об изменении места и роли военной организации в обществе, усиление роли военной организации общества в поддержание мира, обеспечения безопасности общества. Активное участие в становлении данной концепции принимают Вольфганг Р. Фогт (Австрия), Чарльз Москас (США), Фабрицио Баттистели (Италия). Военная социология, по их мнению, не должна замыкаться исключительно объектно-предметном полем войны, а должна больше ориентироваться на проблемы обеспечения мира.

Сегодня военная социология является одной из самых развивающихся отраслей социологического знания. Так, с начала 1990-х годов начинают формироваться национальные школы военной социологии на постсоветском пространстве.

В 1993 году была создана кафедра социологии в Киевском военном гуманитарном институте, которая на тот момент была центром развития военной социологии в Украине. Институт осуществлял набор офицеров на специальность "социология", выпускники офицеры-социологи реализовывали полученные знания в армейской жизни. В институте была открыта адъюнктура по социологии. Уже в 1996 году Э. Афонин успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора социологических наук на тему: "Становление Вооруженных Сил Украины: социальные и социально-психологические

проблемы". Появление работы Э. Афонина придало мощный импульс развитию военной социологии. В последующие годы защитили кандидатские диссертации по проблемам военной социологии: В. Галеев, О. Мазурик, В. Полюга, А. Проноза, А. Солнышкина, Ю. Яременко. В 2011 году полковник Ю. А. Калагин защитил докторскую диссертацию, в которой была обоснована необходимость развития военной социологии как отраслевого направления социологического знания.

В 1997 году профессорско-преподавательским составом КВГИ было подготовлено и издано первое учебное пособие по военной социологии [11]. В 2005 году вышел в свет первый выпуск "Гуманитарного вестника Вооруженных Сил Украины", на страницах которого общественность могла ознакомиться с результатами работы военных социологов.

Таким образом, военная социология прошла долгий путь развития, начинающийся в XX веке и ознаменованный введением в научный обиход термина "военная социология" военным теоретиком, генерал-лейтенантом Н. А. Корфом (1866-1924), который и обосновал необходимость построения новой науки. Развитие военно-социологической мысли характеризуется развитием от парадигмы "социологии войны" к "социологии мира", смещением исследовательских акцентов от проблем войны к проблемам мира. Военная социология в Украине имеет свою историю, традиции, военные социологи активно участвуют в проведении реформы в армии. Сегодня военные социологи готовы к интеграции в социологическое сообщество для повышения эффективности решения сложных задач военной реформы, по нашему мнению, сейчас настало время для создания отдела военной социологии Социологической ассоциации Украины.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Языков П. А. Опыт военной географии / П. А. Языков. – СПб. : Тип. А. Воейкова и К., 1838. – 300 с.; 2. Милютин Д. А. Первые опыты военной статистики. В 2 т. / Д. А. Милютин. – СПб. : Тип. военно-учеб. заведений, 1847. – 248 с.; 3. Макшеев А. И. Военно-статистическое обозрение Российской империи / А. И. Макшеев. – СПб. : Тип. департамента Генерального Штаба, 1867. – 378 с.; 4. Корф Н. А. Общее введение в стратегию (Этюды по философии военных наук) / Н. А. Корф. – СПб. : Тип. шт. отд. корп. жандармов, 1897. – 130 с.; 5. Ефимов Н. Н. Социология в России XIX-XX вв. / Н. Н. Ефимов, И. В. Образцов ; под ред. В. И. Добренькова. – Вып. 4. Военная социология. Тексты. – М. : Международный университет бизнеса и управления, 2002. – 604 с.; 6. Петров В. И. Мотивации военного образования курсантов и слушателей военных школ и курсов / В. И. Петров // Военный вестник. – 1922. – №1. – С. 5–12; 7. Головин Н. Н. О социологическом изучении войны / Н. Н. Головин. – Белград : Сигнал, 1937. – 248 с.; 8. Головин Н. Н. Наука о войне. О социологическом изучении войны / Н. Н. Головин. – Париж : Сигнал, 1938. – 137 с.; 9. Головин Н. Н. Военные усилия России в Мировой войне. В 2 т. / Н. Н. Головин. – Париж : Товарищество объединенных издателей, 1939. – 212 с.; 10. Головин Н. Н. О социологическом изучении войны / Н. Н. Головин // Осведомитель. – Белград. – 1937. – № 4. – С. 37–59; 11. Военная социология: пропедевтический курс в понятиях и категориях / [Д. Г. Любенюк, В. В. Ляшенко, А. В. Шибанов, А. Ю. Панфилов]. – К. : КВГИ, 1999. – 62 с.

УДК 316.77

ВОПРОСЫ ОБЪЕКТИВАЦИИ СОЦИОЛОГИИ БРЕНДИНГА

Багаева Татьяна Леонидовна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин Крымского университета культуры, искусств и туризма

Автор ищет подходы к определению и операционализации понятий "бренд" и "брендинг" в поле социологии. Брендинговая деятельность рассматривается как проявление социального действия, и в этой связи предлагается рассмотреть перспективы социологии брендинга. Представляется новый взгляд на соотношение брендинга с маркетингом и маркетинговыми коммуникациями. Свойства брендов и характеристики процесса брендинга рассматриваются сквозь призму постнеклассической методологии.

Ключевые слова: бренд, брендинг, социология брендинга, постнеклассическая методология, нелинейное управление, рефлексивное управление, самоорганизующиеся системы

Автор шукає підходи до визначення та операціоналізації понять "бренд" і "брендинг" у полі соціології. Брендингова діяльність розглядається як прояв соціальної дії, і у цьому зв'язку пропонується розглянути перспективи соціології брендинга. У статті представлений новий погляд на співвідношення брендингу з маркетингом і маркетинговими комунікаціями. Властивості брендів і характеристики процесу брендингу розглядаються крізь призму постнекласичної методології.

Ключові слова: бренд, брендинг, соціологія брендингу, постнекласична методологія, нелінійне керування, рефлексивне управління, системи, які самоорганізуються

The author looks for new approaches to definition and operationalization of concepts "brand" and "branding" in the field of sociology. Branding activities are regarded as manifestation of social action. The article suggests to consider the prospects of sociology of branding as the possible direction of interdisciplinary social sciences. The paper suggests a new perspective on correlation of branding with marketing and marketing communications. Properties of brands and branding process characteristics are observed through the prism of post-non classical methodology.

Keywords: brand, branding, sociology of branding, post non classical methodology, nonlinear control, reflexive control, self-organizing systems.

Постановка научной проблемы статьи в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами обусловлена наличием очевидного противоречия между назревшей необходимостью системной концептуализации и объективации брендинга в поле социологической науки и явно недостаточной разработанностью широкого круга теоретических, методологических проблем социологического изучения функционирования этого феномена, его особенностей и возможностей в социальном управлении отдельными индивидами и общественной средой в целом. Поэтому поиск новых ракурсов в социологии управленческой деятельности в сфере брендинга является *актуальным*, а рефлексия по этому поводу должна иметь в том числе социологические обоснования.

Брендинг, представляющий собой комплекс наиболее развитых, отличающихся усиленной степенью воздействия на социум коммуникационных технологий, является деятельностью, осуществляемой с целью внедрения, продвижения, а также формирования положительной репутации и предпочтительности разнообразных объектов в конкурентных средах.

В процессах брендинга создаются и укрепляются *бренд-имиджи*, представляющие собой сохранённые в массовом сознании положительно воспринимаемые индивидами сведения о таких объектах, выделяющие и фиксирующие их безусловные и предпочитаемые в ряду аналогов *ценности и преимущества*. С этой целью осуществляется информационное воздействие на целевые аудитории с помощью маркетинговых и внерыночных коммуникаций, установление с ними обратной связи и систематический мониторинг состояния общественной среды, а также изменений в ней, чтобы предотвратить существующие и потенциальные риски. Генерируемый обратной связью поток сигналов должен быть как можно большим и достаточным для адекватной оценки ситуации, принятия оптимальных решений и корректирования действий.

В настоящее время брендинг все в больших масштабах проникает практически во все сферы общественной жизни, в частности, в управленческую, экономическую, коммуникативную, образования, реализации социальных интересов граждан, социального проектирования и социальных технологий, и поэтому уже не может игнорироваться как важный социальный детерминант.

Проявились вопросы субординации брендинга и маркетинговых коммуникаций, в том числе рекламы. Поле брендинговой деятельности непрерывно расширяется, и его уже не следует рассматривать, как еще несколько лет назад, в качестве элемента маркетинговой коммуникации. Теперь наоборот – уже маркетинг следует трактовать как одну из составляющих брендинга, наряду с коммуникациями, управленческими действиями, креативными подходами. Эффективность каждого из этих видов деятельности, с одной стороны, обусловлена состоянием и особенностью общественной среды, в которой она реализуется, с другой – степенью ее трансформации.

Показательно, что в процессе реализации программ и отдельных мероприятий брендинга, на фоне превращения субъект-объектных отношений в личностные – субъект-субъектные, дихотомия субъект-объектного управления все в большей степени заменяется тринитарным характером социального взаимодействия. В качестве "третьего фактора" выступает социальная среда, чья зачастую не предсказуемая маркетингом реакция становится рискогенным фактором при реализации программ брендинга.

Традиционно направленный на повышение репутационного капитала товаров, услуг, компаний-производителей, брендинг теперь используется для продвижения и других объектов: организаций, в том числе государственных, общественных, включая партийные, отдельных личностей, включая политических лидеров и общественных деятелей, отраслей экономики и промышленности, научных учреждений, стран, городов, рекреационных и научных центров и т. д. Важной особенностью брендинга является то, что теперь он все в большей степени начинает использоваться для решения социальных проблем и в то же время испытывает давление мощной критики, являясь одной из главных мишеней общественных движений.

Результат успешности или неуспешности "вторжения" брендов в общественную среду измерим – например, это продажи товаров или услуг, рост репутационного капитала компаний, партий, территорий и т.д., а в социологическом измерении является следствием воздействия особого формата социокультурных практик, побуждающих интенцию вступить с брендом во взаимодействие.

Феномен брендинга достаточно сложен. В описывающий его понятийный комплекс входят следующие термины: *бренд, лояльность к бренду, индивидуальность бренда, ценности бренда, преимущества бренда, атрибуты бренда, осведомленность о бренде, способность воздействия бренда, ассоциативная емкость бренда, социальная ответственность брендинга, уровень социального воздействия и т.д.*

Имеет место множество *видов и средств* коммуникации бренда. В их числе реклама (*advertising*); стимулирование сбыта (*sales promotion*); связи с общественностью (*public relations*); директ-маркетинг (*direct marketing*), основанный на персональных предложениях индивидам и двусторонней связи с ними; сопутствующие мероприятия (*collateral*) – существенные для решения задач брендинга, но не охваченные предыдущими четырьмя направлениями коммуникационной деятельности, например, выставки, семинары, оформление мест продажи; продакт плейсмент (*product placement*), участие в процессах брендинга популярных личностей [1].

Мы рассматриваем брендинговую деятельность не в односубъектной классической традиции (среда определяет поведение субъекта) либо односубъектной неклассической (субъект определяет процессы в среде), на которых основывается маркетинг, а как многосубъектный (апеллирующий ко многим субъектам), внутренне связанный комплекс таких практик.

На фоне взаимодействия бренда, как искусственного создания, с реальным бытием, управляющие усилия по его внедрению, поддержанию и усилению в целевых аудиториях сталкиваются с содействием или противодействием, степень влияния которых различна в зависимости от мировоззрения, интенций или связей социальных акторов в процессе их коммуникации с брендом. Происходят трансформации, вносящие изменения в социокультурное пространство, формирование новых элементов и самоорганизация в рамках брендинга (например "сарафанное радио", блоггинг, спонтанная или мотивированная организация противников или сторонников и т.д.). Система постоянно развивается и "пульсирует". В брендинге как управляющей системе все активнее проявляет себя *переход от линейного управления* (требующего хорошо известных и описанных действий) *к нелинейной самоорганизации*, развивающейся по иным законам. И это пока еще *terra incognita*.

Обзор источников позволяет сделать вывод, что отдельные составляющие брендинга – коммуникативные, смыслообразующие, маркетинговые, творческие и другие проанализированы во многих научных трудах. Поэтому брендинг, уже накопивший некоторую калькулируемую эмпирическую базу, обладает и определенной теоретической основой. Но ее главным образом формируют исследования в области маркетинговых коммуникаций, в частности, рекламы. В этом направлении существенный интерес

для нас, в частности, представляют труды украинских и российских ученых, среди которых можно выделить исследования А. Зозулева, Ю. Нестеровой [2], А. Длигача [3], Н. Лисицы [4], О. Лычковской [5], Л. Мамлеевой, В. Перция [6], Е. Ромата [7], О. Савельевой [8].

Современные социологи, в частности П.Штомпка, И. Гоффман, М. Арчер, Ю. Хабермас, Ж. Бодрийяр, Дж. Ритцер, Дж. Александер, У. Бек, М. Дуглас, Дж. Урри и другие авторы лишь косвенно дают нам возможность выявить *социокультурные основания процессов брендинга*.

В определенной степени социологией брендинга взяты на вооружение классические и современные социологические теории, косвенно дающие возможность выявить социокультурные основания его процессов, в том числе характерных для постсоветского пространства. Управленческие аспекты, которые во многом применимы в практике брендинга, разработаны А. Тихоновым [9].

Данные работы в совокупности позволяют достаточно детально изучить культурно-символическую природу бренда, его онтологические особенности, обосновывать эффективные практики, повышающие результативность процессов брендинга и минимизирующие радиус пространства социокультурных рисков при их реализации.

Вместе с тем, несмотря на существенный интерес к феномену брендинга, его изучение до сих пор имеет ограниченный характер и, в основном, связано с решением инструментальных маркетинговых задач, либо с его культурологическим осмыслением.

К интересующему нас ключевому феномену брендинга, объяснению механизмов перехода *от линейного управления к самоорганизации и саморазвертыванию системы* мы можем приблизиться, лишь включив в свой арсенал *постнеклассические парадигмы*. Для понимания данного феномена нами будет привлечено социологическое наследие Н. Лумана [10], его взгляды на управления социальными системами и важное для объяснения механизмов самоорганизации в брендинге понятие аутопоэзиса. В качестве базовых общеметодологических оснований анализа феномена брендинга нами будут также использована ориентированная на синергетику постнеклассическая концепция В. Степина [11]. К ней мы добавим принципы метафизики тотальности, разрабатываемой под руководством В. Кизимы [12], а также научные подходы, В. Лефевра [13], Л. Бевзенко [14]. Нам также будет полезен субъектно-ориентированный подход к организации сред инновационного развития В. Лепского [15].

Показательно, что работы, а также достижения западных управленцев и ученых периода "неопределенных нулевых", получивших Нобелевскую премию – в первую очередь Д. Канемана и В. Смита (премия 2002 г.), а также Р. Ауманна, Т. Шеллинга (2005), П. Кругманна (2008), Э. Фелпса (2006), Э. Острома (2009), П. Даймонда (2010), фактически посвящены полисубъектному управлению, особенностям социальных действия акторов в сложной среде, исследованию механизмов среды и возможностям их использования в управлении в соответствии с парадигмой "субъект–полисубъектная среда", то есть аспектам, характерным для брендинга в современном его понимании.

В то же время брендинг до сих пор не был серьезно рассмотрен в общем социологическом аспекте и как *объект социологии*.

Панорамный взгляд на брендинг, обладающего способностью трансформироваться в саморазвертывающуюся систему социального управления, нам еще предстоит сформировать. При этом вопросы управления общественной средой путем технологий брендинга должны рассматриваться в иной плоскости социологического теоретизирования – на *метауровне* по отношению к имеющимся коммуникационным теориям.

Целью статьи является объективация социологии брендинга в поле специальных и отраслевых социологий. Научное значение исследования брендинга в социологическом поле состоит в том, что в результате может появиться основа обеспечения прозрачности механизмов социального управления брендинговыми процессами, создания инновационного "нелинейного" методологического аппарата для новых коммуникационных и управленческих технологий.

Итак, основанием для нашей рефлексии служат все активнее утверждающие себя в современной науке постулаты *постнеклассической рациональности* (нелинейного мышления), которые выходят на ведущие позиции в условиях глобальных интеграционных процессов и уплотнения связей, когда многообразие форм социума приобретает характер всеединства, взаимопроникновения. При таком подходе рассмотрение брендинга может дать нам ответ на многие вопросы, обрести адекватное понимание механизмов взаимовлияния бренда и социальных акторов.

Целостную картину брендинговой деятельности мы можем получить лишь после рассмотрения ее как проявление *социального действия*, в котором в сопряжении выступают первоначально разрозненные социальные акторы, являющиеся целевой аудиторией и референтными группами, и объединенный социальный актор, реализующий совокупность действий по созданию, продвижению и укреплению брендов.

В соціологічному осмыслении брендинга мы следуем за М. Вебером, чтобы понять и истолковать суть брендинга как социального действия и тем самым выявить суть содержательного единства его процессов и воздействий. Суть брендинговой деятельности состоит в побуждении к социальному действию: целерациональному, ценностно-рациональному, аффективному или их синтезу; она подразумевает отношение к действию как целостности, выстроенной вокруг некоторого *системообразующего фактора*. Бренды в высочайшей мере обладают способностью действовать, не только побуждая к покупке (как это предполагалось полвека назад), но и структурируя представление целевых аудиторий о социальных мирах, формируя значимые события, задавая систему координат и очерчивая границы социальной жизни.

Суть брендинга отнесена нами к "социальным" действиям, так как по предполагаемому действующим лицом или действующими лицами смыслу соотносится с действием *других* людей и ориентируется на него. Однако данный, безусловно социологический, феномен до сих пор активно рассматривают экономические науки, маркетинг, наука об управлении, наконец, культурология и эстетика, но никак не социология. Необходимо сформировать комплексную методологическую базу, раскрыть инновационные возможности брендинга в дискурсе именно социологии. Понимание феномена брендинга даст ключи к методологии управления общественной средой, реализации "высоких" социогуманитарных проектов в различных областях.

"Пропускной пункт" рассмотрения брендинга в качестве *"рефлексивной площадки"* для реализации таких проектов – наша способность отследить его динамику, динамику отдельного бренда в социальной среде, а также выявить их возможности в структурировании новой реальности, моделировании под конкретную задачу коммуникативных каналов, точек контакта, трансформации целевых аудиторий и референтных групп, деятельности различных социальных акторов, экологии бренда в целом.

Представим бренд в виде полисубъектной рефлексивной системы, воплощающей себя через свое функционирование как целостный рефлексивный субъект. В этом случае для нас представляют интерес такие аспекты брендинга, как:

- *онтологические* – связь бренда с реальностями бытия;
- *репрезентативные* – обеспечивающие рефлексивность бренда как управленческого субъекта, отражаемые на всех элементах модели. Именно репрезентативность позволяет обеспечить его системную "сборку" на основе механизмов идентификации/самоидентификации элементов и его самого в целом по отношению к макросубъектам социальной среды;
- *рефлексивного управления* – характеризующие степень влияния отношений или связей управления на действия социальных акторов в процессе их коммуникации с брендом;
- *автокоммуникативные* – то есть постоянная рефлексия социального актора, принявшего на себя ответственность за развитие бренда;
- *инновационные* – предполагающие постоянное введение в социокультурную среду новых коммуникационных каналов и средств, позволяющие управлять процессом субъектообразования и социокультурной трансформации общественной среды;
- *непрерывного развития и расширения структуры* – предполагающие самовоспроизводство управляемой структуры, ее способность удерживать протагонистов в достижимости коммуникации бренда, поддерживать их лояльность и постоянно расширять ее границы;
- *междисциплинарности* – способность бренда осуществлять "сборку" множественности проектирующихся на его деятельность теоретических моделей, а также медиаторов и каналов, выводящих коммуникацию на целевые аудитории (как осознанные стратегии);
- *трансформационные* – вносящие изменения в социокультурное пространство как дополнительный эффект от присутствия бренда;
- *аутопоезиса* – то есть самоорганизации, самореференции – способность к воспроизводству самого себя, формировать новые элементы, связанные с прежними;

Добавим к вышеприведенному перечислению функцию *субъекта инновационного развития*. В этом случае брендинг может стать площадкой для поиска новой методологии управления микро- и макрообъектами общественной среды.

Рассмотрим механизмы *самодетерминации и саморегуляции бренда*, поскольку соотношенное с брендингом знание данных механизмов предполагает возможность его проникновения в реально действующие, но до сих пор не известные нам отношения и связи человека и социума, а также способствует актуализации и развитию скрытых возможностей "человекомерных систем", к которым сегодня относят все сложные развивающиеся системы, не только технические но и природные.

Как упоминалось выше, ключевая задача социологического осмысления феномена брендинга – это задача перехода от линейного управления к нелинейной самоорганизации системы. Брендинговая деятельность, как и любой другой социогуманитарный проект, находясь в стадии линейного расширения,

требует конкретных действий. Они хорошо известны и описаны. Однако при обретении системой брендинга свойств самореференции она начинает развиваться по иным законам.

Для исследования бренда и брендинга в постнеклассическом ракурсе нам представляются перспективными взгляды и принципы *метафизики тотальности*, разрабатываемой последние 20 лет в Центре гуманитарного образования НАН Украины в Лаборатории постнеклассических методологий под руководством упомянутого выше В.Кизимы.

Постнеклассические коммуникационные практики, к которым относится брендинг в его современном понимании, рассматриваются В.Кизимой как саморазвертывающиеся целостные многопричинные комплексы взаимодействия людей и сред, в ходе саморазвития которых меняются и люди, и среды, и их отношения, что создает возможность огромного разнообразия данных практик, их циклов, вариантов их осуществления и обостряет проблему управления ими.

Именно поэтому онтоко-онтологическая (по определению В.Кизимы) сущность системы, присущие ей процессы, ее целостное саморазвертывание (или, напротив, сворачивание), саморефлексия представляют для нас *особый интерес*.

Обозначим вопрос первостепенной важности для осмысления возможностей брендинга в современном его понимании: какова сущность осуществления перехода от линейных управленческих действий к нелинейной самоорганизации системы брендинга в общественной среде? Ответ на него не ограничивается рамками какой-то одной дисциплины (экономики, менеджмента, маркетинга), а требует привлечения полидисциплинарных исследовательских подходов, в первую очередь социологических.

Брендинг должен рассматриваться как *сложная самоорганизующаяся система*. Она всегда открыта, взаимодействует со средой, обменивается с ней информацией и способна наращивать уровни своей организации, обладает эмерджентными свойствами. Каждый новый уровень всегда воздействует на ранее сложившиеся, их модифицирует, меняет их элементы, свойства и композицию этих элементов, а законы их функционирования ограничивает так, чтобы возникла новая целостность, новая саморегуляция. При этом высшие уровни самоорганизации несут в себе, формируют системные параметры, которые управляют системой в целом.

Итак, процессу продвижения объекта в конкурентную среду и приобретению им статуса бренда присуще:

1. Сложное развертывание (саморазвертывание), трансформации и смены циклов прямых и обратных связей разных видов субпрактик брендинга.
2. Влияние субъектов управления через среду на себя и другие субъекты, в результате чего все они становятся объектами собственных управляющих действий и действий других субъектов.
3. Отсутствие безответных действий, поскольку каждая часть влияет на себя через целое, и в этой относительности субъект-объектных функций состоит рефлексивность целого и сохранение его идентичности.

В результате имеет место тенденция рефлексивного сочетания – *сизигии* (от греч – *парное сочетание сопряжение, соответствие*) – "микропрактик" частей единого многосубъектного и многосредового практического процесса с "макропрактикой" его как целого, что сохраняет его идентичность и связность в ходе социальных метаморфоз, не мешая им, а наоборот оптимизируя их, снижая риски социальных дисгармоний и кризисов. В этом случае очевидно субъект-субъектное взаимопроникающее взаимодействие между брендом и социумом. При этом брендинг, даже решая сугубо маркетинговые задачи, порождает "побочные" линейные или линейно-ветвящиеся *причинные цепи* (*причинные ризомы*), выходящие за пределы маркетинга в более широкие среды и комплексы. Так как отдельные субъекты действуют на целостность брендинга *линейным причинным образом*, необходимо осуществить переход от их индивидуальных практик к практике целого.

В этой диалектике заключен тот искомый *инвариант*, который позволяет удерживать многообразие трансформирующихся в брендинговой деятельности и сменяющих друг друга частных постнеклассических практик в рамках некоей общей также постнеклассической практики. И приобретение управляемым объектом признаков бренда, и формирование саморазвертывающейся системы брендинга определяются переходом от линейного управления к нелинейному и рефлексивному.

Ответ на вопрос, чем же определяется осуществление такого перехода, можно найти в еще предстоящем нам исследовании взаимодействия системообразующих элементов бренда:

- *целостности и периферии*;
- *строения целого* (иерархически-сетевых отношений);
- *субъект-объектного единства*;
- *саморазвития* (самоорганизации);
- *детерминации* (самодетерминации);
- *переходных состояний* (бифуркации и субстанциализации).

В процессе изучения брендинга уже накоплен эмпирический материал. Мы полагаем, что возникла крайняя необходимость его осмысления в совокупности с положениями современной социологии, и это осмысление станет ключом к нахождению универсальных методов и инновационных инструментов управления социогуманитарными процессами в обществе.

В этой связи становится крайне актуальной задача создания теоретического обеспечения процессов развития, анализа социальных оснований и последствий различного рода инноваций, в том числе в брендинге. Необходимо стремиться к пониманию онтологии субъектов развития социальных систем, парадигм субъектообразования и развития, новых механизмов идентификации в современном обществе.

Именно социология брендинга должна рассматривать актуальные вопросы понимания механизмов социальных действий, принимающих форму социального проектирования, управления и продвижения объектов в различных сферах деятельности.

Особенно остро стоят задачи создания теоретического обеспечения процессов развития, единой методологии исследований, анализа социальных оснований и последствий брендинга, а также различного рода инноваций в его рамках. В данном контексте именно постнеклассические практики ошутимо выходят на ведущие позиции. При этом ключевую роль должна взять на себя отраслевая социология как интегратор междисциплинарных исследований.

Научные результаты, полученные в процессе развития социологии брендинга, найдут применение в сферах социального проектирования и социальных технологий, коммуникационной, управления микро- и макросубъектами общественной среды, экономической, также они представляют интерес для сфер философских оснований и методологии науки.

Комплекс теоретических и эмпирических исследований феномена социального управления объектами в конкурентной экологии в рамках брендинга позволит нам рассмотреть брендинг как метасистему социального управления макро- и микрообъектами в общественной среде и подготовить рекомендации, способствующие повышению результативности данного процесса.

Закономерности брендинговой деятельности, лежащие в поле рефлексивных площадок, являются "работающими" в сфере высоких гуманитарных технологий, и с их помощью можно решать задачи управления микро- и макросубъектами общественной среды. Социология брендинга рассматривается нами как актуальная площадка для поиска решений реализации социогуманитарных проектов на разных уровнях.

Данное направление социологического теоретизирования способно предложить пути реализации новых социогуманитарных технологий и проектов, способствующих консолидации экспертного сообщества, решению стратегических задач инновационного развития.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Рожков И. Я. Брендинг / И. Я. Рожков, В. Г. Кисмерешкин – М. : Юрайт, 2012. – 332 с. 2. Зозулев А. Брендинг в схемах / А. Зозулев, Ю. Нестерова // Маркетолог. – 2006. №11. – С. 9-16. 3. Длігач А. О. Стратегічне маркетингове управління : монографія / А. О. Длігач. – К. : Алерта, 2012. – 272 с. 4. Лисица Н. М. Рекламна комунікація та конструювання світу хабітуалізованого споживача / Лисица Надія Михайлівна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – 2009. – №15. 5. Лычковская О. Р. Новые коммуникативные технологии и специфика медиатизированных коммуникативных практик в современной Украине (одесский опыт) / Лычковская Оксана Рейнгольдовна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2011. – №941. – С. 227-234. 6. Мамлеев Л. Анатомия бренда / Л. Мамлеева, В. Перция. – М. : Вершина, 2007. – 288 с. 7. Ромат Е. Реклама в системе маркетинга / Е. Ромат – К. : Студцентр, 2008. – 608 с. 8. Савельева О. О. Реклама в социологическом дискурсе. – М. : Прометей, 2005. – 203 с. 9. Тихонов А. В. Социология управления // А. В. Тихонов. – М. : Канон+, 2007. – 472 с. 10. Луман Н. Теория общества // Теория общества. Сборник / Пер. с нем., англ.; вступ. статья, сост. и общая ред. А. Ф. Филиппова. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1999. – С. 196-235. 11. Степин В. С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различия // Постнеклассика: философия, наука, культура. – СПб. : Изд. дом "Мирь", 2009. – С. 249-295. 12. Кизима В. В. Постнеклассические практики: рефлексивность и управление / В. В. Кизима // Вопросы философии. – 2010. – №3. – С. 54-65. 13. Лефевр В. А. Исходные идеи логики рефлексивных игр / В. А. Лефевр // Проблемы исследования систем и структур. Материалы к конференции. – М. , 1965. 14. Бевзенко Л. Социальные интересы: субъект и объект исследования в контексте актуальной социокультурной ситуации / Л. Бевзенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – №1. – С. 3-17. 15. Лепский В. Е. Рефлексивно-активные среды инновационного развития / В.Е. Лепский. – М. : Когито-Центр, 2010. – 255 с.

УДК 316:001.8

НАУКОВА ШКОЛА З ПЕРСПЕКТИВИ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ Н. ЛУМАНА

Проценко Людмила Григорівна – аспірантка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті запропоновано один з шляхів соціологічної концептуалізації феномену наукової школи, яким автор вважає системний підхід Н. Лумана. З перспективи цього підходу наукова школа розглядається автором як аутопойетична соціальна система. Зокрема, окреслено можливості застосування теорії соціальних систем Н. Лумана до аналізу наукових шкіл: їхньої від-диференціації від оточуючого середовища, диференціації та структурної еволюції, а також обмеження цього підходу.

Ключові слова: наукова школа, теорія соціальних систем Н. Лумана, соціальна система, парадигма, комунікації, аутопойезис.

В статье предложен один из путей социологической концептуализации феномена научной школы, которым автор считает системный подход Н. Лумана. В перспективе этого подхода научная школа рассматривается автором как аутопойетическая социальная система. Очерчены возможности применения теории социальных систем Н. Лумана к анализу научных школ: их от-дифференциации от окружающей среды, дифференциации и структурной эволюции, а также ограничения этого подхода.

Ключевые слова: научная школа, теория социальных систем Н. Лумана, социальная система, парадигма, коммуникации, аутопойезис.

The paper suggests one of the ways of sociological conceptualization phenomenon of scientific school which the author considers systematic approach of N.Luman. Within the framework of this approach scientific school is considered as an autopoietical social system. The possibilities of application of the theory of social systems by N.Luman towards analysis of scientific schools are outlined. Their differentiation from the environment, differentiation and structural evolution as well as the limitations of this approach are considered.

Keywords: scientific school, theory of social systems by N.Luman, social system, paradigm, communication, autopoiesis.

Зміни, що відбуваються у соціально-економічній, політичній, правовій, морально-етичній тощо сферах життєдіяльності українського суспільства, призвели до трансформації як суспільства в цілому, так і його окремих складових. Відбуваються трансформації і в науковій сфері, але тут це результат, скоріше, стихійних процесів, ніж чіткої наукової політики. З метою вироблення ефективної наукової політики необхідно переосмислити й усвідомити досвід становлення і розвитку вітчизняної науки. Це завдання певною мірою можна розв'язати, вивчаючи питання виникнення і становлення наукових шкіл, що вважаються однією з найбільш ефективних форм організації наукової діяльності.

Аналізуючи ступінь розробленості проблематики наукових шкіл¹, можна помітити, що більшість робіт є історико-описовими, які концентрують свою увагу або навколо основних наукових досягнень школи (див., напр. [1, 2]), або на реконструкції "трудів і днів", способі мислення і дій видатних представників наукового світу – лідерів наукових шкіл в оточенні їхніх учнів (див., напр. [3 - 5]) У таких роботах, спрямованих на історичну реконструкцію діяльності наукових шкіл, відсутня будь-яка теоретична концептуалізація відповідного феномену, а поняття "наукова школа" трактується як група дослідників (див., напр. [2, 3, 6, 7]). Крім того, майже всі роботи з тематики наукових шкіл можна віднести до історико-наукових або наукознавчих, причому переважно соціально-психологічних. Власне, лише у наукознавчих роботах радянського періоду² ми знайшли спробу концептуалізації феномену наукової школи, зокрема, у працях М.Г. Ярошевського, що на основі теорій розвитку науки Т. Куна та І. Лакатоса та аналізу історико-наукового матеріалу сформулював принцип триаспектності наукової діяльності³ і запропонував програмно-рольовий підхід до дослідження наукових шкіл.

© Проценко Л. Г., 2012

¹ Тут і далі поняття «наукова школа» вживається у вузькому сенсі: як інтелектуальна позиція (локальна парадигма (див. [15]), якої дотримується одна група вчених на відміну від інших, та єдність навчання та процесу дослідження у межах цієї спільноти.

² У західній традиції про наукові школи прийнято говорити лише в історичній перспективі. Сучасна дослідниця О. Мирська пов'язує цей факт з орієнтацією західної науки на мобільність, що зумовлює пріоритетність в аналізі функціонування науки таких когнітивних одиниць, як предметна область, дисципліна, науковий напрямок, спеціальність тощо. З іншого боку, функціонування вітчизняної науки переважно у стабільних колективах і інституціях зумовило фокус досліджень науки саме на соціальних, а не когнітивних структурах [10].

³ Наукова діяльність, за М.Г. Ярошевським, складається з предметно-логічного, соціально-наукового та особистісно-психологічного аспектів [8].

При цьому наукова школа розглядається у традиціях соціальної психології як соціально-професійна група, що консолідується навколо певної дослідницької програми. Згідно з програмно-рольовим підходом, дослідник пропонує вивчати "науково-дослідницьку програму" та "рольову структуру наукової групи" як ключові соціально-психологічні параметри функціонування та ідентифікації наукової школи [8].

Варто зазначити, що існує цілий ряд наукознавчих робіт, присвячених визначенню характеристик наукової школи (див., напр. [9 – 12]), класифікації наукових шкіл (див., напр. [13, 14]), опису ролі лідера у науковій школі (див., напр. [7,16]). Аналіз цих робіт дозволяє нам сформулювати основні ознаки наукової школи [17], якими, на нашу думку, є:

- наявність авторитетного вченого, який поєднує учнів навколо своєї ідеї і виступає лідером наукової школи;
- оригінальність науково-дослідницької програми;
- наявність механізмів відтворення, що забезпечують наступництво наукової традиції (явних і неявних знань);
- тривалий період діяльності (наявність кількох поколінь учених);
- наявність каналів утилізації здобутого знання, що роблять внесок наукової школи видимим для всієї наукової спільноти (наявність наукових публікацій і, бажано, власних видань);
- зовнішнє визнання та висока оцінка роботи дослідницького колективу (наявність кандидатських та докторських дисертацій, що захищені за певним напрямком, наявність державних премій та нагород, авторських свідоцтв, патентів, визнання з боку закордонних наукових співтовариств у вигляді дипломів та почесних звань тощо).

Таким чином, наукова школа являє собою складний соціальний феномен, який проявляє себе, з одного боку, через певну структуру та функції, з іншого – через практики, прийоми дослідження, традиції, цінності тощо.

Для соціології проблематика наукових шкіл залишається "terra incognita": ми не знайшли жодної роботи, де наукова школа розглядалась би як соціальний/соціокультурний феномен. При цьому саме соціологічний підхід, на нашу думку, має виключний потенціал для дослідження і пояснення проблем виникнення та розвитку наукових шкіл, їхньої внутрішньої структури, зовнішніх впливів, взаємозв'язків з іншими науковими структурами та соціальними інститутами.

Однією з соціологічних теорій, у межах якої можлива концептуалізація наукових шкіл, є теорія соціальних систем Н. Лумана. На нашу думку, саме ця теорія дає можливість поєднати структурно-функціональний аспект з практичним, а також дозволяє не лише розглянути науку як діяльність, що зазнає впливу з боку зовнішніх до науки факторів, але й пояснити механізм їхнього впливу, у тому числі на процеси створення та функціонування наукових шкіл.

Метою статті є окреслення перспектив концептуалізації феномену наукової школи у межах системного підходу Н. Лумана.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що в системній теорії Н. Лумана суспільство визначається як "всеосяжна соціальна система, що містить у собі всі інші соціальні системи" [18, с. 42]. Розуміння системи Луманом базується на розрізненні системи та зовнішнього середовища: "...форма системи... являє собою лише розрізнення системи та оточуючого середовища" [18, с. 43]. Соціальна система – це система, що самовідтворюється через комунікацію, і процес самовідтворення системи, тобто розрізнення себе і оточуючого середовища, здобув назву аутопойезису. Згідно з ідеями Н. Лумана, аутопойезис соціальних систем відбувається на основі комунікацій, що є одночасно і елементами системи, і системними операціями. Тобто елементи соціальних систем – це деякі комунікаційні події, що створюють і відтворюють себе через самих себе. Наукова школа також може бути представлена як система формальних – наукові публікації – і неформальних комунікацій, що виступають аутопойетичними елементами. Зокрема, публікації через цитати завжди пов'язані з іншими публікаціями і є, у свою чергу, побудівниками нових робіт.

Самореферентні системи організують власні межі і внутрішні структури. Комунікації – це обміни смислами, процеси осмислення та розрізнення. Розрізнення можливі лише на основі кодів, що дозволяє "редукувати комплексність контингентно-можливого", тобто, керуючись тим або іншим смисловим розрізненням (влада/безвладдя, істина/омана тощо), обирати саме ту дію або комунікацію, що у даному контексті (тобто відносно попередніх комунікацій) мали б смисл, тобто були б елементами системи [18].

Кожна самореферентна система створює власні коди, що не зводяться до кодів інших систем: "Значення кодів такі, що не конвертуються один в одний" [19, с. 202]. Луман наводить такі приклади самореферентних систем, як політика, економіка, родина, наука. Їхнє існування підтримується відповідними символічно узагальненими медіумами комунікації: влада/право, власність/гроші, любов, істина. Таким чином, наука є однією з функціональних систем у межах системи суспільства, що для розрізнення себе від зовнішнього середовища користується кодом "істинне/помилкове". Наукова ж школа

використовує в якості коду локальну парадигму – складну символічну структуру, що включає в себе предметно-логічні, ціннісні та практичні компоненти, які притаманні певній науковій спільноті [15].

Кодування, з одного боку, забезпечує замкненість і від-диференціацію соціальної системи, оскільки завдяки йому в систему "потрапляють" ("приєднуються до попередніх комунікацій") виключно ті з них, що "належать" до цієї системи: "Кодування замикає систему. Все інше зберігає її відкритість ... Нав'язана кодом біфуркація, скоріше, розвиває умови, що служать підставами для прийняття або відхилення [окремо взятої комунікації]" [19, с. 54]. З іншого ж боку, кодування є засобом спостереження (обмеження, розрізнення "свого" від "чужого"), що вимагає також інореференції, "повторного введення" розрізненого у саму систему, що виокремлює себе в такий спосіб від зовнішнього середовища: "... соціальні системи створюють свої операції як операції, що спостерігають, які роблять можливим відрізнити саму систему від оточуючого її світу ... Іншими словами, вони розрізняють само-референцію та інореференцію ... мова йде про "повторне введення" деякого розрізнення у те, що було за його допомогою розрізнене. Диференціація система/оточуючий світ відбувається два рази: як вироблене самою системою розрізнення і як розрізнення, що спостерігається у цій системі" [18, с. 46].

Таким чином, система взаємодіє з оточуючим середовищем, і, відповідно, зазнає зовнішнього впливу, але не за схемою "вхід-вихід", оскільки система оперативно закрита. Замість прямого зв'язку з оточуючим середовищем система взаємодіє з його уявленнями через "подвійне введення".

Кодування розвивається у двох напрямках: власне застосування в комунікації і якості комунікаційної заборони для позначення того, що не належить до системи, і у "подальшому кодуванні, а саме у деякому моральному коді, що прояснює те, що варто приймати, а що - відхиляти" [19, с. 55]. Прикладами такого морального коду у системі науки можуть слугувати наукові норми Мертона⁴. Щодо системи "наукова школа" можна говорити про специфічні норми та цінності, що є складовими локальної парадигми, якими керуються вчені у своїх діях.

Проте, якщо говорити про систему науки, код "істинне/помилкове" видається таким, що не відображає її складність. На нашу думку, він вже не може використовуватися як "центральний код"⁵, адже у науці (особливо в гуманітарних науках) існують різні парадигми, серед яких неможливо визначити істинні або хибні, і виникає парадокс множинності істин. Особливість центрального коду у тому, що він "полегшує перехід від одного боку до іншого, тобто перетинання меж" [19, с. 204], тобто, позначаючи у системі науки якусь комунікацію як істинну, ми одночасно маємо уявлення про хибну комунікацію. Що стосується парадигм, то, визначаючи якусь з них як істинну, ми не можемо мати уявлення про хибну парадигму через "несумісність уявлень" різних парадигм (див. [20]), але в той же час ми можемо визначити, які комунікації належать, а які - не належать парадигмі. Таким чином, символічно узагальнене медіа "істина/хиба" втрачає свою "успішність" у полі мультипарадигмальної науки і перетворюється на цінність мертоніанського типу, а парадигма, у свою чергу, виступає в якості коду, що розрізняє систему "наукова школа" від оточуючого середовища і на основі якого відбувається аутопойєзис системи "наукова школа".

За Н. Луманом, "ступінь легкості переходів з одного боку на інший є змінною, що має вирішальне значення для семантичної еволюції коду" [19, с.205]. Недивлячись на те, що Н. Луман передбачає необхідність еволюції кодування: "В ході еволюції кодування вибудовується додаткова семантика критеріїв, що фіксують умови вірного розподілу позитивних і негативних значень. Сукупність цих умов ми будемо називати "програмами". Вони вбудовуються у відповідний код як неохватний семантичний" [там само], тут мова, швидше йде про диференціацію науки та дисциплін у бік виникнення нових теорій та методологій, про еволюцію норм письмової та усної комунікації, а не про парадигми.

Згідно з концепцією Н. Лумана, соціальні самореферентні системи еволюціонують. Еволюція можлива, оскільки закрита аутопойєтична система – це закрита аутопойєтична система в її оточуючому середовищі, завжди більш "комплексному", аніж сама система. Оточуюче середовище містить у собі більше можливостей, ніж може бути реалізовано в системі. Редукція комплексності оточуючого середовища – найважливіша функція структур системи: при створенні інститутів невірогідна комунікація стає більш вірогідною, а отже – ефективнішою.

Для того, щоб продовжувати існувати, будь-яка соціальна система повинна забезпечити гарантії майбутньої комунікації. Через це система створює структури, що дозволяють зв'язати попередні комунікації з наступними. Структура – це співвідношення миттєвих подій, вона нестійка та є фактором постійного оновлення системи: "Еволюція – це вибудова і відтворення структур соціальної системи" [22, С. 8]. Луман пояснює, як саме "події (комунікації – Л.Л.) створюють структури, а структури спрямовують події" [18, гл. 1 прим. 9] через

⁴ За Р. Мертоном, науковий етос включає імперативи універсалізму, колективізму, безкорисливості та організованого скептицизму [21].

⁵ Центральний код, за Н. Луманом, – єдиний код для всього медіа простору. «Код складається з двох протилежних значень і на цьому рівні виключає існування третього і наступних значень» [19, с. 203].

розрізнення медіум/форма, що "рівно має на увазі як здатні до зіплення елементарні події, так і необхідність структурованої мови – для проведення цього зіплення і його варіювання відповідно моменту" [там само].

Оскільки системи замкнуті, вони можуть реагувати лише на те, що відбувається у своєму зовнішньому середовищі. Однак система може описувати "шум" у зовнішньому середовищі відповідно до свого власного коду. "Стійкі подразники певного типу ... визначають напрямок структурного розвитку... Не підлягає жодному сумніву, що операції системи каузально залежать від умов оточуючого світу, які або опосередковуються структурними зіпленнями, або у своєму впливі є деструктивними" [22, С. 7].

Застосовуючи концепцію еволюції систем Н. Лумана до аналізу наукових шкіл, можна зазначити, що медіумом для системи "наукова школа" є парадигма, що слугує для зіплення окремих комунікацій – форм. У ході еволюції наукова школа для гарантування майбутньої комунікації створює такі структури, як освітня (в якій відбувається навчання науковий творчості наступних поколінь дослідників у межах певної парадигми), дослідницька (в якій парадигма дістає подальшого розвитку, відповідно, еволюціонує і код), масив публікацій (масив формальних комунікацій, що, з одного боку, виконує функцію "пам'яті" системи через те, що у ньому зафіксовано парадигму, що є фактором і умовою аутопойезису наукової школи, а з іншого – функцію представлення наукової школи в оточуючому середовищі), конференції, наукові семінари (забезпечують зворотній зв'язок з оточуючим середовищем). У структурах фіксуються "умови повторюваності операцій комунікації" [18, с. 79], які є інституціональними формами і, відповідно, на певному етапі розвитку можуть бути організованими формально. Так, освітня структура інституціалізується через створення навчальних кафедр, факультетів, дослідницька – лабораторій, масив публікацій – через створення періодичного видання.

Окрім цього, системи диференціюються. Диференціація, за Н. Луманом, - це "реплікація у межах системи розрізнення між системою та її зовнішнім оточенням" [23, с. 230]. Диференціація в системі є реакцією на зміни зовнішнього середовища для забезпечення власного існування. Процес диференціації являє собою засіб підвищення комплексності системи, що передбачає внутрішнє урізноманітнення для реагування на багатоманіття оточуючого середовища та тим самим прискорює еволюцію системи.

Н. Луман виокремлює кілька форм внутрішньої диференціації системи: сегментарну, стратифікаційну, центрально-периферійну і функціональну. Ці види диференціації підвищують комплексність системи через відтворення розрізнення між системою і зовнішнім середовищем у межах системи.

У термінології Н. Лумана, наука є функціональною підсистемою у системі "суспільство", у свою чергу, дифенційованою на дисципліни, які і виступають, на нашу думку, оточуючим середовищем для наукової школи, від якого остання від-деференціюється через використання власного коду. Висуваючи дану тезу, ми спираємось, у тому числі, на розробки послідовників луманівської теорії Р. Штіхвея та російського соціолога І.Є. Москальова, що зосереджують свою увагу на розгляді дисциплін та університетів як формуючих інститутів науки. Зокрема, Р. Штіхвей досліджує, як історично поступово формуються три взаємозалежні сфери або специфічні соціальні форми: наука, університет і професійна структура в науці. Дисципліни при цьому розглядаються як певна форма соціальної інституціоналізації загального процесу диференціації науки, а власне інституціоналізуючу функцію стосовно дисциплінарної структури сучасної науки виконує університет [24].

Російський соціолог І. Є. Москальов слідом за Р. Штіхвеем (а той, у свою чергу, за Н. Луманом) стверджує, що наукові дисципліни складаються з комунікацій – темпоралізованих подій. Комунікативну ж функцію в системі науки виконує *публікація*, що є елементом аутопойезису. Саме із цього погляду, тобто через аналіз мережного зв'язку цитат і публікацій, Р. Штіхвей та І.Є. Москальов досліджують дисциплінарну науку. За І. Є. Москальовим, кожна дисципліна має мережну структуру, для якої характерними є:

- децентралізоване керування;
- неформальні відносини;
- горизонтальні зв'язки;
- самоорганізація [там само], що фактично відповідає таким структурам у науці, як наукові школи.

Отже, можна зазначити, що дисципліни диференціюються, в тому числі, і на наукові школи.

Використовуючи оптику Н. Лумана, ми розглядаємо в якості оточуючого середовища для будь-якої підсистеми систему більш високого рівня. Таким чином, оточуючим середовищем для системи "наукова школа" є дисципліна (оточуюче середовище (ОС) 1-го рівня – *Л.П.*), наука (ОС 2-го рівня) і суспільство (ОС 3-го рівня). Отже, наукова школа зазнає впливу з боку ОС всіх трьох рівнів, але безпосередньо представлена/взаємодіє лише у/з ОС 1-го рівня.

Сама ж наукова школа через подальшу еволюцію парадигми може диференціюватися на дочірні наукові школи. Але не всі комунікації у науковій школі, як і не всі комунікації у дисципліні, обов'язково належать до підсистем: "Медіа при всій нормалізації їхнього використання ніколи не впорядковують повсякденну поведінку в її цілісності... Якщо медіа організують аутопойезис певної системи, то в цій системі завжди наявно більше комунікацій, ніж це передбачено аутопойетичним мінімумом" [19, С. 257]. Це пояснює той факт, що, наприклад, не всі формальні комунікації (публікації) членів наукової школи повністю (і

когнітивно і ціннісно-нормативно) відповідають парадигмі певної школи, хоча можуть бути виконаними у межах дисципліни - оточуючого середовища наукової школи.

Отже, наукова школа є системою, оскільки розрізняє себе від оточуючого середовища, має і відтворює власні кордони через використання власного коду – парадигми. Наукова школа є соціальною системою, оскільки її базовим елементом є комунікація. Наукова школа є аутопоетичною соціальною системою, оскільки має структури, що виконують функцію "пам'яті" системи – масив публікацій, і структури, що забезпечують безперервність відтворення комунікацій, медіумом яких є певна парадигма.

Таким чином, теорія систем Н. Лумана може застосовуватися для аналізу генези наукової школи як системи й виявлення закономірностей системної структури наукових комунікацій, що її відтворює. Але не всі аспекти наукових шкіл можуть бути представлені і описані мовою луманівської концепції. Зокрема, через фокусування на структурах теорія систем Н. Лумана не дає можливості пояснити: 1) вплив індивідуальних стратегій агентів на наукову школу; 2) рутинізовані повсякденні практики агентів, що є елементами парадигми, і їхній вплив на конструювання та розвиток наукової школи; 3) владні відносини у науковій школі (у концепції Н. Лумана система науки і система політики, для якої влада є медіумом, розглядаються як такі, що оперативно закриті одна від одної). Проте зазначені вище обмеження використання системного підходу Н. Лумана до аналізу наукових шкіл можуть слугувати орієнтирами для подальшої соціологічної концептуалізації досліджуваного нами феномену.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Умрихин В.В. Развитие советской школы дифференциальной психологии / Умрихин В.В. - М.: "Наука", 1987. – 206 с. 2. Петренко В.Ф. Школа А.Н. Леонтьева в семантическом пространстве психологической мысли // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А.Н. Леонтьева / [под ред. А.Е. Войскунского, А.Н. Ждан, О.К. Тихомирова]. - М.: "Наука", 1999. – 248 с. 3. Скрипник А. Этносоциологическая школа Владимира Евтуха: академический проект структурирования научной отрасли / Анна Скрипник // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. - №2. – С. 37 – 43. 4. Воронкова С.В. Школа Валерия Ивановича Бовыкина (К вопросу о традициях и новаторстве в развитии советской исторической науки) // "Россия на рубеже XIX – XX веков. Материалы научных чтений памяти профессора В.И. Бовыкина. (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, 20 января 1999 г.)". - М.: изд-во МГУ, 1999 – 234 с. 5. Ленинградская социологическая школа, (1960-е - 1980-е годы): Матер. междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 23-25 сентября 1994 г.) / Рос. о-во социологов, С.-Петерб. ассоц. социологов; [ред.: Костюшев В. и др.] - М.: СПб., 1998. - 174 с. 6. Юревич, А.В. Социальная психология науки / А.В. Юревич. — СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. — 352с. 7. Научные школы: проблемы теории и практики / [Астахова В.И., Астахова Е.В., Гайков А.А. и др.] ;под ред. В.И. Астаховой, Е.В. Астаховой. – Х.:Изд-во НУА, 2005. – 332 с. 8. Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа / М.Г. Ярошевский // Школы в науке / под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Кребера и др. – М.: "Наука", 1977. – с. 265-274. 9. Зербино Д. Д. Научная школа как феномен / Д.Д. Зербино. – К.: Наук. думка, 1994. – 134 с. 10. Мирская Е.З. Научные школы: история, проблемы и перспективы / Е.З. Мирская // Науковедение и новые тенденции в развитии российской науки / под ред. А.Г. Аллахвердяна, Н.Н. Семеновой, А.В. Юревича. – М.: Логос, 2005. – С. 244-265. 11. Аронов Д.В. К проблеме определения понятия "научная (научно-педагогическая) школа" / Д.В. Аронов, В.Г. Садков // Вестник высшей школы "Alma mater". – 2003. - №6. – С. 8-13. 12. Гасилов В.Б. Научная школа – феномен и исследовательская программа науковедения // В.Б. Гасилов // Школы в науке / под ред.: С.Р. Микулинского и др. – М., 1977. – с. 119-153. 13. Грезнева О.Ю. Научные школы (педагогический аспект) / Грезнева О.Ю. – М.: Изд-во МГУ, 2003.- 69 с. 14. Ланге К.А. "Классические" и современные научные школы и научно-исследовательские объединения / К.А. Ланге // Школы в науке / Под ред.: С.Р. Микулинского и др. – М., 1977. – С. 265-274. 15. Проценко Л.Г. Наукова школа як об'єкт дослідження: теоретико-методологічні засади / Л.Г. Проценко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць.– Випуск 16. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2010. – с. 190-195. 16. Зербіно Д.Д. Наукова школа: лідер і учні. / Зербіно Д.Д. – Львів: Євросвіт, 2001. – 208 с. 17. Проценко Л.Г. Эволюция понятия "научная школа". // Материалы международной научно-практической интернет-конференции "Научная школа в системе инновационного развития современного общества" (Минск, февраль-март 2010года) / Режим доступа: http://www.pac.by/ru/general-information/structure/institut_gos_sluzhbi/fakultet_perepodgotovki/kaf_gu_soc_sferoi_i_belorisovedenia/internet_konferencia 18. Луман Н. Л. Общество как социальная система. / Никлас Луман; [пер. с нем. А. Антоновский]. – М.: Издательство "Логос", 2004. - 232 с. 19. Луман Н. Медиа-коммуникации. / Никлас Луман; [пер. с нем. А. Антоновский]. – М.: Издательство "Логос", 2005. – 280 с. 20. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – С вводной статьей и дополнениями. 1969г. – М. : Прогресс, 1977. – 300с. 21. Роберт Мертон. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. — М.: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — 873 с. 22. Луман Н. Эволюция. / Никлас Луман; [пер. с нем. А. Антоновский]. – М.: Издательство "Логос", 2005. – 256 с. 23. Луман Н. Дифференциация / Никлас Луман; [пер. с нем. Б. Скуратов]. – М.: Издательство "Логос", 2006. – 320 с. 24. Москалев И. Е. Сетевые структуры дисциплинарного знания / И. Е. Москалев [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://www.iph.ras.ru/~imosk/Seminar/moskalev/Moskalev.htm>.

УДК 316.74

СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ МИСТЕЦТВА

Калашнікова Аліна Олександрівна – аспірантка кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

У статті здійснюється аналітичний огляд теоретичних напрацювань з проблеми визначення та окреслення поняття мистецтва в різних галузях гуманітарного знання. Авторська дефініція мистецтва виходить з історичних особливостей цього соціального явища і його функціонального навантаження, досвіду його культурологічного і мистецтвознавчого вивчення, а також актуальних сучасних концепцій мистецтва. Дійшовши висновку про примат гедоністичної функції мистецтва та враховуючи багатомірність форм його існування у наш час, автор пропонує соціологічне визначення поняття мистецтва.

Ключові слова: мистецтво, соціальні функції мистецтва, визначення мистецтва, творчість.

В статье осуществляется аналитический обзор теоретических разработок в области определения контуров понятия искусства в разных областях гуманитарного знания. Предлагаемая авторская дефиниция искусства базируется на исследованиях исторических особенностей этого социального явления и его функциональной нагрузки, искусствоведческого и культурологического опыта, а также современных концепций искусства. Придя к выводу о примате гедонистической функции искусства и учитывая многообразность форм его существования в наше время, автор предлагает социологическое определение понятия искусства.

Ключевые слова: искусство, социальные функции искусства, определение искусства, творчество.

Paper deals with analytical review of arts category specifications and delineations made by various social sciences. The author defines art as an outcome of its historical features and functional weight investigation, referring to the art and cultural studies experience and also to the contemporary actual concepts of this social phenomenon. Making the conclusive statement about priority of the hedonistic function of art and considering diversity of its forms, author suggests particularly sociological definition of art.

Keywords: art, social functions of art, definition of art, creation.

Серед форм людської діяльності, активно досліджуваних соціологічною наукою, вкрай рідко фігурує мистецтво, хоча саме воно – рефлексор фундаментальних соціальних зрушень, через що ця сфера є винятково показовим і перспективним об'єктом пізнання. Посилення культурних зв'язків із іншими спільнотами, виведення мистецтва з-під державного контролю, дискусійність та критичний характер мистецьких відповідей на соціальні виклики і події актуалізують необхідність вивчення цього феномену. Однак спроби вироблення точного, якомога більш конкретного, але й повною мірою адекватного розмаїттю форм відповідного соціального явища визначення поняття мистецтва, здійснювані в рамках соціально-філософського, психологічного, культурологічного, мистецтвознавчого та соціологічного дискурсів, традиційно супроводжуються зауваженнями щодо приблизного характеру таких визначень. Постульована не-абсолютність будь-якого концепту мистецтва дозволяє кожному уявленню про нього бути повністю правомірним, що фактично заперечує можливість дефінування даного явища із належним ступенем наукової відповідальності. Хоча наявний доробок гуманітарного знання з концептуалізації мистецтва дає можливість скласти певне уявлення про цей феномен, останнє залишається високою мірою загальним та скоріше відповідає буденним розпливчастим враженням, що побутують у повсякденній свідомості пересічного індивіда. Тому метою нашої роботи є формулювання соціологічної дефініції мистецтва.

Зауважимо, що наявний стан осмислення феномену мистецтва витікає безпосередньо з об'єктивних характеристик (складності, багатоманітності, навіть безмежності його форм, надвисокої рефлексивності й соціальної пластичності тощо), а відтак він не заслуговує нищівної критики, оскільки наразі принципово не може бути подоланий. Втім, соціологічне вивчення мистецтва потребує формулювання більш чіткого, нехай інструментального, проте up-to-date, визначення цього поняття, яке, інтегруючи попередні теоретичні напрацювання, знаходило би відповідність і безпосередньо в соціальній

дійсності. Для цього мусимо спочатку розмежувати мистецтво із семантично близькими поняттями творчості та креативності.

Здатність до естетичного сприйняття є соціально опосередкованою властивістю відчувати насолоду, радість, інші сильні емоції під впливом діяльності, яка не несе безпосередньої користі – такої, як логічна гра або заняття мистецтвом [2, с. 20]. Лише людина здатна свідомо витратити енергію на створення певних додаткових (під якими ми розуміємо позаприродні та позапредметні) компонентів власного буття – таких, наприклад, як оздоблення побутових предметів чи то відтворення звукових послідовностей, тобто творчість – процес створення якісно нових матеріальних чи духовних цінностей. Здатність до творчості називають творчим мисленням, креативністю. Незважаючи на ґрунтовні кількісні дослідження феномена креативності психологічною наукою, визнаної дієвої суто статистичної "формули творчості" досі не існує.

Зовнішнім виявом здатності творити є виконання певних соціально вкорінених та схвалюваних практик, що мають на меті створення нового. Етимологічно слово "мистецтво" пов'язане із володінням певними навичками [5], наявністю такого досвіду в області виконуваної діяльності, який дозволяє досягти найвищого результату (варто лише згадати поширені у буденному мовленні вислови, що мають позитивну конотацію – "мистецтво гри в шахи", "справжній митець" по відношенню до спеціаліста у відверто немистецькій сфері й т.ін.).

Сукупність явищ матеріальної і духовної культури, у просторі якої ми існуємо, являє собою акумульований та соціально відфільтрований результат творчості людства. Якщо ми розглядаємо креативність як характеристику саме особистості, властиву кожному представникові суспільства, то ми маємо визнати її проявом споживання продуктів мистецтва – так званих "духовних продуктів" культури. Такі продукти, згідно з відомою концепцією А. Маслоу [9], задовольняють потреби вищих рівнів – у самовдосконаленні та саморозвитку. Однак, оскільки ці потреби не належать до вітальних, задоволення їх є другорядним з точки зору підтримки біологічного існування. Тому сфера культурних продуктів, на перший погляд, є другорядною, похідною від основної, прагматично-перетворюючої, активності людини, проте являє собою вищу форму активності – творчу діяльність, творчість. Втім, саме культура є системою відтворення соціальної єдності, тому ієрархічність потреб є досить умовною, а специфіка розвиненості та, відповідно, вибір способів задоволення потреб мають індивідуальний характер. Константний потяг до самостійного створення продуктів духовної культури із залученням художньої уяви вмотивовує заняття мистецтвом, а менш стійка потреба спонукає до хобі-творчості або споживання творів мистецтва.

Сучасний теоретик мистецтва Б.Гройс [4] висуває переконливо аргументовану тезу про те, що мистецтво являє собою комплекс заборон, які забезпечують інсценування його власної смерті, що може розумітися як інтенція до зміни певних соціокультурних орієнтирів буття даної соціальної спільноти. Ініційована мистецтвом ситуація шоку, протиставлення "старого" і "нового" призводить до перегляду культурних норм та злему соціальних стереотипів. Це прояснення системної логіки соціального функціонування феномену (сучасного) мистецтва як способу якісного оновлення культури, однак, не може однозначно виділити його із ряду гомологічних явищ культури – таких, наприклад, як релігія.

За визначенням російського дослідника Є. О. Попова, мистецтво слід розуміти як "інтеріоризацію колективно-особистісних форм і значень побутування людини в соціальному оточенні, виникнення і розвиток яких пов'язаний з пріоритетами духовного входження людини в світ, її звиканням до ціннісно-сміслових систем реальності" [11]. Тут, наголошує автор, увага фокусується на участі мистецтва в соціалізації та інкультурації, а також фіксується його процесуальний характер. Проте така інтегральна дефініція, цілком прийнятна для внутрішнього застосування соціологією в рамках чистого теоретизування, ігнорує діяльнісний та інституціональний аспекти мистецтва. Останні добре віддзеркалено в осмисленні сучасним мистецтвознавством мистецтва як процесуальної системи способів і засобів художнього освоєння дійсності [1], що, в свою чергу, зовсім не звертається до теми його внутрішньої логіки. Творення мистецтва є своєрідним перформативним висловлюванням, яке "починає" існування нових ідей – продуктів (інколи *поза*)свідомої інтеріоризації закономірностей існування об'єктивного світу та соціального досвіду. Розглянемо цей момент більш детально.

Е. Дюркгейм описував групові ритуали примітивних племен як механізми консолідації групи, долучення кожного її члена до сакрального соціального цілого, що відповідає антропологічній традиції розгляду образотворчого мистецтва в його найдавніших формах як способу супроводжуючої сакралізації культурних конструктів [6]. Згідно з цією дуже поширеною думкою, існуючи в якості атрибутів магічних ритуалів, практики стародавнього мистецтва сутнісно відрізнялися від мистецтва сучасної епохи, оскільки підґрунтям їхнього впливу була віра в їхню здатність перетворювати реальність. Це забезпечувало соціальний порядок через страх перед недоступною для безпосереднього спостереження, але могутньою

"потоїбічною" сутністю, що виявляє свою присутність лише в мистецтві. Отже, стародавнє мистецтво було інструментом консолідації, створення ілюзії групової безпеки, що забезпечувало виживання спільноти.

У стародавньому світі мистецтво розвивається під впливом політичних та релігійних еліт, що робить пріоритетною функцію культурного закріплення та виправдання соціальної ієрархії; тому образотворче мистецтво тієї доби вкрай канонічне й консервативне. Тому митці змушені були шукати покровителів серед вищих ієрархів, котрі, таким чином, отримували легітимне право визначати сюжетно-смысловий зміст витворів. Наприклад, для живопису цієї доби характерні монументальність, супроводжувальний відносно архітектури та релігійних вірувань характер. Класичним прикладом є Давній Єгипет, де фараони зображуються у колі богів, що має метою наочно представити божественне, відтак, непохитне і незаперечне, право на владу [1]. Сюжетна нерізноманітність живопису, переважно зображення міфологічних сцен характерні також для античного мистецтва включно до пізньоелліністичного періоду, що закінчився із поширенням християнства: "Зміст картин із фігурами є найрізноманітнішим. Щоправда, власне історичні картини зустрічаються надзвичайно рідко. Геркуланумські та помпейські картини з фігурами у більшості випадків представляють грецьких богів та героїв у тому вигляді, в якому їх зображує поезія" [3, с. 628].

Слід, однак, мати на увазі постійне паралельне існування естетичних практик, що, на відміну від власне мистецтва, супроводжують побут представників нееліт. Результатами таких практик є оздоблення побутових предметів та естетичне супроводження буденності. Почуття страху перед меншиною, яка має вищий за середній соціальний статус та доступ до влади, знаходить вираження у творчості більшості. Тому можемо сказати, що "низьке" мистецтво – приміром, народний (у значенні "створюваний народними художниками") малюнок у більшості його форм – виступає як комедійно-комунікативний компенсатор такого відчуття (від карикатурних зображень давньоруських лубків до сучасних графіті) [8].

Подальший розвиток "художніх ремесел" також можна пов'язувати з потребою митця в екзистенціальній безпеці та економічному й соціальному патронажі. У період існування феодальних держав мистецтво (зокрема, живопис) поєднує в собі дві різноспрямовані функції: з одного боку, воно надає владі феодала сакральний сенс, виправдовує його право наказувати, з іншого – являє собою засіб домогтися його милості, тобто убезпечити творця. Так, в епоху Середньовіччя набуває поширення практика запрошення митців на постійну роботу до двору заможних аристократів [3]. Наприклад, художник виконував замовлення правителя (зокрема, зображував його та членів його родини), дрібніших васалів, мав фіксувати найбільш визначні моменти життя в обмін на притулок та певне фінансове забезпечення. І тут мистецтво в соціально-статусному сенсі ставало подібним до інших ремесел, а художник – подібним до інших ремісників. У таких умовах загальний професійний ризик представників мистецьких професій видається помітно вищим, аніж ризики майстрів виробничих професій, чий виробі могли бути оцінені за граничною корисністю.

У західноєвропейській культурі довгий час зберігається закріплена із розвитком і поширенням католицизму підпорядкованість світського мистецтва церкві та релігії, яка визначає тематику та спрямованість витворів аж до епохи Відродження. Широко поширюється практика учнівства, коли учні, подібно підмайстрам в ремісничому цеху, переймають у майстрів їхні секрети. Мистецтво професіоналізується, попит на талановитих "ремісників від мистецтва" виявляє як інститут церкви, так і світське суспільство, особливо ті його члени, що мають доступ до державної влади.

Ренесанс виділяє мистецтво з ряду середньовічних ремесел у самостійний вид діяльності, чий принципи є докорінно відмінними від принципів виробництва утилітарно значущого продукту. Твір мистецтва в цю епоху є унікальним артефактом, що подвоює реальність шляхом подання її в очищеному, перетвореному, належному вигляді. Цей заклик до активності, повернення до протистояння людини і навколишнього відносно неї середовища надалі проявився в грандіозних процесах Реформації і Просвітництва, що ознаменували собою досягнення суспільством рівня знань, необхідного для приборкання природи хоча б на рівні виживання як мінімум переважної більшості членів спільноти.

Подальший розвиток мистецтва пов'язаний із глибинним освоєнням людиною природного навколишнього середовища і перетворенням його в середовище соціальне, логіка функціонування якого призводить до зростання цінності вираження змісту свідомості творця у принципово неконкретній формі, котра дозволяє надати глядачеві вихід до ілюзорної реальності, що конструюється як суб'єктивно ідеальна [5].

Короткий огляд найбільш загальних історично опосередкованих особливостей мистецтва дає змогу виділити його функціональне навантаження, для чого ми також послуговуємося працями мистецтвознавців і культурологів Ю.У.Фохт-Бабушкіна, О.І.Фролова та А.Я.Флієра. Створення продуктів мистецтва передбачає **перетворення** предметного світу, що супроводжується відокремленням відповідної ніші соціального простору (номінація певного простору як "музею" чи, навпаки, відверто позбавленого естетичної складової – наприклад, "автостоянка"). Крім того, оперуючи абстрактними ціннісними категоріями, мистецтво провадить комплексний вплив на свою аудиторію,

трансформуючи певні аспекти соціального світобачення представників своєї аудиторії. Таким чином, соціальні агенти, що не є безпосередньо включеними у процес творчості чи навіть постійного та повторюваного споживання мистецтва, тим не менш, можуть здійснювати на мікрорівневу соціальну дійсність впливи, що є прямим наслідком зіштовхування із певними витворами мистецтва.

Мистецтво виступає формою ескапізму, надаючи ілюзорний притулок, гармонізуючи особистісні протиріччя, викликані обставинами життєвого світу індивіда. Зазвичай, у цій функції виділяють три аспекти – здатність мистецтва втішати, надавати естетичну **компенсацію** та розважати. Компенсація певних матеріальних чи емоційних втрат естетичною насолодою, на перший погляд, видається взагалі не реалістичним мотивом споживання та збереження соціальної значущості мистецтва. Проте тут ми маємо звернути увагу на такий аспект сучасного ринкового простору, як бренд – міфоморфний нарратив, що за визначенням являє собою нематеріальну, символічну складову вартості товару чи послуги. Споживач, який обирає із кількох функціонально ідентичних товарів або послуг дорожчий брендовий товар, з прагматичної точки зору діє нерационально. Проте суб'єктивно покупець такого товару частіше за все залишається цілком вдоволеним, оскільки цей товар винагороджує його відчуттям вдоволення від власного символічного співпадіння із референтною групою (важливо, що саме це співпадіння є менш значущим, ніж його емоційне супроводження). Аналогічна схема дії простежується й у випадку з мистецтвом: останнє компенсує в(и)трати, у тому числі й на купівлю витвору, естетичною насолодою.

Мистецтво, як уже відзначалося вище, є способом освоєння дійсності через її **пізнання**, котре не просто передує та виражається у певному витворі, а й відбувається безпосередньо у процесі його створення та пронизує сприйняття. При цьому мається на увазі не лише і не стільки об'єктивна дійсність, скільки суб'єктивне відбиття її та унікальних рис особистості митця. Мистецтво забезпечує також конкретно-чуттєве пізнання світу; воно здатне як зображувати окремі риси явищ та феноменів, так і створювати цілісний образ, що не фіксується жодною наукою.

Мистецтво є способом **створення нового**, тому завжди існує можливість віднайдення у творах мистецтва певних ідей, що можуть бути *перевтілені* у певних не-мистецьких виробках чи винаходах. Відомо чимало випадків зображення митцями практично корисних ідей, що не могли бути реалізовані в формі відповідних предметів чи механізмів, наприклад, через недостатній для цього рівень технічного забезпечення спільноти. Значно пізніше, за умови досягнення необхідної стадії цивілізаційного розвитку, з'являлися предмети та механізми, поява котрих була передбачена митцями (тут можна згадати Леонардо да Вінчі та Жуля Верна). В історичній перспективі їхні витвори можуть розглядатися як каталізатори не-мистецької креативності, тобто мистецтво виступає фактичним **донором** ідей, чим бере участь у суспільному прогресі.

Витвір мистецтва сам по собі є своєрідним викликом глядачеві, запрошенням до **спілкування**, адже він містить комплексний образ, що має бути відповідним чином сприйнято і проінтерпретовано. Але оскільки мистецтво оперує ірраціональними поняттями, що виражаються не- або навіть принципово анти-однозначними семантично-змістовими одиницями, можливість помилкової інтерпретації у цьому випадку завчасно й умисно позбавляється негативної конотації як причини майбутнього конфлікту. В цьому сенсі можна говорити, що глядачеві пропонується діалог із митцем, репліка якого – витвір – є завершеною, що виключає будь-яке протистояння чи неспівпадіння думок, тому запрошення до такої комунікації видається спокусливим своєю конвенційною "несерйозністю", майже ігровим характером. Втім, саме така нібито пасивність творів мистецтва дозволяє йому бути привабливим та виконувати завдання гармонізації й стимулювання інтелектуально-образного розвитку особистості [6]. Крім того, взаємний обмін продуктами мистецтва різних спільнот **збагачує** зміст їхніх культур.

Творення та сприйняття творів мистецтва **виховують** художній смак, прищеплюючи певні принципи естетичної оцінки. Часто така оцінка пов'язується із етичними поглядами, прикладом чого є класична етико-естетична система, що бере початок у філософсько-естетичних ученнях античності. Цілеспрямоване виховання художнього смаку результує в його вимогливості, деталізації уявлень про естетично привабливе. Художній смак, кінець-кінцем, тісно пов'язаний із вибором стратегій дії в інших сферах суспільного існування індивіда, естетизації побутових звичок тощо.

Здатність виражати емоційно забарвлену ідею у найбільш адекватний їй спосіб, при якому вона синтетично (а тому часто й некритично) сприймається реципієнтом, робить мистецтво ефективним способом здійснення психологічно-емоційного, а відтак і соціального, **впливу** [12].

Цей список не є вичерпним, адже пріоритетними суб'єктами виконання перелічених функцій частіше стають інші соціальні інститути – сім'я, школа, ЗМК. Специфічними, тобто основними, функціями мистецтва є **естетична** та **гедоністична**, чия нерозривна єдність формує унікальність феномену мистецтва, фіксуючи його здатність приносити естетичну насолоду. Така насолода за своєю сутністю є позайнтелектуальною і позасенсорною, хоч і залучає до естетичного сприйняття інтелект та відповідні сенсорні системи.

Отже, протягом історичного розвитку мистецтво не лише змінювало форми та методи вираження художніх образів, а й розвивалося у бік відповідності соціально-культурному замовленню спільнот, що його творили. початковий пріоритет сугестивної, комунікативної та інформаційної функцій мистецтва у давніх суспільствах поступово знижується із появою більш дешевих засобів комунікації. Примат пізнавально-евристичної, суспільно-перетворюючої, передбачувальної та художньо-концептуальної функцій в добу Ренесансу та Просвітництва у Західній Європі поступово змінюється концентрацією на виконанні компенсаторної та гедоністичної функцій у суспільстві споживання. Сучасне мистецтво, інституційно оформлене та професіоналізоване, включає такі нетрадиційні форми художньої діяльності (від перформансу до дизайну), котрі, на наш погляд, найбільш виразно фіксують інтенцію соціокультурного цілого до міфотворчості [10].

Враховуючи викладені міркування, ми можемо визначити мистецтво на сучасному етапі його розвитку як інституціоналізований процес і продукт символічно й естетично опосередкованого перетворення дійсності з метою конструювання індивідуальноорієнтованого емоційно забарвленого контексту. У такій формі ми намагаємося, не торкаючись внутрішньомистецької проблеми критеріїв "справжності", зафіксувати такі істотні для соціологічного знання риси мистецтва, як буття і в процесуальному, і в об'єктивованому вигляді, цілеспрямованість, відтворюваність та повторюваність здійснення, специфічність соціальної функції, зв'язок із культурою та, врешті, ірраціональність впливу на глядача. Це трактування сутності мистецтва в теоретичній площині соціологічного знання знайшло підтвердження і на емпіричному рівні, коли під час якісного дослідження експерти-практики мистецької сфери висловили подібні за змістом міркування (див. [7]), що доводить релевантність такого підходу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Андреева Е. Ю. Постмодернизм: Искусство второй половины XX – начала XXI века / Е. Ю. Андреева. – СПб. : Азбука-классика, 2007. – 488 с. 2. Валери П. Об искусстве / П.Валери; предисл. А. А. Вишневский, коммент. В. Козовой. – 2-е изд. – М. : Искусство, 1993. – 507 с. 3. Вёрман К. История искусства всех времён и народов. Том 1 / Вёрман Карл – Санкт-Петербург: ООО "Изд-во Полигон", 2000.– 944 с. Искусство первобытных племен, народов дохристианской эпохи и населения Азии и Африки с древних веков до XIX столетия (История искусства всех времен и народов, т. 1). Европейское искусство средних веков (История искусства всех времен и народов, т. 2). 4. Гройс Б. Что такое современное искусство / Борис Гройс // Митин журнал. – Вып. 54/1997. – С. 253-276. 5. Дмитриева Н. А. Краткая история искусств. Вып. II / Н.А.Дмитриева– 3-е изд., доп. – М.: Искусство. – 1990. – 318 с. 6. Дюргейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / Э.Дюркгейм // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология; пер. с англ., нем., фр. Сост. А.Н.Красникова. – М. : Канон+, 1998. – 432 с. 7. Каган М. С. Социальные функции искусства / М. С. Каган. – М.: Знание, 1978. – 36 с. 8.Калашникова А.А. Профессионализм в практиках искусства: социологическое измерение // Методология, теория и практика анализа современного общества: Сборник научных работ. – Выпуск 17. – Х.: ХНУ имени В.Н.Каразина. – 2011. – С.363-368. 9. Кэндо Т. Досуг и популярная культура в динамике и развитии / Пер. с англ. Кравченко А. И. // Личность. Культура. Общество. – 2000. Т. II. Вып. 1 (2). – С. 244-265. 10. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. / Пер. с англ. – СПб. : Питер. – 2008. – 352 с. 11. Постмодерн: новая магическая эпоха: Сб. статей / Под ред. Л.Г. Ионина. Харьков, 2002. – 247 с. 12. Попов Е. А. Социология искусства: проблемы становления / Е. А. Попов // Социологические исследования. – №9/2007 – С. 118-124. 13. Творчество в искусстве – искусство творчества / [Под ред. Л.Дорфмана, К.Мартиндейла, В.Петрова, П.Махотки, Д.Леонтьева, Дж.Купчика] – М. : Смысл, 2000. – 549 с.

УДК 316.1+792

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ВЕРБАТИМ-ТЕАТРА

Гоманюк Николай Анатольевич – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Черноморского государственного университета имени Петра Могилы

В статье представлена характеристика современного вербатим-театра. Рассматривается история его возникновения и развития, анализируется проблемное поле вербатим-драматургии на постсоветском пространстве. Рассматриваются возможности и перспективы использования театральной технологии вербатим как метода сбора информации в социологических исследованиях и обосновывается научная ценность вербатим-театра для отраслевых социологий.

Ключевые слова: документальный театр, вербатим, социологические методы сбора информации, социальные группы, социальные проблемы.

У статті надана характеристика сучасного вербатім-театру. Розглядається історія його виникнення і розвитку, аналізується проблемне поле вербатім-драматургії на пострадянському просторі. Розглядаються можливості та перспективи використання театральної технології вербатім як методу збору інформації в соціологічних дослідженнях і обґрунтовується наукова цінність вербатім-театру для галузевих соціологій.

Ключові слова: документальний театр, вербатім, соціологічні методи збору інформації, соціальні групи, соціальні проблеми.

The article presents a brief description of the contemporary verbatim-theater, a brief history of its origin and development; reviews the problem field of verbatim-drama on the post-soviet space, as well as the opportunities and perspectives of theatrical verbatim technology as a method of data collection in sociology researches, and supporting scientific value of verbatim-theater for branch sociologies.

Keywords: documentary theater, verbatim, sociological methods of data collection, social groups, social problems.

Исследовательские методы в социальных науках сродни сообщающимся сосудам: находки в одних науках сразу начинают успешно использоваться в других, например, социологические методы сбора информации в политологии или этнографический метод в социологии и маркетинге. Подобный методологический обмен происходит и на стыке науки с театральным искусством, кино и литературой – прежде всего, с документальными направлениями в них.

Одним из наиболее интересных и перспективных примеров такой кооперации является вербатим (в переводе с латинского значит "дословно") – одновременно и технология создания пьесы, и жанр документального театра [18, 19]. Кратко суть вербатима состоит в том, что драматург выбирает тему, потом опрашивает на заданную тему людей, расшифровывает записи и затем, сокращая и монтируя, создает связный драматургический текст, который точно воспроизводится на сцене с учетом всех особенностей речи и невербального поведения информантов.

В сущности, автор, работающий над созданием вербатим-пьесы, производит ряд социологических процедур в комбинированной технике глубинного интервью и наблюдения. Однако, вербатим даже на стадии первичного сбора данных нельзя свести только к этим двум методам сбора информации. Эта театральная технология обладает инновационным социологическим потенциалом – и в методологическом смысле, и в качестве базы данных для вторичного анализа. А сам жанр вербатим-театра представляет интерес как самостоятельный социальный феномен.

Вербатим-театр как объект научного интереса довольно быстро привлек внимание исследователей. Прежде всего, в тех странах, где он возник, развился и получил распространение – в англо-саксонском мире, во Франции, в Польше, а также в России, где вербатим приобрел свои характерные особенности, и стал неотъемлемой частью национальной экспериментальной театральной сцены. Вербатиму посвящен целый ряд обстоятельных работ. Это книга Уила Хамонда и Дэна Стюарта о технологии вербатим [4], монография американского исследователя и драматурга Гарри Фишера-Доусона о документальном театре [3], статьи Стефена Боттомса [1], цикл лекций польского театрального критика и публициста Романа Павловского [5], исследования российских ученых Ильмиры Болотян, Владимира

Забалуева, Алексея Зензинова и др. [6, 9-12, 15-20, 23, 25]. В Украине на данный момент изданы лишь единичные работы, посвященные документальному театру и вербатиму: это статьи Елены Апчел и Дмитрия Десятерика [7,13].

Большинство упомянутых работ вышло из-под пера искусствоведов, филологов, культурологов, философов культуры, историков театра, а также театральных критиков и публицистов. Соответственно, в них только вскользь говорится о связи вербатим-театра с социальными науками, в частности с социологией, социальной философией и социальной психологией, хотя и неоднократно указывается, что вербатим как таковой и вербатим-тексты (документальные пьесы, спектакли) требуют и научного социологического осмысления.

Целью данной статьи является представление социологического потенциала вербатима в сфере методологии и методов социологических исследований и обоснование ценности содержательной части вербатим-театра как интересного социального феномена, выходящего за пределы искусства и позволяющего по-новому взглянуть на различные социальные процессы, группы, культуры.

Вербатим как самостоятельное театральное явление появился в 80-х годах в Великобритании. Его развитие изначально было тесно связано с движением "New Writing", или "Новая драма" (в русскоязычной традиции), что привело к тому, что сейчас вербатим и "Новая драма" фактически неотделимы друг от друга. Английский вербатим возник как театр, дающий "репортажное представление о социальной проблеме" [22]. Пионерами вербатима считают английских драматургов Кэрил Чёрчилл, Макса Стаффорд-Кларка, Анну Девере-Смит, сотрудничавших с лондонским театром "Ройал Корт". Их пьесы шокировали зрителя своей откровенностью и социальной остротой. Актеры на сцене говорили о расовых беспорядках, дискриминации женщин, терроризме, теневой стороне большой политики не вымышленными словами драматурга, а языком очевидцев, и участников, и жертв. Именно тексты, созданные в технике вербатим, задали определенные "каноны" всей "Новой драмы". "Реальность", "действительность", "актуальность", "документальность", "социальность" – вот основные понятия вербатим-театра, которые одновременно стали критериями и для вербатима, и для авторской драматургии в "Новой драме" [10, 12].

Большим успехом у западного зрителя пользовались вербатим-спектакли "Язык тела" Стивена Долдри, который Ильмира Болотян назвала "исследованием образного, психологического и информационного представления мужчин-гомосексуалистов об их теле" [11], "Серьезные деньги" Кэрил Черчилл (о деловых людях лондонского Сити), "Монологи вагины" по пьесе Ив Энслер, составленной из интервью на тему женского тела, взятых драматургом у нескольких сотен женщин [11]. Последняя пьеса является и ярким примером того, как документальное произведение может воздействовать на общественное мнение – на волне мирового успеха эта пьеса стала идейной базой V-дня – праздника, объединяющего разнообразие общественные движения за права женщин.

Попав в 2000-х годах на постсоветскую почву (благодаря семинарам театра "Ройал Корт"), вербатим получил новый импульс развития, который привел к возникновению фактического нового направления в документальном театре – российского вербатима, представляющего больший интерес для социальных наук. Английские эксперты отмечали, что в Великобритании жанр вербатима носит подчиненный характер. Это выражается и в незначительном количестве новых пьес, которые проходят через "Ройал Корт" [15], и в том, что вербатим там рассматривается преимущественно как технология (чаще вспомогательная), а не как отдельный жанр. "В Англии эти интервью служат для автора только отправной точкой, они подвергаются переработке, к ним добавляются новые сюжетные линии. А русские монтируют драмы исключительно из материалов-первоисточников и ничего не дописывают от себя" [24]. В театральных кругах такой вербатим называли "ортодоксальным".

Так в странах бывшего СССР вербатим вышел за рамки технологии создания спектакля. В России специально под формат вербатима был создан театр документальной драмы – "Театр.doc", ставший одним из самых значительных явлений российской театральной жизни начала второго тысячелетия [15, 23]. Репертуар многих других театральных коллективов из России, Украины, Латвии, Грузии также в значительной мере состоит из вербатимов-спектаклей, а ведущие режиссеры и драматурги из этих стран, такие как Михаил Угаров, Елена Гремина, Екатерина Садур, Максим Курочкин, Евгений Гришковец, Наталья Ворожбит, Алвис Херманис, Лаша Бугадзе, Николай Коляда и др. также постоянно обращаются либо к этому жанру, либо к технологии вербатим [6, 11].

Как технология создания драматического текста вербатим может иметь и социологическую ценность, особенно в его "ортодоксальном" варианте, популярном как раз на постсоветском пространстве. Социологический потенциал вербатима заключен, прежде всего, в его документальности. Русский вербатим от западного сильно отличает особое внимание и к языку [12]. Ни слова от автора – вот главный постулат драматурга в "ортодоксальном" вербатиме (здесь даже возникает вопрос об уместности использования самого термина "драматург"). Писатель, создавая пьесу в жанре вербатима, монтирует речь

других людей, не редактуючи монологи, не привнося в них нічого свого [22]. "Автор не має права редагувати мову своїх персонажів. Він може тільки компілювати і скорочувати. Інтерв'ю рідко містить в собі внутрішні діалоги, тому драматичний текст створюється або з'єднанням декількох монологів, які автор якийсь-якимось чином зв'язує між собою, або композицією окремих реплік з різних інтерв'ю" [11]. Справді кажучи, таким чином пишуться і звіти якісних досліджень. Приведений формат роботи з текстом, призводить до того, що кінцевий "п'єса-звіт" зберігає "багато особливостей реального мовлення, які в силу пануючої літературної норми відсіваються як брак – повторення, оговорки, надлишкові міждумки, неправильне управління словами" [11], а також нецензурну лексику, жаргонізми. В результаті вербальні тексти в меншій ступені піддаються на собі авторську обробку і, внаслідок цього, в більшій ступені документальні. По суті, образ мислення драматурга в вербальних дуже близький до логіки роботи соціолога-якісника. "Документаліст з самого початку обмежений рамками існуючого у нього матеріалу, хоча так же, як і будь-який інший письменник, прагне до типізації і узагальнення, яких і досягає за рахунок відбору фактів. Різниця між роботою традиційного драматурга і роботою драматурга-документаліста складається лише в тому, що документаліст опирається, перш за все, на реально існуючі явища, на вже зафіксовані факти, і тільки потім – на свою фантазію і пам'ять" [11].

"Будь-який документальний фільм, фото, документальна п'єса своїм появою зобов'язані, перш за все, самим героям, їх діям, їх присутності в дійсності на правах безумовного факта" [11]. Вербальні насправді не передбачає, що людина, зібравши діалоги і монологи, записавши їх, все переносить на папір "як є", як він чув, не виконуючи ніякої роботи. "В вербальній драматургії одиницею документальності є незмінність мовного образу розповідача. Головне для вербальної п'єси – відобразити соціально правильно особистість людини, який говорив" [10]. В вербальній розшифровка передбачає, що драматург транскрибує міждумки, паузи, дефекти мови, слова-паразити. Звичайно, в процесі кінцевого монтажу тексти п'єси, робляться скорочення, купюри, змінюються місцями окремі фрагменти розмови. Однак в ньому не порушується найголовніше, в чому проявляється наукова цінність вербального: драматург нічого не договариває за героїв, нічого не додумує за них, не приписує їм ні одного зайвого слова [8]. "Тут цінність естетична і етична заключається в тому, що в вербальній п'єсі передається людський документ в його первозданному, нетрубованому вигляді. І не тільки та інформація, яку він в собі несе, але і як вона дійшла до нас, в якому вигляді" [8].

Техніка інтерв'ювання в вербальній також має свої особливості. Схематично виглядає так: для роботи в техніці вербальної драматург спочатку вибирає тему, проблему. Далі відбирається група або групи людей, які так або інакше пов'язані з обраною темою. Паралельно складається і тестується гайд глибокого інтерв'ю. Далі набирається група акторів-інтерв'юваних, і вони йдуть спілкуватися з людьми, занурюються в відповідну середовище. В історії британських і радянських вербальної п'єс майбутній виконавець часто виступає і в ролі інтерв'юера. Це обумовлено ідеєю про важливість особистого спілкування з інформантом як початкової внутрішньої налаштування на реальний ритм, тон визначеного вербального тексту [10]. В результаті інтерв'юери "принесуть в репетиційний зал не тільки текст, вони людину вносять на репетицію" [8], "актор приносить цього персонажа, "зняв" його, як шкіру, з живої людини" [8]. Для того, щоб досягти цілей інтерв'юера необхідно налаштувати тонке особисте, психологічне взаємодія, виключаюче соціальне відчуження, особливо якщо мова йде про соціально-незахисні категорії населення.

На практиці це може виглядати так: "Готуюсь "зняти" персонажа з живої людини, я ж не підійду просто так і не скажу йому: "Ну розповідай!" Перш ніж задати питання, бо я повинен же до людини... підкрастися, да? Я ж повинен повністю своєю розповіддю, щоб довіра якась-то виникла між нами. Щоб в відповідь на мою історію людина розповів свою. Причому не найголовнішу, не найстрашнішу, не найузагальненішу. А мені цього мало. Тоді я йому свою історію пострашніше, ризикованіше розповім! Якщо добре розповім, якщо він мені повірить – розповість уже більше. Нарешті, я зніматиму п'ятий, десятий, дванадцятий кадр – і створю історію" [8]. При цьому ведеться і включене спостереження, в час якого фіксується і невербальна інформація. Така техніка висуває додаткові вимоги до інтерв'юера – бути не просто підставкою для диктофона і озвучувачем гайда інтерв'ю, а тонким, розуміючим співрозмовником і спостережливим дослідником. З допомогою цієї техніки "інтерв'ю-спостереження", яка іноді граничить з "промисловим шпionaжем", багато актори і драматурги виконують занурення в такі соціальні і психологічні глибини, куди традиційна драматургія, а частіше і соціологія, "не сміє або не здатна заглянути" [11]. Учасники вербальної проектів помічали, що інформанти іноді "охотно розповідали про глибоко особисті речі, знаючи, що потім з їх розповідей складеться п'єса, але, очевидно, їх негативний досвід

требовал вербального воплощения, "проговоренности", приносящей облегчение" [11]. Такой психотерапевтический эффект позволяет сделать интервью максимально искренним. После полевого этапа работы уже из собранного материала рождается конфликт, сюжет и собственно художественная идея спектакля [15].

Эти возможности вербатим-театра уже использовались в научных и прикладных целях. В одном из исследований, проведенных в Великобритании [2], вербатим был выбран как способ преодоления затруднений при коммуникации между подростками и взрослыми. Однако авторы проекта не ставили перед собой социологических задач. Главная цель проекта заключалась в разработке методики помощи подросткам во время обсуждения их проблем и на расширение возможностей их решения [2].

Таким образом, технология создания вербатим-пьесы во многом подобна практике проведения социологических исследований. Но вербатим-театр выходит за пределы возможностей тех социологических методов, которые используются при сборе информации: глубинного интервью, диады, триады, фокус-группы. И не только благодаря большей психологичности. Вербатим гораздо глубже работает с невербальной информацией, которая часто ускользает от исследователя-социолога: пластикой информанта, его жестикующей, мимикой. Собранная невербальная информация фиксируется в ремарках пьесы (хотя их, как правило, небольшое количество) и (в значительной степени) в тексте постановки – движениях актеров, мизансценах.

Драматургические принципы работы с текстом в вербатиме переносятся и в режиссерскую плоскость. В проекте манифеста "Театра.doc" сформулированы основные требования к эстетике документальных постановок, которые также обнаруживают в себе социологическое начало: минимальное использование декораций, музыка как средство режиссерской выразительности исключена, танец и/или пластические миниатюры как средство режиссерской выразительности исключены, режиссерские "метафоры" исключены, актеры играют только свой возраст, актеры играют без грима, если использование грима не является отличительной чертой или частью профессии персонажа [11]. То есть постановщик может использовать музыку, звуки, элементы сценографии только в том случае, если они фигурировали в процессе сбора информации и имеют отношение к характеристикам предмета исследования. "Авторы стремятся сосредоточить внимание публики не на том, что непосредственно происходит на сцене, а главным образом на том, что они говорят" [10]. Таким образом, принцип минимального вмешательства автора соблюдается и в режиссуре. При этом режиссер и актеры, которые часто являются не только интервьюерами, но и транскрайберами, фиксируют то, что не сохраняется в расшифровках интервью, но является ценной социологической информацией: жесты, мимику, пластику, элементы внешнего вида, характерные движения, невербальное взаимодействие, характеристики габитуса респондента. Принципы же минимального авторского вмешательства драматурга и режиссера (а оно, бесспорно, есть, как в любом, в том числе и научном тексте) делают спектакль-вербатим ценным источником социальной информации.

Темы и постсоветских, и западных вербатим-пьес, как уже говорилось выше, как правило, остросоциальны. В упомянутом манифесте "Театра.doc" указывается, что театр "отражает острые конфликты современного общества", "исследует пограничные зоны человеческого существования" и провокационные темы, что театру "важна социальная значимость произведения" и он "отрицает понятие "искусство ради искусства"" [11]. Первый российский вербатим-спектакль – "Угольный бассейн" кемеровского театра "Ложа" был сделан на основе интервью с кузбасскими шахтерами. В 2000 году Екатерина Садур и Георг Жено из интервью с солдатами, лечущимися после чеченской войны в травматологическом отделении госпиталя, сделали спектакль "Цейтнот". Затем последовала серия спектаклей "Театра.doc": "Большая жрачка" – спектакль "об изнанке производства телевизионных ток-шоу", "Преступления страсти" – о жизни женщин-убийц из колонии строгого режима, "Война молдаван за картонную коробку" – "криминальная история о нелегком житье-бытье нелегалов в Москве", "Песни народов Москвы" – зарисовки из жизни московских бездомных, "Алконовеллы" – о месте и функциях употребления алкогольных напитков среди представителей различных социальных групп и др. [11, 14, 16, 20, 23]. В Украине были поставлены спектакль Максима Афанасьева "Ctrl CV" – зарисовки из жизни "офисного планктона", спектакль Андрея Мая "Шмарун", состоящий из историй женщин, сделавших аборт. Долгое время основным предметом исследования и творческой рефлексии российского вербатим-театра были "речевые дискурсы различных субкультур", но течением времени он начал чаще обращаться и к громким публичным событиям, то есть стал не только остросоциальным, но и политическим. Театральное внимание в России обращалось к затоплению подводной лодки "Курск", событиям в Беслане, взрывам в московском метро, смерти адвоката Сергея Магницкого, преследованиям оппозиции в Беларуси и др. [12]. Вербатим-театр в Украине характеризуется большим вниманием к историческим событиям, проблемам идентичности населения разных регионов. Среди таких проектов можно выделить "Качели",

"Трамвай на Крошно", "Я помню, как Ленин умер..." – основанные на воспоминаниях свидетелей Второй мировой войны, "Домино на идиш" и "Город на Ч." – спектакли о Шаргороде и Черкассах. Накопленный театрами материал о жизни целого ряда социальных групп и о первой реакции социума на знаковые события является ценным источником для вторичного социологического анализа.

В числе ситуативных недостатков вербатима некоторые критики отмечают недостаточную проработку выбранной темы, обусловленной политической конъюнктурой, фактически нерепрезентативностью "театрального" исследования. "Те информационные доноры, интервью с которыми ложились в основу диалогов и монологов, оказывались по большей части "героями на час": появлялись новые болевые точки, общество теряло интерес к одной социальной группе (скажем, к политтехнологам) и проникалось сочувствием к другой (скажем, к жертвам теракта). Можно ли тогда говорить не только о художественной целостности, но хотя бы о полноценно раскрытой теме?" – отмечают Владимир Забалуев и Алексей Зензинов [16]. Спектакль "Так-то да" "Театра на Спасской" (краеведческие наблюдения четырех драматургов о жизни Вятки-Кирова), был назван серией "необязательных эпизодов, в каждом из которых есть попытка взглянуть на повседневный абсурд со стороны, выставить на обозрение неприукрашенные портреты вятичей" [16]. Можно предположить, что в вербатиме драматург зачастую действует не системно, последствием чего является стихийная выборка, предвзятый монтаж текста, а это снижает научную ценность текста. Здесь уже социологическая наука могла бы стать важным и обоюдно полезным инструментом при создании документального спектакля на основе метода вербатим.

Объективность документального театра, как и обращение к действительности всего направления "Новая драма", не всеми воспринимается как фактическое отражение современности. Анализируя дискурс российской "Новой драмы" Марк Липовецкий называет "гипернатурализм" одной из главных ее черт, "первородность" которой не вышла за рамки творческих манифестов. Такую документальность он называет "иллюзорной" [19], а по замечанию Натальи Якубовой, вербатим основан не на "документации реальности", а лишь на "документации способов высказывания" [25]. Тот же автор отмечает, что "некоторые образцы вербатима можно было бы показывать студентам-этнографам как образцы постмодернистского "полевого исследования", предполагающего исследование "инаковости" не другого, а, прежде всего, себя – автора, который также может быть введен непосредственно в текст и спектакль" [10, 25]. Новосибирский исследователь Илья Кузнецов считает, что сама технология вербатим "тяготеет не к художественной деятельности, а к социологическому опросу среди маргинальных групп. Но примечательно то, что вербатим-драматурги не выдержали изначальную объективистскую установку и очень быстро сдвинулись в область композиционных решений относительно материала и введения авторского голоса, акцентирующего события, что означало уход от провозглашенного принципа документализма" [17].

Среди критиков вербатим-театра есть и Стефен Боттомс, который обращает внимание на возможности манипуляций документом: "вербатим-театр имеет тенденцию фетишизировать представление, уверяя нас, что мы получаем информацию "слово за словом", прямо из уст участников" [1], – поясняет Боттомс. "В "мифе присутствия" видится существенное отличие вербатима от собственно документального театра. Этот "миф присутствия" особенно актуализируется, если актеры выступают от лица анонимных, но высокопоставленных лиц. В подобных случаях у зрителя появляется чувство доступа к секретной информации из первых рук. Вербатим предполагает, что реальные высокопоставленные лица, сдержанные перед камерами, раскрываются в частной беседе с интервьюером, так как знают, что в спектакле будут скрыты за анонимными "именами". Отсутствие создает присутствие, а точнее, "миф присутствия" [1, 10]. Описанные замечания хорошо иллюстрируют опасности, которые таят в себе вербатим-тексты, особенно если относиться к ним некритически [25]. Кроме того, наработки критиков вербатим-текстов и документального театра в целом могут дать возможность социологам-методологам еще раз взглянуть на проблему качества и особенностей получаемой в результате глубинных интервью или фокус-групп социологической информации, ведь такие вопросы продолжают ставиться и в других науках.

Размышляя о содержании как российских, так и западных вербатим-спектаклей, российская исследовательница Ильмира Болотян ставит вопросы "почему "изнанка бытия" так усердно выносятся на всеобщее обозрение?", "почему зрители "поглощают" "тошнотворные атрибуты" и телевидения, и искусства с удовольствием?", "почему то, что считалось неприличным, стало модным?", и переадресовывает их социологам и философам: "Этот вопрос требует отдельного социологического и философского осмысления" [11]. В этих вопросах раскрывается третий аспект социологического потенциала вербатим-театра: последний может служить в качестве новой теоретической объяснительной модели. Выдающиеся социологи и философы неоднократно обращались к модели театра, как к прообразу, аналогии некой социальной модели. Достаточно вспомнить хотя бы психодраму Якоба Морено,

драматургический подход Эрвинга Гоффмана, книгу "Общество спектакля" Ги Дебора. Возникновение, распространение и характер вербатим-театра также может стать небезынтересным для социологического теоретизирования.

Социологический потенциал вербатима заключается не только в нем самом – то есть в процессе создания спектакля, его показа, а и в том, что происходит после театрального показа. В практике демонстрации документальных спектаклей уже стало традиционным обсуждение увиденного, услышанного со зрителями. Наиболее распространенный формат показа документального спектакля – камерный. Как показывает анализ формата показов документальных спектаклей, вербатим на большой сцене – это скорее исключение. Например, вместимость того же "Театра.doc" не превышает полусотни зрителей. Поэтому организация обсуждения не является технически сложной. После показа или читки модератор предлагает обменяться впечатлениями, мнениями, и выразить свое отношение к спектаклю, к тексту пьесы, ведь вербатим-театр – это, прежде всего, театр текста, театр без постановочных неожиданностей и режиссерских изысков. Нередко такие обсуждения переходят в содержательную дискуссию на тему спектакля, или даже выходят за ее пределы. В сущности, такие обсуждения представляют собой некую "супер-фокус-группу". Материалы, полученные таким путем, также представляют исследовательский интерес, особенно если модератором выступает специалист, и существует возможность фиксировать информацию об участниках дискуссии. Такие обсуждения в разных аудиториях, с разными зрителями могут стать и частью социального эксперимента, и материалом для компаративных исследований или кейс-стади.

Таким образом, вербатим-театр обладает серьезным социологическим потенциалом как в методологическом, так и в содержательном плане. Во-первых, в сфере методологии и методов социологических исследований как сама технология вербатим, которую можно назвать "интервью-наблюдением", так и "супер-фокус-группы" со зрителями, после социологической доработки могут обогатить методологический арсенал социолога-качественника и быть полезными в тех случаях, когда стандартные социологические методы не исчерпывают всей глубины исследуемой проблемы. Особенно если это касается социально-психологических и психологических ее аспектов. Во-вторых, анализ самого этого социального явления (а распространение вербатим-театра является также интересным социальным феноменом) может служить базой для социологической теоретизации на уровне различных отраслевых социологий – в частности, в сфере социологии культуры, социологии искусства, гендерных студий. В-третьих, на протяжении всего времени существования вербатим-театра было накоплено много ценной первичной информации: транскрипты интервью, тексты документальных пьес, записи спектаклей, транскрипты и записи обсуждений и дискуссий. Все эти материалы являются уникальной базой данных, которую можно использовать при изучении ряда социальных явлений и групп.

Дальнейшее развитие исследований в обозначенном поле имеет, по крайней мере, три направления. Бесспорно, методологические приемы вербатим-театра нуждаются в социологической осмыслении, тестировании и доводке. Здесь необходимо кооперация социологов и специалистов в области вербатим-театра – драматургов, актеров и режиссеров. Своего социального исследователя ожидает также вербатим как интересное явление в социальной жизни на рубеже XX-XXI-о вв. Его появление тесно связано со рядом социальных явлений, потрясающих современный мир, таких как угроза терроризма, кризис в мировой экономике или глобальные экологические проблемы. И, наконец, перспективным направлением является архивизация материалов вербатим-театра, которая может служить как основной, так и вспомогательной базой для целого ряда социологических исследований.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Bottoms S. Putting the Document into Documentary. An Unwelcome Corrective / S. Bottoms // The Drama Review. – 2005. - № 50. (Перевод А.С. Джанумова). 2. Demetriou P. Young Voices an Applied Theatre Project Aiming to Bridge the Gap Between Youth and Adults: Dissertation submitted for the Degree of Masters by Research in Theatre and Performance. / P. Demetriou // Academia.edu. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bristol.academia.edu/ydemetriou/Papers/1423706/Young_Voices_-_An_Applied_Theatre_Method_Aiming_to_Bridge_the_Gap_Between_Youth_and_AduAdu, свободный. – Назва з титул. екрану. 3. Fisher Dawson G. Documentary Theatre in the United States: An Historical Survey and Analysis of Its Content, Form and Stagecraft (Contributions in Drama & Theatre Studies) / G. Fisher Dawson. – N. Y.: Greenwood Press. – 1999. – 272 p. 4. Hammond W. Verbatim Theatre Techniques In Contemporary Documentary Theatre/ W. Hammond, D. Stewart // UK: Oberon Books. – 2008. – 195 p. 5. Pokolenie porno i inne niesmaczne utwory teatralne. Antologia najnowszego dramatu polskiego / Editor Pawłowski R. – Warszawa: Zielona Sowa. – 2003. – 496 p. 6. Абдуллаева З. Постдок. Игровое/Неигровое. / З. Абдуллаева. – М.: Новое литературное обозрение. – 2011. – 480 с. 7. Апчел О. Документальний театр у театральній культурі пострадянського простору, зокрема сучасної України / О. Апчел // Культура України. – 2011. – № 33. – С. 56-70. 8. Барметова И. Беседы о театре: Материалы

дискуссии о современном театре / И. Барметова, В. Забалуев, А. Зензинов, М. Угаров и др. // Октябрь. – 2006. – № 5. – С. 188-201. **9.** Болотян И. Документальный театр вербатим: литературоведческий аспект / И. Болотян // Вопросы языка и литературы в современных исследованиях: Материалы Международной научно-практической конференции "Славянская культура: истоки, традиции, взаимодействие. X Юбилейные Кирилло-Мефодиевские чтения". – 12-14 мая 2009 г. – М.: РЕМДЕР, 2009. – С. 43-48. **10.** Болотян И. Жанровые искания в русской драматургии конца XX - начала XXI века: Автореф. дис. на соиск. степени канд. филолог. наук: спец. 10.01.01 "Русская литература" / Болотян И. – М., 2008. – 20 с. **11.** Болотян И. О драме в современном театре: verbatim / И. Болотян // Вопросы литературы. – 2004. – № 5. – С. 68-80. **12.** Болотян И. Российская документальная драматургия вербатим: социокультурный аспект / И. Болотня // Современная драматургия (конец XX – начало XXI вв.) в контексте театральных традиций и новаций: Мат-лы Всеросс. науч.-практ. конф. – Новосибирск, 2011. – С. 20-30. **13.** Десятерик Д. Вербатим. Словарь современной культуры / Д. Десятерик // День. – 2004. – № 28. – С.10. **14.** Документальный театр. Пьесы / [упорядков., пер. О.Гремина]. – М.: Три квадрата. – 2004. – 238 с. **15.** Забалуев В. Verbatim / В. Забалуев, А. Зензинов // Октябрь. – 2005. – №10. – С. 112-128. **16.** Забалуев В. В поисках несуществующей сущности / В. Забалуев, А. Зензинов // Октябрь. – 2011. – № 3. – С. 46-69. **17.** Кузнецов И. Проблема реальности в "новой драматургии" / И. Кузнецов // Современная драматургия (конец XX – начало XXI вв.) в контексте театральных традиций и новаций: Мат-лы Всеросс. науч.-практ. конф. – Новосибирск, 2011. – С. 31-39. **18.** Липовецкий М. Перформансы насилия: Литературные и театральные эксперименты "новой драмы" / М. Липовецкий, Б. Боймерс. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 376 с. **19.** Липовецкий. М. Театр насилия в обществе спектакля / М. Липовецкий // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 73. – С. 246-259. **20.** Московкина Е. Документальный театр: авангардный бунт или неявная коммерциализация? / Е. Московкина, О. Николаева // Новое литературное обозрение. – 2005. - № 73. – С. 78-91. **21.** Портнов А. О доверии к воспоминаниям: "своим" и "чужим" [Электронный ресурс] / А. Портнов // Портал "Уроки истории". – Режим доступа: <http://www.urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/51305> **22.** Родионов А. "Вербатим" – реальный диалог на подмостках / А. Родионов // Отечественные записки. – 2002. – № 4-5. – С. 124-136. **23.** Театр.doc. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.teatrdoc.ru, свободный. – Загл. с экрана. **24.** Штарбовский П. Русские делают карьеру в польском театре / П. Штарбовский // Новая Польша. – 2007. – № 12. – С. 34-51. **25.** Якубова Н. Вербатим: дословно и дотекстуально / Н. Якубова // Театр. – 2006. – № 4. – С. 38-43.

УДК 316.42

ТОЛЕРАНТНОСТЬ ЛИЧНОСТИ: СУЩНОСТЬ, МОДЕЛИ, ФОРМЫ

Куразаева Анастасия Леонидовна – аспирантка кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье рассмотрена категория толерантности, проанализирован феномен толерантности личности. Определены возможности существования толерантности, ее мера и граница, модели и формы. Описаны сферы проявления толерантности личности. Раскрыта сущность феномена интолерантности личности, выделены уровни интолерантного отношения к "другому". Представлена идея о толерантности как ценности, норме, принципе, идеале.

Ключевые слова: толерантность, толерантность личности, виды толерантности, формы толерантности личности, модели толерантности, уровни толерантности личности, границы толерантности.

У статті розглянуто категорію толерантності, проаналізовано феномен толерантності особистості. Визначені можливості існування толерантності, її міра і межа, моделі й форми. Описані сфери прояву толерантності особистості. Розкрито сутність феномену інтолерантності особистості, виділено рівні інтолерантного ставлення до "іншого". Представлена ідея толерантності як цінності, норми, принципу.

Ключові слова: толерантність, толерантність особистості, види толерантності, форми толерантності особистості, моделі толерантності, рівні толерантності особистості, межі толерантності.

The category of tolerance is exposed in the article, the phenomenon of tolerance of personality is analysed. The possibilities of the existence of tolerance, its measure and the boundary, models and forms. Describes the scope of the tolerance of the individual. The author reveals the phenomenon of intolerance personality distinguishes levels of intolerant attitude towards the "other." The paper presents the idea of tolerance as the values, norms, principles, ideals, is considered as the installation tolerance.

Keywords: tolerance, tolerance of individual, types of tolerance, tolerance of individual forms, models of tolerance, tolerance levels of the individual, the limits of tolerance.

Современный социокультурный контекст осмысления и использования понятия "толерантность" характеризуется рядом особенностей. С одной стороны, имеет место постоянное непосредственное взаимодействие различных по национальности, религиозным и политическим и др. взглядам групп населения, связанное с поликультурностью общества, с другой, как результат этого процесса, - повышение интереса к вопросам национальной идентификации и религиозного самоопределения, выражающееся в стремлении сохранить свою идентичность, продемонстрировать реальные или мнимые преимущества своей социальной группы, что, в свою очередь, усиливает настроения обособленности и проявления нетерпимости к "другому".

Научный дискурс проблем толерантности представлен работами ученых различных направлений социогуманитарного знания: философии, политологии, психологии, педагогики и социологии. Рассматривая феномен толерантности, исследователи изначально сталкиваются с рядом трудностей. Так, некоторые сложности возникают уже при попытке дать его общепринятую дефиницию. Отсутствие четкого определения данной категории осложняет анализ (в том числе социологический) содержания феномена толерантности. Ситуация усугубляется и отсутствием работ, в которых было бы представлено осмысление толерантности как целостного феномена. Проанализировав публикации последних лет, мы столкнулись с тем, что большинство работ посвящено отдельным видам толерантности: например, этнической (В. Арбенина, Л. Дробижева, В. Попов, С. Рыжова, Е. Шлягина и др.), политической (С. Ильинская, П. Козырева, А. Перцев, И. Устинова, В. Шалин и др.), религиозной (Е. Аринин, В. Гараджа, М. Мчедлов, Г. Шлымова и др.). Данное обстоятельство актуализирует обращение к проблеме толерантности. Цель данной статьи – анализ существующих подходов к изучению феномена толерантности личности и его теоретическая интерпретация.

Термин "толерантность" в схожем звучании существует практически во всех языках. В русском языке есть два понятия: толерантность и русский его аналог - терпимость. В латинском варианте *tolerantia* используется в медицине и означает снижение или полное отсутствие нормальной реакции на какое-либо лекарственное или иное вещество; во всех гуманитарных науках этот термин переводится и определяется как терпимость. В словаре В. И. Даля слово "терпимость", как синоним понятия "толерантность", трактуется как свойство или качество, способность что-либо или кого-либо терпеть только по милосердию, снисхождению. Аналогичным образом толкуют данное понятие и большинство современных словарей.

Определение толерантности как терпимости содержится и в философских энциклопедиях, где описывается преимущественно как терпимость к иного рода взглядам, нравам, привычкам. При этом утверждается, что толерантность необходима по отношению к особенностям различных народов, наций и религий, а также то, что она является признаком уверенности в себе и осознания надежности своих собственных позиций, признаком открытого для всех идейного течения, которое не боится сравнения с другими точками зрения и не избегает духовной конкуренции [12].

Политологическое определение толерантности акцентирует внимание на терпимости по отношению к другим людям, отличающимся по их убеждениям, ценностям и поведению [7, с. 207]. Трактовка толерантности как синонима "терпимости", с нашей точки зрения, является недостаточно точной, так как последняя, наряду с такими понятиями, как "признание" и "одобрение", является лишь признаком, одной из составляющих более общего понятия "толерантность".

Удалось уйти от понятия "терпимость" авторам соответствующей статьи в словаре по этике под редакцией А. А. Гусейнова и И. С. Кона: "Толерантность - моральное качество, характеризующее отношение к интересам, убеждениям, верованиям, привычкам и поведению других людей. Выражается в стремлении достичь взаимного понимания и согласования разнородных интересов и точек зрения без применения давления, преимущественно методами разъяснения и убеждения" [8, с. 351]. Достаточно полным определением толерантности как социальной нормы является и дефиниция, представленная в Декларации принципов толерантности ЮНЕСКО: "Толерантность - это ценность и социальная норма гражданского общества, проявляющаяся в праве всех граждан быть различными; обеспечении устойчивой гармонии между различными конфессиями, политическими, этническими и другими социальными группами; уважении к разнообразию различных мировых культур, цивилизаций и народов; готовности к пониманию и сотрудничеству с людьми, различающимися по внешности, языку, убеждению, обычаям и верованиям" [3]. Последних два определения, на наш взгляд, характеризуют категорию толерантности в двух различных плоскостях: на макро- и микроуровнях. В связи с этим интерес представляет высказывание Ю. Хабермаса, который говорит об английской толерантности как о добродетели, о немецкой - как о правовом акте, а о русской - как о воплощающей в себе и ту, и другую [13, с. 2]. Развивая эту идею, мы предполагаем, что на макроуровне толерантность необходимо рассматривать как норму, установку и ценность общества, "культуру мира", которая регулируется и закрепляется правами и законами, как формализованную общенаучную категорию. Толерантность на микроуровне - это моральное качество личности, основы которого, прежде всего, заложены в ее внутренней сущности, и которое реализуется, прежде всего, в микросоциуме, формирует и определяет отношение и поведение личности к "другим" (в социологии термин "другой" обозначает реальных или потенциальных социальных партнеров, разных по своим социальным положениям, амбициям, ресурсам смыслов, культурным навыкам и ориентирам [9, с. 116]). С нашей точки зрения, феномен толерантности заключается в проявлении индивидом через толерантность/интолерантность к "другому" своего отношения к окружающей его действительности, а окружающая его действительность, в свою очередь, предопределяет его отношение к "другому".

Современная российская исследовательница И. В. Вицентий в контексте социологического анализа толерантности представляет ее как специфическую социальную ценность, воплощающуюся при определенных условиях в специфические модели социальных взаимодействий индивидов и групп индивидов. Рассматривая таким образом понятие толерантность, автор выделяет: субъект толерантности (в качестве которого могут выступать как отдельный индивид, так и группа), объект толерантного отношения (аналогично - это индивиды, их объединения), предмет толерантности (некий значимый признак, по которому существует вероятность дискриминации субъектом объекта). Чаще всего в качестве таковых выступают культурные отличия - верования, образ жизни, система ценностей и др. Реакцию на отличие, которая означает, что эта вероятность дискриминации не реализуется, и обозначают как толерантность [2].

Рассматривая механизмы взаимодействия личности с отдельным индивидом или группой, выделяют несколько уровней коммуникативной (т.е. проявляющейся в поведении) толерантности. Первый уровень - *ситуативной толерантности* - фиксируется в отношениях личности к любому конкретному индивиду. В данном случае толерантность/интолерантность имеет строго направленный характер. Второй

уровень - *типологічної толерантності* - проявляється в отношении личности к собирательным типам индивидов или группам (представители конкретной нации, социального слоя). Третий уровень *професійної толерантності* проявляється в отношении личности к определенным типам индивидов, с которыми приходится иметь дело по роду деятельности. В данном случае толерантность/интолерантность также имеет направленный характер. На четвертом уровне *общей коммунікативної толерантності* просматриваются тенденции отношения личности к индивидам в целом, обусловленные жизненными ценностями, установками, нравственными и моральными принципами. На этом и типологическом уровнях можно говорить о панорамном характере проявления толерантности личности [10, с. 266-268].

Данная классификация позволила нам выделить формы проявления толерантности, а также уровни интолерантности личности к "другому". Рассматривать формы проявления толерантности необходимо, учитывая два аспекта: время и количественную направленность. Так, толерантность личности может быть постоянная и ситуативная, индивидуально и коллективно направленная. Таким образом, личность может проявлять: 1) постоянную толерантность, направленную на конкретного индивида; 2) ситуативную толерантность, направленную на конкретного индивида; 3) постоянную толерантность, направленную на группу в целом; 4) ситуативную толерантность, направленную на группу в целом.

Описывая интолерантность личности, можно выделить уровни, на которых личность чувствует интолерантное отношение к "другому":

- Уровень действия – проявления со стороны "другого" по отношению к личности какого-либо одного или более действий, вызываемых ответную реакцию, проявляющуюся в интолерантном отношении личности к этому "другому".
- Уровень высказывания – единичное или повторяемое высказывание "другим" в адрес личности чего-либо, вызываемое ответную реакцию, проявляющуюся в интолерантном отношении личности к "другому".
- Уровень присутствия – непосредственное физическое присутствие другого, который не проявляет действий, высказываний в адрес личности, но вызывает у личности интолерантность как ответную реакцию на его присутствие.
- Уровень существования – существование где-либо "другого", с которым личность лично не знакома, но проявляет к нему интолерантность.
- Уровень отсутствия – интолерантное отношение личности к "другому", факт существования которого вообще не доказан.

Некоторые исследователи, описывая проявления нетерпимости, определяют такие ее формы: нетерпимость к инакомыслию, к другой социальной прослойке, сообществу, нетерпимость к другому поколению, к чужому мнению, интересам, и, наконец, нетерпимость к самому себе.

Выделение исследователями различных форм и видов нетерпимости связано с существующим представлением о всеобщей интолерантности современного общества. С нашей точки зрения, такая позиция вызвана, скорее всего, редкостью проявления "идеальной" толерантности, в то время как формы толерантного отношения, являющегося непременным условием существования личности в социуме, в наших повседневных взаимодействиях могут иметь самый разнообразный характер. Поэтому толерантность личности может иметь исключительно внешний характер и выступать как норма, ценность, регулирующая поведение, в то время как внутренне индивид может быть не согласен, и то, что он при этом чувствует, как объясняет свою позицию, накладывает отпечаток на проявленную им, тем не менее, толерантность.

Различия в проявлениях толерантности индивидов фиксируются учеными в моделях и формах толерантности. Российский философ В. А. Лекторский выделяет четыре модели толерантности: толерантность как безразличие, толерантность как невозможность взаимопонимания, толерантность как снисхождение и толерантность как расширение собственного опыта. В первой модели толерантность выступает, по существу, как безразличие к существованию различных взглядов и практик, так как последние рассматриваются в качестве неважных перед лицом основных проблем, с которыми имеет дело общество. Согласно второй модели, религиозные взгляды, специфические ценности той или иной культуры не являются чем-то второстепенным для деятельности человека и для развития общества. Толерантность в данном случае выступает как уважение к другому, которого личность не может понять и с которым не может взаимодействовать. В третьей модели толерантность выступает как снисхождение к слабости других, сочетающаяся с некоторой долей презрения к ним. Личность вынуждена терпеть взгляды "другого", несостоятельность которых понимает и может показать, но вступать в критическую дискуссию с таким индивидом не имеет смысла. Толерантность в последней модели выступает как уважение к чужой позиции в результате критического диалога [4, с. 50-53].

К вопросам многообразия проявления толерантности, в том числе через построение ее типологий, обращались многие ученые. Так, М. Уолцер в работе "О терпимости" рассматривает толерантность как некую установку или умонастроение, включающую в себя ряд возможностей. Первая из них — уходящая своими корнями в практику религиозная терпимость XIV—XV веков — есть не что иное как *отстраненно-смирненное отношение* к различиям во имя сохранения мира. Второй возможной установкой является *позиция пассивности, расслабленности, милостивого безразличия* к различиям. Следующая происходит от своеобразного морального стоицизма — *принципиального признания* того, что и "другие" обладают правами, даже если их способ пользования этими правами вызывает неприязнь. Четвертая выражает *открытость* в отношении других, *любопытство*, возможно, даже *уважение, желание прислушиваться и учиться*. И последняя в данном ряду — *восторженное одобрение* различий, которое выражается в *одобрении эстетическом*, при котором различия воспринимаются как культурная ипостась огромности и многообразия творений Божьих либо природы; или же в *одобрении функциональном*, при котором различия рассматриваются (например, либеральными сторонниками мультикультурализма) как неотъемлемое условие расцвета человечества, предоставляющее индивиду всю полноту свободы выбора, ибо именно свобода выбора составляет смысл его автономии [11, с. 25].

Несколько иная типология возможна при обращении к социально-психологической природе толерантности личности, связанной с проблемой соответствия внешнего и внутреннего. Так, Т. Скрипкина считает, что важно не только то, как индивид себя ведет, но и то, что он при этом чувствует. Если личность внутренне готова принять "другого" - это *истинная толерантность* – некая норма жизни, особая философия миропонимания, дающая право на существование иного. Здесь нам не совсем верной кажется формулировка автора "давать право", т.к. в ней, на наш взгляд, прослеживается некая позиция доминирования, что в данной идеальной, наивысшей форме толерантности является недопустимой. В качестве еще одной формы исследовательница выделяет толерантность как культурологическую норму. Личность может не наносить ущерб, вред "другому", но внутренне быть не согласной, не принимать, считая, свое представление о чем-либо лучше, ценнее, правильнее. Такая позиция *не будет подлинно толерантной*, считает автор. Толерантность может существовать и в форме *авансированного доверия*. Личность осуждает "другого" за какой-то серьезный проступок или преступление, однако дает ему шанс, руководствуясь при этом не верой в изменение "другого", а вынужденным сосуществованием вместе с ним. Можно выделить еще одну разновидность отношения, которая выступает как толерантность. Речь идет о *беспристрастном отношении, равнодушной позиции* к "другому". При такой позиции личность признает существование "другого", но он ее не интересует [6]. Если в данную классификацию добавить еще один вектор - позицию толерантной активности/пассивности личности, представляется возможным истинную толерантность и авансированную отнести к активной, тогда как две других – к пассивной позиции проявления толерантности.

Т. Скрипкина обращает внимание на еще одну проблему, связанную с мерой, границей толерантности. Выше мы рассматривали проявления личностью толерантности к "другому", который занимал нейтральную позицию, а если этот другой причиняет зло и вред, до какой границы в таком случае возможна толерантность? Так, на основании упомянутой классификации, автор выделяет пять различных толерантных личностных позиций:

- толерантность как внутренняя установка, как принятие и терпимость к "другому";
- толерантность как культурологическая норма, другими словами, ее можно было бы назвать толерантностью внешнего выражения;
- толерантность как беспристрастность, как равнодушие к иному;
- толерантность к тому, кто наносит нам вред;
- толерантность по отношению к тому, кто наносит вред не нам, а кому-то другому, но нам нет до этого дела [6].

Все рассматриваемые здесь виды (формы) толерантности связаны с тем, до какой черты, до какой степени возможно быть толерантным, то есть с проблемой границ толерантности. Другими словами, речь идет о том, все ли существующее в мире разнообразие можно принять и признать его право на существование? Если оставить за пределами анализа вопрос о прямом нанесении вреда, ущерба, об общей безопасности, то все равно остается необходимость осмысления того, что делает личность толерантной/интолерантной к "другим", к их взглядам, позициям, идеологиям. Можно говорить о существовании некоей нравственной нормы толерантности, предписанной и закреплённой обществом. Такая норма позволяет личности ради разрешения конфликта с индивидом, группой, снятия напряженности в обществе, не вступать в противоречие со своей моральной сущностью, внутренними убеждениями. И именно в этом смысле можно считать, что границы толерантности существуют в пределах от чести и достоинства до терпимости и приспособления [6].

В контексте соціологічної інтерпретації категорії толерантність представляється значимою ідеєю про толерантність як цінності, принципі, нормі і ідеалі. Так, толерантність може розглядатися як *цінність* соціокультурної системи, свого роду внутрішній стержень соціально-психологічного буття. Це комплексний феномен, визначаючий відношення особистості як до себе, так і до оточуючого світу. Поза відношення особистості до індивіда, групи не можна говорити про толерантність-цінність. Отже, толерантність-цінність виступає як якийсь поведінковий орієнтир. Толерантність може функціонувати як *принцип*. Цей варіант пов'язаний з перетворенням толерантності в статус керівної ідеї, основного положення, внутрішнього переконання, визначаючого діяльність особистості. Толерантність як *норма* дозволяє посилити упорядоченість соціальних взаємодій, точно обрисовувати виконання вироблених суспільством правил. На цьому рівні толерантність відображає позицію особистості в певній ситуації, орієнтовану на конкретні поведінки, загальні принципи діяльності. Найвищий рівень проявлення толерантності особистості – наявність толерантності як *ідеалу*. Толерантність з ідеальним проявленням відображає досконалий зразок. Це головний критерій при вирішенні практично будь-яких питань, це найефективніший стимул поведінки і діяльності особистості [1, с. 76]. Припускається, що толерантність як ідеал сприяє виникненню толерантності як принципу (внутрішнє походження), аналогічно толерантність як норма формує в особистості толерантність як цінність (зовнішнє походження).

Немаловажним є питання про сфери проявлення толерантності особистості. Залежно від предмету толерантності, опираючись на певні соціальні і соціально-демографічні характеристики, виділяють наступні її види:

1) Гендерна (полова) толерантність – невпереджене відношення до представників іншого статі, неприпустимість априорного приписування людині недоліків іншого статі, відсутність ідей про перевагу одного статі над іншим.

2) Вікова толерантність – невпередженість до априорних "недоліків" людини, пов'язаних з її віком (неможливість старих розуміти молодь, відсутність у молоді досвіду і знань і т.д.). Вікова толерантність повністю може поєднуватися з прийнятим у багатьох культурах шануванням до старших.

3) Освітня толерантність – терпимість до висловлювань і поведінки людей з нижчим освітнім рівнем у високоосвічених людей і до інтелектуалів у людей з нижчим освітнім рівнем. Очевидно, що цей тип толерантності має відношення до побутової сфери і не пов'язаний з обговоренням питань, де рівень освіти дійсно є вирішальним фактором.

4) Міжнародна толерантність – відношення до представників різних національностей, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національностей на інших людей, відноситися до кожного людини з позиції "презумпції національної невиновності".

5) Расава толерантність – відсутність передубеждень по відношенню до представників іншої раси. В своєму крайньому проявленні расова інтолерантність представляє собою расизм – дискримінацію людей за расовим принципом і базується на передположенні, що певні групи мають перевагу над іншими.

6) Релігійна толерантність – відношення до догматів різних конфесій, релігійності, особливостей літургії і т.д. з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесійних груп. В своїй екстремістській формі міжконфесійна інтолерантність представляє собою релігійний фанатизм – насадження якоїсь-будь віри, її цінностей і традицій (іноді в масштабі цілих суспільств) і надання соціальних переваг апологетам цієї віри. Релігійний фанатизм базується на передположенні, що дана віра є єдиним правильним відображенням релігійної або духовної істини, і що всі люди повинні слідувати її принципам (догматам).

7) Географічна толерантність – невпередженість до жителів невеликих або провінціальних міст, сіл і інших регіонів з боку міських жителів і навпаки. Цей вид толерантності, як нам здається, було б краще визначити як поселенчеську толерантність.

8) Міжкласова толерантність – терпимість до представників різних матеріальних шарів – багатих до бідних, бідних до багатих. Формування цього виду толерантності дуже важливо для країн з досвідом соціальних революцій і особливо "диктатури пролетаріату".

9) Фізіологічна толерантність – відношення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, до осіб з зовнішніми недоліками і т.д.

10) Політична толерантність – відношення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів і т.д. Можливо розглядати і зовнішньополітичну толерантність – відношення до країн і народів на основі принципів, затверджених ООН і іншими міжнародними організаціями.

11) Сексуально-орієнтаційна толерантність – непередвзятість по отношению к лицам с нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

12) Маргінальна толерантність (толерантність по отношению к маргіналам) – отношение к бомжам, нищим, наркоманам, алкоголикам, заключенным и т.д. Данный тип толерантности интересен при изучении особенностей менталитета постсоветских стран [5].

Нам представляется возможным объединить эти двенадцать видов толерантности по группам в зависимости от социально-демографических характеристик объекта толерантности. К первой группе - *естественной* – относятся половая, возрастная и сексуально-ориентационная толерантность, т.к. социально-демографические характеристики, которые заложены в их основе, имеют природный характер, они постоянны и неизменны. Вторая группа - *этническая* - включает в себя национальность и расу индивида – характеристики, передающиеся нам из поколения в поколение, изменить которые также не представляется возможным. Третья группа – группа *социального капитала*, к которой относится поселенческая, образовательная и межклассовая толерантность. Место жительства, социальная группа, к которой индивид принадлежит, образование – это культурный и экономический капитал, которым обладает семья и передает его индивиду. Этот уровень своего стартового капитала индивид может изменить: повысить или понизить. При дальнейшей социализации, индивид самостоятельно приобретает политическую и религиозную позицию. Толерантность этих двух видов мы относим к группе *вариативной* - т.к. индивид вправе в любой момент изменить свою позицию на кардинально противоположную. Последняя группа - так называемая группа *аутсайдерской* толерантности, включающая в себя физиологическую и маргинальную. Такой "необычный" термин может быть использован скорее применительно к нашему обществу, нежели к западному, т.к. ограниченное функционирование и развитие представителей этой группы, их отстранение и невключенность в общество характерно в большей степени для стран бывшего Советского Союза.

Существующие подходы к пониманию феномена толерантности личности, ее типологии и классификации, безусловно, дают возможность социологической интерпретации данного феномена. Ее перспективными направлениями, с нашей точки зрения, может быть анализ субъектов толерантных/интолерантных повседневных практик; факторов, детерминирующих содержание и специфику процесса формирования толерантности личности; возрастных и групповых особенностей этих практик.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Асташова Н. А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений / Н. А. Асташова // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М., 2003. – С. 74 – 85. 2. Вицентий И. В. Специфика социологического подхода к изучению толерантности индивидов [Электронный ресурс] / И. В. Вицентий // Методология и методика социологических исследований – Режим доступа : isras.ru/abstract_bank_congress4/78.pdf. 3. Декларация принципов толерантности. Принята резолюцией Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.un.org. 4. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46-54. 5. Мацковский М. Толерантность как объект социологического исследования [Электронный ресурс] / М. Мацковский // Век толерантности № 3–4. – Режим доступа : <http://www.tolerance.ru/vek-tol/3-0.html> 6. Скрипкина Т. Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе [Электронный ресурс] / Татьяна Скрипкина // Век толерантности – № 3 – 4. – Режим доступа : <http://www.tolerance.ru/vek-tol/3-0.html> 7. Словарь по политологии / [отв. ред. В.Н. Коновалов]. – Ростов-на-Дону : РГУ, 2001. – 285 с. 8. Словарь по этике / [под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона]. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с. 9. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія / Юлія Сорока. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 332 с. 10. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : [сб. науч.-метод. ст.- 2-е изд. / отв. ред. С.К. Бондырева] – М. : Изд-во МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – 368 с. 11. Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер; [пер. с англ. И. Мюрнберг]. – М. : Идея–Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 160 с. 12. Философский энциклопедический словарь [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://ukppis.ucoz.kz/news/filosofskij_ehnciklopedicheskij_slovar/2010-10-14-100 13. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий / Ю. Хабермас // Социологические исследования. – 2006. – № 1.– С. 45–54.

УДК 316.613.4

МАТЕРИНСЬКА ЛЮБОВ ЯК ІСТОРИКО-СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Стрельник Олена Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Полтавського інституту економіки і права Університету "Україна"

Однією з теоретико-методологічних засад соціологічного аналізу материнства є соціально-конструктивістський підхід, відповідно до якого материнські практики та ідентичності розглядаються не як природні, універсальні та незмінні, а як історично, соціально, культурно обумовлені та мінливі. Метою статті є спроба проілюструвати соціальну природу материнської любові та окреслити основні історичні етапи дискурсивного народження материнства як окремого соціально-культурного та психологічного явища.

Ключові слова: материнство, дитинство, дискурс

Одной из теоретико-методологических основ социологического анализа материнства является социально-конструктивистский подход, согласно которому материнские практики и идентичности рассматриваются не как природные, универсальные и неизменные, а как исторически, социально, культурно обусловленные и изменчивые. Целью статьи является попытка проиллюстрировать социальную природу материнской любви и очертить основные исторические этапы дискурсивного рождения материнства как особого социально-культурного и психологического явления.

Ключевые слова: материнство, детство, дискурс

One of the theoretical and methodological foundations of sociological analysis of motherhood is social constructive approach. According to this approach maternal identities and practices are considered as not natural, universal and unchanged but as historical, cultural and social determinate and variable. The purpose of the article is to illustrate social nature of maternal love and outline the main historical stages of discursive appearance of motherhood as a particular social-cultural and psychological phenomenon.

Keywords: motherhood, mothering, childhood, discourse.

Материнська любов може існувати чи не існувати, з'являтися чи зникати, бути сильною або слабкою, вибірковою або всезагальною. Все залежить від матері, від її історії та від Історії. (Е. Бадінтер)

Відповідь на питання про природу материнських почуттів здається на перший погляд самоочевидною: поведінка матері детермінована інстинктивно, визначається потребою у продовженні роду, а відсутність або нерозвиненість таких почуттів є очевидним порушенням цього універсального біологічного та морального закону. Тем не менше, значна історична, соціально та культурна варіабельність дитячо-батьківських взаємин ставить дослідників перед низкою питань: яке співвідношення біологічного та соціального у ставленні батьків до своїх дітей; яке співвідношення материнських та батьківських ролей на кожному етапі суспільного розвитку та у різних соціальних групах; яке місце батьків серед інших агентів соціалізації?

Питання про соціальні передумови материнських почуттів є, на нашу думку, важливим для розуміння сучасних дискурсів материнства.

Центральним елементом материнських ідентичностей, незважаючи на суттєві зміни у структурі гендерних ролей жінок протягом ХХ століття, залишаються категорії *материнської відповідальності та провини*. "Ідеологія інтенсивного материнства" (термін, запропонований американською дослідницею Ш. Хейз) передбачає, що саме матері несуть відповідальність за усі аспекти життєдіяльності дитини: її характер, фізичне та ментальне здоров'я, академічну успішність тощо [1].

Іншою складовою материнських ідентичностей є почуття провини, що незмінно супроводжує категорію турботи, адже ніхто ніколи не може бути *завжди* люблячим та турбогливим. Австралійська дослідниця В. Леблан у праці *"Naked motherhood: shattering illusions and sharing truth"* (1999) пише про міфологію материнства, що містить тільки два типа матерів – "добрі" та погані" [2]. "Добрі матері" ніколи не шкодять своїм дітям та завжди є терплячими до них. Натомість у реальному світі навряд чи знайдеться мати, яка завжди є веселою, спокійною та терплячою. Тому більшість матерів відчувають провину через те, як вони поводять себе зі своїми дітьми.

Одне з джерел почуття провини – це відсутність прив'язаності до новонародженої дитини. Уявлення про те, що кожна "нормальна жінка" хоче дітей, а "нормальна матір" відразу ж починає любити свою новонароджену дитину, є надзвичайно поширеним та активно відтворюється медичним та психологічним дискурсами (наприклад, у відомих працях Дж. Боулбі, К. Лоренца, Е. Фромма). Натомість деякі дослідження демонструють, що тільки у 60% матерів відчуття прив'язаності до дитини виникло відразу ж або протягом декількох днів після її народження. Відсутність почуття прив'язаності може мати багато причин: і травмуючий досвід самої матері, і проблемна вагітність та пологи, і складні життєві обставини. Але реальні та різноманітні материнські досвіди не озвучені в численних виданнях для батьків, що фактично відтворюють міф про "ідеальну материнську любов".

Однією з теоретико-методологічних засад соціологічного аналізу материнства є соціально-конструктивістський підхід, відповідно до якого материнські практики та ідентичності розглядаються не як природні, універсальні та незмінні, а як історично, соціально, культурно обумовлені та мінливі.

Метою нашої **статті** є доведення соціальної природи материнської любові та окреслення основних історичних етапів дискурсивного народження материнства як окремого соціально-культурного та психологічного явища.

Домінування есенціалістського підходу до розуміння природи материнства як вродженої схильності жінки, незалежної від історичного та соціокультурного контекстів, було причиною гальмування зародження наукового інтересу до материнства. Траєкторії розвитку історико-культурних, психологічних та демографічних досліджень материнства та батьківства були різними. Увага науковців спершу була прикута до проблем батьківства – у ньому в першу чергу вбачали соціальний та історично мінливий феномен [3].

Існують декілька підходів до історичної періодизації суспільного ставлення до материнства, більшість з яких тісно пов'язують його зі зміною ставлення до дитинства.

Велика кількість історико-культурних, етнографічних досліджень свідчать про те, що більшу частину історії людства домінуючим було амбівалентне та навіть жорстоке ставлення до дитини [4]. Відомий історик дитинства Л. Демоз починає свою статтю "Еволюція дитинства" зі слів: "Історія дитинства – це кошмарний сон, від якого ми тільки нещодавно почали прокидатися. Чим глибше занурюєшся в історію, тим нижче рівень догляду за дітьми і тим частіше дітей вбивають, покидають, б'ють, тероризують та гвалтують" [цит. за 4].

Зокрема, в архаїчних суспільствах були поширеними практики інфантициду, пов'язані переважно з дефіцитом засобів існування. За підрахунками етнографів, ймовірність інфантициду у суспільствах мисливців, риболовів та збирачів майже всемоє вища, ніж у скотарських та землеробських племенах [там само].

Навіть такі розвинені суспільства, як античні, не демонструють турботи про дітей. Аристотель вважав справедливим та розумним закон, згідно з яким дитину з фізичними вадами не треба годувати. Сенека вважав доцільним топити слабких та хворих немовлят. Загалом дитина античними авторами розглядалася як нижча істота: вона у буквальному смислі *належить* батькам, як інша власність.

Практики інфантициду почали засуджуватися лише з розвитком християнства: у Стародавньому Римі інфантицид стали вважати злочином тільки за часів правління імператора Костянтина, у 318 р., а до вбивства людини він був прирівняний лише у 374 році. Однак тривалий час практики інфантициду ще існували.

Російський дослідник Д. Міхель виокремлює загалом чотири основних причини інфантициду. *По-перше*, це нестача ресурсів, що обмежує можливості прогодувати дітей у первісному суспільстві. *По-друге*, це евгенічні погляди, коли передумовою інфантициду можуть бути дитячі каліцтва при народженні (наприклад, у Спарті та фашистській Німеччині). *По-третє*, це стать дитини (для низки цивілізацій Сходу – Китаю, Індії, мусульманських країн, – практики інфантициду стосувалися більшою мірою дівчат, які вважалися менш цінними для родини, ніж хлопці). *І, нарешті*, у деяких суспільствах причиною для знищення дітей могли бути уявлення про їх статус – були вони народжені у законному шлюбі чи поза ним [5]. Дослідження ставлення до дітей в доіндустріальній Україні свідчать про те, що головною причиною інфантициду слугував останній фактор, а саме – факт народження дитини поза шлюбом; стать дитини при цьому не мала значення. Вкрай негативне ставлення суспільства до позашлюбних дітей, так само як і до позашлюбних стосунків жінок, призвело до того, що таких дітей прагнули позбутися. З іншого боку, сам факт їх появи свідчив про те, що моральні норми щодо дошлюбних сексуальних практик дотримувалися не усіма [див., напр., 6].

Як ми вже зазначали, культурні образи матері були тісно пов'язаними з еволюцією ставлення суспільства до дітей. Європейські історики розділяють думку, що поява нового образу дитинства, підвищення інтересу до дитини в усіх сферах культури, визнання за дитиною автономії, самостійної соціальної та психологічної цінності відбулося у XVII – XVIII ст.

Загальновідомим є розподіл історії дитинства та історії материнсько-дитячих взаємин на дві епохи: "до" XVIII ст. та епохи Просвітництва (названу Е. Бадінтер періодом "материнської байдужості") та "після". Початок зародження дискурсу "батьківської любові" та дітоцентрованих ідей у європейській думці пов'язують з іменем Ж.-Ж. Руссо.

"Народження" дитинства як окремого явища та "нового материнства" дискурсивно виникає саме з XVIII століття. "*Нова мати*" починає більше турбуватися про дітей. Починається кампанія за грудне материнське вигодовування, зростають вимоги до гігієни дітей, виникає педіатрія як спеціальний розділ медицини. Звісно ж, еволюція уявлень про материнську любов відбувалась поступово та нерівномірно у різних соціально-економічних прошарках. "Нові матері" виникли у середовищі освіченої, заможної буржуазії, у середовищі ж селянства ще тривалий час панували старі погляди на роль дитини у сім'ї.

Деякими істориками проблематизується така історична періодизація еволюції дитячо-батьківських взаємин. У низці праць показано, що ставлення матерів до своїх дітей в усі часи було ніжним та співчутливим. Тем не менш, практично усі зарубіжні дослідники погоджуються з тим, що визначення материнських та батьківських ролей у сучасному їх розумінні – це явище, що супроводжувало з середини XVIII століття народження індивідуалізованої та інтимізованої нуклеарної сім'ї буржуазного типу.

На матеріалах численного історичного та художнього матеріалу демонструється, що до Нового часу на дітей взагалі не звертали уваги; не існувало поняття дитинства та особливого ставлення до дітей; не існувало дитячого одягу, іграшок та інших атрибутів дитинства; з дітьми не грали, їх не пестили та не виховували; за наявності можливості дітей віддавали годувальницям, дуже рано відправляли на навчання чи заробітки; з ними жорстоко поводитися. На думку французького історика Ф. Ар'єса, байдуже ставлення до дитинства було прямим наслідком демографічної ситуації тих часів, що характеризувалась високою народжуваністю та високою дитячою смертністю, і, отже, за якої були відсутні об'єктивні передумови формування тривалих емоційних взаємин між батьками та дітьми [7].

Аргументи та висновки Ар'єса поділяла і французька дослідниця Е. Бадінтер, яка у якості ознак "материнської байдужості" розглядала спокійне ставлення до смерті дитини, поширеність практик підкидання "зайвих" дітей, відмову їх вигодовувати, "вибірковість" у ставленні до дітей (любов до одних та навмисне приниження інших). На думку Бадінтер, до кінця XVIII ст. материнська любов у Франції була випадковим явищем. З другої половини XVIII ст. вона постійно перетворюється на обов'язкову нормативну установку культури. Суспільство не тільки збільшує обсяг турботи про дітей, але і ставить їх у центр сімейного життя, причому головна і навіть виключна відповідальність за них покладається на матір. Відсіля і береться ідеальний образ ніжної, люблячої матері, що знаходить своє найвище щастя у дітях.

Повертаючись до концепції Ар'єса, зазначимо, що вона викликала масу суперечок. Тем не менш, практично усі підходи до вивчення "хронології материнства" спільні у тому, що один із найважливіших етапів соціальної історії материнства датований кінцем XVIII – початком XIX століття – входженням материнства до публічного європейського дискурсу, коли материнство перестало бути лише природним атрибутом жінки, а перетворилося на соціальну проблему. Отже, мова йде не про фактичне виникнення материнської любові, а про її публічне дискурсивне оформлення.

У вітчизняних історичних, культурно-антропологічних студіях феномен материнства та дитинства у ранньомодерному та "дореволюційному" суспільстві вивчалися досить обмежено¹. Не ставлячи за мету ґрунтовний історичний аналіз проблематики, пошлемося серед іншого на дослідження українського історика Оксани Кісь, присвяченого становищу жінки у другій половині XIX – початку XX століття [10]. Результати проведеного дослідження важливі для аналізу сучасних дискурсів материнства, адже наріжним каменем публічного дискурсу материнства в сучасній Україні є заклик повернення до традицій як основи національного та духовного відродження, демографічного росту та соціального добробуту у цілому.

Отже, до яких саме традицій нас закликають повернутися? О. Кісь дає відповідь на це питання, руйнуючи міф про культ материнства в українській культурі на ґрунті аналізу етнографічного матеріалу.

Дійсно, дітонародження у традиційному суспільстві розглядалося як головне призначення жінки. В українському історико-культурному контексті культ материнства закріплений в образі Берегині – ядрі міфологеми про Ідеальну мати, що ґрунтується принаймні на двох постулатах. По-перше, українській культурі властивий культ дитини, вона є безумовною цінністю та центром сімейного мікрокосму; по-друге, материнська роль була домінантою у структурі гендерних ролей української жінки, діти були сенсом життя та головним об'єктом турбот жінки.

Але реальний практичний зміст материнських ролей був досить суперечливим. *По-перше*, доля часу, що виділявся жінкою для безпосереднього контакту з дитиною, була порівняно невеликою: етнографічні дані свідчать про те, що вже через декілька днів після народження дитини вона вже не була головним об'єктом уваги матері, більшу частину часу поглинали інші сімейні обов'язки, в першу чергу – господарські. Жінці приходилось суміщати господарські та материнські функції, часто вона надавала перевагу саме першим, від

¹ Тут можемо відзначити класичну працю Марка Грушевського [8] та 1-й том історико-етнологічного дослідження з циклу "Народна культура українців: життєвий цикл людини", присвяченого дитинству, за ред. проф. М. Гримич [9].

яких залежав добробут усієї родини, особливо якщо взяти до уваги перевагу в Україні нуклеарного типу сімей. По-друге, материнські почуття обтяженої багатьма справами жінки набували амбівалентного характеру: поряд з ніжністю та турботою про здоров'я та добробут дитини вона могла часом несвідомо позбутися від неї, на що натякають деякі українські колискові пісні. По-третє, ставлення матері до смерті дитини було відносно спокійним. Смерть дитини не була настільки тяжкою втратою порівняно зі смертю підлітка та дорослої людини, яка розглядалася як втрата працівника. Про це говорять, наприклад, тексти поховальних голосінь: "...Работница моя, работница! Кто будет для меня так работать, как ты работала... А кто мне миски вымоет, и к колодцу пойдет, и постирает, и вымоет, и кто мне дом подметет?.. Теперь ты умерла, и я должна сама работать...". Подібні факти, на думку дослідниці, заперечують той ідеалізований образ української "мадонни з немовлям", який нам підносили не тільки як культурний канон та зразок для наслідування, але і як типове явище повсякденного життя селян у межах традиційної культури [11].

У XX столітті продовжуються трансформаційні процеси інституту сім'ї та дитячо-батьківських взаємин. Нині можна говорити про одночасне існування трьох форм сім'ї – патріархальної, дітоцентрованої (сучасної) та подружньої (постсучасної).

Дітоцентрований тип сім'ї починає формуватись із 1920-х років. Важливим елементом такої сім'ї стає автономія сексуальності від прокреативної поведінки та поява стратегій планування дітонародження. У батьків народжується бажана дитина, яка перетворюється на об'єкт батьківської любові. У такій сім'ї усі її члени надають особливого значення вихованню, освіті та здоров'ю дітей, а дії батьків спрямовані на благо для дитини, зокрема, збереження шлюбу заради дітей.

За останні десятиліття спостерігається поява нового типу сім'ї – подружжя. Виникає тенденція автономності членів подружжя, у сім'ї домінують егалітарні відносини. У цьому типі сім'ї головне – це подружні стосунки, які в подальшому стають базою для стосунків "батьки – діти". Члени подружжя не бажають підкорювати свої інтереси інтересам дітей [12].

Отже, у другій половині XX ст. починають окреслюватися тенденції на протидію дітоцентризму. Як сказав Ф. Ар'єс, схоже на те, що наше суспільство перестає бути дітоцентрованим. Це означає, що закінчується епоха "дитини-короля", дитина втрачає свою надмірну монополію та посідає менш привілейоване становище у житті людей [13]. У життєвих планах індивідів дитина не відсутня, але є лише частиною різних складових особистісної самореалізації. Це не знижує цінності материнської та батьківської любові, але суттєвим чином змінює характер батьківської поведінки.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Hays S. The Cultural Contradictions of Motherhood / Sharon Hays. – New Haven, CT : Yale University Press, 1996; 2. Park Sh. Book review of "Naked motherhood: shattering illusions and sharing truth" by Wendy LeBlanc [Electronic resource] / Shelley M. Park // Journal of motherhood initiative for research and community involvement. – Access mode: <http://pi.library.yorku.ca/ojs/index.php/jarm/article/viewFile/1883/1092>; 3. Пушкарева Н. Л. Материнство как социально-исторический феномен (Обзор зарубежных исследований по истории европейского материнства) [Электронный ресурс] / Наталья Пушкарева. – Режим доступа: http://www.bimbad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=631&binn_rubrik_pl_artic_les=73; 4. Кон И. С. Ребенок и общество / Социологическая психология [Электронный ресурс] / И. С. Кон. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/konsp/index.php; 5. Михель Д. В. Общество перед проблемой инфантицида. История, теория, политика / Д. В. Михель // Журнал исследований социальной политики. – Том 5. – № 4. – С. 439–458; 6. Ігнатенко І. Дошлюбне спілкування української молоді / І. Ігнатенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. – К. : Дуліби, 2010. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – 2010. – С. 40–55; 7. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Филипп Арьес. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.; 8. Грушевський М. Дитина у звичаях та віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К. : Либідь, 2011. – 256 с.; 9. Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. – К. : Дуліби, 2008. Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – 2008. – 400 с.; 10. Кісь О. Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX століть: гендерні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 "Етнологія" / Кісь Оксана Романівна. – Львів, 2002. – 17 с.; 11. Кісь О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник. 2003. Женская и гендерная история / под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 156–162; 12. Кузьмина К. А. Трансформации модели семьи и потребностей в социальной защите в условиях социально-демографических и социально-экономических перемен / К. А. Кузьмина // Журнал исследований социальной политики. – Том 6. – № 2. – С. 201–216; 13. Van de Kaa D.J. The idea of a second demographic transition in industrialized countries [Electronic resource] / Dirk J. Van de Kaa. – Access mode: http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_4/kaa.pdf

УДК 316.74:796

СОЦІОКУЛЬТУРНА ЗНАЧУЩІСТЬ СПОРТУ

Лукашук Віталій Ігорович – доктор соціологічних наук, декан соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті виокремлюються два полярних дослідницьких підходи щодо ціннісної значущості спорту за сучасних умов: від його майже повного несприйняття до визнання в якості однієї з найважливіших цінностей. Аналізуються різні точки зору щодо соціокультурної значущості спорту. Доводиться, що негативні моменти в спорті не слід абсолютизувати, тому що його роль у сучасних процесах соціалізації, виховання, актуалізації можливостей особистості, гуманізації суспільних відносин носить переважно позитивний характер.

Ключові слова: спорт, соціокультурний феномен, соціалізація, гуманізація.

В статті виділяються два полярних дослідницьких підходи к определению ценностной значимости спорта: от практически полного ее отрицания до признания в качестве одной из важнейших ценностей. Анализируются разные точки зрения относительно социокультурной значимости спорта. Доказывается, что негативные моменты в спорте не следует абсолютизировать, потому что роль спорта в современных процессах социализации, воспитания, актуализации возможностей личности, гуманизации общественных отношений носит преимущественно положительный характер.

Ключевые слова: спорт, социокультурный феномен, социализация, гуманизация.

Two different ways in the analysis of valuable meaning of sport that are described in the article: from its negation to recognition of sport as one of the most important values of modern society. Different points of view on sociocultural importance of sport are analyzed. The author proves that researches should not absolutize the negative moments in sport, because the role of sport in modern processes of socialization, education, humanization of public relations carries mainly positive character.

Keywords: sport, sociocultural phenomenon, socialization, humanization.

У сучасному світі спорт має великі можливості впливу на здоров'я та фізичний розвиток, на духовний світ і культуру людини, її моральні принципи та естетичні смаки. Практика свідчить, що ці можливості можуть реалізуватися як на базі гуманістичних цінностей, так і на антигуманній основі в корисливих або політичних цілях, для просування ідей націоналізму й розпалення міжнаціональних конфліктів, пропаганди жорстокості, егоїзму та брутальності, порушення моральних принципів і норм. У зв'язку з цим виникає необхідність відповіді на низку питань: яке місце посідає спорт серед цінностей сучасного суспільства та особистості; яке майбутнє у великого спорту; які проблеми найбільш значущі для розвитку спорту тощо. Всі ці питання пов'язані з визначенням соціокультурної значущості спорту та вимагають теоретичного дослідження.

Соціокультурна значущість спорту визначається в сучасній науковій літературі з різних позицій. Гуманістично орієнтовані представники екзистенціалізму й феноменології стверджують, що спорт надає величезні можливості для самовиховання, самовдосконалення, самоактуалізації особистості, причому акцент робиться не тільки на її тілесну складову, але й, насамперед, на її моральний, духовний розвиток. Так, Л. Сьюене вважає, що саме спорт допомагає людині "опанувати саму себе", що, власне, і є основою будь-якої справжньої цивілізації [1]. У низці робіт, присвячених аналізу соціокультурної значущості спорту, розглядаються візуальні та технічні складові спортивних змагань, їх різна соціальна адресація й функціональна значущість [2 – 5], аналізується роль символіки спорту [6], статусу спортивних зірок як уособлення ідеалів теперішнього часу [7]. Однак, як це ні парадоксально, спорт як найважливіший соціокультурний феномен сучасного суспільства дотепер не одержав глибокого й відповідного його значущості аналізу. Особливо це стосується уваги до спорту з боку вітчизняних соціологів, якої явно недостатньо.

Основна мета статті – розкриття значення спорту як найважливішого соціокультурного феномена суспільства й обґрунтування його необхідної й суттєвої ролі в підвищенні гуманістичного потенціалу сучасного світу.

Загальнокультурні функції спорту виникають у результаті його багатобічних зв'язків з іншими суспільними явищами. Ці зв'язки не завжди очевидні. Дійсно, якщо обмежитися, наприклад, розглядом правил спортивних змагань, особливостей техніки й тактики, що застосовуються у тих або інших видах спорту,

закономірностей тренувального процесу, то досить важко виявити залежність спорту від соціального середовища, соціальної структури суспільства. Це й створює ілюзію повної автономності спорту, дає привід для того, щоб вважати його ізольованою системою. Однак ця ілюзія зникає, коли аналізуються такі особливості спорту, як позитивний вплив на людину й людство. У цьому контексті спорту надається важлива роль у виробництві, трансляції й поширенні цінностей культури, поряд зі збереженням і зміцненням здоров'я, фізичним удосконаленням. Для деяких учених спорт є інституалізованою формою поведінки індивіда, що "знімає" у ході цивілізаційного розвитку насильство [8], а також елементом культури, що має специфічні функції й цінності [9]. У цьому сенсі доречно згадати про ставлення до спорту за часів античності або зародження сучасного олімпійського руху, пов'язаних з виникненням ідеалу гармонійно розвиненої людини, здатної реалізувати себе в різних сферах суспільного життя. Спортсмени, особливо олімпіоніки (переможці Олімпіад), ставали ідеальними зразками для наслідування, деяким з них надавалися майже божественні почесті. Безсумнівно, відношення суспільства до спорту, особливо в кризові періоди розвитку, у значній мірі змінюється, однак завжди визнається його соціокультурна цінність і значущість. Так, американський професор Р. Форс у спорті вбачає саме життя "у мініатюрі" і називає його лабораторією, у якій може створюватися позитивна система цінностей [10]. Він називає спорт "школою fair play". Цей вираз переводиться як "чесна або справедлива гра" і означає набір етичних, духовно-моральних принципів, на які мають орієнтуватися спортсмени, тренери, вболівальники, тобто всі люди, залучені до спорту. Чесна гра, відзначає Х. Ленк [11], як соціальна цінність і соціальна норма – родом зі спорту, що з часом набула більш широкого розповсюдження. Вона являє собою культурний вклад спортивної традиції в культуру протистоянь в суспільстві і стала чимось на кшталт негласної чесноти в регламентованих правилами конфліктах.

Як правило, дослідники визначають принципи чесної гри як рішучу й повну відмову від досягнення перемоги будь-якою ціною, створення рівних умов для всіх учасників змагань. Точна характеристика цих принципів пов'язана з суттєвими труднощами, які проаналізовані О. Г. Єгоровим та М. О. Захаровим [12]. Автори відзначають, що у другій половині ХХ ст. фейр плей стає етичним регулятивом не тільки в сфері спорту, але й в інших галузях людської діяльності, зокрема політиці, економіці та ін. Ідея фейр плей стає атрибутивним елементом культури, концептом багатьох релігійних доктрин. Акумуляуючи в собі гуманістичний зміст, вона відіграє важливу роль у педагогічній діяльності, соціалізації молоді. Однак найбільш значуща роль фейр плей міститься в спортивній культурі. Саме завдяки спорту і олімпізму ідея чесного, справедливого змагання увійшла до суспільного життя. Але за сучасних умов відбувається дегуманізація спорту, десакралізація його цінностей; в спорті затвердився технократичний стиль мислення з комплексом пов'язаних з ним проблем – комерціалізація, насильство, допінг тощо. Гуманістичні цінності шляхетності, сміливості, завзятості, поваги, чесності утворюють надприродний конгломерат з негативними проявами насильства, агресивності, продажності, шахрайства тощо. Ціннісна неоднозначність спорту, трансформуючись в суспільній свідомості, набула за сучасних умов образу біполярного світу. Спорт сприймається в суспільстві виключно в межах традиційної дуалістичної парадигми як протиборство добра і зла, гуманного і антигуманного. Саме це мав на увазі Т. Адорно, визначаючи спорт як двозначний: "... з одного боку, він може мати антиварварський і антисадистський ефект завдяки фейр плей, лицарству, поваги до слабшого. З іншого боку, багато з його форм і правил здатні підсилювати агресію, грубість і садизм..." [13, с. 368].

На думку Н. Айсакса, вплив ринкових відносин на розвиток, функції і роль спорту в суспільстві має руйнівний характер. До цього призводить консерватизм і авторитаризм діяльності спортивних організацій, пов'язаних з виконанням політичної й ідеологічної функції підтримки соціального порядку. Зайвий акцент на спортивні досягнення руйнує спорт не тільки як такий, але і як процес освіти і виховання. Цілком природно, що корінних якісних змін зазнав і образ спортсмена. Все це супроводжується вкрай негативними явищами, що мають глибокі соціальні наслідки. Н. Айсак зазначає: "Атлет – це високооплачувана повія нашого суспільства. Він продає своє тіло для задоволення інших – як і коли вони цього хочуть, і немає значення, яка його заробітна плата, реальний прибуток надходить дільцям і власникам, які виступають як сутенери... Суспільство в цілому вступає в змову, щоб підтримувати систему експлуатації... Спорт виступає як консервативний елемент суспільства" [14, с. 28].

К. Леш вважає, що деградація сучасного спорту – складний і багатобічний процес, пов'язаний з еволюцією масової культури. Одним із головних результатів перетворення спорту на елемент такої культури є тривіалізація. Спортивне змагання руйнується в результаті навколишніх його умов. Саме на цьому рівні ритуал, драма і спорт дегенерують у видовище. Деградація спорту полягає не тільки в тому, що його сприймають надто серйозно, але й у його тривіалізації [15]. За сучасних умов не можна ігнорувати зміну моральної та етичної сфер спорту, що відбивають поглиблення процесів комерціалізації і професіоналізації. Деградація духовних і моральних цінностей призводить до того, що професійний спортсмен більше не піклується про те, виграє чи програє його команда, оскільки переможений також одержує гарантовану частку прибутку. Команда як корпоративна система не виражає інтересів окремого індивіда. Тому, як відзначає

К. Леш, важко сприймати спортсмена як національного героя, представника свого класу і раси.

Як бачимо, соціокультурна значущість спорту – це "медаль" з двома боками. У кризові етапи розвитку суспільства спорт перетворюється на "своє інше", стає антикультурною силою. Агоністика перетворюється на розвагу з усіма властивими для неї рисами, обманами, підмінами, підставками, договорами тощо. Головним стає результат у грошовому еквіваленті, етичний і естетичний зміст спорту знижується. Професійні спортивні змагання постають поза ігровою культурою, тому що регулюються не принципами гуманізму, а професійними й корисливими інтересами атлетів і організаторів видовищних заходів. На думку Р. Мертона, "якщо мова йде про атлетичне змагання, коли прагнення до перемоги звільнене від дотримання інституційних правил і успіх оцінюється в термінах "виграшу", а не "виграшу певним способом", використання незаконних, але технічно ефективних засобів отримує мовчазну санкцію. Кращому гравцеві футбольної команди супротивника нишком наноситися удар, борець, непомітно застосовуючи майстерний, але незаконний прийом, виводить свого партнера з ладу; навчальні заклади тайкома субсидіюють "студентів", чії таланти майже цілком обмежені сферою спорту. Прагнення до досягнення мети настільки послабило задоволення, одержуване від самого процесу участі в змаганні, що це задоволення фактично зводиться тільки до досягнення успішного результату" [16, с. 302]. Таємний характер порушень нормативних правил, зазначає Р. Мертон, ясно показує, що інституційні правила гри відомі тим, хто їх обходить, але емоційні підвалини цих правил значною мірою ослаблені перебільшеним значенням мети досягнення успіху, що надаються певною культурою. Це призводить до протиріччя між культурною й соціальною підсистемами суспільства.

Але негативні моменти в спорті не слід абсолютизувати, тому що роль спортивної культури в сучасних процесах соціалізації носить, переважно, позитивний характер. Насправді, соціалізуюча функція спорту містить у собі як виховний аспект, так і цінносно-нормативний, і навіть пов'язана з формуванням індивідуальності людини. Залучаючись до величезної мережі соціальних контактів у спорті, особистість готує себе до успішного виконання соціальних обов'язків. Цікавою в цьому сенсі є праця А. Воля і Є. Пуделькевича [17], в якій аналізується, як залучення до спорту перетворюється на процес соціалізації в спорті. На їх думку, залучення до спорту сприяє виникненню у особистості стійкої прихильності, в результаті якої вона бере на себе певні ролі в спорті. Ці ролі можуть бути активними (гравець; учасник змагання; особа, яка займається фізичними вправами; тренер; суддя; службовець спортивної установи; науковець; працівник преси) і пасивними (глядач, уболівальник, читач спортивної преси). Причому, пасивність є відносною, оскільки глядач або читач деякою мірою є "співавтором" створюваної культури, тому що він дає оцінки й висловлює свою думку. Виконання цих ролей носить навмисний характер і означає, що люди визнають спорт як певну цінність. Серед факторів і умов, що впливають на залучення до спорту, істотне значення мають наявність попередніх знань про спорт, розвиток системи фізичного виховання в дитячому садку, школі, вищому навчальному закладі, спортивні захоплення поза навчальними закладами, уклад сімейного життя тощо.

Відносини й норми поведінки в спорті стали в розвинених країнах настільки очевидними інструментами соціалізації, що такі впливові соціальні інститути, як школа, політичні партії тощо, використовують спортивний рух для досягнення соціальних цілей. Чим ширше залучення до спорту, тим більше різноманітності у формах самої соціалізації. Чим значніше масштаби спортивної соціалізації, тим більше процеси соціалізації впливають на популярність спорту, "замикаючи ланцюг зворотного зв'язку в межах однієї соціокультурної системи" [17, с. 53].

Система фізичного виховання, у якій здійснюється педагогічне керівництво фізичним розвитком особистості, розглядається як процес формування й задоволення фізіологічних і соціальних потреб людей у фізичному саморозвитку. Перехід від фізичного саморозвитку до фізичного самовдосконалення пов'язується з формуванням у людини ідеальної потреби в самопізнанні. Через пізнання самого себе, своїх потреб та індивідуальних особливостей, людина може прийти до вибору свого способу фізичного самовдосконалення й виробити для себе в межах цього способу індивідуальний стиль діяльності. Тобто, у спорті є всі можливості для розвитку індивідуальних здібностей і схильностей особистості.

Ціннісний аспект спорту проявляється й через його комунікативні функції, які сприяють збагаченню особистості в процесі спілкування як на рівні присутності, так і на рівні дії. Це позначається на відносинах, що виникають між спортсменом та суспільством і його інститутами, тренерами, організаторами спорту, представниками науки, іншими спортсменами, аматорами спорту тощо. Зміст цієї функції полягає в згуртуванні людей спільною самоцільною діяльністю, спрямованою переважно на одержання позитивних емоцій від самого цього спілкування. Участь у спільних тренуваннях і змаганнях, як правило, породжує у самих різних людей сильне почуття спільності, дружби, товариства, співробітництва і приналежності до колективу. Це може бути ефективним фактором скорочення "соціальної дистанції" між людьми, їхньої ізоляції один від одного, оскільки сприяє дружнім відносинам і тим самим – розвитку почуття спільності. Комунікативна функція містить у собі також елементи престижу, пов'язаного із прагненням до самоствердження, самовдосконалення шляхом занять спортом і протиставлення шкідливим звичкам. Він

допомагає перевихованню "важких", у педагогічному сенсі, дітей і підлітків, ізолюючи їх від шкідливого впливу "вулиці", надаючи широкі можливості для реалізації енергії, ініціативи, творчості й фізичних здібностей, для прояву лідерства й суперництва на здоровій основі.

Соціокультурна значущість спорту полягає також в тому, що він здатний виконувати і важливу символічну функцію. Насамперед йдеться про те, що всупереч твердим, силовим, антигуманним формам суперництва, спортивні змагання демонструють можливість переваги мирної, заснованої на етичних принципах моделі суперництва, оскільки вони регулюються визначеними правилами гри і виступають як "символічне змагання між суперниками": "Спортивне змагання символізує діалектичну єдність конфлікту і спільності і являє собою зразок мирного змагання, здатного стати фактором культурного розвитку" [18, с. 18]; у спорті "існує зразок, модель можливого мирного змагання як культурне досягнення і момент культурного розвитку. Можливість такого впливу підсилюється тим, що це демонструється перед масовою аудиторією" [19, с. 181].

У спорті криється величезний потенціал щодо гуманізації сучасного людства. Його можна розглядати як гуманну, ігрову модель змагальних ситуацій реального життя [20]. Ігровий характер змагальних ситуацій у спорті робить його надзвичайно привабливим і гуманним в сфері спілкування людей, які представляють різні культури. По-перше, такий характер спортивного змагання визначає емоційність, задоволення, невимушений характер дій, вільне саморозкриття тих, хто приймає в ньому участь. А все це, у свою чергу, сприяє їх зближенню. Важливо враховувати той факт, що спорт, як ніяка інша культурна діяльність, має потребу в контактах і зв'язках. Таких контактів і зв'язків вимагають, звичайно, й інші сфери культури, тому що взаємне проникнення різних національних і регіональних культур, різних галузей науки і техніки, їх взаємовплив і взаємодія збагачують їх зміст, прискорюють розвиток. Але в спорті контакти особливо необхідні, оскільки він припускає прагнення спортсменів до постійного перевищення отриманих результатів і порівнянню їх з досягненнями інших осіб – незалежно від того, у якій країні чи регіоні вони проживають. Дружні зв'язки, що виникають на ґрунті розваг, відносяться до надзвичайно міцних і відіграють значну роль у формуванні соціальної мікроструктури.

Зазначена вище система цінностей спорту робить його надзвичайно привабливою моделлю гуманних взаємовідносин між сторонами, що суперничають, – окремими особами чи групами. Він може виступати в якості моделі упорядкованого і справедливого суспільного світу і показує суспільству, що зіштовхнулося із серйозними труднощами, протиріччями, конфліктами у своєму розвитку, у якому напрямку варто йти для їхнього подолання.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сьюэне Л. Спорт и его гуманизирующее или дегуманизирующее воздействие на человека / Л. Сьюэне // Спорт и образ жизни. – М.: Физкультура и спорт, 1979. – С. 134 – 139. 2. Зверева В. Телевизионный спорт / В. Зверева // Логос. – 2006. – № 3 (54). – С. 63 – 75. 3. Барабанова В. Б. Спорт как проекция культурных смыслов / В. Б. Барабанова // Философия права. – 2007. – № 2. – С. 81 – 84. 4. Грошевихин И. В. Социализация и инкультурация в спорте / И. В. Грошевихин // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2007. – № 2. – С. 99 – 102. 5. Хогенова А. Спорт и его философское значение / А. Хогенова // Философия образования. – 2010. – № 1. – С. 162 – 166. 6. Абдулкаримов С. А. Спортивная культура: от традиции к традиционализму / С. А. Абдулкаримов // Этнографическое обозрение. – 2010. – № 2. – С. 83 – 96. 7. European Heroes: Myth, Identity, Sport (Sport in the Global Society) / Ed. by R. Holt, J. A. Mangan, P. Lafranchi. – New York: Routledge, 1996. – 184 p. 8. Sport in Contemporary Society: an Anthology / Ed. by D. S. Eitzen. – Boulder: Paradigm Publishers, 2009. – 432 p. 9. Learning Culture through Sports: Exploring the Role of Sports in Society / Ed. by B. Lampman, S. S. Prettyman. – Lanham: Rowman & Littlefield Education, 2006. – 284 p. 10. Лубышева Л. И. Социальная роль спорта в развитии общества и социализации личности / Л. И. Лубышева // Теория и практика физической культуры. – 2001. – № 4. – С. 11 – 15. 11. Ленк Х. Этика спорта как культура честной игры. Честное соревнование и структурная дилемма / Х. Ленк // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2004. – № 3 (35). – С. 90 – 93. 12. Егоров А. Г. Фэйр Плэй в современном спорте / А. Г. Егоров, М. А. Захаров. – Смоленск: СмолГУ, 2006. – 186 с. 13. Адорно Т. О технике и гуманизме / Т. Адорно // Философия техники в ФРГ. – М.: Прогресс, 1989. – С. 364 – 371. 14. Isaacs N. D. Jock Culture USA / N. D. Isaacs. – New York: W. W. Norton & Company Publishers, 1978. – 221 p. 15. Лэш К. Вырождение спорта / К. Лэш // Логос. – 2006. – № 3 (54). – С. 23 – 40. 16. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М.: Прогресс, 1966. – С. 299 – 313. 17. Воль А. Теоретические и методологические предложения исследования процессов вовлечения в спорт и спортивной социализации / А. Воль, Е. Пуделькевич // Материалы III международного симпозиума по социологии спорта. Ватерлоо, 15-17 мая 1971 г. – М.: ФиС, 1971. – С. 15 – 21. 18. Майер Х. Олимпийские игры как модель современного мира / Х. Майер // Международное спортивное движение: Экспресс-информация. – М.: ЦООНТИ – ФиС, 1984. – Вып. 19. – С. 13 – 22. 19. Gùldenpfenning S. Fridensfordernde Werte des Sports / S. Gùldenpfenning // Gesellschaftliche Funktionen des Sports – Bonn, 1984. – S. 171 – 188.

УДК 316.334.2

ГАСТРОНОМІЧНА КУЛЬТУРА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ: ЛОГІКА ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Ніколенко Вадим Вікторович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара

Стаття присвячена дослідженню фонових обставин виникнення та формування нормативної структури гастрономічної культури європейського суспільства Середньовіччя й Нового часу, особливостей її трансформації. Обґрунтовується положення про те, що гастрономічна культура є похідною від домінуючої та виконує функції знакової системи, за допомогою якої суспільство розкриває особливості внутрішньої соціальної ієрархії.

Ключові слова: аристократія, влада, гастрономічна культура, трапеза, ієрархія, поведінка.

Статья посвящена исследованию фоновых обстоятельств появления и формирования нормативной структуры гастрономической культуры европейского общества Средних веков и Нового времени, особенностей ее трансформации. Обосновывается положение о том, что гастрономическая культура выступает в качестве производной от доминантной и выполняет функции знаковой системы, с помощью которой общество раскрывает особенности внутренней социальной иерархии.

Ключевые слова: аристократия, власть, гастрономическая культура, трапеза, иерархия, поведение.

The article is devoted to the origin, regulatory structure and peculiarities of transformation of gastronomic culture of the European society of the Middle ages and New age. It is proved that gastronomic culture is derivative from the dominant culture and performs the functions of sign system which reveals the peculiarities of internal social hierarchy.

Keywords: aristocracy, power, gastronomic culture, repast, hierarchy, behavior.

Система харчування суспільства, безумовно, є похідною від багатьох фонових обставин і факторів впливу, одним з яких виступає домінуюча культура та її гастрономічні різновиди. На буденному рівні харчування сприймається як суто фізіологічний процес, який насичує організм людини поживними, корисними речовинами. Натомість погляд на нього через "соціологічні окуляри" розкриває доволі рельєфну стигматизацію різних систем харчування більш конкретними соціокультурними, релігійними, господарськими, географічними, навіть політичними чинниками. З огляду на це, можна виокремлювати в якості об'єкту дослідження гастрономічну культуру.

Протягом історії суспільства ставлення до їжі – однієї з головних складових гастрономічної культури, безумовно, змінювалося. Згадати хоча б загальновідомі сентенції: "Ми їмо, щоби жити, а не живемо, щоби їсти, – категорично промовляв Сократ. Ми суть те, що їмо", – парирували древні іудеї. Скажи мені, що ти їси, і я скажу тобі, хто ти", – відізався в XIX столітті французький гурман Б. Саварін. "Світом керують голод та кохання", — говорив Шиллер. Сучасна гастрономія та кулінарія демонструють надзвичайне розмаїття різних страв та продуктів, які не лише запобігають голоду, забезпечують насолоду, але й виступають в якості національних та громадянських ідентитетів, маркерів певного способу життя. В. Бурлачук справедливо зауважує, що "туризм, мода і кулінарія стають найпотужнішими засобами соціальної ідентифікації" [1, с. 185]. В унісон йому пишуть сучасні скандинавські дослідниці М. Хольм, М. Чіндблум: "Наші уподобання в їжі багато можуть розповісти про наш соціальний статус" [2, с. 21]. Окрім того, сьогодні національна кухня як проєкція гастрономічної культури вважається одним із відбитків історії та певного стану суспільства.

Вивчаючи закономірності взаємодії культури та системи харчування з використанням соціологічної методології, можна побачити не лише деякі особливості організації суспільного буття, а також і його недоліки. На думку К. Леві-Стросса, національна кухня являє собою надзвичайно ілюстративний матеріал багатьох суспільних протиріч та патологій. Зокрема, він пише, що "залишається

сподіватися, що для кожного окремого випадку коли-небудь вдасться з'ясувати, яким чином кулінарія є мовою, яка відображає устрій певного суспільства або, в крайньому ступені, виявляє протиріччя, про які суспільство навіть не замислюється" [3, с. 377]. Французький антрополог вважає, що кулінарні прийоми – це мова, за допомогою якої суспільство несвідомо розкриває свою структуру [4]. До речі, такі протиріччя дуже рельєфно виявляються, якщо в якості призми дослідження національної гастрономії взяти моделі харчування бідних та багатих, глобалізованого суспільства або суспільства дефіциту, суспільства різних ідеологічних доктрин тощо.

Цікаві зауваження з цього приводу робить російський філолог В. Сердюченко. На його думку, кулінарні уподобання народу, про які можна дізнатися не лише з власного досвіду, але й зі сторінок різноманітної літератури, здатні багато сказати про зміст суспільства, якому вони належать. "Якщо з її сторінок, - пише В. Сердюченко, - зникають обідні столи, закуски, холодні та гарячі страви, свіжі огірки, повара, кухонні приналежності — значить, із самим народом, а, точніше, з його творчою інтелігенцією щось негаразд" [5].

В українській соціології тематика гастрономічної культури та трапези виступає в якості "terra incognita", в кращому випадку розглядається лише спорадично. Натомість в російському соціологічному дискурсі такий феномен привертає набагато більше уваги. Безумовно, слід відзначити російського історика кулінарії В. В. Похльобкіна, який систематизує та деталізує кулінарні традиції різних народів [6]. Окрім того, нещодавно вийшла книга І. Сохань "Тоталітарний проект гастрономічної культури (на прикладі сталінської епохи 1920-1930 років)", де російська дослідниця з демонструє зв'язок політичної культури з питаннями національного харчування [7]. Разом з тим зустрічаються цікаві роботи, які безпосередньо пов'язані з вивченням гастрономічної культури саме європейського суспільства у вчених Італії, Німеччини, Франції тощо. Але при цьому, не вистачає комплексних, панорамних досліджень, які б допомагали дізнатися більше про заплутану мережу причинних законів людського суспільства через його гастрономічну складову.

Як наслідок, виокремлення деяких закономірностей розвитку гастрономічної культури в запропонованому ракурсі створюють відповідні підстави для "свіжого погляду" на проблеми організації суспільного буття, стратифікаційних процесів і формування соціометричної особистості, іншими словами - особи з великим адаптивним потенціалом. Зважаючи на це, *мета* статті полягає у вивченні фонових обставин виникнення, нормативної структури, особливостей диференціації та деяких стадій трансформації гастрономічної культури європейського Середньовіччя та Нового часу.

На нашу думку, гастрономічна культура полягає, з однієї сторони, у вмінні режисувати трапезою, у кулінарній майстерності, харчових уподобаннях та наявних поліфонічних харчових обмеженнях різних соціальних груп, а, з іншої, - у фіксації зв'язку між певними стравами на столі, їх розмаїттям, варіантами поведінки під час трапези та соціальними обставинами, подіями, а також рефлексії з цього приводу.

Першоджерела виникнення гастрономічної культури та її диференціації на "елітарну-багату" та "масову-бідну" необхідно шукати в більш загальних процесах розмежування та ускладнення організації суспільного буття. Відомо, що з розвитком суспільних відносин та соціальної структури виокремлюються моделі елітарного та звичайного світів. Одним з перших за допомогою соціологічного інструментарію такі процеси почав вивчати американський соціолог і економіст Т. Веблен. В своїй роботі "Теорія дозвільного класу" він на матеріалі виокремлення престижної-аристократичної та буденної-виробничої діяльності показав особливості інституціоналізації елітарного та повсякденного способів життя. З цього приводу Т. Веблен зауважує, що в примітивних спільнотах, де немає вираженої соціально-економічної ієрархії та приватної власності, де хижацький, войовничий образ життя не є домінуючим, відсутній дозвільний клас. Такі спільноти схожі одна на одну деякими загальними рисами їх соціальної структури та образу життя. Насамперед йдеться про деяку дружню безпорадність та пасивність при зіткненні із силою та обманом [8, с. 73].

Американський вчений наголошує, що задля виникнення еліти, тобто дозвільного класу, необхідні такі умови. По-перше: у спільноті має бути хижацький спосіб життя (війна або мисливство на крупну здобич), тобто чоловіки, які складають основу такого класу, мають засвоїти дії шкоди силою та хитрістю. По-друге: засоби для підтримання життя мають доставатися на доволі легких умовах з тим, щоб можна було звільнити деяку частину суспільства від постійної участі в рутинній праці згідно з заведеним розпорядком [8, с. 73-74].

Отже, феномен дозвільного класу бере свій початок з розмежування видів діяльності, згідно з яким одні характеризуються звитягою та пошаною (управлінська, військова, релігійна служби, спорт та розваги), тоді як інші (повсякденна виробнича діяльність зі створення матеріальних засобів для існування) – ні.

Особи, які займаються престижними видами діяльності, потребують ідентитетів, які створювали б соціальну дистанцію та регламентували їх відносини з рештою. Внаслідок цього виникають одні з перших умовностей та розбіжностей у поведінкових моделях еліти та всіх інших. З цього приводу Т. Веблен пише:

"Демонстративне неробство, яке сприяє розвитку хороших манер, поступово перетворюється в старанні вправи як себе тримати, у виховання смаку, тобто у вміння розбиратися в тому, які предмети споживання відповідають високому статусу і які є засоби їх використання, які б підтримували такий статус" [8, с. 109,110].

В процесі подальшого закріплення нових стандартів куртуазного життя будь-які натяки на розпад церемоніального кодексу або, інакше кажучи, вульгаризації життя, сприймаються як такі, що зазіхають на існуючу ієрархію та владу. Тому виникає жорсткий контроль за дотриманням нових інституційних норм. Вплив таких моделей поведінки, можливо, в дещо гіперболізованому та навіть трагікомічному варіанті можна побачити за допомогою ситуації, яка свідчить про їх вагомий детермінуючий потенціал. Красномовним є випадок з одним із королів Франції, який попросився із жителями через занадто високу моральну стійкість при дотриманні правил хорошого тону. "За відсутності помічника, у обов'язки якого входило пересування крісла господаря, король (...) сидів перед каміном, дозволяючи своїй королівській величі підсмажитися настільки, що його вже не можна було врятувати" [8, с. 103]. Ці дії (чи, вірніше, бездіяльність) можна розуміти як спробу в будь-який спосіб врятувати королівський статус від ідентифікації з нижчими стратами через зв'язок з "низькими зусиллями".

В процесі інституціоналізації еліти з метою створити ще одну перепону між ексклюзивним стилем свого життя та звичайними, "профаними" варіантами його організації з'являються елементи церемоніального гастрономічного кодексу. Одна з його функцій – можливість для забезпечених осіб якомога далі дистанціюватися від слабобресурсних груп з метою підкреслити свою першість. Як зауважує італійський вчений М. Монтанарі "елементарне протиставлення правлячих верств підлеглим – саме це більшою мірою знаходить відображення (...) в суспільних ритуалах вищих класів" [9, с. 114]. Він продовжує, що "ї харчування, і рамки застілля, в які воно вкладається, слугують головним чином задля того, щоб проявити та підтримати свою владу" [9, с. 114].

Одні з вагомих якісних стратифікаційних розбіжностей між двома гастрономічними системами багатих та бідних (або можновладців та решти) виявляються через намагання обмежити свій апетит. В такий спосіб представники престижних верств підкреслюють той факт, що для них проблема їжі не є актуальною, її завжди буде вдосталь, тому їсти із запасом немає необхідності. І якщо на початку становлення елітарного способу життя (особливо у германських народів), до конвергенції з римською культурою, необмежений апетит вважався символом могутності та звитяги, то в подальшому, "сталевий" шлунок все більше ставав маркером низького статусу та відсутності шляхетних манер, особливо під час розповсюдження християнства. Хоча, безумовно, були й виключення з таких правил (наприклад, історики вважають, що неабиякий апетит був рисою, що притаманна всім Бурбонам). Попри з тим, контроль свого апетиту – одна з ознак шляхетної поведінки за столом, яка мала б відрізнити високоstatusну особу від решти.

В цілому, наявність сильного та помірнього апетитів - явище, яке фіксується не лише в стратифікаційному плані, але й зазнає доволі суттєвої культурної стигматизації. В грецькій та римській культурних традиціях однією з важливих чеснот вважалася поміркованість. Їжу слід було споживати із задоволенням, але не жадібно, пропонувати або ділитися нею щедро, проте без хвастоштів. В інших культурних ландшафтах ставлення до харчування та його символічне значення було іншим. Зокрема, кельтський та германський світи "великого їдця" наділяють якостями позитивного героя. На їх думку, через велику кількість з'їденого він виражає свою чоловічу силу, і разом з тим підкреслює чисто тварину першість над усіма іншими [9, с. 32-34].

Але згодом в європейському суспільстві (передусім в його аристократичних колах) почали відбуватися певні трансформації. Вони вибудовувалися навколо виникнення перших норм, що мали б обмежувати не лише наявність апетиту, але й контролювати якість приготованого. З XII-XIII століття саме в куртуазному середовищі такі шляхетні манери фіксують соціальні розбіжності через наголос вже не стільки на кількості спожитого, скільки на якості та способах харчування. В той час індикатором суспільного домінування стає їжа більш вишукана, мистецькі приготована, яка радує смаком, запахом, а також візуальною складовою. Симптоматично, що не стільки апетит, скільки здатність обирати та відрізнити якісну їжу від "непристойної" стане своєрідною перепусткою в куртуазне життя. На цьому тлі в XII ст. з'являються перші взірці поварених книг – жанру, який на довгий час загубився після римлянина Апіція [9, с. 76].

Вагому лепту в становлення гастрономічної культури внесли французькі майстри. Перші ознаки виникнення гастрономії у Франції (як і в інших національних державах) пов'язані з формуванням її високих аристократичних моделей. Французька дослідниця Д. Мішель зауважує, що епоха Людовіка XIV була відзначена справжнім поворотом в гастрономічних звичках. "Саме тоді, - відзначає вона, - закладались основи великої французької кухні та нового кулінарного стилю, який затвердив витончене сприйняття їжі як найголовнішої цінності" [10, с. 19]. Висока гастрономічна культура, яка виникла у Франції, прагнула бути чистим втіленням елегантності та витонченості, та зводилася не стільки до змісту тарілки, скільки до сервірування столу, розташування страв і порядку зміни блюд.

У прагненні до симетрії та елегантності, до принципів "уміння жити" оформлюється нова концепція гурманства. Версаль того часу, де столове відомство, яке обслуговувало короля, нараховувало до п'ятисот осіб, відіграв важливу роль в таких змінах [10, с. 306]. Без сумніву, король вибудовував свою гастрономію з метою підкреслити власну велич та пануюче положення, збільшити та поглибити соціальну прірву між своєю особою та підлеглими. Як зазначалося вище, логіка життя дозвольного класу за Т. Вебленом передбачає появу певних кодексів і правил, які б давали відчуття своєї винятковості та могутності, тим самим зберігали традиційний для того часу соціальний лад.

Разом з високими вимогами до якості приготованого новий гастрономічний кодекс передбачав закріплення та появу певних моделей поведінки за столом. До того ж, в традиційному суспільстві гастрономічна культура багатіїв від знедолених здебільшого відрізнялася не стільки церемоніальним кодексом, скільки наявністю чи відсутністю на столі продуктів харчування загалом та їх розмаїттям. У подальшому в контексті вище наведених процесів виникають більш складні гастрономічні алгоритми. З цього приводу Г. Зіммель пише: "Зрештою, регулювання застольних манер, нормування їх відповідно до естетичних принципів є результатом соціалізації трапези" [11, с. 189]. Якщо нижчі класи, де трапеза переважно центрована навколо матеріальності їжі, не виробляють жодних типових регуляторів, що стосувалися б застольних манер, то вищі класи, для регламентації відповідної поведінки створюють кодекс правил, що визначають, як тримати ніж і виделку і які теми є "пристойними" для застольних бесід [11, с. 189].

Як бачимо, соціальний світ аристократії та багатіїв постає в більш складних нормативних схемах, що мають на меті підкреслити престижність, винятковість членства. Перепустка в нього – мова для тих, хто розуміє.

Якщо визнати, що освіта протягом тривалого часу, як правило, була атрибутом елітарного способу життя, то слід знову згадати думку Г. Зіммеля, який пише, що "на противагу образу окремого їдця, в селянській хаті або під час робочого свята, в освічених колах виникає (образ) обіду, що цілком (...) схематизує і регулює рухи тих, хто обідає" [11, с. 189]. В цілому такі гастрономічні нормативні практики не слід тлумачити як додаткові обов'язки, що ускладнюють життя. Навпроти, на думку Г. Зіммеля "застольні манери невігласів жорсткі й незграбні, позбавлені надособистісного регулювання; натомість жести освічених мають таку регулярність, вони невимушені і здійснюються вільно - як символ того, що соціальне нормування їхнього власного життя веде до свободи індивіда, котра протистоїть натуралістичному індивідуалізму" [11, с. 189]. Отже, елітарна кухня задовольняє більш вишуканим смакам і потребам, що не лише підкреслює велич її носіїв безліччю "безглузких" обмежень, але й додає естетичного та інших задоволень від процесу харчування.

Таке твердження є багато в чому виправданим, навіть якщо враховувати, що на адресу високостатусних осіб під час трапези висувалися додаткові умови, які вимагали неабиякої дисципліни та самоконтролю. Вони, з-поміж іншого, йшли від апріорного розуміння, що людина може бути щасливою лише в суспільстві, тобто в середовищі референтної групи. Додаткові вимоги до себе слід розуміти як підставу для соціальної інтеграції, зведення нанівець незручностей для інших, зрештою, створення сприятливих умов задля міжособистісної взаємодії.

У європейському суспільстві XVII ст. поведінка за столом підпорядковувалася загальній системі обмежень, які здебільшого вже були зафіксовані в нормах етикету попередніх століть. Застілля в соціальному оточенні вимагало самоконтролю та самодисципліни з метою повністю приховати спонтанні тілесні пориви. Засуджувалися прояви поспішності, нечистоплотності та жадібності – не лише з гігієнічних вимог, але й тому, що вони можуть бути неприємні іншим. Д. Мішель пише, що "цілком неприпустимим було уявити, щоб галантні люди їли суп так, як це робив простий народ, який насищався у тиші, що переривалася лише прицмокуванням, хлюпанням та зітханнями задоволення" [10, с. 297]. Така поведінка вважалася асоціальною, яку часто порівнювали зі світом тварин і таврували як непристойну та провінційну.

З'являються цілі трактати, в яких йдеться, як їсти певні продукти. Зокрема, радили різати хліб на маленькі шматочки ножом, а не вгризатися в нього зубами. Виконання деяких норм (наприклад, поїдання яйця в шкарлупі) перетворювалась в окреме мистецтво, яке потребувало серйозної підготовки. "Дитина XVII століття повинна змалку навчитися цьому соціально важливому навичку: тримаючи яйце лівою рукою, слід ножом, який тримають в правій руці, розбити гострий кінець яйця; потім видалити ембріональну бульбашку і частину білка навколо, посолити яйце з кінчика ножа, після чого можна опустити в яйце шматочок хліба, з яким тоді їли сире яйце" [10, с. 304].

Трапеза та її атрибути трансформуються в різновид мистецтва, що розрахований як на публічне сприйняття, так і внутрішньокласову диференціацію. Внаслідок таких процесів можемо спостерігати формальні інституційні зміни. Так, з'являються норми поведінки за столом, які викладаються в різноманітних рукописах ("Мистецтво подобатися при дворі" (1630) Фаре, "Нова шляхетність" (1667), "Новий трактат про шляхетність, прийнятий у Франції з-поміж порядних людей" (1671) Антуана де

Куертена). Зокрема, робився наголос, що кожна вихована та освічена особа мала б дотримуватися певних правил в процесі прийому їжі. Шляхетність вимагала елегантності, охайності, стриманості, ввічливості, майстерності та легкості в застольній бесіді. Лише задовольнивши таким вимогам, учасники трапези могли насолодитися спілкуванням – головною метою застілля [10, с. 294].

Поступово значущі елементи гастрономії починають нагадувати мікромодель традиційного світу зі своїми правами та обов'язками. Не випадково нові вимоги до поведінки в процесі трапези вимагали дотримання, насамперед, соціальної ієрархії. Кожен з присутніх за столом мав поводити себе відповідно до свого віку та суспільного положення. Найбільш шанованим гостям господар відводив кращі місця, як правило, у верхній частині столу, після цього розсаджувались інші запрошені і діти відповідно до зменшення знатності та віку. Столовий етикет встановлював деякі інші правила субординації. Наприклад, лише згідно з соціальними рангами можна було класти собі їжу або брати кращі частини страви. Виключення могли бути лише для тих, хто отримав особливе запрошення господаря або господині [10, с. 302].

Аристократичні претензії застілля європейського суспільства регламентували кожен рух, кожную дію – від місця розташування і можливості поласувати найсмачнішою частиною страви до тематики та загальних вимог до спілкування, які розповсюджувались на простір столу. Проте слід наголосити, що деякі з останніх певною мірою нівелювали правила ієрархії, зважаючи на важливість "золотої середини" між задоволенням від соціальної інтеракції та посиленнями на "табелі про ранги". На думку Г. Зімеля: "Природа спілкування потребує обмежити самозвеличчання і самомилювання особистості; без цього спільне існування неможливе" [12, с. 490]. Такі загальні поради щодо спілкування дещо пом'якшували формальність процедури, адже головна мета трапези – це задоволення, яке можна збільшити лише в соціальному середовищі, що не закріпачує людину, а навпаки – надає можливість підвищити якість свого життя завдяки діалоговим формам соціальної взаємодії.

Таким чином норми гастрономічної поведінки та ставлення до їжі зі своїми різноманітними відтінками змінювалися разом з еволюцією суспільства, розвитком соціальних інститутів, диференціацією соціальних груп та їх потреб. У панівних верствах трапеза перетворюється з акту виключно фізіологічного задоволення у своєрідну форму комунікації з відповідним символічним змістом, тобто стає інструментом продукування значущих сенсів. Без сумніву, гастрономічні практики виступають маркером соціальної стратифікації, є похідною певного образу та стилю життєзабезпечення, атрибутивною константою аксіологічного профілю їх суб'єктів. Поведінка за столом, наявність на ньому певних страв, спосіб їх приготування, коло спілкування під час трапези – своєрідний текст, що демонструє статусний образ свого автора, виконує специфічні функції, наприклад, - допомагає інтеграції або навпаки заважає. Разом з тим все це створює фонові підстави для формування власної ідентичності та виокремлює за допомогою багатьох інших змістовних конотацій з-поміж інших. На більш високому рівні абстракції, такі комунікативні аспекти застілля, що виявлялися на тлі гастрономії та кулінарії, можуть свідчити про наявність, наприклад, "соціального розколу", який поглиблював диференціацію європейського суспільства старого ладу та слугував каталізатором загального незадоволення.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бурлачук В. Трапеза як предмет соціологічного дослідження / Бурлачук В. Ф. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. - № 4. – С.179 -186. 2. Хольм М. Кинокулінарія: Роскошні ужини і фантастичні рецепти з волшебної країни кино / Пер. со шв. Е. Хохлової. – М. : КоЛибри, 2010. – 136 с. 3. Леви-Стросс К.. Мифологика: происхождение застольных обычаев. М. : ИД "Флюид", - 2007. - 461 с. 4. Леви-Стросс К. Мифологика: Сырое и приготовленное. – М.: ИД "Флюид", 2006. – 399 с. 5. Сердюченко В. Русская литература и еда [Електронний ресурс] – В. Сердюченко / Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/neva/2004/10/se23.html>. 6. Похлебкин В. В. Национальные кухни наших народов. – М. : Центрполиграф, 1997. – 640 с. 7. Сохань И. В. Тоталитарный проект гастрономической культуры (на примере сталинской эпохи 1920-1930 гг.) Томск: Издательство ТГУ, 2011. – 232 с. 8. Веблен Т. Теория праздного класса // Економічна соціологія. Хрестоматія // За ред. проф. В.Г.Городяненка. – Д.: Вид-во ДНУ, 2012. – 405 с. 9. Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе. Санкт-Петербург : ALEXANDRIA, 2009. – 286 с. 10. Мишель Д. Ватель и рождение гастрономии. С приложением рецептов эпохи Людовика XIV, адаптированных Патриком Рамбуром. Перевод с французского Галины Галкиной. – М. : Новое литературное обозрение, 2002. – 419 с. 11. Зимель Г. Соціологія трапези // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Зимель Г. – 2010. – № 4. – С. 187-193. 12. Зиммель Г. Общение. Пример чистой, или формальной социологии / Зиммель Г. // Избранное. Т.2. Созерцание жизни. – М. : Юристъ, 1996. – С. 486-500.

УДК 316 : [303.44:004.732.5:303.733.4]

ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ МЕТОДА ОНЛАЙН-ОПРОСА В КОРПОРАТИВНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Корытникова Надежда Владимировна – кандидат социологических наук, доцент кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье обозначены теоретико-методологические рамки и прикладные задачи корпоративных исследований, описаны особенности применения метода онлайн-опроса в корпоративных исследованиях, а также рассмотрены возможности онлайн-опроса на примере корпоративного исследования "Каразинский университет". Делается вывод, что, метод онлайн-опроса в сфере корпоративных исследований способен решать задачи как маркетинга, так и социологии.

Ключевые слова: корпоративные исследования, онлайн-опрос, маркетинг.

У статті позначені теоретико-методологічні рамки й прикладні завдання корпоративних досліджень, описані особливості застосування методу онлайн-опитування в корпоративних дослідженнях, а також розглянуті можливості онлайн-опитування на прикладі корпоративного дослідження "Каразінський університет". Робиться висновок, що, метод онлайн-опитування в сфері корпоративних досліджень здатний вирішувати завдання як маркетингу, так і соціології.

Ключові слова: корпоративні дослідження, онлайн-опитування, маркетинг.

The article identifies the theoretical and methodological framework and applied tasks of corporate research; peculiarities of using of the method of online survey in corporate investigations are described, and the possibility of an online poll on the example of corporate research "Karazinsky University" is considered. Thus, the method of online survey in the field of corporate research is able to solve the tasks of both marketing and sociology.

Keywords: corporate research, online survey, marketing.

Применение интернет-технологий в массовых опросах зависит от типа эмпирического исследования: выборочное или сплошное; разведывательное, описательное или аналитическое; прикладное или теоретико-прикладное; точечное или повторное; социологическое, электоральное, маркетинговое или др. На Всероссийской конференции "Социологические методы в современной исследовательской практике" (Москва, 2007) Г. И. Саганенко обратила внимание на необходимость осмысления типов эмпирических социологических исследований: "...фактически мало кто занимается типами исследований, в основном достаточно произвольно обсуждаются специфика и возможности качественного и количественного подходов и более систематически логика процесса социологического исследования" [1, С. 353.]. Критериями выделения типов социологических исследований Г. И. Саганенко предлагает считать потенциал отдельных методических приемов и целостных методик получения эмпирических данных, характер результатов, достигнутых в многообразных эмпирических исследованиях разных предметных сфер, а также опыт исследовательской деятельности. В этом контексте анализ эвристического потенциала онлайн-опросов в ходе проведения корпоративных исследований может способствовать уточнению существующей типологии социологических исследований с учетом современных инструментов сбора информации. С этой целью были реализованы следующие задачи: определение корпоративного исследования как междисциплинарного направления; обозначение теоретико-методологических рамок и прикладных задач корпоративных исследований; описание особенностей применения метода онлайн-опроса в корпоративных исследованиях, а также рассмотрение возможностей онлайн-опроса на примере корпоративного исследования "Каразинский университет".

Корпоративное исследование – сбор, обработка, анализ и интерпретация эмпирических данных для принятия стратегических решений в области управления персоналом, формирования систем мотивации, развития корпоративной культуры, планирования изменений и инноваций в организации. В крупных организациях с высоким уровнем корпоративной культуры опросы воспринимаются как часть

должностных обязанностей, как долг перед корпорацией и забота о её развитии. Корпоративное исследование является междисциплинарным и проводится на стыке социологии и маркетинга (см. таб. 1).

Таблица 1.

Сравнение задач социологических, маркетинговых и корпоративных исследований

Социологические исследования	Корпоративные исследования	Маркетинговые исследования
– изучение социальных изменений, вызываемых активностью социальных субъектов – рассмотрение социальных отношений как механизмов взаимодействия социальных групп – выявление закономерностей социальных действий и массового поведения	– поиск путей эффективного управления человеческим фактором – выделение формальных и неформальных групп в организациях – описание межличностных отношений, лидерства и руководства	– предоставление объективных данных участникам рынка, которые помогут предпринимателям принимать мотивированные решения и грамотно действовать на рынке, опираясь на своевременную и точную информацию о конкурентах и потребителях.

Корпоративные исследования являются ценными источниками первичной эмпирической информации, которая помогает исследовать и решать проблемы, возникающие в трудовом коллективе как на этапе производства, так и на этапе переговоров с клиентами. Эта информация дает глубокое понимание процедуры планирования и эффективного управления, поиска способов достижения целей развития как малого предприятия, так и крупной организации.

Теоретико-методологические основы корпоративных исследований были заложены Ф. У. Тейлором, Т. Вебленом, Э. Мейо и представлены в таких отраслевых направлениях социологической науки, как социология организации, экономическая социология, социология труда, социология управления, промышленная (индустриальная) социология. Каждое из перечисленных направлений акцентирует внимание на решении специфических задач. Основной проблематикой социологии организации является соотношение в организациях личных и безличных факторов, индивидуального и общего, руководства и подчинения и т.д. [2]. Экономическую социологию главным образом интересуют проблемы социальной эффективности экономической деятельности людей, мотивации этой деятельности, экономическое поведение классов и групп, характер возникающих при этом социальных отношений и форм организации трудовой деятельности, влияние социальных норм и социальных ценностей на повышение производительности общественного труда, улучшение качества производимой продукции [3]. Предметом социологии труда является исследование социальных резервов труда, экономического сознания и поведения работников с учетом специфики производственной среды [4 – 6]. Социология управления направлена на изучение общих принципов кибернетических и социологических аспектов управления, технологии управления предприятием, человека как объекта и субъекта управления [7].

Таким образом, указанный спектр специальных социологических теорий так или иначе связан с рассмотрением вопросов эффективности общественного производства, социальных аспектов развития техники, влияния менеджмента на персонал, социального регулирования взаимоотношений в трудовом коллективе. Наиболее значимую роль в практике корпоративных исследований играет социология организаций и промышленная (индустриальная) социология. Следует отметить, что с развитием отечественной индустриальной социологии связано открытие лаборатории конкретно-социологических исследований Харьковского университета. Главным направлением научных изысканий сотрудников лаборатории было изучение соотношений административных и общественных начал в управлении производством, общественной активности трудящихся [8 – 11]. Сегодня в области организации массовых опросов актуальным становится использование преимуществ Интернета. На кафедре методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина осуществлено несколько проектов с использованием метода онлайн-опроса [12 – 14]. Сейчас огромное количество фирм предлагают свои услуги по проведению исследований методом онлайн-опроса, но для корпоративных исследований еще не разработаны специфические методические приемы, учитывающие возможности нового метода сбора эмпирической информации. В данной работе представляется важным поделиться опытом проведения онлайн-опроса в корпоративном исследовании "Каразинский университет", которое было организовано и проведено с помощью метода онлайн-опроса в марте – апреле 2012 года по инициативе и поддержке Центра связей с общественностью и прессой. Исследование было посвящено изучению имиджа университета среди его абитуриентов, студентов и выпускников. Данное исследование носило разведывательный характер и решало в частности методическую задачу оценки эвристического потенциала онлайн-опросов в корпоративных исследованиях.

Роберт Монстер указывает на пять основных тенденций использования Интернета в маркетинговых исследованиях: 1) онлайн-методики как стандарт для количественных международных исследований потребителей; 2) многоканальный сбор данных на основе онлайн-технологий; 3) репрезентативные исследования для специализированных онлайн-панелей; 4) модернизация методов анализа количественных данных на основе веб-приложений; 5) интеграция баз данных в международных компьютерных системах исследовательских кампаний [15]. Разработанные специальные исследовательские онлайн-технологии и интернет-приложения должны привести к персонализации взаимоотношений с респондентами с учетом конфиденциальности их персональных данных, а также появлению принципиально новых стандартов работы с клиентами. Социологи признают, что онлайн-опросы дают весьма полезную информацию для решения конкретных исследовательских задач. Рассуждая о перспективах онлайн-технологий в опросных методах, социологи в первую очередь обращают внимание на темпы роста аудитории Интернета, что позволит в дальнейшем проводить репрезентативные для всего населения массовые опросы. Пока же в социологических исследованиях метод онлайн-опроса может быть применим только для рассмотрения определенного круга вопросов, связанных с применением информационных технологий, с изучением закрытых социальных групп и т.п.

Приходится констатировать тот факт, что новые опросные технологии получают большое развитие в маркетинговых исследованиях, а в социологии применение инновационных методов сбора информации пока недостаточно распространено. Объяснить такое положение можно как разными задачами исследований, так и разными источниками их финансирования, а также направленностью полученных результатов: коммерческая прибыль для маркетинга и подтверждение научной теории для социологии. Если маркетологи в онлайн-опросах видят больше преимуществ, чем недостатков, то для социологов это не так очевидно. Однако, одинаково важным для тех и других является необходимость независимого, объективного и профессионально исполненного количественного исследования с учетом преимуществ, которые дают интернет-технологии. В некоторых случаях, когда оговорены объект и предмет исследования и обоснованы схемы отбора респондентов, онлайн-опрос может давать репрезентативные и валидные данные. Именно к таким случаям можно отнести корпоративные исследования.

Корпоративных исследований не касается ряд методических ограничений, характерных для онлайн-опросов. Основная критика онлайн-опросов связана с проблемами определения генеральной совокупности и формирования выборки. Очевидным является тот факт, что результаты массовых онлайн-опросов все еще нельзя распространять на всех пользователей Сети и тем более на все общество в целом, потому что социально-демографические характеристики пользователей Сети пока еще сильно отличаются от таких же показателей в социальной структуре общества. Кроме этого, имеющиеся данные о пользователях Интернета пока не позволяют должным образом определить объем и структуру выборочной совокупности для проведения онлайн-опросов пользователей Интернета. Так, многие исследования показывают, что женщин среди пользователей Интернета меньше, чем мужчин; интернет-пользователи в целом более образованны; в Интернет-аудитории слабо представлено старшее поколение. Эти моменты ограничивают использование онлайн-опросов в эмпирических исследованиях.

Особенностью корпоративных исследований является точность информации о генеральной совокупности (объектом исследования являются сотрудники или клиенты одной компании), что дает равные возможности обратиться к каждому потенциальному респонденту (составить список всех потенциальных респондентов и получить согласие на участие в опросе). В университете учится более 16 тысяч студентов, 500 аспирантов и докторантов, мнение которых было важно изучить в связи с усовершенствованием имиджа вуза. В период с 7 марта по 4 апреля 2012 года было опрошено 476 респондентов (см. рис. 1). После обработки полученных данных (исключение незавершенных анкет, проверки на "быструю" стратегию заполнения и т.д.) были отобраны 430 анкет, которые составили эмпирическую основу для продолжения статистического анализа.

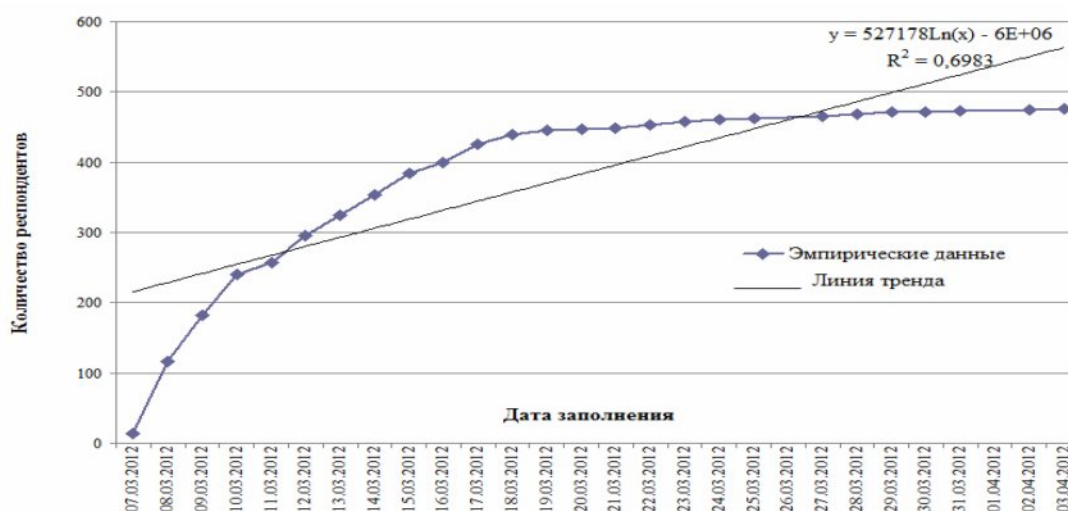

Рисунок 1. Динаміка заповнення анкет по дням

Вторым признанным недостатком онлайн-опросов считается стихийность выборки, приводящая к нерепрезентативным данным, т.к. результаты опроса смещены в сторону более активных, заинтересованных респондентов, высказывающих общепринятые мнения. Стихийное и добровольное участие в онлайн-опросе – наиболее распространенный и простой способ рекрутирования респондентов. Но неслучайные выборки требуют проводить процедуру "взвешивания" полученных параметров выборочной совокупности, потому что данные могут быть сдвинуты в сторону более молодой и активной части трудового коллектива. В корпоративных исследованиях проблема стихийности выборочной совокупности сводится к минимуму, т.к. можно реализовать случайный отбор или реализовать сплошное исследование. Интерес к онлайн-опросам проявляется в простоте реализации целевой выборки, т.к. данная опросная технология дает возможность избирательно приглашать к опросу или только сотрудников организации, или только группы людей с определенными полномочиями и обязанностями. Как правило, каждый работник имеет корпоративный адрес электронной почты, по которому и присылается персональный код для участия в опросе. Факультеты университета поддерживают собственные сайты, широко представлены в социальных сетях, а сотрудники имеют корпоративные электронные адреса. При отсутствии корпоративной электронной почты исследователям не составит труда составить список индивидуальных адресов и в дальнейшем использовать его по принципу панели. К участию в опросе удалось привлечь не только студентов (259 или 54% опрошенных), выпускников (81 или 17 % опрошенных) и абитуриентов (75 или 15% опрошенных), но и сотрудников университета, аспирантов, студентов других вузов, родителей абитуриентов. Больше на онлайн-анкету отвечали женщины (62 % опрошенных) и гуманитарии (две трети опрошенных с социогуманитарным профилем образования). К сожалению, в описываемом исследовании не удалось достигнуть необходимого объема выборки, соответствующей основным параметрам генеральной совокупности (пол, профиль образования, статус в университете).

Более высокие показатели вовлеченности в онлайн-опрос могут быть достигнуты с применением специальных мотивирующих техник: рассылка персональных приглашений по электронной почте; использование списков абитуриентов, обучающихся на подготовительных курсах; сообщения в популярных среди абитуриентов, студентов и выпускников группах в социальных сетях; реклама на факультетских сайтах; привлечение студенческого актива (профком студентов, студенческие советы, студенческие научные общества) и пр. Главным преимуществом указанных техник привлечения к онлайн-опросу является наличие активной гиперссылки, ведущей в онлайн-анкету и непосредственно вовлекающей в процесс опроса, что позволяет сделать выборку более универсальной для целей данного исследования.

Оптимальное время окончания онлайн-опроса можно аппроксимировать по логарифмической кривой, которая с известной точностью поможет предсказать количество отправленных анкет в следующие дни опроса. Опыт проведения описываемого онлайн-опроса подтвердил утверждение Д. О. Стребкова о том, что "если в ходе традиционного опроса при условии эффективной работы интервьюеров данные к исследователям поступают относительно равномерно и количество опрошенных линейно зависит от потраченного времени, то в интернет-анкетировании данная зависимость является скорее логарифмической" [16]. Так, за первые 12 дней опроса было получено 439 заполненных онлайн-анкеты, а в последующие дни – только 37 анкет, т.е. через две недели после запуска опроса можно было приступить к анализу данных.

Приходится констатировать некоторые сложности, возникающие при обработке данных. С увеличением продолжительности опроса и усложнением формы вопросов увеличивается количество респондентов, завершивших заполнение анкеты, не закончив опрос. Как видно из рисунка 2, наибольшее затруднение вызвали вопросы, требующие оценки в форме таблицы, которые, как известно, отпугивают респондентов своей монотонностью и сложностью заполнения. Анкета состояла из 68 вопросов, из которых 60 вопросов имели табличную форму и носили оценочный характер. Уменьшение табличных форм вопросов в данном исследовании могло бы увеличить количество полностью завершённых анкет.

Рисунок 2. Количество респондентов, не завершивших опрос по ходу заполнения онлайн-анкеты

Эвристический потенциал онлайн-опроса в корпоративных исследованиях связан с рядом преимуществ инновационного метода сбора информации, а именно: снижением эффекта интервьюера, анонимностью ответов, высокой внешней валидностью, автоматической фиксации данных и экономией временных и человеческих ресурсов. В опросах face-to-face не всегда получается убедить респондента в конфиденциальности предоставляемой им информации, а отсутствие анонимности не позволяет добиться полной откровенности в ответах. Опосредованность коммуникации в онлайн-опросе незаменима в случае необходимости затронуть деликатные закрытые темы, обсуждение которых было бы невозможно лично и некорректно на рабочем месте при оценке сотрудниками действий руководства, финансовых и кадровых вопросов и т.п. Коммуникативное пространство Интернета способно соблюсти достаточную конфиденциальность, поэтому более комфортно для выяснения широкого круга вопросов и получения адекватной информации о состоянии дел на том или ином предприятии. Организационная гибкость онлайн-опросов позволяет респонденту находиться в комфортных для него условиях, т.к. он самостоятельно выбирает место заполнения анкеты, находит удобное для этого время. Среднее время заполнения анкет составило 8 минут 40 секунд. Однако, если учитывать только те анкеты, которые были заполнены до конца, то среднее время заполнения увеличилось до 9 минут 35 секунд. Наиболее удобным временем для ответов на вопросы анкеты был период с 15:00 до 17:00, то есть после обеда и ближе к концу рабочего дня (см. рис. 3). Такое распределение активности респондентов обусловлено рабочим графиком университета, в котором к 15:15 заканчивается четвёртая пара на первой смене. Именно это время оказалось удобным для того, чтобы проверить свою электронную почту и увидеть приглашение к онлайн-опросу.

Рисунок 3. Время суток заполнения анкет

В корпоративних дослідженнях відходять на другий план технічна оснащеність і комп'ютерна грамотність респондентів, які компенсуються глибиною і повнотою відповідей, наявністю зворотного зв'язку, відсутністю ефекту інтерв'юера, різноманітністю тем для обговорення. Наявність зворотного зв'язку з респондентами вигідно відрізняє процес комунікації в ході опитування. В форматі онлайн-опитування можна зібрати багатий матеріал індивідуальних відкритих відповідей, розкритих за стилем і різноманітних за обсягом. Учасники опитування активно висказували свої думки, зауваження і залишали коментарії в кінці опитування (всього 146 записей), причому більшість коментаріїв були пов'язані з методикою опитування, наприклад: *"опитування обмежене вузьким колом питань, які не в повній мірі можуть охопити проблематику даної теми"*, і тільки деякі вирішили висказатися непрямо по темі дослідження (13 записей), наприклад: *"каразінський університет – це "сучасний університет, який дає класичну освіту, має хорошу базу"* і т.д. Деякі опитувані з числа гуманітаріїв заповнювали анкету з метою оцінити новий інструмент збору інформації: *"... моя мотивація в заповненні анкети – це бажання написати зауваження ... [далі приводяться конкретні пропозиції по покращенню опитувального інструментарію]"*.

Метод онлайн-опитування через техніку зворотного зв'язку дозволяє виявити різноманітність конотацій і визначити адекватність семантики питання. Детальний аналіз коментаріїв, стосуються роздумів по приводу онлайн-опитування, показує ставлення респондентів до даної методики і оцінює опитувальний інструментарій. В 69 коментаріях дається позитивна оцінка опитування, супроводжується такими епітетами: *"хороший, чудовий, "здоровий", нормальний, правильний, грамотний, професійний, пристойний, важливий, корисний, актуальний, вмістливий, продуманий, логічно структурований, змістовний, чіткий, невеликий, не надто важкий, потрібний, цікавий"*. Негативні коментарії містилися в 29 записях, що характеризують опитування як *"очевидне, надумане, незрозуміле, непрофесійне, обмежене вузьким колом питань, провінційне, не критичне, "безхмарне", дивне, нецікаве"*. Довгі відповіді перемежуються короткими і нерелевантними до теми зауваженнями. Деякі відгуки по змісту взаимоісключають один одного, наприклад: опитування *"ни про що"* і *"дуже потрібне опитування"*; *"Питання некоректно поставлені, іноді їх можна трактувати по-різному"* і *"Хороше опитування з чітко сформульованими питаннями"*; *"...ну пояснили ви питання, відповіді яких лежать на поверхні. і чого? як це допоможе підтримати імідж?..."* і *"Хороше опитування, по темі, без зайвих, непотрібних питань. Давайте ще опитування!"*. Отримати такий спектр думок, мабуть, було б неможливо в процесі особистого інтерв'ю. Важливість тактичності і конкретності питань, підкреслена в коментаріях, повертає увагу до проблеми наукової і повсякденної дискусії дослідника і респондента: *"Опрашувані – не експерти. Вони знають тільки те, що ЛІЧНО ВИ СЛІШАЛИ/ВИДЕЛИ/ЧУЛИ"*.

Респонденти визнавали актуальність опитування і висловили вдячність за ініціативу проведення дослідження на цю тему. В відповідях явно прослідковувалося бажання бути вислуханими керівництвом і надія на те, що їх зауваження будуть враховані: *"він [опитування] допоможе в розв'язанні деяких проблем організації навчання і громадської діяльності в ХНУ"*, *"адміністрація університету зверне увагу на відповіді учасників опитування"*, *"ГЛАВНЕ, щоб це дало якийсь толк =)"*; пропонувалося *"по результатам опитування планувати покращення деяких показників, збільшити освітню діяльність університету в пресі і на телебаченні"*, *"хотілося б побільше опитувань, але щоб по їх результатам і робилося щось на благо університету, на благо його розвитку. Спасибі!"*; *"Якщо дане опитування допоможе щось змінити саме в кращий бік – мені буде не шкода витратити на нього час. Якщо ні – залишиться на рівні, опитування ради опитування – шкода"*. Крім оптимістичних очікувань по результатам опитування висловлювалися думки скептичного характеру: *"опитування нічого не змінить"*, *"Чи будуть подібні опитування мати хоча б якусь реальну вплив на рішення існуючих проблем університету"*, *"Чому задавати питання...? І так все зрозуміло..."*; *"Чому це потрібно і кому?"*.

В практиці онлайн-опитувань існує техніка, що дозволяє задовольнити інтерес найбільш цікавих респондентів. Для цього детальна інформація про ініціаторів, цілі, методи обробки і сферу практичного застосування отриманих результатів розміщується на окремій веб-сторінці, тоді як в початковій інструкції до анкети дається тільки гіперпосилання на неї. Традиційно опитування намагаються огорнути від зайвої інформаційної навантаження, щоб не впливати на хід дослідження. По результатам дослідження "Каразінський університет" респонденти в основному розуміли спрямованість дослідження на рішення важливих питань розвитку університету, відзначали необхідність регулярно проводити подібні опитування. Серед зауважень варто звернути увагу на серйозне ставлення респондентів до інструкції в початку опитування і їх бажання більш детально ознайомитися з цілями і завданнями дослідження: *"Не дуже зрозуміла мета дослідження"*; *"В самому заголовку і описанні опитування немає"*

ничего, что подтолкнуло бы человека к его прохождению, т. е. не был бы я противным, я бы его и не проходил никогда. Можно было бы как-то более подробно объяснить, зачем он проводится, что цель – иметь обратную связь с людьми, которые будут учиться или уже учатся, что это поможет сделать университет лучше и тот, кто проходит опрос, этому помогает т.п."

Технология онлайн-опросов позволяет организовать сбор данных так, чтобы респондентам автоматически в реальном времени были доступны промежуточные результаты. Но включение такой техники мотивирования к участию в опросе редко используется в корпоративных исследованиях, т.к. руководство компаний не заинтересовано в разглашении полученной информации. Неоднократно высказывалась просьба познакомиться с результатами исследования. Наиболее активные участники опроса настолько прониклись поднятыми вопросами, что предлагали расширить анкету с целью охватить больше характеристик деятельности университета: *"Было бы здорово организовать такой опрос для преподавателей университета; посмотреть на университет, на некоторых представителей университетской администрации \"/>*

Таким образом, проект "Каразинский университет" наглядно продемонстрировал эвристический потенциал онлайн-опроса в корпоративных исследованиях: ориентация на ответы гетерогенных групп респондентов; уменьшение количества отказов от опроса, сводящее к минимуму проблему смещения выборки; легкость заполнения онлайн-анкеты, не занимающей у респондента много времени; круглосуточная доступность анкет, позволяющую выбрать наиболее удобное время для заполнения; специфичность проверки качества итоговой информации; наличие обратной связи с исследователем. Онлайн-метод резко ограничил сферу применения телефонных опросов и активно отбирает рынок у персональных интервью. Это связано с объективным ростом проникновения Интернета во все слои общества, осведомленностью о преимуществах и экономической привлекательности онлайн-опроса в профессиональном сообществе. В корпоративных исследованиях указанные тенденции проявляются быстрее, т.к. делать выбор в пользу более современных и технологичных решений в сфере взаимодействия с респондентами диктуют маркетологам и менеджерам их генеральные директора и инвесторы, которым требуется оперативная информация о ситуации в быстроменяющихся рынках для принятия эффективных и практичных маркетинговых решений.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Саганенко Г. И. Статус социальной реальности в социологии // Социологические методы в современной исследовательской практике [Текст] : материалы Всерос. науч. конф. памяти А. О. Крыштановского / отв. ред. Ю.Н. Толстова ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : ТЕИС, 2007. – 354 с. 2. Пригожин А. И. Современная социология организаций. Учебник. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с. 3. Радаев В. В. Экономическая социология. Курс лекций. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 368 с. 4. Ромашов О. В. Социология труда. Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2001. – 320 с. 5. Соколова Г. Н. Социология труда. Учебник. – Мн. : Выш. шк., 2002. – 316 с. 6. Эпштейн С. И. Индустриальная социология в США. – М. : Политиздат, 1972. – 232 с. 7. Гурьянов С. Т. Социология управления [Текст] : научное издание / С. Т. Гурьянов. – М. : Прометей, 1990. – 256 с. 8. Бухалов Ю. Ф., Якуба Е. А. Исследование общественных начал в управлении производством (опыт социологических исследований в Харькове) // Философские науки. – 1965. – № 4. – С. 120–124. 9. Бухалов Ю. Ф., Якуба Е. А. Общественная активность, ее содержание и критерии (из опыта конкретно-социологического исследования на промышленных предприятиях г. Харькова // Философские науки. – 1968. – № 4. – С. 78–87. 10. Якуба Е. А. Роль виробничого колективу у вихованні соціальної активності // Філософська думка. – 1976. – № 3. – С. 58–64. 11. Елена Александрова Якуба: Ученый, Учитель, Человек (исследования и воспоминания) / Составители Куценко О.Д., Сокурская Л.Г. – Х. : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2004. – 353 с. 12. Коротникова Н. В. Отношение украинских пользователей к функционированию Интернет-представительств органов власти (по материалам онлайн-опроса) // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць, - Х: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2007 – С. 284–292. 13. Коротникова Н. В. Влияние Интернет-активности на конкурентоспособность студентов вузов при трудоустройстве // Соціологічні дослідження : збірник наукових праць. – Луганск: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – 2010. – № 9. – С. 57–75. 14. Коротникова Н. В. Методика онлайн-опроса в исследованиях пользователей Интернета / Коротникова Надежда Владимировна // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного общества : сборник научных работ. – Выпуск 16. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина. – 2010. – С. 230 – 237. 15. Robert W. Monster, Raymond C. Petit Market Research in the Internet Age: Leveraging the Internet for Market Measurement and Consumer Insight. – NY : John Wiley and Sons, Inc., 2002. – Pp. 266–270. 16. Стребков Д. О. Познавательные возможности онлайн-опросов в российской исследовательской практике (на примере опроса интернет-фиансеров) // Социология: 4М. – 2010. – № 31. – С. 135 – 161.

316:303.6:347.97/.99

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ КАРТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО ЗВІТУВАННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ЯКОСТІ РОБОТИ СУДУ

Підкуркова Ірина Валеріївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології Національного університету "Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого" (м. Харків)

Розглядається методологія карток громадянського звітування як інструмента оцінювання якості послуг. Значна увага приділяється особливостям застосування цієї методології до оцінювання якості роботи суду через думку громадян – учасників судового розгляду. Запропоновано основні індикатори якості послуг, наведено приклад надання результатів опитування при використанні даної методології.

Ключові слова: методологія карток громадянського звітування, якість роботи суду, критерії оцінювання, індекс сприйняття роботи суду.

Рассматривается методология карточек гражданской отчетности как инструмента оценивания качества услуг. Значительное внимание уделяется особенностям применения этой методологии к оцениванию качества работы суда через мнение граждан – участников судебных рассмотрений. Предложены основные индикаторы качества услуг, приведен пример представления результатов опроса при использовании данной методологии.

Ключевые слова: методология карточек гражданской отчетности, качество работы суда, критерии оценивания, индекс восприятия работы суда.

The author of the article analyzes Citizen Report Cards Methodology as an evaluation instrument of services' quality. Much attention is focused on application of this Methodology towards evaluation of the quality of the courts work through citizens' opinion – participants of courts' lawsuits. Main quality indicators are suggested, an example of results representation by using the above-mentioned Methodology is also submitted.

Keywords: Citizen Report Cards Methodology, quality of the courts work, evaluation criteria, perception index of courts work.

Розвиток демократії в Україні є неможливим без вдосконалення судової системи. Адже призначення суду – захист прав і свобод громадян. У дискусіях про стан судочинства використовується різна, часто суперечлива інформація щодо показників функціонування судових органів. Основним джерелом такої інформації виступають внутрішні показники діяльності суду, офіційна статистика. Однак в даному випадку існує ризик однобічного погляду на проблему та неврахування зовнішньої оцінки, тобто реакції з боку держави чи громадянського суспільства на якість судового провадження. А саме в такій реакції досить часто знаходить найбільш реальне відображення рівень задоволення суттєвих суспільних очікувань щодо діяльності суду.

Останнім часом представники судових органів все частіше звертаються до результатів опитувань громадської думки про стан та функціонування судової системи. Але зазвичай такі опитування охоплюють сукупність населення, яка не завжди є компетентною з досліджуваних проблем. Тому важливим стає пошук та використання методологій, які дозволяють визначити якість діяльності суду через показники суб'єктивних оцінок судового розгляду особами, що є його безпосередніми учасниками.

Проблема якості в оцінюванні роботи суду українськими науковцями майже не вивчається. В той час як у дослідженнях західних авторів вона є однією з ключових, що обумовлено практичними проблемами сучасного етапу реформування судових органів [1].

Метою даної статті є розгляд особливостей методології карток громадянського звітування (Citizen Report Cards Methodology) та можливості її застосування в дослідженні якості роботи українських судів.

Методологія карток громадянського звітування (КГЗ) вперше була використана в індійському місті Бангалор [2]. На початку 1990-х років група приватних осіб у Бангалорі, незадоволених якістю державних послуг, провела опитування, щоб довідатися думку користувачів цих послуг. Базуючись на розробленій стратифікованій випадковій вибірці, групі вдалося виявити найгостріші проблеми, що турбували громадян, а результати дослідження були презентовані як "голос" постійних користувачів до

агенцій, що надають послуги, та міської влади. Це дослідження змінило уяву комунальних служб про якість їх роботи та реальні потреби споживачів. Вони виявили зацікавленість у регулярних опитуваннях, а це стало передумовою створення Центру зв'язків з громадськістю (Public Affairs Centre) та розроблення методології опитувань.

Основними функціями методології КГЗ є:

- діагностична – збирається якісна та кількісна інформація про основні стандарти та наявні недоліки в сферах надання послуг, а також проводиться порівняльний аналіз якості послуг у різних територіальних одиницях;

- оцінка відповідальності – виявляються аспекти, за якими установи, що відповідають за надання послуг, не досягають обов'язкових або очікуваних стандартів. Встановлені факти невідповідності можна використовувати для формування напрямків та конкретних заходів поліпшення послуг;

- моніторингу – періодичне проведення досліджень дає змогу простежити, як змінилася якість послуг за певний період. Завдяки порівнянню результатів різних опитувань виявляються поліпшення або погіршення в наданні послуг [3, с. 15].

У 2008 році в Україні за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку проекту "Україна: верховенство права" було впроваджено пілотну програму опитування громадян щодо їх задоволеності якістю функціонування суду, в основу якого було покладено методологію карток громадянського звітування як інструмент оцінювання ефективності окремих аспектів діяльності суду користувачами судових послуг. Дослідження проводилось українськими громадськими організаціями в пілотних судах, які виявили бажання з'ясувати думку своїх відвідувачів про роботу суду.

Ефективність та корисність такої методології отримала підтвердження під час першого етапу опитувань в українських судах, що здійснювався у 2008-2009 рр. громадськими організаціями та була удосконалена під час реалізації другого (2009-2010 рр.) та третього (2010 -2011 рр.) раундів.

Методологія карток громадянського звітування базується на використанні традиційного для наукових соціологічних досліджень методу опитування, але має свої особливості.

Перша особливість – вибірка респондентів. На противагу традиційним соціологічним опитуванням громадської думки методологія КГЗ передбачає тісну співпрацю між тими, хто забезпечує функціонування суду, тобто, суддями, працівниками апарату суду, керівництвом судових установ, та тими, хто бере участь в судових провадженнях. Тобто, ці опитування стосуються лише тих, хто безпосередньо мав чи має досвід вирішення справи в суді.

Ще однією особливістю є спосіб формування програми та інструментарію такого дослідження. В рамках зазначеного проекту спільно із представниками судів було визначено ті аспекти функціонування судів, які можуть бути оцінені з боку громадськості, а також розроблено сам інструментарій – *картку громадянського звітування – анкету*, до якої увійшли запитання, що стосувалися сприйняття громадянами діяльності суду.

Ключовими елементами для формування опитувальника є критерії оцінювання (надалі – "виміри якості") та індикатори.

Виміри якості відображають певні стандарти у діяльності суду, змістом яких є очікування громадян щодо судової діяльності в демократичному суспільстві.

В рамках пілотного проекту розглядалися наступні виміри якості: *доступність судової інформації, територіальна доступність суду, фінансова доступність суду, відкритість, добросовісність, безпечність зручність, повага та ввічливість, оптимальність термінів судового розгляду, незалежність та неупередженість суддів, справедливість, компетентність*. Цей перелік був створений на основі аналізу загальних принципів функціонування суду в демократичному суспільстві з урахуванням особливостей їх відображення в українському законодавстві.

Однак з можливих вимірів якості та релевантних щодо них показників було виділено лише ті, які могли бути використані при опитуванні громадян – відвідувачів суду.

У рамках проекту "Україна: верховенство права" розроблено систему вимірів якості, що може бути застосована для оцінювання якості функціонування українських судів. Вона складається з шести вимірів, які, в свою чергу, оцінюються через 23 індикатори (табл. 1).

Наступною особливістю методології карток громадянського звітування є форма представлення результатів. Слід зазначити, що історично термін "звітна картка" походить від поняття шкільного таблицю успішності, який відображає оцінки учня з того чи іншого предмету, а також загальну оцінку та місце (ранг) у класі [4, с. 7].

Метод КГЗ використовує такі самі концепції "оцінки" та "порівняння", як у шкільному таблицю. При цьому отримані узагальнені результати аналізуються як з метою визначення рівня якості індивідуальних послуг, що надаються відповідними установами, так і ранжування всіх постачальників послуг за ступенем задоволеності споживачів наданою послугою.

Отримані під час дослідження результати якості роботи суду – оцінки вимірів та індикаторів можна проаналізувати на основі підходу до побудови узагальнюючих оцінок, а саме індексу громадського сприйняття роботи суду [5, с. 52-53].

Важливим методологічним аспектом аналізу Індексу громадського сприйняття роботи суду є порівняння його окремих складових із відповідними оцінками досконалого суду. Тобто, якби кожен із вимірів якості набув свого максимального значення, фактичний Індекс становив би одиницю і такий суд був би ідеальним за оцінками якості його роботи. Проте на практиці такого результату досягти практично неможливо. Тому під час досліджень якості роботи суду пропонується орієнтуватися на реальні максимальні оцінки за вимірами якості, визначені за сукупністю судів, що розглядаються, а суд із найвищими (максимальними) оцінками вважати досконалим судом.

Таблиця 1.

Виміри щодо оцінки якості роботи суду

<i>Вимір</i>	<i>Індикатори</i>
1. Територіальна доступність суду	- Наскільки легко вперше знайти будівлю суду - Наскільки зручно діставатися до будівлі суду громадським транспортом - Наявність перешкод у доступі до приміщень суду через обмеження охорони - Врахування потреб громадян з обмеженими можливостями щодо безперешкодного потрапляння до суду і користування його послугами
2. Зручність та комфортність перебування у суді	- Достатня кількість зручних місць для очікування, оформлення документів, ознайомлення з матеріалами та підготовки до слухання - Чистота та прибраність приміщення суду - Достатність освітлення - Зручність графіку роботи канцелярії суду для вирішення справ у суді
3. Повнота, доступність та ясність інформації	- Зручність розташування інформаційних стендів - Достатність наявної в суді інформації щодо: розташування кабінетів, залів судових засідань, інших приміщень; правил допуску в суд та перебування в ньому; справ, що призначених до розгляду; загальних відомостей про суд; зразків документів; порядку сплати судових зборів та мита, реквізитів та розмірів платежів - Доступність необхідної інформації на сторінці суду в Інтернеті
4. Дотримання термінів судового розгляду	- Вчасність розпочатого засідання по справі - Врахування побажань при призначенні дня та часу засідання - Своєчасне отримання повісток та повідомлень про розгляд справи - Обґрунтованість затримки / перенесення слухання у розгляді справи
5. Сприйняття роботи працівників апарату суду	- Якість роботи працівників апарату суду під час оформлення документів - Виявлення працівниками апарату суду таких рис у спілкуванні: доброзичливість та повага, бажання допомогти, однакове ставлення до всіх відвідувачів, незалежно від їхнього соціального статусу та ін. чинників, старанність, дисциплінованість, дотримання слова, витриманість, коректність, професіоналізм, знання своєї справи
7. Сприйняття роботи судді	- Коректність та ввічливість у ставленні судді до учасників процесу - Ступінь підготовленості судді до розгляду конкретної справи - Дотримання суддею процедури судового розгляду справи - Надання можливості прокоментувати заяву протилежної сторони - Надання можливості обґрунтувати свою позицію під час слухання справи - Незалежність та неупередженість роботи судді (відсутність зовнішнього тиску)

Розглянемо приклад аналізу Індексу громадського сприйняття роботи суду за результатами реалізації дослідження в одному із 15-ти пілотних судів України, проведених у грудні 2010 року. Фактична оцінка якості роботи Харківського окружного адміністративного суду (далі - ХОАС) за Індексом громадського сприйняття роботи суду становить 0,77. Ця оцінка є нижчою порівняно з максимальним значенням досконалого суду (табл. 2).

Оцінка вимірів якості Харківського окружного адміністративного суду

	Виміри якості	Максимально можливий	Досконалий суд	ХОАС
	Індекс громадського сприйняття роботи суду	1,00	0,96	0,77
1.	Територіальна доступність суду	1,00	0,99	0,73
2.	Зручність та комфортність перебування у суді	1,00	0,99	0,72
3.	Повнота, доступність та ясність інформації	1,00	0,98	0,80
4.	Прийнятність платежів	1,00	0,80	0,74
5.	Дотримання термінів судового розгляду	1,00	0,98	0,74
6.	Сприйняття роботи працівників апарату суду	1,00	0,99	0,79
7.	Сприйняття роботи суддів	1,00	1,00	0,82

Найкраще якість роботи аналізованого суду забезпечується за вимірами "Сприйняття роботи суддів" (0,82) та "Повнота, доступність та ясність наявної в суді інформації" (0,80). Разом з тим, орієнтуючись на показники досконалого суду, можна зробити висновок, що найбільш проблематичним у функціонуванні даного суду є забезпечення зручності та комфортності перебування у суді (0,72).

Нарешті, особливістю використання методу КГЗ є наявність зворотного зв'язку. *Оцінка з боку громадян* – це їх суб'єктивне сприйняття того, наскільки комфортно вони почуваються в суді, наскільки повною та зрозумілою була інформація, отримана ними в суді, наскільки вони задоволені швидкістю вирішення справи, зрозумілістю винесеного рішення, та іншими питаннями, які насправді й формують думку громадянина про суд. Практична користь методології КГЗ полягає в можливості використання отриманих результатів в адмініструванні конкретного суду та судової системи в цілому – створенні передумов для того, щоб суди могли більш повно та адекватно враховувати думку громадян, і в умовах навіть недостатнього фінансування, недостатньо чіткого адміністрування судової гілки влади, розбіжностей в законодавстві, а найголовніше – за умови існуючого тиску на судову владу, зробити суд більш відкритим для людей, більш зрозумілим, підвищити довіру до суду як до надійної і ефективної державної інституції.

Отже, слід зазначити, що методологія карток громадянського звітування є досить ефективним інструментом оцінювання якості роботи суду. Вона відбиває думку *громадян* і має змістом їх суб'єктивне сприйняття того, наскільки комфортно вони почуваються в суді, наскільки повною та зрозумілою була інформація, отримана ними в суді, наскільки вони задоволені швидкістю вирішення справи, зрозумілістю винесеного рішення та іншими питаннями, які насправді й формують уявлення громадян про суд. Застосування методології КГЗ забезпечить суди оперативною та своєчасною інформацією про якість окремих аспектів його діяльності і дозволить використовувати отримані результати в адмініструванні як одного конкретного суду, так і всієї судової системи взагалі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Albers P. New Developments in Court Quality and Court Performance Policies / Pim Albers. – Huntington – Strasburg : SEPEJ, 2011. – 35 p.; 2. Paul S. Benchmarking Urban Services / S. Paul, S. Sekhar ; The Second Report Card on Bangalore. – Bangalore : Public Affair Centre, 2000. – 67 p.; 3. Огай М. Ю. Методологія карток громадянського звітування як інструмент оцінювання якості муніципальних послуг / М. Ю. Огай // Статистика України. – 2010. – № 2. – С. 14–18; 4. Як поліпшити якість муніципальних послуг і розширити участь громадськості в управлінні містом за допомогою методу звітних карток. – К., 2007. – 96 с.; 5. Огай М. Ю. Розробка підходів до побудови узагальнюючих показників при оцінюванні якості роботи суду / М. Ю. Огай // Статистика України. – 2011. – № 1. – С. 51–56.

РОЗДІЛ 2

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.44 (477)

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (СУБ'ЄКТИВНІ ВИМІРИ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ)

Куценко Ольга Дмитрівна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті для розкриття функціональних особливостей соціальної структури сучасного українського суспільства здійснюється порівняльний аналіз індикаторів образу соціальної структури, що присутній в масовій свідомості. Аналіз індикаторів суб'єктивного оцінювання структурних змін у суспільстві за 20 років постсоціалістичних трансформацій, інтегрованості \ конфліктності соціальної структури та консистентності статусної системи у порівнянні з іншими європейськими країнами дає можливість обґрунтувати висновок про суттєві диспропорції в соціальній структурі суспільства. Зазначено, що такі диспропорції обмежують соціальні можливості людини, формують конфліктний характер соціальних відносин та посилюють неефективність соціальної системи.

Ключові слова: соціальна структура, образ структури, соціальні розколи, система статусної стратифікації, статусна узгодженість

В статье для раскрытия функциональных особенностей социальной структуры современного украинского общества осуществляется сравнительный анализ индикаторов образа социальной структуры, присущего массовому сознанию. Анализ индикаторов субъективного оценивания структурных изменений в обществе за 20 лет постсоциалистических трансформаций, интегрированности / конфликтности социальной структуры и консистентности статусной системы в сравнении с другими европейскими странами дает возможность обосновать вывод о существенной диспропорции в социальной структуре общества. Отметим, что такие диспропорции ограничивают возможности человека, формируют конфликтный характер социальных отношений и усиливают неэффективность социальной системы.

Ключевые слова: социальная структура, образ структуры, социальные расколы, система статусной стратификации, статусная согласованность.

The comparative analyses of sociological indicators of the social structure image which is presented by mass consciousness allows the author revealing the functional features of social structure crystallizing in Ukrainian society. The conclusion about principal disproportion in social structure of Ukrainian society is grounded on the basis of analyses of indicators both of the subjective estimation of structural changes in the society for twenty years of post-socialist transformation and subjective indicators of cohesion vs. conflictness of social structure as well as consistentness of status system in Ukraine in comparison with other European countries. Such disproportions limit social opportunities of individuals, form the conflict features of social relations and strength inefficiency of the social system.

Keywords: social structure, structure image, social cleavages, status stratification system, status consistentnes

Людський розвиток суспільств що прямо пов'язаний з благополуччям людини, залежить як від економічних ресурсів, так і від неекономічних аспектів людського життя (що люди роблять і як можуть робити, їх самопочуття, а також природне, культурне і соціальне середовище, в якому вони живуть). Сталість розвитку забезпечується запасами і доступом до ресурсів, які можуть бути передані наступним поколінням і які є необхідними для життя людини як біологічної, соціальної істоти й особистості, здатної до самореалізації.

В процесі виробництва і розподілу ресурсів формуються відносини між людьми, норми і правила їхнього регулювання, що утворює латентні соціальні структури як "соціальний каркас" будь-якого суспільства. Соціальні структури визначають можливості вибору ресурсів, необхідних для задоволення потреб людини – перш за все, потреб в гідному і здоровому житті, розвитку і самореалізації людини. Якщо розподіл ресурсів у суспільстві є *функціональним*, відповідає потребам суспільного розвитку, добробуту як окремих індивідів, так і суспільства в цілому, сприймається переважною більшістю як *справедливий*, то на такій підставі формуються *відкриті стабільні соціальні структури з обмеженою конфліктністю*, які здатні розширювати вибір людиною способу життя, підтримувати сталий людський розвиток у межах наявних можливостей та прийнятих в суспільстві цінностей і правил. За умов таких структур результати соціальних взаємодій, внесок людини в суспільну систему (працею, громадянською активністю) частіше відповідають людським очікуванням; в суспільстві скоріше досягається злагода з приводу дискусійних проблем і стратегій їх вирішення, як правило, більш успішно працюють економічні та політичні механізми регулювання суспільного розвитку.

І навпаки, якщо соціальні структури стають *нестабільними, внутрішньо неузгодженими і конфліктними*, в них посилюються соціальні розколи (глибокі та стійкі відмінності у можливостях реалізації людських потреб) й *тенденції до закриття (монополізації, узурпації, обмеження доступу) соціальних ресурсів*, то формуються суттєві загрози соціальному благополуччю. Такі структури зменшують для людини можливості вибору і стають бар'єрами для її самореалізації й сталого людського розвитку; в таких структурах посилюються соціальні конфлікти, пов'язані з довготривалим незадоволенням людських потреб, із зіткненням протилежних інтересів-можливостей різних соціальних груп і, особливо, тих, які займають протилежні позиції в системі стратифікації або доступу до необхідних для людського розвитку ресурсів. Структурні розколи відбиваються в конфліктах ціннісних орієнтацій та соціальної поведінки людей. Такі конфлікти посилюють внутрішню інституційну нестабільність суспільства і здатні породжувати соціальні вибухи й хаотичну, катастрофну динаміку подальшого суспільного життя.

Для забезпечення сталого людського розвитку суспільство має прагнути до зменшення наявних розколів у соціальній структурі та дистанцій в соціальних можливостях людей, має прагнути до посилення відкритості структури (можливості соціального вибору та переміщення людей за соціальними позиціями) і стабілізації такої структурної динаміки, яка б збільшувала від покоління до покоління можливості вибору ресурсів та способів життя в межах прийнятої в суспільстві моделі цінностей і правил.

Наскільки модель соціальної структури, яка за результатами постсоціалістичних трансформацій кристалізується в Україні, є функціональною, здатною підтримувати сталий людський розвиток і функціональну успішність суспільства? Для відповіді на це дослідницьке питання буде проаналізовано такий суб'єктивний ефект пострадянських структурних змін, як сформований в масовій свідомості *образ соціальної структури*. Такий образ не тільки віддзеркалює об'єктивну реальність соціальних взаємодій в суспільстві, не тільки відбивається на соціальному самопочутті громадян, але й принципово впливає на характер соціальних можливостей, взаємодій і соціальних відносин у суспільстві. Образ відбиває і посилює певні риси соціальної реальності, завдяки соціальним діям людей, зорієнтованим на такий образ, останній кристалізує сутнісні риси функціонуючої соціальної системи.

У доступних джерелах міжнародних порівняльних і національних досліджень (дивись .перелік джерел) для аналізу буде виокремлено статистичні показники соціальних нерівностей в суспільствах, соціологічні показники оцінки структурних змін, уявної соціальної структури та статусної стратифікації. Порівняльний контекст надасть можливість висвітлити особливості й тенденції прояву таких показників, притаманні українському суспільству. Відсутність глибоких розривів в образі соціальної структури, прийнятому масовою свідомістю, узгодженість компонентів інтегрованого соціального статусу, збалансованість розподілу статусних позицій в системі стратифікації будуть *свідчити про функціональність соціальної структури* або її здатність продукувати відповідність між виробництвом і розподілом суспільних ресурсів, внесками людей в суспільну систему та очікуваннями винагород і ресурсів, спроможних забезпечити сталий розвиток як окремих індивідів, так і суспільства в цілому.

Постсоціалістичні трансформації в українському суспільстві та системні соціально-економічні кризи останніх 20 років призвели до суттєвого послаблення соціальної структури, накопичення в ній

деформацій, поглиблення соціальних розколів, посилення нерівностей і відтворення тенденцій до закритості сильноресурсних позицій в просторі суспільства. За двадцять років постсоціалістичних змін українське суспільство втратило численні важливі соціальні гарантії індивідуального благополуччя, притаманні радянському суспільству, як-то: гарантії повної зайнятості, дотування цін на товари і послуги (у тому числі, житло), безкоштовна система охорони здоров'я, праці, медичної допомоги, освіти і сфери культури, - що було боляче сприйнято більшістю суспільства. У 2011 році (за даними дослідницького центру *The Pew Research Centre* – табл. 1) українці, у порівнянні з громадянами інших східноєвропейських країн, відзначали особливо сильні негативні зміни стану суспільної моралі та якості життя за період постсоціалістичних трансформацій. У сприйнятті українських громадян майже усе суспільство, за виключенням груп політиків і бізнесменів, виглядає як таке, що "програло", втратило соціальні можливості у порівнянні з 1991 роком (рис.1).

Таблиця 1

Негативний вплив інституційних змін з 1991р. на окремі аспекти життєдіяльності суспільства, у % до опитаних в отобраних країнах (дані The Pew Research Centre, 2011)

Аспекти життєдіяльності суспільства	Україна	Росія	Литва
Турбота про інших	82	65	60
Стандарти життя	82	61	56
Закон і порядок	79	61	55
Суспільна мораль	72	68	55
Напруженість праці	66	52	30
Здатність людей до порозуміння між собою	62	63	48
Національна гордість	61	50	30
Сімейні цінності	53	57	50
Духовні цінності	49	53	40
Міжетнічні відносини	36	60	45
Особистісне світосприйняття	28	30	28

Джерело: Twenty Years Later: Confidence in Democracy and Capitalism Wanes in Former Soviet Union \ Pew Research Centre, 2011. – С.5. – Електронний ресурс: <http://www.pewglobal.org/files/2011/12/Pew-Global-Attitudes-Former-Soviet-Union-Report-FINAL-December-5-2011.pdf>

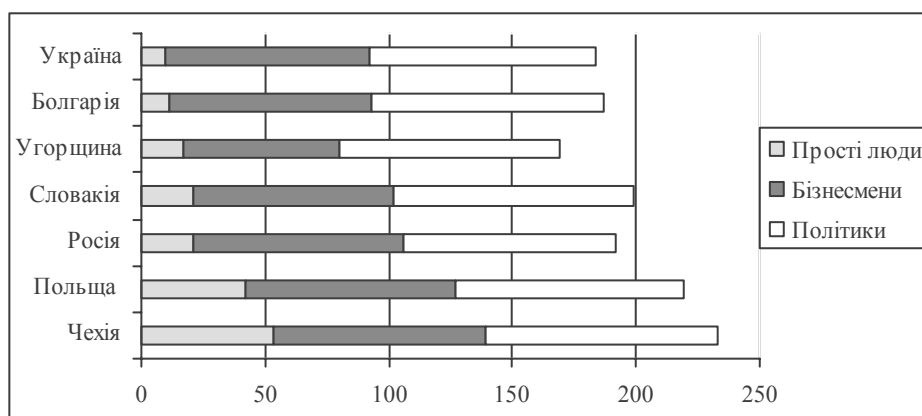

Рисунок 1. Хто виграв від змін з 1989 \ 1991р.? (Pew Global Attitudes Project, 2009; % позитивних відповідей стосовно конкретних соціальних груп в країнах)

Джерело: The Pulse of Europe: 20 Years of the Fall of the Berlin Wall. Principal Findings. \ The Pew Global Attitudes Project. – The Pew Research Centre, – November 2, 2009. – Електронний ресурс: <http://www.slideshare.net/PewResearchCenter/pew-global-attitudes-public-opinion-two-decades-after-the-fall-of-the-berlin-wall>

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Громадяни оцінюють діючу модель суспільства і формують свої соціальні очікування на підставі сприйняття якості власного життя та його динаміки. Одним із способів вимірювання якості життя як ресурсу людського розвитку на рівні суспільств є індекс людського розвитку (ІЛР) та його структурні компоненти, розроблені Програмою з людського розвитку ООН. Порівняння показників людського розвитку між країнами у часі свідчить про те, що українське суспільство за показниками ресурсів людського розвитку залишається вище межі середніх значень показника у світі. Але у порівнянні з європейськими країнами ресурсні показники українського суспільства (окрім кількісних показників освіти) є нижчими (на прикладі окремих європейських країн – див. табл.2). У показниках тривалості життя, частки валового виробленого продукту на душу населення, нерівності, у тому числі гендерної, та бідності між Україною та суспільствами західної, північної, центральної та східної Європи існує суттєвий розрив (на прикладі окремих країн – див.табл.2). У 2000-х роках проявились позитивні тенденції в розвитку українського суспільства (зменшення долі бідного населення за рівнем споживання необхідного мінімуму товарів – з 71% у 2000 році до 20% у 2010 р.; зниження значень індексу Джині нерівності в доходах – див.рис.3; деяке збільшення тривалості життя, тривалості освіти); ці тенденції відбилися у стійкій позитивній динаміці значень ІЛР протягом 2000-х (рис.2). Але певне покращення ресурсних можливостей в суспільстві суттєво не вплинуло на стан якості життя більшості українців.

Таблиця 2.

Показники якості життя як передумови оцінок громадянами наявної моделі суспільства, міжнародні показники за 2011 р.

Вибрані країни	Очікувана тривалість життя	Дохід на особу (\$ США за курсом 2005 р.)	Нерів-ність за ІЛР	Багатомірний індекс бідності (%)	Індекс гендерної нерівності	Індекс освіти	Індекс людського розвитку (ІЛР)	Рейтинг за ІЛР
Україна	68,5	6 175	0,662	0,008	0,335	0,858	0,796	76
Росія	68,8	14 561	0,670	0,005	0,338	0,784	0,817	66
Польща	76,1	17 451	0,734	n.a.	0,164	0,822	0,880	39
Швеція	81,4	35 837	0,851	n.a.	0,049	0,904	0,963	10
Німеччина	80,4	34 854	0,842	n.a.	0,085	0,928	0,947	9
Велика Британія	80,2	33 296	0,791	n.a.	0,209	0,815	0,947	28

Джерело: UNDP. Human Development Report 2011...- Електронний ресурс: <hdr.undp.org/en/statistics/>

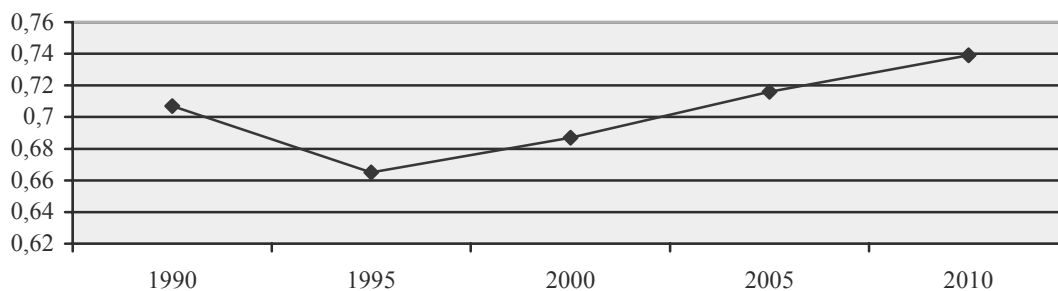

Рисунок2. Динаміка Індексу людського розвитку в українському суспільстві, 1990-2010

Джерело: UNDP. Human Development Report 2011...- Електронний ресурс: <hdr.undp.org/en/statistics/>

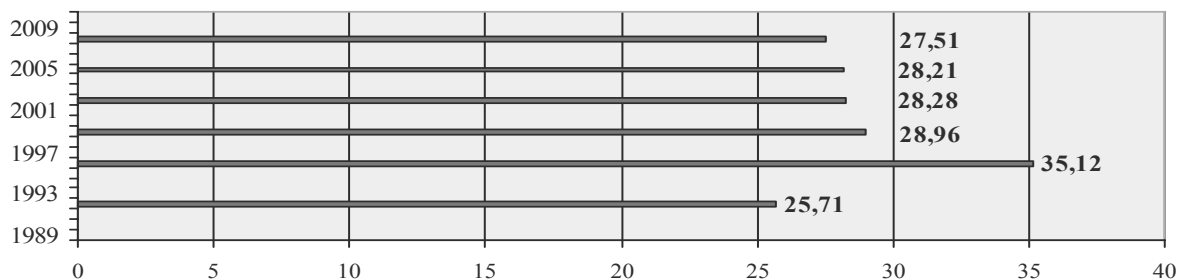

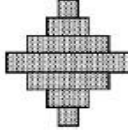
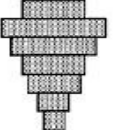
Рисунок 3. Україна: Динаміка індексу GINI, 1989-2010

Джерело: Working for a World Free of Poverty \ The World Bank. - Електронний ресурс http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI

В уявленнях українців, за даними репрезентативних соціологічних опитувань за міжнародною програмою ISSP у 2009 р.¹, соціальна структура суспільства має глибокий розрив між великим нижчим прошарком та невеликими за численністю шарами верхівки в ієрархії соціальних можливостей; середні в соціальній ієрархії прошарки суспільства залишаються звуженими (табл.3 – модель структури за типом А). Подібна модель соціальної структури з вираженим розривом між полярними позиціями в суспільстві також притаманна низці постсоціалістичних європейських країн, як-то: Латвії, Болгарії, Хорватії, Угорщині (табл.4). Однак Україна є лідером серед інших країн в поширенні поляризованої соціальної моделі (що відбивається в уявленнях громадян).

Таблиця 3.

Уявлення громадян України про наявну і бажану моделі соціальної структури суспільства у порівнянні з усередненими уявленнями в сукупності 39 країн світу (% до відповідних, масив зважений, дані ISSP – 2009р.)

					
	Тип А	Тип В	Тип С	Тип D	Тип Е
	Нечисленна еліта на верхівці, небагато людей посередині й переважна більшість внизу	Суспільство, як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більш численний прошарок посередині та найбільше людей внизу	Схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей знаходиться на самому низу піраміди	Суспільство, де переважна більшість людей знаходиться посередині	Велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей внизу
Наявна модель Україна	69	22	5	2	2
Домінуючі моделі в країнах - середнє за масивом 39 країн	27	34	18	18	3
Бажана модель - Україна	1	5	8	55	31
Бажана модель – середнє за масивом 39 країн	1	6	14	53	27

Джерело: Міжнародна програма соціальних опитувань ISSP 2009 "Соціальні нерівності IV". – Електронний ресурс www.gesis.org/issp-modules-profiles/social-inequality/2009/ - розрахунки автора.

Таблиця.4

Уявлення громадян 24 країн світу про наявну модель соціальної структури у відповідній країні (% по країнам, масив зважений, дані ISSP – 2009р.)

Наявна модель	А	Б	В	Г	Д
	Структурний розрив між великим нижчим шаром і верхівкою	Пірамідална структура	Пірамідална структура з звуженим найнижчим шаром	Домінування середніх прошарків	Перегорнута піраміда з переважанням верхівки
Україна	69	22	5	3	2
Латвія	68	20	5	2	3
Болгарія	63	28	5	3	1
Хорватія	57	29	6	6	2
Угорщина	56	33	6	4	1
Словаччина	43	40	9	7	2
Росія	39	36	13	9	3
Польща	37	33	14	13	4

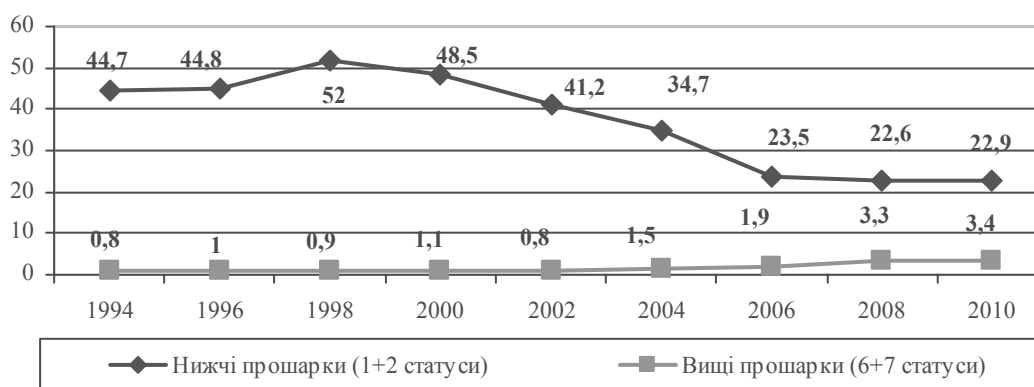
¹ Українська частина проекту реалізована науковцями Інституту соціології НАНУ та Київського Міжнародного Інституту соціології під керівництвом проф. Макеева С.О. База первинних даних представлена на сайті: <http://www.gesis.org/issp/issp-modules-profiles/social-inequality/2009/>.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Естонія	32	47	10	10	2
Чехія	29	36	18	14	2
Словенія	26	32	27	12	3
Португалія	41	36	12	7	4
ФРН	19	35	23	19	4
Франція	18	51	17	12	2
Іспанія	17	41	22	17	4
Австрія	17	25	32	23	3
В.Британія	14	42	19	22	4
Швеція	7	23	30	38	2
Фінляндія	6	22	34	37	1
Норвегія	2	11	24	56	7
Аргентина	46	36	9	7	2
Туреччина	40	36	12	9	3
Китай	22	47	13	14	4
США	17	40	15	27	3
<i>Середнє за сукупністю країн</i>	<i>27</i>	<i>34</i>	<i>18</i>	<i>18</i>	<i>3</i>

Джерело: Міжнародна програма соціальних опитувань ISSP 2009 "Соціальні нерівності IV". – Електронний ресурс www.gesis.org/issp-modules-profiles/social-inequality/2009/ - розрахунки автора.

Проте, як свідчать дані національного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (рис.4), після періоду соціально-економічної кризи середини та другої половини 1990-х років у суспільстві відбувалось деяке поступове підвищення соціальних можливостей громадян і покращення профілю соціальної стратифікації [6, с. 69-70, 80]. Це знайшло відображення в невеликому розширенні середніх і верхніх верств населення за рахунок нижчих шарів суспільства за соціальними можливостями: якщо частка нижчих за соціальними можливостями прошарків українського суспільства у 1998 році (на момент піка першої в період незалежної України соціально-економічної кризи) складала 52% населення при надзвичайно невеликій кількості вищих прошарків (0,9%), то до 2006 року частка нижчих прошарків (за самооцінками населення) була більше ніж удвічі знижена і останніми роками за розміром коливається навколо 23% від загальної кількості дорослого населення. За цей період дещо збільшилась і частка вищих прошарків: до 3,4% у 2010 році; причому, збільшення особливо стало помітним після 2006 року.

Рисунок 4 Динаміка численності полярних прошарків в соціальній стратифікації українського суспільства, 1994-2010 рр. (за самооцінками, в % до дорослого населення України, дані Інституту соціології НАН України, 2011р.)

Джерело: Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х томах. Том 2. таблиці і графіки / За ред. Є.І.Головахи, М.О.Шульги. – к.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С.69.

Функціональність системи соціальної стратифікації, її сприйняття населенням як справедливої чи несправедливої суттєво залежить від того, наскільки збалансованими між собою є різні виміри стратифікації (або статусного набору). Чим більш високою є збалансованість (узгодженість) між компонентами статусного набору (освіта, професія, дохід, управлінсько-контролюючі функції, з

врахуванням віку), тим, як правило, більш справедливою оцінюється система стратифікації, тим більшою мірою вона сприяє реалізації можливостей індивідів і суспільному розвитку як такому. І навпаки, статусна неузгодженість стає чинником неефективності функціонування суспільної системи, породжує конфлікти і утруднює самореалізацію індивідів. У таких суспільствах, як США, Велика Британія та більшість країн континентальної Європи історично сформувались домінуючі системи стратифікації з високим рівнем статусної узгодженості (кристалізації) або відповідності між доходами, освітою та престижем професії (з врахуванням віку громадян). Хоча поруч з домінуючими системами поширюються периферійні системи стратифікації (особливо – серед мігрантів), домінуючі системи стратифікації в цих країнах продовжують відтворюватись: отримана освіта узгоджується з професійною діяльністю і з доходами індивідів.

*В українському суспільстві статуси отриманої освіти, професійної діяльності та заробітної плати є **вкрай неузгодженими**.* В утворенні статусу в системі соціальної стратифікації домінуючу роль відіграє професійна діяльність індивідів (на даних ISSP-2009 вимірювалось за міжнародною шкалою порівняння професій ISCO-88), при цьому освіта індивіда слабко пов'язана з заробітною платою працюючих громадян і часто не узгоджується з престижем професійної діяльності. Іншими словами, у 87% випадків (за результатами факторного аналізу методами головних компонент і варімаксу на даних ISSP-2009) *більш освічені категорії громадян, що зайняті більш інтелектуально складними видами професійної діяльності, яка також пов'язана з більшою соціальною відповідальністю, отримують меншу винагороду у вигляді заробітної плати у порівнянні з менш освіченими категоріями громадян. Професійна діяльність залишається слабко пов'язаною з отриманою освітою. З віком така неузгодженість статусів навіть децю посилюється.*

При цьому у середніх прошарків системи соціальної стратифікації внутрішня неузгодженість (неконсистентність) статусів (за різними аналітичними вимірами) є більшою, ніж у нижчих прошарків (менш освічених).

Неузгодженість статусів особливо проявляється у більш високих за інтегральним статусом прошарках соціальної ієрархії населення "західного" регіону: у 5 разів більше, ніж серед нижчих прошарків цього регіону. В інших умовно виділених регіонах країни ("центральному", "східному" та "південному") статусна неузгодженість збільшується від нижчих до середніх прошарків населення і з подальшим підвищенням групової позиції в системі соціальної ієрархії статусна неузгодженість залишається на рівні досягнутих для середніх груп значень. Найбільш висока статусна неузгодженість прослідковується серед представників середніх прошарків мешканців столиці, а також серед нижчих та середніх прошарків соціальної ієрархії у "східному" регіоні країни; проте в "східному" регіоні найвищі прошарки демонструють найменші (у порівнянні з іншими трьома умовними регіонами) показники неузгодженості статусів.

Серед усього зайнятого населення тільки для 13% громадян більш-менш характерною є збалансованість (консистентність) статусів, при цьому така характеристика притаманна більше селянам та нижчим прошаркам в соціальній ієрархії (мають нижчу освіту, низький престиж професії та низькі доходи).

Домінуюча в суспільстві незбалансованість стратифікаційної системи, (особливо це стосується середніх, більш освічених прошарків населення) суттєво знижує ефективність соціальної системи, не сприяє реалізації креативного, активістського потенціалу тих соціальних груп (професіоналів, освічених фахівців), які за своїм людським капіталом здатні забезпечувати сучасний розвиток суспільства.

Хоча, починаючи з 1998 року, в українському суспільстві підвищились інтегральні показники соціального статусу (з 2,4 балів у 1998 році до 3,3 у 2010 році при максимальному значенні 7 балів для найвищого статусу (рис.5), *інтегральне значення статусу все ще залишається нижче умовно середньої лінії (4 бали) соціальної стратифікації.*

Між тим, тренд деякого підвищення інтегрального статусу за соціальними можливостями в суспільстві протягом першого десятиріччя 2000-х років дає можливість припустити, що за умов збереження соціально-економічних тенденцій розвитку в Україні досягнення інтегральним показником середнього балу соціального статусу в суспільстві (за самооцінками населення) може відбутись через 6-8 років. Ці процеси можуть бути відрегульовані соціальною політикою держави, яка прискорить позитивні зміни в суспільстві і яка має бути спрямованою на збільшення і вирівнювання соціальних можливостей усіх груп населення й подолання диспропорцій. Така модернізація соціальної політики держави має передбачати:

- забезпечення гарантій мінімальних стандартів життя для груп, слабких за обсягом доступних для них ресурсів,
- стимулювання активних груп населення відповідно їх внеску у виробництво й накопичення суспільних благ,
- збільшення таксації на доходи найвищих соціальних прошарків;

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

- посилення збалансованості системи соціальних статусів в суспільстві, що передбачає як узгодження системи підготовки фахівців з потребами ринку праці, посилення меритократичного принципу відбору кадрів в системах зайнятості, так і узгодження системи оплати праці (як основного джерела доходу зайнятого населення) з диференціацією освітньо-кваліфікаційних категорій працюючих.

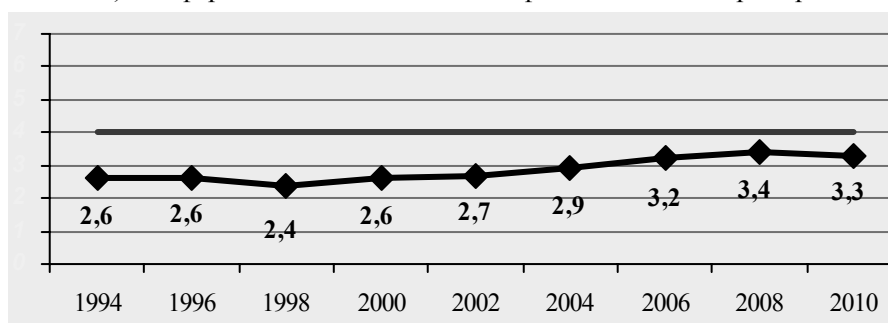

Рисунок 5 Динаміка індексу соціального статусу (середнє значення за 7-бальною шкалою, де 1 – найнижчий і 7 – найвищий статуси), 1994-2010 рр. (за самооцінками дорослого населення України, дані Інституту соціології НАН України, 2011р.)

Джерело: Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х томах. Том 2. таблиці і графіки / За ред. Є.І.Головахи, М.О.Шульги. – к.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С.69.

Наявна в Україні модель соціальної структури, яка відбита в уявленнях населення, на сьогоднішній день суттєво відрізняється від домінуючих суб'єктивно оцінених моделей соціальної структури усіх європейських країн сталого капіталізму (за виключенням Португалії й Греції) та переважної більшості постсоціалістичних європейських країн. В Україні сформувалась уявна структурна модель, яка не тільки не здатна сприяти людському розвитку, але й суттєво обмежує життєві шанси громадян. За оцінками населення, українському суспільству ще дуже далеко не тільки до соціал-демократичних моделей соціальної структури з домінуванням середніх прошарків населення, але й до ієрархічно зважених пірамідальних моделей, притаманних країнам неоліберального капіталізму.

Між тим, в очікуваннях бажаної моделі соціальної структури українське суспільство не відрізняється від інших суспільств світу (табл.3): переважна більшість українців мріє про суспільство з розвинутими середніми і верхніми шарами ієрархії соціальних можливостей. Прояв протиріччя між наявним і бажаним свідчить про глибоку деформацію соціальної структури в Україні, яка містить в собі сильну приховану конфліктність. Структурні розриви не забезпечують доступ більшості населення до необхідних ресурсів; дисфункціональність структури не забезпечує потреби самореалізації людини і відтворюється у високій соціальній та інституціональній недовірі громадян, у постійних конфліктах ціннісних орієнтацій і поведінки і, як наслідок, – в нездатності суспільства (у такому структурному й функціональному стані) до сталого розвитку.

Література: 1. International Social Survey Program ISSP 2009 "Social Inequality IV". – Електронний ресурс www.gesis.org/issp-modules-profiles/social-inequality/2009/ 2. The Pulse of Europe: 20 Years of the Fall of the Berlin Wall. Principal Findings. \ The Pew Global Attitudes Project. – The Pew Research Centre, – November 2, 2009. – Електронний ресурс: <http://www.slideshare.net/PewResearchCenter/pew-global-attitudes-public-opinion-two-decades-after-the-fall-of-the-berlin-wall> 3. Twenty Years Later: Confidence in Democracy and Capitalism Wanes in Former Soviet Union \ Pew Research Centre, 2011. – С.5. – Електронний ресурс: <http://www.pewglobal.org/files/2011/12/Pew-Global-Attitudes-Former-Soviet-Union-Report-FINAL-December-5-2011.pdf> 4. UNDP. Human Development Report 2011. – Електронний ресурс: <http://hdr.undp.org/en/statistics/> 5. Working for a World Free of Poverty \ The World Bank. – Електронний ресурс <http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI> 6. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х томах. Том 2. таблиці і графіки / За ред. Є. І. Головахи, М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011.

УДК 330.564.2:316.334.3](477)

ІНДЕКС ДОБРОБУТУ: АЛГОРИТМ КОНСТРУЮВАННЯ

Малиш Ліна Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент Національного університету "Києво-Могилянська академія"; старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

У статті викладено досвід вимірювання рівня добробуту населення України на основі масиву даних Дослідження соціальної ексклюзії (The Social Exclusion Survey 2009) описаний сконструйований авторкою індекс добробуту респондента, який включає дві субшкали: перша з них спрямована на визначення фінансової ситуації респондента, а друга дозволяє з'ясувати міру доступності йому різноманітних благ.

Ключові слова: нерівність, добробут, конструювання індексів.

В статье изложен опыт определения уровня благосостояния населения Украины на основе массива данных Исследования социальной эксклюзии (The Social Exclusion Survey 2009). Описывается сконструированный автором был индекс благосостояния респондента, включающий две субшкалы: первая из них направлена на определение финансовой ситуации респондента, а вторая позволяет выявить меру доступности для индивида разнообразных благ.

Ключевые слова: неравенство, благосостояние, конструирование индексов.

Paper presents experience of measuring well-being level of Ukrainians according The Social Exclusion Survey 2009 data. For realization of this objective well-being index, which encompasses two dimensions, was constructed. First dimension captures respondent's financial situation and second dimension assesses accessibility for respondent different material resources and services.

Keywords: inequality, well-being, index construction.

Побудова інтегральних показників позиції індивіда у соціальному просторі зазвичай не обходиться без використання інформації щодо його фінансової ситуації (прикладі побудови таких показників містяться у [1; 2]). Для її визначення соціологи використовують шерег показників, найбільш вживані серед яких — рівень доходу індивіда, рівень доходу на члена домогосподарства та витрати домогосподарства. Однак, валідність перелічених індикаторів матеріального становища для країн з розвинутою тіньовою економікою, до яких відноситься і Україна, є сумнівною. Так, за даними останніх соціологічних опитувань, 16% респондентів одержували заробітну платню "у конвертах", а ще 7% відмовилися надавати інформацію щодо наявності у них тіньових заробітків [3]¹. Тому вітчизняні науковці наголошують на необхідності обережної інтерпретації даних, отриманих за допомогою таких показників, передусім, через значну кількість відмов від відповіді на запитання щодо розміру доходу та їх невідповідний розподіл у представників різних соціо-демографічних категорій [4; 5].

Альтернативним способом визначення матеріального статусу респондента є оцінка ним рівня доходів домогосподарства. Вона може здійснюватися як за шкалою, де міститься перелік рівнів матеріального становища, як-от: дуже низьке, низьке, нижче середнього, середнє або вище [3, с.176], так і за шкалою, де наводиться детальніша характеристика стану домогосподарства, наприклад: нам не вистачає грошей навіть на їжу; нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко; нам вистачає грошей на їжу, одяг і ми можемо дещо відкласти, але цього не вистачає, щоб купувати дорогі речі (такі як холодильник або телевізор); ми можемо дозволити собі купити все, що захочемо [6, с.3].

Метою даної розвідки є опис алгоритму конструювання індексу, за допомогою якого було б можливим здійснити більш обґрунтоване методологічно ранжування індивідів за рівнем їхньої забезпеченості, та окреслення можливостей його використання у подальших емпіричних дослідженнях. Висновки, викладені у статті, базуються на даних Дослідження соціальної ексклюзії (The Social Exclusion Survey) 2009 року, здійсненого за репрезентативною для населення України у віці від 15 років вибіркою (польовий етап та підготовка масиву виконані компанією TNS Україна, N= 2700, похибка вибірки 1,9%).

© Малиш Л. О., 2012

¹ Наведені дані зібрані у березні 2012 року в межах всеукраїнського моніторингу ЦСМ/УІСД імені О.Яременка за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", N= 2007, похибка вибірки 1,31–2,18 %.

Позиція індивіда в ієрархії рівня добробуту визначалася як така, що обумовлюється двома групами показників: перша група стосується забезпеченості індивіда грошовими ресурсами, а друга — наявністю у нього можливості використовувати різноманітні матеріальні блага та послуги. Відповідно, індекс добробуту мав бути двовимірним і включати субшкали, які б дозволяли визначити фінансове становище індивіда та доступність для нього певних життєвих можливостей.

Опитувальник дослідження дозволив визначити такий початковий набір показників для побудови першої субшкали.

- Щомісячний дохід респондента, встановлений за відповіддю на питання: "Який Ваш особистий щомісячний дохід?", — з діапазонами значень: менше 700; 701-900; 901-1200; 1201-2000; більше за 2000 гривень; дохід відсутній. Відмітимо, що зазначена у шкалі вища межа доходу — 2000 гривень — є приблизно рівною середній місячній номінальній заробітній платні, яка на момент дослідження становила 1851 гривню [7]. Тобто, шкала достатньо добре диференціює респондентів з доходами нижче середнього, меншою мірою — тих, чий доходи вищі. З іншого боку, кількість відмов відповідей на питання — лише 5%, порівняно з 23,4% при відповіді на відкрите питання щодо рівня особистого доходу респондента у опитуванні ISSP 2009 [5; с.167]. При побудові субшкали до уваги не бралися кейси, де було вказано відсутність доходу у респондента. Частка даної категорії серед усіх опитаних становила 14%, її склали переважно ті, хто під час опитування навчався (40,4%), був безробітним (34,6%) та займався домашнім господарством (11,8%).

- Щомісячні витрати на одного члена домогосподарства були обраховані на основі інформації щодо витрат домогосподарства (відкрите питання, яке формулювалося як: "Скільки в цілому Ваше домогосподарство витратило грошей за минулий місяць?") та даних щодо кількості осіб у домогосподарстві. Для уможливлення побудови узагальнюючого показника фінансової ситуації респондента, значення змінної були розбиті на п'ять діапазонів: менше 283, [283-400), [400-500), [500-700), 700 та більше гривень. При цьому витрати на одну особу не перевищували 460 гривень у 50,1% опитаних, 1000 гривень — у 93,6 % респондентів. Кількість пропущених відповідей по даному запитанню становила 10,5%, ще 17% не знали розміру витрат домогосподарства. Остання категорія сформована тими, хто не живе один, модальний вік належних до неї осіб — 26 років. Так само, як і у попередньому випадку, кейси, де була пропущена інформація щодо розміру витрат, були вилучені з аналізу.

- Частка доходу респондента, що йде у сімейний бюджет (питання: "Яка частина Вашого доходу йде до бюджету домогосподарства?", де відповідями були: 100%; 75%; 50%; менше 50%). Разом частка тих, хто не має доходів та відмовився відповідати на запитання, склала 17,4%. Ці кейси, так само, як і раніше, до аналізу не долучалися.

При конструюванні відповідної субшкали перевірялася можливість включення до неї всіх трьох наведених вище показників. Однак, при застосуванні до змінних методу головних компонентів для категоріальних даних α Кронбаха досягнув лише 0,572, а вага останнього показника у одновимірному рішенні виявилася набагато меншою, аніж у двох перших. При побудові індексу на основі двох перших змінних α Кронбаха підвищилась до 0,667, одновимірне факторне рішення пояснювало 74,7% загальної дисперсії. Таким чином, субшкала "фінансовий стан респондента" базується на показниках рівня його особистого місячного доходу та витрат на одного члена його домогосподарства. До значень змінних не застосовувалася процедура квантифікації, позаяк коефіцієнти кореляції між висхідними та трансформованими значеннями змінних не відрізнялися ($r = 0,494$).

При конструюванні другої субшкали перевірялася можливість використання наступних індикаторів:

- Життєві можливості індивідів, перелік яких у опитувальнику включав 11 найменувань², за допомогою факторного аналізу (метод головних компонент, обертання методом Варімакс) було об'єднано у дві

² Запитання мало вигляд: "На картці знаходиться перелік того, що багато людей не може собі дозволити. Дайте, будь ласка, відповідь по кожному твердженню: наскільки часто Ваше домогосподарство могло за останні 12 місяців дозволити собі..."

1. Купівля продуктів для триразового харчування.
2. Регулярна оплата рахунків.
3. Підтримання необхідного тепла у оселі.
4. Купівля необхідного взуття та одягу, необхідних Вам чи Вашій сім'ї.
5. Купівля ліків, необхідних Вам чи Вашій сім'ї.
6. Регулярне проходження кожною дитиною Вашої сім'ї стоматологічного огляду.
7. Купівля шкільного приладдя/книг для кожної дитини Вашої сім'ї.
8. Зустрічі з друзями чи членами родини за вечерею/ випивкою — щонайменше раз на місяць.
9. Сплата щорічної відпустки, яка проводиться поза домівкою/ за кордоном.
10. Поїздки на сімейні урочистості/заходи.
11. Купівля книжок, відвідування театру або кіно".

Шкала відповідей 4-бальна, де 1 – ніколи, 2 – рідко, 3 – інколи, 4 – часто.

3 огляду на те, що не у всіх респондентів є діти, пункти 6 та 7 при подальшій побудові показників не використовувалися.

групи. Першу — "задоволення базових потреб" — складають купівля продуктів харчування, регулярна оплата рахунків, підтримання тепла в оселі, придбання взуття та одягу, купівля ліків. Даний фактор пояснює 30,5% загальної дисперсії, α Кронбаха для цих показників дорівнює 0,663. Друга група показників — "задоволення додаткових потреб" — це регулярні зустрічі з друзями, оплату відпустки, поїздки на сімейні урочистості, відвідування культурно-розважальних закладів. Цей фактор пояснює 23% загальної дисперсії, α Кронбаха для означених показників дорівнює 0,814. На основі виділених факторів було обраховано відповідні адитивні індекси, значення яких є середнім включених до них показників та варіюють у діапазоні від 1 до 4.

• Матеріальні ресурси, якими володіє індивід, зокрема, такі їх різновиди, як, по-перше, предмети побуту та активи, по-друге, зручності, наявні в оселі респондента. Визначення того, які предмети побуту є у домогосподарстві, здійснювалося з використанням списку з 22 найменувань, серед яких: телевізор, комп'ютер, Інтернет, мобільний телефон, супутникове/кабельне ТБ, автомобіль (не мотоцикл), пральна машина, морозильник/холодильник, стаціонарний телефон, радіоприймач, газова плита, електрична плита, генератор, електрична праска, металева піч за межами оселі, швейна машинка/в'язальна машина, кімнатний обігрівач (радіатор), керосинова лампа, мікрохвильова піч, ліжка для кожного члена родини, меблі у вітальні, пілосос³. З подальшого аналізу було вилучено дані щодо предметів, яких не потребували домогосподарства більше, ніж 30% опитаних (зокрема, комп'ютер, Інтернет, електрична плита, генератор, металева піч за межами оселі, швейна машинка/в'язальна машина, кімнатний обігрівач (радіатор), керосинова лампа, мікрохвильова піч), інші змінні було перекодовано у дихотомічні за шкалою присутні/відсутні у домогосподарстві. Надалі одержаний перелік було доповнено змінними, які фіксували наявність у респондента таких активів, як банківський рахунок, земельний наділ та власне житло⁴. До одержаного набору дихотомічних змінних було застосовано процедуру ієрархічного кластерного аналізу (метод найближчого сусіда, відстані між об'єктами визначалися за Жаккардом). Він показав, що на найпершому етапі об'єднуються змінні, які фіксують наявність у респондента телевізора, холодильника, ліжка, власного житла та праски, відстані між якими є мінімальними. Серед інших змінних подібних угруповань не спостерігається, вони долучаються до згаданого ядра пізніше і відстані між ними є більшими. Відповідно, на основі п'яти перших змінних було побудовано показник "володіння базовими ресурсами", який варіює у діапазоні від 1 до 5, де значення змінної відображає кількість базових ресурсів, наявних у респондента. Інші змінні увійшли до показника "володіння додатковими ресурсами", значення якого знаходяться у діапазоні від 0 до 11.

• Характеристики помешкання респондента, для окреслення яких застосовувалися питання щодо наявності у ньому таких зручностей, як водовідведення, туалет зі зливом у приміщенні, центральне або місцеве опалення, електропостачання, каналізація, централізоване газопостачання. Узагальнена характеристика житла респондента здійснювалася за допомогою шестиступенної шкали, яка відображає, яка кількість зручностей з переліку є у ньому.

Алгоритм перевірки можливості побудови субшкали на цих показниках аналогічний описаному вище. За допомогою факторного аналізу (метод головних компонентів, обертання методом Варімакс) була з'ясована адекватність розгляду перелічених змінних в якості ефект-індикаторів однієї латентної змінної. Оскільки одержане однофакторне рішення пояснювало малу частку дисперсії показника "характеристики житла", а змінна "володіння базовими ресурсами" навантажувала окремий фактор, до фінальної версії субшкали було включено показники "задоволення базових потреб", "задоволення додаткових потреб", "володіння додатковими ресурсами". Наведене однофакторне рішення пояснювало 59,2% загальної дисперсії, навантаження перелічених змінних варіювали у діапазоні від 0,759 до 0,779.

³ Запитання мало вигляд: "Зараз я називатиму речі, які можуть знаходитись у оселі. Чи могли б Ви відповісти по кожному предмету наступним чином: він є у Вас в оселі; у Вас в оселі його немає, оскільки Ви не можете собі цього дозволити; у Вас в оселі немає цього предмету, оскільки він Вам не потрібен?"

⁴ Запитання мали вигляд: "Чи є у Вас банківський рахунок (кредитна картка/ внесок), зареєстрований на Ваше ім'я?"; "Чи є у Вашого домогосподарства власні земельні наділи?" з дихотомічною шкалою відповідей так/ні.

Питання щодо наявності житла було сформульовано: "Яке з визначень найкраще відповідає для опису Вашого житла?"

1. Власне житло (без іпотеки)
2. Власне житло (іпотека)
3. Наймане житло — субсидується державою чи муніципалітетом
4. Наймане житло (сплачую за аренду приватному підприємству)
5. Житло надається без орендної плати".

На основі інформації, одержану за допомогою останнього запитання, було створено нову змінну: "Наявність власного житла", де варіанти 1 та 2 відповідали відповіді "так", а всі інші — "ні".

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

При застосуванні факторного аналізу (метод головних компонентів, обертання методом Варімакс) до показників, включених до обох субшкал, двофакторне рішення пояснило 66,6% загальної дисперсії, виділені фактори за змістом відповідають описаним субшкалам.

Наступним етапом конструювання індексу добробуту респондента є перевірка відповідності вимірювальної моделі емпіричним даним, здійснена засобами конфірмаційного факторного аналізу⁵.

Загалом, при специфікації вимірюваної моделі було використано наступні показники:

1. ФС — фінансова ситуація, латентна змінна, яка базується на спостережуваних змінних:

- ДР — дохід респондента;
- ВЧД — витрати на одного члена домогосподарства.

2. ДБ — доступність благ, латентна змінна, яка базується на спостережуваних змінних:

- ЗБП — забезпечення базових потреб;
- ЗДП — забезпечення додаткових потреб;
- ВДР — володіння додатковими ресурсами.

3. $e_1 - e_5$ — залишки моделі.

Шкали всіх п'ятьох спостережуваних змінних мають прямий ключ. Описові статистики спостережуваних показників, вжитих при побудові моделі, подано у таблиці 1.

Таблиця 1.

Описові статистики показників моделі

Показник	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє	Стандартне відхилення
ДР	1	5	2,82	1,4
ВЧД	1	5	2,93	1,42
ЗБП	1	4	3,44	0,48
ЗДП	1	4	2,08	0,72
ВДР	0	11	7,41	1,91

При проведенні конфірмаційного факторного аналізу були використані лише ті кейси, де містилася інформація по всіх показниках, включених до моделі. Дана стратегія була обрана з огляду на невідповідний розподіл пропущених значень змінних. Оскільки найвища відповідність вимірювальної моделі емпіричним даним та її внутрішня несуперечливість були досягнуті після вилучення з моделі змінної ВДР, надалі описуються параметри саме такої моделі. Вони подані на рисунку 1, значення шляхових коефіцієнтів стандартизовані (всі коефіцієнти значимі на рівні $p < 0,001$), опосередковані ефекти включених до моделі змінних відсутні.

Курсивом виділені значення залишків.

Обведені $\square$ та виділені жирним шрифтом стандартизовані шляхові коефіцієнти моделі.

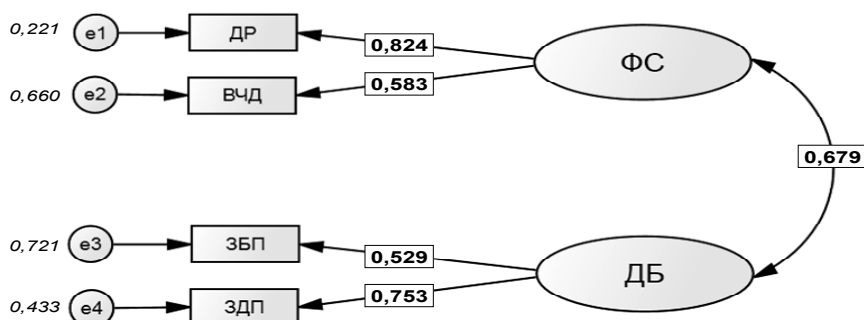

Рисунок 1. Індекс добробуту, вимірювальна модель

⁵ Обчислення здійснювалися у Amos Graphics.

Одержана рекурсивна модель значимо не відрізняється від емпіричних даних (значимість відмінностей перевірено з застосуванням критерію χ^2 , де $\chi^2=2,845$; $p=0,092$; $df= 1$). Інші показники якості моделі також свідчать про її добру відповідність даним: ratio (χ^2/ df) = 2,845; RMSEA (Root Mean Square Error of Approximation) = 0,034; CFI (Comparative Fit Index) = 0,998.

Таким чином, структурними елементами двовимірного індексу добробуту є фінансова ситуація респондента та доступність для нього різноманітних благ. При цьому, перший показник більшою мірою навантажується доходом самого респондента, а другий — можливістю задоволення ним додаткових потреб.

Значення індексу добробуту були обраховані як бали по окремих показниках, зважені на відповідний факторний бал. Описові статистики індексу та його субшкал подані у таблиці 2.

Таблиця 2.

Описові статистики індексу добробуту та його субшкал

Показник	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє	Стандартне відхилення
ІД	3,22	12,16	7,44	2,1
ФС	1,41	7,04	4,06	1,71
ДБ	1,28	5,13	3,39	0,68

Перевірка валідності індексу добробуту здійснювалася за допомогою співставлення одержаних даних з оцінкою рівня добробуту домогосподарства інтерв'юером. Він на основі характеристик оселі респондента відносив його до однієї з категорій: еліта, вищий прошарок середнього класу, нижчий прошарок середнього класу, бідні люди, злидні. Опис страт у опитувальнику мав наступний вигляд:

"Еліта — враження розкошів, на вигляд більша частина меблів та одягу високої якості; все свідчить про високий рівень життя; дорогі твори мистецтва.

Вищий прошарок середнього класу — деякі речі на вигляд дорогі, деякі ні; декілька предметів високої якості; ремонт не робився декілька років; предмети мистецтва.

Нижчий прошарок середнього класу — переважно чергування дешевих речей з дорогими — як, наприклад, великий холодильник або телевізор; щось має вигляд відремонтованого, десь ремонт не робився більше 5 років; предмети мистецтва дешеві або відсутні.

Бідні люди — дуже дешеві меблі та одяг, більша частина необхідної побутової техніки присутня, але щось може бути несправним; кухонне приладдя може бути геть застарілим; предмети мистецтва дуже дешеві або відсутні.

Злидні — дуже бідно; дуже дешевий одяг та старі меблі і побутова техніка; як правило, предмети мистецтва відсутні".

Працюючи за наведеною у опитувальнику схемою, інтерв'юери не змогли класифікувати зовсім незначну кількість респондентів — 0,6%. Більшість опитаних було віднесено до нижчого середнього класу (59,1%), друга за чисельністю категорія — бідні (21,9%), представників вищого середнього класу було налічено 14,3%, тоді як на вищій та нижчій сходинках соціальної драбини опинилися, відповідно, 0,7% та 3,4% респондентів.

Визначаючи значимість розбіжностей середніх значень індексу добробуту та його окремих субшкал для представників виділених інтерв'юерами категорій (порівняння здійснено засобами одномірного дисперсійного аналізу, відмінності значимі на рівні $p=0,05$), було з'ясовано, що індекс добробуту дозволяє достатньо добре розрізнити представників різних страт: незначущими виявилися відмінності лише між особами, належними до еліт та вищого середнього класу. Аналогічні закономірності були зафіксовані і при порівнянні середніх значень показника доступності благ. Диференціюючі властивості показника фінансової ситуації виявилися дещо гіршими: його середні значення не мали статистично значимих відмінностей у представників еліт та вищого і нижчого середнього класів, також рівень значущості відмінностей середніх для бідних та злиднених становив $p=0,046$. Значення середніх всіх трьох показників для представників різних страт наведено у таблиці 3.

Таблиця 3.

Середні значення індексу добробуту та показників фінансової ситуації та доступності благ для представників різних страт⁶

Страта	ІД	ФС	ДБ
Еліта	9,55 (2,27)	5,43 (1,8)	3,86 (0,78)
Вищий середній клас	8,64 (1,94)	4,83 (1,64)	3,8 (0,66)
Нижчий середній клас	7,71 (2,0)	4,29 (1,68)	3,45 (0,62)
Бідні люди	6,32 (1,77)	3,3 (1,47)	3,02 (0,61)
Злидні	5,52 (1,59)	2,67 (1,24)	2,75 (0,55)

Загалом, побудований індекс дозволяє здійснювати ранжування індивідів за рівнем добробуту. Певну незручність при його використанні створює значна частка осіб, щодо окремих аспектів фінансового стану яких інформація відсутня (індивід не має доходу, не знає про розмір витрат домогосподарства, не бажає повідомляти інформацію про свої доходи чи витрати тощо) — таких у даному дослідженні виявилось 36,9%. В результаті, було можливим обрахувати значення індексу добробуту лише для 57,7% опитаних. Водночас, частка кейсів, де не вистачало інформації відносно доступності для респондента різноманітних благ, є значно меншою, ніж для показника фінансового стану — лише 11,4%. З огляду на існування достатньо щільного зв'язку між обома показниками, є можливим вживання у дослідженнях лише другої субшкали індексу.

На завершення викладу основних дослідницьких результатів зробимо наступні *висновки*.

1. Визначення загального рівня добробуту індивіда як такого, що базується на двох групах вимірів — фінансовій ситуації індивіда та доступності для нього різних благ та послуг — є цілком адекватним для подальшого використання у соціологічних дослідженнях.

2. Валідність одержаного показника для з'ясування позиції індивіда у просторі майнових нерівностей підтверджується відповідністю даних, одержаних за його допомогою, ранжуванню на основі визначення соціальної позиції індивіда інтерв'юером.

3. Загалом, обидві субшкали індексу добробуту дозволяють стратифікувати індивідів за його рівнем, однак, показник доступності індивідові благ має кращу здатність здійснення диференціювання, аніж показник його фінансової ситуації. Також до переваг другої субшкали відноситься менша кількість кейсів з неповною інформацією по її окремих індикаторах.

4. Формулювання пунктів показника доступності для індивіда різноманітних благ у їхній теперішній редакції можуть виступати в якості фундамента для його подальшого вдосконалення, зокрема, через підбір нових індикаторів життєвих шансів та можливостей індивідів.

5. Потрібні подальші емпіричні розвідки для визначення базового переліку предметів та активів, наявних у індивіда, на основі якого можна було здійснити визначення рівня його загального добробуту.

6. Підсумовуючи, відзначимо, що сконструйований індекс може як використовуватися у дослідженнях у його теперішньому вигляді, так і бути підґрунтям для подальших наукових пошуків у напрямку розробки показників для визначення матеріального статусу індивіда.

Література: 1. Ковалиско Н. Социальная стратификация: теоретические и методологические основания исследования на региональном уровне / Наталия Ковалиско // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — №3. — С.137-152. 2. Кон М. Л. Клас, стратифікація та психічна діяльність / Мелвін Л. Кон, Керрі Шоемба // Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л.Кона і його співпрацівників [пер. з англ. за наук. ред. В. Є. Хмелька]. — К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. — С. 203-234. 3. Балакірева О.М. Соціально-економічне самопочуття населення України: березень 2012 р / О. М. Балакірева, Ю. В. Серета // Український соціум. — 2012. — № 2(41). — С.172- 192. 4. Іващенко О. Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні: соціологічні дослідження / Ольга Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. - №4. — С.29-55. 5. Малиш Л. О. Досвід соціологічної інтерпретації даних про нерівність у доходах / Л.О.Малиш // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". — Вип. 941. —2011. — С. 166-171. 6. Відчуття наслідків економічної кризи населенням України. Динаміка бідності в Україні, 1994-2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/leveloflife.html> 7. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

⁶ У дужках наведено значення стандартного відхилення.

УДК 316.4.064

УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ ЮГА УКРАИНЫ В МНЕНИЯХ И ОЦЕНКАХ (ПО МАТЕРИАЛАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

Князева Елена Владимировна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И.И.Мечникова

В статье анализируются данные опроса по проблемам уровня жизни населения Южно-Украинского региона, проведенного в июне 2011 года Центром региональных исследований и стратегий (г. Одесса) под руководством автора. Масштаб исследования позволил осуществить сравнительный анализ показателей уровня жизни населения в четырех крупных южных областях Украины: Одесской, Николаевской, Херсонской и АР Крым. Предложены теоретические подходы и методологические процедуры, которые целесообразно использовать при анализе уровня жизни населения.

Ключевые слова: уровень жизни, качество жизни, удовлетворенность жизнью, индекс удовлетворенности жизнью, социальное благополучие, социальное самочувствие, счастье.

У статті аналізуються дані опитування з проблем рівня життя населення Південно-Українського регіону, проведеного в червні 2011 року Центром регіональних досліджень і стратегій (м. Одеса) під керівництвом автора. Масштаб дослідження дозволив здійснити порівняльний аналіз показників рівня життя населення в чотирьох великих південних областях України: Одеській, Миколаївській, Херсонській і АР Крим. Запропоновано теоретичні і методологічні підходи та методичні процедури, які доцільно застосовувати в аналізі рівня життя.

Ключові слова: рівень життя, якість життя, задоволеність життям, індекс задоволеності життям, соціальне благополуччя, соціальне самопочуття, щастя.

In article data of poll on problems of research of a standard of living of the population of the Southern Ukrainian region carried out in June, 2011 the Center of regional researches and strategy (Odessa) under the guide of the author are analyzed. The scale of research allowed to carry out the comparative analysis of indicators of a standard of living of the population in four large southern regions of Ukraine: Odessa, Nikolaevsk, Kherson and AR Crimea. Theoretical approaches and methodological procedures which are relevant to the analysis of contemporary standard of living are offered.

Keywords: standard of living, quality of life, satisfaction life, satisfaction index life, social wellbeing, social well-being, happiness.

В условиях глубинных социальных преобразований, связанных с построением нового общества, декларирующего переход от тоталитарных принципов общественной организации к демократическим и сопровождающихся глубоким системным кризисом, происходит трансформация экономических, политических и национально-государственных устоев. Эти глобальные социальные преобразования вызывают существенные изменения образа жизни и психологии людей, столкнувшихся с новой для себя действительностью, непривычными социальными процессами и явлениями. Движение украинского социума к социальным стандартам развитых стран должно было способствовать росту уровня жизни людей, однако жизнь показала, что большая свобода обернулась и большими трудностями. Особенности восприятия мира и своей жизни – проблема, имеющая сегодня острую актуальность, на регулярной основе анализируется социологами Одесского национального университета им. И.И.Мечникова.

В данной статье представлены результаты социологического исследования уровня жизни и социально-экономических настроений населения Южных регионов Украины. Актуализировало проблему исследования то обстоятельство, что а последнее время проблема выбора наиболее предпочтительной формы государственного устройства страны стала объектом как политических спекуляций, так и мифотворчества и откровенной демагогии. Лидеры разных политических элит с трибун разного уровня уверенно провозглашают "народ Украины хочет жить в ...", а дальше, в зависимости от политических симпатий и вкусов, демонстрируется желаемая для всех идеальная модель жизни. А каково же реальное, а не сконструированное профессиональными идеологами восприятие народом своей жизни? Каковы

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

действительные социально-экономические ориентации и настроения населения? С целью получить адекватные ответы на эти и другие вопросы и было проведено данное исследование.

В июне 2011 года Центром региональных исследований и стратегий (г. Одесса) было проведено социологическое исследование методом личного интервью по месту жительства респондентов. Генеральную совокупность составляло взрослое население Одесской, Николаевской и Херсонской областей, а также АР Крым. Объем выборки – 2500 чел. Выборочная совокупность по контролируемым социальным характеристикам (полу, возрасту, образованию, месту жительства) представляет собой достаточно точную модель взрослого населения указанных областей и АР Крым. Средняя ошибка выборки по контрольным квотным характеристикам не превышает 3 %. Выборка многоступенчатая. 1 ступень: выборка гнездовая пропорциональная. Основа выборки – расселение населения областей и АР Крым. Критерий выделения гнезд – административно-территориальное деление областей в границах избирательных округов: Одесская область – 831 чел. (33,3%), Николаевская область – 430 чел. (17,2%), Херсонская область – 403 чел. (16,1%), АР Крым и г. Севастополь – 836 чел. (33,9%). 2 ступень: единица отбора – район жительства. Население районов городских областных центров Одессы, Николаева, Херсона, Симферополя и Севастополя, городов областного подчинения, городов районного подчинения, пгт (32 н.п.) и сел (48 сел) пропорционально представлены в выделенных гнездах. Всего 95 населенных пунктов. Соотношение городского (в том числе и пгт) и сельского населения в выборке составило: 66,5% и 33,5%. 3 ступень: единица отбора – место жительства – улица. Основа отбора – список улиц, расположенных в границах избирательного участка. Процедура отбора – простой случайный отбор по алфавиту. 4 ступень: единица отбора – жилище. Основа отбора – дома, расположенные на улице. Отбор жилищ осуществлялся последовательно по тому порядку, как они указаны в маршруте. 5 ступень. Единица отбора – респондент. Выборка квотная, квоты определяются по полу и возрасту.

Репрезентативность проведенного исследования подтверждают данные, приведенные в таблице 1.

Расчет средней ошибки выборки по контрольным переменным¹

Таблица 1.1.

Распределение респондентов и населения по административным территориям

Административная территория	Респонденты (от 18 лет и старше, %)	Население (от 18 лет и старше, %)*	D (%)
АР Крым+Севастополь	33,43	33,0	0,43
Одесская область	33,27	33,5	0,23
Николаевская область	17,17	17,3	0,13
Херсонская область	16,13	16,2	0,07
Средняя ошибка выборки D			0,22

Таблица 1.2.

Распределение респондентов и населения Юга по полу

Пол	Респонденты, %	Население, %	D (%)
Мужчины	44,9	45,03	0,13
Женщины	55,1	54,96	0,14
Средняя ошибка выборки D			0,13

Таблица 1.3.

Распределение респондентов и населения Юга по возрасту

Возраст	Респонденты, %	Население, %	(%)
18-29 лет	23,4	23,09	0,31
30-49 лет	34,6	34,77	0,17
50 +	42,0	42,14	0,14
Средняя ошибка выборки D			0,21

Таблица 1.4.

Распределение респондентов и населения Юга по району жительства

Район жительства	Респонденты, %	Население, %	D (%)
Города и пгт	66,5	66,4	0,1
Села	33,5	33,6	0,1
Средняя ошибка выборки D			0,1

¹ Державний комітет статистики України. Статистичний збірник. – Київ. – 2010.

Исследование предполагало определение индекса жизненной удовлетворенности — показатель, отражающий общую адаптированность, приспособленность человека к жизни.

Прежде чем перейти к анализу результатов исследования, рассмотрим некоторые теоретические положения, которые, как нам кажется, целесообразно использовать при анализе уровня жизни населения. Если под благосостоянием понимается обеспеченность населения необходимыми материальными и духовными благами (предметами, услугами, условиями), удовлетворяющими определенные человеческие потребности, то степень этой обеспеченности обычно обозначается понятием "уровень жизни" [1, с. 88]. В социологической науке уровень жизни населения характеризуется системой количественных и качественных показателей: объемом реальных доходов на душу населения, уровнем и структурой потребления продовольственных, непродовольственных товаров и услуг, уровнем и динамикой цен на основные предметы потребления и т. п., а также рядом неденежных факторов. Более широким понятием, чем уровень жизни является понятие *качество жизни*. Для характеристики качества жизни используются не только объективные показатели (уровень доходов, позволяющих обеспечить достойный уровень жизни, качество медицинской помощи, жилищные условия, уровень безопасности, доступность культурных учреждений), но и такие субъективные показатели, как *удовлетворенность жизнью* и *уверенность в завтрашнем дне*. Опросы населения наглядно доказывают, что значительное количество людей в оценке уровня жизни учитывают такой фактор, как степень удовлетворенности собственной жизнью. Удовлетворенность или неудовлетворенность жизнью определяет многие поступки людей, виды их деятельности и поведения: бытового, экономического, политического. Эти переживания выступают значимым фактором состояния общественного сознания, групповых настроений, ожиданий, отношений в обществе. Непосредственное влияние удовлетворенность жизнью оказывает на настроение, психическое состояние, психологическую устойчивость личности. Значение этого важного феномена достаточно хорошо осознано и в обыденном сознании, и в науке. Употребляя термин "удовлетворенности жизнью", мы говорим об оценке и отношении индивидов к своей жизни.

Особенностью феномена "удовлетворенность жизнью" является его неопределенность в предмете оценки - в том, что именно удовлетворяет или не удовлетворяет отвечающего. Предмет оценки очень часто от внимания исследователей ускользает. Но, в зависимости от того, что именно респондент принимает в расчет: внешние обстоятельства жизни (лишь в некоторой степени изменяемые его усилиями) или оценивает свои решения, действия и поступки, собственную успешность, существенно зависит сама оценка. Несмотря на эту неопределенность, отказаться от этого термина или полностью заменить его другим не представляется возможным, поскольку он занимает свое заметное место в менталитете и отдельной личности, и общества в целом.

В современной социологии, как правило, "удовлетворенность жизнью" рассматривается как часть более широкого понятия "*субъективное благополучие*" или занимает особое место среди индикаторов "*социального самочувствия*" и "*социальных настроений*" [2]. Родственными понятиями, используемыми в научной литературе для характеристики субъективного благополучия, кроме "удовлетворенности жизнью", являются "оптимизм", "счастье".

В подходе к трактовке субъективного благополучия одной из центральной является концепция счастья и удовлетворенности жизнью, разработанная Э. Динером [3]. Согласно Э. Динеру, субъективное благополучие, состоит из трёх основных компонентов: удовлетворение, приятные эмоции и неприятные эмоции. Все эти три компонента вместе формируют единый показатель субъективного благополучия. Как отмечает автор, речь идёт об интеллектуальной оценке удовлетворённости различными сферами своей жизни и эмоциональной стороне: наличие плохого или хорошего настроения [3, с. 198]. Э. Динер считает, что большинство людей так или иначе оценивают то, что с ними случается в терминах "хорошо - плохо", и такая интеллектуальная оценка всегда имеет под собой соответственно окрашенную эмоцию. Субъективное благополучие должно демонстрировать, насколько один человек счастливее другого, то есть автор уравнивает субъективное благополучие с переживанием счастья [3, с. 201]

Таким образом, субъективное благополучие (или неблагополучие) конкретного человека складывается из частных оценок различных сторон жизни человека. Можно утверждать, что человек имеет высокий уровень субъективного благополучия, если в большинстве случаев он испытывает удовлетворение от жизни, и только в отдельных ситуациях он переживает неприятные чувства. То есть, чем выше уровень удовлетворенности жизнью, тем выше уровень субъективного благополучия.

Современные исследователи часто используют удовлетворенность жизнью как интегральный показатель оценки внешней стороны жизни людей (удовлетворенность положением в социальной структуре, материальным положением и другими факторами достижений) [4, с. 190]. В целом, отмечается, что оценка удовлетворенности жизнью аддитивна и состоит из суммы взвешенных оценок различных аспектов существования, самым сильным среди которых является материальное положение

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

респондента [5, с. 64]. Однако полностью объяснить причины низкой или высокой удовлетворенности жизнью, найти комплексное объяснение этого феномена пока не удастся.

Сегодня одним из трендовых направлений социологических исследований является изучение роли и значения различных аспектов жизнедеятельности людей, а также проблемы измерения удовлетворенности населения своей жизнью. Следует отметить, что указанная проблема является центральной в межстрановых сравнительных исследованиях, которые регулярно проводятся с 90-х годов XX века. Такие исследования дают возможность расширить анализ удовлетворенности жизнью географически и включить, кроме развитых индустриальных западных стран, и другие, находящиеся на разных этапах развития [6, с. 192].

Итак, под удовлетворенностью жизнью мы будем понимать показатель, отражающий достаточно устойчивое отношение человека к жизни в целом, характеризующий субъективную сторону данного отношения. Исходя из такого подхода, именно удовлетворенность жизнью в целом в наибольшей степени зависит от социетальных условий и изменений в политической, экономической и социальной сфере, а анализ удовлетворенности жизнью помогает оценить влияние этих изменений на жизнь людей. При наличии внешних, объективных показателей достижений человека, того, насколько продуктивно он функционирует — высокой зарплаты, успешной карьеры, признания окружающих, удовлетворенность жизнью — важнейший субъективный показатель успешности человека. По мнению американского исследователя М. Аргайла, удовлетворенность — когнитивная составляющая счастья [7]. Это рефлексивная оценка того, насколько все было и остается благополучным. Ощущение удовлетворенности жизнью рассматривается нами как результат соответствия достижений ожиданиям. В связи с этим удовлетворенность населения своей жизнью является еще и важным показателем здоровья экономики, который прямо отражается на экономическом росте. Отметим также, что в наших исследованиях использовалась упрощенная схема опроса: уровень удовлетворенности жизнью в целом определялся без дробления на отдельные факторы с их последующим суммированием. Для осуществления сравнительного анализа исследуемого феномена использовался индекс, рассчитанный в интервале от +100 до -100 (+100 – все удовлетворены, -100 – все не удовлетворены). Для статистического анализа взаимосвязей был использован коэффициент линейной корреляции Пирсона.

Согласно данным проведенного исследования, для Юга Украины в настоящее время характерна поляризация людей по оценке удовлетворенности своей жизнью. На момент опроса значительное число респондентов оказались неудовлетворенными своей жизнью (48%), напротив – число удовлетворенных составило 46% (индекс удовлетворенности жизнью по всему массиву равен - 1,2). Самый низкий индекс удовлетворенности жизнью в Херсонской области (- 13). Превышение числа неудовлетворенных своей жизнью над числом удовлетворенных (хотя и незначительное) свидетельствует о преобладании пессимистических и неустойчивых настроений среди населения юга Украины. Неудовлетворенные жизнью люди в сложных жизненных ситуациях обвиняют и враждебно относятся по отношению к другим, часто используют стратегию самоизоляции в собственном поведении. Все эти факторы являются, безусловно, деструктивными и не способствуют проведению эффективных преобразований и выходу страны из кризиса.

Таблица 2.

Уровень удовлетворенности жизнью в целом? в %, N=2500 чел.

	Одесская обл., N=831	Николаевская обл., N=430	Херсонская обл., N=403	АР Крым N=836	ЮГ В целом
Пожалуй, не удовлетворен	46,9	44,7	59,0	45,6	48,0
Скорее удовлетворен, чем нет	47,5	48,7	32,3	48,5	45,6
Затрудняюсь ответить	5,6	6,6	8,8	5,9	6,4
Индекс удовлетворенности жизнью (баланс +/- , взвешенный),%	-3	-1,9	-13	-1,5	-1,2

Следует отметить, что удовлетворенность жизнью, уверенность в завтрашнем дне и ориентации на эмиграцию отнесены к числу основных интегральных показателей социальной напряженности [1, с. 150-151]. Во всех случаях индексы таких показателей как удовлетворенность жизнью и уверенность в завтрашнем дне принимают отрицательное (хотя и не критическое значение), что может свидетельствовать о наличии социальной напряженности в Южных регионах Украины. Согласно данным исследования, намерения эмигрировать тесно связаны с общей системой взглядов, оценок, мнений. Имеет место связь между ориентацией на отъезд и удовлетворенностью жизнью, уверенностью в завтрашнем дне. Ориентированные на эмиграцию настроены более пессимистично. Как видно из таблицы 3, количество желающих эмигрировать из Херсонской области (где ситуация наименее благоприятная по всем показателям) заметно превосходит этот показатель по другим областям.

Таблиця 3.

Ответы респондентов на вопрос: "Хотели бы Вы выехать из населенного пункта, где Вы живете?" (в %, N=2500 чел.)

	Одесская обл., N=831	Николаевская обл., N=430	Херсонская обл., N=403	АР Крым N=836	Юг в целом
Да, хотел бы	19,2	23,0	26,6	22,4	22,1
Нет	76,1	68,1	62,4	72,3	71,2
Затрудняюсь ответить	4,7	8,9	10,9	5,3	6,7

Заметно снижается уровень восприятия жизни по мере ухудшения материального состояния. Это самый значимый фактор для оценки уровня удовлетворенности жизнью.

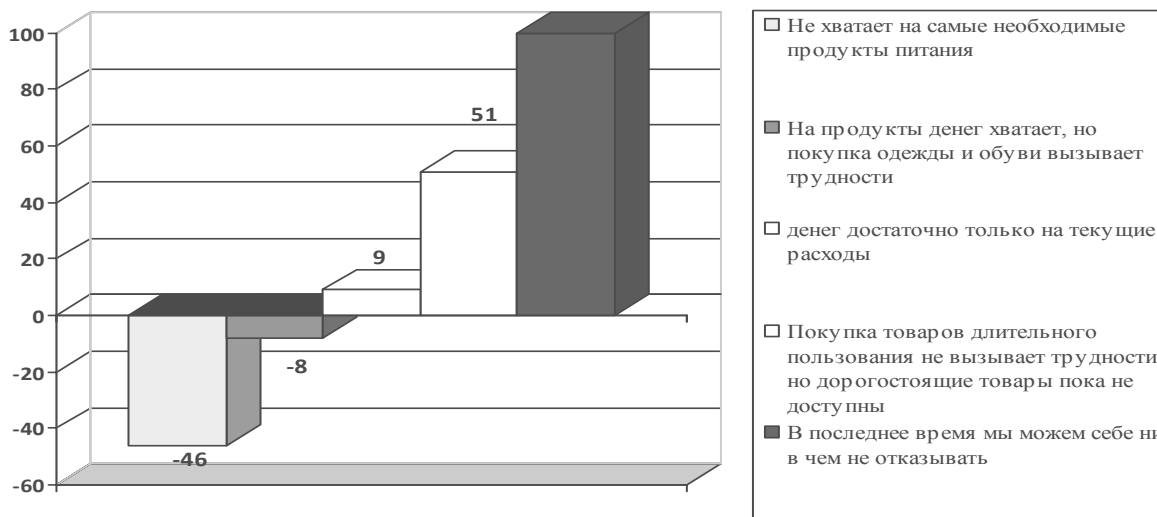

Рисунок 1. Индекс удовлетворенности жизнью в зависимости от материального положения семьи (баланс +/- , взвешенный),%

Данные исследования 2011 года подтверждают, что существует достаточно сильная линейная зависимость между оценкой материального положения и удовлетворенностью жизнью в целом, что является вполне естественным (коэффициент корреляции 0,28). Следует отметить, что различия в удовлетворенности своей жизнью между самыми бедными и самыми богатыми значительны. Если среди самых бедных, т.е. тех, кому "не хватает денег на самые необходимые продукты питания", доля неудовлетворенных жизнью составляет 71%, то среди людей со средним достатком их уже 42%, а среди богатых, т.е. тех, кто "практически ни в чем себе не отказывает", таких и вовсе не оказалось, т.е. практически все довольные своим материальным положением оказываются довольны жизнью.

В целом же опрошенные более чем сдержанно оценили свои материальные возможности. Средняя оценка по обследуемому региону составила 2,42 балла. Это означает, что практически половина населения Юга Украины – это люди, которым денег хватает на покупку еды, одежды, обуви, уплату коммунальных услуг, но приобретение сложной бытовой техники или мебели создает для них серьезные проблемы.

Таблиця 4.

Субъективная оценка уровня жизни населения Юга Украины (распределение ответов на вопрос: " Каково материальное положение Вашей семьи?", в %, N=2500 чел.

	Одесская обл., N=831	Николаевская обл., N=430	Херсонская обл., N=403	АР Крым, N=836	ЮГ в целом
Не хватает даже на самые необходимые продукты питания	12,0	8,6	9,4	19,3	13,4
На еду, в основном, денег хватает, но покупка одежды или обуви создает для нас серьезные трудности	38,0	48,0	40,7	33,9	38,8

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

На текущие расходы денег достаточно. Но для покупки дорогих товаров длительного пользования (холодильника, телевизора и т.п.), наших сбережений не хватает	43,3	38,2	43,7	40,4	41,5
Покупка товаров длительного пользования не вызывает у нас трудностей. Однако, приобретение новой автомашины, квартиры, дорогостоящая туристическая поездка нам пока не доступны	6,8	4,9	6,2	6,1	6,1
В настоящее время мы можем практически ни в чем себе не отказывать	0,0	0,2	0,0	0,3	0,2
Индекс материального положения семьи (средняя оценка)	2,45	2,40	2,46	2,36	2,42

Оценка жизни. В ходе опроса опрашиваемым предлагалось самим оценить свой уровень жизни. Большинство уровень жизни оценивается как посредственный: "жить трудно, но можно терпеть" (индекс самооценки жизни по Югу Украины в целом = -42). Лишь 14% жителей Южно-Украинского региона отметили, что дела у них идут "в общем неплохо". Причем наиболее благоприятная ситуация в АР Крым, где практически каждый пятый опрошенный позитивно оценивает свою нынешнюю жизнь. Здесь следует уточнить, что скорее на такую высокую позитивную оценку мог повлиять так называемый "сезонный фактор", поскольку опрос проводился в разгар туристического сезона. Поэтому, видимо, и настроение, и оценки крымчан заметно отличаются от жителей других областей в сторону позитива. Напротив, оценки уровня жизни населения Одесской области находятся в диапазоне от плохих показателей к посредственным: среди них больший удельный вес лиц, которые оценивали свой уровень жизни как "жить трудно, но можно терпеть". Самый низкий уровень благосостояния населения в Николаевской и Херсонской областях, здесь больший удельный вес опрошенных, которые уже не могут терпеть свое бедственное положение (индекс СУЖ соответственно: -50 и -52).

Таблица 5.

Субъективная оценка жизни (распределение ответов на вопрос: "Как Вы оцениваете свою нынешнюю жизнь"?)* в %, N= 2500 чел.

	Одесская обл., N=831	Николаевская обл., N=430	Херсонская обл., N=403	АР Крым N=836	ЮГ в целом
Дела, в общем, идут неплохо	9,8	11,3	8,0	22,8	14,0
Жить трудно, но можно терпеть	54,5	49,3	51,2	48,5	51,1
Терпеть наше бедственное положение уже невозможно	30,6	36,4	34,6	24,3	30,1
Затрудняюсь ответить	5,2	3,1	6,2	4,4	4,7
Индекс самооценки уровня жизни (СУЖ) (баланс +/- , взвешенный),%	-48	-50	-52	-26	-42

* В данной таблице и в следующих разница показателей (по строке) значима тогда, когда она более 4%.

Ожидание изменений в жизни. Оценки собственной жизни тесно коррелируют с ожиданиями изменений к лучшему в личной жизни (коэффициент корреляции 0.39). Как видно из Таблицы 6, респонденты в основном не видят перспектив улучшения ситуации. С нашей точки зрения, именно отсутствие перспектив и определяет общее настроение населения Южно-Украинского региона. Следует подчеркнуть, что число людей, которые пессимистично оценивающих перспективны изменений в личной жизни, существенно больше, чем оптимистов. Особенно пессимистично настроены жители Херсонской области (индекс КПОУЖ = -32, что существенно ниже, чем в других областях).

Таблица 6.

Распределение ответов на вопрос: "Ожидаете ли Вы изменений в жизни к лучшему (в %, N=2500 чел.)"

	Одесская обл., N=831	Николаевская обл., N=430	Херсонская обл., N=403	АР Крым N=836	ЮГ в целом
Нет, в обозримом будущем улучшений не жду	29,8	32,1	31,3	31,8	31,1
Да, но не скоро	23,1	29,0	35,6	26,6	27,3
Да, лет через п'ять	15,3	10,3	11,9	10,6	12,3

Да, в ближайшие год-два	19,2	21,8	11,2	23,3	19,7
Затрудняюсь ответить	12,6	6,8	10,0	7,7	9,5
Индекс краткосрочных прогнозных оценок уровня жизни (КПОУЖ) (баланс +/-, взвешенный),%	-14	-20	-32	-17	-19

Уверенность в завтрашнем дне. Исследование общественного мнения населения Юга Украины зафиксировало преобладание пессимистических взглядов на будущее. Большинство населения (70%) не чувствуют уверенность в завтрашнем дне, а уверены - лишь 20%. Пик негативных настроений приходится на Херсонскую область, где индекс уверенности в завтрашнем дне на 17 пунктов ниже, чем в целом по массиву.

Таблица 7.

Уверенность респондентов в завтрашнем дне (в %, N=2500 чел.)

	Одесская обл., N=831	Николаевская обл., N=430	Херсонская обл., N=403	АР Крым N=836	ЮГ
Да	19,1	19,1	12,4	25,5	20,1
Нет	71,3	71,1	78,9	63,9	70,1
Затрудняюсь ответить	9,6	9,8	8,7	10,6	9,8
Индекс уверенности в завтрашнем дне (баланс +/-, взвешенный, %)	-52	-52	-67	-27	-50

Следует отметить, что общественное мнение является весьма чувствительным барометром социально-экономических настроений. Данные исследования свидетельствуют о том, что в сознании, настроениях населения Юга Украины прослеживаются симптомы глубокой неудовлетворенности положением дел и социального пессимизма. Подчеркнем, что людей, пессимистически оценивающих как свой нынешний уровень жизни, так и перспективы его дальнейших изменений, существенно больше, чем оптимистов. Именно пессимистические настроения является преобладающими.

Вместе с тем, удовлетворенность жизнью определяться тем, насколько человек и окружающая его реальность соответствуют друг другу. И уже здесь начинают работать собственные требования, как к себе, так и к миру.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Попова И.М. 1989-1991. Диагноз времени (Одесситы о себе и переменах в обществе): Историко-социологические очерки. - Одесса: Астропринт, 206. - 232 с. 2. Головаха Е.И., Панина Н.И.. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И.Головаха, Н.И.Панина. - К. : Абрис, 1994 - 168 с. 3. Diener, E., and Suh, E. Measuring quality of life: Economic, social and subjective indicators. Social Indicators, 40, 189-216. 4. Осипов Г.В., и др. Рабочий класс и инженерно-техническая интеллигенция в СССР: показатели социального развития / Г.В.Осипов, В.Г.Андреенков, Г.М. Денисовский, П.М.Козырева, В.В. Колбановский // Советская социология. Том 11. Динамика социальных процессов в СССР. - М. : Наука, 1982. - С.21. 5. Косова Л.Б. Удовлетворенность жизнью и интенсивность реформ / Л.Б.Косова // Социологические исследования. - 1994. - № 10. - С.60-79. 6. Андрееenkova Н.В. Сравнительный анализ удовлетворенности жизнью и определяющих ее факторов / Н.В. Андрееenkova // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. - 2010. - № 5 [99]. - С. 189 - 216. 7. Аргайл Майкл. Психология счастья / Майкл Аргайл. - Серия: мастера психологии. Издание:2-е - Питер. - 2003. - 272 с.

УДК 316. 334

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СЕЛИЩНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ТА ЖИТТЄВІ ПРАКТИКИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Познанська Катерина Володимирівна –кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

На основі соціологічного дослідження життєвих практик населення Петриківського району Дніпропетровської області надано аналіз особливостей соціального розвитку територіальної громади в Україні. В статті визначені шляхи вирішення низки соціально-економічних проблем, що пов'язані з організацією місцевого самоврядування територіальною громадою.

Ключові слова: соціальний розвиток, територіальна громада, місцеве самоврядування, життєві практики.

На основе социологического исследования жизненных практик населения Петриковского района Днепропетровской области анализируются особенности социального развития территориальной общности в Украине. Определяются пути решения ряда социально-экономических проблем, связанных с организацией местного самоуправления территориальной общности.

Ключевые слова: социальное развитие, территориальная община, местное самоуправление, жизненные практики.

On the basis of sociological research of life practices of the population of Petrikov district of the Dnepropetrovsk area of the analysis of peculiarities of social development of the territorial community in Ukraine. In the article the ways of solution of a number of socio-economic problems, connected with the organization of local self-government territorial community.

Keywords: social development, territorial communities, local self-government, the social problems of the village, living practices.

Соціальний розвиток – це, насамперед, процес, пов'язаний з якісними або кількісними, прогресивними або регресивними змінами в суспільстві. Принципово важливою характеристикою соціального розвитку є проміжок часу, протягом якого здійснюється розвиток. З часом виявляються основні риси соціального часу, тому що він складається з постійних соціальних змін. Результатом процесу розвитку є новий якісний (іноді й кількісний) стан соціального об'єкта [1, с. 235].

Метою роботи є вивчення впливу трансформації соціальної, політичної, економічної систем сучасної України на розвиток територіальної селищної громади та життєві практики населення Петриківського району Дніпропетровської області.

Еволюція територіальної громади в Україні відбувалася починаючи від Київської Русі-України. Протягом століть територіальна громада в Україні, без належної підтримки з боку держави, здійснювала низку важливих функцій, що забезпечували життєдіяльність села чи поселення. Серед них найважливішими були: господарська; соціального захисту; культурно-просвітницька; забезпечення правопорядку на території громади та збереження рухомого і нерухомого майна, а також політична функції [2, с. 12]. Саме громада історично має бути базовим осередком як громадянського суспільства, так і державного будівництва в сучасній українській державі.

Реформи земельних відносин та перетворення колишніх колгоспників на власників земельних паїв внесли зміни у звичне сільське життя і безпосередньо вплинули на розвиток територіальної селищної громади. Сучасну оцінку соціального розвитку територіальної сільської і селищної громади в межах всієї України можливо надати, спираючись на дані Всеукраїнського дослідження соціально-економічного становища сучасного українського села¹. Результати цього дослідження засвідчили, що, на думку 36,7 %

© Познанська К. В., 2012

¹ Було проведено з 28 березня по 15 квітня 2011 року Інститутом Горшеніна спільно з тижневиком "Коментарі" та за підтримки керівника групи компаній "Авангард" Олега Бахматюка. Всього, згідно з вибіркою, з урахуванням основних соціально-демографічних характеристик населення України, було опитано 2000 респондентів у 123 селах, розташованих у 24 областях України і АР Крим, які репрезентують доросле населення України віком від 18 років (похибка репрезентативності дослідження не перевищує +/-2,2%).

опитаних сучасне українське село зупинилося в розвитку, а 24,5% вважають, що воно деградує. Проявами цього респонденти вказують безробіття (56,8%), поганий стану доріг (34,9%), відсутності зайнятості молоді (27,5%). Найбільше хвилює селян низька якість медичного обслуговування (21,6%), пияцтво і наркоманія (19,7%), соціальна незахищеність літніх і знедолених (17,7%). Селяни самотужки не можуть забезпечити собі і членам своєї сім'ї гідний рівень матеріального достатку, а земельні ділянки та паї, які є у власності селян, не є джерелом цього достатку. Тож нині село існує за рахунок натурального господарства (34,1%), сільського господарства (32%) та заробітків "де прийдеться" (33,5%), в тому числі за кордоном (14,4%).) Власний невеличкий бізнес виручає 12,8% опитаних, близькість до великих міст, курортів, трас — ще 10,5% [3]. Інфраструктура села зруйнована і не відновлюється. Людям треба лікуватися, навчати дітей, врешті сільським хлопцям і дівчатам десь треба й дозвілля провести — сходити на танці, переглянути фільм, зайнятися спортом... Опитування розгортає перед нами знайому картину: у селах або бракує лікарень, ФАПів, аптек, дитсадків, шкіл, клубів, або ж ті, що збереглися, здебільшого вимагають ремонту. В занедбаному стані школи (20,8% відповідей), дитсадки (14,4%), лікувальні заклади (13,7%). А на відсутність дитсадків і аптек вказала майже третина опитаних. Село повністю втрачає свою привабливість як місце проживання і світлих перспектив його мешканці не бачать. Чи хочуть селяни, щоб їхні діти залишилися тут же, на рідній землі? Так, мають залишитися у рідному селі — відповіло 32,2% опитаних. У місті — 34%, за кордоном — 6,4%.

Матеріальне становище селян доволі скрутне: в цілому на життя вистачає, але не на меблі, холодильник і подібне (так оцінили свій статок 49,2% опитаних), вистачає на їжу, а придбання одягу, взуття вже пов'язане з труднощами — у 33,2%, ледь зводять кінці з кінцями — 9,4%. І тільки 0,5% не мають жодних матеріальних труднощів.

Головним джерелом матеріального забезпечення селян є: державні виплати (пенсії і т. п.) — 35,5%, зарплати, одержані на приватному підприємстві, — 20,9% та на державному — 16,1%, підсобне господарство — 6,2%. Доходи від власного бізнесу назвали 2,9% опитаних, майже стільки — випадковий заробіток [3].

Як і завдяки чому сьогодні виживає селянин? Колгоспи повсюдно розвалені. Разом із ними пішли в небуття і численні місцеві промисли, переробні підприємства, невеличкі заводики, масово понищено цукрокомбінати, тобто, усе, що тримало на собі соціальну інфраструктуру багатьох тисяч населених пунктів. Нові форми господарювання на селі такої кількості робочих рук не потребують. Тож за такої ситуації територіальна селищна громада, як саморегулююча відкрита стосовно зовнішнього середовища соціальна система зі своїми органами управління, що реалізують специфічні інтереси співтовариства, не може "потягнути соціального воза" і забезпечити сталий розвиток сільських територій [2, с.43].

За підтримки кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету, за участю автора статті було проведено дослідження впливу трансформації соціальної, політичної, економічної систем в Україні на повсякденні практики, з яких складається життя кожного мешканця селищної громади².

Дослідження життєвих практик дозволяє, з одного боку, найбільш об'єктивно оцінити положення індивідів у системі розподілу найважливіших ресурсів, з'ясувати, якою мірою це усвідомлене положення у співвіднесенні його з положенням "значущих інших", з іншого — передбачають оцінювання ними власної матеріальної та соціальної ситуації. Тут "життєві практики" є одночасно й "ідентифікаційними практиками": процес інтерв'ю є "пусковим механізмом", що провокує рефлексію у респондента. Адже для того щоб відповісти на питання, що торкаються проблем повсякденного індивідуального чи суспільного життя, респонденту потрібно звернутися до себе за допомогою "інших" та через зовнішні події. Таким чином, якщо індивід постійно перебуває в кризових та стресових ситуаціях, то надситуативний стрибок і новий погляд на життєву проблему може підказати вихід із ситуації, що склалася. Таке узагальнення подій, які переживає індивід, за В. Ядовим, стає реальним завдяки накопиченню досвіду і логічного аналізу переживань [8, с. 37]

Слід зазначити, що більшість жителів сільської місцевості панічно бояться давати інтерв'ю, називати своє прізвище, особливо працівники бюджетних установ — вчителі, медики, службовці тощо. Це теж є сьогодні особливістю сільського населення — загальна заляканість і невпевненість у майбутньому.

Перше питання, що було задане респондентам, звучало наступним чином: "Як оцінюєте зміни, що сталися останнім часом в суспільстві?" Практично всі відповіді починалися з оцінки політичної ситуації, що вплинула на суспільне життя і повсякденність жителів села.

² Дослідження проводилося методом глибинного інтерв'ю. Опитані 24 особи. Вибірка формувалася методом рівних квот за ознаками статі та віку. Серед опитаних 7 осіб з вищою освітою, 13 — з середньо спеціальною освітою; 4 з середньою. До вибірки потрапили жителі населених пунктів Петриківського району: Петриківка, Миколаївка, Курилівка, Єлизаветівка, Лобойківка. При цитуванні подана мова оригіналу. У дужках після цитат зазначені стать, вік, освіта, місце проживання респондентів.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

"Україна стала незалежною – це добре, але реформи в державі не доводяться до кінця. Влада в Росії, Грузії, республіках Середньої Азії користується своїми повноваженнями, там проводяться реформи, підіймається промисловість, своя економіка. В Україні задумані реформи хороші, але не доводяться до кінця. ...З працевлаштуванням стало хуже, звідси безробіття, криміногенна обстановка. Держава хоче викачати копійку з населення" [ч., 39 років, освіта середня технічна, смт. Петриківка].

"Життя змінилося на хужий стан, жити стало гірше, на селі немає роботи, це турбує" [ж., 46 років, освіта середня, колишній підприємець, смт. Петриківка].

"Змін ніяких немає, стало хуже. Працював грузчиком на вагонах, тепер роботи немає" [ч., 44 роки, освіта середня, колишній тракторист смт Петриківка].

"Багато чого змінилося, все змінилося. Змінилося на хуже, нічого ми пенсіонери не маємо. Народ і люди помінялися, стали агресивні, готові один одного з'їсти" [ж., 73 роки, освіта середня, пенсіонерка, смт Петриківка].

Респонденти похилого віку порівнюють стан життя в радянські часи із сучасним життям у незалежній державі, пов'язують життєві проблеми із політичними проблемами в українській державі.

"Зміни відбулися великі. Радянський Союз у своїй історії перетернів багато змін. Колишні компартійні керівники стали капіталістами, відійшли від партійних ідей. За роки радянської системи була безплатна народна освіта, безплатна медицина, народ був грамотний. Сьогодні без грошей не отримаєш вищу освіту. Сьогодні суцільне безробіття. Раніше була загальна зайнятість населення. Треба вернути радянську владу, щоб підприємства стали державними і виконували програму загальної зайнятості людей роботою" [ч., 83 роки, освіта вища, пенсіонер, смт. Петриківка].

"Що Україна стала вільною – це добре, але у нас раніше в СРСР освіта, медицина були безплатні і був справжній соціальний захист населення і сільських робітників. Раніше путівки були недорогі, санаторії, будинки відпочинку. Зараз нам на пенсію жити важко, пенсія мала. Продукти дорогі, одяг, взуття неякісні і хімічні, кругом спекуляція, немає стабільних цін" [ж., 89 років, пенсіонерка, освіта вища, 38 років викладала російську мову і літературу в сільській школі, смт. Петриківка].

Аналіз інтерв'ю дозволяє виділити дві ланки дискурсу, в яких по-різному визначаються зміни у суспільстві, громаді, державі: незалежна власна держава і влада, що не спроможна надати стабільність життя і розвиток села.

На питання "Що турбує на сьогоднішній день?" респонденти відповідали наступним чином:

"Маю сьогодні злиденну пенсію - 908 гривень, мій трудовий стаж 44 роки і 11 місяців. На мій погляд всі уряди роблять одну помилку, що брезгують наукою, ігнорують думку вчених людей" [ч., 73 роки, освіта вища, пенсіонер, с. Миколаївка]

"Турбує безвідповідальне відношення до законів, безвідповідальність. Немає контролю, як це було в СРСР. Тут спасіння України. На сьогодні розбазарили народне господарство. Будучи начальником управління, я був у шахті більше 3 тисяч разів. Сьогодні віддали Укртелеком, залізні дороги, шахти тощо у приватну власність. Раніше на 1 млн. тонн вугілля було 4 смерті шахтарів, а сьогодні у багато разів більше. Раніше при показаннях приборов на метан усіх робочих виводили з шахти. На Донецькому металургійному комбінаті сьогодні зарплата у керівників кілька десятків тисяч гривень на місяць. Робочі ж отримують до 3 тисяч. Відбувся різкий розділ у суспільстві, немає середнього класу" [ч., 80 років, освіта вища, вища партшкола при ЦК КПРС, пенсіонер, смт. Петриківка]

Побудова дискурсу дозволяє виділити у представників старшого покоління певну відчуженість і неприйнятність до сучасного стану життя, разом з тим відповідальність за те, що відбувається і пошук рішень проблеми.

Треба уряду разом з науковцями розробити стратегічну програму розвитку виробництва, регіону, держави в цілому. І всім майбутнім урядам треба виконувати цю одну програму, а не змінювати постійно програму кожному уряду під свої інтереси, як це робиться в Україні на протязі всієї незалежності. Не треба змінювати Конституцію, а лише її вдосконалювати" [ч., 73 роки, освіта вища, пенсіонер, с. Миколаївка].

"Треба строго дотримуватися законів. Треба перестати розбазарювати землю прийшлим людям" [ч., 80 років, освіта вища, вища партшкола при ЦК КПРС, пенсіонер, смт. Петриківка]

"Взагалі, місцева влада повинна більш практично, а не декларативно, формально вирішувати соціальні проблеми сільської молоді, якій треба піднімати на ноги своїх дітей" [ж., 33 роки, освіта середня-спеціальна, с. Лобойківка].

Життєві практики мешканців Петриківського району майже у всіх випадках пов'язані з містом. Це обумовлюється близькістю розташування міст Дніпродзержинськ та Дніпропетровськ. Більше половини опитаних мали або мають роботу в цих містах, навчаються чи шукають роботу в місті через відсутність оплачуваної роботи в межах своїх чи сусідніх населених пунктів. Однією з кричущих проблем села є

безробіття. Ця проблема звучить і в відповідях пенсіонерів, і, тим більш, у людей середнього віку. Відсутність перспектив знайти гідно оплачувану роботу лякає молодь.

"Молоді на селі влаштуватися на роботу не тільки за фахом, а й взагалі сьогодні загалом неможливо" [ж., 33 роки, освіта середня-спеціальна, с. Лобойківка]

"Своє життя я не пов'язую з селом. Село для тих, хто пов'язує своє життя з землею і сільгоспвиробництвом. У соціальному відношенні напевно треба покращити культурне життя на селі (музеї, кінотеатри, бібліотеки). Взагалі, сільські жителі після важкої фізичної праці на землі мало мають вільного часу і мало переймаються якимись соціально-культурними питаннями. Такий сільський менталітет" [ж., 17 років, студентка, смт. Петриківка, навчається у м. Дніпропетровськ]

"Мене турбує, що мені як майбутньому будівельнику немає де працювати на селі, своїх перспектив я тут не бачу" [ч., 17 років, студент, смт. Петриківка навчається у м. Дніпропетровськ].

Отже, відповіді молодих респондентів підтверджують висновки Всеукраїнського дослідження про те, що молодь не пов'язує своє майбутнє життя із селом, де народилися і вирости, де мешкають батьки [3].

"Люди села дуже терплячі і на сьогодні не просто живуть, а виживають. Молодь соціально не захищена, мало хто з молодих повертається в село. Випускники педвузів не мають особливих шансів працювати в сільській школі, так як місця викладачів фактично зайняті, подібна ситуація і в сільській медицині. Навіть молоді агрономи, зоотехніки з вищою освітою після навчання не можуть знайти собі роботу на селі, а за радянського часу їх усіх забирали на роботу в колгоспи та радгоспи на селі. Безумовно, такі випускники вузів поповнюють ряди безробітних, працюючи не за фахом втрачають свою професійну підготовку, шукають удачу у місті, рано морально травмуються. Культурний "відпочинок" для молоді на селі тільки в кафе, барі, інколи на дискотеці. Добре, що ми живемо близько біля великих міст Дніпропетровська і Дніпродзержинська" [ж., 48 років, освіта вища, вчитель, смт. Петриківка]

Найрозповсюдженіший вид господарської діяльності – сільське господарство. Земля годує жителів села. Утримання особистого підсобного господарства є основною практикою виживання.

"Сільська молодь, як і усі селяни, виживає за рахунок невеликих присадибних клатчиків землі 15-20-30 соток. І хоча продукція села загалом екологічніша, але сьогодні без сучасних засобів захисту рослин та ветеринарії не обійтися, а вони коштують дорого. Взагалі прибутки від реалізації продукції присадибного господарства селян мізерні, незначні, часто збиткові" [ж., 33 роки, освіта середня-спеціальна, с. Лобойківка]

"Матеріальний стан батьків учнів у сільській місцевості, за рідкісним виключенням, залежить від особистого присадибного господарства, рослинництва, домашніх тварин.

Прошарок сільської інтелігенції на селі невеликий і ми, вчителі, теж працюємо на городі" [ж, 48 років, освіта вища, вчитель, смт. Петриківка].

Відповідаючи на питання "Що потрібно змінити, щоб стало краще?" респонденти дають "поради" і державній і місцевій владі, зазначаючи реальні проблеми і шляхи їх подолання, що, на нашу думку, означає зневіру в спроможність влади бодай щось змінити на краще. Слід відмітити позитивну тенденцію, що закладена, напевно на генетичному рівні – віра у краще майбутнє, в себе, в Україну – країну, де живуть сильні, талановиті, гарні люди, які заслуговують на гідне життя.

"На селі треба розвивати овочівництво, садівництво, консервні заводи з користю для народу. Сьогодні загальна колективна творчість народу відсутня, кожний працює під себе. Люди збагачуються і не думають про Батьківщину, вивозять капітал за кордон, підтримують банки інших країн. Нехай багаті вкладають капітали в розвиток своєї країни, будуть патріотами. І ніхто у них не буде забирати багатства" [ч., 83 роки, освіта вища, пенсіонер, смт. Петриківка].

"Треба змінити молодіжну політику, створити молодіжні сільгоспгосподарські кооперативи на селі, надавати пільгові кредити для молоді, тоді не буде п'янства, наркоманії. Треба розвивати місцеве самоврядування, залучати активніше до управління громадськість." [ч., 80 років, освіта вища, вища партшкола при ЦК КПРС, пенсіонер, смт. Петриківка]

"Треба, щоб громада району спільно з місцевою владою на конкурсній основі виробила спільну перспективну програму виходу району, регіону з кризи. У Петриківського району є великі перспективи: це і народні промисли, і розвиток сільського "зеленого" туризму, аграрного сектору... В Україну я вірю, що вона це підніметься і здивує світ. Україну врятує село, треба піднімати і спасати село, адже сьогодні величезний відтік молоді із села у місто і другі країни світу, де наша молода еліта розбудовує добробут других країн" [ч., 50 років, освіта вища, приватний підприємець, смт. Петриківка]

Отже трансформація основних суспільно-політичних інститутів в Україні кардинально вплинула на життєві практики населення територіальної сільської громади Петриківського району Дніпропетровської області. Варто визначити, що:

- деякі звичайні практики селян зникли зовсім (колгоспне життя і праця), деякі змінилися (праця на особистих підсобних господарствах), деякі нові з'явилися (фермерство);

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

- безробіття змушує селян заробляти на реалізації продукції особистих підсобних господарств на сільськогосподарчих ринках найближчих міст та стихійних ринках на трасі Дніпропетровськ – Полтава – Київ;
- багато жителів приміських населених пунктів району працюють у містах Дніпропетровську і Дніпродзержинську. Близькість міст дає жителям Петриківського району певні переваги і можливості у вирішенні своїх проблем соціального характеру;
- виробничі структури, що поволі відновлюються, дають перспективи у вирішенні низки проблем у тому числі й працевлаштування молоді району, проте остання шукає роботи і "кращого майбутнього" в місті;
- озлоблення і недовіра до влади змушує селян розраховувати "тільки на себе".

У висновку підсумуємо, що значна частина сільського населення (не лише сіл Петриківського району, а й усієї України) має проблеми низького рівня життя, працевлаштування, доступності кваліфікованої медичної допомоги, отримання якісних житлово-комунальних послуг, що породжує зростання соціальної напруженості, недовіру до всіх владних інституцій включаючи самоврядування. Залишається невизначеною низка важливих соціальних норм та стандартів, які не задовольняють мінімальні соціальні потреби [3].

Соціальний розвиток територіальних громад міст у розвинених демократіях базується на дотриманні низки принципів, зокрема: пріоритету прав і свобод громадян (націленість суб'єктів влади на захист законних прав і інтересів кожної людини); соціального партнерства (реалізовується через партнерську взаємодію формальних та неформальних структур – суб'єктів місцевого розвитку); забезпечення широкої участі громадян в управлінні місцевими справами (упровадження активних форм: державне та муніципальне замовлення, а також за ініціативою населення, діяльність громадських комітетів, органів самоорганізації населення, проведення референдумів тощо); повсюдності місцевого самоврядування (кожен громадянин є членом територіальної громади, а всі територіальні громади мають право на самостійне управління своїм розвитком); субсидіарності (надання суб'єктам нижчого рівня максимальних повноважень) [4, с. 134].

Розбудова місцевої демократії та дієвого місцевого управління є завданням як органів місцевого самоврядування, так і територіальної громади. Цього можна досягти за обоюсторонньою згодою обох сторін як рівноправних партнерів. Важливим інструментом підтримки цих партнерських стосунків є запровадження процедур і стандартів публічної політики, притаманних розвинутих демократичним суспільствам. Унаслідок їх відсутності система управління гальмуватиме демократичні перетворення соціального розвитку. Ефективною та дієвою допомогою в цьому процесі, на наш погляд, повинні стати державна адміністративно-територіальна реформа; політико-правові ресурси, формування засад місцевого і регіонального розвитку; інституційна підтримка соціального розвитку територіальних громад, кооперація ресурсів; інформаційне та інтелектуальне забезпечення, кадрові ресурси місцевого розвитку; стратегічне планування як інструмент ефективності залучення ресурсів соціального розвитку.

Забезпечення соціального розвитку територіальної громади, регіонів сьогодні напряму пов'язане із зменшенням регіональних диспропорцій та попередженням виникнення нових небезпек та ризиків. Необхідною умовою реалізації цих завдань є якісна та об'єктивна оцінка сучасного соціального стану та потенціалу регіонів, виявлення загальних тенденцій розвитку соціальних процесів і рівнів міжрегіональної диференціації, а також запровадження їх моніторингу.

Література: 1. Бандур С. І. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та ін.; НАН України ; Рада по вивченню продуктивних сил України ; ред. Б. М. Данилишин. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 619 с. 2. Батанов О. В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні: Монографія. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 260 с. 3. Соціально-економічне становище сучасного українського села [Електронний ресурс] Всеукраїнське дослідження Інституту Горшеніна спільно з тижневиком "Коментарі" за підтримки керівника групи компаній "Авангард" Олега Бахматюка з 28 березня по 15 квітня 2011 року. Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/researches/81_Sotsialnoekonomichne_stanovishche_.html 4. Корженко В. Роль та можливості місцевого самоврядування в українському суспільстві // 36. наук. праць Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. – 2000. – Вип. 2, ч. 2. – С. 130-132. 5. Бандур С. І. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та ін.; НАН України ; Рада по вивченню продуктивних сил України ; ред. Б. М. Данилишин. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 619 с. 6. Бейко Е. В. Участие граждан в процессе принятия решений органами власти на местном уровне [Электронный ресурс] / Е. В. Бейко. – Режим доступа: http://www.pu.by/iss/n23/BEIKO_23.pdf 7. Новак І. М. Соціальний розвиток регіонів України: оцінка та напрями зменшення диспропорцій: [монографія] / І. М. Новак ; НАН України ; Ін-т економіки промисловості; Ін-т демографії та соціальних досліджень. – Донецьк; К., 2008. – 196 с. 8. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе / В. А. Ядов // Социологический журнал. - №3. - С. 35-52.

УДК 316.023.4

КОМБИНИРОВАННАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ ГОРОДСКИХ ЖИТЕЛЕЙ СЕЛЬСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Катаев Станислав Львович – доктор социологических наук, профессор Классического частного университета (г. Запорожье)

На базе эмпирического исследования анализируются особенности ментальности городских жителей сельского происхождения, обосновывается комбинированный характер этой ментальности, сочетающей черты городской и сельской культуры. Дается сравнение реакций коренных жителей города и сельских переселенцев на некоторые ситуации жизнедеятельности города. В частности, обосновывается тезис о более высоком социальном капитале и низком уровне информационной культуры сельских переселенцев.

Ключевые слова: городские жители, сельские переселенцы, ментальность, социальный капитал, социологические исследования.

На базі емпіричного дослідження аналізуються особливості ментальності міських жителів сільського походження, обґрунтовується комбінований характер цієї ментальності, що поєднує риси міської і сільської культури. Порівнюються реакції корінних жителів міста і сільських переселенців на деякі ситуації життєдіяльності міста. Зокрема, обґрунтовується теза про більш високий соціальний капітал і більш низький рівень інформаційної культури сільських переселенців.

Ключові слова: міські жителі, сільські переселенці, ментальність, соціальний капітал, соціологічні дослідження.

On the base of empiric research the features of mentality of city-dwellers of rural origin are analysed, the combined character is grounded of this mentality, combining the lines of municipal and rural culture. Comparison of reactions of natives of city and rural migrants is given on some situations of vital functions of the city. In particular, a thesis is grounded about a higher social capital and low level of informative culture of rural migrants.

Keywords: City-Dwellers. Rural Migrants. Mentality. Social Capital. Sociological Researches.

Одним из ключевых социальных процессов, сопровождающих и выражающих модернизацию общества, является урбанизация. Частично увлечение количества городских жителей происходит путем миграции из села в города. Селяне, попав в города, осваивают городской образ жизни. Для них переселение означает вертикальную мобильность и улучшение жизненных перспектив. По крайней мере, они на это рассчитывают. Процесс адаптации селян в городе происходит постепенно, охватывая разные аспекты жизненного мира не одновременно, а с определенной последовательностью. Наиболее трудно осуществляются ментальные изменения. Городская культура осваивается селянами выборочно, с определенными приоритетами. Какое-то время прежняя сельская ментальность сохраняет свои позиции. Городские жители сельского происхождения обладают комбинированной ментальностью, сочетающей как городские, так и сельские черты.

Задачей статьи является эмпирическая верификация феномена комбинированной ментальности городских жителей сельского происхождения.

Проблема адаптации селян в городе является классической для социологии. Одним из первых эту проблему изучал Роберт Парк. В рамках чикагской школы эта проблема поднималась достаточно часто. Фундаментальным являлось исследование У.Томаса и Ф.Знанецкого "Польский крестьянин в Европе и Америке". В российской и украинской урбанистике этому вопросу уделяли внимание А. Вишневский, В. Глазычев, О. Яницкий, И. Прибыткова, И. Попова [1-2] и др.

Существуют многочисленные ментальные различия горожан, одним из которых является различие в ментальности коренных жителей города и горожан сельского происхождения.

Под ментальными различиями мы понимаем устойчивые различия в установках на восприятие различных ситуаций городской жизни жителей, отличающихся по различным параметрам своего габитуса. Эти различия носят вероятностный характер и фиксируются как тенденция. То есть различия носят не

абсолютный характер, а фиксируют ментальные доминанты, на которые воздействует множество факторов. Но, тем не менее, оценки сторон общественной жизни города обуславливаются различиями в неких исходных свойствах разных групп жителей города. Здесь можно говорить о городской антропологии, позволяющей выделять компактные сообщества, различающиеся по своим взглядам на окружающую жизнь, на события, на различные явления, составляющие жизнедеятельность города.

Особенности ментальности городских жителей сельского происхождения анализировал еще Р. Парк. Он назвал их маргиналами, подчеркивая тем самым их пограничное состояние между городской и сельской культурой. Из-за того, что во времена Р. Парка большинство составляли горожане в первом поколении, Р. Парк считал, что практически все население городов является маргинальным. Со времен Р. Парка смысл термина "маргинальность" резко изменился. После Р. Мертон, который в своей классификации аномии, предложил именовать маргиналами людей, которые не приемлют ни нормы-цели, ни нормы-средства, принятые большинством сообщества, под маргиналами стали понимать людей, исключенных из сообщества, находящихся на периферии социума, а именно: бомжи, бродяги, попрошайки, опустившиеся личности и прочий десоциализованный люд. Поэтому в современном научном дискурсе называть городских жителей сельского происхождения маргиналами выглядит некорректным, во всяком случае, большинство публики не поймет смысл этого термина в его аутентичном значении. Это обстоятельство побуждает нас говорить не о маргинальности, а о ментальных различиях, о комбинированной ментальности.

Ю. Бродецкая предлагает разграничение маргиналов на граничных и периферийных [3]. Граничными маргиналами она считает возможным именовать маргиналов в понимании Р. Парка – как людей, находящихся на границе двух культур. А периферийными этот автор предлагала называть маргиналов в понимании Р. Мертона, как людей, которые находятся на периферии социума. Для них никакое смешение культур на свойственно, как это полагалось по Р. Парку. А это просто люди, не принимающие общепринятые стандарты целей и средств, но не бунтари, которые предлагали бы свои варианты норм-средств и целей. Однако различение Ю. Бродецкой не прижилось. Мало в этом смысле помогает и выделение типов культурных и структурных маргиналов. Очень неудобно каждый раз постоянно объяснять, что имеет в виду автор, используя термин "маргинальность". Мы предлагаем старый термин "маргинальность" в понимании Р. Парка заменить термином комбинированная ментальность, а "маргинала" заменить понятием "комбинированная личность". Возможно, эти термины не столь компактны, зато более точно передают смысл того, что обозначается. Также неправомерно, на наш взгляд, именовать маргиналами инвалидов (биологические маргиналы), безработных (экономические маргиналы). Каждая из этих категорий имеет общую черту – социальную неполноценность. Но указывать на это терминологически – не корректно. Обратимся к данным эмпирического исследования, в котором находит верификация теоретических положений о комбинированном характере ментальности горожан сельского происхождения. Ниже приведены результаты опроса граждан г. Запорожья в 2011 году. Опрошено 1139 человек по репрезентативной для взрослого населения выборке. Из комплексной анкеты, посвященной различным аспектам жизнедеятельности города, выбраны вопросы, касающиеся проблематики данной статьи.

Для того, чтобы выявить особенности ментальности сельских переселенцев в город, сравним их ответы на вопросы анкеты с ответами коренных жителей города. Жители сельского происхождения несколько старше по возрасту. В остальном обе группы практически одинаковы по образованию, материальному положению, обеспеченностью жильем, полу.

Первое, на что следует обратить внимание – это на различие в типах социального капитала коренных жителей и переселенцев. Для коренных горожан свойственна более высокая гражданская активность. Так, не принимают участие в каких-либо формах местного самоуправления 26,8% коренных жителей и 43,5% переселенцев. В местных выборах принимают участие 46,3% коренных жителей и 34,8% переселенцев. Как видим, выше гражданская активность у коренных жителей. Это подтверждает мысль, что костяк гражданского общества города состоит из коренных жителей.

Для переселенцев более свойственен общинный социальный капитал, который проявляется в близких соседских связях и восприятии жителей города в качестве общинного, коллективистского сообщества. Так, мнение: "Люди в городе равнодушны к окружающим" поддерживает 31% коренных жителей, а среди переселенцев таких 21,7%. Одиночество в толпе чаще фиксируют горожане. Им же более свойственно городское равнодушие. Селяне сохраняют остатки социального капитала сельской общины. Мнение: "Население города объединено в общину (громаду)" не поддерживают 56,1% коренных жителей, а среди переселенцев таких значительно меньше – 39,1%. Коренные жители более резко не согласны с общинной природой городского сообщества.

На вопрос: "Чувствуете ли Вы себя членом городского сообщества (громады)?" отрицательно ответили 59,5% коренных жителей, а среди переселенцев таких значительно меньше – 26,1%. Селяне не так категоричны в отрицании общинной природы городского сообщества.

Мнение: "Соседи помогают друг другу" не поддержали 29,3% коренных жителей, а среди переселенцев таких значительно меньше - 13%. Очевидно, что соседский социальный капитал у сельских переселенцев выше. Они переносят в определенной мере тип общения и отношений между соседями из села в город. И как бы долго они не жили в городе, сельские ментальные установки оказывают свое влияние. Но, по-видимому, во втором поколении горожан эти установки перестают оказывать значимое влияние.

Указанное различие существует как тенденция, как различие в вероятностях высказанных суждений. Ни по одному пункту сопоставлений черт ментальности нет абсолютных различий, что и подтверждает комбинированный характер ментальности сельских переселенцев.

Рассмотрим другие нюансы ментальных различий. На вопрос: "В какой степени властями поддерживается порядок в нашем городе" пункт: "в городе больше хаоса, чем порядка" отметили 55,8% коренных жителей, а переселенцев меньше - 43,5%. Далее, на вопрос: "Какими средствами, на Ваш взгляд, поддерживается порядок, больше силой, страхом или законом?" Пункт: "Больше силой и страхом" отметили 23,7% коренных жителей, и 19% переселенцев, а пункт: "Больше законом" 2,6% коренных жителей, а переселенцев 23,8%. Сельские жители больше полагаются на закон, а городские – более чувствительны к проявлению насилия.

Гражданская активность мотивируется возмущением от проявлений беззакония со стороны власти, от неспособности власти поддерживать порядок. Именно этот мотив, как явствует из ответов на вопрос, сильнее у коренных жителей, чем у переселенцев.

Далее, на вопрос: "В какой степени служат вашим интересам облгосадминистрация, городской совет, мэр?" пункт: "В малой степени" отметили 76,7% коренных жителей, и только 47,8% переселенцев. Коренные жители более критичны. Переселенцы больше ориентированы на власть, более властебоязливы.

У коренных жителей более развиты основы для гражданского общества, они чувствуют большую независимость от властей. Во власти они готовы видеть партнеров, поэтому более чувствительны к насилию. Для сельских переселенцев более свойственен патернализм, поэтому они менее чувствительны к насилию, к доминированию властей, видя в этом их право и ожидая патерналистских компенсаций.

Далее, есть различие в городской идентификации. На вопрос: "Как Вы считаете, наш город лучше или хуже других крупных городов Украины?" пункт: "Наш город лучше других" отметили 33,4 % коренных жителей, а переселенцев в два раза меньше – 17,4%. Однако, пункт "Наш город хуже других" коренные жители тоже отметили чаще соответственно: 19,1% и 8,7% сельских переселенцев. Сельские переселенцы более умеренны, осторожны в оценках. Коренные же жители в своих оценках более определенны, контрастны, более четки. Они судят без оглядки, не склонны к умеренности. Это признак независимой позиции, свободы в оценках. Коренные жители в большей мере, чем сельские переселенцы, не оглядываются в суждениях на власть, на социальное окружение, они в большей мере проявляют индивидуализм. Общество индивидов (З. Бауман) более свойственно для урбанистического сообщества.

Проблема социальной мобильности анализировалась путем ответа на вопрос: "Хотели бы Вы уехать из города совсем?". Пункт: "Да" чаще отмечали коренные жители, чем переселенцы: соответственно: 24,4% и 18,2%.

Горожане чаще хотят уехать из города. Для селян – переезд в город – это результат вертикальной мобильности, завершающее восхождение, поэтому они менее динамичны, менее мобильны. Они уже совершили то, на что надеялись, к чему стремились, поэтому им нет необходимости стремиться еще дальше. Для горожан, город – это исходная ступень мобильности, поэтому они более устремлены к дальнейшим перемещениям. Житель села мечтает переселиться в район, житель района мечтает переехать в город, а горожанин в столицу или в лучший город.

На вопрос: "Чем может гордиться наш город?" пункт "промышленностью" отметили значительно больше переселенцы (соответственно 39,5% и 61,8%), а пункт "природой" наоборот чаще отметили коренные жители (соответственно: 38,1% и 12,9%). Селяне больше ценят в городе промышленность. Ясно, что для них – это основное отличие города от села. В промышленности видит селянин силу и привлекательность города, источник его богатства и возможностей. Селянин благоговееет перед промышленностью, для него это более высокий уровень цивилизации и источник преимуществ. Природа города никак не может быть значима для селянина, а городской житель даже в городском парке видит черту привлекательности.

Мнение: "Я горжусь своим городом" чаще отмечают переселенцы (соответственно 39,8% и 47,9%). Селянин больше гордится городом, даже если это город провинциальный. Раз это результат его мобильности, то он позитивно оценивает этот объект своей устремленности. Горожанин не так ценит

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

привычное, обыденное и более критичен. Стоит ли очень гордиться провинциальным промышленным центром горожанину, для которого предметом устремлений является столица или мегаполис?

На вопрос: "Что из перечисленного вас интересует и чего не хватает?" ответ "меня очень интересует полноценный отдых" значительно чаще отмечали коренные жители (41,9% и 21,7%). Горожане более склонны к гедонизму. По другим пунктам интереса значительных различий нет.

О проблеме соответствия требованиям современного общества свидетельствуют ответы на вопрос: "Пользуетесь ли Вы компьютерной техникой? Если "да", то, как часто?". Пункт "Не пользуюсь" отметили значительно чаще переселенцы (26,8% против 58,4%), соответственно пункт "Пользуюсь практически ежедневно" в два раза больше отметили коренные жители (53,5% против 21,7%). Также в два раза чаще коренные жители пользуются интернетом. Выходцы из села сложнее усваивают информационные технологии, им сложнее включаться полноценно в информационное общество. Это люди в лучшем случае позднего модерна. Их информационная культура значительно отстает от горожан.

Цифровое неравенство поразительно. Переселенцам не дает освоить компьютер традиционная ментальность, технобоязнь. Это люди иной эпохи и иного общества.

А вот в традиционных видах проявления культуры, например, чтение книг, переселенцы не отстают от горожан. На вопрос: "Сколько примерно книг Вы прочитали за последний месяц?" обе категории горожан отметили примерно одинаково. Пункт "ни одной" отметили 40,5% коренных жителей и 39,1% переселенцев. Горожане более многообразны в своей культуре. Прежние стандарты культурной жизни не уходят, а сохраняются и дополняются новыми. Горожане в два раза чаще пользуются компьютером и интернетом, но книг читают столько же. Пусть мало, но не реже, чем сельчане.

Имеются различия и в приобщении к медиакulturе. Горожане о местных событиях чаще узнают из телевидения, а сельчане из газет и радио. На вопрос: "Интересуетесь ли вы городскими событиями из городских средств информации?" получены следующие ответы коренных жителей и переселенцев.

Таблица 1.

Каналы получения информации о событиях происходящих в городе коренными жителями и переселенцами, в %

	Коренные жители	Переселенцы
Читаю городские газеты	37,2%	47,8%
Слушаю местное радио	14,1%	26,3%
Смотрю новости города по городским телевизионным каналам	79,1%	65,2%

Горожане больше снобы. Брать местную газету для них "принижение" статуса. А городское телевидение просматривается вместе с центральными каналами. Городской житель провинциального города с некоторым пренебрежением относится к своему городу, его взгляд устремлен на мегаполис, столицу.

Выводы. Таким образом, эмпирически подтверждаются особенности ментальности городских жителей сельского происхождения, которые заключаются в комбинированном характере этой ментальности, сочетающей черты городской и сельской культуры. Ментальным архетипом сельских переселенцев является общинный характер сообществ, в который включены бывшие сельские жители. Сообщества, в которые включаются переселенцы, наделяют свойствами общинности и сами стремятся придать этим сообществам черты коллективистского характера. Социальный капитал переселенцев по типу является общинным и соседским, тогда как для коренных горожан свойственен гражданский социальный капитал.

Для переселенцев свойственен повышенный уровень патернализма, законопослушания. Они обладают относительно низким уровнем информационной и медиа культуры. В целом сельские переселенцы являются в большей мере субъектами традиционного и современного общества, тогда как коренные горожане в большей мере являются субъектами позднего модерна и информационного общества. Указанные особенности являются относительными и отличаются лишь степенями вероятностей.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Яницкий О. Н. Урбанизация и социальные противоречия капитализма. – М.: Наука. – 1975. – 333 с. 2. Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. - М.: ОГИ, 1998. - 432 с. 3. Бродецька Ю. Ю. Феномен маргінальності в сучасному українському суспільстві: теоретико-методологічний аналіз // А.р. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук. - Харків – 2003.

УДК 316.346.32-053

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ СТАРІННЯ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Яковенко Тетяна Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті розглядаються стан, тенденції та соціальні проблеми старіння населення України. Аналізуються особливості і компоненти соціально-демографічних процесів, безпосередньо пов'язаних з категорією людей похилого віку, демографічні наслідки старіння суспільства та зміни у сфері соціальних відносин.

Ключові слова: демореальність, депопуляція, старість, причини і наслідки постаріння населення, тенденції і потенціал розвитку.

В статье рассматриваются состояние, тенденции и социальные проблемы старения населения Украины на современном этапе развития украинского социума. Анализируются особенности и компоненты социально-демографических процессов, непосредственно связанные с категорией пожилых людей, демографические последствия старения населения и изменения в сфере социальных отношений.

Ключевые слова: демореальность, депопуляция, старость, причины и последствия постарения населения, тенденции и потенциал развития.

The article deals with the situation, tendencies and social problems of the population aging at the actual development stage of the social sector in Ukraine. Peculiarities and components of social and demographic processes concerning directly the category of the aged people as well as demographic consequences of the population aging and changes in social relations are analyzed.

Keywords: demographic reality, depopulation old age, reasons and consequences of the population aging, tendencies and the development potential.

Старіння населення — незворотний процес соціально-демографічного прогресу, який став глобальною проблемою розвинутого суспільства. Почався він безпосередньо після так званої демографічної революції, одним з проявів якої було швидке падіння рівня народжуваності. Наприкінці минулого століття процес демографічного старіння охопив всі європейські країни і продовжує наростати швидкими темпами. Сійка тенденція зниження народжуваності в цих країнах означає посилення старіння населення.

Будучи свого роду ознакою нашого часу, активне старіння населення характеризує одночасно початок нового етапу розвитку соціально-демографічних відносин, породжуючи появу серйозних демографічних, суспільних, економічних, соціопсихологічних, культурних та інших факторів. Ступінь старіння населення слід віднести до важливих характеристик його якості. "Молоде" чи "старе" населення — це не тільки його кількісні ознаки (склад за віком), а і прояв глибинних соціально-демографічних процесів. Як і в багатьох інших країнах, старіння населення України — найістотніша риса довготривалих змін у віковому складі населення. Кризовий стан суспільства настільки прискорив старіння населення, що його можна вважати складовою демографічної кризи [2, с. 210].

Проблеми старіння населення та його соціально-економічних наслідків для суспільства привертають увагу багатьох спеціалістів і громадських діячів — державників, політиків, науковців, економістів, соціологів, психологів, геронтологів. Проблеми старіння і його зв'язки з соціально-демографічними процесами розглядаються у фундаментальних працях Є. Роскета, А. Сови, А. Вишневецького, А. Ландрі, З. Павліка, С. Престона, Є. Холостової та ін. Серед вітчизняних науковців, які досліджують проблеми депопуляції та аспекти старіння, слід відзначити С. Пирожкова, Н. Левчука, В. Піскунова, С. Стеценко, В. Стешенко, П. Шевчука, В. Безрукова, Е. Лібанову, В. Терець, І. Прибиткову, І. Курило, В. Чайковську та ін.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Головне питання — на які сфери життєдіяльності суспільства впливають і будуть впливати надалі процеси старіння населення, і які можуть бути їх наслідки для соціального розвитку країни.

Метою даної статті є дослідження сучасних процесів депопуляції у зв'язку з постарінням населення України, виявлення найбільш актуальних соціальних проблем старших поколінь суспільства, їх особливостей і тенденцій їх розвитку.

Старіння є природним і незворотним процесом як у окремих людей, так і всього населення. В розвитку окремої людини можна виділити періоди молодості, зрілості, старості, а також глибокої старості. В демографічних і соціологічних дослідженнях частіше за все використовують критерій хронологічного віку.

В розробках ООН, де початком старості вважається вік у 65 років, в залежності від частки людей старшого віку в загальній структурі населення розрізняють три фази: "молодим" є суспільство, в якому частка осіб віком 65 років і більше становить до 4%, "зрілим" — від 4 до 7%, "старим" — більше 7% [9, с. 112-113]. Порогом демографічної "глибокої старості" визнається частка старих людей у 10% в загальній структурі населення. В 1967 р. ВООЗ прийняла класифікацію людей старшого віку: 60 років і більше — похилий вік, 75 і старше — престарілі, 90 і більше — довгожителі, 100 років і старше — столітні [23; 25].

Складна соціально-економічна ситуація, яка склалася у перше десятиліття незалежності України, супроводжується глибокими деформаціями. Це призвело до посилення негативних демографічних тенденцій. В умовах різних соціоструктурних зрушень у соціально-економічному складі населення країни значно зріс вплив цих факторів на динаміку демографічних процесів. Відбувається перекомпонування складових соціально-демографічної будови суспільства у бік тих чи інших груп населення. Перш за все це стосується вікової структури населення.

В табл. 1 наведено дані, які висвітлюють кількісний стан і динаміку вікових груп населення України за роки її незалежності.

Таблиця 1.

Розподіл населення України за віком у 1990-2011 роках (на 1 січня)

Роки	Всього населення (тис. осіб)	Відсотків до всього населення				
		0-14 років	15-24 роки	25-44 роки	45-64 роки	65 і понад років
1990	51556,5	21,5	13,5	28,2	24,9	11,0
1995	51300,4	20,5	13,9	28,7	23,3	13,6
2000	49115,0	17,9	14,8	28,7	24,7	13,9
2001	48663,6	17,2	15,1	28,7	24,9	14,1
2002	48240,9	16,5	15,3	28,7	25,0	14,5
2003	47823,1	15,8	15,6	28,7	24,8	15,1
2004	47442,1	15,3	15,7	28,6	24,9	15,5
2005	47100,5	14,8	15,8	28,6	24,8	16,0
2006	46749,2	14,5	15,8	28,5	25,0	16,2
2007	46465,7	14,2	15,6	28,5	25,3	16,4
2008	46192,3	14,1	15,3	28,6	25,7	16,3
2009	45963,4	14,1	14,9	28,8	26,3	15,9
2010	45782,6	14,2	14,3	29,2	26,7	15,7
2011	45598,2	14,3	13,7	29,5	27,2	15,3

Джерело: дані Державної служби статистики України [26]

За два десятиліття вікова структура населення країни зазнала суттєвих змін, а саме: значного зниження частки дитячого та підліткового контингентів і, навпаки, постійного зростання частки населення похилого віку. Так, чисельність групи у віці до 14 років зменшилась з 11,1 млн. осіб у 1990 р. до 6,5 млн. у 2010 році, тобто з частки у 21,5% до 14,3%. Водночас чисельність осіб у віці 65 років і старше збільшилась за ці роки з 6,2 млн. майже до 7,0 млн., а частка у загальній структурі населення зросла з 11,0% у 1990 р. до 15,3% у 2011 році. 2010 року контингент осіб у віці 60-64 років складав 2567,2 тис. (5,6%), 65-69 років — 1709,2 тис. (3,7%) а у віці 70 років і старшому — 5256,0 тис. (11,5%) [15, с. 331]. Висока частка населення старше 70 років — це насамперед результат низької смертності людей похилого віку.

Таким чином, вікова структура населення України стала регресивною, тобто такою, що забезпечує лише його звужене відтворення. Українське суспільство переступило поріг демографічної старості.

Слід зазначити, що Україна вже тривалий час відноситься до країн з високим рівнем старіння населення: за значенням традиційного показника старіння (часткою осіб віком 60 років і старше у загальній чисельності населення) країна посідає 11 місце у світовій ієрархії рівня демографічного

постаріння. В Україні, до речі, є і столітні, вік яких перевищує 100 років: на 1 січня 2009 року їх налічувалось 1425 осіб (287 — чоловіки, 1138 — жінки) [26].

Процес старіння проходить нерівномірно в часі через нерівномірність соціально-економічного розвитку країни. Внаслідок старіння населення змінюються найважливіші показники його відтворення. Специфіка процесу старіння в Україні в останні десятиліття визначається тим, що його поглиблення значно впливає на зниження загальних показників народжуваності та підвищення показників смертності, уповільнюючи природний приріст населення.

Як відомо, головним показником демографічної ситуації в країні є загальна чисельність її населення. З максимуму у 52,3 млн. осіб у 1993 році вона знизилась до 45,8 млн. у 2011 році, тобто на 6,5 млн. осіб [15, с. 328; 26]. Цей негативний процес буде відбуватись і надалі, що підтверджують прогнозні розрахунки різних академічних установ. Так, прогноз розвитку демографічної ситуації, розроблений Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, доводить, що загальна чисельність населення країни може становити в 2020 р. — 42,6 млн., а в 2030 р. — 40,5 млн. осіб [24].

Короткострокові і довгострокові демографічні прогнози базуються на впевненому передбаченні, що у всі ці періоди смертність в країні буде перевищувати народжуваність, а, отже, тенденція до "вимирання" населення збережеться, хоча цей процес дещо сповільнився. Сумарний коефіцієнт народжуваності (кількість дітей на одну жінку) нині становить 1,45. Для досягнення прямого заміщення у відтворенні населення потрібно, щоб значення цього показника було не менше 2,4. Нинішні показники свідчать, що в країні поки що продовжують відбуватися незворотні демографічні та інші (пов'язані з цим) процеси [7]. Довготривале збереження народжуваності на рівні, що не забезпечує простого відтворення поколінь, призводить до неспинного зменшення частки дітей і, відповідно, зростання частки осіб старшого віку (див. табл. 1). Прогнозні розрахунки вказують на те, що частка цієї категорії населення буде зростати, і в 2030 році становитиме більше 25% [1]. В країні відбувається старіння населення як "зверху", за рахунок зростання чисельності людей похилого віку, так і "знизу" — через недостатню для простого демовідтворення кількість народжуваних дітей.

Кризові демографічні процеси в країні неодмінно відображаються на показнику середньої очікуваної тривалості життя. Нині вона становить в середньому 70,44 років; для чоловіків — 65,28, для жінок — 75,5 [15, с. 344]. Середня тривалість життя громадян України є на 10-12 років нижчою, аніж в країнах Євросоюзу.

Таким чином, багатолітні дослідження процесу старіння приводять нас до висновку, що основною причиною старіння населення є зниження народжуваності, яке автоматично зменшує частку дітей в загальній чисельності населення і збільшує частку людей старших вікових груп. Тоді як зниження смертності (закономірність, притаманна періодам демографічного переходу) впливає на процес старіння досить суперечливо. Зниження смертності відбувається насамперед в молодих групах населення, що сприяє збереженню дітей і молодих людей, "омолоджує" населення, навіть частково компенсує зниження народжуваності. Зниження рівня смертності людей старшого віку зумовлює збільшення тривалості життя, тобто старіння населення [10; 17].

Це, звичайно, не означає, що рушійні сили процесу демографічного старіння ніколи не будуть змінюватись. Скоріше навпаки: в подальшому, вже у передбачуваній перспективі, якщо стабілізується народжуваність і в той же час не будуть вичерпані можливості зниження смертності людей середніх і старших вікових груп, основним показником демографічного старіння стане зниження рівня смертності і збільшення середньої тривалості життя.

З огляду тенденцій демографічного розвитку України за останнє двадцятиріччя можна впевнено стверджувати, що у перспективі очікується поглиблення процесу старіння населення. При цьому безальтернативним, навіть за певного підвищення рівня народжуваності, в країні лишається на перспективу тенденція депопуляції (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Показники старіння населення України на період до 2050 року (на початок року)

Роки	Частка у загальній чисельності населення, %	
	Особи віком 60 років і старше	Особи віком 65 років і старше
2010		
— фактично	20,8	15,2
— прогноз	20,7	15,6
2015	21,4	15,2
2020	22,7	16,0
2025	24,2	17,4
2030	24,9	18,9
2040	27,6	20,6

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

2050	32,1	23,8
------	------	------

Джерело: розрахунки за середнім варіантом прогнозу Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України 2005 року [24].

Станом на початок 2020 р. межу першого порогу старості перетнуть двоє з кожних дев'яти жителів країни, а майже шоста частина населення буде у віці 65 років і старше. До початку 2030 років вже кожен четвертий житель країни буде у віці 60 років і старше. Та більш ніж двоє з кожних одинадцяти — у віці понад 65 років. У довгостроковій перспективі (за станом на початок 2050 р.) літніх осіб, яким за 60, серед населення України буде близько третини, а тих, кому 65 років і більше — майже четверта частина.

Особливість процесу старіння населення в Україні полягає також у тому, що на нього традиційно накладають свій відбиток так звані "демографічні хвилі", які зумовлювали істотні коливання чисельності повікових контингентів і які перетинають відмітку першого порогу старості (60 років). В окремі періоди 90-х і наступних років частки населення старших поколінь (60, 65 і більше років) тимчасово знижувались, що було пов'язано із вступом до спільноти літніх людей менш численних поколінь. На тлі зменшення загальної чисельності населення і поступового росту частки осіб у віці 65 років і більше, питома вага контингентів, старших за 60 років, незначно зменшилась, оскільки раннього пенсійного віку (60-64 роки) досягли саме покоління, народжені у воєнні ті післявоєнні роки. У суто демографічному сенсі старіння населення України гальмуватиме процес її виходу з депопуляції. Взагалі сучасні темпи старіння населення у світі є безпрецедентними. В період між 2000 і 2050 роками частка населення старше 60 років у світі подвоїться (з 11% до 22%). Чисельність людей у віці 60 років і більше, як передбачається, збільшиться за цей період з 605 млн. до 2 млрд., число літніх людей за 60 років в світі вперше перевищить загальну чисельність молоді і становитиме 20% [23; 25].

На фоні зазначених тенденцій прискорене старіння населення є тим суттєвим феноменом сучасної України, який уособлює не лише проблеми відтворення населення, а й має довготривалий вплив на різні сторони життєдіяльності українського соціуму. В спеціальних дослідженнях виділяється велика кількість проблем і факторів, які постають внаслідок постаріння сучасного суспільства. Старіння населення призводить до гальмування процесу виходу з депопуляції, міцно утримуючи замкнене коло "низька народжуваність — старіння — депопуляція". Високий рівень старіння населення спричиняє чи не найвагоміший вплив на динаміку співвідношення між чисельністю народжених та померлих в країні [2; 19, с. 95].

Депопуляція у поєднанні з інтенсивним міграційним відтоком молоді і осіб середнього віку породжує загрозу можливого обезлюднення окремих територій України. Таким прикладом може в перспективі стати Чернігівська область, яка кожен рік втрачає від 17 до 20 тис. жителів, та в якій смертність перевищує народжуваність майже в 2,5 рази, а в селах — в 4 рази, і найнижча в країні тривалість життя — 66,8 років. Тобто населення області вмирає: воно є найстаршим за віком: кількість людей похилого віку тут удвічі перевищує кількість дітей і підлітків [25]. Найбільш вражаюча картина спостерігається в селах. Є навіть такі місця, де практично нема молоді, всі — жителі 70-ти років і старше. Крім того, люди масово виїждять до міст, а в селах населення поступово старіє.

Слід також звернути увагу на проблему "передчасного старіння населення", яка в останні роки стала досить актуальною. Спеціалісти-геронтологи відзначають, що в наш час поряд зі звичайним природним старінням розвивається так зване "біологічне старіння", яке набуло незворотного характеру. Дві третини українців має справу з "біологічним годинником, що поспішає". Згідно з дослідженнями Українського інституту геронтології, 70% українців старіють надвисокими темпами, коли паспортний вік людини 48 років, а "біологічний годинник" показує вже за 60. Лікарі стверджують, що такі темпи старіння зумовлені поганим станом екології, шкідливими звичками (куріння, алкоголь, наркоманія), пасивним способом життя та неправильним харчуванням [14; 25].

Слід зазначити, що "передчасна старість" зумовлена відсутністю в країні достатньої соціальної підтримки і належної медичної допомоги людям похилого віку. Проведені дослідження у різних регіонах виявили, що у містах захворюваність за зверненнями у 2-2,5 рази нижча, ніж реальна, а в селах — у 5 разів вища, ніж за існуючими показниками. Тобто якість і об'єми медичної допомоги набагато нижче за реальні потреби. В Україні лише 3-5% осіб, які досягли 60 років, вважаються умовно здоровими, а після 70 років здорових людей немає [14, 25].

Аналіз тенденцій старіння населення в Україні достовірно доводить його суттєвий вплив на трудовий потенціал країни, зумовлюючи подальше скорочення його відтворення. Контингент населення у віці, молодшому за працездатний (тобто резерв трудового потенціалу країни), скоротився за 1999-2011 рр. з 10035,4 тис. до 6975,7 тис., тобто на 3059,7 тис. осіб, а частка його впала з 20% до 15,3%. Зменшується чисельність працездатного населення, але не такими високими темпами: з 28,2 млн. осіб у 1999 р. до 27,4 у 2011 році. При цьому частка цієї групи збільшилась з 56,6% до 60,0%, оскільки загальна чисельність населення за цей період зменшилась на 4,3 млн. осіб. Щодо третьої групи (населення у віці, старшому за

працездатний), то тут спостерігається чітка тенденція до росту її частки (з 23,3% до 24,7%) при фактичній стабілізації її абсолютної чисельності (11,7 млн. у 1999 р. і 11,3 млн. у 2011 р.) [26].

У подальшому абсолютна і відносна чисельність перспективних з точки зору формування і відтворення трудового потенціалу контингентів (працездатного і допрацездатного віку) буде зменшуватись і навпаки – буде збільшуватись чисельність контингенту старшого працездатного віку. Статистичні дані свідчать, що серед економічно активного населення цей контингент має найвищі темпи росту (з 2000 р. по 2011 рік — 9,0%) [15, с. 352]. В цьому плані слід звернути увагу на таку важливу з багатьох сторін життя проблему, як "демографічне навантаження". Наведені вище дані вікової структури населення України вказують на те, що ця проблема залишається гострою як в наш час, так і у перспективі. В 1999 р. співвідношення населення працездатного і непрацездатного віку становило 56,6% до 43,4%, в 2005 р. — 59,5% до 40,5%, в 2011 р. — 60,0% до 40,0% [23]. За середнім варіантом прогнозу, навантаження населення працездатного віку непрацездатним по Україні в цілому у 2026 р. зміниться наступним чином: в містах воно зросте на 15-16%, в селах — знизиться на 21-22% [2]. Протягом прогнозного періоду ситуація з навантаженням працездатних непрацездатними буде поступово змінюватись: в містах воно буде підвищуватись, а в селах знижуватись, і на кінець періоду відмінності за загальною величиною навантаження між містами і селами практично згладяться [7].

Таким чином, важливою проблемою стає співвідношення чисельності тих, хто входить у працездатний вік, і тих, хто з нього виходить. На вивільнене місце людини, що виходить з працездатного віку, припадає 3-4 молодих людей, що ввійшли в нього. В розвиненому суспільстві жодна молода людина не повинна почувати себе зайвою, оскільки це створює підґрунтя для соціальних ексцесів. В ситуації, що склалася в Україні, подальший соціально-економічний прогрес можливий лише за умов інтенсивного розвитку.

Прогресуюче старіння нації породжує і таку гостру соціальну проблему, як стан і розвиток пенсійної системи. На 1 січня 2011 р. в Україні налічувалось 13738 тис. пенсіонерів. Причому у похилому віці пенсіонерів налічується понад 80%. У розрахунку на 1 тис. населення кількість пенсіонерів зросла з 253 у 1991 р. до 301 у 2011 р. Сьогодні на 10 працюючих українців приходить 9 пенсіонерів. Очікується, що вже до 2015 р. їх кількість зрівняється з кількістю працюючого населення країни [5].

Несприятливе співвідношення у "демографічному навантаженні" і швидке зростання кількості пенсіонерів загрожує життєздатності національної пенсійної системи. Розрахункова частина Пенсійного фонду дорівнювала на початок 2012 року 14,5% ВВП. Держава з великими зусиллями здійснює своєчасну і повну виплату пенсій. Об'єм Пенсійного фонду наближується до розмірів державного бюджету країни. Пенсійна система України опинилась у зоні одразу двох ризиків — демографічного і фінансового. В цій ситуації може бути здійснене або зниження досягнутого життєвого рівня пенсіонерів, або законодавче збільшення віку виходу на пенсію.

Результати опитування, проведеного Інститутом Горшеніна з 11 по 13 червня 2011 року, засвідчили, що більшість українців (80,1%) не розраховують в старості на якісь джерела доходу, крім державної пенсії. Але вони хоча і не ждуть ні від кого допомоги, самі за забезпечення свого майбутнього не беруться. Більше 68,3% опитаних не збирається робити нічого, щоб забезпечити себе матеріально після виходу на пенсію. А з тих, хто замислюється про життя в старості, 6,7% вкладають гроші у нерухомість і бізнес, 6,5% розраховують на допомогу дітей чи родичів, 6,0% відкладають гроші "про запас" [22].

З кінця 2011 року в Україні здійснюється пенсійна реформа, яка передбачає перегляд рівня пенсій деяких категорій пенсіонерів, збільшення строків страхового стажу і віку виходу на пенсію. Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи" від 1 листопада 2011 р. встановлює єдиний вік (60 років) як для чоловіків, так і для жінок, по досягненню якого і при страховому стажі не менше 15 років можливо претендувати на одержання пенсії за віком [25]. В Україні верхня межа працездатності поки що на 5 років нижча, ніж у більшості розвинених країн. Доки соціальні умови життя призводять до швидкої виснаженості працездатності людини, доти суспільство не має змоги широко використовувати працю людей старших поколінь. Зараз із числа осіб у віці 60-70 років продовжує працювати лише 20%, здебільшого у сфері інтелектуальної праці [25].

Існуючі в суспільстві стереотипи негативно впливають на ставлення до професійного рівня людей похилого віку. На практиці таким людям знайти роботу важко. Але слід зазначити, що в умовах теперішніх демографічних структурних змін кон'юнктура ринку праці буде змінюватись. Вже зараз значно розширюються можливості перепідготовки і перекваліфікації працівників у похилому віці. Відомо, що одним із чинників, які продовжують життя людини, є трудова діяльність. Академік О. О. Богомолець стверджував, що першою ознакою розумного життя є робота. Будучи природним станом, праця не може виснажувати організм. Без праці людина не одержує необхідних стимулів для здійснення життєвих функцій, втрачає здатність до тривалого життя. Тому вважається, що при збільшенні трудового стажу

росте і тривалість життя. До того ж, як свідчать дослідження, у цілому люди старшого віку стають більш здоровими у порівнянні з попередніми поколіннями внаслідок соціальних досягнень суспільства, а також досягнень сучасної медицини і фармакології.

Пенсійний вік (до глибокої старості) — вершина життя, і ця частина життя людини значною мірою вільна від проблем і стресів, пов'язаних з роботою, відповідальністю за себе і інших. Це період життя, коли можна збагачуватись культурно, займатися активним відпочинком, громадською діяльністю, ділитися з молоддю своїм досвідом і накопиченими знаннями. Можливість для людей похилого віку приносити суспільству матеріальні і духовні блага залежить від того, наскільки суспільство і держава здатні змінити існуючі наразі стереотипи відносно до старості і соціально захистити населення похилого віку від несприятливих матеріальних і моральних факторів.

Ставлення суспільства до старості, а держави — до людей похилого віку в наш час знаходять своєрідний відгук серед населення країни. Результати соціологічних опитувань, проведених дослідним центром порталу "Super Job.ua" серед економічно активного населення України, свідчать про те що, більше за все українців турбує нездатність піклуватись про себе в цей період життя і можливі проблеми зі здоров'ям (18% і 17%). Коментарі респондентів: "Самое страшное — неспособность себя обслужить"; "Не хочу быть кому-то в тягость, обузой"; "Не хочу доставлять забот близким" і т. ін.

Викликає занепокоєність у людей зниження з часом життєвої активності (12%), а також матеріальні труднощі (10%). Коментарі: "Старость — это полное ограничение во всём, что тебе было так привычно, пока ты был молодой", "Когда понимаешь, что даже работая, концы с концами еле сводишь, ощущаешь, что старость действительно пугает. Официальные зарплаты низкие, работа всегда непостоянная... Веры в будущее нет". Значно менше хвилює українців зниження розумового потенціалу (4%) і згасання зовнішньої привабливості (6%). ("Старость — это вообще ужасно! Люди, давайте придумаем эликсир вечной молодости и красоты").

В цілому абсолютно не хвилює старість 21% опитаних — частіше за все тому, що вони вже зараз готуються до неї і впевнені, що успішно. Не змогли дати відповіді на поставлені питання 8% респондентів. Причина у тому, що, на їх думку, вони не бажають зараз замислюватись про старість. І навпаки, 4% респондентів запропонували свої варіанти відповідей, серед яких зустрічаються "самотність", "смерть", "страх не реалізувати свої життєві цілі". Тривога, надія і страх є найбільш поширеними почуттями населення країни: відповідно, 36,1%, 43,8% і 21,5% респондентів. Високий рівень також таких ознак, як розгубленість (18,7%), байдужість (13,4%) і песимізм (10,8%) [опитування 1200 респондентів всіх регіонів у віці 16-75 років; 7-14 липня 2011 р.]. [22; 25].

В контексті розглянутого можуть бути цікавими дані соціологічного опитування 31280 респондентів в країнах Євросоюзу з питань ставлення населення до старості. 71% з них знають, що населення Європи швидко старіє, однак лише 42% стурбовано таким розвитком подій. За думкою багатьох опитаних, люди в віці 55 років відіграють значну роль у ключових сферах суспільного життя. При цьому 60% вважають необхідним дати людям (за бажанням) право працювати і після досягнення ними пенсійного віку. Третина респондентів констатували, що готові працювати і після виходу на пенсію. Близько половини опитаних не згодні з офіційним збільшенням пенсійного віку [25].

Людам похилого віку притаманні якості, схожі з якостями інших поколінь. У "старих", однак, є таке, чого не може бути у інших, - мудрість життя, знання, цінності. Саме мудрість, носієм якої є "довгожителі", може стати потужним фактором розвитку суспільства. В суспільстві похилих людей ця індивідуальна мудрість, яка стає колективною, множитья і надає соціальному розвитку нових якісних характеристик. Нова якість соціального розвитку — єдність розвитку суспільства і розвитку самої людини.

Можливість і здатність людей похилого віку приносити матеріальні і духовні блага суспільству і тому стати визначальним фактором його розвитку залежать від того, наскільки суспільство готове змінити свої стереотипи відносно старості та соціально захистити старість від несприятливих матеріальних і моральних факторів. Концептуальні положення світової спільноти про місце і роль людей похилого віку знайшли своє відображення в документі ООН "Зробити повнокровним життя людей похилого віку" (Генеральна Асамблея ООН у 1991 р., Резолюція 46/91). Загальний зміст цього документа вписується в контекст сталого соціального розвитку, в якому люди старшого віку розглядаються як позитивний фактор, а не як тягар для суспільства [25].

Прогресуюче старіння населення України та породжувані ним виклики вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи в сфері пристосування суспільства й економіки до особливостей і потреб старіючого населення, пошуку шляхів поліпшення якісних параметрів населення. На рівні владних структур має бути створена діюча програма підтримки активності людей похилого віку.

Нове осмислення процесів старіння населення як одного з важливих циклів життя людини має здійснюватись з позицій реальностей сьогодення України, і має бути покладене в основу

концептуальних розробок державної соціальної політики відносно громадян старших поколінь на найближчу і віддалену перспективу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Демографічні перспективи України до 2026 року. // Інститут економіки НАН України. // Київ, 1999.— 55 с. 2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки, протидії / НАН України. Інститут екон.; за ред. В. Стешенко.— Київ, 2001.— 560 с. 3. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки / За ред. акад. НАН С. І. Пирожкова.— К.: ІВЦ Держкомстат України.— 2003. 4. Клупт М. Теорія демографічного розвитку: інституціональна перспектива. // Общественные науки и современность, 2005. — №2 — С. 139-149. 5. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (кол. авт.) / За ред. Е. М. Лібанової.— К.: Український центр соціальних реформ, 2006. 6. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації (Монографія).— К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006.— С. 341. 7. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз / За ред. Е. М. Лібанової.— К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007.— 328 с. 8. Матеріали міжнародної наук.-практ. конференції "Демократичний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики".— К.: КНЕУ, 2006. 9. Народонаселение. Энциклопедический словарь.— М.: БСЭ, 1994. — 640 с. 10. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения // Выбранные научные работы: в 2 т. Т. I. Демографический и трудовой потенциал.— К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008.— С. 8-122. 11. Пирожков С. І. Демографічний розвиток України: сучасне та майбутнє / С. І. Пирожков/ Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики" [Текст] : збірник наукових праць: Спец. випуск. - К. : КНЕУ, 2006 - С. 15-24. 12. Прибыткова И. М. Демографическая старость Украины: история болезни / Збірник наукових праць.— Вип. 15.— Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009.— С. 64-69. 13. Россет, Э. Процесс старения населения : демогр. исслед. / Э. Россет ; пер. с пол. Н. Н. Малютиной и Э. Н. Фарберовой ; под ред. А. Г. Волкова. М. : Статистика, 1968. - 510 с. 14. Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал / Ред. О.В. Краснова. – Москва : Исследовательская группа "Социальные науки", 2009. – №1 (45) весна 2009. – 128 с. – ISSN 02364999. 15. Статистичний щорічник України за 2010 рік. // К.: Державна служба статистики України. Вид. ТОВ "Август Трейд", 2011. – 559 с. 16. Стеценко С. Демографічна статистика: Підручник.— К.: Вища школа, 2005.— 415 с. 17. Стешенко В. Старіння населення України: стан, етнічні особливості, перспективи / В. Стешенко, С. Піскунов, В. Піскунов // Демографічні дослідження. — Вип. 20.— К.: Вид. Ін-ту економіки НАН України, 1997. – с. 125-146. 18. Сучасна демографічна криза в Україні: проблеми, перспективи, шляхи поліпшення (Науково-аналітична доповідь).— К.: Ін-т демографії НАН України, 2007.— С. 62. 19. Терещук В. Депопуляція та старіння населення у соціально-економічному аспекті // Вісник Хмельницького національного університету, 2009. - №1. 20. Холостова Е. И. Социальная работа с пожилыми людьми. / М., 2008.— 348 с. 21. Шульга М. О. Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога.— К.: Інститут соціології НАН України, 2003.— 245 с. 22. Шмелев А. Россия: проблемы демографии/ [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.pms.orthodoxy.ru/demogra/>. 23. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М.Лібанової / [Електронний ресурс] / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/proj>. 24. Статистична інформація / [Електронний ресурс]. / Державна служба статистики України.— Офіц. веб-сайт.— Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

УДК 32.001.76:316.3(477)

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Лисеенко Елена Васильевна – доктор социологических наук, профессор кафедры философии и социологии, декан историко-философского факультета Южно-украинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского

Статья посвящена анализу особенностей политической ментальности современного украинского общества. Политическая ментальность рассматривается как феномен, проявляющий себя через совокупность политических установок, ценностей, интересов и стереотипов, определяющих особенности индивидуального и коллективного политического поведения. На основе данных социологического мониторинга Института социологии НАН Украины рассмотрены некоторые существенные характеристики политической ментальности современного украинского общества в контексте анализа массовых политических установок и гражданско-политических практик украинцев.

Ключевые слова: политическая ментальность, политические установки, гражданско-политические практики.

Стаття присвячена аналізу особливостей політичної ментальності сучасного українського суспільства. Політична ментальність розглядається як феномен, що проявляє себе через сукупність політичних установок, цінностей, інтересів і стереотипів, які визначають особливості індивідуальної і колективної політичної поведінки. На основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України розглянуті деякі сутнісні характеристики політичної ментальності сучасного українського суспільства в контексті аналізу масових політичних установок і громадянсько-політичних практик українців.

Ключові слова: політична ментальність, політичні установки, громадянсько-політичні практики.

Article is devoted to the analysis of features of political mentality of modern Ukrainian society. Political mentality proves through set of political installations, values, interests and stereotypes which have features of individual and collective political behavior. Some characteristics of political mentality of modern Ukrainian society on the basis of data of sociological monitoring of Institute of sociology of NAN of Ukraine in a context of the analysis of mass political installations and civil and political the practician of Ukrainians are considered.

Keywords: political mentality, political installations, civil and political practitioners.

Изменения, происходящие последние двадцать лет в украинском обществе, проявили ряд внутренне противоречивых и неустойчивых тенденций. Именно поэтому вопрос о характере и направленности трансформационного процесса в Украине адекватно переводится в вопрос о этно-национальных особенностях социальных сил, их носителях, которые способны своими действиями специфически структурировать общественные отношения. Зависимость общественных преобразований от эффективности институциональных изменений в действительности опосредуется особенностями национальной культуры, ценностями, нормами, укоренёнными в сознании и традиционных практиках данного общества. Изменения массовых установок и практик иногда на многие годы отстаёт от принятия новых законов, правовых и административных норм. Не случайно исследования норм, ценностей и повседневного поведения бывших "homo soveticus", проведённые Н. Лапиным, Ю. Левадой, В. Магуном, Л. Гудковым и другими учёными, показывают, что за последние 15-20 лет институциональных реформ в России массовое сознание и поведение россиян изменилось намного слабее, чем социальная среда [1]. В связи с тем, что сильная зависимость трансформационных изменений от укоренённых в прошлом стереотипов, установок и способов поведения неизбежно вызывает трудности перехода на рыночный образ деятельности и демократический характер развития Украины, важно охарактеризовать некоторые существенные характеристики украинской политической ментальности и влияние, оказываемое ими (массовыми политическими установками и ценностями) на трансформационный процесс в Украине.

Целью статьи является анализ некоторых существенных характеристик политической ментальности современного украинского общества, которые влияют на характер трансформационных процессов и особенности политического развития страны.

Каждый народ имеет исторически сложившуюся структуру социального сознания, строй мышления, свою иерархию ценностей. Понятие "политическая ментальность" связывается с общностью менталитетных представлений, политических ценностей, установок, интересов и стереотипов, которые имеют специфику поведенческого проявления. Являясь формой выражения группового сознания, политическая ментальность позволяет понять своеобразие восприятия и оценки различными социальными группами того или иного политического явления или процесса, обобщенное и распространенное представление о том или ином лице, социально-политическом институте, группе, организации и других элементах социально-политической реальности. Но базовой конструкцией ментальности любого народа является иерархия ценностей. Ценности, по мнению Д. Леонтьева, "выступают интегративной основой как для отдельно взятого индивида, так и для любой малой или большой социальной группы, культуры, нации, наконец, для человечества в целом" [2].

Совокупность ценностных представлений, усвоенных и принятых личностью, лежит в основе того, что она вокруг себя и в самой себе считает нужным, необходимым, того, к чему она стремится в своем поведении. Иерархически организованные представления о ценностях лежат в основе решений, принимаемых личностью в многочисленных ситуациях социального и политического выбора, активно участвуют в формировании внутренней программы ее действий, "встраивают" индивида определенным образом в общественную жизнь. При этом обозначение субъективных ориентаций индивидов как членов группы (или общества) на те или иные политические ценности, предписывающих индивидам определенные социально принятые способы поведения, связано с политическими установками. В массовом сознании может сформироваться достаточно устойчивая установка на то или иное отношение к какому-либо политическому феномену, процессу. При этом мотивация политического поведения как личности, так и различных социальных групп определяется во многом ими. Например, под влиянием политических и идеологических факторов в массовом сознании могут сформироваться отрицательные установки по отношению к определенному политическому явлению и, как показывает опыт, установки такого рода бывают весьма устойчивыми и функционируют на уровне как индивидуального, так и общественного сознания.

Чтобы выявить некоторые существенные характеристики политической ментальности украинского социума в контексте рассмотрения массовых политических установок, интересов, а также гражданско-политических практик населения Украины, проанализируем результаты пяти репрезентативных общенациональных исследований, проведенных Институтом социологии НАН Украины в 1996 г., 2000 г., 2004 г., 2008 г., 2011 г. [3]. Результаты социологического мониторинга, проведенного Институтом социологии НАН Украины в 1996-2011 годах, позволили сделать вывод о том, что к началу 2000-х годов в Украине четко обозначился перелом в ценностной динамике, связанный с ментальным приспособлением общества к проникновению рынка и формальных институтов демократии (см. табл. 1).

Таблица 1.

Мнение населения Украины о том, нужна ли многопартийная система в стране, %, [3, с.24]

Оценка респондентов	1996	2000	2004	2008	2011
Нет	31,3	42,7	42,6	42,9	39,5
Затрудняюсь ответить	36,7	30,9	33,8	30,5	36,7
Да	32,0	26,4	23,2	25,9	23,7
Не ответили	0,0	0,1	0,4	0,7	0,0

Анализируя мнение респондентов о наилучшем пути развития Украины, можно отметить значительное уменьшение части населения, которая отдает предпочтение СНГ как модели организации для международного сотрудничества с участием Украины, и увеличение числа граждан Украины, которые считают, что страна должна развиваться по пути создания восточнославянского блока бывших советских республик (России, Беларуси, Украины) (см. табл. 2).

Таким образом, за интеграцию с Россией выступает около 60 % населения Украины, а за интеграцию с Европой от 30 % до 40 %. Казалось бы украинскому обществу нужно выбрать "российский" путь развития, если это поддерживает большинство граждан. Однако, как свидетельствуют результаты исследования, интеграцию Украины с Россией категорически не поддерживают целый ряд областей, то есть такой внешнеполитический выбор Украины может привести к реальному противостоянию украинского общества. В тоже время принципиального неприятия европейского пути развития украинского общества нет ни в одном регионе Украины. Из этого следует вывод о том, что при определении вектора политического развития страны важно учитывать не только общественно-политические, экономические, исторические факторы, но и особенности национального менталитета народа.

Таблиця 2.

Отношение населения Украины к выбору пути развития страны, %, [3, с. 29].

Отношение респондентов	1996	2000	2004	2008	2011
В первую очередь расширять связи в рамках СНГ	31,8	15,4	13,1	12,5	14,6
Развивать отношения преимущественно с Россией	14,4	4,1	11,4	10,5	12,7
Укреплять прежде всего восточнославянский блок (Украина, Россия, Беларусь)	—	22,8	34,3	29,8	26,0
Устанавливать связи прежде всего с развитыми странами Запада	15,9	16,5	14,4	17,7	16,4
Опирается прежде всего на собственные ресурсы, укрепляя независимость	18,5	26,1	17,1	19,3	19,8
Затруднились ответить	12,2	10,1	8,2	7,1	6,9
Разные регионы Украины должны выбирать свой путь	4,5	3,5	—	2,3	2,8
Другое	2,6	1,5	1,3	0,7	0,8

Таким образом, за интеграцию с Россией выступает около 60 % населения Украины, а за интеграцию с Европой от 30 % до 40 %. Казалось бы украинскому обществу нужно выбрать "российский" путь развития, если это поддерживает большинство граждан. Однако, как свидетельствуют результаты исследования, интеграцию Украины с Россией категорически не поддерживают целый ряд областей, то есть такой внешнеполитический выбор Украины может привести к реальному противостоянию украинского общества. В тоже время принципиального неприятия европейского пути развития украинского общества нет ни в одном регионе Украины. Из этого следует вывод о том, что при определении вектора политического развития страны важно учитывать не только общественно-политические, экономические, исторические факторы, но и особенности национального менталитета народа.

Ещё одним показателем амбивалентности, внутренней противоречивости, а также неконфликтности политической ментальности населения Украины являются представления о путях политического реформирования страны. Как свидетельствуют данные мониторинга, за последние двадцать лет в Украине состав групп сторонников разных путей политического реформирования общества оставался практически стабильным [3, с. 20]. Четко определенные политические предпочтения имеют около 35 % граждан (это те, кто однозначно являются сторонниками либо социализма, либо капитализма). Почти каждый четвертый опрошенный (18 % в 2000 году, 22,7 % в 2011 году) готов поддерживать и тех, и других, только бы не конфликтовали. Каждый четвертый украинец (20,4 % в 2000 году, 26,4 % в 2008 году), и каждый третий - в 2011 году (31,0 %) вообще не поддерживает никого или не может определиться, к кому и как ему относиться (18,5 % в 2000 году, 15,4 % в 2011 году) [3, с. 20].

Кроме этого, данные социологического мониторинга дают возможность проследить динамику готовности населения Украины к участию в различных формах политического участия, начиная от ненасильственных и непротиворечащих закону акций (сбор подписей, законные митинги и демонстрации, угроза забастовкой), до действий незаконных, дестабилизирующих экономическую и политическую ситуацию: бойкот (отказ от отдельных видов работ или выполнения указаний), незаконные забастовки, захват зданий (табл. 3).

Результаты опросов свидетельствуют, что население Украины в большей степени поддерживает ненасильственные формы протеста: в большей мере склонны к участию в предвыборных кампаниях, сбору подписей под коллективными петициями и к участию в санкционированных митингах и демонстрациях. При этом, чем более выражен насильственный характер акции, тем у меньшей доли населения она находит поддержку и вызывает готовность принять участие в подобной форме гражданской активности. Как свидетельствуют данные мониторинга, работа в общественных организациях и в политических партиях среди украинцев является мало распространённой формой политического участия. Так, на протяжении последних двадцати лет на членство в тех или иных общественных или политических организациях указали от 1 % до 3 % граждан Украины, и около 85 % отметили, что не принимают участие в работе ни в одной из общественных или политических организаций [3, с. 22]. По сравнению с общеевропейскими показателями, где членами политических партий являются около 10 % граждан европейских стран, среди украинцев этот вид политического поведения является наименее распространённым [4, с. 28].

Таблиця 3.

Основные способы защиты прав, которые население Украины считает эффективными и допустимыми для себя, %, [3, с. 35].

Способы и средства защиты собственных прав	1996	2000	2004	2008	2010
Участие в предвыборных кампаниях	13,7	20,1	—	25,7	20,2
Сбор подписей под коллективными петициями	12,7	17,4	21,8	25,4	26,7
Законные митинги и демонстрации	15,2	19,9	19,2	24,7	26,2
Проведение забастовки	7,9	6,7	3,8	5,4	5,5
Бойкот (отказ исполнять решение администрации, органов власти)	7,1	7,2	2,7	6,1	6,3

Несанкционированные митинги и демонстрации	2,2	3,3	1,3	2,6	3,1
Незаконные забастовки	1,6	2,4	0,9	1,7	2,8
Голодовки протеста	2,0	2,6	1,5	2,1	2,4
Пикетирование государственных организаций	4,4	6,5	5,1	7,3	8,4
Захват зданий, блокирование путей сообщения	1,0	1,7	1,6	1,7	3,
Создание независимых от Президента и правительства военных формирований	2,0	2,4	–	1,3	1,4
Другое	1,1	1,1	1,2	0,9	0,5
Ни один из способов не кажется мне эффективным и допустимым в такой мере, чтобы принимать в нем участие	31,9	34,2	36,6	34,1	33,6
Трудно сказать	29,8	26,9	19,0	17,3	16,4
Не ответили	0,6	0,1	0,2	0,0	0,1

Результаты опросов свидетельствуют, что население Украины в большей степени поддерживает ненасильственные формы протеста: в большей мере склонны к участию в предвыборных кампаниях, сбору подписей под коллективными петициями и к участию в санкционированных митингах и демонстрациях. При этом, чем более выражен насильственный характер акции, тем у меньшей доли населения она находит поддержку и вызывает готовность принять участие в подобной форме гражданской активности. Как свидетельствуют данные мониторинга, работа в общественных организациях и в политических партиях среди украинцев является мало распространённой формой политического участия. Так, на протяжении последних двадцати лет на членство в тех или иных общественных или политических организациях указали от 1 % до 3 % граждан Украины, и около 85 % отметили, что не принимают участие в работе ни в одной из общественных или политических организаций [3, с. 22]. По сравнению с общеевропейскими показателями, где членами политических партий являются около 10 % граждан европейских стран, среди украинцев этот вид политического поведения является наименее распространённым [4, с. 28].

Основной вывод, который следует из вышесказанного, состоит в том, что особенности политической ментальности населения Украины несомненно влияют на текущие политические изменения. В массовом сознании и политической ментальности населения Украины произошло дистанцирование как от ценностей политической системы советского типа, так и от идеалов политической системы демократического типа. Об этом свидетельствуют данные об отношении населения Украины к многопартийности, к пути политического реформирования и внешнеполитического развития страны, а также к различным формам политического участия. Поэтому на процесс трансформации институциональных структур политической и экономической системы Украины, которые всё ещё несут неустойчивый "посткоммунистический" характер, и развитие которых до сих пор остаётся концептуально неопределённым, противоречивым и непредсказуемым, благоприятное или неблагоприятное влияние будут оказывать особенности политической ментальности украинского социума.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Левада Ю. А. От мнений к пониманию: Социологические очерки, 1993-2000 / Ю. А. Левада. – М. : Московская школа полит. исследований, 2000. – 574 с. : табл. – (Б-ка МШПИ); Левада Ю. А. Ищем человека: Социологические очерки, 2000-2005. – М. : Новое изд-во, 2006. – 383 с. : табл. – (Новая история); Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997-2002 годов / Л. Гудков. – М. : Новое литературное обозрение, "ВЦИОМ-А", 2004. – 816 с.; Лапин Н. И. Динамика ценностей населения реформируемой России / Н. И. Лапин. – Москва : Эдиториал УРСС, 2003. – 224 с.; 2. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/977/645/1219/6_vypusk_1.pdf; 3. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. Том 1.: Аналітичні матеріали / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.; Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. Том 2. : Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є. І. Головаха, д. соц. н. М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.; 4. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження" 2005-2007-2009 / Є. Головаха, А. Горбачик. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с.

УДК 316.334.3

**ДОВЕРИЕ К СОЦИАЛЬНЫМ И ПОЛИТИЧЕСКИМ ИНСТИТУТАМ:
ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ТЕНДЕНЦИИ ИЗМЕНЕНИЯ
(по результатам международного научно-исследовательского проекта HITT-CIS)**

Кизилев Александр Иванович – кандидат социологических наук, заведующий кафедрой методов социологических исследований, директор научно-исследовательского Института социально-гуманитарных исследований Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина

Кизилова Ксения Александровна – аспирант кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Кузина Ирина Ивановна – преподаватель кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Статья посвящена анализу феномена доверия в украинском обществе. Рассматриваются факторы формирования доверия к властным институтам, среди которых удовлетворенность их деятельностью и уровень демократических свобод в обществе. В статье также акцентируется внимание на генерализированном доверии, которое, как и доверие к социальным и политическим институтам, рассматривается в качестве индикатора здоровья общества. Приводятся данные эмпирических исследований, характеризующие уровень доверия к социальным и политическим институтам в Украине в сравнении с некоторыми пограничными странами; а также данные, позволяющие проследить динамику уровня доверия к социальным и политическим институтам в украинском обществе.

Ключевые слова: доверие, институциональное доверие, генерализированное доверие, доверие к социальным и политическим институтам.

Стаття присвячена аналізу феномену довіри в українському суспільстві. Розглядаються чинники формування довіри до владних інститутів, серед яких задоволеність їхньою діяльністю та рівень демократичних свобод у суспільстві. У статті також акцентується увага на генералізованій довірі, яка, як і довіра до соціальних і політичних інститутів, розглядається як індикатор здоров'я суспільства. Наводяться дані емпіричних досліджень, що характеризують рівень довіри до соціальних та політичних інститутів в Україні в порівнянні з деякими прикордонними країнами; а також дані, що дозволяють відстежити динаміку рівня довіри до соціальних та політичних інститутів в українському суспільстві.

Ключові слова: довіра, інституційна довіра, генералізована довіра, довіра до соціальних та політичних інститутів.

The paper deals with the phenomenon of trust in the Ukrainian society. The factors of building the trust to government institutions that include satisfaction with their work and level of democratic freedoms in society are studied in the article. In addition to institutional trust, the article also focuses on generalized trust, which as well as trust in social and political institutions, is considered as an indicator of the health of society. The paper provides with the empirical data describing the level of trust in social and political institutions in Ukraine, in comparison with some of the border states, as well as the data to follow the dynamics of changes in the level of trust in social and political institutions in the Ukrainian society.

Keywords: trust, institutional trust, generalized trust, trust in social and political institutions.

Доверие является значимым социальным ресурсом общества, способствующим формированию комфортных условий человеческой жизнедеятельности и обеспечивающим устойчивое социально-экономическое развитие общества. Подчеркивая значение доверия в организации общественной жизни, американский социолог А. Селигмен указывает на то, что власть, господство и насилие на какое-то время

могут решить проблему социального порядка, организации разделения труда, но «они не способны сами по себе обеспечить основу для поддержания этого порядка в долговременной перспективе» [1, с. 7].

Социальные и политические перемены, вызванные процессами модернизации современных обществ, появление очагов нестабильности на постсоветском пространстве активизировали научный интерес к доверию как принципу конструирования социальных отношений. Особую важность изучение аспектов доверия приобретает в современном украинском обществе, где происходит процесс радикальной смены политических, социально-экономических и духовных ориентиров. Повышения уровня доверия во всех сферах общественной жизни, таким образом, становится одной из первостепенных задач общественного развития.

К числу наиболее интенсивных проявлений кризиса доверия следует отнести охватившее большую часть населения недоверие к главным социальным и политическим институтам общества. На протяжении всего периода существования Украины как независимого государства проблема доверия (или его отсутствия) Президенту, правительству, Верховной Раде, местной законодательной и исполнительной власти, судам, милиции, СМИ, церкви и другим социальным и политическим институтам (на фоне свойственного украинскому менталитету особого недоверия к власти) является чрезвычайно актуальной.

Доверие граждан – это особый источник силы государственной власти и в то же время показатель ее эффективности. Политическое доверие граждан к выбранным ими органам государственной власти является необходимым условием успешного функционирования политической системы любого общества. Доверие связывает рядовых граждан с политическими институтами, повышая как легитимность, так и эффективность функционирования этих институтов. Формирование доверия по отношению к правительственным институтам является очень важным, так как доверие стимулирует добровольное согласие [2], создает эффективное правительство и заставляет работать демократию [3], способствует экономическому процветанию [4] и является важным фактором, способствующим формированию действенного нормативно-правового регулирования в обществе [5, 6]. Доверие органам власти, а также таким социальным институтам, как армия, средства массовой информации, суды, также является косвенным индикатором уровня стабильности социальной напряженности в обществе.

Научное осмысление проблемы доверия берет свое начало в работах Дж. Локка, Д. Юма, И. Канта и других ученых, которые исследовали эту проблему в русле поиска основ социального порядка. В дальнейшем классики социологии Э. Дюркгейм, Ф. Теннис, М. Вебер, Т. Парсонс, П. Блау, Дж. Хоманс и др. рассматривали доверие, как в контексте социального порядка, так и в контексте социального действия и обмена. Проблема сущности доверия политическим институтам достаточно хорошо разработана в социологической литературе. Данной проблематикой занимаются такие зарубежные авторы, как Н.Луман, Г.Алмонд, С.Верба, Р.Инглехарт, Р.Патнем, Ф.Фукуяма, П.Штомпка, Дж. Коулман, У.Мишлер, Р.Роуз, А.Селигмен, А.Миллер и другие [1, 7–12]. Анализ проблемы политического доверия в отечественной науке представлен в работах таких ученых, как Е.Головаха, С.Белошицкий, В. Игнатов, А. Ковалева, О. Крутий, В. Мальцев, И. Мартынюк, С. Наумов, В. Нечипоренко, Н. Панина, О. Радченко, А. Хохлова и др.

Политическое доверие может быть направлено на политическую систему и ее организации, равно как и на отдельных политических деятелей. Первая категория политического доверия называется *макроуровневым* или *организационным доверием*. Когда мы говорим об организационном политическом доверии, речь идет об оценке результатов работы системы и ее институтов. В зависимости от очевидных результатов граждане доверяют или не доверяют правительству, потому что они удовлетворены или не удовлетворены реализуемой политикой.

Организационное политическое доверие может быть разделено на компоненты: диффузное (или системное) доверие и сконцентрированное (или институциональное) доверие. *Диффузное политическое доверие* относится к оценке гражданами работы всей политической системы и режима в целом. *Сконцентрированное политическое доверие* направлено на определенные политические институты, например, такие, как парламент или местные политические силы. Другими словами, данные компоненты организационного политического доверия могут быть обозначены как: 1) «адресная поддержка» - удовлетворение результатами деятельности правительства; 2) «диффузная поддержка» - отношение общественности к объектам на уровне политического режима вне зависимости от результатов их деятельности [13]. По причине того, что результаты проводимой политики можно увидеть воочию, «адресное доверие» легче формировать, чем «диффузное».

Вторая категория политического доверия – так называемое *микроуровневое* или *индивидуальное политическое доверие* имеет место, когда доверие направлено на отдельных политических лидеров. Индивидуальное политическое доверие предполагает ориентированный на человека взгляд, согласно которому граждане доверяют или не доверяют правительству в силу одобрения или неодобрения определенных политических лидеров.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Цель данной статьи – сравнительный анализ уровня институционального и генерализированного доверия в Украине и некоторых других странах СНГ (Россия, Беларусь, Молдова).

Эмпирической базой нашей публикации выступают результаты исследований, проведенных в рамках международных исследовательских проектов LLH «Условия жизни, образ жизни и здоровье населения стран бывшего СССР» (2000-2003 гг., методом стандартизированного интервью опрошено 2400 респондентов в возрасте 18 лет в 18 областях Украины, г.Киеве и АР Крым), НИТТ-CIS «Здоровье в переходный период: тенденции в здоровье населения и политика в сфере здравоохранения в странах СНГ» (2009-2013 гг., методом стандартизированного интервью опрошено 2000 респондентов в возрасте 18 лет в 17 областях Украины, г.Киеве и АР Крым). В рамках проектов осуществлялось и осуществляется сегодня междисциплинарное сотрудничество специалистов в сфере здравоохранения и представителей социальных наук, представляющих 13 команд из 10 различных стран мира. Со стороны Украины в реализации проектов принимают участие социологи Восточноукраинского Фонда социальных исследований совместно с социологическим факультетом Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина [14, 15].

Институциональное (делегированное, или структурное, или системное, или обезличенное) доверие направлено на институциональные структуры и основано на их восприятии. Оно связано с отрегулированным порядком, соглашениями и практиками, которые организуют и структурируют ежедневную жизнь актора.

Характеризуя динамику уровня доверия украинцев социальным и политическим институтами, следует отметить, что в результате многолетних реформ, проводимых в Украине, отмечается некоторое разочарование населения деятельностью органов власти, падение их авторитета в обществе, значительное снижение доверия людей к ним. Анализируя динамику уровня доверия украинцев органам власти, можно отметить, что стабильно наиболее низким является доверие населения политическим партиям: доля респондентов, доверяющих политическим партиям, за последние 15 лет практически не изменилась и составляет в разные годы от 12% до 17%. Чуть большим доверием населения обладают парламент (от 16% до 34%) и правительство (от 21% до 41%). Существенное падение уровня доверия наблюдается в период с 1995 по 2001 год, когда произошло наибольшее разочарование населения в органах власти. С 2001 по 2005 год фиксировалась стабильная тенденция к повышению уровня доверия политическим институтам. Однако за последние 5 лет в этой области позитивных изменений не произошло, более того доверие политическим институтам снизилось. Существенно упал с 1995 г. уровень доверия и авторитет армии, правоохранительных органов и судебной системы. Чуть более высоким (43%-53%) является уровень доверия населения средствам массовой информации: доверие СМИ возросло в 2001-2005 гг. и несколько снизилось к 2010 г. Стабильно высоким остается доверие украинцев церкви (61-72%).

Таблица 1.

Динамика уровня доверия украинцев некоторым социальным и политическим институтам, %*

	1995 WVS	2001 LLH	2005 WVS	2010 НИТТ
Церковь	61	66	72	67
СМИ	43	53	51	44
Армия	63	58	57	34
Правительство	41	21	31	32
Парламент	34	16	20	23
Правоохранительные органы	35	23	35	21
Судебная система	41	34	33	15
Политические партии	17	12	17	14

Массив: НИТТ 2010 (n=2000), LLH 2001 (n=2400), WVS-1995 (n=2811) и WVS-2005 (n=1000)

* В таблице указаны доли респондентов, отметивших, что они в той или иной степени доверяют указанным институтам.

Уровень доверия указанным социальным и политическим институтам несколько отличается в разных странах СНГ. В данной статье для анализа среди всех постсоветских стран были выбраны те, которые по своему историческому и социально-политическому развитию имеют наибольшее сходство с Украиной. Интересным представляется тот факт, что наиболее высоким доверием со стороны населения во всех рассматриваемых странах пользуется церковь, а наименьшим – политические партии. Президенту своей страны более склонны доверять россияне и белорусы, чуть в меньшей степени – украинцы, менее всего – граждане Молдовы. Сравнительно невысоким является уровень доверия населения этих стран парламенту, правительству и местным органам власти (уровень доверия данным политическим институтам наиболее высок в Беларуси, чуть ниже в России и еще ниже в Украине и Молдове). Чаше, чем органам власти, опрошенные жители этих стран доверяют средствам массовой информации – телевидению, радио и прессе

(уровень доверия СМИ в рассматриваемых странах отличается не столь существенно). Значимые различия прослеживаются в уровне доверия граждан судам, правоохранительным органам и армии (уровень доверия данным социальным институтам наиболее высок в Беларуси, чуть ниже в России и еще ниже в Украине и Молдове). Сравнительно невысоким уровнем доверия во всех странах пользуются негосударственные организации и профсоюзы (уровень доверия этим организациям чуть выше в Беларуси).

Таблица 2.

Уровень доверия некоторым социальным и политическим институтам в странах СНГ*

	УКРАИНА		РОССИЯ		БЕЛАРУСЬ		МОЛДОВА	
	Среднее	σ	Среднее	σ	Среднее	σ	Среднее	σ
Церковь	6,60	2,92	6,83	2,81	7,19	2,49	7,70	2,59
Телевидение и радио	5,11	2,44	5,14	2,40	5,76	2,15	5,59	2,51
Президент	4,77	2,98	6,51	2,61	6,43	2,39	2,98	2,28
Газеты	4,65	2,39	4,67	2,39	5,57	2,17	4,97	2,57
Армия	4,42	2,59	5,49	2,68	6,49	2,26	4,46	2,59
Правительство	4,33	2,80	5,81	2,67	6,03	2,33	3,28	2,38
Местная администрация	4,27	2,54	4,58	2,66	5,50	2,20	4,74	2,62
Руководство края/области	4,20	2,41	5,01	2,66	5,69	2,16	4,48	2,49
Парламент	3,79	2,52	5,06	2,60	5,90	2,34	3,16	2,23
Профсоюзы	3,66	2,44	4,02	2,56	5,17	2,41	4,16	2,60
Правоохранительные органы	3,58	2,40	4,46	2,63	6,04	2,21	3,96	2,53
НГО	3,58	2,30	3,74	2,36	4,12	2,35	4,69	2,71
Суды	3,25	2,24	4,69	2,60	6,01	2,20	3,56	2,29
Политические партии	3,14	2,15	3,81	2,51	4,39	2,36	3,08	2,27

Массив: опрошенные жители Украины (n=2000), Молдовы (n=1800), России (n=3000), Беларуси (n=1800)

* В таблице представлены средние значения по десятибалльной шкале, где 1 – «совершенно не доверяю», 10 – «полностью доверяю» и стандартное отклонение.

Рассмотрим некоторые факторы, влияющие на уровень доверия социальным и политическим институтам. Как подчеркивалось выше, одним из важнейших факторов является удовлетворенность их деятельностью.

Органы государственного управления регулируют многие сферы общественной жизни. Доверие политическим институтам, таким образом, опосредуется через эффективность функционирования систем экономики, здравоохранения, образования и др., которые, в свою очередь, являются важными структурами, формирующими качество жизни населения. Принимаемые в этих сферах общественной жизни реформы и законы, заявленные номинальные объемы финансирования здравоохранения и системы социальной защиты населения отражают лишь те ресурсы, которые закладываются в государственную машину «на входе». В то время как оценка населения деятельности этих структур, удовлетворенность их работой и, как итог, наделение их доверием или отказ в нем характеризует результат «на выходе», будучи рефлексией украинцев по поводу реального воплощения заявленных трансформаций и распределения указанных средств. Рассмотрим подробнее, как украинцы оценивают деятельность органов власти, в частности их усилия по координированию экономики, систем здравоохранения, социальной защиты и образования.

Согласно полученным данным, украинцы в целом не слишком удовлетворены тем, как развивается их страна и что для этого делают ее руководители. При этом наиболее позитивно респонденты оценивают развитие демократии и системы образования, а наиболее негативно – развитие экономики и системы здравоохранения. Так, например, развитием демократии удовлетворена треть (34%) украинцев, работой системы образования – 27%, работой местных органов власти и правительства – лишь каждый пятый (20-21%) житель страны, системой социальной защиты – 19%, системой здравоохранения – 17%, тем, как развивается экономика, только 16% украинцев. Если рассчитать средние показатели, то можно заметить, что уровень удовлетворенности украинцев работой органов власти и их усилиями по управлению экономикой, системами образования, здравоохранения и проч. колеблется возле значения «2», что соответствует позиции «скорее не удовлетворен». Сопоставляя данные 2001 и 2010 гг., следует отметить позитивную динамику: украинцы стали выше оценивать работу органов власти, высказывать большую удовлетворенность их деятельностью. При этом наибольшая позитивная динамика наблюдается в оценке работы правительства, развитии демократии и работе местных органов власти. Более удовлетворены украинцы и развитием экономики, работой системы здравоохранения. Вместе с тем, практически не изменились оценки системы образования и системы социальной защиты населения.

Таблиця 3.

Динамика уровня удовлетворенности украинцев работой органов власти, развитием страны и основных сфер общественной жизни*

	2001 LLH	2010 НІТТ	Δ
Развитие демократии	1.85	2.20	0.35
Система образование	1.99	2.03	0.04
Работа местных органов власти	1.67	1.91	0.24
Работа правительства	1.47	1.84	0.37
Система социальной защиты	1.77	1.79	0.02
Система здравоохранения	1.59	1.78	0.19
Развитие экономика	1.63	1.75	0.12

Массив: НІТТ 2010 (n=2000), LLH 2001 (n=2400)

* В таблице представлены средние значения по 4-балльной шкале, где 1 – «определенно не удовлетворен», 4 – «определенно удовлетворен».

Между гражданами разных стран СНГ прослеживаются определенные различия в уровне удовлетворенности работой органов власти и тем, как развивается страна в целом. Более других удовлетворены развитием своей страны и различных сфер общественной жизни белорусы, чуть меньше – россияне, еще меньше – украинцы и молдаване. Следует добавить, что среди опрошенных жителей указанных стран различается иерархия сфер общественной жизни в зависимости от степени удовлетворенности населения ее развитием. Так, украинцы в наибольшей мере удовлетворены развитием демократии и работой системы образования, а менее всего – системой здравоохранения и развитием экономики. Опрошенные граждане Российской Федерации наиболее высоко оценивают развитие демократии и работу правительства, а наименее – систему здравоохранения и работу местных органов власти. Опрошенные молдаване в наибольшей степени удовлетворены работой систем образования и здравоохранения, а наименьшей – работой правительства и развитием экономики. Опрошенные жители Беларуси оказались наиболее единодушными в оценке развития своей страны, выказав наименьшие различия в уровне удовлетворенности развитием различных сфер общественной жизни.

Таблиця 4.

Уровень удовлетворенности работой органов власти, развитием страны и основных сфер общественной жизни в разных странах СНГ*

	УКРАИНА		РОССИЯ		БЕЛАРУСЬ		МОЛДОВА	
	Среднее	σ	Среднее	σ	Среднее	σ	Среднее	σ
Развитие демократии	2,20	0,93	2,20	0,89	2,64	0,80	2,00	0,82
Система образования	2,03	0,86	2,06	0,88	2,72	0,81	2,20	0,82
Работа местных органов власти	1,91	0,85	1,94	0,86	2,41	0,81	1,91	0,77
Работа правительства	1,84	0,87	2,07	0,86	2,55	0,78	1,76	0,74
Система социальной защиты	1,79	0,84	1,96	0,89	2,54	0,85	1,96	0,82
Система здравоохранения	1,78	0,81	1,90	0,85	2,48	0,83	2,08	0,81
Развитие экономики	1,75	0,83	2,01	0,83	2,58	0,79	1,75	0,70

Массив: опрошенные жители Украины (n=2000), Молдовы (n=1800), России (n=3000), Беларуси (n=1800)

* В таблице представлены средние значения по 4-балльной шкале, где 1 – «определенно не удовлетворен», 4 – «определенно удовлетворен» и стандартное отклонение.

Другим фактором, способствующим формированию доверия социальным и политическим институтам, является *уровень демократических свобод в обществе и возможность участия в общественно-политической жизни страны*. В инструментарии анализируемого исследования в число демократических и гражданских свобод были включены такие, как свобода слова, передвижения, вероисповедания, возможность принимать участие в работе партий и организаций, осуществлять реальное влияние на деятельность власти. По мнению опрошенных украинцев, в нашей стране лучше всего соблюдается свобода слова, передвижения и вероисповедания, а менее всего реализована возможность граждан влиять на ход политических событий в стране и работу органов власти – как на национальном, так и на местном уровнях. При этом следует добавить, что, по оценкам украинцев, в период с 2001 по 2010 гг. уровень большинства их

демократических прав и свобод возрос. Отрицательной динамикой характеризуется лишь свобода вероисповедная и возможность вступить в любую организацию по своему выбору.

Таблица 5.

Распределение ответов на вопрос: «В какой мере Вы согласны или не согласны с суждениями, которые я Вам сейчас назову?» в Украине в 2001 и 2010 гг.*

	2001 LLH	2010 НІТТ	Δ
Я могу говорить то, что я думаю	3,42	3,60	0,18
Я имею право свободно путешествовать	3,05	3,24	0,19
Я могу исповедовать любую религию	3,46	3,21	-0,25
Я могу вступить в любую организацию по своему выбору	3,37	3,20	-0,17
Я не боюсь незаконного ареста	2,36	2,35	-0,01
Я могу заниматься политикой	2,08	2,15	0,07
Я могу влиять на местную власть	1,46	1,64	0,18
Я могу влиять на правительство страны	1,40	1,58	0,18

Массив: НІТТ 2010 (n=2000), LLH 2001 (n=2400)

* В таблице представлены средние значения по 4-балльной шкале, где 1 – «не согласны», 4 – «согласны».

Сравнительный анализ возможностей реализации демократических прав и свобод в разных странах позволяет сделать следующие выводы. Свобода слова, по мнению опрошенных граждан этих стран, в наибольшей мере развита в Украине, менее всего ощутима в Беларуси. Свободу передвижения (возможность свободно путешествовать) чаще всего ощущают респонденты в России и Беларуси, а реже всего – в Молдове. В своей возможности влиять на деятельность органов власти на национальном и местном уровнях больше других уверены опрошенные граждане Беларуси и Молдовы. Белорусы чуть реже опрошенных в других странах бояться незаконных арестов, а молдаване реже соглашались с тем, что могут свободной заниматься политикой или вступать в любую организацию. Также, по ощущениям респондентов, в Молдове меньше, чем в остальных странах, развита свобода вероисповедания.

Таблица 6.

Распределение ответов на вопрос: «В какой мере Вы согласны или не согласны с суждениями, которые я Вам сейчас назову?» в разных странах СНГ*

	УКРАИНА		РОССИЯ		БЕЛАРУСЬ		МОЛДОВА	
	Среднее	σ	Среднее	σ	Среднее	σ	Среднее	σ
Я могу говорить то, что я думаю	3,60	0,68	3,46	0,80	3,13	0,93	3,36	0,89
Я имею право свободно путешествовать	3,24	0,98	3,38	0,92	3,37	0,82	2,86	1,17
Я могу исповедовать любую религию	3,21	1,11	3,07	1,14	3,29	1,01	2,64	1,29
Я могу вступить в любую организацию по своему выбору	3,20	1,01	3,25	0,95	3,08	0,94	3,00	1,05
Я не боюсь незаконного ареста	2,35	1,19	2,32	1,18	2,56	1,12	2,31	1,19
Я могу заниматься политикой	2,15	1,17	2,14	1,14	2,22	1,06	1,87	1,04
Я могу влиять на местную власть	1,64	0,93	1,52	0,80	1,81	0,89	1,78	0,95
Я могу влиять на правительство страны	1,58	0,92	1,47	0,76	1,78	0,87	1,62	0,87

* В таблице представлены средние значения по 4-балльной шкале, где 1 – «не согласны», 4 – «согласны» и стандартное отклонение.

Массив: опрошенные жители Украины (n=2000), Молдовы (n=1800), России (n=3000), Беларуси (n=1800)

Таким образом, уровень институционального доверия в украинском обществе можно охарактеризовать как сравнительно невысокий или средний. По мнению населения Украины, деятельность органов власти, их усилия по управлению государством и различными сферами общественной жизни являются весьма посредственными. По результатам проведенных исследований можно утверждать, что по уровню доверия основные политические институты страны занимают последние места в этом «рейтинге»; их существенно опережают церковь, СМИ и другие социальные институты. Следует добавить, что на фоне жителей других стран СНГ, украинцы в меньшей степени удовлетворены тем, как работает правительство и

местные органы власти в стране. В силу этого они не наделяют их своим доверием. Несмотря на зафиксированные в ходе исследований изменения в уровне доверия социальным и политическим институтам и удовлетворенности работой органов власти, говорить о явной тенденции к улучшению их работы в Украине пока не приходится. По результатам сравнительного анализа можно отметить, что большим уровнем доверия со стороны населения пользуются органы государственной власти в странах, условно характеризующихся более стабильным политическим развитием, – в Беларуси и России. В Украине и Молдове, где в последние годы происходят активные политические преобразования, населенные менее склонно доверять органам власти, уровень институционального доверия более низкий.

Генерализированное (диспозиционное, или социальное, или базовое) доверие описывает общую склонность агента доверять другим, основанную, в том числе, на вере в человеческую природу. Это чувство базового доверия, которое распространяется по отношению к себе и на мир в целом [16]. Генерализированное доверие представляет собой некую систему знаний об окружающем мире и не зависит ни от конкретного объекта доверия, ни от контекста. Оно не является оценкой конкретной межличностной ситуации, то есть не является ситуационно обусловленным. Основания такого доверия могут быть заложены прошлым опытом индивида. Следует отметить, что Э. Усланер рассматривает генерализированное доверие несколько в другом ключе. Он говорит, что генерализированное доверие по отношению к другим акторам имеет глубокие корни в индивидуальной психологии и воспитании, тем не менее, структурные условия также являются важным фактором, влияющим на доверие и поведение в определенных случаях, то есть автор не отвергает значимость ситуации [17].

Довольно много внимания генерализированному доверию уделяется в социологии. Д. Макнайт и ряд других ученых [16] выделяют несколько подтипов генерализированного доверия: 1) тип А касается веры агента в благожелательность других; 2) тип Б основывается на послышке о том, что, независимо от благожелательности агента, которому потенциально доверяем, более положительный результат ожидается в том случае, если мы действуем, «как будто» доверяя ему [16].

Генерализированное доверие по отношению к другим людям в последнее время активно измеряется и широко используется в качестве индикатора здоровья общества. Данный тип доверия, по сравнению, например, с институциональным доверием, выражает, скорее, общий психологический настрой по отношению к окружающему миру в целом, а не доверие определенному институту или человеку [18]. Такие измерения доверия очень трудно интерпретировать и перевести в плоскость конкретных предложений.

В научной литературе генерализированное доверие часто рассматривается в тесной связи с таким понятием, как «*социальный капитал*». В целом вопросы генерализированного доверия и социального капитала всесторонне изучаются, в том числе благодаря концепции Р. Патнэма [3], который утверждает, что, когда уровень социального капитала является высоким, граждане доверяют не только друг другу (межличностное доверие), но и общественным институтам. По его словам, это способствует активизации усилий граждан, направленных на совершенствование демократии в стране. Р. Патнэм утверждает, что сильные «гражданские общества» генерируют межличностное доверие и толерантность, которые распространяются от производящих их общественных организаций и групп на другой уровень, на демократическое участие. Согласно этой точке зрения, которая объединяет генерализированное доверие и социальный капитал, обществу необходимо создавать такие возможности, чтобы социальный капитал производился через добровольную деятельность, основанную на дружбе, лояльности и следовании обязательствам. Р. Патнэм считает, что доверие, сформированное на этом уровне, будет способствовать становлению генерализированного доверия, которое, в свою очередь, является важным элементом, способствующим поддержанию стабильной демократии.

Однако в литературе существует и альтернативная точка зрения на данный вопрос. В частности, в работе Э. Усланера изложена позиция, согласно которой участие в добровольных институтах не формирует генерализированное доверие к другим и не способствует укреплению демократии. По его словам, к примеру, участие в церковных объединениях на самом деле способствует уменьшению генерализированного доверия, несмотря на то, что общественное участие и благотворительность в целом позитивно влияют на жизнь общества. Он также считает, что имеет место обратная предложенной Р. Патнэмом причинно-следственная связь. Люди, которые по природе своей более склонны доверять другим, с большей вероятностью будут участвовать в деятельности деловых и культурных групп и с большей вероятностью осуществлять благотворительные взносы. Таким образом, Э. Усланер считает, что демократия не создает доверие, хотя и не отрицает взаимосвязь между ними [17].

Ф. Боншиер и Т. Фолькен в своих работах выделяют две *функции генерализированного доверия* (доверия незнакомым людям). Одну из них мы уже частично рассмотрели. В литературе она рассматривается как основная и тесно связанная с таким понятием, как «*социальный капитал*». В данном случае доверие рассматривается как фактор, облегчающий социальное сотрудничество и действующий в качестве «смазочного

материала» в соглашениях. Довольно часто в литературе можно встретить размышления на тему сложности, неуверенности или риске, свойственных современному обществу. В частности, современные авторы говорят, что трансакционные издержки, возникающие за счет наблюдения, контроля, сбора информации, санкций, будут ниже в том случае, если люди доверяют друг другу. Через сокращение координационных затрат в экономике, «смазывающее вещество» способствует экономической эффективности и росту.

Описанное выше характеризует первую функцию генерализованного доверия. Вторая функция касается доверия как фактора, который расширяет привычные границы социальных действий, а именно – содействует внедрению инноваций и изменений.

Изменения предполагают наличие риска по трем причинам. Во-первых, изменения рискованны, поскольку они очень часто вовлекают значительные ресурсы – денежные, социальные, политические, эмоциональные и др. Во-вторых, изменения предполагают новые виды деятельности, причем всегда сопровождаются недостатком информации. В-третьих, изменения требуют времени в том смысле, что только будущее покажет, окупятся ли они, так как их характер исключает точную оценку возможных выгод и потерь.

В самом общем смысле доверие необходимо для осуществления изменений, поскольку доверие структурирует ожидания и снижает потенциальные риски и неопределенности [7, 20]. Так, Н. Луман рассматривал доверие как способ редукции сложности современного мира для индивидов путем формирования у них чувства безопасности, позволяя им воспринимать как должные большинство отношений, от которых они зависят. Э. Гидденс писал о доверии в контексте концепции общества риска, в частности, говоря о том, что с помощью доверия можно минимизировать риски.

Благодаря доверию новые социальные акты становятся более вероятными, и сфера возможных действий расширяется, если предыдущий опыт может быть спроецирован на будущее, а это как раз и осуществляется благодаря доверию. Генерализованное доверие в данном случае представляет собой некую базу, которая подталкивает людей воспользоваться шансом и принять изменения, ведь социальные, политические и экономические изменения исключают возможность точной оценки последствий для каждого индивида [21, 24]. Таким образом, можно сделать вывод о том, что генерализованное доверие играет значительную роль в способности общества к преобразованию.

Классическим инструментальным приемом, используемым для определения уровня генерализованного доверия в большинстве европейских и отечественных массовых исследований, является просьба респондентов выразить степень своего согласия с тем, что «большинству людей можно доверять». В Украине в последние годы уровень генерализованного доверия (доля респондентов, которые согласны с тем, что большинству людей можно доверять) остается сравнительно невысоким. Так, согласно данным Всемирного опроса по ценностям (World Values Survey) за 1996, 1999 и 2006 гг., в Украине он составляет 27-31% (для сравнения, уровень генерализованного доверия в Норвегии – 74%, в Швеции – 68%, в Швейцарии – 54%, в Германии – 37%). В связи с этим влияние генерализованного доверия на уровень экономического благосостояния Украины и развитие политической системы и является не настолько сильным и очевидным, как, например, в некоторых более развитых и стабильных странах Европы.

В рассматриваемых исследованиях респондентам было предложено выразить степень своего согласия с утверждением о том, что «большинству людей можно доверять» по 10-балльной шкале. На основании рассчитанных средних значений можно сопоставить уровень генерализованного доверия в разных странах СНГ. Так, более высоким уровень генерализованного доверия – как и институционального – является в Беларуси и России, чуть более низким – в Украине и Молдове.

Низкий уровень генерализованного доверия в Украине и других странах СНГ Р.Роуз объясняет некоторой «разделенностью» общества, в котором большая часть населения – простые люди, а меньшая – привилегированная «номенклатура». При этом обе эти части населения имеют сильные внутренние связи на уровне семьи, близких друзей, однако слабую взаимосвязь между группами. Р.Роуз говорит о том, что социальные круги в странах с переходной экономикой намного меньше и теснее, чем в развитых странах, где социальные сети шире, а общий уровень доверия выше [11].

Таблица 7.

Распределение ответов на вопрос: «В какой мере Вы согласны с мнением о том, что большинству людей можно доверять?», %*

УКРАИНА		РОССИЯ		БЕЛАРУСЬ		МОЛДОВА	
Среднее	σ	Среднее	σ	Среднее	σ	Среднее	σ
5,29	2,07	5,54	2,16	5,52	1,91	5,28	2,22

Массив: опрошенные жители Украины (n=2000), Молдовы (n=1800), России (n=3000), Беларуси (n=1800)

* На графике представлены средние значения по десятибалльной шкале, где 1 – «абсолютно не согласен», 10 – «полностью согласен» и стандартное отклонение.

Таким образом, проблема доверия социальным и политическим институтам, а также генерализованного доверия, является весьма актуальной для Украины. Низкая эффективность государственных органов власти, искусственное внедрение демократических принципов управления, закрытость и коррумпированность политической элиты за годы независимости способствовали развитию массового недоверия населения к большинству институтов политической системы и приобретению украинским социумом характеристики т.н. «общества утраченного доверия». Принимая во внимание уникальную роль доверия как особого фактора общественного развития, повышение уровня доверия во всех сферах общественной жизни следует рассматривать как одну из первоочередных задач развития украинского общества. Вместе с тем, анализ результатов социологических исследований свидетельствует об отсутствии положительной динамики в данной сфере, о сохранении стабильно низкого уровня институционального и генерализованного доверия среди украинцев.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен; [пер.с англ.] – М.: Идея-Пресс, 2002. – 256 с.; 2. Ayres I. Responsive Regulation: Transcending the Deregulation Debate / I. Ayres, J. Braithwaite. - Oxford University Press, 1992; 3. Putnam R. Making Democracy Work. Civic traditions in modern Italy / R. D. Putnam. - Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. – 258 pp.; 4. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; [пер. с англ.]. - М.: ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004. - 730с.; 5. J. Braithwaite. Institutionalizing Trust: Enculturating Distrust / V. Braithwaite, M. Levi// Trust and Governance. - New York: Russell Sage, 1998.; 6. Tyler T. The psychology of legitimacy: A relational perspective on voluntary deference to authorities / T. Tyler // Personality and Social Psychology Review. – 1997. - Vol.1. - №4. - pp.323-345.; 7. Луман Н. Власть / Н. Луман; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. — М.: Праксис, 2001. — 256 с.; 8. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / R. Putnam // Journal of Democracy. – 1995, January. - pp. 65-78.; 9. Штомпка П. Доверие – основа общества / П. Штомпка; [пер. с пол. Н.В. Морозовой]. – М.: Логос, 2012. – 440 с.; 10. Coleman J. Foundations of Social Theory / J. Coleman. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1990. – 300 pp.; 11. Mishler W. What are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies / W. Mishler, R. Rose // Comparative Political Studies. - 2001. - Vol. 34. - №1. - pp.30-62.; 12. Miller A. Political Parties and Confidence in Government: A Comparison of Norway, Sweden and the United States / A. Miller, O. Listhaug // British Journal of Political Science. – 1990, July. – Vol.29 - pp.357-386.; 13. Citrin J. Comment: The political relevance of trust in government / J. Citrin // The American Political Science Review. - Vol. 68. - №3. - pp.973-988.; 14. Международный исследовательский проект НИТТ-CIS «Здоровье в переходный период: тенденции в здоровье населения и политика в сфере здравоохранения в странах СНГ» // Официальный сайт проекта. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.hitt-cis.net/>; 15. Международный исследовательский проект LLH «Условия жизни, образ жизни и здоровье населения». [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.llh.at/>; 16. Abdul-Rahman, A., Hailes S. Supporting Trust in Virtual Communities / A. Abdul-Rahman, S. Hailes // Proceedings of the 33rd Hawaii International Conference on System Sciences, 2000; 17. Uslaner E. The Moral Foundations of Trust / E. Uslaner. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002; 18. Hardin R. "Do We Want Trust in Government?" // Democracy and Trust: [collective volume edited by M. Warren]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. - pp.22-41; 19. Rose-Ackerman S. Trust, Honesty, and Corruption: Reflection on the State-Building Process / S. Rose-Ackerman // Economics and Public Policy Working Paper Series, John M. Olin Center for Studies in Law, Yale Law School. – 2001. - Paper 255; 20. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс; [пер. с англ.]. — М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.; 21. Bornschieer V. Trust and the Disposition to Change in Cross-National Perspective: A Research Note / V. Bornschieer, T. Volken. - Electronic Journal of Sociology. – 2005. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.sociology.org/content/2005/tier1/trustchange.pdf>; 22. Якість життя населення пострадянських країн у соціологічному вимірі: колективна монографія / [В.С. Бакіров, В.Н. Ніколаєвський, О.І. Кізілов, О.М. Плахова, О.В. Чернявська, Л.М. Хижняк, В.І. Лукашук, А.І. Андрищенко]; за ред. В.С. Бакірова. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – 216 с.; 23. Cockerham W. Health Lifestyles in Ukraine / W. Cockerham, B. Hinote, P. Abbott, C. Haerpfer // Sozial- und Präventivmedizin. – 2005. - Vol 50. - №2 - pp. 264-271.; 24. Haerpfer C.W. Support for Democracy and Autocracy in Russia and the Commonwealth of Independent States, 2001-2002 / C.W. Haerpfer // International Political Science Review. – 2008. - Vol 29. - №4. - pp. 411-432.

УДК 316.334

DEMOCRACY AND ELECTORAL APATHY: COMPARATIVE ANALYSIS

Безносів Михайл Анатольєвич – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політичної соціології, соціологічного факультета Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна

В статье анализируются причины снижения популярности демократических институтов, таких ее проявлений, как низкий уровень участия граждан в избирательном процессе, в их разочаровании и апатии по отношению к политическому процессу в целом. Это делает возможным постановку вопроса о легитимности демократии как политической системы, что может рассматриваться как результат социальных изменений, а также неудовлетворительного функционирования политической системы.

Ключевые слова: демократия, явка избирателей, политическое доверие, интерес к политике, политическое недовольство.

У статті аналізуються причини зниження популярності демократичних інститутів, таких її проявів, як низький рівень участі громадян у виборчому процесі, розчарування та апатія по відношенню до політичного процесу в цілому. Це робить можливим порушення питання про легітимність демократії як політичної системи, що може розглядатися як результат соціальних змін, а також незадовільного функціонування політичної системи.

Ключові слова: демократія, явка виборців, політична довіра, інтерес до політики, політичне невдоволення.

This article is an attempt to analyze the reasons for diminishing popularity of democratic institutions. This phenomenon is being reflected in the low electoral turnout, increasing disaffection of citizens and general political apathy. In turn, this challenges the very legitimacy of democracy as a political system, caused by radical social changes and poor functioning of political institutions.

Keywords: democracy, electoral turnout, political trust, political interest, political disaffection.

Nowadays, one of the most remarkable characteristics of modern democracies is a prevalent feeling of political cynicism, disgruntlement, disappointment, scepticism, and frustration among citizens. These attitudes are not, or not only, focused on a particular political party, government or public policy. They are the product of critical and even antagonistic perceptions of elections, political parties, politicians, parliaments and governments across the political spectrum.

Political dissatisfaction is expressed in opinions, attitudes and actions. Many disappointed or irritated citizens abstain from voting or from joining a political party. Others explain that they are so annoyed with politicians and political parties that they aim to vote for some protest or radical political party. Disappointed voters are more likely to make unpredictable electoral choices, which in turn leads to the high likelihood of political instability. Although electoral participation depends on many factors and cannot be reduced to satisfaction or dissatisfaction with politics, its progress may provide unpleasant, but informative view of the increase and expansion of political displeasure.

One of the most noticeable trends in modern democracies, during last 30 years, has been the decrease in citizens' political support. Public opinion polls in many countries consistently report an erosion of trust in government and political institutions, a decline of party images and party identification, as well as a diminishing level of citizen satisfaction with democracy [1; 2; 3].

This global decline of political support presents a serious test for democracies. Not only, the relationship between citizens and the state has become weaker in terms of specific, but also of diffuse political support. The electoral results of recent elections in Europe, have created a fixation and have raised a dispute not only in the political sphere but also in the academic area around a topic that has been very significant in the contemporary social discourse; the detached attitudes that citizens have been more and more showing towards the political process.

The goal of this article is to provide the framework for explanation of the extensive dissatisfaction with the performance of democracy in Europe and especially in post-socialist polities of East-Central Europe and Former Soviet Union.

Citizens' reactions have ranged from indifference and disregard, through distrust and suspicion of politicians, to evident antagonism towards "politics" – whether of the left, right or centre. The junction of these trends at the European level could be observed in the low turnout for all recent European national elections.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

European voter turnout has decreased from 88% in 1980 to 74% in 2002, and even 70% in 2000. Electoral participation is declining gradually in all countries except Denmark. If we extrapolate the past overall tendency, turnout will be close to 65% in 2020, and even lower if we take into account the voting-age population instead of the registered voters. The decline in electoral participation is even more noticeable in Central and Eastern Europe. In this region, the average voter turnout has moved from around 70% at the beginning of the 1990s to 60% just ten years later. It would decrease to around 45% at the beginning of the 2020s if we extrapolate its progress over this short period [4].

These conclusions are supported by opinion polls, showing a clear sliding trend of trust in political institutions in Europe (Tables 1 and 2).

Table 1.

Trust/Mistrust of Institutions, %					
Parliament	"No confidence at all" or "not very much" in 1999-2000	Public Administration	"No confidence at all" or "not very much" in 1999-2000	Judicial Institutions	"No confidence at all" or "not very much" in 1999-2000
Lithuania	89	Greece	80	Lithuania	81
Czech Rep.	89	Lithuania	79	Bulgaria	72
Romania	81	Czech Rep.	78	Croatia	70
Croatia	79	Slovenia	75	Estonia	68
Slovenia	75	Bulgaria	73	Czech Rep.	67
Estonia	73	Romania	73	Slovakia	65
Bulgaria	72	Croatia	69	Italy	64
Latvia	72	Poland	68	Belgium	64
Greece	71	Italy	67	Romania	60
Ireland	69	Netherlands	63	Portugal	59
Poland	67	Germany	61	Spain	58
Hungary	66	Slovakia	61	Poland	58
Spain	66	Estonia	60	Slovenia	56
Italy	66	Spain	60	Hungary	55
Germany	64	Finland	59	France	54
UK	64	Austria	57	Greece	54
N. Ireland	60	France	54	Latvia	53
Austria	59	UK	54	N. Ireland	52
France	59	Belgium	54	Netherlands	52
Finland	56	Sweden	51	UK	51
Sweden	51	Latvia	51	Ireland	46
Denmark	51	Hungary	50	Sweden	39
Portugal	50	N. Ireland	48	Germany	39
Belgium	48	Portugal	46	Finland	34
Netherlands	45	Denmark	45	Austria	31

Source : European Values Study: Third Wave

Table 2.

Confidence in Parliament				
Nation	Early 1980s	Early 1990s	Mid- 1990s	Change: early 1980s to early 1990s
Finland	65	34	33	-31
Spain	77	59	69	-18
France	48	38	37	-10
USA	55	48	30	-7
Canada	52	45		-6
Ireland	43	37		-2
W. Germany	51	50	29	-1
Italy	30	30		0
Sweden	47	47	45	0
N. Ireland	45	46		+1
Japan	28	29	29	+1
Britain	40	44		+4
Belgium	38	42		+4
Denmark	36	42		+6

Iceland	48	54		+6
Netherlands	45	53		+8

Source: World Values Survey 1980-84, 1990-93, 1995-97.

Note: The percentage of respondents in 17 advanced industrial democracies who replied that they had "a great deal" or "quite a lot" of confidence in parliament. The coefficient of association and significance is measured by gamma. Data for the mid-1990s are drawn from Klingemann, Hans-Dieter (1999) "Mapping Political Support in the 1990s: A Global Analysis", in Pippa Norris, ed., *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press.

Most of the societal institutions in post-socialist countries are also confronted with a lack of public trust (Table 3). Trust in political institutions shows considerable nation-specific variation. The media generally enjoy a relatively high level of trust in Poland,

Czech Republic and Poland, but enjoy little confidence in Russia and Ukraine. Trust in administrative institutions, as well as, in some cases in courts and police forces, is remarkably low. Trust in legislatures is extremely low and is actually comparable in the Czech Republic (15%) and Russia (13%). With Hungary and Poland standing slightly above (25%) but still not enough to talk about serious level of trust in one of the most crucial democratic institutions. Despite all the differences, these countries are characterized by a low confidence in political parties, most of which rank below other political institutions. The Table 4 shows that little changed in this respect in 2000s.

Table 3.

Trust or Confidence in Institutions, %

Country	Courts	Police	Military	Legislature	Civil Service	Parties	Press	President
Post-Socialist States, 1997-98	29	30	49	22	26	13	35	44
Czech Republic	25	29	31	15	27	15	48	60
Hungary	39	35	40	25	32	11	42	53
Poland	30	32	53	25	28	9	42	40
Slovenia	29	34	34	20	34	11	42	45
Romania	40	41	76	31	50	19	46	53
Bulgaria	19	27	54	21	18	13	27	70
Russia	24	18	34	13	n.a.	7	22	14

Sources: for the post-Socialist states, Richard Rose and Christian Haerpfer, "New Democracies Barometer V: A 12-Nation Survey," *Studies in Public Policy* No. 206, Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, 1999.

Table 4.

Trust in political institutions

	Parliament (% trusting)	Parties (% trusting)	Courts (% trusting)	Police (% trusting)
Czech Republic	20	21	34	40
Poland	20	8	15	21
Hungary	16	14	36	29
(New Europe mean)	(14)	(12)	(25)	(28)
Russia	7	7	23	13

Source: Centre for the Study of Public Policy New Europe Barometer (2001) and New Russia Barometer (2001). Trust: persons give institution a rating of 4 to 7 on a seven-point scale.

The problem of trust-mistrust is primarily a political topic but spills over on the civil society because many non-political institutions (churches, unions, corporations, the army, the police) are mistrusted by a significant number of citizens.

As it is quite expectable, the most trusted institution is the family. The family may serve nevertheless as a point of reference. When comparing the European countries some universal characteristics are shared across nations, but there is a considerable range of differences, resulting in large part from historical peculiarities. The available evidence demonstrates that the erosion of confidence is explained by several factors. First, it is not a short-term phenomenon tied to a specific situation. It is a continual phenomenon supported by surveys conducted over the last 30 years in some countries and for a longer period of time in others. It is an international disillusionment, a dissatisfaction that is tending to become never-ending. The lack of confidence is not only persistent and global, it is spread in the most important institutions. The research shows that this effect was found with regard to some fifteen institutions, undermining their legitimacy and undermining governmental authority. Finally, the distrust seems to have a rational reasoning. For most respondents, such mistrust is not of ideological nature, but rather pragmatic.

What we observe in modern democracies is also general lack of sympathy towards politics, on the one hand, and apathy towards democracy, on the other. Lack of interest has always been one of the more ignored elements in the study of the relationship between citizens and politics, and its importance seemed to be seriously

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

underestimated by much of the literature on political trust and mistrust that emerged in the late 1990s [1; 2]. Perhaps, the real problem here was not trust as such. Rather, it was one of interest, or lack of interest, such that the sense of resentment, which some citizens undoubtedly felt towards their political leaders and institutions seemed less important than the apathy with which more and more citizens viewed the political world. What really mattered was whether they were seen as important or vital to citizens' life situations.

Apathy and lack of interest were not limited to what could be seen in popular attitudes. They were also influenced by the new ideas being employed by various politicians in the 1990s, as well as by the rising anti-political attitude that was to be seen in the literature [5]. The apathy to politics was acquiring more prominence.

Low levels of political interest in a democratic polity seems to pose a problem from the point of view of the philosophy of democracy, since "it is a central tenet of classical democratic theory that, if popular sovereignty is to have meaning, citizens should be informed about the issues confronting society and should care about the their resolution" [6, p. 317]. According to most authors and empirical evidence, political interest has direct impact on political participation and also on attitude formation, consistency and stability [7]. Moreover, there has been a certain concern recently regarding what some have considered a general increase of political disaffection among the citizens of industrialized democracies. Although this phenomenon has been associated with increasing levels of political distrust, some authors have also considered a lack of interest in politics to be part of the same growing syndrome. According to this extended concept, political disaffection has been defined as a certain hostility, skepticism or apathy towards politics, politicians, political institutions and parties, and towards one's own ability to influence politics [8].

What are practical implications of general indifference toward politics? One thing can be said without much doubt: these perceptions are the symptom as well as the cause of the deteriorating quality of real democracies.

The level of interest in politics in the period directly after the fall of the socialism was higher in some of the post-socialist polities than in western ones (Table 5, 6).

Table 5.

Political interest (Sum of very and somewhat interested, %) in World Values Surveys II and III

	World Values Survey II 1990-1991	World Values Survey III 1995-1997
Spain	30	25
Sweden	45	50
Switzerland	60	43
Norway	70	65
Poland	50	40
Russia	55	30
Bulgaria	65	45

Looking at these data, it appears that it questions the statement that the level of political disaffection in the new democracies is usually higher than in the older democracies due to their more recent experience with non-democratic regimes.

Special events (turbulent electoral campaigns) are modifying the level of political interest. In general the percentage of politically interested people in examined countries is comparable to that of established democracies. And there is no much difference in the level of political interest among the examined cases (Table 6).

+Table 6.

Political interest in post-socialist countries in 1991-1999

In %	H 91	H 92	H 94	H 95	H 99
Very Interested	3	1	3	4	13
Rather interested	11	6	8	15	11
Somewhat interested	40	34	37	29	32
Hardly interested	19	26	27	26	20
Not at all interested	24	33	25	26	22
In %	PL 91	PL 92	PL 94	PL 95	PL 99
Very Interested	3	3	1	2	4
Rather interested	9	9	11	10	10
Somewhat interested	35	34	31	42	36
Hardly interested	20	22	29	25	26
Not at all interested	31	29	27	20	24
In %	CZ 91	CZ 92	CZ 94	CZ 95	CZ 99
Very Interested	5	5	4	2	4
Rather interested	21	14	9	7	25
Somewhat interested	57	57	44	43	35

Hardly interested	8	10	27	29	26
Not at all interested	9	14	17	19	10
In %	UA 99	RU 99			
Very Interested	2	10			
Rather interested	11	24			
Somewhat interested	47	39			
Hardly interested	23	14			
Not at all interested	16	14			

Sources: Fessel-Gfk (1991-1999)

The concept of political disaffection is having a lot of significance today since it specifically characterizes the general trend of contemporary western world's political culture. This process is described basically by the combination, on the one hand, of low levels of electoral turnout, political participation, political efficacy, political knowledge, political understanding, and, on the other hand, a firm approval of democratic principles, and has been pointed out as a potential component of political system's instability.

What can explain this loss of public confidence in the central institutions of representative democracy? It is important that there has been a consistent loss of confidence in public institutions but not all private institutions. So too is the fact that the problem does not seem to spill over more generally into distrust of other citizens. This makes the search for causes both easier and more difficult. It suggests that the problem is a specifically political and governmental one.

But while the different sources of evidence did indeed point to a widespread sense of indifference to politics and to politicians, they seemed to offer a much less robust foundation for the notion of indifference towards democracy as such. Indeed, if one looked at the theoretical literature in the 1990s, the impression was given was of a large and burgeoning interest in democracy, with more attention being paid to how democratic systems worked, and to what they meant in reality, than probably at any stage in the previous twenty or thirty years. Democracy was on the agenda in the late 1990s, and far from being treated with indifference, it had become a research priority within both empirical political science and political theory. By the end of the 1990s, democracy -whether associative, deliberative, or reflective, global, transnational, or inclusive, electoral, illiberal, or even "controlled" - had become a hot topic.

Study of mass support for democracy is one of the central in the research on democracy and democratization [9; 10; 11; 12; 13]. If we assume that democracy can appear and prosper only when most of a country's citizens wish to live in a democracy, we have to connect the rising level of favorable attitudes to democracy to mass pressure for democratic reform.

Applying this model of democratic development, Almond and Verba (1963) endorsed citizen support for democracy as a crucial element for its development [14]. In later research as well, a increasing level of positive democratic attitudes is considered evident of mass demand for institutions to deliver more democracy, or of a misfit between democratic demand and supply of more democratization [13; 15; 16; 17] .

"Satisfaction with democracy" is often used as an indicator in assessing people's trust in the political regime. At the same time it suffers from methodological and theoretical problems. Research experience has shown that it does not draw a sharp distinction between specific and diffuse support [18, p.1979] – as a matter of fact changes in political satisfaction are closely related to the evaluation of economic development, satisfaction with the performance of single political actors, etc. We don't know about the degree of empirically measured satisfaction necessary for a democracy to be considered sufficiently consolidated to survive sustained periods of poor government performance, economic crisis or structural deficiencies without endangering its legitimacy. The data on satisfaction with democracy point to trend patterns and developments which are highly specific to each country, and do not present a united picture; crises of economic adaptation, the social costs of transformation, structural and functional deficiencies, political polarization and conflict among rivaling elites all account for fluctuating levels of satisfaction in the individual countries. Temporary increases of dissatisfaction in some countries contrast with a general move toward consolidation in others. Discontinuity, rather than linearity, is the key characteristic of the dynamics of system satisfaction in post-socialist countries [19; 20].

For instance, in Hungary, satisfaction with democracy declined between 1991 and 1993. The later years showed a moderate rise of political satisfaction, since 1998 when the economic situation improved, satisfied citizens hold a majority in Hungary. In Poland, the changes were even greater: satisfaction dropped by 34 percent between 1990 and 1993, then increased to reach 80 percent in 1998 and fell to 47 percent in 2001. In the Czech Republic, the levels of satisfaction were higher and rather stable until 1997, when the economic downturn and political instability caused a decline in public attitude.

In Russia and Ukraine one would find a bitter disappointment with the way democracy works in those countries (Table 8). Since 1995 more and more people in post-socialist countries note political mistakes and

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

failures: in 1999 the respective percentage ranged from 57 per cent in Hungary to 79 percent in the Czech Republic. In Ukraine this view was shared by 89 percent of the respondents. Many people also express doubts concerning the capability of democracy to deal with the problems their countries are facing (Table 7).

Table 7.

Satisfaction with democracy						
In general, are you satisfied with democracy and the whole political system in your country? In %						
Very satisfied		PL	H	CZ	RUS	UA
	1990			14		
	1991	5	2	4		
	1992	1	3	4		
	1993	2	1	6		
	1994	2	1	3		
	1995	4	1	3		
	1997	5	0	5		
	1998	7	2	2		
	1999	3	1	1	2	1
	2001	3	2	2	5	1
Fairly satisfied		PL	H	CZ	RUS	UA
	1990	na	na	60		
	1991	62	56	72		
	1992	54	55	69		
	1993	35	33	73		
	1994	43	47	59		
	1995	59	42	72		
	1997	74	45	68		
	1998	73	62	52		
	1999	58	58	54	22	29
	2001	45	50	43	41	34
Not satisfied		PL	H	CZ	RUS	UA
	1990	na	na	19		
	1991	32	39	24		
	1992	39	40	26		
	1993	57	64	20		
	1994	53	48	37		
	1995	37	57	25		
	1997	19	52	27		
	1998	19	36	46		
	1999	38	41	44	75	70
	2001	47	48	54	54	65

Sources: PKOM-project

Table 8.

In %	Democracy is capable of dealing with the problems the country faces				Democracy is not capable of dealing with the problems the country faces			
	1997	1998	1999	2001	1997	1998	1999	2001
Czech Republic	51	72	55	56	49	28	42	42
Hungary	52	76	54	49	43	23	42	48
Poland	64	67	61	45	31	29	36	51
Ukraine	n.a.	n.a.	42	41	n.a.	n.a.	52	56
Russia	n.a.	27	19	18	n.a.	53	54	47

Sources: PKOM-Project

The level of trust in the capability democracy for problem solving is low across all cases with Russia being on one extreme (18% believe in the democracy's capabilities) and Czech Republic being on the other extreme (56%).

As Norris notes, support for democracy is a multi-dimensional or multi-level phenomenon [1]. Sharing this view, we follow the distinction between different objects or levels of democratic support, which consists of a continuous dimension from specific to diffuse support. For instance, support for democracy as an idea is more diffuse than satisfaction with the performance of democracy or confidence in political institutions. Approval of incumbents or satisfaction with governmental performance reflects the most specific type of support.

In particular, we maintain the distinction between democracy as an idea and democracy-in-action. We also note that democratic performance can be measured by evaluating either the working of democracy as a whole or the performance of specific political institutions. Although both largely capture support for democracy-in-action, their foci may differ. For instance, trust in political institutions may primarily reflect evaluation of the exercise of power while satisfaction with the working of democracy primarily evaluation of the constitution of power.

Conclusion

Based on the results of our analysis we can speak of the "erosion" of democracy in Europe. This word seems to best express the phenomenon of mistrust in both, established democracies, as well as in evolving democracies. We can also recall the words disenchantment, disillusion, malaise, and other terms used by some authors.

Surveys conducted in almost all of the European countries have shown that a great part of the citizenry, in some cases the majority, have "none" or "little" confidence in the main institutions and organizations of the political regime: government, parliament, parties, system of public administration, courts, army, police, unions, large business, church, mass media, etc. Simultaneously, these findings suggest that a substantial majority of Europeans are genuinely attached to democracy as a type of political system. According to many surveys most European citizens do not visualize realistically an alternative system of government for their own country.

Such a massive regard is a new phenomenon in Europe – before the Second World war the situation was very different. Simultaneously, the data shows that in most countries a significant proportion of people are dissatisfied with the actual functioning of the system, that they do not trust institutions and social organizations and that they have lost confidence in the "political class."

The question is whether this deficit of trust challenges the legitimacy of the democracy in general?

BIBLIOGRAPHY: 1. Norris, P. *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance.* - Oxford: Oxford University Press, 1999. 2. Schmitt, H., & Holmberg, S. *Political parties in decline?* //H-D. Klingemann & D. Fuchs (Eds.), *Citizens and the state.* -Oxford: Oxford University Press, 1999. 3. Putnam RD, Pharr SJ and Dalton RJ. *Introduction: what's troubling the trilateral democracies?* // Pharr SJ and Putnam RD (eds.), *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?.* -Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000. 4. Mark N. Franklin. *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945.* - Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 5. Shedler, A. *The End of Politics? Explorations into Modern Antipolitics.* - London and New York: Macmillan and St. Martin's Press, 1997. 6. Hahn, J.W. *Continuity and Change in Russian Political Culture.* // F.J. (Jr.) Fleron and E.P. Hoffmann (eds), *Post-Communist Studies and Political Science. Methodology and Empirical Theory in Sovietology.* -Boulder: Westview, 1993. 7. Niedermayer, O. *The European Citizens' Interest in Politics and Their Attitudes and Behavior Concerning the EC and European Integration.* -Universität Mannheim (im MZES),1990. Report prepared on behalf of the Directorate General X of the Commission of the European Communities. 8. Maravall, José María. *Regimes, Politics and Markets: Democratization and Economic Change in Southern and Eastern Europe.* -Oxford: Oxford University Press, 1997. 9. Diamond L. and Marc F. Plattner. *Democracy as a Universal Value.* // Larry Diamond and Marc F. Plattner (eds.), *The Global Divergence of Democracies.* - Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. 10. Entman, R. M. *Democracy without citizens: Media and the decay of American politics.* -New York: Oxford University Press, 1989. 11. Rose, R. *Mobilizing Demobilized Voters in Post-communist Societies.* //Party Politics. – 1995. – № 4(2). 12. Rose, R., and Mishler W. *Testing the Churchill Hypothesis: Popular Support for Democracy and its Alternatives.* //Journal of Public Policy. -1996. – №16. – P.29-58. 13. Rose, R., Mishler W., and Haerpfer C. *Democracy and its Alternatives: Understanding Post-communist Societies.* - Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998. 14. Almond, G. A, & Verba, S.. *The Civic Culture.* - Princeton: Princeton University Press, 1963. 15. Booth J. and Seligson Mitchell A.. *The Legitimacy Puzzle: Democracy and Political Support in Eight Latin American Nations.* - Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 16. Anderson, Christopher A. *Parties, Party Systems and Satisfaction with Democratic Performance in the New Europe.* //Richard Hofferbert, ed., *Parties and Democracy: Party Structure and Party Performance in Old and New Democracies.* - Oxford: Blackwell, 1998. 17. Anderson, Christopher J., and. Tverdova, Yuliya V. *Winners, Losers and Attitudes About Government in Contemporary Democracies.* //International Political Science Review. -2001. - № 22. – P.321- 338. 18. Easton, D. *A Re-Assessment of the Concept of Political Support.* //Journal of Political Science. -1975. -№ 5. – P.435-57. 19. Fuchs, D., Guidorossi G., and Svensson P. *Support for the Democratic System.* // Hans-Dieter Klingemann and Dieter Fuchs, eds., *Citizens and the State.* - Oxford: Oxford University Press, 1995. 20. Inglehart R. *How solid is mass support for democracy and how do we measure it?* //PS: Political Science and Politics. – 2003. -№ 36(1). -P.51–7.

УДК 328.18: 316.658

ФАКТОРИ ЗАДОВОЛЕНОСТІ УРЯДОМ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ЕКОНОМІЧНІ УСПІХИ – ДОВІРА – ІДЕОЛОГІЯ (6 КРАЇН НА ТЛІ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 2008 РОКУ) ¹

Тітар Іван Олександрович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Стаття присвячена дослідженню впливу задоволеності економічною ситуацією в країні, довіри до парламенту та ідеологічної самоідентифікації на задоволеність урядом в Україні, Росії, Польщі, Чеській республіці, Словаччині та Угорщині. Використовуючи дані Європейського соціального дослідження, доводиться, що в період з 2006 по 2011 рік три названі змінні пояснюють від 30% до 61% варіації задоволеності національним урядом, а задоволеність економічною ситуацією є найсильнішою предиктором для більшості випадків.

Ключові слова: задоволеність урядом, задоволеність економічною ситуацією, довіра, ідеологія.

Статья посвящена исследованию влияния удовлетворенности экономической ситуацией в стране, доверия к парламенту и идеологической самоидентификации на удовлетворенность правительством в Украине, России, Польше, Чешской республике, Словакии и Венгрии. Используя данные Европейского социального исследования, доказывається, что в период с 2006 по 2011 год три названные переменные объясняют от 30% до 61% вариации удовлетворенности национальным правительством, а удовлетворенность экономической ситуацией является наиболее сильным предиктором для большинства случаев.

Ключевые слова: удовлетворенность правительством, удовлетворенность экономической ситуацией.

The paper is devoted to the study of the influences of satisfaction with the economic situation in country, confidence in parliament and ideological identity on satisfaction with government in Ukraine, Russia, Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary. The results of our regression analysis based on the European Social Survey show that in 2006-2011 these three variables explained from 30% to 61% in variation of satisfaction with national governments, with satisfaction with the economic situation being the strongest predictor in most of the cases.

Keywords: satisfaction with government, satisfaction with a state of economy, trust, ideology.

Робота політичного керівництва кожної країни оцінюється суспільством. Люди схильні порівнювати між собою різні правлячі уряди або президентів, оцінювати різні періоди, аспекти або сфери їх роботи.

Висока чи низька оцінка успішності уряду/президента може стати для політиків важливим питанням, особливо якщо це не автократія, і вибори дійсно виконують свою функцію. Рівень задоволеності урядом або президентом може мати і серйозніші соціетальні наслідки – наприклад, впливати на задоволеність діючим політичним режимом і навіть державністю.

Залишається питання, під впливом яких факторів ця оцінка уряду/президента сформувалась. Зрозуміло, що люди враховують, часто несвідомо, велику кількість критеріїв. Однак, не ризикуючи сильно помилитись, можна стверджувати, що в мирний час одним з основних критеріїв для оцінки політичного керівництва є його здатність забезпечити економічне зростання [1].

Зв'язок між економічними досягненнями та політичною підтримкою урядів має тривалу історію досліджень в Америці та Західній Європі. Найвідоміша його складова відома під назвою "економічного

© Тітар І. О., 2012

¹ Представлене тут дослідження є частиною авторського дослідницького проекту, спонсорованого Центральноевропейським університетом ([The Central European University] Budapesti Közép-Európai Egyetem Alapítvány). CEU BPF Research Grant: BPF/1550/201112/R. Тези роботи представляють власні ідеї автора та необов'язково відображають позицію Центральноевропейського університету (CEU).

Автор висловлює подяку співробітникам Інституту перспективних досліджень Центральноевропейського університету (CEU IAS), а також колегам Івану Колодію та Марії Колоколовій за допомогу та цінні коментарі.

голосування². В Україні цей феномен також привернув увагу дослідників [6–8]. Однак, схоже, у практиків від політики він користується ще більшою увагою – враховуючи те, як економічна тематика використовується у передвиборчій агітації.

Мета цієї роботи – дослідити, наскільки економічні успіхи впливають на задоволеність владою на прикладі України, а також п'яти географічно близьких до неї країн Центрально-Східної та Східної Європи³ – Польщі, Чеської республіки, Словаччини, Угорщини та Росії.

Методи емпіричного аналізу: статистичні, в першу чергу – аналіз розподілів та регресійний аналіз.

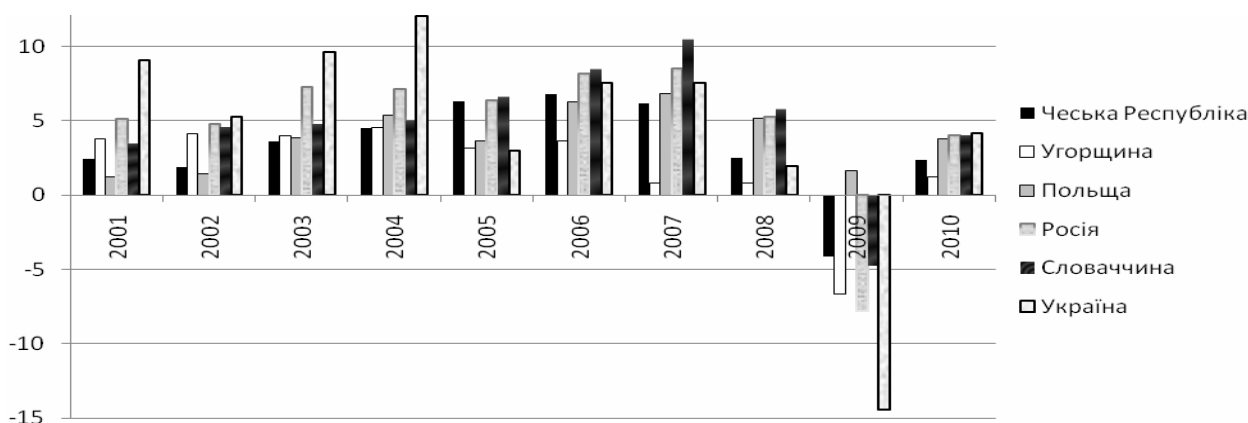
Часові обмеження – період а) до, б) під час та в) після економічної кризи 2008 року (2006-2011 рр.).⁴ Звичайно, період після економічної кризи є унікальним. Зокрема, – він дозволяє чіткіше побачити, чи зростає роль "економічного" фактору у політичній підтримці на фоні актуалізації економічних проблем, і побачити роль цього фактору як в "нормальній", так і "екстремальній" ситуації.

В рамках статті ми спробуємо дослідити дві гіпотези:

Гіпотеза 1. Оцінка економічної ситуації не має значимого впливу на рівень задоволеності урядом в країнах Центрально-Східної і Східної Європи.

Гіпотеза 2. Існують важливі політичні фактори (наприклад, довіра, ідеологічна орієнтація), які впливають на оцінку уряду, і їх вплив перевищує вплив економічних факторів.

Перш ніж переходити до кількісного аналізу, представимо деякі контекстуальні орієнтири. В період з 2001 по 2008 рік включно Чеська республіка, Словаччина, Польща та Угорщина, а також Україна та Росія демонстрували економічне зростання.⁵ Картина почала змінюватись восени 2008 року з початком світової фінансово-економічної кризи, і 2009 рік став для переважної більшості цих країн роком економічного падіння (див. Рисунок.1). Єдиним винятком стала Польща, яка зберегла хоч і незначне, але економічне зростання. В 2010 році економічне зростання знову відновилося, хоча й, як правило, з меншими темпами, ніж до кризи.

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Чеська Республіка	2,456	1,897	3,602	4,485	6,316	6,808	6,131	2,464	-4,149	2,346
Угорщина	3,773	4,143	3,976	4,524	3,167	3,633	0,773	0,828	-6,693	1,2
Польща	1,205	1,443	3,867	5,345	3,617	6,227	6,785	5,127	1,606	3,799
Росія	5,091	4,744	7,253	7,151	6,388	8,153	8,535	5,248	-7,8	4
Словаччина	3,482	4,583	4,775	5,058	6,655	8,498	10,522	5,824	-4,782	4,021
Україна	9,046	5,253	9,595	12,019	2,944	7,534	7,518	1,945	-14,462	4,187

Джерело: WEO, IMF [12]

Рисунок 1. Процентні зміни ВВП, постійні ціни, 2001-2010 рр.

² Це значний масив наукових досліджень зі своїми класичними роботами, "парадигмами" та "науковими революціями". Авторами найвідоміших робіт є Е. Даунс [2], колектив авторів монографії "American Voter" [3], М. Фіоріна [4], М. Льюїс-Бек [5].

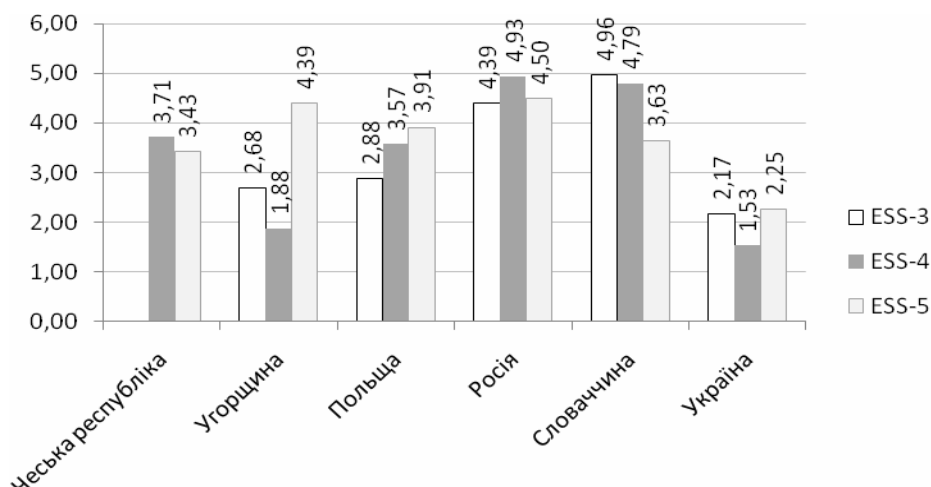
³ Які достатньо мірою представлені в Європейському соціальному дослідженні (надалі ESS).

⁴ Робота спиратиметься на результати опитування ESS 3, 4 та 5 хвиль. [9–11] Детальніші хронологічні рамки представлені в Табл. 2.

⁵ На загальному фоні в негативний бік почала дещо виділятися Угорщина, де вже в 2007 та 2008 роках зростання ВВП було менше 1%.

Те, якою мірою в 2006-2011 роках громадяни України, Росії, Польщі, Чеської республіки, Словаччини та Угорщини були задоволені своїми національними урядами, можна побачити на Рисунку 2.

Середнє: "Наскільки Ви задоволені [національним] урядом?" (0=абсолютно незадоволений, 10 – абсолютно задоволений)
Рисунок 2. **Задоволеність урядами в країнах Центрально-Східної Європи**

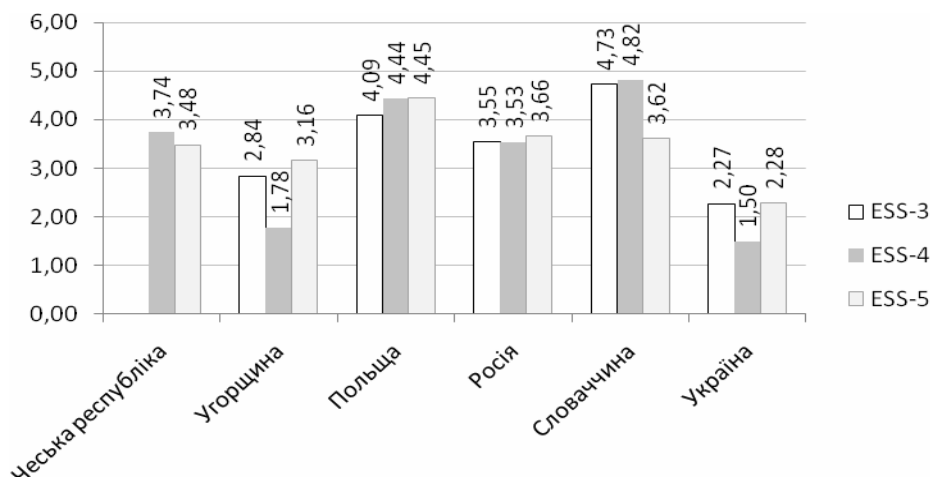
Враховуючи 11-бальність шкали, якою задоволеність урядом вимірюється в ESS, можна сказати, що переважно позитивно по відношенню до уряду не було налаштоване жодне з шести суспільств. Найближче до умовної межі між переважанням задоволеності над невдоволенням (пункт "5" на шкалі) знаходиться результат Словаччини в третій та четвертій хвилях ESS, а також результат Росії в четвертій хвилі ESS. Найнижчі показники задоволеності урядом спостерігались в Україні в третій та четвертій хвилях ESS, а також в Угорщині в четвертій хвилі.

Задоволеність економічною ситуацією вимірювалась за допомогою питання:

Наскільки Ви в цілому задоволені нинішнім станом економіки в [країні]?

0 – Зовсім незадоволений(а), 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 – Повністю задоволений(а)

Середній рівень задоволеності українців, росіян, поляків, чехів, словаків та угорців економічною ситуацією в 2006-2011 рр. в своїх країнах можна побачити на Рисунку 3.

Середнє: "Наскільки Ви задоволені теперішнім станом економіки країни?" (0=абсолютно незадоволений, 10 – абсолютно задоволений)

Рисунок 3. **Задоволеність економічною ситуацією в країнах Центрально-Східної Європи**

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Найнижчими результатами відзначились Україна та Угорщина в четвертій хвилі ESS, а найвищими – Словаччина в третій та четвертій хвилях і Польща в четвертій та п'ятій хвилях.

Можна порівняти ці результати з представленими вище контекстуальними даними щодо динаміки ВВП за аналогічний період. Наш аналіз, який ми тут для економії місця не будемо наводити, демонструє, що кореляція між об'єктивним станом економіки (вираженим в динаміці ВВП⁷) та суб'єктивною оцінкою його населенням, існує. В той же час зв'язок між суб'єктивною та об'єктивною оцінкою стану економіки є середнім, принаймні, в рамках тих вимірів, якими ми користувались. Можна припустити, що він опосередковується швидкістю поширення та доступністю інформації зі ЗМІ⁸, коментарями еліт, політичними уподобаннями⁹ та іншими факторами.

На початку статті ми припускали, досить типово для політичних детерміністів, що зв'язок між задоволеністю урядом і задоволеністю економічною ситуацією в країні виявиться слабким (Гіпотеза 1). Однак навіть простий погляд на Рисунки 2 та 3 демонструє, що ми помилились. Якщо подивитись на агреговані дані, вони практично ідентичні. Обидва показники здаються тісно і майже лінійно пов'язаними, і це добре видно на діаграмі розсіяння (Рисунок 4).

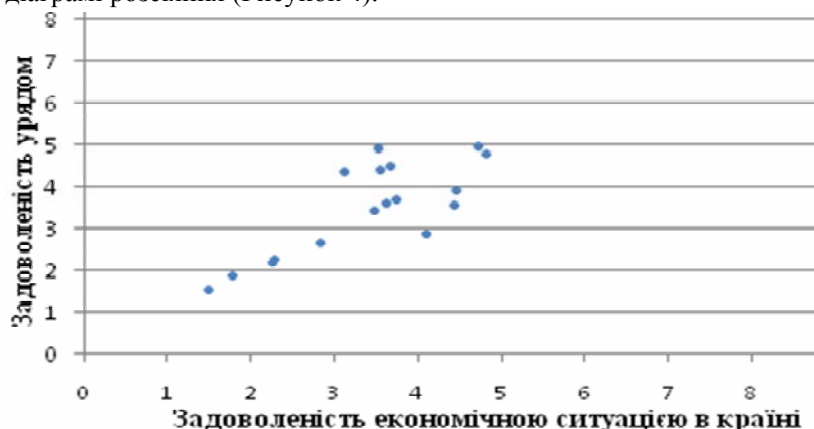

Рисунок 4. Зв'язок між задоволеністю економічною ситуацією та урядом країни (середні значення)

Однак залишається питання: чи зберігається цей зв'язок на мікрорівні, на рівні окремих респондентів? Щоб з'ясувати це, ми провели регресійний аналіз¹⁰, залучивши задоволеність урядом як залежну змінну і задоволеність економічною ситуацією в країні як незалежну змінну.

Результати регресії можна побачити в Табл. 3.

Таблиця 3.

	Вплив оцінки економічної ситуації на задоволеність урядом					
	R ²			Beta		
	ESS-3	ESS-4	ESS-5	ESS-3	ESS-4	ESS-5
Чеська республіка	-	0,336	0,481	-	0,580	0,694
Угорщина	0,469	0,395	0,203	0,685	0,629	0,450
Польща	0,210	0,321	0,349	0,458	0,566	0,591
Росія	0,391	0,336	0,384	0,626	0,580	0,620
Словаччина	0,118	0,223	0,339	0,344	0,472	0,582
Україна	0,398	0,402	0,378	0,631	0,634	0,615

Примітка: $p < 0,01$.

⁷ Розглядалися також інші показники – інфляція та рівень безробіття – однак вони виявились менш інформативними.

⁸ Подивимось на приклад Словаччини в четвертій хвилі ESS. Задоволеність економічною ситуацією навіть збільшилась (незважаючи на кризу) в порівнянні з третьою хвилею. На відміну від Польщі, економіка якої дійсно не зазнала падіння, в Словаччині падіння відбулось. Однак, якщо подивитись на поквартальні дані щодо стану національних рахунків, падіння ВВП в Словаччині розпочалось як раз до опитування в рамках четвертої хвилі ESS. Якби польові роботи розпочались на пару місяців пізніше, рівень задоволеності економічною ситуацією, ймовірно, був би суттєво нижчий.

⁹ Один з прикладів – різке зростання задоволеності економічною ситуацією в Угорщині в п'ятій хвилі ESS. Якогось надзвичайного об'єктивного покращення економіки не відбулось, однак до влади прийшов новий уряд, змінивши непопулярних попередників.

¹⁰ Лінійна регресія.

Ми бачимо, що "економічний" фактор пояснює від 12% до 48% варіації (відповідно до значень R^2) в рівні задоволеності урядом. Середнє арифметичне значення для шести країн – 34%.

Хоча на індивідуальному рівні зв'язок виявився набагато слабшим, ніж на рівні агрегованих даних, все ж таки Гіпотеза 1 на мікрорівні, схоже, спростовується також. Коректною вона виявляється лише для меншості випадків (приблизно одного з чотирьох) – наприклад, Словаччини в третій та четвертій хвилях ESS, а також Польщі в третій та Угорщині в п'ятій хвилях. Підсумовуючи, можна сказати, що економічні успіхи грають важливу роль в підтримці урядів країн Центрально-Східної та Східної Європи.

Одне з питань, що можуть виникнути – чи збільшилася роль економічного фактору в задоволеності урядом під час економічної кризи? Як не дивно, виходячи з даних Табл. 3, якихось значущих змін в цьому аспекті не відбулось. У нас немає задовільного пояснення для такого результату.

Враховуючи результати регресійного аналізу для економічного фактору задоволеності урядом, ми вирішили додатково розглянути два політичні фактори. Метою було побачити більш широкую картину причин вищої або нижчої задоволеності урядами в Центрально-Східній та Східній Європі, і, зокрема, місце економічного фактору на фоні політичних факторів. Виходячи з робіт Р. Дальтона і К. Н'ютонна [15–17], в демократичних країнах політична підтримка суттєво залежить від політичної довіри до основних політичних інститутів. Підтримка урядів (а часто і політичних режимів) падає внаслідок невиконання політичними інститутами своїх функцій через марнування можливостей або свідоме зловживання повноваженнями. Помножені на медійний розголос, такі дії приводять до політичних скандалів і часто виливаються в стрімке падіння політичної довіри і підтримки.

Значення довіри як змінної полягає в тому, що вона вимірює афективну сторону політики на відміну від більш раціональної і виваженої оцінки ефективності центральних органів виконавчої влади ("уряду").

Попередній пошуковий аналіз показав, що є ще одна політична складова, пов'язана з задоволеністю урядами. В деяких ситуаціях і особливо для деяких соціально-політичних груп задоволеність урядом майже не залежала ані від оцінки його економічної ефективності, ані від політичної довіри. Також важливо, що цей фактор часто існував навіть тоді, коли уряд перебував при владі достатньо короткий термін, недостатній для оцінки його економічної ефективності або політичної "честості". Як наслідок, ми вирішили перевірити роль ідеологічних орієнтацій. Ми очікуємо, що люди будуть більш задоволені урядом, який їм ідеологічно близький (і навпаки – незадоволені урядом своїх ідеологічних опонентів).

В ESS існує розгалужений список питань для вимірювання політичної довіри до багатьох політичних інститутів.¹¹ На жаль, в даному переліку немає уряду. В якості найближчого заміника нами розглядалось декілька варіантів: 1) розрахунок загального індексу на основі питань про довіру до широкого спектру політичних інститутів, 2) обрання в якості заміни довіри до парламенту, 3) обрання інших одиничних альтернатив – наприклад довіри до "політиків". Зваживши "за" та "проти", ми зупинили свій вибір на другому варіанті – довірі до парламенту. На наш погляд, серед усіх політичних об'єктів, довіра до яких вимірюється в ESS, парламент є конституційно найважливішим і найбільш зануреним в систему влади об'єктом¹² і водночас таким, по відношенню до якого можлива найконцентрованіша політична довіра, внаслідок самого його характеру, пов'язаного з представництвом і прямим обранням. Ми спирались на питання в такому формулюванні:

..[Б]удь ласка, скажіть наскільки Ви особисто довіряєте [парламенту країни]. Оцініть ступінь довіри за шкалою, де 0 балів означає "зовсім не довіряю", а 10 балів означає "повністю довіряю".
0 – "Зовсім не довіряю", 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 – "Повністю довіряю"

Для вимірювання ідеологічної самоідентифікації використовувалось наступне питання ESS:

У політиці люди часто говорять про "лівих" та "правих". .. [Д]е б Ви себе розташували на цій шкалі, якщо 0 означає "ліві", а 10 означає "праві"?
0 – "Ліві", 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 – "Праві"

Для перевірки наших припущень щодо впливу політичних факторів на задоволеність урядом, ми провели другий регресійний аналіз. З його результатами можна ознайомитись в Табл. 4.

¹¹ В істонівській термінології – для вимірювання специфічної політичної підтримки [14].

¹² В політичній системі більшості країн нашого дослідження парламент тісно і безпосередньо пов'язаний з урядом, оскільки в парламентській республіці саме правляча більшість формує уряд.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Таблиця 4.

Вплив довіри до парламенту та ідеологічної орієнтації на задоволеність урядом

	R ²			Beta					
				Довіра до парламенту			Ідеологічна самоідентифікація (ліві-праві)		
	ESS-3	ESS-4	ESS-5	ESS-3	ESS-4	ESS-5	ESS-3	ESS-4	ESS-5
Чеська республіка	-	0,229	0,329	-	0,407	0,447	-	0,190	0,282
Угорщина	0,407	0,354	0,452	0,399	0,429	0,514	-0,390	-0,357	0,305
Польща	0,304	0,219	0,363	0,434	0,463	0,605	0,263	0,047	-0,029
Росія	0,185	0,227	0,272	0,384	0,453	0,473	0,167	0,108	0,157
Словаччина	0,254	0,392	0,331	0,474	0,526	0,413	-0,183	-0,254	0,333
Україна	0,276	0,223	0,340	0,516	0,400	0,582	-0,052	0,187	-0,066

Примітки: p<0,01. Підкреслено значення R², які вищі за значення R² економічного фактору за аналогічний період.

В цілому, як видно, політична довіра і ідеологічні орієнтації пояснюють чималу частину варіації задоволеності урядом (від 19% до 45%, в середньому – 30%). В цьому сенсі перша частина Гіпотези 2 підтверджується. В принципі, показники політичних факторів близькі до аналогічних для економічного фактору. Однак економічний фактор все-таки виграє з вагомою перевагою: R² для нього більший, ніж для політичних факторів, в 12 випадках (країна*хвиля ESS) з доступних 17. Таким чином, друга частина Гіпотези 2 підтверджується менше, ніж в третині розглянутих нами випадків.

Прикметно, що значна частина високих значень R² для політичних факторів приходить якраз на ті випадки, які в регресійному аналізі для економічного фактору (Табл. 3) мають низькі значення. Отже, в певній групі випадків економічні та політичні фактори виступають як автономні і окремі пояснення.

У випадку з ідеологічною самоідентифікацією помітно, що значення коефіцієнту Beta змінює знак на протилежний, коли до влади приходить уряд/президент, який представляє протилежну ідеологію в порівнянні з попередником.

Щоби врахувати можливу взаємопов'язаність економічних та політичних факторів, ми провели регресійний аналіз, який розглядає їх разом. Результати представлена в Табл. 5.

Таблиця 5.

Вплив на задоволеність урядом оцінки економічної ситуації, політичної довіри та ідеологічної орієнтації

	R ²			Beta								
				Задоволеність економічною ситуацією			Довіра до парламенту			Ідеологічна самоідентифікація (ліві-праві)		
	ESS-3	ESS-4	ESS-5	ESS-3	ESS-4	ESS-5	ESS-3	ESS-4	ESS-5	ESS-3	ESS-4	ESS-5
Чеська республіка	-	0,389	0,552	-	0,445	0,538	-	0,262	0,239	-	0,086	0,169
Угорщина	0,611	0,538	0,497	0,513	0,486	0,222	0,220	0,229	0,440	-0,282	-0,271	0,301
Польща	0,393	0,424	0,491	0,306	0,482	0,400	0,348	0,307	0,421	0,236	0,011	-0,042
Росія	0,429	0,411	0,460	0,537	0,470	0,481	0,215	0,279	0,285	0,054	0,052	0,101
Словаччина	0,303	0,507	0,459	0,245	0,358	0,400	0,388	0,406	0,286	-0,241	-0,275	0,252
Україна	0,476	0,481	0,487	0,488	0,547	0,427	0,318	0,228	0,403	-0,059	0,096	-0,091

Примітка: p<0,01.

Помітно, що врахування трьох змінних допомогло підвищити процент поясненої варіації задоволеності урядами. Тепер пояснення сягає від 30% до 61% варіації, з середнім арифметичним значенням 43%.

Коефіцієнт Beta вказує на відносну силу зв'язку. Помітно, що його значення в середньому найвищі для задоволеності економічною ситуацією. На другому місці знаходиться довіра до парламенту, на третьому – ідеологічна самоідентифікація. Тим не менш, в деяких випадках (найяскравіший приклад – Угорщина в п'ятій хвилі ESS), політичні фактори вириваються на перше місце – політична довіра і ідеологія вносять в задоволеність урядом більше, ніж економічний фактор.

Підсумовуючи, можна сказати, що наше початкове припущення щодо незначного впливу на задоволеність урядом економічного фактору виявилось майже повністю помилковим. В більшості випадків задоволеність громадян шести країн Центрально-Східної та Східної Європи в 2006-2011 рр.

економічною ситуацією було найсильнішим предиктором відношення до уряду. Це означає, що уряд, який прагне залишатись при владі в країнах цього регіону, повинен приділяти значну увагу тому, як його громадяни оцінюють макроекономічну ситуацію.¹³ Хороша новина для правлячих політиків, схоже, полягає у тому, що громадяни оцінюють макроекономічну ситуацію не дуже об'єктивно, тому їх думкою можна маніпулювати, контролюючи інформаційні потоки. Детальніше дослідження успішності цього впливу ми плануємо провести в майбутньому.

Наше дослідження в черговий раз продемонструвало, що політична довіра грає значну роль в задоволеності урядом. Насправді, вплив цього фактору інколи перевищує вплив економічних успіхів, але тільки в незначній кількості випадків. Корупційні скандали, безвідповідальність, "політичні війни" та інші політичні "гріхи" тягнуть на дно показник політичної довіри, а за ним – і задоволеність урядом, і навіть важливіші соціальні показники (наприклад, підтримку політичного режиму і навіть існуючої політичної спільноти, як продемонстрував К. Н'ютон [16]). Схоже, що позитивна політична довіра – це капітал, який авансом дається майже кожному новому уряду і на який можна розраховувати протягом перших шести-дванадцяти місяців його діяльності. Однак пізніше політична довіра переоцінюється, і багато урядів її швидко втрачають.

Хоча ідеологічна орієнтація в даному дослідженні є найслабшим фактором, який пояснює задоволеність урядом, наш аналіз показав, що вона заслуговує на увагу. Наявність соціальних груп, які є ідеологічним ядром підтримки уряду, – це чималий капітал, особливо в турбулентній ситуації, коли з якихось причин значення економічних успіхів або політичної довіри знижується. Для розглянутих нами країн це можуть бути різні групи – високоосвічені міські ліберали, консервативні селяни, націоналісти, – однак сама їх наявність дає перевагу тим урядам, які вони вважають відповідними їх ідеологічним вподобанням і навпаки – створює проблеми урядам, яких вони вважають ідеологічно ворожими.

Загалом розглянуті в статті три фактори показали свою значущість для задоволеності урядом, даючи можливість передбачити від 30% до 61% (в середньому 43%) варіації останньої. Звичайно, непоясненою залишається також значна частина варіації, а також до пояснення з технічних причин не були залучені такі потенційно важливі фактори як соціальні розколи (cleavages) та нагальні політичні питання/проблеми (issues), і ці завдання залишаються на майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Колодій І. Електоральні фактори демократизації [Неопублікований рукопис дисертації на здобуття кандидата соціологічних наук] - Київ, 2012. 2. Downs A. An economic theory of democracy. New York: Harper & Row, 1965. 3. Campbell A. et al. The American voter. - Chicago [Ill.]: University of Chicago Press, 1980. 4. Fiorina M.P. Retrospective voting in American national elections. - New Haven: Yale University Press, 1981. 5. Lewis-Beck M.S. The American voter revisited. - Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008. 6. Прокоп'єв О. Чинники електорального успіху партій-наступниць у поставторитарних суспільствах Центральної та Східної Європи // Магістеріум. Політичні студії. - 2002. - Вип.10. - С. 29–42. 7. Телегіна К. Теорії електоральної поведінки та можливості їх застосування в Україні // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. - 2009. - Випуск 15. - С. 123–128. 8. Зубченко О. Динаміка електоральних настроїв за умов економічної кризи: регіональний аспект // Грані. - 2010. - № 4 (72) – С. 112–116. 9. ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data. Data file edition 3.3. - Norway: Norwegian Social Science Data Services, 2006. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ess.nsd.uib.no/> 10. ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data. Data file edition 4.0. Norway: Norwegian Social Science Data Services, 2008. 11. ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data. Data file edition 2.0. - Norway: Norwegian Social Science Data Services, 2010. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ess.nsd.uib.no/> 12. World Economic Outlook Database. International Monetary Fund, 2012. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/weodata/index.aspx> 13. 13. Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems // World Politics. - 1957. - Vol. 9 - № 3. - P. 383–400. 14. Easton D. A Re-Assessment of the Concept of Political Support // British Journal of Political Science. - 1975. - Vol. 5. - № 4. - P. 435–457. 15. Dalton R.J. Democratic challenges, democratic choices: The erosion of political support in advanced industrial democracies. - Oxford University Press, USA, 2004. 16. Newton K. Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy // International Political Science Review / Revue internationale de science politique. - 2001. - Vol. 22 - № 2. – P. 201–214. 17. Newton K. Political support: Social capital, civil society and political and economic performance // Political Studies. - 2006. - Vol. 54. - № 4. - P. 846–864.

¹³ Наш попередній пошук показав, що для країн Західної Європи ці висновки вже не підходять.

УДК 316.354:316.654

ПРОБЛЕМА КРИТИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ ІДЕЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Герасіна Людмила Миколаївна – доктор соціологічних наук, професор, кафедри соціології та політології Національного університету "Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого")

Сахань Олена Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології Національного університету "Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого")

В статті розглянуто проблеми взаємозв'язку принципу справедливості, забезпечення прав людини та ефективної соціальної політики; здійснено аналіз громадської думки щодо змісту і специфіки їх реалізації в сучасній Україні за умов реформування. Доводиться, що зміст соціальної політики держави має полягати не стільки у розподілі матеріальних благ, скільки у забезпеченні гідних соціально-правових умов діяльності людини та розбудові дієвого правового механізму реалізації громадянських прав.

Ключові слова: соціальна держава, справедливість, соціальна політика, права людини.

В статье рассматриваются проблемы взаимосвязи принципа справедливости, обеспечения прав человека и эффективной социальной политики; осуществляется анализ общественного мнения относительно содержания и специфики их реализации в современной Украине в условиях реформирования. Доказывается, что содержание социальной политики государства должно заключаться не столько в распределении материальных благ, сколько в обеспечении достойных социально-правовых условий деятельности человека и создании действенного правового механизма реализации гражданских прав.

Ключевые слова: социальное государство, справедливость, социальная политика, права человека.

The problems of intercommunication of principle of justice, providing of human rights and effective social policy are considered in the article; the analysis of public opinion is carried out in relation to maintenance and specificity of their realization in modern Ukraine in terms of reformation. It is proved that maintenance of social policy of the state must consist not so much in distributing of material welfares, as in providing of deserving socially legal terms of independent action of human, and alteration of effective legal mechanism of realization of civil laws.

Keywords: social state, justice, social policy, human rights.

Сучасна соціальна держава повинна утворювати такий соціально-правовий клімат, коли кожний громадянин має можливість отримати освіту, професію, робоче місце, реалізувати свої прагнення і права, розраховувати на захист життя, честі й гідності, володіти матеріальною й інтелектуальною власністю тощо. Не випадково розуміння ідеї справедливості в системі людських цінностей пов'язане не тільки з принципами розподілу соціальних благ, а й з правовим характером відносин у соціумі.

Мета дослідження полягає в уточненні сутності взаємозв'язку принципу справедливості й сучасної ефективної соціальної політики, а також в здійсненні аналізу громадської думки щодо змісту і особливостей їх реалізації в Україні.

Соціальна політика в розвинутих країнах вже давно стала потужним інструментом зростання якості людського капіталу, забезпечення їх конкурентоздатності на міжнародній арені, важелем суспільної інтеграції та консолідації нації. Суттєвим чинником є те, яку роль відіграє держава у забезпеченні принципу справедливості в соціальній політиці, наскільки поважаються та дотримуються нею права особистості й громадянина, як співвідносяться дійсне буття людини і стан громадянського суспільства тощо. Згідно з думкою Л. Вітте, німецького аналітика Фонду Фрідріха Еберта "не дивлячись на зростання інституційної диференціації європейських благополучних держав, існує дещо загальне – усвідомлення того, що соціальна справедливість і соціальне вирівнювання можуть піти на користь економічному

розвитку, що вони не є чисто витратним чинником. І навпаки, економічний розвиток має сприяти соціальному вирівнюванню" [1, с. 6].

У розробці ідей соціальної справедливості й права, як свідчать зарубіжні дослідження, значним є науковий доробок, що належить представникам філософії права та політології – Ф. Гаєку, Р. Дарендорфу, Р. Нозіку, Д. Ролзу, Х. Харту, О. Хьюффе, та ін. У соціолого-правовому контексті проблеми реалізації принципу справедливості, пов'язані з демократизацією українського суспільства, розробляли такі вітчизняні вчені, як Л. Кравченко, В. Пазенок, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скрипнюк, І. Строков, Ю. Тихонравов, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, тощо.

Україна з часів проголошення незалежності декларувала і поступово здійснює розбудову соціальної держави, яка повинна втілювати ідею справедливого розподілу національних багатств, реалізації майнових прав, соціальної підтримки та взаємодопомоги, принципи створення рівних умов і можливостей у реалізації прав та свобод людини та водночас рівномірності щодо тягаря реформування суспільства. Головне завдання соціальної політики держави такого типу полягає не стільки у розподілі благ, скільки у забезпеченні соціально-правових умов самодіяльності людини, що здатна створювати ці блага та самостійно піклуватися про себе і своїх близьких.

В українському суспільстві нині за умов проведення не дуже популярних соціально-економічних реформ зростає критична увага до проблем соціальної справедливості, рівності/нерівності, подолання величезної відстані між бідними та багатими, забезпечення не лише формальної рівності у правах (особистих, політичних, економічних, соціокультурних), а передусім – до створення рівних можливостей їх реалізації. Тому доцільно соціологічним шляхом з'ясувати: як, на думку українців, держава виконує свої функції соціального забезпечення й захисту громадян? А вже потім відповідним чином вибудувати національну соціальну модель.

В емпіричну основу статті покладено вторинно використані матеріали репрезентативних національних соціологічних опитувань, проведених Центром "Соціальний моніторинг" та Українським інститутом соціальних досліджень ім. Олександра Яременка (за участю Інституту економіки та прогнозування НАНУ) в межах міжнародних проектів дослідження ціннісних орієнтацій громадян – "Europe Values Study" (EVS) та "World Values Survey" ¹ (WVS) [2]; а також – дані досліджень, проведених соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова та відповідні матеріали Європейського соціального дослідження [3]².

Посідаючи важливе місце в системі моральних і соціальних цінностей, ідея справедливості виступає фундаментальним критерієм оцінки діяльності держави і суспільства з забезпечення та захисту громадянських й економічних прав людини. Реалізація соціальної справедливості передбачає гарантування кожному члену соціуму певного рівня прав і свобод. Втім, емпіричні опитування щодо ціннісних орієнтацій населення, проведені в межах міжнародних проектів (WVS-1996, WVS-2006), вказують, на жаль, що представники дорослого, економічно активного населення фіксують тенденцію зниження рівня поваги до прав людини в Україні (Табл.1).

Таблиця 1.

Динаміка рівня поваги до прав людини*

	1996		2006	
	Поважаються	Не поважаються	Поважаються	Не поважаються
Серед всього населення	17	79	16	83
Серед - економічно активного населення	19	78	16	84
За матеріальним станом				
Серед бідних	15	82	11	89
Серед середньо забезпечених	23	74	14	85
Серед добре забезпечених	21	76	24	74

¹ "Ціннісні орієнтації населення – 1996": вибіркова сукупність 2811 респондентів віком від 18 р.і старші; "Ціннісні орієнтації населення – 2006": вибіркова сукупність 2032 респондентів від 18 р. - реалізовані в межах міжнародного проекту "World Values Survey"; "Ціннісні орієнтації населення – 1999": вибіркова сукупність 1195 респондентів від 18 і старші, "Ціннісні орієнтації населення – 2008": вибіркова сукупність 1507 респондентів від 18, які є складовою проекту "Europe Values Survey". Для посилань використано: **WVS-1996, EVS-1999, WVS-2006, EVS-2008**.

² Масив даних складається з результатів всеукраїнського опитування, проведеного в рамках четвертої хвилі міжнародного проекту "Європейське соціальне дослідження" (*European Social Survey*). Всеукраїнська репрезентативна вибірка складає 1845 респондентів (макс. випадкова похибка складає 2,3% без урахування дизайн-ефекту). Польовий етап збору даних проходив у березні-квітні 2009 р.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

<i>За соціально-трудоим статусом</i>				
Занятий	19	78	16	83
Самозайнятий	13	84	14	84
Безробітний	22	74	15	83
<i>За віковими групами</i>				
18-29	21	77	11	89
30-44	19	78	14	85
45-60	19	79	24	74
61+	16	84	11	89

* В таблиці наведені кумулятивні дані для відповідей на питання: "Наскільки зараз у нашій країні поважають права людини? Ви відчуваєте, що...": "Права людини дуже поважаються", "Поважаються достатньо", "Не дуже поважаються", "Не поважаються зовсім" (WVS-1996, WVS-2006).

Аналіз свідчить, що немає, на жаль, жодної соціальної групи респондентів, в якій би позитивні оцінки брали гору над негативними. За період у десять років співвідношення між респондентами, які відчували повагу до своїх прав, та тими, хто вважає, що їх права не поважають, найбільш змінилось серед: *безробітних*, відповідно у 1996 р. – 0,29, а в 2006 р. лише 0,18; *наймолодшої вікової групи* (18-29 років), у 1996 р. – 0,27, в 2006 р. – лише 0,18; у *середньо забезпечених* – 1996 р. коефіцієнт становив 0,31, а в 2006 р. – 0,16. Таким чином, рівень ціннісного значення прав людини та їхнього дотримання в Україні корелює з віком, матеріальним забезпеченням опитаних та їх трудовим статусом. Простежується негативна тенденція у психологічних настроях: це збільшення частки середньо забезпечених осіб і молоді (18-29 років), що розчарувалися у повазі держави та суспільства до прав і свобод людини. Це може призвести до поширення пасивних настроїв серед найбільш активної частини населення, що в свою чергу закладає підвалини для появи соціально-правового нігілізму й подальшу консервацію нерівних можливостей у виявленні здібностей людей та досягненні їх цілей.

Параметри дотримання певних прав людини і громадянина в Україні свідчать про низький рівень правопорядку, що також суперечить ідеї правової справедливості. За результатами досліджень³ Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, показник найнижчих оцінок – це дотримання прав людини у соціально-економічній та екологічній галузях, і тенденції погіршення у політичній сфері [4].

Таблиця 2.

Динаміка дотримання прав людини та громадянина в Україні*

	Трав. 2006	Лют. 2007	Лют. 2008	Бер. 2009	Тенденції
Базові права особистості (право на життя, особисту свободу, свободу слова і переконань, свободу пересування, недоторканість особи, право на таємницю листування тощо)	3,37	3,37	3,49	3,32	Стабільність
Політичні права (право обирати владу та бути обраним, право контролю за представницькими органами влади тощо)	3,08	3,15	3,18	2,77	Зменшення
Соціальні та економічні права (права на працю, достатній життєвий рівень, соціальний захист, право на ведення власного бізнесу тощо)	2,52	2,49	2,71	2,39	Зменшення
Культурні права	3,00	2,94	3,15	3,02	Стабільність
Екологічні права	2,35	2,58	2,61	2,57	Зростання

* Відповідь на запитання: "Як Ви оцінюєте в цілому дотримання цих прав в Україні?" (за п'ятибальною шкалою, де "1" - "права дуже погано дотримуються", "5" - "дуже добре"); *середнє значення*.

Рівень дотримання базових прав особистості та культурних прав з травня 2006 по березень 2009 р. лишився стабільним; також спостерігається незначне зростання рівня реалізації екологічних прав: у 2006 р. середнє значення становило 2,35; у 2009 р. - 2,57. Водночас, ситуація з дотриманням політичних та соціально-економічних прав погіршилась: кількість респондентів, які вважали, що їх політичні права

³ Лютий-березень 2009, опитано 2012 респондентів у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками; здійснювалося у 129 населених пунктах, із них 75 міських та 54 сільських поселень.

дотримуються, зменшилась з коефіцієнта 3,08 у 2006 р. до лише 2,77 у 2009 р. На жаль, на думку опитаних, найбільше в Україні погіршилась ситуація з дотриманням соціально-економічних прав людини: якщо в 2006 р. середнє значення становило 2,52, то у 2009 - 2,39. Таким чином, у правовій свідомості економічно активного населення проявились критичні судження, з одного боку, щодо тенденцій зниження міри поваги до прав людини у суспільстві, а з іншого – фіксується низький рівень дотримання соціально-економічних прав державою. На думку українців, державна політика та органи влади, які повинні її реалізовувати, не сприяють розбудові та встановленню соціально-правового механізму реалізації громадянських прав, перше за все, – соціально-економічних.

Тому цікаво проаналізувати деякі відповіді на питання *хто, на думку українців, повинен захищати права людини?* [4]. Більшість респондентів традиційно (як 2006 р., так і 2009 р.) найбільше покладаються на судові органи (67% та 59%), адвокатів і юристів (57% та 55%). Дещо зменшилась кількість тих, хто вважає, що міліція (57% та 46%) та прокуратура (45% і 40%) повинні забезпечувати захист прав громадянина. Також негативними здаються факти помітного розчарування громадян у здатності профспілок захищати їхні права (2006 р. – 39%, 2009 р. – лише 27%), та недовіри щодо виконання цих функцій до політичних партій (2006 р. – 18%, а 2009 – 15%). Також спостерігається тенденція драматичного зменшення частки населення (від 25% до 15%), що відчуває за собою нарівні з органами влади відповідальність за порушення прав і свобод людини.

Втім, дещо зростає кількість респондентів, які вважають, що допомагати людям реалізувати їх права мають неурядові правозахисні організації (у 2006 р. – 22%, 2009 – 24%). Це певним чином свідчить, що поступово визріває активістська тенденція рішучості громадянського суспільства взяти на себе відповідальність за стан прав і свобод особистості (при слабкій довірі державним правозахисними органами). Аналіз соціологічної емпірики, на наш погляд, вказує: у суспільній свідомості українців, з одного боку, роль держави як гаранта прав людини і громадянина поступово нівелюється, з іншого – досвід і готовність самих громадян бути відповідальними за порушення їхніх прав досить незначний. Отже, має місце слабкість соціально-правових і юридичних механізмів взаємної відповідальності громадянина та держави, які б відтворювали режим соціальної справедливості та сприяли її практичній реалізації.

Неготовність суспільства та держави до соціального діалогу, до встановлення взаємовигідних правил суспільного життя, які б відповідали інтересам влади, громадян і бізнесу (отже, ідеї справедливості) підтверджують результати вивчення ролі держави в реалізації принципів соціальної політики. В європейському дослідженні цінностей (*EVS-2008*) респондентам пропонувалось завдання визначити ступінь згоди між двома протилежними твердженнями: "Держава має нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені", або "Люди самі повинні нести більше відповідальності за те, щоб себе забезпечити".

Тезу, що люди мають самі турбуватися про своє соціально-економічне забезпечення, підтримали лише 30% усіх опитаних, а понад третини (34%) економічно активного населення вважають, що від їхніх особистісних зусиль залежить лише рівень матеріального стану. Відносна більшість респондентів схиляється до "патерналістських" настроїв і покладає всю відповідальність на державу – 42% загальної сукупності та 38% опитаних з економічно активних груп, наймані ж працівники – 37%. Самозайняті громадяни демонструють найвищий рівень особистісної відповідальності за своє життя (45%); безробітні ж, навпаки – найменш готові відповідати за нього (28%) і найбільш акцентують на ролі держави (46%) [2]. Отже, специфікою ціннісного виміру українців в цих питаннях постає пасивність та патерналістські орієнтації.

Але сьогодні "патерналізм" - це не лише матеріальна опіка, на яку чекають люди від держави, але і підтримка свого бізнесу, захист від корупції та всюдозволеності чиновників. Зокрема, результати щорічних соціологічних моніторингів Інституту соціології НАН України дозволяють виявити: хоча частка тих, хто бажав би жити у суспільстві соціальної рівності, порівняно з 1999 р. зросла на 7%, проте абсолютна більшість опитаних 2009 р. (74,2%), вважають найважливішим для обстоювання своїх інтересів "рівність усіх перед законом" [5, с. 516]. Тобто сучасні українці вже не сприймають соціальну рівність як "зрівнялівку" через гарантовану соціальну допомогу, а скоріше як "рівність шансів", що надається та забезпечується законом і державою.

Аналіз регіональних особливостей ставлення до соціально-економічної самореалізації громадян показує: *активну* життєву позицію на Півдні зазначили - 39 %, на Заході – 37%, у східному регіоні – 34%, центрально-північному – 27%; прихильники ж "*патерналізму*" складають 43% на Заході, 40% у центрально-північному регіоні, 38% на Сході, 33% на Півдні. Отже, у центрально-північних областях України домінує більш пасивна позиція населення відносно соціально-економічної самодіяльності переважає, у південному регіоні – найбільш активна, на Сході й Заході – певний баланс. Тож позицію масових очікувань постійної присутності держави в соціальній сфері можна розглядати скоріше як прояв

специфіки вітчизняної соціокультурної моделі взаємин держави, соціуму та особистості, ніж як вияв патерналізму в чистому вигляді.

Таким чином, в українському суспільстві щодо реалізації принципу справедливості у правовій та соціально-економічній сферах переважає думка, що відповідальність в цьому процесі мають збалансовано поділяти як держава, так і суспільство. Але, на думку українців, державні органи влади, які мають реалізовувати соціальну політику, поки що не сприяють розбудові дієвого соціально-правового механізму реалізації громадянських прав, передусім соціально-економічних, що підтверджується зниженням рівня дотримання прав людини в Україні.

З точки зору респондентів, домінуюча роль у реалізації соціальної політики і реформ залишається в держави, яка "відповідає за все"; втім, ними визнається певна соціальна диференціація людей за умов справедливої оцінки їх праці та рівної можливості самореалізації конституційних прав. Такі уявлення стосовно ролі держави пов'язані з особливостями традиційної соціокультурної "моделі" взаємовідносин держави, суспільства та особистості, яка домінує в національній свідомості. Ця ієрархія відносин має комунітарний характер і передбачає, що інтереси суспільства, народу та держави є пріоритетнішими за інтереси окремих особистостей.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Витте Л. Европейская социальная модель и социальная сплоченность: какую роль играет ЕС? // Аналитический вестник № 6 (294): Серия: Основные проблемы социального развития России–94: "Социальная модель государства: выбор современной России и опыт стран Европы. – М., 2006. – С. 5–10. 2. Міжнародний дослідницький проект "World Values Survey" - 1996; 2006; міжнародний дослідницький проект "Europe Values Survey" - 1999; 2008 Режим доступу: <http://www.uceps.org/ukr/index.php> 3. Міжнародний дослідницький проект "Європейське соціальне дослідження" (European Social Survey)" - 2009. 4. Режим доступу: <http://www.uceps.org/ukr/index.php> 5. Національне щорічне моніторингове опитування 2009 р. // Громадська думка в Україні. – 2009.

УДК 316.347:316.42

СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ: ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВИМІРИ

Євтух Володимир Борисович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач кафедри соціології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Стаття присвячена аналізу впливів етнонаціональних чинників на формування і розвиток сучасної соціальної ситуації в Україні. Подається визначення поняття "соціальна ситуація" та розглядаються такі фактори впливу, як етнічний склад населення країни та його новітня динаміка, поселенська структура етнічних спільнот у регіональному вимірі, міграції у суспільному розвитку, явище етнополітичного ренесансу, міжетнічна взаємодія.

Ключові слова: етнічний склад населення, етнополітичний ренесанс, міграції, міжетнічна взаємодія, поселенська структура, сучасна соціальна ситуація.

Статья посвящена анализу влияния этнонациональных факторов на формирование и развитие современной социальной ситуации в Украине. Предлагается определение понятия "социальная ситуация" и рассматриваются такие факторы, как этнический состав населения страны и его новейшая динамика, поселенческая структура этнических общностей в региональном измерении, миграции в общественном развитии, явление этнополитического ренессанса, межэтническое взаимодействие.

Ключевые слова: межэтническое взаимодействие, миграции в общественном развитии, поселенческая структура, этнический состав населения, этнополитический ренессанс

The paper deals with the analysis of influence of ethnonational factors upon the formation and development of contemporary social situation in Ukraine. The definition of the notion "social situation" is suggested and the following factors of the influence in the sphere of the discourse as ethnic composition of the country and its latest dynamics, settlement structure of ethnic minorities in the regional dimension, migrations in the social developments, phenomenon of ethno-political revival and ethnic interaction are considered.

Keywords: contemporary social situation, ethnic composition of the population, ethnic interaction, ethno-political revival, migrations, settlement structure.

Сучасний суспільний розвиток більшості країн значною мірою етнічно маркований: сьогодні практично не існує етнічно гомогенних держав; інтенсифікується переміщення (міграції) людей між країнами; створюються нові держави на етнічній основі (пострадянський простір, колишня Югославія, Африканський континент); на території однієї й тієї ж країни функціонують різні мови [1-3; 4-6; 7]. Серед численних факторів, якими визначається етнонаціональний вимір соціальної ситуації суспільного розвитку в українських реаліях, я пропоную виділити такі: **1)** етнічний склад населення (особливості його формування та динаміки); **2)** поселенська структура населення з врахуванням етнічного чинника (за регіонами); **3)** формування географічних меж нинішньої території України (належність у різні історичні періоди її частин до тих чи тих етнополітичних організмів – держав) та взаємодія етнічних спільнот неукраїнського (в етнічному сенсі) з країнами їх походження; **4)** зовнішні міграції (як в Україні, так і за її межі); **5)** характер взаємодії компонентів етнонаціональної структури населення України. Аналіз дії перелічених компонентів (у контексті соціально-економічного доквілля на всеукраїнському та регіональних рівнях) дасть змогу визначити рівень впливу етнонаціональних чинників на формування та динаміку соціальної ситуації, у якій відбувається суспільний розвиток. Ми ж зупинимось на деяких з них. Принагідно подам визначення поняття "соціальна ситуація" у найбільш вживаному його сенсі. Під такою я пропоную розуміти загальний стан речей і процесів у суспільстві, комбінацію обставин, які склалися на даний час, та умови перебування тієї чи тієї людини, групи людей.

Формування етнічного складу населення України та динаміка його етнонаціональної структури

Ведучи мову про формування етнічного складу населення України та його поселенську структуру й певною мірою його сучасну динаміку, я обмежусь констатацією кількох моментів, які, на мою думку, є визначальними у контексті постановки й дослідження проблеми впливу етнонаціонального чинника у

формуванні соціальної ситуації суспільного розвитку. З-поміж таких виділяю наступні: 1) наявність автохтонного й аллохтонного населення (їх нащадків). Перші – це ті, хто постійно проживав на теренах нинішньої України, власне слов'янські племена, котрі склали основу формування українського, російського й білоруського етносів. При цьому, український етнос практично повністю зосередився на території України у її теперішньому вимірі, а щодо російського та білоруського, то лише нащадки їх невеликих частин залишилися в Україні. Другі – ті, хто у різний час прибули на територію України (євреї, поляки, вірмени тощо); 2) оскільки закономірності та особливості формування й динаміку етнічного складу населення України можна прослідкувати на прикладі поселення вихідців з різних етносів у різні історичні періоди, то цей момент мусить враховуватися у нашому викладі. Упізнавальність етнонаціональної палітри, безумовно, визначають найбільш чисельні етнічні спільноти та спільноти з усталеними культурницькими й етнодемографічними традиціями. Нагадаю, що до нинішньої багатоетнічності призвели два шляхи: міграція і виокремлення самостійних народів із древніх слов'янських племен, котрі проживали на території Київської Русі (XI–XII століття). Варто зазначити, що для сучасної поселенської структури етнічних спільнот України властиве, переважно, дисперсне розселення, хоча у певних регіонах зберігаються компактні поселення, де представники тих чи тих етнічностей складають відчутний відсоток населення того чи іншого регіону (про регіональну етнічну мозаїку мова йтиме нижче).

Необхідно зважити на той факт, що вимір етнонаціональної динаміки не обмежуються лише кількісними показниками, він має ще і якісні характеристики. Останні пов'язані з етнокультурними традиціями, які змінюються й трансформуються у результаті взаємодії представників різних етнічних спільнот, що має місце у рамках одного й того ж етнополітичного організму [8, с. 144-149], у нашому випадку – Української держави. Йдеться про ті характеристики, які набуваються у висліді історичного розвитку спільнот й великою мірою визначаються їхньою належністю до тієї чи іншої групи, сім'ї народів. Цікаво, що в Україні представлені вихідці із 14 сімей народів (усього їх у світі 58) та із 18 груп (усього їх 300) [7].

Отже, згідно з офіційними даними (всеукраїнський перепис населення 2001 р.) на території України мешкають представники 129 етносів. Ведучи мову про елементи етнонаціональної структури, на сьогоднішній день я б запропонував визначити їх таким чином: український етнос (українська етнопалітра); етнічні групи – серед них з невизначеним статусом (корінні народи/національні меншини) та національні меншини; представники окремих етносів. До національних меншин в Україні є підстави, на мое переконання, зараховувати такі етнічні групи населення: росіяни (понад 8,3 млн.); білоруси (понад 275 тис.); молдовани (понад 258 тис.); болгары (понад 204 тис.); угорці (понад 156 тис.); румуни (понад 150 тис.); поляки (понад 144 тис.); євреї (понад 100 тис.); вірмени (близько 100 тис.); греки (понад 91 тис.); татари (понад 73 тис.); рома (понад 47 тис.); азербайджанці (приблизно 45 тис.); грузини (близько 34 тис.); німці (понад 33 тис.); литовці (понад 7 тис.); словаки (понад 6 тис.); чехи (близько 6 тис.); естонці (понад 2,8 тис.) [9]. Інші громадяни України неукраїнського етнічного походження не відповідають визначенням вище критеріям і їх класифікував як представників етносів, поділяючи на групи представників етносів і окремих представників етносів. Останнє зумовлено їхньою чисельністю – від кількох тисяч до 2-3 чоловік.

У період між переписами населення 1989 та 2001 рр. відбулися зміни, у низці випадків – суттєві, у кількісних вимірах основних елементів етнонаціональної структури українського суспільства. Якщо загальну кількість українців обидва переписи зафіксували практично на одному й тому самому рівні – приблизно 37,5 млн. осіб, то друга за чисельністю етнічна спільнота України - росіяни - упродовж тринадцяти міжпереписних років скоротилася на понад 3 млн. чоловік (з 11 355582 чол. у 1989 р. до 8334141 чол. в 2001 р.), або більш ніж на 26% від сукупності росіян в Україні наприкінці 1980-х рр. Унаслідок цього питома вага росіян в етнонаціональній структурі України зменшилася майже на 5%. Таке кількісне зменшення російської етнічної спільноти в Україні менше за все пов'язане з виїздом відповідного числа її членів за межі держави на постійне проживання в інші країни. Головна причина - зміна етнічної ідентифікації певною кількістю росіян в Україні. В той же час скорочення майже на 383 тис. осіб або на 78,7% (з 486326 чол. у 1989 р. до 103591 чол. у 2001 р.) єврейської етнічної спільноти зумовлено саме еміграцією переважної більшості її членів до Ізраїлю, а також до країн Західної Європи та в США. Чинник еміграції, передовсім, на історичні батьківщини, відіграв не останню роль у скороченні у міжпереписний період чисельності білорусів, поляків та чехів в Україні.

З іншого боку, в цей же період спостерігався істотний кількісний приріст деяких етнічних спільнот України, які відносяться до основних елементів її етнонаціональної структури. Скажімо, чисельність кримських татар внаслідок повернення з місць депортації помітно збільшилася (сьогодні їх налічується понад 260 тис.); як результат кримськотатарська етнічна спільнота за кількісною ознакою перемістилася з чотирнадцятого на п'яте місце, а її питома вага серед населення України зросла з 0,1% до 0,5%. З врахуванням того, що практично усі кримські татари проживають в Криму їхня питома вага серед населення півострова складає понад 12%. Проте етнонаціональна структура, як і будь-яка соціальна структура, складається не тільки з основних елементів, котрі, стабільно відтворюючись, забезпечують наступність і порядок у розвитку суспільства. До цієї структури належать і, так би мовити, неусталені елементи, які ми

означаємо поняттям "представники окремих етносів". Вік цих елементів значно коротший. Для деяких з них характерна прямо-таки стрибкоподібна динаміка чисельності, оскільки такі елементи виникають і зникають насамперед внаслідок новітніх міграційних процесів, до яких активно залучена Україна. Скажімо, кількість етнічних ороків збільшилася в Україні за період між 1989-2001 рр. майже в 480 разів (до 959 чол.), іжорців – в понад 90 разів (до 812 чол.), ескімосів – в 51 раз (до 153 чол.), в'єтнамців – у більш ніж 8 разів (до 3850 чол.), курдів – також у більш ніж 8 разів (до 2088 чол.) [10, с. 115-137].

Поселенська структура етнічних спільнот: регіональний вимір

Регіонально-територіальне розміщення представників етнічних спільнот має важливе значення, зокрема, і у контексті етнонаціонального виміру соціальної ситуації суспільного розвитку, оскільки дія цього чинника найбільш очевидно виявляється у регіонах, передусім, у компактних поселеннях носіїв тих чи тих етнічностей. Відмінності у етнічному складі населення регіонів мають свою історію й вони склалися як вислід дії різного роду чинників. Серед них найсуттєвішими є: а) політичні у своїй історичній тягlostі; б) географічно-ландшафтні; в) соціально-економічні; г) соціо-психологічні.

Сучасні дані (передусім, перепис населення України за його етнічним складом) [11] дають підстави виділити кілька груп регіонів, етносоціальна ситуація у котрих буде відрізнятися. В основу такого поділу ми кладемо три чинники: 1) кількість етнічних спільнот; 2) фактор компактності розміщення; 3) рівень концентрації представників тієї чи іншої етнічної спільноти.

Я не дарма роблю наголос на етнічній динаміці, пам'ятаючи про те, що вона безпосередньо впливає на динаміку регіональних ідентичностей, вносить свої корективи у суспільний розвиток: зміни в етнічній динаміці, передусім, пов'язані зі зменшенням кількісного складу етнічних спільнот й їх дисперсизацією, ведуть до послаблення структури "інституційної наповненості" спільнот, а, відтак, до розмивання їх ідентичності, зменшують їх роль у суспільно-громадянських процесах.

Щодо другого чинника нашого поділу, то у його контексті варто розглядати регіони, де представники інших, ніж український етнос, складають не менше 0,1%. У переписах населення (рубрика, де подаються дані про найбільш чисельні групи населення за його національним складом в областях) показуються ті етнічні спільноти, частка котрих становить від 0,2 відсотка у населенні тієї чи тієї області. Власне лише росіяни (із наявних там національних меншин) становлять відчутну частку (у порівнянні з іншими етнічними спільнотами) у населенні того чи іншого регіону. Таких регіонів в Україні налічується три групи. Перша з них – це області Сходу (Донецька, Луганська, Харківська), Півдня (Миколаївська, Одеська, Херсонська) та дві області Центральної України – Дніпропетровська, Запорізька. Друга – західні області (Закарпатська, Чернівецька), області Центральної України (Кіровоградська, Полтавська, Черкаська), північні області (Житомирська, Київська). Третю групу складають: західні області (Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська), Сумська та Чернігівська (Північний Схід України). У першій групі кількість етнічних спільнот складає від 12 до 18, у другій – від 6 до 9, у третій – від 3 до 5. Звернемо увагу на кілька характерних особливостей кожної із визначених груп: 1) в усіх групах найчисельнішими є українці [від 24,3 % (Автономна Республіка Крим) до 97,8 % (Тернопільська область)]; 2) у першій групі фіксується висока питома вага представників російської етнічної меншини [(від 14,1 % (Миколаївська та Херсонська області) до 58,3 % (Автономна Республіка Крим)], а українці складають тут, відповідно, від 24,3 % (АРК) до 82 % (Херсонська область); 3) частка росіян у другій групі значно нижча [від 2,5 % (Закарпатська область) до 7,5 % (Кіровоградська)], натомість українців – вагомо вища [(від 80,5 % (Закарпатська область) до 93,1 % (Черкаська область)]; 4) третя група відзначається найвищим рівнем концентрації українців [від 97,8 % (Тернопільська область) до 88,8 % (Сумська область)] та помітно меншою кількістю росіян [від 1,2 % (Тернопільська) до 9,4 % (Сумська область)].

Для повної картини кореляції між соціо-економічними чинниками та етнічним складом населення областей у їх впливові на регіональні динаміки й можливості встановлення рівня дії етнонаціонального чинника (у зв'язку з поселенською структурою) вважаю за необхідне наголосити на таких фактах: за концентрацією етнічних спільнот різні регіони мають різні показники; українці, як вже зазначалося вище, складають більшість у всіх регіонах (за винятком Криму); в усіх регіонах росіяни перебувають на другому місці [виняток – Крим (перше місце), Закарпатська область (четверте місце) та Чернівецька область (четверте місце)]; в Україні (за розрахунками Держкомстату – від 0,2 відсотка у складі населення) налічується 12 регіонів, де інші етнічні спільноти, ніж українці та росіяни, мають від трьох до восьми таких спільнот, із них: 8 – Автономна Республіка Крим; 7 – Одеська область; 6 – Донецька та Запорізька області; 5 – Закарпатська, Миколаївська, Харківська та Чернівецька області; 4 – Дніпропетровська, Кіровоградська; 3 – Луганська та Полтавська області.

Дослідження українських та зарубіжних (зокрема, польських) науковців фіксують певні відмінності, пов'язані з місцем проживання. Щоправда, вони поняття "місце проживання" трактують дещо звужено, прив'язуючи його до чітко окресленої території [12]. Я у своєму аналізі, враховуючи й таку інтерпретацію

"місця проживання", вийду на більш широкий терен: поняття "місце проживання" у нашому контексті – це певна територія, на якій чітко прослідковуються якщо не компактні етнічно марковані поселення, то, принаймні, етнічний чинник відчувається у суспільно-господарських виявах (через збереження певних етнокультурних традицій, способів взаємодії як з людським, так і природним довкіллям). Це поняття ми прив'язуємо до показника "компактності-дисперсності": українці по усіх регіонах (крім Криму) розселені компактно, росіяни, зазвичай, проживають дисперсно (винятком знову ж таки є Крим); компактні поселення властиві для представників таких етнічних спільнот, як угорці (Закарпаття), румуни, молдавани (Чернівецька область), болгары (Одеська область), кримські татари (Автономна Республіка Крим), власне, для тих спільнот, котрі відіграють помітну роль у формуванні та динаміці регіональних ідентичностей, відбивається на специфіці особистісного та суспільного розвитку у контексті конкретної (у нашому випадку – регіональної) соціальної ситуації.

Вплив міграцій на суспільний розвиток: етнічний аспект

В останні роки міграційний чинник впливає на різні сфери суспільного життя нашої країни; цей вплив відчувається й у сфері, яку я аналізую, принаймні, я хотів би звернути увагу на зв'язок міграційних процесів з соціально-економічним розвитком як України в цілому, так і регіонів, зокрема. За моїми спостереженнями носії міграційних настроїв, які складають чималу кількість, більш відкриті євроінтеграційним перспективам України, аніж ті, хто не збирається емігрувати. Й певний потенціал посилення європоцентричних та трансатлантичних тенденцій варто шукати саме у міграційно, точніше, еміграційно налаштованому середовищі, оскільки більшість із тих, хто висловлює думку про еміграцію, пов'язують її з європейськими країнами, Сполученими Штатами Америки та Канадою.

У нашій роботі ми не будемо вдаватися до детально аналізу видів міграції, котру ми узагальнено трактуємо як переміщення людей зі зміною місця проживання (тимчасового – короткотривалого; довготривалого; постійного), а відішлемо до видання "Етнічність: Глосарій" [1]. Однак, у нашому контексті зауважимо, що за обсягами основне місце серед міграцій займають соціально-економічні (або трудові) міграції. Ми звертаємося до аналізу міграційного чинника у нашому контексті тому, що врахування обсягів, потоків та етнічних маркерів міграцій дозволяє вибудовувати реальну картину економічного розвитку країни та соціального становища її громадян, особливо у регіональному аспекті, оскільки міграції на регіональному рівні є чутливим реагуванням населення регіонів на динаміку їх соціально-економічних змін й чинної соціальної ситуації.

Завважу, що Україна в усі історичні періоди відзначалася великими переміщеннями людей як по її території, так і за її межі. Вище ми показали, яку роль вони відіграли у формуванні сучасного етнонаціонального складу населення України та у його етнічній динаміці впродовж тривалого часу. Сьогодні найвищі темпи таких міграцій були характерні для Донецького та Придніпровського районів, найнижчі – для західної та північної частини України. На 1 серпня 2010 року, за оцінкою Держкомстату, зафіксовано міграційний приріст населення (9,7 тис. осіб). Рівень міграційного приросту населення в Україні у січні–липні 2010р. порівняно з січнем–липнем 2009р. зріс з 0,3 до 0,4 особи у розрахунку на 1000 жителів. Серед прибулих в Україну упродовж січня–липня 2010р. іммігранти з країн СНД становили 77,8%, з інших країн – 22,2%. Серед вибулих з України 53,1% виїхали до країн СНД і 46,9% – до інших країн [13].

Зважаючи на поселенську структуру представників етнічних спільнот, важливо враховувати так звані сільські та міські міграції, оскільки вони суттєво впливають на етнічну регіональну динаміку та динаміку суспільного розвитку. Дослідженнями встановлено, що міграційна активність є набагато вищою серед міського населення, ніж серед сільського, що місцями вибуття мігрантів є, передусім, малі та середні міста, а прибуття – великі міста. Серед прибулих в Україну з країн колишнього СРСР переважають репатріанти, тобто особи, які народились в Україні, але тривалий час жили і працювали в різних регіонах Росії та інших держав. Україна постійно приймає біженців із "гарячих точок" СНД – Чечні, Азербайджану, Грузії, Таджикистану та ін. країн.

Для нашого дослідження міграційний контекст має неабияке значення, оскільки: 1) міграції, особливо зовнішні, впливають на етнічну динаміку, зокрема, в регіонах; 2) вони є індикатором соціально-економічних змін – потоки мігрантів (як зовнішніх, так і внутрішніх) спрямовуються до тих регіонів, котрі відзначаються соціально-економічною динамікою; 3) зрештою, вони певною мірою змінюють й соціальну ситуацію (займаючись, наприклад, етнічним бізнесом). З огляду на вищесказане ми констатуємо такі тенденції початку XXI-го століття: а) прибулі із країн, що розвиваються, у середині 10-х років нинішнього століття склали 15,8% усіх іммігрантів, але 70,1% прибулих із країн, які ми називаємо країнами "старого зарубіжжя". Цікаво (і цей факт потрібно особливо враховувати на майбутнє), що повернення їх до своїх країн чи то виїзд у інші країни суттєво не зменшується. А це значить, що при відтоці із певних регіонів місцевого населення, може відчутно змінюватися баланс "місцеве населення – прибулі". Здавалося би, що невеликі потоки не відчутні у загальній кількості населення України, але, якщо взяти до уваги їх поселенську структуру, то ми можемо говорити про певні зміни на регіональному рівні у співвідношенні між різними спільнотами. На даному відтинку нашого дослідження ми

фіксуємо наступну тенденцію – основна частина згаданих мігрантів, зазвичай, обирають для свого мешкання міста у таких регіонах, як Автономна Республіка Крим, Донецька, Запорізька, Одеська, Харківська області та м. Київ. Особливу привабливість у цей період для цієї категорії мігрантів становила Одеська область [14, с. 40].

Етнополітичний ренесанс – чинник соціальної ситуації суспільного розвитку

Особливості становлення елементів етнонаціональної структури українського суспільства, можна предметніше собі уявити, якщо проаналізувати внутрішні процеси, що відбуваються в середовищі різних етнічних спільнот України, та їх вплив на суспільний розвиток української держави. Зазначу, що основний зміст внутрішніх процесів, характерних для усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства, складає більш чи менш інтенсивне відродження втрачених або нерозвинених раніше сутнісних атрибутів етнічності. Для означення феномену етнічного відродження я вживаю, за Ентоні Смітом, термін "етнічний ренесанс" [15]. Два мотиви є найхарактернішими для таких процесів: 1) прагнення меншин, зазвичай, стимульоване лідерами їхніх організацій, зайняти більш вагомі ніші у суспільному житті тієї чи іншої країни; 2) невдоволення станом задоволення потреб етнокультурного розвитку меншинних груп населення та етнополітикою держави.

Сьогодні суттєвих перепон, за винятком дискусії навколо прийнятого у липні 2012 року Закону України "Про засади державної мовної політики", на шляху самореалізації українців як етнічної спільноти немає. Український етнос, незважаючи на обмежені (ідеологічно й економічно) можливості за часів Радянського Союзу, великою мірою зберіг потенціал своєї самобутності, а після отримання незалежності почав реалізовувати цей потенціал і не лише у рамках географічної території, яка і раніше була населена переважно етнічними українцями у складі іншої держави, але вже у рамках етнополітичного організму (ЕПО), де він складає домінуючу частину населення. За цих умов, особливо у перші роки незалежного розвитку, були відчутні результати етнічного відродження українців: від впровадження української етнічної символіки як державної до формування досить стійкої етнічної самосвідомості і належності до єдиної спільноти.

Щодо етнополітичного ренесансу у середовищі національних меншин, то тут варто звернути увагу на два моменти: 1) інтенсивне "пробудження" етнічної самосвідомості і прагнення до відродження етнічної самобутності; 2) пошуки шляхів до ефективної участі у суспільно-політичних процесах, до самоутвердження як дійових чинників державотворення з зайняттям відповідних ніш в економічному і політичному житті нової держави. У першому аспекті фіксується три особливості: а) зміна статусу російської етнічної групи населення, коли вона фактично була домінуючою у суспільному житті України як складової СРСР, і трансформація її у національну меншину з відповідними політико-правовими статусними нормами, притаманними такому типу етнічних спільнот; б) особливий характер відродження у тих національних меншин, які і до незалежності демонстрували досить високий рівень внутрішньої згуртованості (це явище я називаю "етнічною солідарністю") [16], що дозволяло зберігати і певною мірою розвивати їхню етнічну самобутність (болгари, молдовани, поляки, румуни, угорці). Тут процес етнічного відродження мав достатній ґрунт для своєї інтенсифікації і питання стоїть більше у плані утвердження себе як акторів державотворчих процесів і посилення свого впливу на прийняття рішень, принаймні, на місцевому і регіональному рівнях; в) в окрему групу можна виділити ті національні меншини, де процес відродження відбувається надто швидкими темпами, але у них не було такої бази, як, скажімо, у тих меншин, про які йшлося вище. Сюди можна віднести азербайджанців, білорусів, вірменів, греків, євреїв, німців, рома, татар, словаків, чехів та деяких інших. У середовищі цих меншин інтенсивно відбувалося утворення своїх етнічних організацій, відкриття шкіл або класів з етнічними мовами навчання, засновувалися періодичні або ж епізодичні видання тощо.

Серед типових і найхарактерніших рис етнічного відродження національних меншин можна назвати такі: 1) утворення організацій з переважаним членством однієї етнічності; 2) діяльність художньо-мистецьких колективів, які збирають, відтворюють і пропагують фольклор, традиції, звичаї своїх етносів; 3) функціонування державних шкіл з повним, частковим або епізодичним навчанням етнічними мовами; 4) наявність середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, які готують фахівців мовами етнічних меншин, або ж у яких викладаються спеціальні дисципліни (переважно філологічного циклу та народознавчого характеру); 5) видання преси етнічними мовами або ж для етнічних меншин - вони виходять з різною періодичністю і різними накладками; 6) мовлення для національних меншин; 7) видання літератури (не лише підручників) мовами національних меншин [17, с. 53-65].

Свої особливості ренесанс має у середовищі етнічних спільнот з "невизначеним статусом". У цьому контексті варто мати на увазі кілька моментів: 1) сьогодення кримськотатарська спільнота складається переважно з репатріантів – депортованих та їхніх нащадків, які поступово повертаються до Криму, в основному із Узбекистану: за тринадцять років кількість кримських татар в Україні збільшилася у п'ять разів. Високий ступінь етнічної солідарності та опанування ареалом попереднього розселення (звісно, не завжди тотожного до того, який був до депортації) – два визначальні чинники темпів етнополітичного

ренесансу кримських татар. Наявність етнічного ареалу, практично всього переліку індикаторів "інституційної наповненості" (етнічні організації, релігія, середні та вищі навчальні заклади, преса, художні колективи, література кримськотатарською мовою тощо), координуючого політико-адміністративного органу (Меджліс кримськотатарського народу), представництво (хоч і не завжди адекватне питомій вазі кримських татар в структурі населення півострова) у місцевих органах влади - все це сприяє формуванню нового типу етнічного самоврядування [18]; 2) гагаузи чи не єдина етнічна спільнота України, яка практично на сто відсотків розселена компактно (Одеська область, на кордоні з Молдовою). Маючи свій етнічний ареал, досить високий ступінь етнічної солідарності, тісні контакти з гагаузами Молдови, ця спільнота за умов сприятливої державної етнополітики зберігає добрі шанси для підтримання і розвитку своєї етнічної самобутності; 3) основні зусилля кримчаків та караїмів у процесі етнічного ренесансу зосереджуються на відродженні і підтриманні символів та знакових рис своєї самобутності: мови, пам'яток історії та культури. У випадку з кримчаками та караїмами очевидно йдеться не про відтворення, репродукування себе як етносів (принаймні цей мотив не є превалюючим), а скоріше про збереження історичної пам'яті про ці дуже специфічні етнічні групи населення України й інтегрування її в історичну пам'ять всього українського народу. Останній термін вжито тут у політичному контексті - всі громадяни України.

Щодо такої категорії громадян України як "представники інших етносів", то етнічний ренесанс у їхньому середовищі має обмежені можливості для свого вияву. Можливо, найхарактернішими його ознаками є усвідомлення належності до тієї чи іншої етнічності і співвіднесення себе з етносом, який розташований за межами України; спроби реанімувати свою історичну пам'ять через реалізацію інтересу до свого етнічного походження й етнічної батьківщини (не обов'язково у розумінні етнополітичного організму, але й у прив'язці до певного місця у цьому ЕПО, яке є тим чи тим етнічним ареалом); інтенсифікація зв'язків з етнічною батьківщиною.

Аналізуючи стан етнополітичного ренесансу в Україні та його впливи на етнонаціональний розвиток українського суспільства [2], варто враховувати також ще дві етнічні категорії, які не є усталеними елементами його етнонаціональної структури – біженців та іммігрантів, які тимчасово перебувають на території нашої країни [14; 19].

Таким чином, у ході етнополітичного ренесансу в Україні чітко виявляються дві основні тенденції. Перша із них – це прагнення побудувати національну державу. Найбільш концентровано його уособлюють представники українського етносу, переважна частина членів національних меншин. Друга тенденція – відродження етнічної самобутності інших елементів етнонаціональної структури супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості і активізацією етнічних рухів за реалізацію прав меншин.

Стан міжетнічної взаємодії – індикатор етнонаціонального виміру суспільного розвитку

Довгий час визначальним фактором у формуванні етнонаціональної ситуації, яка впливала на суспільний розвиток України, був фактор підлеглості й обмеження можливостей розвитку української етнічної спільноти, як і інших спільнот, котрі перебували на територіях майбутньої єдиної української держави. Ця обставина сприяла формуванню міжетнічної солідарності представників різних етнічностей у спротиві асиміляції, часто-густо примусовій, і втраті своєї самобутності. З отриманням Україною незалежності у етнічних спільнот України з'явилися небачені раніше можливості розвитку своєї самобутності. Від початку 1990-х рр. відбуваються чергові зміни у статусі елементів етнонаціональної структури українського суспільства: українці перетворюються у домінуючу етнічну спільноту, а представники інших етносів (принаймні, багаточисельних, з певними потенційними внутрішніми можливостями до самоорганізації) в усталені компоненти цієї структури. Взаємодія цих компонентів з домінуючою більшістю (українцями) виходить на новий рівень.

Стійкі установки на толерантність відкривають перспективи для утвердження такого феномену, як міжетнічна солідарність [21], котра за певних обставин, попри усі політичні настрої або ж і політичні доктрини, може відіграти вирішальну роль у консолідації українського суспільства на багатоетнічній, багатокультурній основі. Вияви такої солідарності фіксуються як на рівні національних меншин (скажімо, міжетнічні об'єднання громадських організацій меншин), так і у більш широкому контексті. У цьому контексті конструктивну роль має відіграти міжкультурний діалог як важлива складова міжетнічної взаємодії. Його я визначаю таким чином: "Міжкультурний діалог – це "відкритий та наповнений повагою обмін поглядами між індивідуумами, групами з різним етнічним, релігійним й лінгвістичним походженням та спадщиною на основі взаємного порозуміння та поваги. Він здійснюється на усіх рівнях – у межах одного суспільства, між суспільствами Європи, між Європою більш широким світом" [3, с. 84]. Завважу, що у процесі діалогу відбувається інтенсивний обмін інформацією, переважно культурницької, й ця інформація великою мірою впливає на формування уявлень про учасників міжкультурного діалогу.

Етнополітичний, етнокультурний ренесанс тісно пов'язані з міжкультурним діалогом і, як показує практика, великою мірою визначають його перебіг та й, зрештою, якість діалогу. І тут варто рахуватися з двома напрямками дії етнокультурного відродження: 1) відродження культур різних компонентів етнонаціональної структури українського суспільства розширює етнічну базу й поле для їхньої взаємодії (мається на увазі, передусім, звільнення етнічностей від фальшивих ідеологем типу "домінантності-підлеглості"); 2) інша тенденція – відродження культурної самобутності спільнот України – супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості й концентрації зусиль переважно на вирішенні проблем своєї спільноти. Поміж тих компонентів фізичного простору міжкультурного діалогу в Україні, які, на моє переконання, до певної міри (або за вправного менеджменту можуть стати такими), є система освіти. Розвиток освіти у незалежній Україні свідчить про те, що тут уже сформоване досить широке, і до певної міри стійке, поле міжкультурного діалогу. Я маю на увазі, передусім, два моменти: 1) існування загальноосвітніх шкіл, де навчання здійснюється двома (і не тільки українською та російською, що подекуди мало місце і у радянський період історії України) й більше мовами; 2) вивчення іноземних мов і культур як фаху у вищих навчальних закладах (ця традиція зберігається в Україні впродовж усієї історії освіти) та підготовка у вузах фахівців мовами етнічних спільнот для шкіл з навчання мовами національних меншин й громадсько-культурницької діяльності у поліетнічному середовищі. Останніми роками в Україні починає формуватися віртуальний простір міжкультурного діалогу. Щоправда, він, на моє переконання, потенційно маючи невичерпний ресурс, фактично поки що функціонує не дуже помітно й його вплив на якість міжкультурного діалогу не настільки вагома, щоби визначальним чином впливати на його результати. Безконфліктний розвиток етнонаціональних процесів, який значною мірою забезпечує міжкультурний діалог, сприяє утвердженню позитивних тенденцій у динаміці соціальної ситуації суспільного розвитку.

Попередній аналіз взаємодії соціальної ситуації та етнонаціональних чинників суспільного розвитку України засвідчують, що серед останніх помітний вплив на соціальну ситуацію мають такі: етнічний склад населення та його динаміка, особливо у регіональному вимірі; територіально-просторове розміщення (поселенська структура) етнічних спільнот; етнополітичний ренесанс спільнот; міграції, як зовнішні, так і внутрішні; характер взаємодії різних компонентів етнонаціональної структури українського суспільства, зокрема налаштованість на безконфліктні відносини; інтеграція у суспільство мешканців іноетнічного походження.

Література: 1. Євтух В. Глосарій / Євтух Володимир. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. 2 Євтух В. Етнополітичний ренесанс в Україні: поняття, структура, наслідки / В. Євтух // Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – Київ, Стило, 2004. 3. Євтух В.Б. Концептуальні конструкти етносоціальних реалій: досвід трьохлітніх досліджень / В.Б. Євтух. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. 4. Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О.А. Малиновська // Серія "Соціальні стратегії". - Вип. 3. – Київ: НІСД, 1997. 5. Малиновська О.А. Деякі аспекти формування взаємовідносин між іммігрантами та місцевим населенням (на прикладі Києва) / О.А. Малиновська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень: Збірник. - Вип. 22– Київ: ІПІЕНД, 2003. 6. Малиновська О.А. До питання зайнятості іммігрантів (за матеріалами соціологічного дослідження у м. Києві) / О.А. Малиновська // Управління сучасним містом. – 2003. – № 2/4-6 (10). 7. Цапок С. Етнодемографічна картина сучасного світу / Сергій Цапок. – Київ: 2007. 8. Етносоціологія. Навчальний посібник. – Київ: Фенікс, 2003. 9. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. - Київ, Наукова думка, 2004. 10. Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі: 1989 – 2001 рр. / Скляр Володимир. – Харків: ЕКСКЛЮЗИВ, 2009. 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality> 12. Lewicka M. Regionalne zroznicowane poczucia tozsamosci: Porownanie Polski i Ukrainy / M. Lewicka // Studia Regionalne i Lokalne. – 2006. - № 1. - S. 5 – 33. 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> 14. Позняк О. Замісна міграція: проблеми і пріоритети для України / Олексій Позняк // Агора. – Випуск 7. Перспективи соціального розвитку регіонів. – Київ: Стило, 2008. 15. Smith A. The Ethnic Revival in Modern World / Smith A. - Cambridge, 1981. 16. Bogardus E.S. Social Distance in the City / Bogardus Emory S. // Proceedings and Publications of the American Sociological Society. – 1926. - № 20. 17. Саган О.Н. Європейські пріоритети державної етнонаціональної політики України. Рамкова конвенція про захист прав національних меншин / Саган О.Н., Пилипенко Т.І. – Київ: 2008. 18. Білуха Ю. Розвиток етнополітичної ситуації в Криму та вирішення проблем кримськотатарського народу / Ю. Білуха, О. Власенко // Крим. студії. – 2002. - № 1-2. 19. Новік В. Освітній рівень та фахова спеціалізація біженців, які прибувають в Україну / В. Новік // Проблеми міграції. Український інформаційно-аналітичний журнал – 2000. – № 1. 20. Українське суспільство. 1992-2010. Соціальний моніторинг. – Київ: Інститут соціології НАНУ, 2010. – 636 с. 21. Yevtukh V. The role of government and NGO's in the system of ethno-political management in Ukraine / Yevtukh Volodymyr. Document on "Civil Society Relations Partnerships: Ethno-political Management". Education policy and minorities / Pilot Project – Ukraine. Final Report. – Strasbourg, 2002.

УДК 316.001.361

КОЛЕКТИВНІ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ЗМІН

Коржов Геннадій Олександрович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології Донецького національного технічного університету

В статті окреслено найважливіші зміни в сутності та механізмах конструювання та підтримування колективних ідентичностей в епоху розвинутого модерну. На основі критично-порівняльного аналізу теорій трьох широко відомих соціологів сучасності – З. Баумана, У. Бека та Е. Гіденса – автор намагається з'ясувати, які зміни в соціально-ідентифікаційні практики привнесли фундаментальні трансформації структурного та інституційного характеру, що переживають сучасні найбільш розвинуті та модернізовані суспільства.

Ключові слова: колективна ідентичність, глобалізація, високий модерн, З. Бауман, У. Бек, Е. Гіденс.

В статье очерчены наиболее важные изменения в сущности и механизмах формирования и поддержания коллективных идентичностей в эпоху развитого модерна. На основе критически-сравнительного анализа теорий трех широко известных социологов современности – З. Баумана, У. Бека и Э. Гидденса – автор пытается выяснить, какие изменения в социально-идентификационные практики привнесли фундаментальные трансформации структурного и институционального характера, протекающие в современных наиболее развитых и модернизированных обществах.

Ключевые слова: коллективная идентичность, глобализация, высокий модерн, З. Бауман, У. Бек, Э. Гидденс.

The article considers the most important changes in the essence and mechanisms of the formation and elaboration of the collective identity in the epoch of high modernity. On the basis of the critical-comparative analysis of the theories put forward by three well-known contemporary sociologists – Z. Bauman, U. Beck and A. Giddens – the author attempts to shed light on those changes in social-identification practices which were brought about by fundamental structural and institutional transformations in contemporary most advanced and modernized societies.

Key words: collective identity, globalization, high modernity, Z. Bauman, U. Beck, A. Giddens.

Зміни глобального масштабу, в умовах яких живе сучасна людина, набули такого динамізму, швидкоплинності та багатовимірності, які неможливо було уявити ще декілька десятиліть тому. Багато дослідників стверджують, що наступ глобальних міжнародних інституцій та транснаціональних корпорацій підриває традиційні уявлення щодо суверенітету національної держави, ставить під сумнів її легітимність у різних сферах публічного життя, відкриває шлях для розмивання національних ідентичностей. Один із найвідоміших теоретиків глобалізації Ульріх Бек постулює перехід від примату державно-національної конструкції світу, в якій суспільства, за визначенням, підпорядковані національній державі, є її невід'ємними складовими, до альтернативної організаційно-політичної моделі світу, транснаціональної та глобальної за своєю суттю [5, с. 7-63].

Для попередньої епохи індустріалізму, коли утверджувались національні держави з їх монополічним правом на владу та контроль над територією та її мешканцями, типовим явищем був примат національного. Національна держава та суспільство існували як нероздільне ціле. Це призводило до того, що національно-державні суспільства породжували та вкорінювали в свідомості своїх громадян стійкі уявлення про первинність національної ідентичності, спричиняли світосприйняття в системі національно-державних координат, консервували в повсякденності "квазіесенціалістські, квазісутнісні ідентичності" [4, с.117]. Однак в умовах економічної, політичної, екологічної та культурної глобалізації останні вже не визнаються як домінуючі або універсальні та поступово розмиваються.

Глобалізація поставила перед людиною сучасного світу питання самовизначення та приналежності з особливою гостротою. Ті знайомі, звичні, непроблематичні аспекти людського буття, які визначали існування людини на протязі десятиліть, були поставлені під сумнів, примушуючи багатьох

шукати відповіді на запитання "Хто я/ми?" та "Який я? Які ми?". Питання такого роду виникають в умовах світоглядної кризи, якою супроводжуються системні, глибинні зміни в суспільній організації.

Що відбувається в сфері формування та підтримування соціальних ідентичностей в умовах глобальних перетворень, які охоплюють універсум? Які зміни привнесли в площину соціально-ідентифікаційних практик фундаментальні трансформації структурного та інституційного характеру, які переживають сучасні, найбільш розвинуті та модернізовані суспільства? Як глобалізація впливає на природу процесів колективної ідентифікації? Саме на ці запитання ми намагатимемось дати відповіді в запропонованій статті, в центрі уваги якої знаходяться процеси переформатування ідентичностей соціальних, тобто тієї частини особистості, яка складається із "знання індивідом про свою приналежність до певних соціальних груп, а також емоційної та ціннісної значущості цієї приналежності" [13, р. 255]. Наші розміркування базуватимуться на теоретичній спадщині трьох класиків європейської соціології – Зигмунта Баумана [1; 2], Ульріха Бека [3; 4; 5] та Ентоні Гіденса [7; 8]. І хоча творчість вказаних авторів неодноразово ставала предметом рефлексії вітчизняних соціологів, часто аналіз стосувався лише одного із трьох авторів і не розгортався в площині проблематики соціальної ідентичності. В даній праці пропонується критичний та порівняльний аналіз поглядів трьох мислителів стосовно змін в природі соціальної ідентичності в умовах глобалізаційних викликів. На завершення, автор пропонує власні теоретичні викладки.

Сучасні тенденції трансформації соціальної ідентичності

Головний фокус праці Гіденса "Сучасність і персональна ідентичність" [11] спрямований на виявлення взаємозв'язків між інститутами модерного суспільства та індивідуальним досвідом, повсякденним життям, включаючи її найбільш інтимні сторони. Однією з найхарактерніших рис модерну він вважає інтенсифікацію взаємозв'язків між глобальними впливами та індивідуальними диспозиціями. Гіденс розкриває нові механізми, завдяки яким ідентичність формується під впливом модерних інститутів, водночас справляючи на останні зворотній вплив. Які особливості модерних інститутів слід брати до уваги, досліджуючи специфіку сучасних процесів ідентифікації?

Гіденс протиставляє модерне суспільство традиційному через контраст двох типів культур і моделей соціальної дії. Якщо в традиційній культурі індивідуальні дії не слугували об'єктом рефлексії, оскільки жорстко регулювались культурними нормами (звичаями, традиціями), то в пост-традиційному середовищі дії індивіда меншою мірою задані досвідом попередніх поколінь. Індивід може значно вільніше обирати власну лінію поведінки, перестаючи бути абсолютним заручником дії інституційних і структурних сил. Однак більша свобода вибору одночасно означає і більшу відповідальність та більший рівень як самоконтролю, так і рефлексії. Невипадково одним із ключових концептуальних понять в теорії Гіденса виступає рефлексивність, яка притаманна в рівній мірі індивідуальним діям і суспільним інститутам. Соціальна дія підпорядковується закону "подвійної герменевтики".

Іншою важливою властивістю пізнього модерну, за Гіденсом, є роз'єднання простору та часу в людській діяльності, що не було властивим в традиційному суспільстві, де рух в просторі та часі були нерозривно пов'язані одне з одним. У модерному соціумі соціальний простір не обов'язково обмежується фізичним простором, де індивід пересувається. Виникають віртуальні простір і час.

Змінюється і природа знання: на зміну старійшинам як фізично та просторово відокремлених носіїв традицій приходять експертні системи. Вони не прив'язані до певного місця або часу, але пропонують сучасній людині інтерпретаційні схеми, які використовуються в наданні сенсу власним діям і в побудові власної життєвої траєкторії. Ці знання не можуть і не приймаються абсолютно на віру, але стають ще одним предметом модерної рефлексії.

Ентоні Гіденс розмірковує над тими наслідками пізнього модерну для процесів самовизначення особистості. Для сучасної людини притаманний постійний пошук і спроба побудувати когерентну біографію, історію власного життя. Глобалізація суттєво змінює життя особистості та природу її ідентичності. За твердженням британського соціолога, головною особливістю персональної ідентичності людини пізнього модерну є її яскраво виражений рефлексивний характер. "Я" виступає в формі рефлексивного проекту, який потребує постійного переформатування в соціальному контексті, який безперервно змінюється. Розробка траєкторії власного "я" стає одним з найважливіших життєвих завдань кожного індивіда [10]. Ідентичність не може бути віднайдена в поведінці або реакціях на інших акторів, вона залежить від здатності підтримувати свій особливий наратив. Біографія індивіда не може бути повністю фіктивною, якщо він має підтримувати регулярну взаємодію в повсякденному світі. В біографії мають постійно інтегруватись події, які відбуваються в зовнішньому світі, та вистроюватись в єдину несуперечливу історію [11, с.54].

Процеси ідентифікації в сучасному світі мають якісно іншу логіку порівняно з раннім модерном. Ніклас Луман стверджує, що перехід від стратифікаційної до функціональної диференціації призводить до

ситуації, коли окремі індивідууми не можуть бути розташовані в рамках однієї соціальної системи. В певному сенсі, всі виявляються чужими. Власне "я" стає єдиним пунктом співвіднесення всіх форм внутрішнього досвіду, в той час як зовнішні рамки втрачають свою значущість. Схожі думки раніше чи пізніше висловлювались й іншими мислителями. Роберт Ліфтон писав про появу так званої "протеїнової людини" [12], а Ральф Тернер – про "імпульсивне я", що приходить на зміну "інституційному я" [14; 15].

При всій привабливості та зовнішній переконливості такі спостереження страждають абсолютизацією тих змін, які притаманні пізньому модерну. Продовжуючи лінію міркувань Лумана, можна стверджувати, що сучасні суспільства поєднують різні типи диференціації, а, отже, і моделі ідентифікації.

Ідентичність vs. суспільство споживання

Змінність і непостійність усіх або більшості форм ідентичності підкреслює ще один із визначних теоретиків високого модерну З. Бауман. Однак його міркування вибудовуються навколо проблеми суспільства споживання як соціальної сили, що перешкоджає формуванню автентичної ідентичності, проявам гідності та свободи людини. За влучним висловом мислителя, ідентичність здається фіксованою та твердою тільки при побіжному огляді ззовні. На перший погляд, споживацьке суспільство надає у розпорядження індивіда можливість відрізнятись від інших, мати свою ідентичність шляхом постійної участі в процесі споживання. Причому, товари створюються таким чином, щоб швидко застарівати, бути не стійкими, одноразовими. "У світі, де навмисно нестабільні предмети є сирим будівельним матеріалом ідентичності людей, яка за визначенням нестабільна, людина постійно має бути уважною; але перш за все вона має захищати свою гнучкість і швидкість реадптації для жвавого слідування патернам "зовнішнього" світу, що змінюються" [2, с. 94].

Порівнюючи ситуацію двох модернів, Бауман запозичує метафору Паноптікуму (Бентама та Фуко) для характеристики суспільства епохи першого та Синоптікума – другого модерна. На зміну нагляду прийшли видовища, але сила дисциплінуючого впливу нікуди не поділась – змінився тільки її механізм. "Підпорядкування стандартам ... тепер досягається за допомогою зваби та спокуси, а не примусу, – й виявляє себе в образі (лічині) здійснення свобідної волі, а не виявляється у формі зовнішньої сили" (Там само). Отже, Бауман постулює відсутність аутентичності в "суспільстві, одержимих покупками", де людина постійно стоїть перед завданням само-ідентифікації. Це завдання має дуже шкідливі побічні наслідки: "оскільки задача, що розділяється всіма, повинна виконуватися кожним у абсолютно різних умовах, вона розділяє людські ситуації та стимулює жорстоку конкуренцію, а не уніфікацію умов життя людей для розвитку співпраці та солідарності" [2, с. 99].

Тенденція до самоідентифікації в термінах моральних цінностей більшою мірою притаманна людині домодерного суспільства, яке інтегроване навколо колективістських уявлень. Модерне суспільство, в якому розповсюджені цінності індивідуалізму, не стимулює до публічної маніфестації тих якостей, які більшою мірою належать до сфери приватного життя. Акцент тут робиться на індивідуальних здібностях і успіхах в житті, які мають свідчити про цінність індивіда. З іншого боку, ситуація пізнього модерну суттєво змінює ранньо-модерні уявлення про співвідношення між приватним і публічним. Те, що для людини модерну, а поготів традиційного суспільства, вважалось за вияви суцього приватного характеру, нині перетнуло межу приватності та широко опанувало публічний простір. Сама межа стає дедалі все більш розмитою та невизначеною стосовно того, що є припустимим, "нормальним" для демонстрування на людях. Особливу роль у зміні поглядів на легітимні форми публічної поведінки зіграли електронні ЗМІ.

Ідентифікація, сфокусована навколо ціннісних установок, у той же час, отримала друге дихання в умовах зрілого модерну, оскільки непевність, рухливість та плинність існування вимагає пошуку тих точок оперття, які можуть надати мінімального відчуття усталеності. В умовах, коли стабільні основи соціального буття підірвано, люди потребують самовизначення в таких категоріях, які надають відчуття спадковості, буття однією й тією самою людиною попри всі зміни та нестійкість навколишнього світу.

В суспільстві споживання існує декілька потенційно стабілізуючих підвалин для персональної ідентичності. Одною з них виступають гроші, які забезпечують вибір моделі споживання, яка має підкреслити індивідуальну неповторність, виокремити індивіда із мас і, в той же час, виступити елементом інтеграції з іншими, такими ж, як він сам, споживачами. Отже, відбувається віртуальна ідентифікація зі спільнотою, якої по суті не існує. Ідеологія та практика консюмеризму (споживацтва) також розмиває підвалини професійної ідентичності.

Пізній модерн призводить до суттєвих змін в співвідношенні між різними типами або моделями самоідентифікації. В концепціях символічного інтеракціонізму виокремлюють дві частини самості, яку називають *те*, тобто "я" як об'єкт, і *І*, себто "я" як суб'єкт. У першому випадку ідентичність може бути зафіксована в об'єктивних показниках, зокрема, в соціально релевантних характеристиках. У другому йдеться про той вимір ідентичності, який характеризує процесуальну, активну, чуттєву сторону

особистості, яку складніше раціоналізувати та виокремити. Інтеракціоністи вірять, що індивід може визначити власну ідентичність за допомогою прийнятих в даному суспільстві категорій. До того ж, на їхню думку, ідентичність іманентно пов'язана з індивідуальними інтересами та формами самореалізації, а отже, безпосередньо впливає на вибір форм та напрямів поведінки.

Очевидно, що другий модерн вніс вагомий корективи до такого розуміння природи ідентичності. Наступає розрив між інтересами та ідентичністю. Він обумовлений тією ситуацією екзистенційної невпевненості, яка закорінена в крихкості соціальних зв'язків, притаманних сучасності. В сучасному суспільстві домінуючі позиції займає дискурс пріоритету ідентичності над інтересами. Як переконливо показує Бауман, уся публічна сфера обертається навколо ідеї про важливість того, що саме ідентичність, а не інтереси мають дійсне значення, тобто важливо лише те, ким ви є, а не те, що ви робите. "Зверху донизу якраз розкриття істинного "я" все частіше стає змістом публічних відносин і суспільного життя як такого; якраз самоідентичність стає тією соломинкою, за яку, скоріш за все, схопитися жертва корабельної аварії, яка шукає порятунку, як тільки керовані інтересом кораблі підуть на дно" [2, с. 118].

Наростання процесів модернізації призводить до суттєвих змін у співвідношенні між персональною та колективною ідентичностями. В менш розвинутих країнах стикаємось із менш вираженою індивідуальною та більш опуклою колективною ідентичністю. Водночас остання має риси, притаманні обцинній моделі соціальної взаємодії, і виявляє себе в більшій прив'язаності до сім'ї або роду, локальній спільноті, в той час як колективна ідентичність мешканців модернізованих національних держав тяжіє до національного полюсу. Окрім того, індивідуальна ідентичність, сфокусована на унікальності та відмінності індивіда від інших, є рисою, яка більш характерна для представників високо розвинутих, глибоко модернізованих суспільств. На цю особливість балансу між Я та Ми-ідентичностями звертав увагу в рамках свого процесуально-соціологічного підходу видатний німецький мислитель Норберт Еліас [9]. Водночас спостереження Еліаса потребують певних уточнень у світлі глобалізаційних процесів, які безпосередньо відбиваються на світосприйнятті людини, розумінні себе та інших. Глобалізація, як підкреслюється багатьма авторами, не обов'язково призводить до соціокультурної уніфікації та стандартизації стилів і способу життя, поведінкових практик у сфері праці та дозвілля. Можливі і протилежно спрямовані тенденції. Сучасний світ став свідком лавіноподібного сплеску націоналістичних почуттів, зростанню трендів прагнення до локалізації. На противагу до масового споживання приходить ідеологія самообмеження, матеріалістичні цінності уступають місце постматеріалістичним установкам, нестримне економічне зростання викликає супротив у формі екологічного руху тощо.

На особливу увагу заслуговує тип соціальної ідентичності, який в умовах другого модерну потенційно може піддаватись істотній трансформації. Йдеться про національну ідентичність. На етапі створення національних держав відбувався відхід від локальних, партикулярних лояльностей на рівні громади, місця проживання до більш універсалістських за масштабом – національних. В умовах пізнього модерну набуває розмаху тенденція до глобалізації, зменшення впливу та повноважень національних держав під тиском транснаціональних корпорацій, глобальних капіталістів. Окремі дослідники ставлять під сумнів релевантність національної ідентичності та передвіщають формування так званої пост-національної, зокрема глобальної або космополітичної ідентичності. Деякі дослідники вважають подібні твердження передчасними, хоча в цілому вони вірно відтворюють сучасні глобальні тенденції розвитку, притаманні країнам першого світу. Навіть такі прихильники ідей формування космополітичної свідомості в сучасному глобалізованому соціумі, як Ульріх Бек, дивляться на ці процеси з позицій політичного реалізму, продовжують вбачати в національній державі головного агента ідентифікації для новочасної людини.

Підкреслюється і роль процесу мультикультуралізації [8, с.352-353], на який вказує, зокрема, Джонатан Фрідман. Він супроводжується множенням етнокультурних ідентичностей, які підривають домінуючий в епоху раннього модерну дискурс національних держав та відповідних ідентичностей. Має місце формування нових та підсилення існуючих субнаціональних ідентичностей, обумовлених спільністю місця проживання, релігії, мови, (суб)культури, етнічного коріння.

Ситуація високого модерну не призвела до повної атомізації суспільного життя, до перетворення людини на напівавтономний атом, який поряд з іншими, подібними до себе, покинутими та самотніми соціальними частками, здійснює хаотичні, броунівські рухи. Приналежність до груп, колективів, організацій тощо надає людському існуванню стійкості, впорядкованості та передбачуваності. Це відбувається як через засвоєння колективних ідентичностей, так і шляхом інституціоналізації тих або інших соціальних практик. Інститути залишаються інтегральною частиною життєвого світу сучасної людини, яка приймає рішення та направляє свою діяльність у відповідності до того, в які інституційні рамки вона поставлена. Як справедливо відзначалось представниками феноменологічної соціології Пітером Бергером і Томасом Лукманом, чи не найважливішу роль в повсякденному житті людини відіграє

процес рутинізації або узвичаєння поведінки, який надає практичні переваги [6]. Перш за все, він суттєво обмежує вибір і, відповідно, спектр можливих дій, таким чином, відкидаючи або роблячи неможливими певні поведінкові варіанти. З іншого боку, це розкриває ширший простір для рефлексивності, продуманості дій та інновацій.

Значна частина наших рутинних дій залишається інституціоналізованою, а отже і контрольованою, оскільки інститут виконує функцію соціального контролю. Крім того, кожний інститут створює свій власний символічний світ, мікрокосм. Інституційний порядок набуває легітимності шляхом продукування та репродукування символічних світів як загально поширеного та прийнятого знання або точки зору про навколишній світ та місце в ньому людини.

Колективні ідентичності за визначенням мають інституціональний характер. Інститути виступають джерелом і локусом цих ідентичностей. Це слід розуміти таким чином, що інститути надають певного напрямку та сенсу нашим діям, пропонують і наказують виконання тих чи інших дій, які узгоджуються з нашою інституційною приналежністю (статусом і рольовим набором). Очевидно, що інституційна ідентифікація складається як із недвозначних, ясних і чітких імперативів, так і з ситуаційно обумовлених, імпровізаційних компонентів. Отже, інституційна ідентифікація визначається водночас індивідуумом, комплексом його взаємодій, відносин, а також інституційним порядком.

Складається враження, що розглядаючи сутність та механізми творення ідентичностей в епоху другого модерну деякі автори, особливо Бауман, недооцінюють інституціональний характер усіх колективних ідентичностей. У певному сенсі другий модерн сприяє більшій, ніж в попередню епоху, стандартизації життєвих моделей або проєктів. Але, водночас, для тих людей, хто перебуває в пошуку сенсу свого життя, в постійній рефлексії, він створює потенційну можливість сформуванню комплекс ідентичностей, які спираються на міцний фундамент множинних колективних зв'язків, і прожити автентичне, щасливе, повноцінне, наповнене смыслом життя.

Література: 1. Бауман З. Индивидуализированное общество /З. Бауман. – М.: Логос, 2002. – 390с. 2. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 238 с. 3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У.Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с. 4. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У.Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с. 5. Бек У. Власть и её оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У.Бек. – М. : Прогресс-Традиция; Территория будущего, 2007. – 464с. 6. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с. 7. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс.– 2-е изд. – М.: Академический проект, 2005. – 528 с. 8. Полякова Н.Л. XX век в социологических теориях общества / Н.Л.Полякова. – М. : Логос, 2004. 9. Элиас Н. Изменение баланса между Я и Мы / Общество индивидов / Н.Элиас. – М.: Праксис, 2001. – С.215-330. 10. Giddens A. The consequences of modernity / A.Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1990. 11. Giddens A. Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age/ A.Giddens.– Cambridge: Polity Press, 1991. 12. Lifton R. 1968. Protean Man / R.Lifton // Partizan Review. – 1968. – №35. 13. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology / H.Tajfel. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 14. Turner R. Role-Taking, Role Standpoint and Reference Group Behaviour / R.Turner// American Journal of Sociology. – 1956. – Vol. 61. – P. 316-328. 15. Turner R. The Real Self / R.Turner // American Journal of Sociology. – 1976.– Vol.51.

УДК 316.472.4

ВИРТУАЛЬНЫЕ И РЕАЛЬНЫЕ ИДЕНТИЧНОСТИ В СЕТЕВЫХ КОММУНИКАЦИЯХ

Мельников Андрей Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Восточноукраинского национального университета имени В. Даля

Лобовикова Елена Александровна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Восточноукраинского национального университета имени В. Даля

В статье анализируется феномен виртуальной и реальной идентичностей в контексте становления и развития информационного общества как нового типа социальности и межличностных коммуникаций. Рассматриваются аспекты смысловой структуры социальных сетей и конструирование виртуальной идентичности акторами-пользователями. Затрагивается проблема экзистенциальных оснований идентичности личности.

Ключевые слова: социальные сети, виртуальные коммуникации, идентичность, виртуальная идентичность, реальная идентичность, экзистенциальная идентичность.

У статті аналізується феномен віртуальної та реальної ідентичностей в контексті становлення і розвитку інформаційного суспільства як нового типу соціальності і міжособистісних комунікацій. Розглядаються аспекти смислової структури соціальних мереж і конструювання віртуальної ідентичності акторами-користувачами. Порушується проблема екзистенціальних основ ідентичності особистості.

Ключові слова: соціальні мережі, віртуальні комунікації, ідентичність, віртуальна ідентичність, реальна ідентичність, екзистенціальна ідентичність.

The paper is analyzing the phenomenon of virtual and real identities in the context of formation and development of information society as a new type of social and interpersonal communications. The aspects of meaning's structure of social networks and construction of virtual identity by actor-users are discussed. The problem of existential grounds of personal identity is also addressed.

Keywords: social networking service, virtual communications, identity, virtual identity, real identity, existential identity.

Проблематичность в определении состояния современного общества и тенденций его развития в последние несколько десятилетий приобрела характер краеугольного камня социологической рефлексии. В нескольких основных аспектах наблюдается единство мнений в отношении того, что социальной реальности присущи сегодня такие черты, как турбулентность, многомерность, ликвидность и транзитивность, возникающие в контексте взаимоисключающих, на первый взгляд, тенденций глобализации и индивидуализации. На фоне данных измерений социальной реальности разворачивается процесс становления нового типа общества, формирующегося вокруг информационных ресурсов и их коммуникационной инфраструктуры.

В рамках анализа информационного общества, в социологических исследованиях все чаще фигурирует понятие информационной революции, отражающее беспрецедентный по своему масштабу и скорости развития феномен новых коммуникационных технологий, возникший на рубеже XX-XXI веков и основанный на массовом распространении компьютеров, сети Интернет и мобильной связи. В авангарде информационной революции выделяются так называемые "социальные сети" – новый тип Интернет-коммуникаций, формирующий будущие тенденции развития межличностного и группового взаимодействия в виртуальном мире. Под социальной сетью в данном случае понимается онлайн-сервис (веб-сайт), созданный для обеспечения социальных взаимоотношений, обмена информацией и объединения в различные Интернет-сообщества.

Скорость распространения социальных сетей, их воздействие на общественное сознание придают данному феномену статус одной из актуальных проблем современной социологии. Вместе с тем, уже

существующие исследования показывают, что виртуальный мир сетевых коммуникаций по своей структуре и динамике существенно отличается от мира реальных взаимодействий индивидов в повседневной жизни. Данное отличие стимулирует постановку целого ряда важных исследовательских вопросов, среди которых одним из наиболее значимых, на наш взгляд, является вопрос о соотношении виртуальных и реальных идентичностей в процессах сетевых коммуникаций. Этот вопрос предполагает осмысление изменения характера социальных действий индивида в условиях трансформации коммуникационного контекста, при переходе из непосредственной в опосредованную техническими средствами форму социального поведения. При этом целью нашего исследования является не только анализ соотношения виртуальных и реальных форм идентичности, но попытка затронуть проблему экзистенциальных оснований идентичности личности.

Понятие идентичности берет свое начало в классических работах У.Джемса и представителей символического интеракционизма (Ч. Кули, Дж. Мид). Большое влияние на исследование идентичности оказали работы Э. Эриксона (психосоциальная концепция идентичности).

В зарубежной социологии различные аспекты понятия идентичности нашли отражение в исследованиях Х. Тэджфела, Дж. Тернера, Ш. Страйкера, П. Бурке, Л. Крапмана, М. Куна, И. Гоффмана, Ю. Хабермаса, Э. Смита, З. Баумана, Э. Гидденса, К. Кальхуна, М. Кастельса, А. Дашевски, Д. Абрамса, М. Хогга, К. Эдера, П. Тойтса, С. Лоулера.

В российской социологии феномен идентичности изучался В.Ядовым, Л. Дробижевой, М. Заковоротной, Л. Гудковым, А. Крыловым, О. Симоновой, О. Волковой, М. Мчедловым.

Среди наиболее значимых украинских публикаций последних лет, посвященных проблеме идентичности, можно назвать работы Н. Шульги (Этническая самоидентификация личности, 1996), С. Макеева, С.Оксамитной и Е. Швачко (Социальные идентификации и идентичности, 1996), коллективную монографию под редакцией А. Ручки (Социокультурные идентичности и практики, 2002), монографию А. Резника (Политическая самоидентификация в условиях становления гражданского общества, 2003), а также совместную монографию украинских и российских социологов под редакцией Л. Дробижевой и Е. Головахи (Национально-гражданские идентичности и толерантность, 2007).

Проблема виртуальной идентичности личности нашла отражение в исследованиях Дж. Донат (множественные виртуальные идентичности), Ш. Таркл (конструирование виртуальной идентичности), Дж. Сулера (управление идентичностью в киберпространстве), А. Маркхем (идентичность и опыт виртуального пространства), Н. Вуд и М. Соломон (виртуальные идентичности и потребительское поведение), Д. Холмса (идентичность и виртуальная политика), С. Джонса (идентичность и виртуальная культура), Дж. Рива (идентичность в виртуальных коммуникациях), А. Асмолова (трансформации идентичности в виртуальном мире), Е. Горошко (гендерные аспекты виртуальной идентичности), А. Жичкиной и Е. Белинской (стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью), Н. Лепехина и А. Дубко (доверие к виртуальной идентичности), Н. Шерикбаевой (виртуальная идентичность лиц с ограниченными возможностями), М. Соколова (теория виртуальной идентичности).

Анализ идентичности в контексте социальных сетей отражен преимущественно в работах зарубежных исследователей (Я.Ибрагим, Г. Салимхан, А. Манаго, П. Гринфилд, М.Бэк, Л. Буффарди, К. Кемпбелл, Н. Крамер, С. Винтер и др.), тогда как в отечественной социологии эти исследования находятся лишь на стадии становления.

Понятие идентичности прочно вошло в понятийно-категориальный аппарат социологической науки. Под социальной идентичностью понимается отождествление индивидом самого себя с определенной социальной группой, принятие ее системы ценностей и норм поведения. На индивидуальном уровне идентичность представляет собой форму саморефлексии и выражается в сознательных и рациональных ответах на вопрос "Кто я?", с последующей кристаллизацией этих ответов в виде ядра личности и ее интегрального чувства Я.

Для описания нового типа идентичности, возникшего в связи со становлением информационного общества, Марк Постер в статье "Кибердемократия: Интернет и публичная сфера" использует понятие "мобильной идентичности" [1]. Однако этот термин, по мнению Г. Асмолова, не в полной мере отражает процесс идентификации личности в Интернете: "...мир сетей не признает мобильных идентичностей. Достоверность и ценность информации во многом зависит от способности идентифицировать источник" [2]. Согласно позиции Г. Асмолова, сущность взаимодействий в социальных сетях заключается в необходимости переноса реальной идентичности в виртуальную среду.

Российский социолог А. Крылов определяет виртуальную идентичность как "осознаваемое и создаваемое в виртуальной реальности представление человека о самом себе, а также комплекс условных параметров, позволяющий отличать друг от друга различные виртуальные субъекты. Те собственные характеристики, которые задает пользователь интернета и которые принимаются и применяются другими

пользователями, составляют некий каркас, лежащий в основе процесса идентификации реализуемого посредством интернет-коммуникаций" [3].

Анализируя влияние сети на идентичность личности, российский социолог В. Римский отмечает [4], что механизмом идентичности является принадлежность индивида к значимым социальным группам (в нашем случае к сетевым сообществам), которая позволяет ей удовлетворять такие свои потребности, как самосохранение, защита, признание, самореализация. Таким образом, возможность удовлетворения потребностей выступает в качестве мотивирующего фактора самоидентификации, то есть развития собственной или заимствования иной идентичности.

Анализ формирования виртуальных идентификаций показывает, что одной из наиболее важных особенностей этих процессов является их взаимосвязь и соотношение с реальными (не опосредованными компьютером) идентичностями личности. Вопросы о том, как меняется идентичность при ее перенесении из реального в виртуальный мир и какие условия делают возможными эти изменения, представляются нам важными исследовательскими ориентирами в данном направлении. Ответы на эти вопросы связаны с общей характеристикой различия коммуникаций в виртуальном и реальном мире.

Одним из основополагающих аспектов различия виртуального и реального взаимодействия является более высокая степень свободы виртуальной идентификации. С точки зрения экзистенциального подхода, согласно которому индивид вынужден выбирать себя, свои действия и смыслы в реальном мире, в виртуальной среде степень свободы данного выбора значительно возрастает. Создавая страницу в социальной сети, пользователь имеет свободу выбора при указании своего имени, пола, возраста, внешности. Тем не менее, в таком виде виртуальных коммуникаций как социальные сети, в подавляющем большинстве случаев пользователи указывают некоторые достоверные данные, хотя имеют возможность ограничивать информацию о себе до желаемого уровня. Указание достоверных персональных данных непосредственно связано с целью, которую преследует пользователь, создавая страницу в социальной сети. Исследование использования социальной сети "ВКонтакте" студенческой молодежью г. Луганска¹ показывает, что основными из таких целей являются: потребность общения с друзьями, с которыми поддерживаются отношения в данный момент – 43%; потребность общения с друзьями, с которыми поддерживались отношения в прошлом – 27%; потребность общения с друзьями за пределами Украины – 19%. Для установления сетевой коммуникации со знакомыми за пределами виртуального мира людьми, пользователь вынужден указывать некоторый минимум достоверной информации о себе. Но и в данном случае способность управлять образом своего виртуального Я значительно выше, чем в реальном мире.

Более высокая степень свободы виртуальной идентификации тесно связана с такими важными аспектами различия виртуальной и реальной коммуникации как степень психоэмоциональной напряженности и характер самопрезентации. Если опыт взаимодействий в реальном мире и конструирование на основании этого опыта определенных идентичностей непосредственно связан с фактором психоэмоциональной нагрузки, то в виртуальном мире данная нагрузка значительно снижается, что позволяет выполнять действия, на которые пользователь может быть неспособен в реальном мире. Такие причины психоэмоциональной нагрузки, как физическое присутствие в ситуации, психологические барьеры, эмоциональные реакции и невербальные аспекты коммуникации сводятся в данном случае к текстовым или аудиовизуальным средствам взаимодействия, что делает менее влиятельными различные факторы реального общения (внешность, возраст, статусные позиции и др.), поскольку эти факторы не оказывают прямого физического воздействия. Данное условие влияет на характер самопрезентации личности в виртуальном мире. Публикация на персональной странице социальной сети фотографий, видео- и аудиозаписей, изображений, сообщений, комментариев, ссылок на различные сайты и материалы, демонстрация своей принадлежности к различным интернет-сообществам – все эти средства самопрезентации не могут быть использованы в реальности и предоставляют возможность изменения реальной идентичности.

Для осмысления процессов управления образом своего виртуального Я эффективными, на наш взгляд, являются теории символического интеракционизма и драматургической социологии. Интересное развитие в данном контексте могут получить концепции "управления впечатлениями" И. Гоффмана и классическая "теория зеркального Я" Ч. Кули. Согласно теории Кули, формирование идентичности личности (Self) связано с тремя основными аспектами: воображение того, какими мы представляемся другим; воображение оценки этого представления другими; возникновение определенного позитивного

¹ Исследование проводилось авторами статьи в 2011-2012 году. Методом анкетирования было опрошено 524 студента из 5 луганских университетов в возрасте от 17 до 27 лет (средний возраст – 20 лет). Мужчины составили 48% опрошенных, женщины – 52%.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

или негативного самоощущения [5, с.152]. Опираясь на идеи Кули мы включили в анкету эмпирического исследования использования социальной сети ВКонтакте студенческой молодежью г.Луганска открытый вопрос "Как Вы думаете, что Ваша страница "ВКонтакте" говорит о Вас?". Анализ ответов на этот вопрос показал, что представления о том, как виртуальные образы на странице представляются другим пользователям, можно сгруппировать по четырем основным категориям. К первой категории (8%) относятся ответы, которые демонстрируют отсутствие интереса или безразличие к содержанию вопроса, а также невозможность дать определенный ответ:

"Мне все равно, что она обо мне говорит";

"Не знаю, другим виднее";

"Друзья лучше знают";

"Разным людям она говорит о разном".

Ко второй категории (22%) относятся ответы, показывающие, что страница полностью или в значительной степени раскрывает характеристики человека, присущие ему в реальной жизни. Типичные ответы данной категории выглядят следующим образом:

"Я там пишу все, что думаю и что у меня происходит в жизни, так что думаю, моя страница много обо мне говорит";

"Практически все обо мне. Где бываю, с кем общаюсь, на чем езжу, ... в общем, все кроме серии паспорта";

"Все обо мне";

"Правду";

"Я считаю о человеке можно сделать выводы по странице. Моя страница целиком отражает мои черты и интересы в жизни";

"Предоставляет почти полную информацию обо мне";

"Рассказывает обо мне как о личности".

Третья категория (43%) объединяет ответы, согласно которым страница отражает отдельные стороны виртуального образа пользователя: настроение, интересы, род занятий и досуг, личная жизнь, вкусы и предпочтения, внешность, черты характера (общительность, доброта, предприимчивость и др.). В значительном количестве ответов данной категории пользователи указывали, что их страница отображает только "хорошую" или "позитивную" информацию:

"Кто я, чем занимаюсь, как я выгляжу, мои интересы и увлечения";

"Она говорит о моих вкусах относительно музыки, книг, фильмов и о моих интересах";

"О моих интересах, мировоззрении, о том, с какими людьми мне интересно и приятно общаться";

"Общительный, добрый, веселый человек, студентка";

"Краткую информацию, интересы, круг общения";

"Внешность и частично характер".

К четвертой категории (27%) относятся ответы, согласно которым персональная страница "ничего не говорит" о человеке, либо передает крайне ограниченную информацию, не отражающую реальных качеств личности пользователя, а иногда содержит неправдивую информацию:

"Ничего, кроме возраста и контактной информации";

"Ничего, в сети каждый может быть лучшим – главное в реальности";

"Информацию, которая не соответствует действительности";

"Неправдивые сведения";

"Минимум информации (город, возраст, фото и круг общения)";

"Страница не отображает меня полностью как личность. Просто на ней находится немного информации обо мне";

"О моих интересах большинство информации я скрываю, т.к. не знаю, с какой целью люди заходят на мою страницу";

"Ничего, так как человек познается не в сети";

"Необходимый минимум информации, чтобы знать кто я";

"Только ту информацию, о которой можно знать посторонним, ничего лишнего";

"Ничего абсолютно, она для того, чтобы я смотрела другие страницы";

"Почти ничего, я предпочитаю общаться только со своими знакомыми, а они все знают про меня";

"Мои предпочтения и интересы, но не какой я человек на самом деле".

Анализ показывает, что идентификационные практики в виртуальной среде могут отражать те элементы реальной идентичности, которые, по мнению индивида, способны создать его наиболее

позитивний образ и скрыть негативные стороны личности. Контроль и ограничение информации на странице может объясняться целевой аудиторией, на которую она рассчитана (круг друзей), и недоверием к виртуальной среде "других", что влияет на формирование социальных составляющих виртуальной идентичности (идентичность "мы-они"). В большинстве же случаев, по мнению пользователей, персональная страница передает те или иные стороны реальной личности, что говорит скорее об отсутствии большого разрыва между реальными и виртуальными идентичностями в сетевых коммуникациях.

Различия виртуальной и реальной коммуникации (степень свободы выбора, психоэмоциональный фактор и характер самопрезентации) указывают на то, что исследования "экспериментов с идентичностью" в социальных сетях могут открыть широкое поле для изучения глубинных, экзистенциальных уровней личности. Согласно известной концепции "борьбы идентичностей" американского исследователя Раймонда Фогельсона [6], процессы идентификации протекают в контексте соотношения реальной, идеальной (позитивной), негативной и предъявляемой идентичности личности. Борьба идентичностей заключается в том, что индивид стремится сократить разрыв между реальной и идеальной идентичностью и увеличить разрыв между реальной и негативной идентичностью. Предъявляемая же идентичность служит способом социальной самопрезентации внутренней, скрытой работы со своими идентичностями. С позиции экзистенциальной социологии, идеальная идентичность (по Фогельсону), выступает скорее не неким несуществующим идеалом, но реальной онтологической основой личности, его аутентичным чувством собственного Я, его экзистенциальной идентичностью, которая должна быть выбрана и реализована в процессе действий и социальной активности человека². Переноса это положение в контекст сетевых коммуникаций, можно сделать предположение, что условия виртуальных идентификаций, отличающихся по характеру от идентификаций в реальном мире, позволяют пользователю в большей степени реализовывать и открывать свои глубинные, экзистенциальные идентичности. Другими словами, позитивные виртуальные образы на персональных страницах социальных сетей могут быть не просто искажением или неадекватным улучшением своего Я по сравнению с реальной идентичностью, но выражать аутентичные и по ряду условий скрытые в реальных социальных взаимодействиях стороны личности.

Подводя итоги исследования, можно сделать выводы. Важной особенностью виртуальных идентификаций является их взаимосвязь с реальными (не опосредованными техническими средствами) идентичностями личности. Вместе с тем, особенности сетевых коммуникаций изменяют характер самопрезентации индивида и тем самым создают возможности изменения реальных идентичностей.

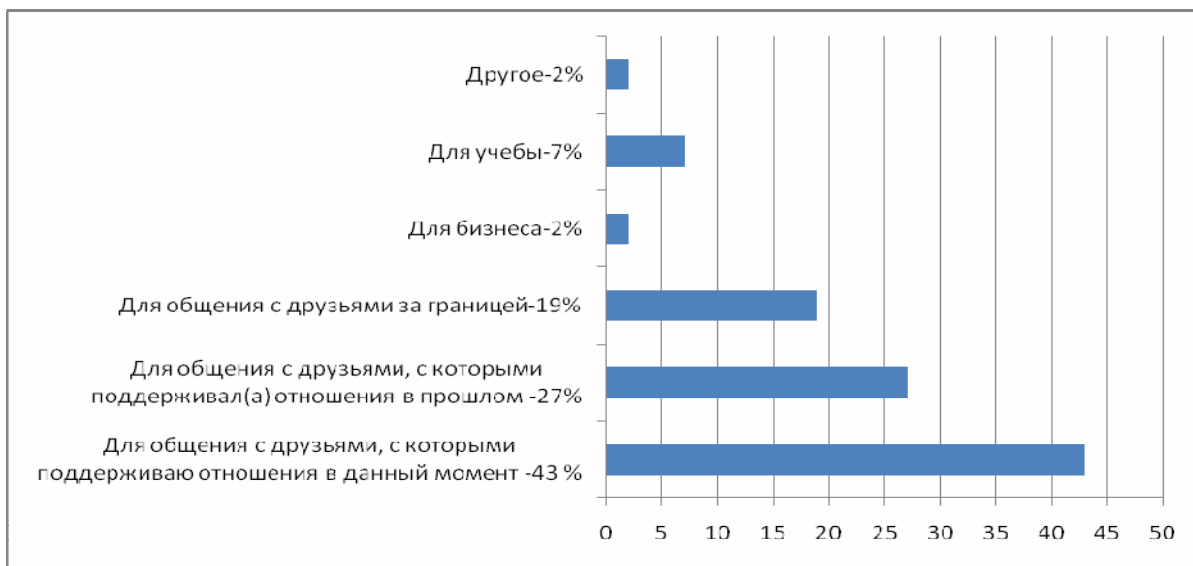
Исследования социальных сетей также показывают, что пользователи стремятся создать такой виртуальный образ, который нивелирует негативные характеристики и усиливает позитивные стороны их реальной идентичности. При этом не наблюдается резкое различие между реальными и виртуальными идентичностями, поскольку презентация реальной информации о пользователе становится необходимым условием взаимодействия с людьми, с которыми он знаком за пределами виртуальной реальности, что в свою очередь является одной из главных функций социальной сети.

Можно выдвинуть предположение о том, что тенденция усовершенствования своего реального Я в условиях виртуальной реальности является проявлением и реализацией аутентичных экзистенциальных оснований личности пользователя, активизацией его высшего Я. Данное предположение указывает на потенциальные возможности исследования глубинных аспектов ценностных установок личности в новой перспективе, отличной от условий реального социального мира. Вместе с тем, интерес представляют и случаи существенного различия между реальными и виртуальными идентичностями индивида. Последующее изучение этого феномена может предоставить широкое поле для исследований кризиса реальных идентичностей, а также новых виртуальных форм девиантного поведения.

---

² Более подробный анализ экзистенциальной идентичности и экзистенциального Я (Self) отражен в работах Э.Тирикьяна, калифорнийской школы экзистенциальной социологии (Д.Дуглас, Дж.Джонсон, Дж.Котарба, А.Фонтана и др.), Э.Эриксона, Д.Бьдженталя, Дж. Лаво и Б. Де Фриза [7-11].

Приложение "Использование социальной сети *ВКонтакте* студенческой молодежью г. Луганска"

Рисунок 1. Розподіл відповідей на питання "Чому Ви приєдналися до соціальної мережі "ВКонтакте"?"

На рисунку 1 варіант відповіді "Інше" (2%) містить наступні пояснення:

"Для розширення кола спілкування";

"Для спілкування з друзями, з якими немає іншої зв'язки";

"Для знаходження нових друзів, для нових знайомств";

"Хотіла побачити сторінку однієї людини";

"Для перегляду сторінок";

"Для пошуку різної інформації, розважень";

"Багато друзів там сидять, я за компанію спробувала";

"Подобається читати різні цитати";

"Немає чого робити";

"Це модно";

"Було цікаво, як ця мережа устроєна";

"Для знаходження деякої нової інформації про незнайомих людей (цікаві, захоплення)".

Рисунок 2. Розподіл відповідей на питання: "Яким чином Ви найчастіше використовуєте соціальну мережу "ВКонтакте", в %"

На рисунке 2 вариант ответа "Другое" (1%) содержит следующие объяснения:

- "Для просмотра фотографий";
- "Рисование";
- "Для развлечения";
- "Для знакомства";
- "Для передачи документов, файлов";
- "Для быстрой связи с нужными людьми".

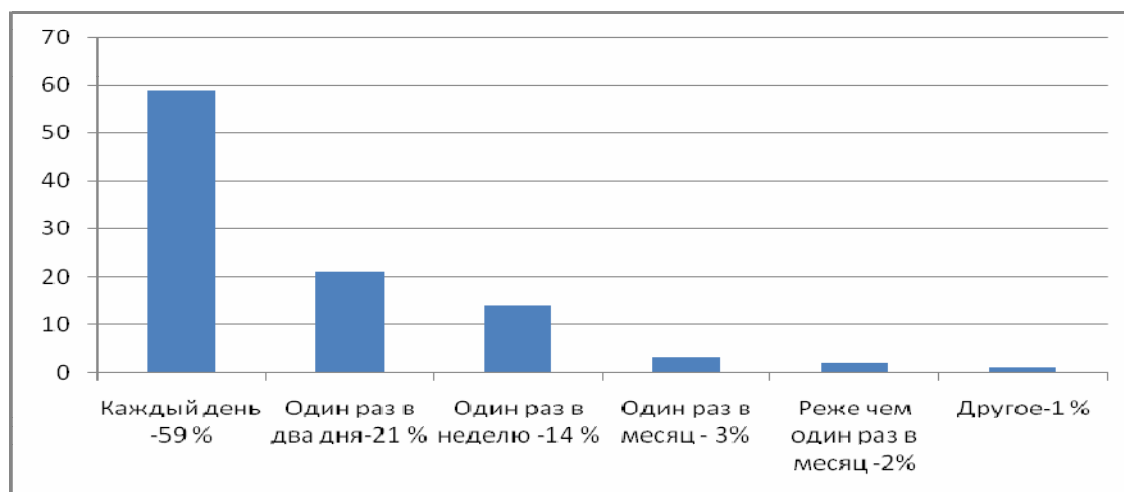

Рисунок 3. Распределение ответов на вопрос "Как часто Вы пользуетесь сетью *ВКонтакте*?".

На рисунке 3 вариант ответа "Другое" (1%) содержит следующие объяснения:

- "Постоянно онлайн";
- "По возможности";
- "По-разному".

ЛИТЕРАТУРА: 1. Poster M. Cyber Democracy: Internet and the Public Sphere [Electronic Source] / M.Poster. – Access Mode: <http://www.hnet.uci.edu/mposter/writings/democ.html> 2. Асмолов Г. От Мы-медиа к Я-медиа: трансформации идентичности в виртуальном мире [Электронный ресурс] / Г. Асмолов. – Режим доступа: http://samlib.ru/a/asmolov_g/psylych.shtml 3. Крылов А. Эволюция идентичностей: кризис индустриального общества и новое самопознание индивида [Электронный ресурс] / А.Крылов. – Берлин : West-Ost-Verlag, 2010. – Режим доступа: <http://identity.narod.ru/1/Virtualidentity.htm> 4. Римский В. Воздействие сети Интернет на социальную активность, формирование и развитие идентичностей / В. Римский // Вестник общественного мнения. – 2009. – № 1 (99). – С. 86-96. 5. Cooley C. Human Nature and the Social Order / C.Cooley. – NewYork : Scribner's, 1902. 6. Fogelson R. Person, Self, and Identity / R. Fogelson // Psychological Theories of the Self. - NewYork : Plenum Press, 1982. - Pp. 67-109. 7. Tiryakian E. The Existential Self and the Person / E. Tiryakian // The Self in Social Interaction. Vol. I. / [Ed. by K. Gergen, C. Gordon]. – N.Y. : John Wiley and Sons, 1968. – Pp. 75–86. 8. The Existential Self in Society / [Ed. by J. Kotarba, A. Fontana]. – Chicago : The University of Chicago Press, 1984. 9. Erikson E. Vital Involvement in Old Age / E. Erikson, J. Erikson, H. Kivnick. – New York : Norton & Co, 1986. 10. Bugental J. The Search for Existential Identity / J. Bugental. – San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1976. 11. Lavoie J. Identity and Death: an Empirical Investigation / J. Lavoie, B. De Vries // Omega. – 2004. – Vol. 48 (3). – Pp. 223-243.

УДК 316.2

ЕТНІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЙОГО ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Арбеніна Віра Леонідівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

В статье обосновывается актуальность и значимость измерения этнической идентичности для диагностики состояния этнонациональных процессов в полиэтничном обществе, определяются последствия актуализации этничности и, наоборот, ее частичной или полной утраты. На основании результатов трех масштабных исследований, проведенных в вузах Украины (2001-2009 гг.), анализируется состояние и взаимосвязь процессов этнической и гражданской идентификации украинского студенчества, выделяются их особенности, характерные для украинцев, русских, представителей иных национальностей. Делается вывод о преобладающем среди современных студентов состоянии "этнического покоя", позитивном сочетании этнической и гражданской идентичностей.

Ключевые слова: этническая идентификация, студенчество, гражданская идентичность.

У статті обґрунтовується актуальність та значущість вимірювання етнічної ідентичності для діагностики стану етнонаціональних процесів у поліетнічному суспільстві, визначаються наслідки актуалізації етнічності й, навпаки, її часткової або повної втрати. На підставі результатів трьох масштабних досліджень, проведених у ВНЗ України (2001-2009 рр.), аналізується стан і взаємозв'язок процесів етнічної та громадянської ідентифікації українського студентства, виокремлюються їхні специфічні особливості, що притаманні українцям, росіянам, представникам інших національностей. Робиться висновок щодо переважаючого серед сучасних студентів стану "етнічного спокою", позитивного сполучення етнічної та громадянської ідентичностей.

Ключові слова: етнічна ідентифікація, студентство, громадянська ідентичність.

The article explains the relevance and significance of the measurement of ethnic identity for diagnosing ethnic processes in a multi-ethnic society that determines the effects of ethnicity and update, on the contrary, its partial or total loss. Based on the results of three large-scale studies in the universities of Ukraine (2001-2009) the state of the relationship and the process of ethnic and civil identification of Ukrainian students are examined, specific features of Ukrainians, Russian, representatives of other nationalities are distinguished. It is concluded that the prevailing state of most modern students is "ethnic peace". A positive combination of ethnic and civic identities is widespread.

Keywords: ethnic identification, students, civil identity.

Дослідження процесу етнічної ідентифікації та його результату – етнічної ідентичності особистості – не втрачають своєї актуальності протягом досить тривалого періоду, відлік якого (остання чверть ХХ століття) почався із зафіксованого у багатьох країнах світу явища, що одержало назву етнічного ренесансу. Пояснюється це тими значними можливостями, які надає вимірювання етнічної ідентичності представників етнічних груп, які утворюють етнонаціональну структуру поліетнічного суспільства, для діагностики його стану та прогнозування можливих змін цього стану.

Вважається, що надмірна акцентуація етнічності, перетворення її у центральний компонент ідентифікаційної та ціннісної системи особистості не сприяє консолідації поліетнічного суспільства, утруднює процес формування сучасної політичної нації і колективної ідентичності у формі національної/громадянської ідентичності¹, стає передумовою для зростання міжетнічної напруженості,

© Арбеніна В. Л., 2012

¹ На нашу думку, поняття національна та громадянська ідентичність не є тотожними, оскільки відбивають різні підстави формування колективної ідентичності населення нації-держави. Якщо в основі формування громадянської ідентичності лежить перш за все визнання та прийняття особистістю на емоційно-ціннісному та поведінковому рівнях своє приналежності до громадян визначеної держави, то, коли йдеться про національну ідентичність до цього додається і ототожнення себе із загальнонаціональною культурою, роль якої зазвичай виконує культура титульної спільноти, як націєутворюючої. Тобто національна ідентичність поєднує в собі визнання і громадянської, і культурної спільноті, що є кінцевою метою формування більшості сучасних політичних націй [див. більш докладно: 1]

поширення етнонаціоналізму, а у крайніх випадках призводить до появи автономістських та сепаратистських прагнень та дій.

Поряд із загрозами, яке несе надмірне зростання значущості етнічної приналежності, існує й інша загроза, а саме – часткова або повна втрата етнокультурної визначеності, маргіналізації як окремих особистостей, так й тих етногруп, які частіше за все мають статус етнічної/національної меншини.

Розподіл на етнічну більшість та етнічні/національні меншини об'єктивно існує у кожній поліетнічній державі. Однак говорити про існування етносоціальної стратифікації в *чистому вигляді* можна лише в тому випадку, коли одна група стає об'єктом привілей, а інші – дискримінації.

У більшості сучасних демократичних держав, як правило, декларуються та законодавчо забезпечуються рівні права усіх її громадян, в тому числі і незалежно від їхньої етнічної приналежності. Більш того, сьогодні положення етнічних меншин регламентується не тільки національним законодавством (в Україні це закон "Про національні меншини України", прийнятий у 1992 році), але й міжнародними документами, зокрема "Декларацією ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин" (1992р.) та однойменною резолюцією (1995 р.), "Рамковою конвенцією про захист національних меншин" (1994 р.) тощо. Тим не менш, сам факт співіснування в одній державі етнічної більшості та етнічної меншості не дозволяє уникнути *відношень домінування і підлеглості*. На думку відомого російського фахівця в галузі міжнаціональних відносин Е.Паїна, це найдавніша форма суспільної нерівності, яка не може бути усунута [2, с.278].

Дійсно, в сучасному світі найбільш розповсюдженою формою політико-територіального об'єднання людей стала національна держава. Існування такої держави потребує такої національної політики, яка б сприяла консолідації населення на підставі формування єдиної громадянської ідентичності, яка за своєю значущістю перевищувала б усі інші типи ідентичності, зокрема регіональної та етнічної. Досягти цього не можна без існування єдиної (в більшості випадків) державної мови, уніфікованої системи освіти, впровадження більш-менш однотипних культурних стандартів тощо. І це неминуче потребує від представників меншості пристосування до вимог державоутворюючої групи, створює передумови для конфлікту ідентичностей й може призводити до розмивання їх етнічної самосвідомості.

Проблема етнічної ідентичності представників основних етногруп, що утворюють етнонаціональну структуру суспільства, набуває особливо важливої теоретичної та практичної значущості у новостворених державах, де процес націєбудівництва та формування спільної для усіх її громадян ідентичності не є завершеним. Така ситуація спостерігається в усіх пострадянських країнах і в Україні, зокрема. І, мабуть, досить закономірно, що об'єктивно існуюча проблемна ситуація обумовила звернення багатьох вчених до її дослідження.

Досить вагомим є нароби у цьому напрямку українських вчених. Особливу цінність представляє робота М.Шульги, яка є чи не єдиним у вітчизняній науці й найбільш багатоаспектним теоретико-методологічним дослідженням феномену етнічної самоідентифікації особистості [3]. Систематично, базуючись на результатах моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України та власних дослідженнях, аналізує динаміку змін етнічної ідентичності різних груп населення України Л.Аза [див. зокрема: 4]. Самосвідомість основних етнічних груп України під кутом зору їх етнополітичного та етнокультурного відродження досліджується в численних роботах В.Євтуха [5, 6]. Низка робіт присвячена результатам аналізу самопочуття та самосвідомості окремих етнічних спільнот, зокрема кримсько-татарської (Г.Кисла, Р.Куртсейтов); турків-месхетинців (М.Гоменюк, Е.Малиновська); євреїв (Л.Чернова); болгар (Н.Нікон) тощо. Однак найбільшу увагу привертають питання положення та самовідчуття росіян в Україні (В.Арбеніна, В.Городяненко, С.Савоскуп, Т.Рудницька, М.Шульга, О.Стегній та інші). Додамо, що у багатьох публікаціях українських авторів проблема етнічної ідентичності розглядається у загальному контексті аналізу структури соціальних та просторово-територіальних ідентичностей (Є.Злобіна, О.Резнік, А.Ручка, О.Стегній, Н.Черниш), а також як фактор, що впливає на процес формування національної ідентичності (Л.Нагорна, Г.Палій, О.Кривицька інші).

Однак, цю тему аж ніяк не можна вважати остаточно дослідженою, хоча би через те, що постійні зміни в економічній, політичній, соціокультурній ситуації в Україні неминуче викликають і зміни у самосвідомості етнічних груп. Тому відстеження такої динаміки є конче необхідним для корегування етнонаціональної політики. Крім того, неможна не звернути уваги на те, що хоча інформація щодо міри ототожнення себе з етнічною спільнотою², як правило аналізується у тому числі у соціально-

² Зазначимо, що саме цим питанням обмежується інструментарій більшості тих досліджень, у яких проблема етнічної ідентичності заторкується побічно, у загальному контексті аналізу структури соціальної ідентичності особистості та груп.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

демографічному розрізі, дослідження, самостійним об'єктом яких були би окремі соціальні групи українського суспільства майже відсутні.

Здійснене нами дослідження процесу етнічної ідентифікації українського студентства є однією із спроб ліквідувати цю прогалину. На нашу думку, вивчення стану етнічної самосвідомості саме цієї соціально-демографічної групи становить особливий інтерес, оскільки вона репрезентує те покоління, первинна соціалізація якого відбувалась в умовах незалежної української держави. Окрім того, саме учнівська та студентська молодь є чи не головним об'єктом, на який спрямована політика ідентичностей, яка здійснюється суспільними інститутами, перш за все інститутом освіти та інститутом масових комунікацій, а також політико-ідеологічними угрупованнями, які виробляють та транслюють різні політичні програми та лозунги, тим самим формуючи сучасний політичний дискурс.

Головною метою нашого дослідження було вимірювання рівня сформованості етнічної ідентичності у представників різних етногруп студентської молоді у її співвідношенні з рівнем їх громадянської ідентичності.

Потракування цих понять базувалось на найбільш усталеній в науковому дискурсі інтерпретації поняття "соціальна ідентичність" як результату усвідомленого ототожнення себе індивідом з тією чи іншою значущою для нього соціальною групою (спільнотою), інтеріоризації її цінностей та норм, певних соціальних ролей. Виходячи із уявлення про конструктивістську природу більшості соціальних ідентичностей, ми, тим не менш, вважаємо, що в окремих її різновидах, зокрема в етнічній, доволі значущими є примордіальні утворення.

Наш аналіз, перш за все, спирається на результати дослідження, яке було проведено кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна у 2009-2010 роках у ВНЗ України. Усього було опитано 3058 студентів, які презентують різні регіони України та різні профілі професійної підготовки. Крім того, використовуються дані досліджень за аналогічною вибіркою, що були проведені у 2001 р. (n=1810) та 2006 р. (n=3057), що дозволяє простежити динаміку змін, що відбувається у стані свідомості різних поколінь студентської молоді.

Слід підкреслити, що критерієм "національна приналежність" масив опитаних формувалася випадково.

На підставі відповідей на півзакрите питання: "До якої національності ви себе відносите?" були виокремлені такі категорії: українці; росіяни; інші національності та біетнори (ті, хто віднес себе одночасно і к українцям і росіянам). Одержаний розподіл респондентів за ціма категоріями представлений у табл. 1.

Таблиця 1.

Самоідентифікація за етнічною приналежністю опитаних студентів ВНЗ України (% до тих, хто відповів)

Хвилі досліджень	Віднесли себе...			
	до українців	до росіян	до іншої національності	до 2-х та більше національностей
2001	59,9	16,5	3,8	19,9
2006	79,9	11,8	2,5	5,8
2009	84,5	8,7	2,4	4,4

Наведений розподіл складу респондентів за етнічною приналежністю, що сформувався на підставі їх випадкового відбору, є, на наш погляд, досить симптоматичним. При цьому суттєве зростання чисельності респондентів, які самоідентифікувались як українці, при помітному зниженні чисельності представників інших національностей, є, на наш погляд проявом досить інтенсивного процесу реідентифікації представників меншинних груп Українського суспільства та переконливим підтвердженням конструктивістської та інструменталістської концепції природи етнічності³.

Головними гіпотезами, на перевірку яких спрямований наш подальший аналіз етнічної самосвідомості українського студентства, будуть такі альтернативні припущення:

1. В умовах насиченості інформаційного простору сучасної України націоналістичним дискурсом, акцентування уваги на національних та етнокультурних проблемах, послідовної реалізації політики українізації офіційної сфери та системи освіти можна очікувати актуалізації стану етнічної ідентичності у студентів – представників усіх національностей.

2. Протилежною тенденцією, прояв якої можна очікувати, буде така:

³ Більш докладно про існуючі в сучасній науці концепції природи етнічності див.: [7; 8, с. 79 – 86; 9]

– у представників титульної етнічної групи, для яких існуюча в країні соціокультурна ситуація є сприятливою щодо позитивного сполучення громадянської й етнічної ідентичності⁴, остання, підсилюючи особистісну значущість першої, може ставати менш опуклою;

– у представників етнічної меншості, що об'єктивно поставлені в ситуацію конфлікту ідентичностей, може відбуватись а) або адаптація до існуючої соціокультурної ситуації (стосовно студентської молоді це найбільш імовірно), б) або маргіналізація етнічності та навіть втрата вихідної етнокультурної ідентичності.

Для вимірювання стану етнічної ідентичності нами були застосовані такі апробовані в практиці соціально-психологічних досліджень соціальної ідентичності показники, як її центральність ("опуклість"); значущість; валентність, яка може мати знак "+" чи "-"; та визначеність [див.: 11, с. 75-77; 12, с. 51-53].

Щодо першого із зазначених показників, то аналіз загальної структури соціальних ідентичностей українського студентства засвідчив, що етнічна ідентичність не входить до складу ідентифікаційного ядра і не може вважатись "опуклою", оскільки в загальній ієрархії досліджуваних ідентичностей займає четверту позицію, поступаючись локальній, громадянській і регіональній ідентичностям (див. табл. 2). Причому, така ієрархія зберігалась у всіх виокремлених за національністю групах.

Таблиця 2.

Чисельність студентів, які різною мірою відчувають свою приналежність до різних соціальних спільнот (%)

Відчувають себе...	Повною мірою	Скоріше відчувають	Важко відповісти однозначно	Скоріше не відчувають	Не відчувають	Середнє	Ранг
	5	4	3	2	1		
представником своєї етнічної групи	38,1	38,3	16,9	3,8	2,9	4,049	4
громадянином України	57,1	28,3	9,1	2,8	2,7	4,345	2
представником свого регіону	49,6	28,5	15,5	3,2	3,2	4,181	3
мешканцем свого рідного міста, села, селища	63,3	23,9	8,4	2,5	2,0	4,440	1
радянською людиною	6,1	9,7	18,2	17,7	48,3	2,076	7
європейцем	13,4	22,2	27,9	15,9	20,6	2,920	6
громадянином світу	32,8	23,5	21,4	8,1	14,2	3,525	5

Порівняльний аналіз засвідчує тенденцію деякого зростання чисельності молоді, що повною мірою відчуває свою приналежність до визначеної етнічної спільноти: 31% - за даними опитування, проведеного у 2001 році; 44% - у 2006 році; 38 % - у 2009 році. При цьому стрімке зростання цього показника у 2006 році ми схильні пояснити як своєрідне відлуння подій "помаранчеві революції", яка сколихнула у тому числі й етнічні почуття.

Ще одним показником етнічності, передбаченим програмою нашого дослідження, є з'ясування особистої значущості приналежності до людей своєї національності (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Особистісна значущість відчуття приналежності до людей своєї національності для українців, росіян, представників інших етнічних груп та бітнорів (% до чисельності груп за самовизначенням своєї національності й у середніх)

Наскільки важливо відчувати приналежність до людей Вашої національності?	Українці	Росіяни	Інші національності	Бітнори	Усі опитані
Дуже важливо	21,2	14,2	25,7	12,2	20,3
Скоріше важливо	42,1	30,4	14,3	30,5	39,9
Скоріше не важливо, аніж важливо	13,6	19,8	27,1	21,4	14,8
Зовсім не важливо	7,4	11,7	14,3	10,7	8,1
Взагалі не замислювались над цим	15,6	23,9	18,6	25,2	16,8
Середнє	3,458	2,992	3,143	2,939	3,388

⁴ Зазначимо, що на встановлення можливості позитивного сполучення громадянської й етнічної ідентичності спрямована низка досліджень російської ідентичності, що виконані під керівництвом Л. М. Дробіжевої [див. зокрема: 7].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Наведені дані засвідчують, що приналежність до етнічної групи має різну ціннісну значущість не тільки для окремих індивідів, а й для представників різних груп. Високе та відносно високе значення цьому надають 63 % українців, 45 % росіян, 43 % біетнорів, 40 % представників категорії "інші національності". Чисельність тих, для кого це скоріше не важливо і зовсім не важливо, є помітно меншою (23 % серед усіх опитаних студентів ВНЗ України). Найбільш розповсюджена така позиція серед категорії "інші" (44 %), біетнорів (32 %) та росіян (31,5 %).

Для перевірки нашого припущення щодо актуалізації стану етнічності особливо інформативним показником є чисельність обравших відповідь "Взагалі не замислювався над цим". Таку індіферентність засвідчили 25 % біетнорів, 24 % росіян, 19 % категорії "інші", 16 % українців, а по всьому масиву опитаних – 17 %. І хоча вже на підставі наведених даних можна поставити під сумнів правомірність нашої гіпотези, ми все ж таки поки що цього уникаємо, оскільки остаточні висновки можна буде зробити після аналізу всіх вимірів процесу етнічної ідентифікації.

Одним із основних індикаторів його стану є розподіл відповідей на питання: "Якою мірою Ви відчуваєте себе представником своєї національності (етнічної групи)?". Одержану таким чином інформацію можна інтерпретувати як з точки зору визначеності етнічної ідентичності, так і з точки зору її валентності.

Під визначеністю етнічної ідентичності Н. Лебедева, з якою ми солідаризуємося, розуміє "ступінь суб'єктивного усвідомлення індивідом себе як представника деякої етнокультурної спільноти". На її думку, ця характеристика ідентичності становить собою "континуум, на одному полюсі якого знаходиться визначеність етнічної ідентичності (чітке усвідомлення індивідом себе як представника етнокультурної спільноти), а на іншому – її невизначеність (низький ступінь усвідомлення себе як члена етнокультурної групи)" [12, с. 52].

Валентність у психологічних і соціологічних дослідженнях операціоналізується за допомогою низки питань, які виявляють емоційне ставлення до групи своєї приналежності, яке може бути позитивним, нейтральним і негативним, починаючи від гордості і закінчуючи соромом за свою етнічну групу. Ми побачили іншу можливість вимірювання валентності етнічної ідентичності: нам здається коректною інтерпретація позитивних та негативних відповідей на питання "Чи відчуваєте Ви себе представником своєї національності (етнічної групи)?" саме під цим кутом зору. Адже в процесі соціальної ідентифікації особистість знаходиться у подвійному пошуку себе – у позитивному пошуку (пошуку відповіді на питання "Ким я Є?") та у негативному пошуку (пошуку відповіді на питання "Ким я Не Є?").

Враховуючи зазначені методичні міркування, звернемося безпосередньо до аналізу одержаної емпіричної інформації (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Стан етнічної ідентичності українців, росіян, представників інших національностей (% до чисельності груп за самовизначенням своєї національності та у середніх)

Відчувають себе представником своєї національності...	Українці	Росіяни	Інші національності	Біетнори	Усі опитані
Повною мірою	39,9	28,9	36,6	19,8	38,1
Скоріше відчувають	39,6	26,9	33,8	39,7	38,3
Важко відповісти однозначно	16,0	23,7	18,3	22,9	16,9
Скоріше не відчувають	2,7	9,5	5,6	13,7	3,8
Не відчувають	1,9	11,1	5,6	3,7	2,9
Середнє*	4,130	3,530	3,901	3,580	4,049

* Розраховувалось в інтервалі від 1 (мінімальне значення) до 5 (максимальне значення)

Якщо дещо "стиснути" наведену шкалу, то можна побачити, що позитивну етнічну ідентичність (повною мірою або частково асоціюють себе зі своєю етнічною групою) мають майже 80 % українців, 70 % представників категорії "інші національності", 56 % росіян. Негативну етнічну ідентичність (скоріше або повністю не відчувають себе представником своєї групи) задекларував приблизно кожний двадцятий серед українців; кожний десятий серед категорії "інші національності"; кожний п'ятий серед росіян.

Обидва результати процесу етнічної ідентифікації (як позитивний, так і негативний) засвідчують, що особистість дійшла до більш-менш чіткої визначеності своєї позиції. У тому ж разі, коли така однозначність відсутня, є підстави констатувати невизначеність етнічної ідентичності. Це виявилось притаманним для 16 % наших українських респондентів, 24 % росіян, 18 % представників інших меншинних груп.

Визначеність і валентність етнічної ідентичності певною мірою обумовлені ціннісною значущістю відчуття себе як члена етнічної спільноти (коефіцієнт Крамера зв'язку між цими змінними становить 0,170 при 1 % значущості). Особливо помітно це простежується на полярних полюсах шкали (див. табл. 5).

Таблиця 5.

Взаємозв'язок між станом процесу етнічної ідентифікації й оцінкою важливості відчувати приналежність до людей своєї національності (%)

Відчувати свою приналежність до групи	Відчувають себе представником своєї національності				
	Повною мірою	Скоріше відчувають	Важко відповісти однозначно	Скоріше не відчувають	Не відчувають
Дуже важливо	31,5	14,7	10,8	4,5	15,7
Скоріше важливо	40,6	46,5	31,6	25,9	10,8
Скоріше не важливо	9,2	15,7	22,2	31,3	16,9
Не важливо	6,3	6,8	10,4	18,7	30,1
Не замислювались над цим	12,4	16,3	25,0	19,6	26,5
Разом	100	100	100	100	100

Повною мірою відчувають себе представником своєї національності 72 % тих, для кого це дуже і відносно важливо, і лише 15 % тих, для кого це не досить важливо і зовсім не важливо. Серед респондентів, які не відчувають себе представником своєї національності, пропорції вважаючих це дуже важливим і зовсім неважливим змінюються у протилежний бік: з 26 % до 47 %.

Досі йшлося про різні виміри стану процесу етнічної ідентифікації студентської молоді. Зараз же спробуємо їх узагальнити:

- чітка визначеність і позитивна значущість етнічної приналежності виявилась найбільш притаманною українцям і представникам категорії "інші національності";
- щодо росіян, то для значної їх частини характерний стан "розмитой" ідентичності, часткова та навіть повна її втрата. Для кожного третього росіянина не має значення його етнічна приналежність, кожний четвертий взагалі не замислювався над цим питанням, кожний п'ятий засвідчив свою негативну ідентичність⁵.

Етнічна ідентичність студентської молоді цікавить нас не тільки сама по собі, а й з точки зору її впливу на процес формування громадянської ідентичності. При цьому позитивне сполучення цих різновидів соціальної ідентичності вважається важливою передумовою інтеграції українського суспільства на етнонаціональній та етнокультурній засадах.

Судячи з показника кореляції (0,518 за Пірсоном), між громадянською й етнічною ідентичностями студентської молоді існує досить помітний зв'язок.

Враховуючи цю математико-статистичну закономірність, ми припустили як можливість позитивного сполучення громадянської й етнічної ідентичностей, так і різний характер їхньої взаємодії в різних етнічних групах.

Двомірний розподіл відповідей респондентів щодо сприйняття / несприйняття себе громадянином України та представником своєї національності виявив, що ці характеристики самосвідомості українського студентства можуть поєднуватись між собою різним чином. Зафіксовані такі випадки, коли позитивна громадянська ідентичність співіснувала з негативною етнічною ідентичністю, і, навпаки, позитивна етнічна ідентичність поєднувалась із негативною громадянською ідентичністю тощо. Але більшість такого типу сполучень була виявлена у менш ніж 1/3 опитаних студентів ВНЗ України. Для всіх інших (а це понад 70 %) притаманне одночасне сприйняття себе (повною мірою або скоріше так) і як громадянина України, і як представника своєї національності. Така ситуація, коли у сучасних представників молодого покоління України відсутній конфлікт цих різновидів соціальної ідентичності, є дуже обнадійливою з точки зору подальшого розвитку етнонаціональних процесів в Україні.

Інша гіпотеза нашого дослідження припускала, що при домінуванні зазначеної тенденції взаємовідношення між етнічною та громадянською ідентичностями може мати специфічні особливості у представників різних національностей, зокрема українців і росіян.

Научно уявити ці відмінності дають можливість рис. 1. та 2.

⁵ Слід підкреслити, що статус росіян в Україні, стан їх самосвідомості є предметом численних досліджень і їх результати в основному співпадають з результатами нашого дослідження [див.: 14 – 19].

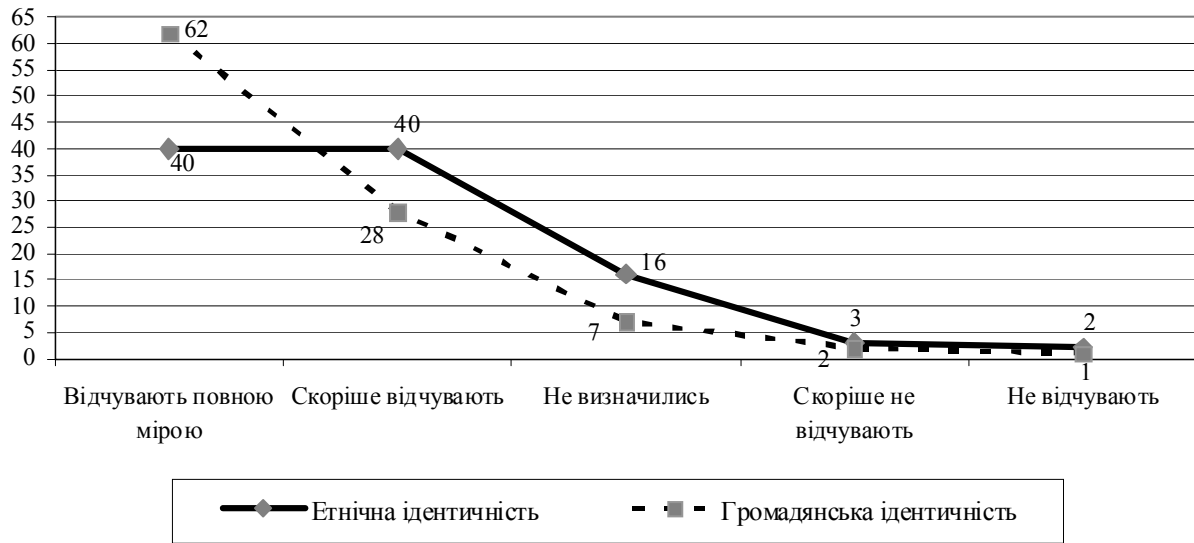

Рисунок 1. Чи відчувають себе представником своєї національності та громадянином України етнічні українці (% до чисельності груп за національністю)

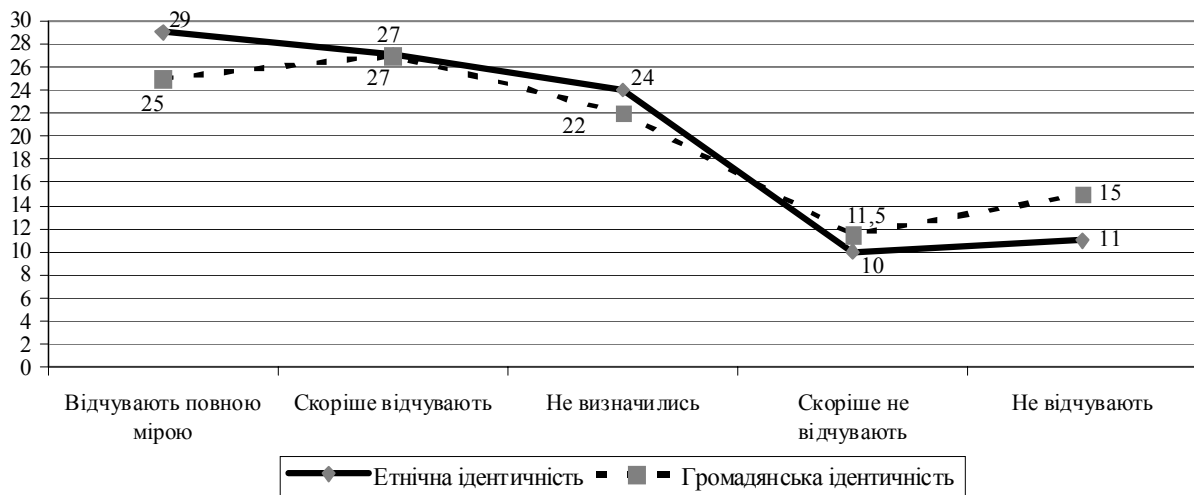

Рисунок 2. Чи відчувають себе представником своєї національності та громадянином України росіяни? (% до чисельності груп за національністю)

Стосовно українців ми вважали ймовірним, що серед них громадянська ідентичність буде більш поширеною. Етнічна ж ідентичність, підсилюючи вище зазначену та навіть заміщуючи її, може ставати менш "опуклою". І дійсно, чисельність осіб, що повною мірою відчувають свою приналежність до громадян України, на 1/5 перевищує чисельність тих, хто таким же чином схарактеризував рівень своєї етнічної ідентичності (див. рис. 1).

Стосовно представників етнічної меншості і росіян, у першу чергу, припускалось, що у випадку усвідомлення високої значущості приналежності до своєї етнічної групи і сформованої етнічної ідентичності вона може протидіяти формуванню громадянської ідентичності, принаймні, сприяти її невизначеності. Можлива і протилежна тенденція: прагнення росіян та представників інших меншинних груп адаптуватись до існуючої соціокультурної ситуації може привести до більш глибокого усвідомлення та прийняття своєї громадянської приналежності, яке сполучається зі станом невизначеності та навіть втратою вихідної етнокультурної ідентичності.

Наведені на рис. 2 дані свідчать скоріше на користь першої з наведених альтернативних гіпотез. Дійсно, майже кожний четвертий росіянин засвідчив невизначеність своєї позиції щодо того, відчуває він чи ні приналежність до своєї етнічної групи, а негативну етнічну ідентичність задекларував майже кожний п'ятий. Причому, у позитивній частині шкали етнічна ідентичність перевищувала за чисельністю її носіїв

відповідну чисельність носіїв громадянської ідентичності, і тільки у негативній частині шкали їх співвідношення змінюється.

Підсумовуючи результати аналізу процесу етнічної ідентифікації представників того покоління студентської молоді, яке сформувалося в умовах незалежної України, ми доходимо висновку, що більшості з них притаманний стан "етнічного спокою". При цьому ми базуємося на таких емпіричних фактах: хоча більшість студентів ВНЗ України тією чи іншою мірою відчувають себе представниками своєї національності, не надає цьому ціннісної значущості кожний четвертий опитаний, а 17 % взагалі не замислювались над цією проблемою. Особливо поширений такий стан етнічної самосвідомості серед російської частини опитаної студентської молоді. Однак, незважаючи на "розмитість" і навіть відсутність етнічної ідентичності у росіян, їх етномовна, а саме російськомовна ідентичність залишається досить сталою. Зокрема, у абсолютної більшості студентів-росіян (95,5 %) мовою повсякденного спілкування є російська мова.

На цьому тлі особливої значущості набуває ставлення росіян до свого статусу громадянина України. Як ми вже зазначили, він усвідомлений і позитивно сприймається більш ніж половиною (52 %) росіян, що потрапили до нашої виборки. При цьому більш ніж 1/3 з них висловлює позитивне емоційно-ціннісне ставлення до України і як Батьківщини, і як держави. Усе це, на наш погляд, є симптомами формування нового соціокультурного типу особистості – "українського росіянина", який, зберігаючи свою етнокультурну визначеність, буде сприймати себе невід'ємною частиною українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Арбеніна В. Л. Процес формування колективної ідентичності населення України: його виміри, стан, перспективи з позицій інтеграції українського суспільства / Віра Арбеніна // Наукові студії Львівського соціологічного форуму "Традиції та інновації в соціології: зб. наук. праць". – Дрогобич: Посвіт, 2009. – С. 116-122. 2. Паин Э. П. Представления о неравенствах и несправедливости в межэтнических отношениях / Э. П. Паин // Справедливые и несправедливые неравенства в современной России / Ред.-сост. Р. В. Рывкина. – М.: Рефердум, 2003. – С. 278-306. 3. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга – К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. – 198 с. 4. Аза Л. Диференційний прояв етнічності / Лариса Аза // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 341-347. 5. Євтух В. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник / В. Євтух, В. Трошинський, К. Галушко та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – 342 с. 6. Етносоціологія. Етнічна динаміка українського суспільства: навчальний посібник / За ред. В. Б. Євтуха, В. Л. Трошинського, К. Ю. Галушко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 355 с. 7. Арбеніна В. Л. Етничность как предмет социологического анализа / В. Л. Арбеніна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2001. – С. 164-171. 8. Арбеніна В. Л. Етносоціологія: навчальний посібник / В. Л. Арбеніна. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009 – 360 с. 9. Конструирование этничности / Под ред. В. Воронкова и И. Освальда. – СПб.: Дмитрий Буланкин, 1998. – 303 с. 10. Российская идентичность в Москве и регионах / Отв. ред. Л. М. Дробужева. – М.: Институт социологии НАН; МАКС Пресс, 2009. – 268 с. 11. Павленко В. М. Етнопсихологія: навчальний посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – 408 с. 12. Лебедева Н. М. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межгрупповой толерантности / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко // Психологический журнал. – 2005. – Том № 26. – № 3. – С. 51-64. 13. Рудницька Т. Росіяни у соціокультурному просторі України на початку ХХІ століття / Т. Рудницька // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 522-533. 14. Резнік О. Особливості етнічної стратифікації в українському суспільстві / О. Резнік // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 54-63. 15. Савоскул С. С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. Глава I. Русские Украины / С. С. Савоскул. – М.: Наука, 2001. – С. 35-135. 16. Шульга Н. А. Русская культура в Украине: кризисы идентичности // Диалог украинской и русской культур в Украине; Материалы IV международной научно-практической конференции. – К., 2000. – С. 4-17. 17. Городяненко В. Г. Положение русских в Украине и проблемы их идентичности / В. Г. Городяненко // СОЦИС. – 2009. – № 1. – С. 89-96. 18. Стегний А. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине / А. Стегний // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под ред. Л. Дробужевой, Е. Головахи – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Ин-т социологии РАН, 2007 – С. 128-142. 19. Арбеніна В. Л. Процес громадянської ідентифікації і соціальне самопочуття російського населення України / В. Л. Арбеніна // Соціологія міста: наукові проблеми і соціальні технології. – Дніпропетровськ: ДГУ, 2001. – С. 164-167.

УДК.316.347, 304.36

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ НАЦМЕНШИН СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Чернова Любов Евсеївна – кандидат філософських наук, доцент Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

В статье анализируются представленные в современной литературе концепции идентичности. Автор формулирует собственную концепцию этнической идентичности, путей ее формирования в современном украинском обществе на примере нацменьшинств. На основе собственных эмпирических и теоретических исследований, а также исследований других ученых, автором в качестве рабочих гипотез разработаны семь моделей конструирования идентичности нацменьшинств современной Украины.

Ключевые слова: идентичность, этническая идентичность, критерии идентификации, модели конструирования идентичности, коллективный "мы-образ", нацменьшинства.

У статті аналізуються представлені в сучасній літературі концепції ідентичності, які розповсюджені, пропонується авторська концепція етнічної ідентичності та шляхів її конструювання в сучасному українському суспільстві, на прикладі нацменшин. На ґрунті емпіричних та теоретичних досліджень автора та інших вчених розроблені в якості робочих гіпотез сім моделей конструювання ідентичності нацменшин сучасної України.

Ключові слова: ідентичність, етнічна ідентичність, критерії ідентифікації, моделі конструювання ідентичності, колективний "ми-образ", нацменшини.

In the article the author analyzes the scientific theories and concepts of identity widespread in modern literature and formulates her own concept of ethnic identity and the ways of its formation in the Ukrainian society on the example of ethnic minorities. On the basis of empirical and theoretical research of the author and other scientists considered as working hypotheses the author has developed seven models of identity construction of national minorities in modern Ukraine.

Keywords: identity, ethnic identity, criteria of identity, models of identity construction, collective «we-image», national minorities.

Ідентичність виступає базисом побудови стосунків з іншими, "вписування" особистості в соціальну реальність. Ідентичність є основа конституювання особистості і автопроекування. Вона є важлива екзистенціальна проблема сучасності, без рішення якої особистість не може бути суб'єктом соціальних взаємодій. На ґрунті ідентичності формується самосвідомість особи та етносу. Ціль статті розкрити основні моделі конструювання етнічності нацменшинами пострадянської сучасної України.

Ідентичність набувається (конструюється) особистістю у процесі соціалізації та культурації. Останнє включає не тільки культуру свого етносу, а і національну та світову культури.

В соціології існують декілька підходів до трактування соціальної ідентичності та суті феномена етнічності [1]. Ми в своєму дослідженні "Трансформації етнічної самосвідомості та ідентичності нацменшин пострадянської України" (2010-2012 рр.) спиралися на структурно-функціональний і соціокультурний підходи. Нами було проведено 300 полу структурованих лейтмотивних інтерв'ю з представниками 28 етносів у всіх регіонах України. При розробці інструментарію ми спиралися на методику М. Баррет [2, с. 122-129]. В структурі етнічної ідентичності виокремлювались когнітивний, поведінковий та мотиваційно-афективний складові.

Факторами побудови етнічної ідентичності, вважаються *географія* (зв'язок з певної територією, не обов'язково тою, де зараз проживають), *мова, звичаї, риси національного характеру, фольклор, повсякденні звички, примордіальні почуття, релігія*. Хоча з останнім фактором не все просто. Е.Сміт відмічає, що етнічна та релігійна ідентичності мають багато спільних рис; вони часто перекривають та підсилюють одна одну. Окремо або разом вони можуть мобілізувати та підтримувати міцні спільноти [3, с. 18]. В Україні релігійна (конфесійна) приналежність часто виступає маркером (сигніфікатором) етнічної приналежності, а не відображенням релігійності. Згідно наших досліджень 90-х рр., критеріями етнічної ідентичності також виступає *родовід, історія етносу або локальної етнічної групи, етнічна культура зі*

всіма її компонентами [4]. Ще можна додати, що ідентичність набуває прояву в етнонімі, іменах та прізвищах, топонімічних назвах, назвах предметів побуту, символах культури, ритуалах, звичаях, костюмі або іншому атрибуті приналежності (платки "пиджаб" у мусульманок, православний натільний хрестик, талес і кипа у мужчин іудеїв і т.д.).

З боку спільноти ідентифікація постає як прийняття, заступництво, захист тих, хто з нею себе ідентифікує та приймає участь у її житті. Особа, завдяки членству у спільноті, одержує доступ до ресурсів, нові можливості, почуття психологічної безпеки, що дуже важливо для представників меншин. Дженкінс пояснює, що "маска" або "зонтик" – це номінальна ідентичність, яка символічно виражена в мові [5]. Практичне проживання та переживання у групі Дженкінс називає віртуальною ідентичністю, що ми вважаємо невдалою назвою. Участь в житті спільноти, етнічна самосвідомість й почуття приналежності, які реалізуються в практичних діях і комунікаціях, – цілком реальні. Тут зовнішнє доповнюється внутрішнім. Якщо ідентичність має соціальну природу, то з часом особистість усвідомлює її конструктивну природу й можливість змінювати та модифікувати цю ідентичність за своїм бажанням.

Наукова традиція має два підходу до проблеми ідентичності. Перший складається з твердження про існування деякої внутрішньої сутності, яка детермінує "Я" суб'єкта, його особистість, це так званий есенціалістський підхід. Однак в сучасному суспільстві особа тяжіє до персонального культурного вибору й не обов'язково свого етносу. Цей вибір має підґрунтя у дітей зі змішаних родин, у яких у родоводі переплелось декілька етнічних груп й вони належать до кількох культур одночасно. Друга концепція розглядає ідентичність як сукупність соціальних відносин, ролей і функцій. Але ці роли та функції можуть сприйматися особистістю вибірково і дуже авторизовано. Це так званий конструктивістський підхід. Тому ми погоджуємося з А. Ручкою, що соціокультурні ідентичності, крім суб'єктивних ознак, базуються на деяких об'єктивних передумовах [6, с. 7]. Тобто, есенціалістська та конструктивістська парадигми повинні доповнювати один одного, а не протиставлятися, оскільки в конкретних варіаціях ідентичності особистість для себе обґрунтовує свій вибір і об'єктивними і суб'єктивними факторами.

Конструктивістський підхід представлений в роботі "Конструирование этничности. Этнические общины Санкт-Петербурга" [7]. Це була цікава перша спроба дослідження етнічної ідентичності на пострадянському просторі. Наше заперечення викликає лише обмеження дослідження рамками одного мегаполісу, а також висновки, що кожен етнос має свої специфічні маркери, бо, на нашу думку, вони є загальними для всіх етнічних груп. Крім того, у одного и того ж етносу критерії та механізми побудови ідентичності, типи ідентичностей можуть розрізнятися (що підтвердилось у нашому дослідженні). Адже сучасне суспільство відійшло від замкнутих сталих позицій груп, є дуже мобільним й будується за мережевим принципом. При цьому категоризація (зовнішня) й самоідентифікація можуть не співпадати.

Російській соціолог Л. Дробіжева вважає, що компонентами ідентичності є: А) самоідентифікація (віднесення себе до етнічної групи, державної спільноти тощо); Б) уявлення про свою групу – "образ ми", автостереотипи та гетеростереотипи; В) інтереси, які пов'язують емоційне ставлення до таких образів із поведінкою людей и груп (регулятивна складова ідентичності) [8, с. 134]. Саме таке уявлення щодо компонентів ідентичності нашого дослідження ми врахувати при розробці інструментарію.

Етнічної ідентифікації та самоідентифікації особистості притаманна більша стійкість, ніж для інших видів соціальної ідентичності. Причина цього – в тому, що спільнота задовольняє потребу в приналежності. Так, процес ідентифікації з групою, коли вона відбувається в дитинстві, протікає не в абстрактному, відчужено-формальному вигляді, а через емоційний зв'язок с близькими людьми. "Через співпереживання в ранньому онтогенезі здійснюється більш ефективна передача системи цінностей, що існує в культурі" [9, с. 35]. Згідно нашого дослідження, можна відокремити декілька етапів самоідентифікації особистості: 4-6 років (головною є роль сім'ї), 9-12 років (головна роль належить школі), 16-18 лет (самосвідомість). Але на цьому процес ідентифікації не обмежується. Багато респондентів підкресливали, що "я знав, хто я, але не надавав цьому значення", або "спочатку я дуже не хотів бути ..., скривав, вважав себе кимось іншим", але остаточно прийняв свою ідентичність в зрілому віці (30, 40, 60лет) під впливом історичних подій (розпад СРСР) або обставин біографії (переїзд, шлюб, включення в громаду тощо).

В Україні, як і в інших пострадянських країнах, процес глобалізації співпав з процесом трансформації соціальної системи, що ще більш загострило проблему ідентичності, бо всі колишні основи та механізми формування ідентичності більш не працюють. Це може викликати у особистості почуття соціальної втрати, психологічної травми і прагнення чимось її компенсувати. Саме це можна вважати головною причиною актуалізації локальних ідентичностей, відомої як глокалізація (Р. Робертсон) та етнічний "ренесанс". Оскільки нова форма ідентичності тільки створюється, пошуки звертаються в минуле. З цим пов'язане поширене сьогодні в усіх країнах світу звернення до традиціоналізму, пошук ґрунту та опори для ідентичності в традиційній культурі та спільнотах.

Одним з нових соціальних просторів набуття ідентичності, на наш погляд, виступають культурно-національні громади нацменшин, які активно розвиваються в останні роки. Саме через них й завдяки їм номінальна ідентичність наповнюється змістом та особистими сенсами. Ці спільноти стають для особистості засобом "набуття себе" або "повернення до джерел".

В нашому дослідженні отримані результати що є аналогічними результатам закордонних досліджень, в яких встановлено, що "меншини демонструють більшу зацікавленість в інтеграції й будують свої зовнішньо- та внутрішньогрупові репрезентації, спираючись на особисті переконання, які отримані з первісного досвіду, а члени більшості — на абстрактному, вторинному досвіді, стереотипах суспільної думки" [см. 10].

Узагальнюючі наш емпіричний і теоретичний аналіз, спробуємо описати основні моделі конструювання етнічної ідентичності нацменшин сучасної України:

1. "Укорінення" – характерно для особистостей, які проживають у відносно гомогенному етнічному середовищі і приймають моделі поведінки, мову, культуру свого етносу або родини без рефлексії. Така модель формує примордіальні, есеціалістські типи ідентичностей, які ми пропонуємо назвати *орієнталістським типом ідентичності* (orijental – походження). Така модель локалізована в узьких територіальних межах або рамках сімейно-спорідненого круга. Часто вона пов'язана з компактним розселенням нацменшин, притаманних для сільських поселень (угорці Закарпаття, болгари Приазов'я, греки Приазов'я, кримські татари тощо). Ця модель ідентичності зустрічається також серед мігрантів першого покоління, через неповну соціалізацію в новому соціумі, але не у всіх. В інтерв'ю респонденти з таким типом ідентичності обґрунтовують свою етнічність такими поняттями: "гени", "кров", "предки", "земля" тощо. Тут індивід без сумніву та критики приймає на себе колективний "ми-образ" й ролеву поведінку свого оточення, вважаючи, що етнічність "вроджена". На питання "В якому віці Ви усвідомили, хто Ви за етносом?", респонденти відповідали: "завжди знав", "все життя" або "з народження". Ця модель також конструюється особистістю, але сам процес не усвідомлюється.

2. "Набуття себе або повернення до джерел" – формує або *традиційний* есеціалістський тип ідентичності, або такий, що конструюється на підставі "*культурного вибору*" (див. далі). Саме тут етнічна ідентичність часто підкріплюється релігійною або етнічною культурою, яка для респондентів дуже важлива і дорога й вони її добре знають. Така модель розповсюджена в пострадянських країнах: якщо батьки в СРСР асимілювалися й були атеїстами, то їх діти та онуки в пострадянські часи через етнонаціональні організації й школи, релігійні громади вивчають заново етнічну культуру своїх предків. В Україні сьогодні це широко розповсюджено в містах (поляки, євреї, німці тощо). Ця тенденція може бути пов'язана з бажанням індивіда мати унікальність, відрізнятися від основної маси, породжене процесами глобалізації та уніфікації масової культури.

3. "Культурний вибір" - модель, яка формується на основі самостійного вільного культурного вибору. Вона пов'язана з перевагою певної культури, іноді не свого етносу. Тут часто зустрічається бікультурна компетенція або *подвійна ідентичність*, що має прояв у таких висловах: "я наполовину руській, наполовину поляк", або – "я – українській євреї", або – "я вважаю себе полькою, а тому що в нашої релігійної громаді мене сприймають як свою". Оскільки сьогодні змішанні шлюби домінують, така модель конструювання й такий тип ідентичності широко розповсюджений в сучасній Україні. В даній моделі багато респондентів змінювали свою ідентичність на протязі життя або відносять себе до декількох етносів і культур одночасно.

4. "Віктимізація" (психологія жертви). Пережита особистістю психологічна травма (образи, переслідування за етнічною ознакою в міжособистісних або суспільно-політичних сферах) приводять до двох протилежних моделей ідентичності:

1) *компенсаційна*, де заперечення негативного колективного образу етносу, якій приписують інші етноси, веде до етноморфізму в поведінці та самосвідомості. В наслідок цього особистість в повсякденному спілкуванні та шлюбі віддає перевагу представникам свого етносу ("оскільки ми краще розуміємо один одного"), глибоко знає й шанує культуру свого етносу, виробляє або сприймає запропонований даною культурою міфологізований позитивний "ми-образ" свого етносу, якій протиставляється "образу" з боку оточення. Саме представники даної групи частіше відчувають на себе й говорять про дискримінацію нацменшин в Україні;

2) *втеча та відчуження* виникають тоді, коли визнаючи або частково приймаючи негативний етностеріотипний портрет, якій запропоновано інокультурним оточенням, особистість (особливо травмована в дитинстві) починає шукати можливості уникнути своєї етнічної ідентичності, або через *номінально-формальний тип* ("тільки за паспортом", "факт біографії", "етнічність ні на що не впливає й ні в чому себе не проявляє"), або через *надетнічний (національно-громадянський тип ідентичності)* з

установками на асиміляцію, в тому числі, через змішаний шлюб, зміну релігії або відмову від релігійності тощо, аргументуючи: "для мене національність не важлива".

5. Модель "Самовизначення" спирається виключно на суб'єктивні, ознаки категоризації, де мова, історія, література етносу, до якого особистість себе відносить, мало засвоєні, або перевага віддається іншим мовам та культурам. Звичай, релігія та традиції етносу, до якого себе відносить респондент, не втілюються в повсякденному житті. Наприклад: "У мене мама - білоруська, папа - українець, виховали мене бабусь та дідусь в українському селі. Я добре знаю українську мову і розумію білоруську, але вважаю себе руським чоловіком". При цьому основні віхи історії руського народу, як і типові риси психології, не може назвати, а любимі письменники та поети – європейські. Таке самовизначення формує *маргінальний* або *номінальний тип* ідентичності, коли крім етноніма, особистість нічого не сприйняла.

6. "Культурна мозаїка" або еkleктизм приводять до конструювання в самосвідомості особистості *надетнічної ідентичності* (радянської, космо політичної або "просто людина"), але *фрагментарної, дифузної* (розмитого) і *рухомий ідентичності*, яку, дійсно, можна назвати "зонт солідарності" та "маски ідентичності" маргінального типу. Це можна проілюструвати такими висловами респондентів: "етнічність не важлива, головне, щоб людина була гарна", "в кожному етносі є добрі та погані люди", "я людей не поділяю за національностями", або: "в моєму родоводі 8 етносів, росла я на західній культурі, яку добре знаю и люблю, а за переконаннями та почуттям я – радянська людина".

7. Приєднання до більшості, до титульного етносу. "Мама у мене – білоруська, папа - осетин, а я вважаю себе україною", "дідусь у нас один був німець, бабуся руська, інший дід єврей, бабуся литовка, а я завжди вважав себе українцем, тому що народився й живу в Україні". Це поясняє різке збільшення числа українців у переписі 2001 р. відносно до 1989 р. Ще більше розповсюджений вибір титульного етносу при самовизначенні, коли в родоводі хоч хтось один був українцем, тут є об'єктивні для респондента причини. Але при цьому виборі людина дотримується релігії, звичаїв, традицій іншої культури, знання історії, літератури українського народу не виявлене, спілкується російською мовою, а в колективному "ми-образі" підкреслюється спільність українського та руського народу. Таке прагнення знайти спорідненість та близькість з українцями характерно для білорусів, руських, болгар і для азербайджанців, грузин, циган та інших національностей. Досить часто зустрічаються такі вислови: "раніше все було інакше, були сильні відмінності, а зараз всі змішалися, все стали однаковими"; "я вже стільки років живу в Україні, що, авжеж, багато рис перейняв".

У наведених моделях ідентичностей можна бачити, що вони перетинаються та кореспондують між собою, що обумовлено їх поєднанням в структурі індивідуальної ідентичності. Адже в суспільстві, що трансформується, і яким є сучасна Україна, переважають змішанні типи ідентичностей, гнучкі та мінливі, характерні для особистості постмодерна [11, с. 153-154].

ЛІТЕРАТУРА: 1. Черниш Н., Ровенчак О. Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №1. – С. 33-49; Чернова Л.Е. Феномен етнічності: сутність, модуси, критерії// Наукове пізнання: методологія та технологія. – №1 (23) – Одеса. – 2009. – С. 135-140. 2. П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. Идентичность: Философский и психологический анализ. - Киев, 1999. – 466с. 3. Е.Сміт. Національна ідентичність. – К. : Основи. – С. 2002- 225. 4. Чернова Л.Е. Кого считать евреем? Критерии национального самосознания// Запорожские еврейские чтения. Вып.2, 1998. – ЗГУ, раздел 4. – С. 74-81. 5. Jenkins R. Social identity. - London: Routledge, 1996. – 378 с. 6. Соціокультурні ідентичності в контексті глобалізаційних перетворень (д.ф.н.А.Ручка)// Культура, суспільство, особистість. – Київ: ІС НАНУ, 2006. – С. 7-49. 7. Конструирование этничности. Этнические общины Санкт-Петербурга/ Под ред. В. Воронкова, И. Освальд. СПб., 1998 –179 С. 8. Круглий стіл в Інституті соціології НАН України "Ідентичності в суспільстві яке трансформується"// Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2005. – №7. – С. 180-185. 9. Алексеева Н.И. Некоторые особенности сопереживания в раннем онтогенезе//Проблемы формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности: Межвуз. сб. научн.тр. — М., 1984. – С. 30-44. 10. Institute Superior de Ciencias do Trabalho e da Empresa // Portugal British Journal of Social Psychology. Lisbon, - 2001, - Printed in Great Britain, с.10-130. 11. Kellner D. Popular Culture and the Construction of Postmodern Identity //Modernity and Identity. — Oxford; Cambridge, 1996.

УДК316.334.52(477)

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ТА ЕТНІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК МЕШКАНЦІВ ПОГРАНИЧЧЯ НА ФОРМУВАННЯ ЇХ ПРОСТОРОВИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Гвоздецька Богданна Григорівна – аспірантка кафедри теорії та методології соціології Національного педагогічного університету імені М.П Драгоманова

У статті проаналізовано залежність структури національно-просторових ідентичностей на пограниччі від демографічних показників та етнічної приналежності. Аналіз базується на результатах проведеного автором опитування на пограниччі прикордонних областей – Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської.

Ключові слова: ідентичність, національно-просторові ідентичності, пограниччя, Карпатський регіон.

В статье проанализирована зависимость структуры национально-пространственных идентичностей жителей приграничных районов от демографических показателей и этнической принадлежности. Анализ базируется на результатах проведенного автором опроса на границе пограничных областей - Львовской, Ивано-Франковской, Черновицкой и Закарпатской.

Ключевые слова: идентичность, национально-пространственные идентичности, пограничье, Карпатский регион.

The dependency of structure of the national-spatial identities of the residents of the border-regions on demographic factors and ethnicity is analyzed in the article. The analysis is based on the results of the survey conducted by the author on the border of the borderland areas - Lviv, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi and Zakarpattia.

Keywords: identity, national and space identity, borderland, Carpathian region.

На сьогоднішній день пограниччя постає соціокультурним простором з особливими культурними, соціальними та економічними відносинами, завдяки чому тут формуються дещо відмінні від центру ідентифікаційні практики та структура національно-просторових ідентичностей.

У прикордонних регіонах значно інтенсивніші контакти між багатьма етнічними групами, що часто призводить до розмивання національної тотожності мешканців та самовизначення радше у категоріях місця проживання чи регіону, ніж у національних категоріях (як "тутешній" або "ані той, ані той") [1, с. 271]. Тому, усвідомлення жителями пограниччя своєї індивідуальної та групової ідентичності на сьогоднішній день стало вельми актуальним. Адже, ідентичність, згідно з твердженням В. Євтуха, – "це завжди продукт соціальної взаємодії індивідів у просторово-територіальних, соціопсихологічних, етнокультурних, політико-громадянських полях, що у результаті має, принаймні, два важливі наслідки: а) продукує нові ідентичності, а отже, і нові типи груп й інституцій; б) формує умови для діалогу чи протистояння акторів суспільних процесів" [2, с. 214].

Проблема ідентичності в соціології завжди хвилювала і дедалі більше привертає увагу дослідників. Досить суттєвим дослідженням даної проблеми є доробок вітчизняних науковців. Легітиматії культурних ідентичностей присвячені праці Н. Костенко, особливості структури національно-просторових, соціокультурних та політико-ідеологічних ідентичностей досліджувалися в працях І. Кононова, А. Ручки, Л. Скокової. Наукові праці В. Євтуха, В. Арбеніної, Л. Ази присвячені етнічній ідентичності, а Л. Рязанової – релігійній ідентичності. Особливості ідентичностей мешканців пограниччя українсько-російського кордону і їхнє повсякденне життя розглядаються у працях Т. Журженко, І. Кононова, О. Філіппової. Дослідження С. Хобти присвячені демаркації східного кордону країни та її впливу на ідентичності мешканців пограниччя та їхні повсякденні практики.

Нами був проведений аналіз структури соціально-просторових ідентичностей мешканців пограниччя. Для цього респондентам було запропоновано відповісти на питання "Ким Ви себе більшою мірою відчуваєте?". Були представлені такі варіанти відповідей: 1) українцем; 2) іншої етнічності (не української етнічності); 3) одночасно українцем та поляком, молдованом, румуном, угорцем, словаком тощо (тобто подвійна ідентичність); 4) мешканцем області; 5) мешканцем пограниччя; 6) радянською

людиною; 7) європейцем; 8) важко відповісти (позиція невизначеної ідентичності). Результати опитування засвідчили, що для мешканців пограниччя притаманна так звана "погранична ідентичність", тобто виділення регіональної та наявність подвійної етнічної ідентичності. [3].

Для поглиблення розуміння "пограничної ідентичності", метою нашого дослідження визначено аналіз впливу соціально-демографічних та етнічних характеристик мешканців пограниччя на формування їх просторових ідентичностей, а саме: області проживання, віку, статі, освіти, етнічної приналежності.

Наш аналіз ґрунтується на результатах соціологічного опитування, проведеного серед мешканців пограниччя Карпатського регіону у період з січня по листопад 2010 р., яке охопило пограниччя Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей. Опитування проводилося методом стандартизованого телефонного інтерв'ю. Масштабність об'єкту дослідження стала передумовою багаступеневого формування вибіркової сукупності. Першим етапом формування вибірки став цілеспрямований відбір населених пунктів пограниччя кожної із областей, які репрезентативно представляють населення досліджуваних територій. До вибірки включені міські та сільські населені пункти, максимально наближені до кордону. Другий етап передбачав випадковий систематичний відбір респондентів на основі телефонних довідників населених пунктів, які було включено до вибірки. Респонденти відбиралися за телефонними довідниками на основі технічної вибірки. Після проведеного опитування здійснено зважування масиву на основі вікових категорій. Обсяг вибірки склав 800 респондентів, віком від 18 років.

В результаті опитування ми отримали такий склад респондентів: за етнічною приналежністю – українці (80%) та іншої етнічної приналежності (20%); пограниччя кожної із областей увібрало по 25% респондентів; за статтю жінки – 56%, чоловіки – 44%; за віковими категоріями 18-29 років (20%), 30-39 років (16%), 40-49 років (18%), 50-59 років (22%), 60 і старші (25%); за освітнім рівнем з середньою освітою (26%), з середньо-спеціальною (38%) та з вищою (36%) опитаних.

Слід звернути увагу на, те що Карпатський регіон – це територія, де проживає значна кількість етнічних груп. Вони живуть тут протягом багатьох століть на невеликих компактних територіях (від кількох сіл до двох - трьох адміністративних районів) і, складають абсолютну більшість населення у місцях свого історичного компактного проживання. Так, пограниччя Чернівецької області відзначається ареалами розселення молдован та румун, на пограниччі Закарпатської області розташовані ареали угорців та словаків [4, с. 329].

Виходячи зі сказаного, аналіз залежності між етнічною приналежністю і "пограничною ідентичністю" є надзвичайно актуальним, адже територія пограниччя досліджуваного регіону – поліетнічний простір.

Результати, наведені у табл. 1, засвідчують, що респонденти, які є етнічними українцями, найбільше відчують етнічну ідентичність - українець (44,2%), разом з тим, більше третини (35,9%) опитаних обрали регіональну ідентичність. Серед представників неукраїнської етнічності тільки 22,2% респондентів зазначили про свою рідну етнічну приналежність. Важливим є те, що 41,1% представників неукраїнської етнічності обрали подвійну ідентичність, у той час як серед представників української національності її відчують лише 5% мешканців пограниччя. Мешканцями пограниччя відчують себе десята частина опитаних як української, так і неукраїнської національності. Європейська ідентичність, за результатами нашого опитування, виражена слабо. Її відзначили 3,5% етнічних українців та 2,0% опитаних неукраїнської національності. Майже не вираженим є відчуття ідентичності радянської людини відповідно для респондентів української національності – 1,4% опитаних та 2,6% для представників інших етнічних груп (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Структура національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя залежно від національності респондентів, (%)

Етнічна приналежність	Українець/ка	Представник іншої національності	Подвійна етнічна приналежність	Мешканець області	Мешканець пограниччя	Радянська людина	Європеець	Важко відповісти
українець/ка	44,2	0	4,3	35,9	9,6	1,4	3,5	0,5
інша	11,9	22,2	41,1	14,6	6,0	2,6	2,0	0,7

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

З отриманих даних бачимо, що серед мешканців пограниччя, які є етнічними українцями, найбільш поширеною є етнічна та регіональна ідентичності, у той час як у мешканців пограниччя неукраїнської приналежності найбільш поширеною є відчуття подвійної етнічної приналежності. Зазначимо, що цим двом групам притаманна також локальна ідентичність, яка в етнічних українців виражена більш яскраво.

Пограниччя Карпатського регіону є досить неоднорідним. Залежно від області, пограниччя різняться кількістю сусідів та взаємозв'язками з ними, динамікою міграційних процесів, культурно-історичними традиціями, етнічним складом тощо. Це слугує ще однією передумовою структурування соціально-просторових ідентичностей мешканців пограниччя (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Структура національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя Карпатського регіону у розрізі областей, (%)

Область	Українець/ка	Представник іншої національності	Подвійна етнічна приналежність	Мешканець області	Мешканець пограниччя	Радянська людина	Європеєць	Важко відповісти
Львівська	41,5	1,5	8,0	28,5	16,0	1,0	3,5	0,0
Івано-Франківська	55,0	1,5	3,5	33,0	0,0	2,5	4,0	0,5
Чернівецька	28,5	7,5	18,0	35,5	7,5	1,0	2,0	0,0
Закарпатська	27,5	7,5	15,5	30,5	12,0	2,0	3,5	1,5

З отриманих даних видно суттєву відмінність між пограниччями областей, які досліджуються. Так, серед опитаних мешканців пограниччя Львівської та Івано-Франківської області найбільш розповсюдженою є етнічна ідентичність – відповідно 41,5% та 55,0% опитаних. На пограничному просторі Чернівецької та Закарпатської областей домінують регіональна ідентичність – 35,5% та 30,5% респондентів. Пограниччя Чернівецької та Закарпатської областей відзначаються дещо більшою чисельністю (18,0% та 15,5%) респондентів, які маніфестують подвійну етнічну приналежність. Локальна ідентичність найбільш виражена на пограниччі Львівської та Закарпатської областей – 16,0% та 12,0% серед опитаних. Серед мешканців пограниччя Львівської та Івано-Франківської областей найменше респондентів, які відзначили себе як представники не української етнічності, відповідно – 1,5% опитаних, найбільше таких – (7,5%) на пограниччях Чернівецької та Закарпатської областей. Пограниччя Івано-Франківської області відзначається найбільшою кількістю респондентів із позанаціональною ідентичністю "європеєць" – 4,0% та "радянська людина" – 2,5% опитаних.

Вік людей – надзвичайно важлива соціальна ознака. Вікова структура населення країни значною мірою впливає на обсяг і структуру трудового потенціалу суспільства, зумовлює функціонування і розвиток усіх сфер життєдіяльності. Тому врахування такого феномену у нашому дослідженні є надзвичайно важливим, особливо у наш час, коли покоління різняться смисложиттєвими орієнтирами й ідеалами.

Аналіз залежності самоідентифікації мешканців пограниччя від віку респондентів показав, що старші вікові категорії та деякою мірою молодь у більшості ідентифікують себе як українці – відповідно 38,9% та 52,5% опитаних. Однаковою мірою спостерігається відчуття регіональної ідентичності, хоча зі збільшенням віку відсоток таких респондентів зменшується, найбільш поширеною вона є у віковій категорії 30 – 39 років – 39,0% опитаних. Подвійна етнічна ідентичність найбільш виражена у середніх вікових категоріях 30 – 39 років – 13,8% та 40 – 49 років – 16,7%, інші вікові категорії – до 11% респондентів. Мешканцями пограниччя самоідентифікуються в основному люди працездатного віку (30 – 39, 40 – 49 років) – 15% та молодь – 8,9%. Це свідчить, що ми маємо справу з порівняно новою ідентичністю, яка нещодавно утворилася та деякою мірою зумовлена повсякденним життям пограничного простору. Незначні прояви ідентифікації "радянська людина" в основному властиві людям старшого віку. Європейська ідентичність найбільш притаманна наймолодшій віковій групі (6,4%) (див. табл. 3).

Дослідження залежності самоідентифікації мешканців пограниччя від статі засвідчило, що жінки більше ідентифікують себе як "українки" – (42,7%), ніж чоловіки – 32,0%. Чоловіки, на відміну від жінок, більш виражено відчувають регіональну ідентичність – 34,3% та є представниками подвійної ідентичності

– 12,6%. Водночас, локальна ідентичність виражена у чоловіків і жінок майже однаковою мірою – 9,4% та 8,5% респондентів. Європейцями відчувають себе в основному чоловіки – 4,1% опитаних (див. табл. 4).

У сучасному світі освіта вважається однією з головних загальнолюдських цінностей, а вільний доступ до неї – однією з основних характеристик демократичності суспільства, його орієнтації на пріоритетність людського розвитку. Від рівня освіти значною мірою залежить соціалізація особи, її життєве самовизначення, самореалізація та самоутвердження. Певною мірою від освітнього чинника залежить і структура національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя.

З отриманих даних прослідковується, що етнічна ідентичність – "українець" найбільш виражена у освітніх групах з найвищим та найнижчим освітнім ценозом (відповідно 44,6% та 40,1%). Для третини респондентів усіх освітніх груп притаманна ідентичність "мешканець області". Зі збільшенням освітнього рівня опитаних збільшується кількість респондентів, які відчувають локальну ідентичність – мешканець пограниччя. Найбільше таких (10,5%) із середньо спеціальною освітою. Подвійна етнічна ідентичність найбільш виражена у респондентів зі середньо спеціальною освітою – 14,5% опитаних. Ця група респондентів найбільше залучена до торговельно-господарських відносин пограниччя, які стають передумовою формування подвійної етнічної ідентичності, що підвищує рівень мобільності мешканців пограниччя, а у культурному плані – зростання толерантності у сприйнятті традицій, взірців поведінки своїх західних сусідів. Деякою мірою це допомагає, адаптуватися та адекватно організувати життєдіяльність у глобалізованому соціумі.

Таблиця 3.

Залежність показників національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя від віку респондентів, (%)

Національно-просторові ідентичності	Вік				
	18-29	30-39	40-49	50-59	60-старші
українець/ка	38,9	22,8	26,4	41,5	52,5
представник іншої національності	0,6	3,3	6,3	4,5	7,0
подвійна етнічна приналежність	6,4	13,8	16,7	11,9	9,0
мешканець області	38,2	39,0	32,6	27,8	25,5
мешканець пограниччя	8,9	15,4	15,3	7,4	1,5
радянська людина	0	0	1,4	3,4	2,5
європеєць	6,4	4,1	1,4	2,8	2,0
важко відповісти	0,6	1,6	0	0,6	0

Таблиця 4.

Структура національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя залежно від статі респондентів, (%)

Стать	Українець/ка	Представник іншої національності	Подвійна етнічна приналежність	Мешканець області	Мешканець пограниччя	Радянська людина	Європеєць	Важко відповісти
чоловіча	32,0	4,4	12,6	34,3	9,4	2,3	4,1	0,9
жіноча	42,7	4,6	10,2	30,1	8,5	1,1	2,6	0,2

Радянська ідентичність (2,0% опитаних), як уже зазначалося вище, притаманна найстаршій віковій групі і найбільш виражена у цих респондентів з вищою освітою. Європейська ідентичність найбільш притаманна носіям вищого освітнього рівня – 4,5% мешканців пограниччя; особливо вона поширена у молодого покоління з вищою освітою (див. табл. 5).

Таблиця 5.

Структура національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя залежно від освіти респондентів, (%)

Освіта	Українець/ка	Представник іншої національності	Подвійна етнічна приналежність	Мешканець області	Мешканець пограниччя	Радянська людина	Європеець	Важко відповісти
Неповна середня, середня	44,6	5,9	9,4	31,2	6,4	1,0	1,0	0,5
Середня спеціальна, середня технічна	31,8	5,1	14,5	32,1	10,5	1,7	3,4	1,0
Неповна вища, вища	40,1	3,0	9,3	32,1	8,9	2,0	4,6	0

Дослідження виявило залежність між етнічною приналежністю мешканців пограниччя та їхньою ідентичністю. Так, серед мешканців пограниччя, які визначають себе як українці, найбільш розповсюдженою є етнічна регіональна ідентичність; водночас у мешканців пограниччя неукраїнської національності – подвійна етнічна ідентичність. Однаковою мірою притаманна цим двом групам і локальна ідентичність.

Структурування національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя залежить від області. Якщо на пограниччі Львівської та Івано-Франківської областей найбільш випуклою є етнічна ідентичність, то на пограничному просторі Чернівецької та Закарпатської областей домінує регіональна ідентичність і найбільш виражена подвійна етнічна ідентичність.

Вікова структура мешканців пограниччя також має вагомий вплив на ідентичності. Старшим віковим категоріям та молоді найбільш притаманна етнічна ідентичність, у той час як серед мешканців пограниччя середнього віку спостерігається найбільший відсоток осіб з подвійною етнічною та локальною ідентичністю. Зі зростанням віку зменшується кількість респондентів, котрі маніфестують себе носіями регіональної ідентичності. Європейцями в основному відчувають себе наймолодші вікові категорії.

Відчувається певна залежність і від статі респондентів. Етнічна ідентичність є більш випуклою у жінок, ніж у чоловіків, для яких характерна регіональна та подвійна етнічна ідентичність.

Ще одним вагомим чинником залежності структурування національно-просторових ідентичностей виступає освітній рівень мешканців пограниччя. Серед мешканців пограниччя з середньою спеціальною освітою найбільше представників осіб з подвійною етнічною та локальною ідентичністю. В інших двох освітніх групах найбільш виражені етнічна та регіональна ідентичність.

Питання національної ідентичності для кожної держави є надзвичайно важливим, адже це є запорукою єдності та розвитку як у соціальній, так і у економічній, політичній, культурній сферах життя країни. Дослідження та аналіз чинників залежності структури національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя Карпатського регіону, як нам здається, дає змогу краще зрозуміти закономірності та передумови утворення "пограничної ідентичності".

Література: 1. Левіцка М. Територіальна ідентичність у Польщі та Україні: регіональні відмінності / М. Левіцка, А. Роланд // Україна модерна. [за ред. Грицака Я., Портнова А., Сусака В.] Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Київ-Львів, 2007. – С. 271 – 296. 2. Євтух В. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження / Володимир Євтух // Українські Карпати: матеріали конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура". – Ужгород, 1993. – С. 210 – 217. 3. Гвоздецька Б. Структура національно-просторових ідентичностей мешканців пограниччя (на прикладі Карпатського регіону) / Богданна Гвоздецька // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 17. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, – 2011. – С. 338 – 341. 4. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / [Власенко Н. С., Курило І.О., Ліанова Е.М. та ін.]; під ред. Кураса І.Ф. – Держ. ком. стат. Укр.; Ін-т демографії та соц. Досліджень НАН України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.

УДК: 316.334.2:316.347

ЕТНІЧНИЙ БІЗНЕС: СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ПОЛІЕТНІЧНИХ КРАЇН

Перевезій Олена Анатоліївна – пошукачка кафедри соціології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Стаття присвячена висвітленню ролі бізнесу, який практикується вихідцями із різних країн у країнах їх нового проживання й розрахований на задоволення потреб, передусім, цих компонентів етнонаціональної структури населення, а також, певною мірою, – потреб титульного населення. У полі аналізу знаходиться етнічний бізнес у таких країнах, як Велика Британія, Канада, Німеччина, Сполучені Штати Америки тощо, де такого роду бізнес має усталені традиції й успішно розвивається. Подається визначення поняття та терміну "етнічний бізнес", розкривається зміст феномена, його атрибутика та чинники його функціонування. Окреслюються можливості його розвитку в Україні.

Ключові слова: етнічний бізнес, поліетнічне суспільство, чинники розвитку етнічного бізнесу.

Статья посвящена раскрытию роли бизнеса, который практикуется выходцами из разных стран в странах их нового проживания и рассчитан на удовлетворение потребностей, прежде этих, компонентов этнонациональной структуры населения, а также, в определенной мере, – потребностей титульного населения. В поле анализа находится этнический бизнес в таких странах, как Великобритания, Канада, Германия, США и др., где такого рода бизнес имеет устоявшиеся традиции и успешно развивается. Представляется определение понятия и термина "этнический бизнес", раскрывается содержание феномена, его атрибутика и факторы его функционирования. Очерчиваются возможности его развития в Украине.

Ключевые слова: этнический бизнес, полиэтничное общество, факторы развития этнического бизнеса.

The article deals with the role of business practiced by people of different ethnic origin in the countries of their new settlement with the aim to cover the needs first of all of these components of the ethnonational structure and to some degree needs of the titular population. The ethnic business in such countries as Great Britain, Canada, Germany, USA and more is in the sphere of analysis - in the countries where this kind of business has stable traditions and develops successfully. The definition of the notion and the term "ethnic business" is given, its content and the attributes of the phenomenon and the sources of its functioning are explained. Possibilities for development of ethnic business in Ukraine are discussed too.

Keywords: ethnic business, polyethnic society, factors of ethnic business development.

Актуальність теми дослідження визначається тенденціями, які властиві для сучасних процесів у поліетнічних суспільствах, зокрема, пов'язаними із зростанням вагомості етнічного фактора в усіх галузях суспільного розвитку, інтенсивним територіальним переміщенням людських ресурсів (міграціями) та прагненням укорінення нових спільнот в умовах нового іноетнічного довкілля [1]. Останнє великою мірою, особливо на початкових етапах адаптації до нових умов життєдіяльності, а згодом й інтеграції у суспільство проживання, передусім, через входження у головну течію (**mainstream**) його розвитку, визначається можливостями пристосуватися до цих умов, користуючись прихильністю країн входу вибудувати систему соціальних зв'язків, котрі сприяли б їх мобільності у новому суспільстві.

Дослідження феномену етнічного бізнесу розпочинається з актуалізації етнічного фактора у розвитку таких північноамериканських країн, як Канада, Сполучені Штати Америки та таких європейських країн, як Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Франція. Структура населення цих країн етнічно маркована, тобто вона певною мірою є етнічно диверсифікованою й складається із двох і більше етнічно різнорідних компонентів. Згадана актуалізація бере свій початок у середині 1960-х років, коли у перелічених та інших поліетнічних країнах посилюється рух етнонаціональних спільнот за розширення своїх прав, що деколи супроводжувалося загостренням їх стосунків з владними структурами. Зауважимо, що йдеться не про відкриття для науки проблематики, пов'язаної з етнічним бізнесом, чи то втягнення його у процес, скажімо, протистояння етнічних спільнот і влади, а концентрації більшої, ніж до того часу, уваги на цьому феномені й його значенні у розвитку поліетнічних країн. Наше твердження про актуалізацію "етнічно бізнесової" тематики починаючи саме з 1960-х років, (перші серйозні дослідження з'являються на початку

1970-х рр. у США, а в європейських країнах – наприкінці 1980-х рр. [2, с. 19] базується на таких моментах: 1) публікація наукових праць, у яких формуються дослідницькі напрямки вивчення етнічного бізнесу, зокрема це роботи авторів, які згадуються у списку літератури до даної статті; 2) заснування спеціалізованих журналів та поява розділів, присвячених цим питанням у журналах з етнічної проблематики, наприклад, "Міжнародний журнал підприємництва і малого бізнесу", "Етнічності", "Етнічні та расові студії"; 3) заснування дослідницьких центрів та спеціальних програм, які формують адекватне сприйняття феномена, скажімо, "Служба бізнесу етнічних меншин – Болтон Метро", "Програма фонду "Фенікс" (Велика Британія) для підтримки спеціальних проєктів підприємництва бізнесу меншин, міжнародна "Мережа етнічного бізнесу", Премія (щорічна) у сфері етнічного бізнесу (Австралія).

Як стає очевидним, саме у перелічених вище країнах та останнім часом деякою мірою також у Росії тематика етнічного бізнесу стає вагомим чинником наукового дискурсу у контексті етнічної проблематики, зокрема у роботах О. Берднікової, Е. Бонасіч, Р. Габерфельнера, Дж. Гарта, І. Івлевої, І. Лайта, С. Карагеоргіса, Г. Олдріча, О. Паченкова, А. Портеса, В. Радаєва, Дж. Рага, О. Садаєва, О. Снісаренка, Р. Уолдінгера, Р. Уорда, С. Фірсова, Д. Шмідта тощо [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16].

Щодо України, то тема етнічного бізнесу практично залишається поза належною увагою дослідників, хоча, виходячи із її актуальності взагалі й відчутним поширенням цього явища у соціальному житті країни (мається на увазі посилення іммігрантських потоків до України та зростанням ролі етнічних спільнот), розробка цієї тематики є перспективною для вітчизняної науки. У цьому контексті певні спроби зроблені В. Б. Євтухом – він першим ввів в українську соціогуманістику термін "етнічний бізнес" і дав визначення одноіменному поняттю [17, с. 16-17]. Певну дотичність до проблематики етнічного бізнесу, передусім пов'язаного з іммігрантами, можна віднайти у деяких сюжетах виданої на основі доповідей міжнародної конференції книги "Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України" [18] та в етносоціологічному дослідженні О. А. Малиновської, присвяченому туркам-месхитинцям, що проживають в Україні [19].

Для забезпечення адекватного аналізу ролі етнічного бізнесу у поліетнічних країнах, мусимо бодай у загальних рисах окреслити змістовне наповнення цього терміну. Для цього ми скористаємося визначенням поняття, яке пропонує відомий дослідник етнічності В. Євтух. Завважимо, що його визначення базується на інтерпретаціях, які містяться зокрема у роботах Е. Бонасіч, І. Лайта, які першими почали досліджувати цей феномен, у тому числі і у соціологічному аспекті: "Цим терміном позначається, з одного боку, підприємство, що характерне для представників етнічних спільнот, а з другого – культивування традиційних промислів, які властиві тій чи іншій спільноті або її частині, розташованій у іноетнічному доквіллі" [20, с. 42]. Хоча існує декілька однопорядкових термінів: "етнічний бізнес", "бізнес етнічних меншин", "етнічне підприємство", "іммігрантський бізнес", "іммігрантський бізнес", "малий бізнес" тощо, адекватним до постановки питання у даній статті робочим терміном вважаємо термін "етнічний бізнес", оскільки він є, на наш погляд, узагальнюючим і концентрує увагу на тому, що такого роду бізнес пов'язаний з етнічністю (етнічним походженням) тих, хто його практикує, й спрямований, передусім, на задоволення потреб у виробництві такої продукції, яка має попит серед іноетнічного населення, або представники тієї чи тієї етнічної спільноти найбільш вправні у визначеній галузі, або забезпечують зайнятість для вихідців із своєї чи інших етнічних спільнот.

Дослідники, передусім зарубіжні й деякою мірою російські та українські, фіксують, що явище, котре сьогодні ми визначаємо як "етнічний бізнес, мало місце ще наприкінці XIX-го - початку XX-го століть, власне з того часу, коли, скажімо, почалася масова імміграція у країни Північної Америки, й з особливою силою інтенсифікувалася після Другої світової війни. Описуючи перші кроки української імміграції у США, її дослідник Арнольд Шлепаков звертає увагу на те, що вихідці з українських земель, за можливості, привозили з собою на американський континент реманент та начиння, які давали їм змогу займатися звичною для них на батьківщині сільськогосподарською працею, власне пов'язаною з історичними й етнокультурними традиціями своєї землі [21].

Базуючись на дослідженнях, що доступні на сьогоднішній день (чимало їх згадується і у даній статті), можна окреслити коло показників, за якими вдається визначити той чи той вид бізнесу як "етнічний бізнес" та його сутність (наповненість). У першому випадку головними серед них є:

1) етнічні маркери – належність власника бізнесу, виробника чи учасника виробничого процесу до тієї чи тієї етнічної спільноти. За всієї дискусійності питання етнічної належності індивіда, її можна визначити за низкою факторів (етнічне походження, етнічні установки, підтримка своєї етнічності, розвинуте почуття етнічної солідарності) [22]. Пам'ятаючи про багатогранність значення терміна "етнічність", ми завважимо, що у контексті нашого викладу етнічність ми пов'язуємо: а) з суб'єктивною вірою індивідів у спільне походження і єдину спільноту [23, с.19]; б) з існуванням культурницьких рис, елементів традицій і звичаїв, котрі формують архетипи тієї чи тієї людської спільноти й складають

фундамент функціонування останньої й виступають її якісними характеристиками як реального феномена [20, с. 104-107]; в) з процесом інтерсуб'єктивного її конструювання [24, с. 12].

2) маркер соціального статусу, що, зазвичай, фіксує його належність до непрестижного (вторинного) сегменту ринку праці [2, с. 15], характерного для іммігрантів, особливо першого та другого поколінь. У цьому випадку маємо справу з феноменом дво-трьох-чи багатоетнічного виміру, оскільки об'єднані цим сегментом іммігранти є різного етнічного походження. Характерною особливістю тут є міжетнічна солідарність [20, с. 288-289].

3) орієнтованість на отримання результатів виробничої чи інтелектуальної діяльності з метою їх збуту переважно серед споживачів того ж самого чи спорідненого етнічного походження і лише частково у середовищі титульної частини населення [20, с. 130].

До цих ознак варто додати риси, які характерні для функціонування етнічного бізнесу практично для усіх поліетнічних країн: специфічність, що обумовлена культурними маркерами етнічної спільноти; цілеспрямовані вибір та заповнення ніш діяльності; інноваційність і мобільність виробництва; раціональність виробництва; виробнича компетентність лідера (власника етнічного бізнесу); зв'язок з міграційною рухливістю представників етнічної спільноти; внутрішньо етнічна консолідація [25].

Коли ж йдеться про сутність етнічного бізнесу, власне про те, чим наповнюється це поняття, то тут важливо визначити ніші, які цей бізнес займає або прагне заповнити. Дослідники звертають увагу у цьому контексті на такі моменти [26]:

1) виробництво, поставка і реалізація споживчих товарів для внутрішніх потреб етнічних (іммігрантських) спільнот;

2) поставка товарів, розрахованих на збут (на задоволення потреб) для місцевого (титульного) населення; зазвичай, пов'язаних із задоволенням їх "екзотичних потреб" та таких же потреб туристів;

3) задоволення потреб місцевих споживачів у різного роду послугах;

4) концентрація етнічної продукції чи продукції місцевих виробників на слабо захищених чи нестійких ринках, а також у сферах, які місцевим населенням вважаються непрестижними.

Погоджуючись з такою структуризацією сутності етнічного бізнесу, вочевидь, варто було б включити (принаймні, розглядати таку можливість) до неї й інші види бізнесу з чітко вираженими етнічними маркерами. Ми маємо на увазі бізнес, пов'язаний з інтелектуальною (комп'ютерно-інженерною) працею. На цю думку наштовхують результати включеного спостереження ринку продажу комп'ютерної техніки, в американських містах, скажімо, у Нью-Йорку. Принаймні, тут сконцентрована значна кількість фахівців (продавців, консультантів, експертів) азійського походження. Цей феномен, як і, аналогічні явища із інших сфер виробничо-господарської діяльності (наприклад, банкова сфера) потребують більшої уваги дослідників.

На даному етапі важливо з'ясувати причини, які спонукали появу феномена "етнічний бізнес" та окреслити умови, за яких він може функціонувати. Щодо причин виникнення цього явища, принаймні стосовно Європи то західні дослідники, називають три головні (з чим ми погоджуємося): а) пов'язаність зі зростанням масових потоків іммігрантів до європейських країн. Розпочавшись у середині 1940-х років й посилюючись у наступні періоди, особливо у 1960-1970-і роки, вони привели до створення іноетнічних громад (подеколи анклавів) у великих індустріальних центрах спочатку Північної й Центральної Європи, а згодом і Південної Європи; б) економічне зростання й експансія великого капіталу і великомасштабного виробництва у 1950-1960-і роки спричинило зменшення ролі малих і середніх підприємств у соціально-економічному розвитку європейських країн, зконцентрувавши комерцію і виробництво у могутніх структурах; в) нафтова криза 1973/1974 рр., яка зумовила економічну рецесію і реструктуризацію глобальної економіки й змусила підприємців шукати нові ніші інвестування капіталів. Такою нішею, зокрема, стали галузі, пов'язані з новими технологіями, передусім з мікроелектронікою. Така реконструкція викинула на ринок праці чималий контингент некваліфікованої робочої сили й стимулювала зростання безробіття. Основну масу цього контингенту склали іммігранти та їх нащадки. Саме вони почали інтенсивно шукати можливості самозайнятості. У результаті вони створювали свій власний бізнес або ж знаходили роботу у своїх співвітчизників, які цей бізнес уже розвивали. У кінцевому підсумку у десятиліття між 1970 і 1980-м роками значно зросла кількість підприємств, фірм, пов'язаних з практикуванням етнічного бізнесу [2, с. 14-15]; г) інтенсифікація глобалізаційних процесів та процесів транснаціоналізації створювало умови для розвитку іммігрантського бізнесу, що позначилося на зростанні етнічно бізнесових ініціатив, особливо у сфері споживання [2, с. 15].

Етнічний бізнес як феномен соціально-економічного життя поліетнічних країн функціонує у відповідних обставинах. У контексті нашого дослідження вважаємо за доцільне назвати такі:

1) наявність, з одного боку, достатньої кількості представників з тієї чи тієї етнічної спільноти, ініціативних, схильних до підприємницької діяльності, які готові впроваджувати етнічний бізнес як

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

важливий чинник у життєдіяльність своєї етнічної спільноти, а з другого, – тих, хто готовий споживати продукцію етнічного бізнесу. Власне, мова йде про наявність "етнічного ресурсу" [20, с. 276];

- 2) наявність споживчого ринку поза межами "етнічних кордонів";
- 3) довіра, яка базується на чиннику сповідування тієї ж самої етнічності, що дозволяє формувати усталені "етнічні соціальні мережі";
- 4) структурування етнічних спільнот у країнах проживання, зазвичай, іммігрантського походження, як складових компонентів етнонаціональної структури населення країни;
- 5) ставлення владних інститутів країни проживання до іммігрантського чинника у суспільному розвитку своїх країн.

Прагнучи визначити роль етнічного бізнесу у розвитку поліетнічних країн, ми скористаємося методикою, розробленою західними дослідниками. Принциповими моментами у цьому контексті є два моменти: 1) пов'язаний із вживанням термінів "самозайняті" й "іммігранти-підприємці" як синонімів; підставою для цього виступає той факт, що саме іммігранти у своїй переважній більшості є самозайнятим населенням – вони, зазвичай, самі знаходять роботу, створюючи дрібні підприємства або ж у своїх співвітчизників, чи у іммігрантів-підприємців іншого етнічного походження; 2) класифікація "самозайнятих" (поділ тих, хто має зарубіжне походження, і тих, кого можна віднести до місцевого (титульного) населення здійснюється на базі даних "Опитування Європейської Ради робочої сили", "Поточного опитування населення США", "Опитування робочої сили Австралії" та подібних досліджень в інших країнах. Зазвичай, це країни Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), куди входить 37 країн Європи та Америки.

Дослідження динаміки ринку робочої сили за період з 1998 по 2008 роки засвідчує, що частка "самозайнятих" у процентному відношенні до загальної кількості зайнятих не завжди була стабільною. Однак в останні роки вона дещо перевищувала частку "самозайнятих" із місцевого населення; у 2007-2008 рр. співвідношення мало такий вигляд: 12.6 % проти 12.0 %. Щоправда, динаміка кількості "самозайнятих" у країнах ОЕСР неоднакова, – оскільки пов'язана з динамікою міграційних потоків до тієї чи тієї країни: найбільший приріст іммігрантського підприємництва був властивий для Австрії, Нідерландів та Німеччини; для Великої Британії, Ірландії та Іспанії вони були стабільними [27, с. 143].

Динаміку кількості "самозайнятих" працівників, народжених поза межами країн проживання, у країнах Організації економічного співробітництва і розвитку засвідчують наведені у таблиці 1 дані.

Таблиця 1.

Динаміка частки "самозайнятих" у загальній кількості зайнятих, 1998-2008 (%)				
	1998-2000	2001-03	2004-06	2007-08
Австралія	13,7	13,6	13,0	11,5
Австрія	6,1	6,8	8,0	8,1
Бельгія	16,1	15,4	14,8	14,7
Чехія	..	22,5	24,5	20,3
Данія	9,8	8,7	8,4	10,0
Франція	10,4	10,0	10,9	10,6
Германія	8,0	7,9	9,6	9,3
Греція	11,8	9,8	11,0	10,2
Угорщина	15,5	17,3	16,1	15,2
Ірландія	..	7,9	8,3	8,6
Італія	17,7	15,9	17,9	17,0
Люксембург	6,5	6,0	6,7	6,0
Нідерланди	7,6	7,7	9,8	10,7
Норвегія	7,4	5,9	7,6	7,4
Польща	..	..	24,8	29,4
Португалія	14,9	14,3	12,7	12,6
Словаччина	..	7,6	19,9	23,6
Іспанія	19,9	14,2	10,3	11,9
Швеція	12,1	10,7	10,5	10,0
Швейцарія	..	9,9	9,5	8,8
Велика Британія	15,5	14,2	14,1	14,2
США	9,4	8,6	9,3	10,0
ОЕСР	12,2	11,3	12,5	12,6

Традиційно іммігрантське підприємництво асоціювалося з етнічним бізнесом, котрий орієнтований на обслуговування етнічних анклавів. Однак, останнім часом підприємницькі ініціативи новітніх іммігрантів та представників етнічних спільнот, що вже довгий час мешкають у країнах поселення, поширюються й на інші поселенські структури, на довкілля поза етнічними анклавами. Для прикладу, у Канаді лише третина китайських підприємців обслуговує етнічні ринки [27, с. 151]. Характерно, що при високій ступені зайнятості у традиційних секторах (зокрема, це гуртова й роздрібна торгівля) етнічні підприємці успішно опановують й інші ніші економічної діяльності: у європейських країнах 18 % іммігрантів-підприємців зосереджені у будівництві, 8 % - у науково-технічному секторі, по 6 % - у сфері охорони здоров'я й соціальної галузі та у сфері виробництва. У Сполучених Штатах Америки картина розподілу за секторами зайнятості є такою: 15 % - будівельний сектор, трохи більше 12% - сектор тимчасового виробництва споживчих товарів, 8 % - фінанси та страховий бізнес, 6 % - транспортний сектор. Приблизно такий розподіл характерний і для Австралії: відповідно – 21 %, 9,5 %, 8 %, 8 % (151). За даними російських соціологів, у Росії сформувалася практично аналогічна структура розподілу етнічного бізнесу за галузями зайнятості [4, с. 132].

Серед помітних впливів етнічного бізнесу на соціально-економічний розвиток країн його функціонування (у нашому випадку – країни Організації економічного співробітництва і розвитку) виділяються такі:

1) внесок у створення і розвиток робочих місць, унаслідок чого зменшуються темпи зростання безробіття. За розрахунками спеціалістів, кожен підприємець, народжений поза межами країни свого нинішнього проживання, у малій фірмі (з менше, ніж 50 найманими робітниками) створює від 1,4 до 2,1 робочих місць [27, с. 158]. Щороку іммігранти-підприємці наймають на роботу принаймні 2,4 % усіх найманих робітників країн Організації економічного співробітництва і розвитку. Скажімо, у 2007-2008 роках такі підприємці наймали 750 000 чоловік (Німеччина), 500 000 (Велика Британія, Іспанія), 400 000 (Франція), 300 000 (Італія) [27, с. 157]. 2) стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу, впровадження нових технологій та поширення форм торгівлі, наближених до споживача, особливо споживача етнічної продукції. Цікавим фактом у цьому контексті є те, що 25 відсотків інженерних і технологічних компаній США впродовж десятиліття (1998-2007рр.) були засновані іммігрантами [27, с. 159]. Щодо підвищення інноваційного потенціалу, то кваліфіковані іммігранти запроваджують нові технології, наближають ринок збуту до безпосередніх споживачів [27, с. 159]. Позитивні результати господарської діяльності у країнах проживання є у сфері торгівлі: знання ринків товарів країн походження й специфіки торгівельних операцій дозволяє знизити витрати на залучення товарів із цих країн, що позначається на цінах, за якими ці товари реалізуються, скажімо, на ринках країн поселення. А це відкриває можливість для сприяння розвитку міжнародної торгівлі, а іммігранти виступають мобілізаторами товарообмінів й заповнення місцевих ринків товарами, які не виробляються у тих чи тих країнах, або ж виробляються місцевим "етнічним бізнесом", але не у достатній кількості. Ще одним важливим моментом у цьому контексті є те, що завдяки такій політиці розбудовуються міжнародні контакти, соціальні мережі, оптимізується структура ринків. Скажімо, у Швеції 22 % "етнічних підприємців", виробляючи ту чи ту продукцію, орієнтуються на міжнародні ринки (у місцевих виробників цей відсоток складає 15 %) [27, с.160].

Щодо ролі етнічного бізнесу в Україні, то він має свої особливості. Ми на сьогоднішній день можемо констатувати такі моменти: 1) "острівки" етнічного бізнесу лише починають формуватися. Методом соціологічного спостереження фіксується його наявність у місцях розселення деяких етнічних спільнот, наприклад, кримських татар (заклади громадського харчування, зокрема у Криму), українців корейського походження ("овочевий бізнес", південні області України) [28], угорців (ознаки спеціалізації на туристичному бізнесові ("зелений туризм") у західних прикордонних регіонах України) [29] тощо. Завважимо, що це етнічний бізнес неіммігрантського походження, як у переважній більшості європейських країн та країн Північної Америки; 2) у зв'язку з посиленням у останні два десятиліття іммігрантського компонента в етнонаціональній структурі українського суспільства [30, с. 287-293] формуються засади розвитку цього виду етнічного бізнесу, передусім, це пов'язується з пошуками іммігрантів свого місця на ринку праці України й забезпечення себе засобами до існування. На даний час іммігранти концентруються переважно у сфері торгівлі та обслуговування, передусім, як наймана робоча сила, і традиційно у великих містах – Києві, Харкові, Одесі, Донецьку; 3) в Україні, впродовж років її незалежності, сформувався особливий вид бізнесу з етнічними маркерами – бізнес, що має місце у прикордонних областях країни. Особливість його полягає у тому, що він: а) орієнтований на товарообмін в етноконтактних зонах; б) до нього залучені представники різних етнічних спільнот. Цей феномен в етнічному бізнесові є унікальним: він не поширений по усій Європі й обмежений в Америці (хіба що на кордоні США і Мексики) й помітно функціонує на кордоні України з західними сусідами та на кордоні

Росії з Китаєм; 4) визначальною особливістю для розвитку етнічного бізнесу в Україні є правова база. До речі, в усіх країнах правове регулювання відіграє вагомий роль у творенні й функціонуванні етнічного бізнесу, однак, ця роль тут не настільки вагома, як в українських реаліях. Річ у тім, що у країнах Європи й Північної Америки середній й малий бізнес (етнічний бізнес у своїй більшості відноситься тут саме до цих категорій) функціонує у чітко визначеному правовому полі, сформованому у попередні періоди, яке практично не змінюється впродовж тривалого часу. Головною рисою законодавства західних країн є його спрямованість на підтримку такого бізнесу й стимулювання його розвитку. В Україні правова база для розвитку малого і середнього бізнесу вкрай розбалансована, що, безумовно, не сприяє його утвердженню як вагомого чинника соціально-економічного розвитку країни. Однак, це не означає, що у формуванні такого бізнесу немає перспектив. Перелічені вище причини, які зумовили появу й розгортання етнічного підприємництва у поліетнічних країнах Європи й Америки, мають місце і в Україні (щоправда, їх дія виявляється не так очевидно) і це означає, що значення етнічного бізнесу в нашій країні поступово буде зростати, принаймні, на регіональному й локальному рівнях – місцях концентрації вихідців із етнічних спільнот та розміщення іммігрантів, зокрема із арабських країн та країн Азії й Африки [31].

Впродовж останніх десятиліть етнічний бізнес (етнічне підприємництво) перетворився у вагомий чинник соціально-економічного розвитку поліетнічних країн сучасного світу, передусім, це стосується європейських та північноамериканських країн. У цих країнах вже склалися традиції та позитивні практики у веденні цього виду малого й середнього бізнесу. Головними рисами етнічного бізнесу, які дозволяють виділити його із сукупності інших видів бізнесової діяльності, є: належність його власників до тієї чи тієї етнічної спільноти; концентрація у ринкових нішах, проникнення у які не вимагає великих фінансових витрат; зосередження у ньому значної кількості найманою робочою силою нетитульного населення; пов'язаність його з країною походження, передусім, коли йдеться про імпорт товарів на споживацький ринок країн проживання; орієнтованість на задоволення потреб членів етнічних спільнот та заповнення ринку товарами, які не виробляє (або не у достатній кількості) місцева промисловість й які мають попит поза межами етнічної спільноти; функціонування бізнесу не як суто економічного чинника, а взагалі мобілізатора суспільного життя тієї чи тієї етнічної спільноти. Роль етнічного бізнесу й етнічного підприємництва у кожній конкретній країні пов'язується з тим, яким чином він задовольняє попит на своє існування й яким чином він сприяє подоланню соціальних проблем у суспільстві, скажімо, безробіття. Успішність функціонування й перспективи розвитку етнічного бізнесу залежать від багатьох факторів, але за наявності етнічного ресурсу (тих, хто бажає практикувати такий бізнес), але щонайперше – від ситуації у внутрішньому розвитку країни, зокрема від законодавства, сприйняття етнокультурної диверсифікації суспільством, рівня міжетнічної толерантності. Україна, яка в останні роки у той чи інший спосіб стикається з явищем етнічного бізнесу, використовуючи досвід інших країн, має можливість вибудувати успішну модель регулювання розвитку цього феномена в українських реаліях.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Wichter R. Acculturation and intercultural identity in the post-modern world / Wichter Robert [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/wichter/org/ucid.html> 2. Oliverira C.R. Introduction to the special issue // Migracão / C.R. Oliverira, J. Rath // Journal of the Portuguese Immigration Observatory. – 2008 – 3. – P. 11-27. 3. Бредникова О. Этничность "этнической экономики" и социальные сети / О. Бредникова, О. Паченков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.indepsores.spb.ru/sbornik8/8r_bred.htm 4. Ивлева И.В. Трудовые мигранты в городской экономике / И.В. Ивлева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Т. XII. - № 3. – С. 128-149. 5. Паченков О.В. Роль "этнической идентичности" в исследованиях миграции и ответственность социального ученого / О.В. Паченков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Том XI. - № 1. – С. 162 – 182. 6. Радаев В.В. Этническое предпринимательство: мировой опыт и Россия / В.В. Радаев // Политические исследования. – 1993. - № 5. - С. 79-87. 7. Садаева О.А. Феномен этнического предпринимательства на примере корейцев Новосибирска / О.А. Садаева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://world.lib.ru/k/kim_o_i/s5s5.shtml 8. Снисаренко А. Этническое предпринимательство в большом городе современной России / А. Снисаренко // Неформальная экономика: Россия и мир. – Москва : Логос, 1999. – С. 138-155. 9. Фирсов Е.Ю. Социальная стратификация, этничность и этнические экономики / Е.Ю. Фирсов // Экономическая социология. – 2004. – Т. 5. – № 3. – С. 66-77. 10. Bonacich Edna. The social costs of immigrant entrepreneurship / Edna Bonacich // *Ambrasia*. – 1988. – Vol. 14. – P. 119-128. 11. Bonacich Edna. The theory of middleman minorities / Edna Bonacich // *American Sociological Review*. – 1973. – Vol. 33. – October. – P. 583-594. 12. Light I. The ethnic economy / I. Light, R. Karageorgis // *The handbook of social economy* / N.J. Smelser, R. Swedberg (eds). – Princeton: Princeton University Press, 1994. – P. 647-671. 13. Light I. Beyond the ethnic enclave economy / I. Light, G. Sabagh, M. Bozorgmehr, C. Der-Martirosian // *Social Problems*. – 1994. – 41(1)/ - P. 65-80. 14. Portes A. The economic sociology of immigration: Essays on networks of ethnicity and entrepreneurship / A. Portes. – New York: Russell Sage Foundation,

1995. – 310 p. **15.** Schimdt D. Unternehmen und Ethnizitaet: ein seltsamer Paar / D. Schimdt // Prokla. Zeitschrift fuer kritische Sozialwissenschaft. – 2000. – Heft 120. № 3. – S. 353-362. **16.** Waldinger R. Ethnic business and occupational mobility in advanced societies / Waldinger Roger, Ward Robin, Aldrich Howard // Sociology. - 1985. – Vol. 19. - № 4. – P. 586-597. **17.** Євтух В. Бізнес етнічний / В. Євтух // Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч. I. Поняття та терміни. – Київ: ЕРІДС, 1997. – 141с. **18.** Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України. – Київ: НІСД, 2011. – 344 с. **19.** Малиновская Е. Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк / Елена Малиновская. – Киев: Генеза, 2006. – 320 с. **20.** Євтух В.Б. Етнічність: Енциклопедичний словник / Володимир Борисович Євтух. – Київ: Фенікс, 2012. – 396 с. **21.** Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінецьXIX - початку XX ст.). – Київ, 1960. **22.** Jewtuch W. Ethnischer Antagonismus und ethnische Solidataet in den Laendern Nordamerikas / Wolodymyr Jewtuch // Migrationsforschung. – 1989. – Heft 22. **23.** Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – Москва : Прогресс, 1990. – 808 с. **24.** Воронков В. Конструирование этничности / Воронков В., Освальд И. – Санкт-Петербург: Дмитрий Булавин, 1998. – 306 с. **25.** Букин К.А. Исследование траекторий развития малого этнического бизнеса (доклад на конференции "Модернизация экономики и общества, 3-5 апреля 2012, Москва) / К. А. Букин / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gosbook.ru/node/54795 **26.** Садаева О.А. Феномен этнического предпринимательства на примере корейцев Новосибирска / О.А. Садаева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://world.lib.ru/k/kim_o_i/s5s5.shtml **27.** International migration outlook. Sopemi 2011. – Paris: OECD Publishing, 2011. – 452 p. **28.** Євтух В.Б. Корейці в етнонаціональній структурі населення України: проблеми етнічного ренесансу / В.Б. Євтух // Напрямки розвитку корейістики в Україні та перспективи українсько-корейських відносин. – Київ, 2004. **29.** Гвоздецька Б.Г. "Карпатський регіон" як приклад творення нових ідентичностей на пограниччі / Б.Г. Гвоздецька // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2009. - № 1. – С. 92-99. **30.** Євтух В. Б. Етносоціологія. Етнічна динаміка українського суспільства: навчальний посібник / за ред. : Євтух В.Б., Трошинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 348 с. **31.** Євтух В.Б. Регіонально-територіальна структура українського суспільства та її компоненти / В.Б. Євтух // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 4 – 12.

УДК 316.4:32(477) "20"

ФРЕЙМІНГ МОВНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ: ТЕХНОЛОГІЯ ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЇ

Климанська Лариса Дмитрівна – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету "Львівська політехніка"

Статтю присвячено фреймінгу як технології проблематизації мовного питання в Україні. В основі – конструкціоністська модель аналізу соціальної проблеми, яка пояснює, в який спосіб проблема перетворюється на елемент соціальної політики. Увага автора зосереджена на фреймінгу мовної проблеми за схемою "лихо/катастрофа".

Ключові слова: соціальна проблема, соціальне конструювання, фрейм, фреймінг, мовна проблема в Україні, "українська" версія мовної проблеми, "російська" версія мовної проблеми.

Статья посвящена фреймингу как технологии проблематизации языкового вопроса в Украине. В основе – конструкционистская модель анализа социальной проблемы, которая объясняет, каким образом проблема трансформируется в элемент социальной политики. Внимание автора сосредоточено на фрейминге языковой проблемы по схеме "беда/катастрофа".

Ключевые слова: социальная проблема, социальное конструирование, фрейм, фрейминг, языковая проблема в Украине, "украинская" версия языковой проблемы, "русская" версия языковой проблемы.

The article is devoted to framing as a technology as problematisation of the language issue in Ukraine. The basis is the constructionists' model of analysis of social problems, which explains the way in which the problem is transformed into an element of social policy. Attention of the author is focused on the framing of the language problem in a scheme of «calamity».

Keywords: social problem, social construction, frame, framing, language problem in Ukraine, «Ukrainian» version of the language problem, «Russian» version of the language problem.

Роботу присвячено процесу конструювання соціальної проблеми у політичному дискурсі. Проблема є основою функціонування політичного дискурсу, основою принципової побудови програми суб'єкта політичного процесу. Будь-який політичний дискурс формується навколо визначення позицій щодо тієї чи іншої проблеми. В цьому сенсі мовне питання в Україні є унікальним через те, що розмови про нього ведуться давно, дискурс мовної проблеми відроджується "хвилеподібно" і ці хвилі виникають періодично з наближенням виборів.

Соціальні проблеми в останні роки активно емпірично досліджуються [1], проводяться історико-соціологічні дослідження, присвячені дослідженню соціальних проблем у дореволюційні (до 1917 року) часи, коли їх називали "соціальними питаннями" [2], здійснюються спроби нового концептуального осмислення їх з позицій сучасної соціології [3]

Теоретичний аспект пов'язаний з освоєнням соціології соціальних проблем. Одні соціологи намагаються зберегти традиційну для інтерпретацію соціальних проблем як об'єктивної данності, інші доповнюють цей аналіз конструкціоністським підходом, який дозволяє аналізувати діяльність груп із висунення заяв-вимог, що проблема існує [4] Для мультипарадигмального підходу характерним вважаються спроби поєднати об'єктивістську та суб'єктивістську парадигми і в такий спосіб отримати найповніші знання щодо соціальної проблеми [5].

Проте, існує певна невизначеність у тому, як та чи інша проблема набуває статусу соціальної, такої, що потребує політичного втручання в її вирішення, за допомогою яких технологій це відбувається. Не претендуючи на відповідь на всі зазначені питання, ми маємо намір проаналізувати процес конструювання соціальної проблеми у політичному дискурсі передвиборчої кампанії на прикладі фреймінгу мовного питання в Україні.

Наш аналіз комунікативних аспектів мовного питання в Україні базується на соціальному конструкціонізмі. Конструкціоністський підхід, в основному, зосереджується на механізмах позначення складних соціальних обставин як проблемних. *Соціальна проблема* визначається як динамічна соціальна конструкція, яка виникає в результаті реагування на соціальні умови [6, с.16]. "Соціальна проблема існує перш за все так, як вона визначається й сприймається в суспільстві" [7, с.300]. Нами використовується так звана м'яка версія або контекстуальний конструкціонізм, оскільки саме він дозволяє дослідити дискурс соціальної проблеми в контексті культури та соціальної структури. Для формування смислу того, що відбувається в реальності, людина головним чином використовує інформацію з чотирьох джерел: персональний досвід, досвід інших індивідів, який вона отримує у спілкуванні з ними, соціальні групи та інститути, мас-медіа. У складних

постіндустріальних суспільствах сучасна людина виявляється, зокрема, залежною від мас-медіа як джерела інформації щодо соціальної реальності. Якщо зважити на те, що організації, які утримують медіа, є бізнесовими організаціями, зрозуміло, що економічні фактори, бізнесові інтереси визначають зміст повідомлень у мас-медіа. Газета публікує повідомлення, базуючись на тому, що може бути цікавим для публіки (тільки в такий спосіб можна зробити газету читабельною, а отже економічно продуктивною, бізнесово прибутковою). На додаток до вибору – про що писати, газета (або будь-який інший засіб мас-медіа) так само включена у соціальне конструювання реальності через участь у тому, що П. Ібарра та Д. Кітс'юз (Ibarra and Kitsuse) назвали риторикою щодо соціальних проблем [8]. Вони запропонували термін "риторичні ідіоми", щоб описати загальні комунікативні стратегії, які використовуються у процесі висунення заяв-вимог.

Риторичні ідіоми – це особливі способи, за допомогою яких актуалізується проблемний статус складних соціальних обставин. Термін "ідіома" тут вживається скоріше не у філологічному значенні, а у значенні фразеологізму, фразеологічного звороту, стійкої конструкції, цілісної за значенням, в якій слова втрачають буквальну семантику і позначають інші культурні коди – поведінкові, духовні, моральні тощо. Ідіоми – це специфічні мовні формули, картини світу із закодованою інформацією про минуле, національний спосіб сприйняття світу. Нам видається, що в такому розумінні термін "риторичні ідіоми" можна замінити на термін "фрейм". Розуміння того, що сприймання значимості будь-якої проблеми залежить від структури нарративу призвело до розробки концепції фреймінгу як процесу, в основі якого лежать когнітивні схеми [9].

Риторичний інструментарій, що використовують журналісти та заявники соціальних проблем, яким у такий спосіб надається голос, допомагає зібрати разом і сформувати цілісне уявлення про комунікативні конструкції соціальних проблем.

Завдяки своїй комунікативній компетентності соціальний (політичний) актор конструє реальність у заданому напрямку. У демократичному суспільстві він (тобто актор) не може бути впевнений в тому, що його версія соціальної реальності буде єдиною, а тому він, як правило, готовий до конкуренції версій соціальної реальності, яка відбувається на публічних аренах суспільства. Соціальний (політичний) актор для участі в демократичних дебатах готує свою версію, свою аргументацію тієї чи іншої проблеми, використовуючи для встановлення/доведення правдоподібності комунікативну технологію фреймінгу (свідоме використання визначеної схеми розуміння проблеми (фрейму) для того, щоб отримати задане емоційне ставлення до неї і готовність діяти в проблемній ситуації у заданому напрямку). Політичні актори конкурують один з одним та з іншими соціальними суб'єктами за включення спірних питань разом з "правильними" атрибутами у порядок денний медіа, використовуючи мультиплікацію адаптованих до медіа логіки повідомлень для того, щоб перенести ці питання у порядок денний громадського обговорення і наступного впливу відповідних інтерпретацій на громадську думку. Саме через це суб'єкти, наприклад, політичного виборчого процесу цілеспрямовано фреймують проблеми з метою мобілізації потенційних прихильників з одного боку, та демобілізувати супротивників, з іншого боку. Для цього сама проблема розміщується у певному моральному універсумі за допомогою визначених схем-фреймів, що дозволяють або драматизувати (проблематизувати) ситуацію, або дедраматизувати (депроблематизувати) її.

Конкурентоздатність політичних акторів залежить, крім усього іншого, ще і від їхньої здатності створювати впливові іміджі проблеми в уяві споживачів передвиборчої інформації. У площині соціального дискурсу проблеми її імідж та його потужність залежать від риторики, за допомогою якої він (імідж) створюються. В інформаційному протиборстві виграє не той, хто правий, а той, хто зуміє нав'язати суспільству свій дискурс, – дискурс, який позиціонує проблему у вигідному для заявника проблеми світлі та розрахований на більшу кількість прихильників. У виборчій кампанії 2012 року по виборах депутатів до Верховної Ради теми економіки та боротьби з корупцією не є однозначно виграшними. Тому у черговий раз була розіграна "мовна карта" або "мовна проблема" в Україні.

До фреймів проблематизації відносять: фрейм "лиха" (calamity), фрейм "втрати" (loss), фрейм "дискримінація" (entitlement), фрейм "загроза/хвороба" (endangerment), фрейм "нерозумність" (unreason) (назви фреймів позичено у Р. Ibarra і J. Kitsuse, які називають їх риторичними ідіомами [8, с.25-33]). Кожен з названих фреймів покликаний забезпечити інтерпретацію складних соціальних обставин, базуючись на різного типу поясненнях (раціоналізаціях) і пропонують різного типу реакції або вирішення проблеми. Тобто, фреймінг включає підстави, які підтверджують очевидність існування проблеми (що турбує/заважає найбільше); висновки, які забезпечують розуміння необхідної для вирішення проблеми дії (що зробити), і виправдання, тобто міркування і цінності, які громадськість повинна поділяти, щоб зв'язати підстави і висновки у єдиний логічний ланцюг заяви-вимоги щодо проблеми (чому це нас турбує або має турбувати). Таким чином фреймінг забезпечує рамку, яка поєднує підстави проблеми або факти з висновками або діями, які потрібні для вирішення проблеми.

У смисловою полі мовного питання розглядають декілька основних моментів: по-перше, саме існування мовної проблеми в Україні, по-друге, формулювання мовної проблеми, нарешті, по-третє, сам фреймінг мовної проблеми в різних версіях.

"Мовна проблема" по-різному формулюється різними гравцями на смислового полі її дискурсу. Можливих версій у формулюванні "мовної проблеми" нараховують декілька:

Мовна проблема – це проблема з українською мовою ("українська" версія мовної проблеми), яка, попри статус державної мови, і досі не стала основною мовою в країні. В українському суспільстві спостерігається явний дисбаланс на користь російської мови в більшості сфер суспільного життя: засоби масової інформації, бізнес, книгодрукування, шоу-бізнес, натомість, українська мова балансує на межі виживання і тому потребує всебічної державної підтримки. Проблемою можна вважати обмеженість функціонального поширення української мови, підсилена невідповідністю офіційно проголошеному привілейованому (порівняно з російською та всіма іншими мовами) статусу єдиної державної.

Мовна проблема – це проблема з російською мовою ("російська" версія мовної проблеми), це проблема утиску у правах громадян, які розмовляють російською мовою. Починаючи з 1989 р., коли в Україні був прийнятий закон "Про мови в Українській РСР", тривають дебати щодо надання російській мові статусу державної. Значна частина українського суспільства вважає, що російська мова має набути статусу державної чи офіційної.

Загалом у суспільстві ведеться нескінченна мовна дискусія, в якій беруть участь принаймні дві політико-ідеологічні групи, які є її основними суб'єктами (їхня класифікація запропонована в інтернет-публікації О. Мишловської) [10]. Першу групу вона називає націонал-державниками ("українська версія проблеми"). Кредо цієї групи – "Мова – це душа народу і основна ознака держави", тобто мова тотожна державі, а отже, виживання української держави залежить від "реального" впровадження української мови у всі сфери державного і суспільного життя. Відповідно, мовна гомогенізація суспільства вважається фактором консолідації держави і нації. Авторка відзначає, що саме ця позиція стала своєрідною "офіційною ідеологією" пострадянської української науки й освіти, деяких громадських організацій [10]. До цього можна додати, що саме вона фактично стала основою ст.10 Конституції України, за якою єдиною державною мовою визначено українську, і саме вона втілювалася в процесі творення державного апарату, системи освіти у вигляді українізації останніх.

Друга група – прихильники мовного статус-кво, які, за оцінкою авторки публікації, не поділяють основоположних ідей української державності і сприймають першу групу як загрозу собі [10]. Статус-кво здебільшого розуміється ними не просто як фактичне домінування російської мови, а й як закріплення цього домінування шляхом надання їй певного правового статусу – державного або, принаймні, офіційного.

Наявність саме цих двох складових у мовному дискурсі країни підтверджується змістом політико-ідеологічних аргументів, фреймінгом "мовного питання" у напрямку проблематизації та депроблематизації, що найчастіше лунають у полеміці з мовного питання в Україні.

Аналіз публікацій, якими декларується націонал-державницький погляд на мовну проблему, свідчить, що вона визнається реальною, коли йдеться про відродження української мови, і оцінюється як джерело провокацій і профанацій, коли йдеться про ініціативи щодо статусу російської мови. Те саме можна сказати і про публікації їхніх опонентів. У цьому сенсі не можна відмовити у слушності зауваженню, що "якщо тільки політична посада змушує декларувати розвиток мови, варто зрозуміти, що сьогодні не "мовне питання і політика" йдуть поруч, а політика потребує "мовного питання" [11].

Відправною точкою у позиції націонал-державників вважається, що орієнтири національного державотворення вимагають коригування у напрямі побудови національної держави українського народу з "...українськими національними пріоритетами в економіці, політиці, культурі, мові, інформаційному просторі... – в усьому" [12].

Аргументація націонал – державників торкається, з одного боку, проблематизації ситуації з поширенням української мови, а з другого – депроблематизації стану справ з російською мовою.

З позиції прихильників статус-кво ситуація в Україні так само виглядає не найкраще, але для російської мови. Заявники "російської" версії мовної проблеми в Україні намагаються зберегти в ній домінуючу частку російської мови, що об'єктивно і неминуче змушує їх чинити опір поширенню української мови. Отже, прихильники мовного статус-кво проблематизують ситуацію з правами російськомовного населення і депроблематизують стан з обмеженістю функціонального поширення української мови.

Фреймування зазначених версій мовної проблеми в Україні відбувається за різними схемами. Ми обмежуємо себе аналізом фрейму "лихо" (calamity), у напрямку проблематизації мовного питання.

Прихильники націонал-державницької позиції ("українська" версія проблеми – за українізацію), перш за все, актуалізують фрейм "лиха/катастрофи" – найжорсткіший із усіх можливих методів фреймінгу, щоб привернути увагу до означених складних соціальних обставин зі станом української мови в державі.

Фрейм "лиха/катастрофи" (за схемою "це проблема тому, що якщо нічого не робити буде погано, не просто погано, а зовсім зле") актуалізує образ не просто проблемних, а мега-проблемних обставин. Риторика "лиха" використовується для того, щоб створити імідж катастрофи для проблемних обставин. Ця риторика найчастіше використовується в ситуації так званої "моральної паніки". Фрейм "лиха/катастрофи"

вимагає негайних дій, в разі, якщо їх не буде вчинено, це може призвести до інших проблем. У фреймі "лихо/катастрофа" представників націонал-державницького напрямку можна прослідкувати наступну логіку: неповноцінне функціонування мови титульного етносу тягне за собою неповноцінне функціонування культури, а це, у свою чергу, тягне неповноцінне функціонування держави, а це, у свою чергу, веде до катастрофічних наслідків для держави. Це означає, що є якийсь стан суспільства, який визнається світовою спільнотою як нормальний, а відступ від нього, який відбувається на наших очах під натиском певних ворожих елементів, можна вважати лихом, катастрофою для країни.

Катастрофізації піддається сам факт існування української мови, часом вживається навіть вираз "смерть української мови". Використання таких виразів підвищує статус складних соціальних обставин і виводить їх на орбіту "проблемності". Свідчення такого поступового вмирання української мови це:

- обмеженість її використання (її використовують переважно або соціально нижчі верстви населення (селоцький хахляцький) [13], або інтелігенція, або державна бюрократія);

- поширення "низької української" – або суржика "укруслиша" (як вдало назвав його В.Радчук [14];

- функцію декорації, яка відводиться мові у розбудові державності України.

Саме в межах фрейму "лихо/катастрофа" лунають звинувачення на адресу тих, хто вимагає державної двомовності (статус державної надати ще і російській мові), що так само проблематизує ситуацію з поширенням української мови в державі, називають символічних злочинців, які заважають розвитку держави. Антигероїв звинувачують по наростаючій у тому, що вони: працюють проти української державності; своїми вимогами дестабілізують міжетнічні взаємини; реалізують суто "шкурні" інтереси; є провідниками "чужої" політики; ненавидять все українське, а, відповідно, їх можна вважати злочинцями.

Найм'якші з цих звинувачень формулюються наступними висловлюваннями: "ті, хто порушує питання про надання російській мові державного статусу, працюють проти української державності"; "надання російській мові статусу другої державної може стати приводом для дестабілізації нинішнього міжетнічного миру як у регіоні, так і в Україні в цілому" [15]; "не може бути українського народу без української мови, як не може бути незалежної держави на ім'я Україна з народом, який би називався інакше, ніж український, і розмовляв би мовою іншою – не українською. Бо такий народ і така держава повинні тоді називатися інакше. Цілком очевидно, що саме в цьому, у політичному значенні мови як найголовнішого чинника націотворення і державотворення, полягає причина і шаленого тиску на українську мову, і політичних спекуляцій довкола її місця та ролі в реальному житті нашого суспільства" [16].

Значно категоричніше висловлюються ті, хто затавровує прихильників державної двомовності "п'ятою колоною Кремля", ("В Україні є наша "п'ята колона" людей, які ненавидять усе українське") [17]; такими, що "не хочуть вчити українську державну...мову, бо вони її ненавидять і ненавидять все українське". Ці перевертні "набивають" собі відсотки на майбутніх виборах, щоб отримати реванш над ненависною "оранжевою властью" (публікація за червень 2006 р. – авт.) і при цьому не думають про єдність нації, єдність держави. Вони розкольники, а, отже, державні злочинці" [18] Натомість, звичайно, є і герої у межах цього фрейму. Українську мову підтримують ті, хто виступає за європейську модель держави. "Прикметно, що підтримувати українську мову та європейський вибір можуть і громадяни, які в побуті користуються російською мовою. Для них підтримка мови – це теж маркер цивілізаційного вибору, а не власне мовного вибору. Наприклад, у Києві на вулицях домінує російська мова, але кияни в більшості вперто голосують за національні та демократичні партії, які мають прозахідний геополітичний європейський вибір. Бо для киян українська мова – це більше ніж мова, це, насамперед, вибір на користь демократії, прав людини і суспільства європейського зразка [19].

Висловлювання націонал-державників стають категоричнішими та катастрофічнішими у зв'язку з ситуацією навколо прийняття Закону "Про основи мовної політики в Україні". "Закон Януковича-Колесніченка-Ківалова прописав чітку технологію тотального звільнення України від формально державної української мови, її повного витіснення із всіх сфер громадського життя, перетворення її на мертву мову, подібну латині. В законі вони зробили все, щоб російськомовний ринок, частиною якого є Україна, неначе ядерним напалмом випалив рештки української мови в інформаційній сфері, вбив залишки україномовного середовища, виштовхнув українську на мовний маргінес" – вважає О. Медведєв, політтехнолог, віце-президент Української PR-Ліги [20].

Фреймінг "лиха/катастрофи" передбачає вимальовування катастрофічних перспектив для української мови і в цілому для держави (конфузи, в кращому випадку, або ж драми і трагедії – в гіршому", як зазначив М. Попович [21]), а саме:

- подальше послаблення позицій української мови;
- зростання ворожості до російської мови;
- посилення протестної активності україномовного населення;

- дестабілізація етнічного миру ("суспільна напруженість на мовному ґрунті", "розкол українського суспільства за мовною ознакою, коли люди визначатимуть своє ставлення до інших за критерієм мови в параметрах "свій-чужий") [22].

Прихильники націонал-державності пророкують у найближчому майбутньому після прийняття закону "Про засади державної мовної політики" загострення ситуації у відносинах між Сходом і Заходом України, і поступове "вмирання" української мови. "Політичним наслідком ухвалення закону, безумовно, стане різке зростання напруженості в суспільстві. На Сході й Півдні деє влада (згадаймо відомі заяви донецького Левченка, кримського Константинова, харківського Добкіна чи одеського Костусєва), деє проросійські активісти, деє і ті й другі разом кинуться завзято ліквідувати залишки функціонування української мови: змінюватимуть статус шкіл, домагатимуться тотальної російськомовності університетів (які й сьогодні переважно російськомовні), перемальовуватимуть таблички з назвами населених пунктів та вулиць. Це відбуватиметься вже навіть і без вказівки з Банкової – просто "за законами жанру"... На Заході й почасти в Центрі ... різко зросте масова ворожість до російської, яку багато хто однозначно потрактуватиме як "мову донецьких окупантів". І ліквідувати наслідки цього в майбутньому буде складно" [23]. Закон, " якщо він вступить у дію, вестиме, без перебільшення, до витіснення і поступової смерті української мови" [24].

Адекватною реакцією на катастрофу з розвитком та поширенням української мови націонал-державники вважають негайне скоординоване системне зусилля щодо зміни ситуації через колективну дію, послідовне і рішуче проведення українізації мовного простору в суспільстві.

Фреймування за схемою "лиха/катастрофи" у прихильників позиції статус-кво так само категоричне. Вони оцінюють як катастрофічну політику українізації суспільства: "політика українізації, здійснювана офіційним Києвом, призводить до деградації суспільства в Україні, і це вже проблема не тільки філології, а й державної безпеки" [25]. З боку прихильників збереження позиції статус-кво лунали думки, що українізація телебачення є проявом катастрофи мовного питання в Україні, що відбувається не прищеплювання української мови, а її нав'язування, що немає гірших ворогів української мови, ніж деякі його надто завзяті "захисники" [26].

Неефективність мовної політики українізації, прагнення державників українізувати російськомовне населення становить загрозу цілісності України. У підтексті цих тверджень звинувачення всіх, хто не за двомовність, хто не хоче надавати статусу державної російській мові: "всі мають чітко усвідомити, що той, хто не хоче, щоб у країні було дві державні мови – є ворогом України" [27].

У цьому контексті особливу роль відіграють думки українців, що підтримують особливий статус російської мови, зокрема, думка професора Гарвардського університету США, етнічного українця Романа Шпорлюка: "Мільйони людей, які вважають рідною російську мову, 1 грудня 1991 проголосували за незалежність. Виходячи з цього, громадяни, для яких українська мова, – рідна, мають перед ними певні політичні і моральні зобов'язання... Якнайлегший спосіб знищити Україну – це почати українізувати неукраїнців. Найбільшу небезпеку для незалежної України представляють мовні фанатики" [28].

Реакцією на насильницьку українізацію російськомовного населення є заклики до цивілізованої двомовності в державі. А щоб "...забезпечити домінування в країні власної мови, необхідно забезпечити домінування власної культури. Для України рецепт простий: будемо піклуватися про розвиток української культури, поступово прищеплюючи її поколінню, що зростає, і отримаємо сильну українську мову. Цей процес тривалий, і природний" [29].

Отже, за схемою "лиха/катастрофи" в "українській версії" мовної проблеми ситуація із використанням української мови в Україні подібна до катастрофи, оскільки мова – це найголовніший чинник націотворення і державотворення, неповноцінне функціонування мови титульного етносу тягне за собою неповноцінне функціонування культури, неповноцінне функціонування держави, і правильна реакція на цю проблему – це усвідомлення того, що потрібне негайне скоординоване системне зусилля щодо зміни ситуації через колективну дію. "Російська версія" мовної проблеми за схемою "лиха/катастрофи" наполягає на катастрофічних обставинах з насильницькою українізацією, обґрунтовуючи це загрозою цілісності України і супроводжуючи заклик до цивілізованої двомовності як пропозиції у вирішенні мовного питання. Знання і використання комунікативних технологічних схем фреймінгу дає можливість учасникам виборчого політичного процесу або знизити емоційний фон обговорення ситуації, що склалася, або, навпаки, за потребою драматизувати ситуацію, а виборцям вступати в цей процес не наївними спостерігачами, а зі знанням справи і розумінням того, що відбувається на публічних аренах з метою завоювати їхні голоси. Щодо перспективи подальших розвідок у цьому питанні, то перспективу ми бачимо у порівняльному дослідженні фреймінгу за різними схемами проблематизації і депроблематизації складних соціальних обставин, а також порівнянні технології фреймінгу різних політичних сил. Без сумніву, одним з найцікавіших буде питання про дієвість того чи іншого засобу фреймінгу складних соціальних обставин. Однак для того, щоб це зробити науковому співтовариству, слід створити банк даних щодо використання фреймінгу складних соціальних обставин різного типу (класичних соціальних проблем, наприклад, бідність, а також нових для України соціальних проблем – інклюзія людей з особливими потребами тощо).

ЛІТЕРАТУРА: 1. Аникин В. А. Жизненные проблемы россиян и их запросы к социальной политике /А. Аникин// Социологические исследования. – 2006. – N 12. – С.15-21; Горшков М. К. Социальная ситуация в России в фокусе

общественного мнения/ М.Горшков // Социологические исследования. – 2006. – N 12. – С. 3 – 8; Карвацький А. Андерклас і культура бідності в осередках колишніх державних сільських господарств у контексті теоретичних та інтерпретаційних дискусій / А. Карвацький, Д. Антонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №1.- С.36-65; Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Н.В. Коваліско. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.; Колганова Н. П., Гнатенко Ю.Г. Бідність в Україні як соціальний феномен / Н.П. Колганова, Ю.Г. Гнатенко // Реформа соціально-кредитної системи перехідної економіки України. Зб. наук. праць. – К., 2000.- С.139 -151; Оксамитна О., Бродська С. Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів / О. Оксамитна, С. Бродська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4. – С. 24- 38; Тихонова Н. Е. Оптиміальна модель соціальної політики в масових представленнях/ Н. Тихонова // Социологические исследования. – 2006. – N 12. – С.9-10; Римский В. Л. Социальная политика как метод решения социальных проблем/ В. Римский // Общественные науки и современность. – 2006. – N 5. – С.92-96; 2. Бороноев А. О. Опыт и проблемы изучения истории российской социологии/ А. Бороноев // Социологические исследования. – 2007. – N 7. – С.108-115; 3. Ясавеев И. Г. Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации/ И. Г. Ясавеев. – Казань: изд-во Казан, ун-та. 2004 – 199 с.; Минина В. Н. Социология социальных проблем: Аналитический обзор основных концепций/ В. Н. Минина // Журнал социологии и социальной антропологии. – СПб. – 1998.- Т. 1. – N 3. – С. 74 – 90.; Иванов О. И. Введение в социологию социальных проблем/ О.И.Иванов. – СПб. Социологическое общество М. М. Ковалевского, 2003 – 64 с.; Концептуализация социальной проблемы // Социальная политика и социальная работа в изменяющейся России / Под ред. Е. И. Ярской-Смирновой, П. В. Романова. М., 2002. С. 28 – 37; 4. Минина В. Н. Социология социальных проблем: Аналитический обзор основных концепций/ В.Н.Минина // Журнал социологии и социальной антропологии. – СПб. – 1998. – Т. 1. – N 3. – С. 74 – 90. 5. Иванов О. И. Введение в социологию социальных проблем/ О. И. Иванов. – СПб. Социологическое общество М. М. Ковалевского, 2003 – 64 с.; 6. Best J. Social problems/ J.Best. – 2008. – W.W.Norton & Company, Inc. – 369 p.; 7. Blumer H. Social Problems as Collective Behavior / H.Blumer // Social Problems. -1971. -vol. 18; 8. Ibarra, Peter R. and Kitsuse John I. Claims-Making Discourse and Vernacular Resources/ Peter R. Ibarra, and John I. Kitsuse. In: Holstein, James A. and Gale Miller (eds.): Challenges and Choices: Constructionist Perspectives on Social Problems. New York, NY: Aldine de Gruyter. – 2003. – pp. 17–50; 9. Goffman E. Frame analysis: An essay on the organization of experience/ E. Goffman Cambridge: Harvard University Press, 1974 ; Snow, David A. and Robert D. Benford 1988 Ideology, frame resonance and participant mobilization/ David A. Snow, and Robert D. Benford International Social Movement Research 1:197-217; Entman R. M. Framing U.S. coverage of international news: Contrasts of narratives of the KAL and Iran air incidents/ R.M. Entman //Journal of Communication. – 1991. – № 41 (4). – P.6-27; 10. Мишловська О. Парадокси мовної політики/ О.Мишловська //Українська правда. – 2007. – 12 липня//– Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/archive_day/20070712.htm; 11. Дроздовський Д. Нації вмирають не від інфаркту, спочатку в них відбирають мову. Рефлексії навколо неспросвіченої двомовності/Д.Дроздовський // Віче. – 2006. – №13 //– Режим доступу: <http://viche.info/index.php?action=archive&id=274>; 12. Погрібний А. Про стратегію державобудування та сутність мовних торжис у сучасній Україні/ А.Погрібний/ – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=130&category=23> ; 13. Семиволос В. Закон гойдалки/ В. Семиволос// – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/06/21/6966897/>; 14. Радчук В. Суржик як недопереклад / В.Радчук // Українська мова та література. – 2000. – № 11 – С.11-18; 15. Старцев В. Язык мій, чий ти ворог? / В.Старцев // Дзеркало тижня. – 2003. – №8. – 1– 7 березня; 16. Пасько В. Мова і нація/ В. Пасько//Дзеркало тижня. – 2004. – №45. – 6–12 листопада; 17. Яворівський В. Чим небезпечний законопроект про двомовність?/В.Яворівський – Режим доступу: <http://gazeta.ua/discuss/11/chim-nebezpechnij-zakonoproekt-pro-dvomovnist> ; 18. Герасимчук В. Чи існує мовна проблема в Україні?/ В.Герасимчук //Політика.—2006.—3червня – Режим доступу: <http://www.hw.net.ua/art.php?id=13412> – Дата звернення 09.07.2012 19. Таран С. Мова для "язикоговорящих"/С.Таран – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/08/8/6970425/>) 20. Медведев О. Те, чого не встигли зробити російські імператори та радянські генсеки, зміг Янукович. Смертний вирок українській мові підписано!/ О. Медведев – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/medvedev/5022770011a18/> – Дата звернення 08.08.2012; 21. Соломко И. Рационально об эмоциональном. Мирослав Попович, директор Института философии, – о языковых политических играх регионалов, причинах слабости украинского и его ближайшем будущем// Кореспондент. № 26(514).6 июля 2012 – С.18; 22. Мельник М. Закон про мову: засади мовної політики чи засідка?// "Дзеркало тижня. Україна" №25, 27 липня 2012; 23. Стріха М. Українська: відтепер "мова гетто"? /М. Стріха – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2092/22/74564/>; 24. Палій О. Три брехні мовного законопроект/О.Палій – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/07/2/6967807/>) 25. Русский язык на Украине – проблема государственной безопасности/ – Режим доступу: <http://www.nr2.ru/crimea/83524.html>; 26. Див. – Режим доступу: <http://for-ua.com/ukraine/2006/03/21/103909.html>; http://www2.maidanua.org/news/view.php3?bn=maidan_free&key=1147101962&first=1147250872&last=1147171686; <http://www.pravda.com.ua/news/2006/5/11/41618.htm>; 27. Зуев В. Скажи мне – кто твой друг?/В. Зуев – Режим доступу: <http://www.left.ru/2007/5/zuev157.phtml> 28. Див. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/02/22/3380250/> 29. Бережна І. Мовна політика, чи мова політики/І. Бережна – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/02/22/3380250/>

[УДК 316.35:39]:316.7

РЕАЛИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ В АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ КРЫМ: ЭТНОЯЗЫКОВОЙ АСПЕКТ

Куртсеитов Рефик Джаферович – кандидат социологических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин Крымского инженерно-педагогического университета (м. Симферополь)

В статье рассматривается реализация языкового законодательства Украины на примере Автономной Республики Крым, анализируются современные языковые процессы, степень удовлетворенности языковых потребностей различных этнических сообществ, структурные диспропорции в системе образования, являющиеся последствиями депортаций по этническому признаку, возможные последствия реализации закона "Об основах государственной языковой политики" в Крыму.

Ключевые слова: языковое законодательство, этноязыковые процессы, родной язык, региональные языки, этнические сообщества.

У статті розглядається реалізація мовного законодавства України на прикладі Автономної Республіки Крим, аналізуються сучасні мовні процеси, ступінь задовільності мовних потреб різних етнічних спільнот, структурні диспропорції в системі освіти, що є наслідком депортацій за етнічною ознакою, можливі наслідки реалізації закону "Об основах державної мовної політики" в Криму.

Ключові слова: мовне законодавство, етномовні процеси, рідна мова, регіональні мови, етнічні суспільства.

The article deals with the realization of the linguistic legislation of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea, contemporary linguistic processes, the degree of satisfaction of the linguistic demands of various ethnic communities, structural disproportion in the system of education, influence of negative ethnic discrimination consequences of deportation on them, possible consequences of realization of the law "About the bases of state linguistic policy".

Key words: linguistic legislation, ethnolinguistic processes, native language, regional languages, ethnic communities.

Социально-экономическая нестабильность является одним из основных факторов, влияющих на современные политические процессы в Украине. Этому способствуют несовершенное законодательство, декларативный характер многих принимаемых решений; низкий уровень правовой культуры, как представителей власти, так и населения препятствуют разрешению острых социальных проблем. Существующие проблемы целенаправленно осложняются политическими оппонентами с применением современных технологий манипулирования сознания населения и в том числе разделения общества по языковому признаку. Апеллирование к европейским нормам и стандартам при общем нежелании интегрироваться в структуры европейского сообщества, отсутствие видимых положительных результатов в этом направлении, и появление все новых труднопреодолимых проблем, становится повседневной реальностью.

В этих условиях реализация языковой политики и удовлетворение языковых прав населения Украины, из плоскости практической реализации, при имеющейся в стране достаточной правовой базы переводится в открытое противостояние различных групп населения.

В ходе систематически проводимых в Украине социологических исследований, региональная языковая ситуация измеряется в большей мере по уровню языковой компетенции населения и применения им в различных сферах украинского и русского языка. Одним из основных подходов является ставшее традиционным за последние пятнадцать лет деление населения (опрашиваемых респондентов) и территории страны по уровню языковой компетенции и практики на Запад и Восток, к последнему присоединяют еще и Юг. При этом языки меньшинств по численности коренных народов и национальных меньшинств, составляющих 5 % населения страны, попадают в категорию "другие языки".

Реализация языковых прав данными этническими сообществами, как правило, является предметом единичных исследований. При проведении общенациональных исследований ему уделяется недостаточное внимание.

Реализация "Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств", закона Украины "Об основах государственной языковой политики" повышает актуальность исследований языковой сферы, особенно если учитывать какой общественный резонанс вызвало принятие последнего языкового закона в стране. Автономная Республика Крым как составная часть Украины является территорией со сложной этнополитической историей и языковой ситуацией, где успешное решение языковых проблем в рамках украинского законодательства во многом будет определять стабильность крымского и, в определенной мере, украинского социума.

Этноязыковая проблематика занимает значительное место среди социологических исследований, проводимых ведущими академическими и учебными учреждениями Украины. Ведущими специалистами Института социологии НАН Украины, Харьковского Национального университета им. В. Н. Каразина, НПУ им. М. П. Драгоманова и других научных и учебных учреждений проводится систематический мониторинг языковой ситуации в стране. В работах Е. Головахи и Н. Паниной, Л. Азы, А. Вишняка, В. Евтуха, Н. Шульги рассматриваются различные аспекты функционирования языков, их влияния на процесс этнической самоидентификации, региональные аспекты этноязыковой дифференциации. Среди работ данной тематики следует выделить монографию А. Вишняка "Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)", выполненную на основе многих общенациональных социологических исследований с применением широкого круга социологических показателей и анализа языковой ситуации в Украине [1], а также исследования и экспертные заключения Е. Головахи, в том числе по содержанию закона "Об основах государственной языковой политики" [2].

Целью данной статьи является анализ состояния реализации законодательства Украины о статусе языков и их применение на примере Автономной Республики Крым, определение институциональных механизмов, влияющих на состояние и использования языков, а также новых возможностей и проблем, которые, безусловно, появятся при реализации нового закона "Об основах государственной языковой политики". Среди основных *задач* отметим следующие: проанализировать процесс возникновения языковых проблем на территории Автономной Республики Крым за период независимости Украины, учитывая и узел проблем, унаследованный от советского прошлого, последствия которого до сих пор не преодолены; определить, каким образом существующая законодательная и нормативная база способствует решению существующих проблем в различных сферах применения языков; выявить влияние коммуникативных возможностей языков на степень их сохранения и развития; рассмотреть способы реализации конституционного права на изучение и обучение на родном языке в системе образования АР Крым, а также новые возможности и угрозы, которые появятся при реализации закона "Об основах государственной языковой политики".

Для удовлетворения культурных и образовательно-языковых потребностей проживающих в Украине коренных народов и национальных меньшинств существует солидная законодательная и нормативная база, соответствующая основным нормам международного права, часть ее составляют международные правовые акты, ратифицированные парламентом Украины и ставшие составной частью национального законодательства. Этноязыковые права граждан Украины отражены в следующих документах: Конституция Украины (ст. 10, 11, 53); Закон Украины об общем среднем образовании (ст. 19, 29); Закон Украины об образовании (ст. 3, 16, 50, 59, 60); Закон Украины о местном самоуправлении (ст. 32); Конституция Автономной Республики Крым (ст. 10, 11, 12, 13); Закон Украины "О языках в Украине"; Закон Украины "О национальных меньшинствах Украины"; Конвенция о правах ребенка (ст. 2, 30); Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств (ст. 14, ратифицированная Закон Украины № 703/97 - ВР от 09.12.97); Гаагские рекомендации о правах национальных меньшинств (октябрь, 1996 г.); Ословские рекомендации по языковым правам национальных меньшинств (1998 г.); Европейская хартия о региональных языках и языках меньшинств (Страсбург, 5 ноября 1992 г.); "Декларации о правах коренных народов" (при принятии Генеральной Ассамблеей ООН в октябре 2007 года Украина воздержалась при голосовании, тем не менее, основные положения Декларации отражены в других документах, которые нашей страной ратифицированы). Заключает этот перечень закон "Об основах государственной языковой политики" принятый в текущем году.

Одной из важнейших сфер применения языкового законодательства является система образования, которая в значительной мере влияет на общую языковую ситуацию как в крымской автономии, так и в государстве в целом. Языковая ситуация в сфере образования на государственном и родных языках на территории Автономной Республики Крым имеет ряд особенностей, обусловленных следующими причинами:

– государственным языком является украинский язык, но родным языком большей части населения полуострова является русский язык, который доминирует во всех сферах общественной жизни Крыма, в том числе и в сфере образования;

– украинский язык, имеющий статус государственного и соответствующую официальную поддержку, является родным только для 43% украинцев, проживающих в АРК, остальные 57% украинцев родным языком считают русский. Таким образом, меньше половины украинского населения Крыма считает родным язык своей национальности. Всего в автономии проживает около 500 тысяч украинцев или 24,3% всего населения, имея фактический статус регионального меньшинства, которые лишь частично удовлетворяют свои языковые потребности обучения на родном языке;

– крымскотатарский язык является языком коренного народа Крыма, который в Крымском ханстве на протяжении столетий вплоть до конца 18 века выполнял функции государственного языка и был для народов Крыма (крымских татар, караимов, крымчаков, урумов) родным. В XX веке со времени образования в 1921 году Крымской АССР и до ее ликвидации после депортации крымских татар, крымскотатарский и русский языки были государственными языками автономии. По конституции восстановленной Крымской АССР с 1992 по 1995 годы крымскотатарский язык наряду с русским и украинским также имел статус государственного языка [3].

Современное украинское законодательство относит крымскотатарский язык к разряду языков национальных меньшинств, что не соответствует действительности, он не имеет существенной государственной поддержки, а, следовательно, равных возможностей для функционирования и развития на территории автономии. Только около 15 % детей крымских татар считается, что обучается на родном языке (значительная часть дисциплин в школе 2-3 ступени изучается не на родном языке).

Основываясь на положениях Конституции и других базовых законах Украины, крымские татары в конце 1980-х годов с началом массового возвращения на историческую родину начали добиваться права на изучение родного языка в различных формах. В то время законное требование родителей учащихся вызывало острое противодействие властей. В результате вопрос, который мог быть решен в обычном рабочем режиме, становился причиной острого общественного противостояния. Благодаря организованности, настойчивости и последовательности родителей удавалось избежать серьезных конфликтов. Все 15 школ с крымскотатарским языком обучения были открыты благодаря инициативе и активным действиям родителей, которые вынуждали управления и отделы образования и органы местного самоуправления принимать решения об открытии школ. Министерством образования и науки Украины и Автономной Республики Крым было издано ряд приказов, которые содержали рекомендации по решению имеющихся проблем. При полупустых общеобразовательных школах в городах и селах Крыма для школ с крымскотатарским языком обучения не находилось помещения, за исключением 2-3 школ, построенных за счет европейских стран-доноров. Все остальные были размещены в старых зданиях бывших школ, детских садов и приспособленных помещениях, без спортзалов, столовых, специализированных кабинетов по предметам. Большая часть этих школ была отремонтирована благодаря финансовой помощи различных международных фондов и благотворительных организаций, средств родителей. При этом следует учитывать то, что в результате депортации 1944 года у крымскотатарского народа было отнято 386 школ. В Крымской АССР в 1940-1941 учебном году обучалось на родном языке 87% или 46 тысяч учащихся крымских татар [4]. Последствия геноцида (от голода и болезней 1944-1946 гг. умерло 46,2% крымских татар) не преодолены до сих пор, в настоящее время в школах Автономной Республики Крым обучается 35 тысяч крымских татар.

Языковые проблемы полуострова не ограничиваются лишь проблемой крымскотатарского языка. Украинский язык, имея статус государственного, фактически оказался в положении языка регионального национального меньшинства в Автономной Республике Крым. Законные требования активистов украинских общественных организаций о создании классов с украинским языком обучения (в отличие от крымскотатарского языка была вся необходимая учебно-методическая база), оказывались не услышанными властями Крыма. Первая школа с украинским языком обучения в Симферополе (с русским языком обучения функционирует 50 школ) открылась в здании бывшего детского учебного заведения. В одной из самых тиражных газет автономии в рубрике "Острый сигнал" предложение организовать школу с украинским языком обучения на основе перекомплектации одной из школ города называлось "нонсенсом" и "аморальным". После принятия Конституции Украины, где украинский язык обрел статус государственного, в учебные планы школ, независимо от языка обучения, были введены обязательные предметы "украинский язык" и "украинская литература". После этого ситуация с изучением украинского языка была решена, но сохраняется проблема с обучением на украинском языке.

Культивируемый многие десятилетия миф, что "в Крыму проживает более ста народов", к настоящему времени полностью развеялся. В Крыму действительно проживают представители более ста

этносов. В это число входят и немногочисленные общины-диаспоры представителей стран Азии, Африки, Ближнего и Среднего Востока, а также постсоветских республик. К настоящему времени в автономии, исходя из языковой и культурной близости, сформировались три наибольшие по численности общности: русские и русскоязычные, в которую входят представители в основном славянских народов, крымские татары и украинцы. Доминирующая по численности общность – русские и русскоязычные имеют абсолютное численное большинство в депутатском корпусе всех уровней, они же доминируют на всех уровнях исполнительной власти. Крымские татары пропорционально их численности представлены только на уровне сельских и поселковых советов, частично – на уровне районных советов. В органах исполнительной власти они имеют минимальное представительство. Властная элита Крыма, независимо от времени и тех изменений, которые произошли за последние двадцать лет в стране, особенно не изменилась, она только быстро меняет партийную принадлежность исходя из политической конъюнктуры. В абсолютном большинстве ее политическая культура сформировалась в то время (середина 60-х – середина 80-х гг.), когда Крым был единственной территорией в СССР, где в самой грубой форме нарушались права человека исключительно по этническому признаку. В эти годы этнокультурные потребности крымских татар не только игнорировались, но и существовала жесткая система запретов на проживание в Крыму. Организованно переселяя сотни тысяч украинцев в опустевший после войны и депортации Крым, государство не создало им условия для обучения на родном языке.

Вопрос о степени представленности и участия во власти представителей различных этнических сообществ для Крыма имеет весьма существенное значение. Принцип "властью и ответственностью необходимо делиться" в Крыму не срабатывает. При принятии решений, касающихся жизни этнических сообществ, прежде всего крымских татар, депутаты, исходя из своих узкопартийных интересов, часто полностью игнорируют их права. В сфере образования это выражается в отказе в открытии классов и школ с родными языками обучения. В то же время при "оптимизации сети школ и классов" эти же депутаты первыми выступают за закрытии таких классов и школ, мотивируя недостаточностью финансирования. Перед началом каждого нового учебного года конфликтные ситуации возникают во многих школах различных районов Крыма. Наиболее ярким примером в этом отношении является недостроенная общеобразовательная школа в микрорайоне "Фонтаны" г. Симферополя, где компактно проживают репатрианты-крымские татары. Школа строится уже двадцать лет с 1992 года. Ни одно постановление Совета Министров Автономной Республики Крым о расширении сети школ с украинским и крымскотатарским языками обучения не выполнено. Действие последнего постановления истекло в 2010 году.

В настоящее время по данным МОНМС АРК в Крыму 2011-2012 учебном году функционируют 576 дневных общеобразовательных школ, в которых обучается 175836 человек. Из них 331 школа с русским языком обучения, 15 школ с крымскотатарским языком обучения, 7 школ с украинским языком обучения, 223 школы с двумя/тремя языками обучения. В этих школах обучается на русском языке 89%, на украинском 7,8%, на крымскотатарском 3,1% учащихся. Крымские татары составляют 19,1% от всей численности учащихся. Официальная статистика о количестве школ с двумя/тремя параллельными языками обучения создает достаточно благоприятную картину. В настоящее время насчитывается 68 школ с крымскотатарским/русским, крымскотатарско/украинским и крымскотатарским/русским/украинским языками обучения. В них только классы первой ступени обучаются на родном языке, классы же второй и третьей ступени – на русском.

Классы с родным языком обучения открываются с большими трудностями. Правовой статус этих школ не определен. В сущности, это школы с русским языком обучения, где имеются только отдельные классы с родным языком обучения в младших классах [5]. Ситуация в этой сфере усложняется с каждым учебным годом. В школах с русским языком обучения, где обучается 85% крымскотатарских детей, изучение родного языка как предмета вытесняется факультативным изучением. С минимальным (всего 1 час в неделю) изучением, необязательностью его посещения и отсутствием формы отчетности (т. е. успеваемость не оценивается), такое изучение родного языка абсолютно неэффективно. Количество учителей крымскотатарского языка и литературы за последние десять лет сократилось вдвое. Таким образом, крымскотатарские дети в школе изучают все языки в обязательном порядке, за исключением родного, который изучается в минимальных объемах и необязательной форме.

Ситуация в сфере дошкольного образования еще сложнее: из 468 детских дошкольных учебных заведений АР Крым только 3 функционируют с украинским языком обучения и 1 – с крымскотатарским языком, которое расположено в селе Сары-Баш Первомайского района, т.к. крымские татары составляют 100% населения. Еще 28 отдельных групп с крымскотатарским языком обучения функционируют в ДУЗах с русским языком обучения.

В Крыму десятилетиями функционирует моноязычная система дошкольного образования, которая выполняет постоянно действующую функцию языковой ассимиляции. Дети поставлены в такие условия,

когда они с первых лет жизни усваивают не родной язык, и их первичная языковая социализация проходит в иноязычной среде.

Малочисленные реликтовые народы, чей этногенез связан с Крымом – крымские караимы, находятся на грани исчезновения, а крымчаки эту грань уже переступили [6].

Немцы, депортированные из Крымской АССР и АССР Немцев Поволжья, в большинстве своем проживали на территории Казахской ССР. Не дождавшись своей полной реабилитации и восстановления ликвидированной автономии, они в 70-х годах прошлого века добились права на эмиграцию в ФРГ, которая после распада СССР приняла массовый характер. С территории Казахстана с 1989 по 2009 годы из 958 тысяч немецкого населения выехало в ФРГ 780 тысяч человек (81,4%). В Крыму проживает 2790 немцев, из них ранее депортированных – 887 человек.

Депортированные греки в местах ссылки при дисперсном расселении имели высокий уровень самоорганизации своей общественной жизни, позволившая им в определенной мере сохранять свою этническую идентичность. Часть депортированных греков, сохранившая гражданство Греции, начала эмиграцию на историческую родину еще при существовании СССР. Сегодня на полуострове проживает 3036 грека, из них 2579 человек ранее депортированных.

Из ранее депортированных этнических меньшинств-диаспор армян, болгар, греков, немцев, языковая ситуация наиболее благоприятна у армян. Из проживающих в Автономной Республике Крым 10 088 (2001 г.) армян и переселившихся сюда в последующие годы, только 589 человек (2010 г.) являются депортированными и их потомками.

Из Крыма было депортировано более 15 тысяч болгар, к настоящему времени вернулось всего 855 депортированных и их потомков. Языковая и культурная близость славянских народов при дисперсном проживании в местах ссылки способствовала культурной, языковой, а в целом этнической ассимиляции болгар в русскоязычной среде.

В результате активной миграции, со второй половины двадцатого века, в Крымской области начинает также увеличиваться численность дисперсно проживающих представителей различных этнических сообществ. По данным всеукраинской переписи населения 2001 года здесь проживают этнические меньшинства – диаспоры: белорусов (35 157 чел.), татар (Поволжья) (12 602), евреев (5531), молдаван (4562), поляков (4459), азербайджанцев (4377), узбеков (3087), корейцев (3027) и другие меньшие по численности общности. Этнические меньшинства-диаспоры имеют различные уровни самоорганизации.

Количество всех детей национальных меньшинств, изучающих родной язык, колеблется от 600 до 700 человек.

В сфере государственного управления, начиная с органов местного самоуправления, сельских рад и заканчивая Верховным советом АР Крым, а также в сфере исполнительной власти функционирует только один язык – русский.

В информационной сфере этнические печатные и электронные средства массовой информации выполняют важную социокультурную функцию: пропагандируют родные языки, этническую культуру, духовные ценности, но не отражают все языковое и этническое многообразие Автономной Республики Крым. Газеты издаются на русском, украинском, крымскотатарском, армянском, болгарском, немецком, новогреческом языках. Как правило, этническая пресса существует благодаря энтузиазму немногочисленных редакционных коллективов, без гонорарного фонда, ненадлежащего технического и транспортного обеспечения. Единственная еженедельная украиноязычная газета "Кримська світлиця" выходит с перерывами из-за недостаточного финансирования. Газеты "Къырым" ("Крым"), "Янғы Дюнья" ("Новый мир"), издающиеся на крымскотатарском языке, как и другие этнические издания, из-за ограниченных тиражей постоянно нуждаются в государственных дотациях [7].

Государственные электронные СМИ в АР Крым представлены телерадиокомпанией "Крым". ГТРК "Крым" ведет свои трансляции на всю территорию полуострова в основном на русском языке. Кампания в своем составе имеет: "Творческое объединение крымскотатарских программ" и объединенную "Редакцию национальных программ", которая ведет передачи на армянском, болгарском, греческом и немецком языках. Эфирное время, отводимое на вещание на крымскотатарском языке, в неделю составляет три часа десять минут. Объем вещания "Редакции национальных программ" составляет один час в неделю.

Частные телерадиокомпании на территории АР Крым, за исключением обязательного объема эфирного времени, установленного для государственного языка вещают на русском языке. Частная крымскотатарская телекомпания АТР и радио "Мейдан" вещают на крымскотатарском, украинском и русском языках, но они не покрывают своими сигналами всю территорию АР Крым.

При имеющейся законодательной базе вполне можно было решить наиболее острые языковые проблемы, в первую очередь в системе образования, а также в других сферах, чему способствовало наличие у автономии собственной конституции. Принятие нового языкового закона "Об основах государственной

языковой политики" может стать основой для решения сложных языковых проблем, при условии его неукоснительного соблюдения. Это Закон прямого действия, не требующий принятия дополнительных нормативных и регламентирующих актов. Согласно положений закона на территории Автономной Республики Крым, наряду с государственным языком – украинским, должны функционировать два региональных языка: русский и крымскотатарский, исходя из численности данных этнических сообществ.

Вызывает сомнение толкование некоторых терминов и прежде всего "родной язык" (ст. 1). В современной социолингвистике существует ряд определений содержания понятия "родной язык" [1, с. 19-20]. В условиях Крыма, где детские дошкольные учебные заведения функционируют в подавляющем большинстве на одном языке, дети всех этнических сообществ первым усваивают русский язык, а затем – в школе и в семье – язык своего этноса. Дети, независимо от этнического происхождения, владеют русским языком значительно лучше, чем языком своего этноса. Система школьного образования оказывает существенное влияние на процесс овладения языком, однако современная структура школ с языками обучения не соответствует этнодемографической структуре населения; здесь также доминирует русский язык. Для детей, особенно младших классов, составит серьезные трудности при определении ими родного языка. Норма закона о 10% для включения языка в разряд регионального приемлема для крымских татар. Необходимо учитывать и то, что они расселены дисперсно на территории автономии, их численность по отдельным районам и населенным пунктам варьируется в сторону снижения, на этой основе могут возникать конфликтные ситуации. В целом определять объем языковых прав коренного народа, исходя из его численности, не совсем корректно; европейская практика дает нам примеры толерантного отношения к языкам, которым угрожает исчезновение. В статье 20 "Язык образования", пункте 7 записано: "Во всех средних учебных заведениях обеспечивается изучение государственного и **одного регионального** или языков меньшинств". В АР Крым на статус региональных языков претендуют два языка. Будет ли обеспечено изучение и использование крымскотатарского языка как регионального, который подвергался лингвоциду на протяжении полувека?

Учитывая предыдущий опыт реализации на практике языкового законодательства, а также те недостатки и проблемы, которые носят в Крыму системный характер, неукоснительное исполнение нового языкового закона внесло бы гармонию в этноязыковые процессы, протекающие на территории АР Крым.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблемі, перспективи (соціологічний аналіз) / О. Вишняк – К. : Інститут соціології НАН України., 2009. – 176 с. 2. Головаха Е. Существует тактический пессимизм, но стратегически – мы оптимисты / Е. Головаха // День.– №140-141, 10 августа 2012 г. 3. Крымская АССР (1921–1945). Вопросы и ответы; Вып. 3 / Сост. Ю.И.Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. –320 с. 4. Депортивані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Документи. Факти. Свідчення. (1917-1991). – Київ, 2004. – с. 256-257. 5. Развитие системы обучения на крымскотатарском и украинском языках в Автономной Республике Крым / Р.Д. Куртсеитов, Т.М. Голосова, Э.Э. Абибуллаева, Л.Б. Нафеева, А.М. Яяева, Л.С. Османов. – Симферополь: "Оригинал – М", 2008. – 108 с. 6. Крымские караимы: происхождение, этнокультура, история. – Симферополь: Издательство "Доля", 2005. – 160 с. 7. Яблоновська Н.В. Етнічна преса Криму: історія та сучасність / Н.В. Яблоновська. – Сімферополь: Кримське навчально – педагогічне державне видавництво, 2006. – 312 с. – С. 210-249.

УДК 316.334.2

УПРАВЛЕНИЕ ИДЕНТИЧНОСТЬЮ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ С ПОМОЩЬЮ РЕКЛАМЫ

Лисица Надежда Михайловна – доктор социологических наук, профессор кафедры экономики и маркетинга Харьковского национального экономического университета

В статье рассматриваются вопросы управления идентичностью потребителей и изменениями их поведения с помощью рекламы. Выявляются проблемы, решение которых может предложить реклама. Анализируются потенциальные стимулы в рекламе на основе обязательств по отношению к продукту рекламы как разновидностей ассоциативных связей. Предложены новые конкурентные коммуникативные стратегии рекламы, использующие механизм управления идентичностью потребителей.

Ключевые слова: управление идентичностью, управление изменениями, новые коммуникативные стратегии, механизмы управления, обязательства.

У статті розглядається питання управління ідентичністю споживачів та змінами їх поведінки за допомогою реклами. З'ясовуються проблеми, вирішення яких може запропонувати реклама. Аналізуються потенціальні стимули у рекламі на основі зобов'язань по відношенню до продукту реклами як різновидів асоціативних зв'язків. Запропоновано нові конкурентні комунікативні стратегії реклами, які використовують механізм керування ідентичністю споживачів.

Ключові слова: керування ідентичністю, керування змінами, нові комунікативні стратегії, механізми керування, зобов'язання.

The article deals with the items of management of identity of consumers, mastering, change of their behavior with the help of advertising. The problems, which advertising can help to solve, have been suggested. Potential stimuli in advertising have been analyzed on the basis of their relation to the product of advertising as different kinds of associative ties. New competitive communicative strategies, which use mechanism of management identity of consumers, have been presented.

Key words: management of identity, mastering change, new communicative strategies, mechanisms of management, duties.

Общество 21 века – общество информационное. Самым популярным продуктом такого общества становится информация. Информация сама по себе достаточно динамична, так как, с одной стороны, является продуктом социальных изменений, а, с другой стороны, носителем субъективного восприятия тех, кто ее передает. Информационный продукт в обществе, где доминируют рыночные отношения, подвержен постоянным изменениям, чтобы быть носителем новой или дополнительной информации, соответствовать потребностям, принимать форму, которая может привлечь, заинтересовать и удержать потребителя. Кроме того, информация в условиях глобальных изменений ориентирована на поиск новых смыслов. Реклама как информационный продукт предлагает эти смыслы, выполняя свои функции. " В мире, пронизанном глобальными потоками богатств, власти, образов, поиск идентичности, коллективной или индивидуальной, приписанной или сконструированной, становится фундаментальным источником социальных значений. Люди все чаще организуют свои смыслы не вокруг того, что они делают, но на основе того, кем они являются, или своих представлений о том, кем они являются." [1, с.27] .

Для того, чтобы передать смыслы, соотносимые с продуктами, реклама выполняет наиболее значимую свою функцию - функцию управления идентичностью потребителей, в ходе реализации которой регулируется их поведение.

Известный американский ученый Ицхак К. Адизес отмечает, что в условиях изменений, которые присущи современному обществу, "необходимо понять роль управления, исходя из функции, которую оно выполняет, почему оно нам нужно?" [2, с. 18]. Он же дает лаконичный и вполне аргументированный ответ. "Изменения происходят постоянно. Они порождают проблемы. Проблемы необходимо решать." [2,с.18]. И. К.Адизес предлагает следующую схему :

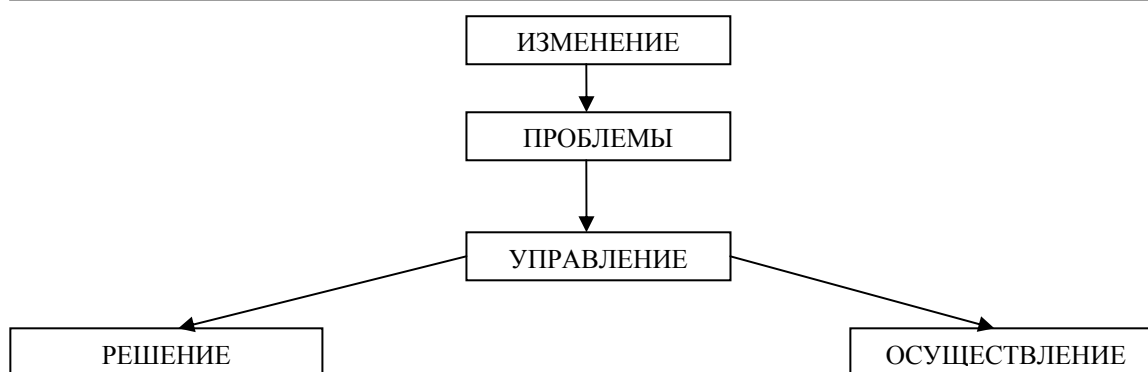

Рисунок 1. Управление краткосрочными изменениями [2, с.20]

"Действия потребителей – это часть самоизображения, самопредставления, формирования и подтверждения идентичности" [3, с 84].

"В социологической литературе под идентичностью обычно понимают один из механизмов социализации личности, посредством которого приобретаются или усваиваются нормы, идеалы, ценности, роли и моральные качества представителей тех социальных групп, к которым принадлежит данный индивид" [4, с.206].

В этой связи актуальным становится не только анализ изменений, в которых живет потребитель, но и способов управления этими изменениями с помощью различных форм коммуникации, в частности, рекламы.

Целью статьи является анализ стратегий управления идентичностью потребителей с помощью рекламы. Для достижения цели предлагается решение следующих задач: 1) выявление проблем, которые реклама помогает решить потребителю; 2) анализ потенциальных стимулов в рекламе на основе обязательств по отношению к продукту рекламы как разновидностей ассоциативных связей; 3) анализ мотивов потребителей, используемых рекламой для их включения в отношения обмена; 4) номинация новых коммуникативных стратегий, предлагаемых рекламой, 5) предложение механизма управления изменениями поведения и идентичностей потребителей.

Изменения идентичности потребителей является закономерным следствием тех изменений, которые происходят в обществе. Будучи технологией представления информации, реклама выполняет регулятивную функцию, предлагая решение конкретных проблем, с которыми сталкивается потребитель. Вот некоторые из таких проблем: 1) энтропия относительно ассортимента новых продуктов на рынке, вследствие чего потребитель проявляет любопытство, реализует когнитивную ориентацию, частично изменяя свою идентичность; 2) необходимость удовлетворить физиологические потребности на основе экономии ресурсов. Сам процесс экономии создает новый фон для развития разных идентичностей; 3) доминирование и изменение доминантных потребностей, например, при статичности удовлетворения физиологических потребностей, актуализируются социальные потребности, потребности безопасности, самореализации; 4) стремление хотя бы номинально соответствовать референтной группе; 5) демонстративное поведение, подтверждающее идентичность или псевдоидентичность, как результат номинального соответствия образцу; 6) формирование псевдоидентичности на основе приобретения рекламируемого продукта; 7) изменение значимости норм, влияющих на идентичность потребителей (мода, право, мораль, традиция); 8) переноминация ценностей под влиянием возможностей, престижа, репутации, популярности нового рекламируемого продукта; 9) переосмысление идентичностей в условиях рыночных отношений; 10) адаптация к новой профессиональной группе и т. д.

Понятия идентификации, идентичности, актуальны и в связи с анализом деятельности организаций, а не только индивидуальных потребителей. Изучая явления, обозначающие эти понятия, можно прогнозировать развитие организации, динамику ее кадрового состава, популярность организации в профессиональной среде, возможные направления укрепления и формирования репутации, авторитета, что, безусловно, обеспечивает ее стабильность, конкурентоспособность и активность в социальном взаимодействии.

Исходя из концепта Аллена и Меера, понятие привязанности к организации включает "три вида обязательств как разновидностей ассоциативных связей : 1) аффективное обязательство, основанное на чувстве сопричастности, сопереживания за деятельность организации, 2) нормативное обязательство,

связанное с морально этическими убеждениями, 3) обязательство, ориентированное на последствия, предполагающее утрату одной или нескольких выгод, полученных от организации" [5, с.14].

Подобная классификация обязательств применима к рекламе, в которой в качестве стимулов к приобретению продуктов предлагаются слоганы, созвучные с тремя типами обязательств. Для формирования большей заинтересованности используют апелляцию к разным референтным группам, харизматическим личностям как способу заинтересовать предлагаемым в рекламе продуктом. Идентифицируя себя с использованными в рекламе персоналиями, потребители, как следствие, принимают на себя разные виды обязательств, которые в случае покупки рекламируемого продукта обеспечивают истинную идентификацию или псевдоидентификацию. Как выгода может рассматриваться реальная удовлетворенность в связи с приобретением продукта, соответствующего собственному "Я" или псевдоудовлетворенность, поскольку, например, обеспечивается идентификация "Я" только по форме, а не по содержанию.

Разновидности мотивов, используемых рекламой для включения потребителей в отношения обмена: 1) приобретение смысла для идентификации потребителя с имиджем кого –либо или чего либо, брендом; 2) соотнесение мотива потребителя с установкой "все интересуются" . Подобные примеры - это проявление широко известного в социологии явления "социальной лени" [6, с.74], когда потребители не идентифицируют себя с группой, для которой рекламируемый продукт "обычное явление", так как и продукт, и группа людей, представленная в рекламе, для них малозначимы, и поэтому, если потребители и воспринимают продукт рекламы, то только потому, что на рекламируемый продукт реагируют все.

Как следствие управления изменениями, появляются новые коммуникативные стратегии. Они отражают уровень развития технических средств нового поколения, разнообразия вариативных технологий привлечения внимания, переориентации деятельности СМИ, пересмотра стимулов развития СМИ. В условиях рынка эти процессы обеспечивают конкурентоспособность, где основным фактором, формирующим популярность информации, становится взаимное удовлетворение участников обмена информационным продуктом и предложение перспектив для дальнейшего взаимодействия.

Принято считать, что взаимодействия акторов в любом информационном пространстве дает основание для выработки механизмов управления не только самим процессом взаимодействия, но и всеми изменениями, которые на каждом следующем этапе видоизменяются по сути, по форме, по участникам и их роли в этом процессе.

Фокусированные интервью, проведенные с работниками отдела маркетинга (3 фокусированных интервью по 8 человек) и потенциальными потребителями продукта (3 интервью по 8 человек), позволили выявить тенденции различий в поведении, проявляемые в использовании принципов взаимности, которые мотивируют их взаимодействие :

принцип реципрокности: в ответ на услугу информационного характера, оказывается ответная услуга, номинирующая благодарность, удобство, формирующая позитивную информацию; 2) фатичность, ритуальность: когда услуга не была потребностью, но она оказана ради поддержания ритуала в ответ на действие, которое не ожидалось, формируется чувство обязательности ответить тем же; 3) авансирование: как способ информационного опережения конкурентов чаще встречается в сетевом маркетинге.

Реализация вышеназванных принципов выявляет новые коммуникативные стратегии информационного общества, предлагаемые рекламой: 1) смоделированное интервью; 2) имитационное обучение [3, с. 354], 3) комплексность подачи информации на основе совмещения информации, инструкции, мотивации; 4) номинация правила взаимности.

Вышеперечисленные принципы во многом созвучны с гибкими способами управления изменениями, которые предлагает И. Адизес, что еще раз подтверждает правомерность их выделения и использования. И. Адизес пишет, что смысловая нагрузка способов управления сводится к трем; "хочу, должно быть и есть". " Последовательность изменений должна начинаться с "есть", далее что мы "хотим делать", а затем, что мы "должны делать." [2, с. 207] . Использование этих смыслов в процессе создания рекламных сообщений (при условии, что они варьируются в последовательности) не только обеспечит максимальный охват аудитории потребителей, но и сформирует интерес к продукту на разных стадиях его жизненного цикла и лояльность потребителей к рекламе. Это и может стать стратегическим механизмом управления изменениями поведения и идентичностей потребителей.

"Хочу" (приобрести), так как чувствую сопричастность к рекламируемому продукту.

"Должен" (приобрести), так как продукт рекламы созвучен с моей моралью, этикой поведения (это примеры социальной рекламы, а также совмещения социальной и коммерческой рекламы).

"Есть" (обладание продуктом рекламы), означает, что я, как все, кто мне интересен, дорог, кто для меня значим.

В заключение следует отметить, что варьирование последовательности вышеупомянутых смыслов в коммуникативных стратегиях рекламы и позволяет управлять идентичностью потребителей и увеличивать число потенциальных лояльных потребителей, дает возможность проявлять гибкость управления идентичностями последних, а, значит, управлять процессом увеличения прибыли предприятия, производящего продукт рекламы, что обеспечит его успех и конкурентоспособность.

В статье получила дальнейшее развитие концепция Аллена и Меера о трех видах обязательств, которые можно рассматривать как разновидности ассоциативных связей на основе анализа принципов взаимодействия маркетологов и потенциальных потребителей, что позволило выявить новые коммуникативные стратегии, предлагаемые рекламой, и механизм управления идентичностью потребителей с помощью рекламы.

Литература: 1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Кастельс М.; [пер. с англ. под научн. ред. О.И. Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с. 2. Адизес И. Управляя изменениями / Адизес И. – СПб.: Питер, 2011. – 224 с. – (Серия "Теория менеджмента). 3. Фельстер Г. Психология потребителей и реклама / Фельстер Г.; [пер. с нем.]. – Х.: "Гуманитарный центр". 2009. – 704 с.; 4. Энциклопедический социологический словарь / М.: изд-во РАН, 1995. – 939 с. 5. Meyer J.P., Allen N.J. Commitment in the workplace / Meyer J.P. – Thousand Oakes: Sage. 1997. – 320 p. 6. Ван Дик Рольф. Преданность и идентификация с организацией / Ральф ванн Дик; [Пер. с нем.]. – Х.: "Гуманитарный центр". 2006. – 142 с.

УДК 316: 330.544.2

ПРОСТІР СПОЖИВЧОГО ВИБОРУ: СУБ'ЄКТИ ТА ОСНОВНІ СКЛАДОВІ

Вакуленко Світлана Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри прикладної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається простір споживчого вибору, суб'єкти, якими він може бути представлений, а також його складові. До суб'єктів віднесено: структури, що виробляють продукт (товар або послугу), торговельні, комунікаційні, фінансові структури, державу. Автор пропонує розглядати як складові простору споживчого вибору матеріальне, соціальне та комунікаційне середовище.

Ключові слова: споживчий вибір, простір споживчого вибору, складові простору споживчого вибору, суб'єкти простору споживчого вибору.

В статье рассматривается пространство потребительского выбора, субъекты, которыми оно может быть представлено, а также его структурные элементы. К субъектам отнесены: структуры, производящие продукт (товар или услугу), торговые, коммуникационные, финансовые структуры, государство. Автор предлагает рассматривать в качестве структурных элементов пространства потребительского выбора материальную, социальную и коммуникационную среду.

Ключевые слова: потребительский выбор, пространство потребительского выбора, структурные элементы пространства потребительского выбора, субъекты пространства потребительского выбора

Space of consumer choice, subjects it could be presented, and also his structural elements, are examined in the article. To the subjects are attributed: structures that produce a product (commodity or service), trade, communicational, financial structures, state. The author suggests to examine material, social and of communicational environment as structural elements of space of consumer choice.

Keywords: consumer choice, space of consumer choice, structural elements of space of consumer choice, subjects of space of consumer choice.

Однією з головних особливостей сучасного суспільства є зміна ролі та функцій споживання в житті соціуму, його масштабів і характеру. Зміна характеру споживання стосується його індивідуалізації, зростання символічної функції та масштабів споживання нематеріальних об'єктів. Також розширюється поле вибору людини, набір її потреб: вона висуває нові вимоги до товарів та послуг. Соціологія розглядає споживання не просто як задоволення потреб, а як різноманітний простір вибору, виразу та презентації себе, конструювання ідентичностей, здійснення комунікації і важливих соціальних порівнянь.

Основи соціологічного підходу до вивчення споживання були закладені класиками соціології — К. Марксом, М. Вебером, Т. Вебленом, Г. Зіммелем. Суспільство споживання та окремі його аспекти досліджували З. Бауман, Ж. Бодрійяр, П. Бурд'є, І. Гофман, Ф. Джеймисон, Дж. Катона, С. Леш, С. Майлз, Г. Маркузе, Дж. Рітцер, У. Ростоу, Д. Слейтер, Дж. Уррі, М. Фезерстоун та ін. Проблематику формування суспільства споживання, специфіку й моделі споживання в радянському та пострадянському суспільствах вивчали О. Гурова, О. Єчевська, Д. Іванов, В. Ільїн, А. Овсянніков, В. Радаєв, Я. Роціна та ін. Серед українських дослідників слід назвати В. Тарасенка, Ю. Пачковського, І. Набруску, М. Мастинець, Г. Сорокіну.

Незважаючи на наявність широкого спектру наукових праць, що присвячені споживчій поведінці, феномен споживчого вибору, чинники, що на нього впливають, простір, в якому він здійснюється, досліджені недостатньо. Зокрема, в якості таких чинників розглядаються рівень доходів, сімейні ролі, гендерні особливості, цінності, що їх сповідує суб'єкт, який здійснює споживчий вибір, стиль його життя, соціокультурні норми, найбільш поширені в конкретному суспільстві, вплив ЗМК і реклами. В той же час залишається без відповіді питання стосовно того, які з чинників і за яких умов перетворюються на визначальні. Споживчий вибір здійснюється під впливом низки чинників і в рамках певного простору, який містить декілька складових і в якому розгортається діяльність різних суб'єктів. Тому метою статті є визначення суб'єктів, якими може бути представлений простір споживчого вибору, а також елементів, з яких цей простір складається. Під споживчим вибором ми розуміємо дії індивіда, спрямовані на вибір принаймні з декількох альтернатив споживчого блага, необхідного для задоволення певних потреб.

До суб'єктів, які діють у просторі споживчого вибору, можна віднести: 1) структури, що виробляють продукт (товар або послугу), функціонування яких в умовах ринкової економіки забезпечує приватний капітал, що перебуває в стані постійного обороту й потребує збільшення виробництва продукту (товару чи послуги) і відповідного зростання споживання; 2) торгівельні структури, що забезпечують контакт продукту із споживачем; 3) комунікаційні структури, що забезпечують інформаційно-рекламний супровід товарів і послуг, інформуючи споживачів про наявність продуктів і їхні властивості та кодують продукт з точки зору його цінності для аудиторії. До цих суб'єктів можна віднести рекламні агенції, ЗМК і всіх виробників інтелектуальних, духовних, видовищних продуктів, яких традиційно відносять до таких галузей, як культура, мистецтво і спорт. З їхньою допомогою товар набуває додаткових, знакових і емоційних властивостей, що можуть бути виражені матеріально в капіталізації торгових марок; 4) фінансові структури, що забезпечують фінансові ресурси та канали їх просування; 5) державні органи, які дозвоільними й заборонними діями регулюють діяльність інших суб'єктів. Діяльність усіх названих вище суб'єктів спрямована на підтримку функціонування цього простору та досягнення спільної мети — збільшення обсягів і швидкості споживання.

Для досягнення означеної мети вони використовують певні системи заходів, які можна поділити на організаційні, соціально-економічні, фінансові та інформаційні. Організаційні заходи пов'язані із формуванням та організацією інфраструктури, яка б забезпечувала виробництво певного продукту та залучення споживачів до місць його реалізації. Соціально-економічні заходи мають на меті забезпечення пропозиції та попиту за рахунок підтримки як виробників, так і споживачів (наприклад, через реалізацію низки соціальних програм). Фінансові заходи спрямовані, з одного боку, на підтримку платоспроможності споживачів, з іншого — на підтримку пріоритетних напрямів у розвитку продукту (фінансування, інвестування, ціноутворення). Нарешті, інформаційні заходи орієнтовані на трансляцію через інформаційну та культурну політику цінностей індивідуалізму та консьюмеризму. Спрямованість на комфорт, задоволення, матеріальний добробут покладені в основу ідеології консьюмеризму й забезпечують масове споживання.

Розглянемо докладніше, яким саме чином різні суб'єкти поєднують означені заходи.

Виробничі і торгівельні структури виробляють продукт і організовують систему його просування до споживача. Основні заходи, які вони використовують, це заходи організаційні, що забезпечують організаційне та технологічне вирішення проблеми наявності продукту в певних місцях реалізації. Такі заходи передбачають розробку та використання різноманітних виробничих технологій, пов'язаних із асортиментом (відповідно із властивостями продукту) і системою його обслуговування, а також способи регулювання розміщення продуктів у місцях реалізації. Соціально-економічні заходи визначають динаміку цін і концепцію застосування акцій, спрямованих на стимулювання споживачів. Інформаційні заходи спрямовані на розробку знаково-символічних та афективних характеристик продукту.

Комунікаційні структури віддають перевагу використанню інформаційних заходів задля підтримки цінностей індивідуалізму та консьюмеризму через втілення цих цінностей і норм в продуктах духовного виробництва і поширення певних соціальних зразків. Організаційні заходи спрямовані на використання можливостей комунікаційних структур задля реалізації інтересів та задач інших суб'єктів, що складають простір споживчого вибору, а також формування певної громадської думки. Соціально-економічні заходи полягають, по-перше, у збільшенні ролі нематеріальних властивостей продукту, що забезпечує його капіталізацію та зростання ціни, по-друге, в прямому та опосередкованому стимулюванні продажів за допомогою інформаційно-рекламного просування через різні канали.

Фінансові установи представлені банками, кредитними установами та страховими компаніями. Звісно, для них найбільш притаманне використання фінансових заходів, а саме: споживчого кредитування й платіжних інструментів (в тому числі кредитних карток), а також інвестування у виробничі, торгові та комунікаційні структури з метою реалізації певної політики. Організаційні заходи спрямовані на розвиток системи дистанційних платежів і створення об'єднань з іншими структурами. Одна з сучасних тенденцій — створення альянсів виробників, продавців з представниками банківської і страхової систем з метою надання фінансових або товарних кредитів у місцях реалізації продукту. Інформаційний вплив знаходить прояв у наданні можливості миттєвої реалізації бажань споживача (за допомогою кредитування), що сприяє поширенню імпульсивної споживчої поведінки та готовності не створювати заощаджень і жити в борг.

Держава є тим суб'єктом, який, у порівнянні з іншими, має найбільші можливості для повноцінного використання всіх означених заходів, не надаючи переваги будь-яким з них. Організаційні заходи держави полягають у розробці дозвоільних і заборонних актів, пов'язаних із інфраструктурою виробництва й просування продукту, наприклад, законів, що пов'язані із контролем за обігом певних видів товарів і діяльністю засобів масової комунікації, впровадженням вимог до стандартів якості, безпеки, охорони оточуючого середовища.

До групи соціально-економічних заходів держави можна віднести такі: 1) регулювання інтеграційних процесів з міжнародними ринками, розроблення заходів з допуску та просування іноземних продуктів на внутрішньому ринку, що також впливає на інтерналізацію певних зразків і цінностей; 2) підтримка через систему оподаткування та державних дотацій інших суб'єктів, що входять до простору споживчого вибору (виробників, фінансових установ, ЗМІ); 3) економічна підтримка різних прошарків населення, яка впливає на його платоспроможність і сприяє формуванню самостійних економічних суб'єктів; 4) проведення соціальної політики для підтримки певного рівня життя населення. Інформаційні заходи являють собою сукупність засобів трансляції певної ідеології, в тому числі цінностей індивідуалізму і консьюмеристських цінностей.

Окрім суб'єктів, простір споживчого вибору, на наш погляд, функціонує в певному середовищі, що складається з трьох вимірів: матеріальне середовище, соціальне середовище, комунікаційне. Розглянемо їх функціонування на прикладі міста, оскільки саме в містах, особливо в мегаполісах, споживання є більш розвиненим, а споживчі практики — найбільш різноманітними.

Матеріальне середовище представлено інфраструктурою міста, яка концентрує виробництво та споживання на доволі обмеженій території, що значно скорочує час протікання цих процесів. При цьому засобом виробництва, окрім спеціалізованого обладнання, виступають також самі спеціалізовані площі (наприклад, торговельні). В містах відбувається розвиток не тільки точок з продажу товарів і послуг, але й місць продажу задоволень і розваг, що поєднуються в певну інфраструктуру, тобто на споживчому ринку міста існує розмаїття структур. Зростання споживчого ринку та сфери послуг зумовлюють процеси деіндустріалізації міст, які знаходить свій прояв в тому, що зростає зайнятість насамперед у сфері послуг, комунікаційній та управлінській сферах. Ці процеси змінюють соціальну структуру міського населення та соціальні відносини, що в свою чергу впливатиме на споживчі практики. Крім того, у великих містах наявні особливі організовані зони — публічні простори (торговельні центри, транспортні магістралі, майдани, парки тощо), які надають мешканцям міста можливість якщо не особистого спілкування, то принаймні спостереження за іншими, в тому числі й за "лідерами думок", переймаючи нові тренди в споживанні. У великому місті значну роль відіграє громадський транспорт, який перетворився на інформаційного носія, оскільки для розміщення реклами використовуються кузови й салони наземного транспорту, вагони метро, зупинки. В замкнутому просторі салону чи під час очікування транспорту пасажир доволі легко донести потрібну інформацію, оскільки специфічне інформаційне та соціальне середовище транспортних засобів здійснює певний тиск на споживачів, сприяючи її засвоєнню.

Що стосується соціального середовища міста, його характеризує висока щільність населення, що визначає також і високу інтенсивність різних соціальних взаємодій, які спрощують наслідування та імітацію, сприяють швидкому засвоєнню нових ідей — способів поведінки, стилістичних рішень, легкому засвоєнню різних тенденцій, перш за все у сфері споживання. Часто кількість взаємодій замінює глибину відносин. Крім того, міський спосіб життя більше сприяє комерціалізації та раціоналізації. Велике місто надає можливість вести вкрай різноманітний спосіб життя, завдяки чому міська громада є роздробленою, фрагментарною. Особистості постійно доводиться мігрувати з одного середовища в інше, змінювати різні групи і, відповідно, власні ролі. Тому їй постійно доводиться займатися самоідентифікацією за допомогою певних формальних елементів (наприклад, одягу чи аксесуарів), що, в свою чергу породжує нові потреби. Постійна самопрезентація в повсякденному житті є головним способом існування людини в незнайомому світі міста (І. Гофман), саме тому активне споживання як форма власної демонстрації перетворюється на невід'ємну частину життя мешканця міста. Автономність життя, його анонімність, максимальна демократичність надають можливість використовувати будь-які образи, імітувати будь-який статус, навіть без відповідного матеріального та фінансового підґрунтя, що також сприяє активізації споживчої поведінки. Розповсюдженню нових тенденцій у споживанні сприяє інститут публічних осіб або селебритіс, які виступають основними трансляторами новинок. Цей інститут виконує економічну та соціальну функції, виробляє власні норми й правила поведінки, систему комунікацій. Він може існувати тільки в мегаполісі, де відбувається концентрація таких осіб, складаються умови для їхнього існування, в тому числі відповідна система фінансування.

Комунікаційне середовище міста також має низку особливостей. Оскільки всі установи сфери послуг та розваг мають власні програми, спрямовані на залучення споживачів, які поширюють ідею активного проведення дозвілля поза домівкою, відбувається надання дозвіллу пріоритетного значення в житті мешканця міста, дозвілля набуває нових функцій (окрім рекреативної, комунікативну та економічну — стимулювання споживання) та форми. За допомогою реклами та спеціальних проєктів відбувається перетворення шопінгу на спосіб проведення дозвілля. Під впливом процесів інтернаціоналізації та глобалізації, інтенсифікації міжнародних відносин, орієнтації на західні зразки якості життя в мегаполісах створюється спеціальна інфраструктура (транспорт, готелі, система орієнтування, крамниці, точки громадського харчування й

відпочинку) й відбувається адаптація багатьох елементів міського середовища до міжнародних стандартів. Міжнародні культурні програми й спортивні заходи, наявність фірмових торгових точок і представництв міжнародних торгових мереж також сприяють поширенню західних зразків споживання. Відбувається й уніфікація інформаційного простору, який стає все більш відкритим і насиченим. Відкритість електронних комунікативних систем використовують комерційні структури, впроваджуючи власні продукти в соціальні мережі, створюючи форуми, блоги, різні співтовариства й стимулюючи споживання. Певний інформаційний тиск створює й візуальне середовище міста. Візуальне середовище може виступати атрибутом архітектури (тобто складовою матеріального середовища), а може бути складовою комунікаційного середовища. Такий підхід дає можливість розглядати архітектуру й зовнішнє оформлення міських об'єктів (крамниць, закладів громадського харчування, кіноцентрів, розважальних центрів тощо) як засіб комунікації. Вивіски, вітрини, зовнішня реклама, реклама на транспорті — всі вони є засобами, що можуть спрямовувати вчинки споживачів у необхідному напрямі. Одночасно набувають поширення малоформатні й нетрадиційні форми розміщення реклами, що надають можливість впроваджувати її в повсякденне оточуюче середовище мешканця міста. Наприклад, технологія *ambient advertising* передбачає розміщення реклами на елементах малих форм міського середовища (огорожі, лавки, урни, стовпи, каналізаційні люки, асфальт тощо). Як результат такого впливу зростає спроможність людини читувати коди візуальної комунікації, що дозволяє активніше використовувати різні візуальні технології для впливу на споживчу поведінку.

Таким чином ми вважаємо, що споживчий вибір здійснюється в рамках певного простору, який складається з матеріального, соціального та комунікативного середовища. Крім того, цей простір виступає полем діяльності низки суб'єктів, які взаємодіють між собою, переслідуючи спільну мету — збільшення обсягів споживання і застосовуючи для цього певний набір заходів. Подальших досліджень потребують особливості кожного з суб'єктів, механізми їхньої взаємодії, деталізація їхньої діяльності у кожному з трьох вимірів простору споживчого вибору — матеріальному, соціальному, комунікаційному.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бауман З. *Текущая современность* [Текст] / З. Бауман ; пер. с англ. под ред. Ю.В. Асочакова. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с. 2. Бодрийяр Ж. *Общество потребления. Его мифы и структуры* [Текст] / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. Е.А. Самарской. – М. : Культурная революция; Республика, 2006. – 269 с. 3. Бодрийяр Ж. *Система вещей* [Текст] / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. С. Зенкина. – М. : Рудомино, 1999. – 222 с. 4. Бурдьє П. *Различение: социальная критика суждений* [Электронный ресурс] / П. Бурдьє, пер. О.И. Кирчик ; научн. ред. Н.А. Шматко, В.В. Радаев // *Экономическая социология*. – 2005. – Т. 6. – № 3. – С. 25–48. – Режим доступа: http://ecsoc.hse.ru/data/556/588/1234/ecsoc_t6_n3.pdf#page=25. 5. Бурдьє П. *Структура, габитус, практика* [Электронный ресурс] / П. Бурдьє // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 1998. – № 2. – С. 44–60. – Режим доступа: <http://www.old.jourssa.ru/>. 6. Гофман И. *Представление себя другим в повседневной жизни* / И. Гофман ; пер. с англ. и вступ. статья А.Д. Ковалева. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – 124 с. 7. Джеймисон Ф. *Постмодернизм и общество потребления* [Электронный ресурс] / Ф. Джеймисон // *Логос*. – 2000. – № 4 (25). – С. 63–77. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_4/10.htm. 8. Лэш С. *Хозяйства знаков и пространства (введение)* [Электронный ресурс] / С. Лэш, Дж. Урри // *Экономическая социология*. – 2008. – Т. 9. – № 4. – С. 49–55. – Режим доступа: http://ecsoc.hse.ru/data/654/589/1234/8ecsoc_t9_n4.pdf#page=49. 9. Майлс Ст. *Потребительство как образ жизни* / Ст. Майлс // *Социология: РЖ РАН*. – 2000. – № 4. – С. 45–61. 10. Ритцер Дж. *Макдональдизация общества 5* [Текст] / Дж. Ритцер ; пер. с англ. А.В. Лазарева ; вступ. статья Т.А. Дмитриева. – М. : Издательская и консалтинговая группа "Праксис", 2011. – 592 с. 11. Гурова О. *Идеология потребления в советском обществе* / О. Гурова // *Социологический журнал*. – 2005. – № 4. 12. Иванов Д.В. *Глэм-капитализм* [Текст] / Д.В. Иванов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2008. – 176 с. 13. Ильин В.И. *Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность* [Электронный ресурс] / В.И. Ильин // *Мир России*. – 2005. – Т. 14. – № 2. – С. 3–40. – Режим доступа: http://www.hse.ru/journals/wrldross/vol052_2/ilyn.pdf. 14. Овсянников А.А. *Особенности потребительского поведения в обществах потребления: тотальность кризиса* [Текст] / А.А. Овсянников // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наукових праць. — Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. — С. 363—369. 15. Радаев В.В. *Социология потребления: основные подходы* / В.В. Радаев // *Социологические исследования*. – 2005. – № 1. – С. 1–31. 16. Рощина Я.М. *Социология потребления* [Текст] / Я.М. Рощина. – М. : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007. – 447 с. 17. Тарасенко В.И. *Социология потребления: методологические проблемы* [Текст] / В.И. Тарасенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 168 с. 18. Пачковський Ю.Ф. *Споживач у постмодерному суспільстві: соціологічний погляд як вступ до проблеми* [Текст] / Ю.Ф. Пачковський // *Наукові студії Львівського соціологічного форуму "Традиції та інновації в соціології"* : зб. наук. праць. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 167–172. 19. Набруско И. *Социокультурная роль денег в процессе потребления* / И. Набруско // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2011. – № 1. – С. 147–155. 20. Сорокина А.В. *Технологии влияния на потребительское поведение студенческой молодежи*. [Электронный ресурс] / А.В. Сорокина. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2009_42/files/42_24Sorokina.pdf.

УДК 316.3(477):316.4.063.6

ПОТРЕБИТЕЛЬСТВО КАК ДЕСТРУКТИВНАЯ ПРАКТИКА УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Степико Валентина Порфирьевна – кандидат философских наук, доцент, профессор кафедры социологии Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова (г.Киев)

Статья посвящена анализу потребительства как деструктивной социальной практики, которая сформировалась в период рыночных трансформаций украинского общества. В качестве основного фактора, который поддерживает и закрепляет распространение потребительских настроений в обществе рассматривается коммерческая реклама, обуславливающая содержание, формы и механизмы формирования конъюмеристского сознания, особенно у молодежи.

Ключевые слова: потребности, потребление, потребительство, реклама.

Стаття присвячена аналізу споживацтва як деструктивної соціальної практики, яка сформувалась у період ринкових трансформацій українського суспільства. В якості основного фактора, який підтримує та закріплює поширення споживацьких настроїв у суспільстві розглядається комерційна реклама, що обумовлює зміст, форми та механізми формування кон'юмеристської свідомості, особливо у молоді.

Ключові слова: потреби, споживання, споживацтво, реклама.

This article analyzes the destructive consumerism as social practice, which was formed in the period of market transformation of Ukrainian society. The main factor that supports and reinforces the spread of consumer sentiment in the community is considered commercial advertising, cause the content, forms and mechanisms of consumerist consciousness, especially among young people.

Keywords: needs, consumption, consumerism, advertisement.

Фетишизация потребления товаров и услуг как социальная доминанта современного украинского общества, оказывая мощное воздействие на развитие индустрии удовлетворения потребностей, часто наносит значительный ущерб человеку, его здоровью, духовному и интеллектуальному развитию. Потребление как социальное явление давно является объектом теоретического дискурса. Особенности его проявления в украинском обществе исследуют: Т. Бурейчак, С. Вакуленко, А. Голиков, Я. Зоська, Н. Ковалиско, Т. Кривошея, А. Максименко, Г. Марушевская, М. Мاستинец, И. Набруско, Л. Новак, Ю. Пачковский, Р. Савчинский, В. Тарасенко, Ю. Черевко, М. Шульга и др. Однако негативные аспекты потребительства, получившие широкое распространение в Украине в процессе ее рыночной трансформации, исследованы еще недостаточно.

А. Маслоу, разработав иерархию человеческих потребностей, обосновал и оригинальный подход в объяснении поведения человека, согласно которому его поведение определяется широким спектром различных потребностей (физиологических, безопасности, социальных, уважения, самовыражения). В основу этой иерархии он поместил физиологические потребности (в еде, воде, жилье), а на вершине разместил наиболее высокие индивидуальные требования, которые связаны с самовыражением человека, реализацией его потенциальных возможностей и становления как личности. Иерархия потребностей Маслоу – очень удобная модель объяснения поведения человека. Ведь, если мы исследуем процесс потребления, то под ним понимаем и действия человека, которые направлены на удовлетворение определенных потребностей. Однако, если мы говорим о потребительстве, то здесь мы имеем в виду такое поведение человека, при котором он гипертрофирует одни потребности и нивелирует другие, что обуславливает процесс деформирования его как личности.

Украинские социологи Ю. Саенко и Т. Коноплицкая, исследовав потребности населения Украины, пришли к неутешительным выводам, что ее граждане в наибольшей мере сосредоточены сейчас на удовлетворении потребностей в еде, безопасности, материальном обеспечении. В то время как потребности, которые формируют людей как социальных существ и граждан государства, отошли на второй план. Такими людьми легче управлять, легче навязывать свою позицию и таким образом направлять их деятельность в русло, которое выгодно отдельным группам общества [1, с. 337-338].

Поэтому не случайно среди украинских политиков победителем выборов становится тот, кто больше обещает именно материальных благ и предлагает быстрое и легкое решение всех проблем.

Хотя каждое общество имеет свою идеологию потребления, которая представляет собою совокупность взглядов, идей, убеждений, ценностей, лежащих в основе массового потребления и раскрывающих его как определенный тип освоения человеком материального и духовного богатства, определяющим фактором выступает здесь то, каким социальным идеалам и целям подчиняет общество свое потребление: росту благосостояния всех или постоянному накоплению богатств и роскоши в руках немногих, всестороннему или одностороннему, ограниченному развитию личности и т.д. [2, с.101].

Естественно, что в первые годы создания украинского государства наше общество не могло избежать соблазна потребительства. Объяснить это можно многими факторами, но прежде всего тем, что людям хотелось освободиться от аскетизма советской эпохи, латентных каналов получения необходимых, качественных, но "дефицитных" товаров. Люди устали от очередей и двойной морали (обеспеченным быть плохо, бедным – почетно). Капитализация общественных отношений обусловила существенное социальное расслоение населения и всплеск потребительских настроений, особенно демонстративного потребления. По определению Т. Веблена смысл последнего заключается в использовании потребления как доказательства обладания богатством и средства поддержания репутации [3, с.108].

Сегодня можно говорить о том, что демонстративным потреблением в Украине "заражены" все слои общества: и богатые, и бедные. Даже экономические, социальные и политические противоречия общества, стратегии и перспективы его развития в общественном сознании трансформируются и формулируются как проблемы потребления. Средства массовой информации, особенно блоки новостей, переполнены информацией о домах, машинах, яхтах, счетах, местах отдыха и т.д. "сильных" мира сего. "Маленький украинец" (В. Ющенко) на этом коммуникативном фоне тоже не хочет оставаться на обочине жизни и хочет быть "не хуже" других. Но не создав свое благосостояние трудом, а чаще всего "выбив" его в очередном политическом перекаривании страны по примеру своих более "продвинутых" и удачливых соотечественников. Кроме прочего, цивилизационная опасность такой практики заключается в том, что в этой среде формируется молодое поколение, которое можно назвать поколением "дикого капитализма" или поколением "культурного шока" начала 90-х годов XX столетия. Именно это поколение формировалось в период, когда происходил отказ от одних ценностей, где доминантой (хотя и декларативной) была духовность и провозглашение других – с приоритетом материального, при отсутствии четких границ относительно того что можно, а что нельзя.

Потребительство, как важнейшая составляющая современного украинского общества, формирует прямых адресатов своей практики: многочисленный отряд потребителей комфорта и бытового благополучия. Данные социологических исследований по Украине показывают четкую зависимость между смыслом жизни, который видится в получении удовольствий, и возрастом респондентов: среди представителей молодежи часть ориентированных на удовольствия достигает почти трети опрошенных (32,3%), тогда как в средней возрастной категории таких 22,7%, а в старшей вековой категории – 13,4% [4, с. 332].

Однако даже среди украинской молодежи в возрасте от 21 до 28 лет (но с высшим образованием и доходом, который превышает 7 000 гривен на месяц), можно выделить несколько потребительских практик:

- "разумное" осуществление покупки, предпочтение определенных торговых марок, известных брендов;
- финансовое планирование, предполагающее заблаговременное планирование расходов;
- импульсивная, спонтанная трата денег, особенно, в системе услуг;
- выделение денег на образование, повышение квалификации, усовершенствование знаний иностранных языков, чтобы быть современными, осведомленными и востребованными на рынке труда [5, с. 390-391].

Бесспорно, последняя из практик свидетельствует о том, что существует и такая часть украинской молодежи, которая свое будущее видит в труде, получении образования, карьерном росте и связывает это с развитием рынка и демократии в Украине, поэтому и стремится к совершенствованию и саморазвитию.

Вместе с тем, нельзя не отметить, что, к большому сожалению, и образование в обществе потребления ориентировано далеко не на развитие интеллектуального потенциала личности, поскольку, как отмечает С. Мельниченко, потребительское сознание порождает систему символических псевдоценностей, когда сама субъектность в образовании трансформируется под воздействием потребительства, превращая образовательный процесс в форму оказания услуг, которые приобретают характер "медвежьих" для будущего развития человека и человечества [6, с. 89]. Это подтверждают Злобина О. и Бекешкина И. в своем исследовании коррупционных практик. Социологи отмечают, что студенчество теряет мотивацию к получению знаний: "высшее образование стало напоминать супермаркет, где студенты имеют соблазн все купить – знания перестали быть наивысшей академической

ценностью". Поэтому не случайно, что считают нормой коррупционную практику 28,4% из числа тех студентов, кто имеет такой опыт коррупционной практики, и только 12,9% тех, кто не сталкивался с этим лично. Студенты – участники коррупционных практик дают этому явлению прежде всего практическую оценку: 40,7% представителей этой группы считают, что этот путь является одним из возможных способов решения существующих проблем (в группе тех, кто такого опыта не имеет, только 28,2%). Следует обратить внимание и на тот факт, что среди условий необходимых для того, чтобы найти после учебы хорошую работу, студенты называют знакомства и связи (отметили 43,2%), указывая, что знания сами по себе значат меньше (38%), хотя и заняли вторую позицию в числе приоритетов [7, с.433-434, 437].

Реальные практики потребления социально стратифицированы и культурно дифференцированы. Вместе с тем они конструируются, как отмечает Козловский В., прежде всего, коммуникативно [8, с. 57]. Несомненно, что важную роль в распространении потребительских практик играет коммерческая реклама. Коммерческая реклама, особенно в переходных обществах, формирует и поддерживает часто виртуальные мифы, успешно их тиражируя и доставляя потребителю благодаря современной системе коммуникации. Обычно коммерческая реклама выполняет такие функции: во-первых, она информирует потребителя о товаре или услуге; во-вторых, стимулирует их продвижение на рынке. Но реклама может формировать и мировоззренческие установки человека, дезориентировать его поведение и даже навязывать товар и заставляя потреблять то, что часто человеку не только не нужно, а является опасным для его здоровья.

Часто современная реклама через печать, радио, телевидение, Интернет, внешнее размещение информации и кино, манипулируя понятными и броскими символами, навязывая определенные желания, формируя нужные производителю установки, осуществляет замену естественных потребностей человека виртуальными и тем самым трансформирует ценность его развития в ценность владения товарами.

В условиях рыночной трансформации украинского общества реклама создает впечатление последней и чрезвычайно жесткой битвы за потребителя. Эту сущность рекламы очень точно определил С. Паркинсон. По его мнению, именно предложение порождает спрос, а не наоборот [9, с. 293].

Анализируя путь развития рекламы, М. Кушнарева отмечает, что он характеризуется не только весомыми достижениями в области собственно рекламного дела, но и связанными с ним изменениями в общественной жизни, политике, культуре и которые, как оказывается, зависят от самого вектора развития рекламы: чем более действенной она становится, тем более обнаруживается ее отрицательное влияние на человека и общество в целом [10], поскольку она просто заражает их потребительством. И если в развитых странах реклама поддается регулированию, то в Украине процесс регламентации, особенно коммерческой рекламы, - далекая и неясная перспектива, учитывая могущественные лобби в парламенте.

Реклама предлагает уже готовые ответы на вопросы о том, что именно человеку "нужно" и оказывает содействие "повышению" его имиджа, создает более привлекательный, сюрреалистический мир.

Без преувеличений можно говорить о том, что современная молодежь росла и продолжает расти именно на потребительских ценностях, которые направляют молодого человека на удовлетворение именно тех потребностей, которые часто не являются для него жизненно важными, но актуализируются, распространяются и закрепляются через рекламу. И если потребности индивида, как отмечает В. Ильин, – это объективно необходимые условия существования индивида, то неудовлетворенная потребность вызовет сбой в функционировании субъекта, может угрожать его существованию [11]. Но ученый говорит именно об естественных потребностях, таких, как потребность в пище, воде, общении и т.п.. Что касается чипсов, кока-колы, сникерсов, алкогольных напитков, табака, то эти продукты не являются важными и полезными для организма человека, однако реклама распространяет их благодаря использованию определенных символов: сникерсы - возможность избавиться от ощущение голода, сладкие напитки – возможность утолить жажду, пиво – возможность поддержать дружеские отношения и весело провести время и т.п.

При этом реклама часто прибегает к объединению различных потребностей, что приводит как к деформации самих потребностей, так и к упрощению их содержания и механизмов удовлетворения. Примером этого является реклама колбасных изделий, которая сопровождается словами "Любовь имеет вкус", реклама автомобиля – "Это – не просто любовь, это – страсть", реклама компьютерной техники "Верите в любовь с первого взгляда?".

Для усиления своего влияния реклама также широко использует национальный колорит, на эту особенность украинской национальной рекламы обращает внимание М. Кушнарева. Примером могут быть рекламные ролики медицинского препарата для улучшения пищеварения "Мезим" (средство, которое позволяет справиться с блюдами национальной кухни – варениками, домашней колбасой даже тщедушному студенту); пива "Оболонь" (пиво моей родины); чипсов "Люкс" (национальные чипсы) и т.п.

Поскольку за рекламой стоит производитель, который заинтересован в сохранении своего производства и увеличении количества потребителей, становится понятным, например, почему несмотря на очевидную вредность курения, в Украине не произошло полного запрета рекламы табачных изделий.

Хотя в последнее время украинцы все же стали курить меньше - если в 2005 г. курили 10,56 млн. человек, то в 2011 г. – 9,04 млн. Среди причин снижения количества курящих эксперты отмечают: серьезную информацию о вреде курения и постоянное возрастание стоимости сигарет из-за акцизов. Однако, не может не беспокоить то, что за последние годы резко выросло количество женщин, которые курят. Если в 2005 г. их количество составляла – 700 тысяч, то в 2011 г. курить стало уже 1,2 млн. женщин трудоспособного возраста, что, в определенной мере, связано с появлением дамских сигарет и распространением образа успешной "самодостаточной" леди [12].

Можно согласиться с выводами доктора Дженифер Ололин из Университета Монреаля в Квебеке (Канада), что не следует сосредоточивать усилия на борьбе только с одной из причин курения, поскольку их значительно больше. Она убеждена, что в борьбе с курением среди молодежи необходимо учитывать "индивидуальные факторы", такие как возраст, самооценка, употребление алкоголя и академическая успеваемость. И не следует забывать, по ее мнению, о таких "факторах окружающей среды", как курение родителей, друзей, а также школьной политике относительно курения. В результате исследования канадских ученых было выявлено, что употребление алкоголя увеличивает риск приобщения к курению в 3-5 раз. Наличие братьев и сестер, а также ровесников, которые уже курят, повышает риск в 2-3 раза. Наличие родителей и учителей, которые курят, увеличивает риск наполовину и больше. Проживание в неполных семьях и низкий уровень успеваемости в учебе также увеличивает риск привлечения к курению. Подростки, которые находятся в стрессовом состоянии, под влиянием рекламы табака с большой вероятностью начнут курить [13].

Значительный объем современной рекламы направлен сегодня на алкогольные напитки. И хотя, по последними данными, возрастание потребления алкоголя в Украине уже не фиксируется, тем не менее происходят структурные изменения его потребителей, в особенности возрастает количество алкогольных напитков, которые употребляют дети. Причем, нельзя согласиться с объяснением такой ситуации только тем, что почти 70% первых употреблений алкоголя детьми – это употребления, которые состоялись с разрешения родителей и таким образом именно разрешение родителей – это индульгенция по сути для того, чтобы употреблять алкоголь ребенок мог где угодно и в дальнейшем [14].

Как свидетельствует практика, одна и та же ситуация дает разные результаты. Даже в семьях с родителями - алкоголиками, дети могут как наследовать их стиль жизни, так и преодолеть его. Анализ же содержания рекламных роликов на телевидении свидетельствует о доминировании рекламы алкогольных напитков и лишней раз убеждает, что реклама успешно манипулирует общественным сознанием и сводит на нет социальный смысл всех важных жизненных ценностей.

Ярким примером этому есть появление "главной экологической сенсации" – уникальной живой водки на основе пророщенного зерна - "Хлебный Дар". Производителю удалось соединить и экологическую проблему, и ценность пророщенного зерна, и профессиональные действия специалистов, и все это ради сохранения потребителей алкоголя. И разве такой продукт может вредить здоровью? Это же экологически чистый продукт! Легко можно спрогнозировать поведение обычного украинца, который посетит супермаркет после просмотра такой рекламы.

Реклама пива чаще всего связана с использованием имен и визуальных образов известных спортсменов, которые для многих молодых людей есть кумирами и на которые они хотят быть похожими.

В госкомитете статистики Украины подсчитали, на что потратили свои деньги украинцы в первом квартале 2012 года, и оказалось, что на спиртное и сигареты тратится 7% личного бюджета (эти товары заняли четвертую позицию, на первой позиции – продукты питания и безалкогольные напитки, на второй – коммунальные услуги, на третьей – транспорт, а на пятой – одежда и обувь).

Поэтому, содержание и формат коммерческой рекламы требует социальной оценки, а не "полумер", к которым прибегают в Украине относительно защиты потребителя от засилья рекламы, которая не всегда несет в себе информацию о полезной и безопасной вещи. Видеоролики в промежутках между сериалами, другими трансляциями портят настроение, не дают возможность получить целостную информацию, формируют у украинцев стойкое отрицательное отношение к рекламе, но при этом потихоньку направляют в выгодном направлении для производителя систему ценностей, особенно молодежи.

Реклама сыра "Президент" эксплуатирует событие приезда молодой семьи к бабушке, которая часто продает на базаре домашний творог собственного производства. Бабушка - обрадована общению с родственниками и не заметила, что котик Мурчик съел ее творог. Чтобы не огорчать бабушку,

родственники этот позорный для kota факт от нее скрывают и ставят на стол творог "Президент", который якобы имеет все качества домашнего сыра, что отмечают все его едоки. Активное участие в этом действе принимает и внук, который сокрушается о том, что творог вкусный, но вот досада – Мурчику не досталось. Таким образом, ребенок вовлекается в игру взрослых, частью которой, кроме всего прочего, есть утаивание правды и оправдание двойной морали.

Следует обратить внимание еще на одну особенность рекламы в украинском обществе, она функционирует в условиях рынка, который наводнен второсортными, некачественными товарами, поскольку в стране широкое распространение приобрела индустрия подделок, производства контрафактных товаров, в том числе и продовольственных. Что позволило М. Шульге говорить об украинском консьюмеризме, как модели в бедной стране [15, с. 224-225]. Наличие изобилия товара на рынке создает видимость возможности потребления без особых проблем, но уровень доходов украинцев и качество самого товара, которое не всегда, но все же связано с ценой, вносят свои коррективы. Поэтому не случайно, по данным социологических исследований, каждый пятый украинец верит, что страну объединит достойный уровень жизни для каждого [16], а это скорее всего опять будет использовано политиками в борьбе за власть.

Оценивая место и роль рекламы в формировании потребительских настроений в обществе следует обратить внимание на слова Г. Маркузе о том, что право на окончательный ответ в вопросе, какие потребности являются истинными, а какие ложными, принадлежит самим индивидам, но это возможно только тогда, если они являются свободными настолько, чтобы дать свой собственный ответ. До тех пор, пока они лишены автономии, до тех пор пока их сознание – объект внушения и манипулирование (включая глубинные инстинкты), их ответ не может принадлежать им самым [17].

Особенно сложно дать самостоятельный ответ молодому человеку, процесс формирования и становления которого происходит в ситуации, характеризующейся отсутствием четких границ между дозволенным и недозволенным. Поскольку в украинском обществе произошла смена важнейших жизненных ценностей людей и актуализация космополитических стереотипов потребления, то потребительство стремительно заполнило образовавшийся вакуум, чем и создает серьезные преграды на пути развития индивидуальности и самореализации личности, формируя при этом массового человека - непритязательного, посредственного, с некритическим, консьюмеристским сознанием, потребляющего то, что ему предлагают, а точнее навязывают.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Саєнко Ю., Потреби населення України //Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : [у 2 т.] / Ю. Саєнко, Т. Коноплицька Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. дек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с. 2. Тарасенко В. И. Социология потребления: методологические проблемы / В. И. Тарасенко. – К. : НАУКОВА ДУМКА, 1993. – 166 с. 3. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с. 4. Парашевін М. Гедоністичні цінності у свідомості населення України / М. Парашевін // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. дек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 330-338. 5. Черевко Ю. Альтернативні моделі споживання та їх прояви в споживчих практиках української молоді / Ю Черевко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Випуск 16. – С. 387-391. 6. Мельниченко С. Суспільство споживацтва як хронотоп антитворчості / С. Мельниченко // Вісник НТУУ "КПІ" Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 2'2011. – С. 86-91. 7. Злобина О. Студентство як суб'єкт продукування корупційних практик / Злобина О., Бекешкіна І. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 17. – 2011. – С. 431- 438. 8. Козловский В.В. Общество потребления и цивилизационный порядок современности / В. В. Козловский //Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. – Т. XIV. – №5 (58). – С.55-65. 9. Паркинсон С. Н. Законы Паркинсона / С. Н. Паркинсон [пер. с англ.] – М. : ООО "Издательство АСТ", 2004. – 474 с. 10. Кушнар'ова М. Б. Основні тенденції розвитку масової культури в сучасній Україні в контексті глобалізації. [Електронний носій] – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/2009_zv3_menu.php 11. Ильин В. И. Поведение потребителей. [Електронний носій] – Режим доступу:<http://narod.ru/disk/b380459000.bd3b3a57721f40e98b1be305777e1078ilin.rar.html> 12. Украинцы бросают курить – дорого //Сегодня 31 марта 2012. 13. [Електронний носій] – Режим доступу: <http://www.health-ua.org/news/6242.html> 14. [Електронний носій] – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainsan/news/2011/03/110304_ukraine_alkoholism_az.shtml 15. Шульга М. О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні / М. О. Шульга. – К. : ТОВ "Друкарня "Бізнесполіграф", 2011. – 448 с. 16. Украинцев сплотит багатство //Сегодня 23 мая 2012. 17. Маркузе Г. Одномерный человек. [Електронний носій] – Режим доступу: <http://enatramp.narod.ru/pervoistochnik.files/man.files/man1/html>.

УДК 316.728

СУЧАСНІ ГАСТРОНОМІЧНІ ПРАКТИКИ ЯК ДЗЕРКАЛО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

Набруско Ірина Юріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті аналізуються гастрономічні практики як віддзеркалення процесу інституційної трансформації суспільства та певного типу соціальної взаємодії, що зумовлює диференціацію у споживанні. Висвітлено тенденції в сучасних гастрономічних практиках як символічному компоненті масової культури та вплив рекламної комунікації на домінуючі стилеві характеристики у сфері споживання їжі.

Ключові слова: споживання, гастрономічні практики, стиль життя, символізація їжі, рекламна комунікація.

В статье анализируются гастрономические практики как отражение процесса институциональной трансформации общества и определенного типа социального взаимодействия, который обуславливает дифференциацию в потреблении. Освещены тенденции в современных гастрономических практиках как символическом компоненте массовой культуры и влияние рекламной коммуникации на доминирующие стилевые характеристики в сфере потребления пищи.

Ключевые слова: потребление, гастрономические практики, стиль жизни, символизация пищи, рекламная коммуникация.

This article analyzes gastronomic practices as a reflection of the process of institutional transformation of society and a certain type of social interaction that leads to differentiation in consumption. The tendencies functioning of modern gastronomic practices as symbolic component of mass culture and the impact of advertising communications in dominant style characteristics in the eating are displayed.

Keywords: consumption, gastronomic practices, lifestyle, symbolization of food, advertising communication.

Соціологи завжди прагнуть збільшити знання про світ, у якому ми перебуваємо. Це не тільки є значущим саме по собі, але й впливає на перебіг життя соціуму. Протягом значного періоду розвитку західної культури проблема тілесності загалом і їжі зокрема витіснялась з поля зору вчених, які аналізували проблеми соціального життя. Тоді як позиціонування себе через споживання їжі – це соціальна властивість людини. Їжа та характер її споживання доволі чітко віддзеркалює як зразки цивілізаційних і національних відмінностей, так і соціальне та класове розшарування в суспільстві. Незважаючи на деяку парадоксальність, саме соціологічне вивчення гастрономічних практик може бути достатньо плідним і сприяти адекватному опису та поясненню інкорпорованості різних видів споживання у процес реалізації соціального життя людей, адже саме вони пов'язані з повсякденним проявом цінностей у житті індивіда, що постають перед кожним з нас тричі на день, зумовлюють розподіл людей на групи та впливають на систему суспільних відносин, суттєво змінюють суспільство.

Метою статті є розглянути сучасні гастрономічні практики як результат інституційної трансформації та як механізм диференціації у споживанні в умовах сучасного українського соціуму.

Інтерес до вивчення тілесних практик, пов'язаних з харчуванням, зростає з виникненням соціології споживання, а саме в другій половині ХХ століття, хоча підвалини тих підходів, які пов'язані безпосередньо зі споживанням їжі, заклав цілий ряд видатних вчених-соціологів ХІХ-ХХ ст. Серед них Г. Зіммель, Т. Веблен, П. Бурдьє, Дж. Рітцер та ін. Однак на сьогоднішній день поки не можна виокремити чітко оформлені соціологічні концепції з вивчення практик споживання.

Дещо несподівано звертається Г. Зіммель до цієї теми в статті "Соціологія трапези". Безумовно, трапеза цікава Зіммелю як конкретна історична форма прояву соціальної взаємодії, передусім спілкування. В процесі трапези відбувається перехід від задоволення примітивних потреб до колективних, скоординованих певними соціальними нормами поведінкових ритуалів - певний час їжі, столові прибори,

порядок подання страв тощо. Зіммель пише, що трапеза є соціальним нормуванням і "приводить до свободи індивіда, яка протистоїть натуралістичному індивідуалізму. Ще раз зафіксуємо цей синтез: на противагу мисці, з якої в примітивну епоху кожен просто діставав їжу, тарілка – продукт індивідуалізованого світу" [1, с. 189]. Український соціолог В. Бурлачук зазначає, що трапеза постає потужним засобом формування групи.

Звичайно, і Зіммель, і інший представник німецької соціології Н. Еліас, який на підставі механізму зміни поведінки за столом намагався простежити генезу цивілізаційного поступу людства, розглядали гастрономічні практики в першу чергу в плані форми, тобто сама їжа не була в фокусі їхньої уваги.

Бурлачук підкреслює, що "...розвиваючи ідеї Зіммеля про стилізацію індивіда, який бере участь в застіллі, можна помітити, що стилізації піддається не лише індивід, а й їжа, яку він споживає під час трапези. Їжа перетворюється на знак і стає носієм культурних значень. Їжа не просто смажиться або вариться, щоб бути поданою до столу, вона ще набуває додаткових смислів, що виникають з певного символічного коду." [2, с. 185].

В рамках традиційного аналізу, якщо говорити про статусну або демонстративну теорію споживання їжі, найбільш яскравою є теорія Т. Веблена, в контексті якої варто відзначити, що спочатку існувала концепція престижного споживання загалом, і стосувалася вона перш за все моди. Проте надалі в цій теорії стали простежуватися аспекти, які мають безпосереднє відношення до харчування. Зокрема, у своїй книзі "Теорія незайнятого класу" він представив і розвинув ідею, що "спосіб життя і моделі споживання не тільки відображають соціальні відмінності, але також і діють як засоби підтримки високого соціального статусу" [3, с. 93], тобто в процесі споживання відбувається символізація статусу, і це стосується переважно вищих класів. Відповідно, їжа, яку вони споживали, була суттєво відмінною.

Більш показово у цьому сенсі постає концепція смаку П. Бурдьє, з точки зору якого в основі повсякденного життя людини – чи то діяльності, чи практик харчування – лежить габітус, тобто система набутих диспозицій, які породжують та організують практики та уявлення, що в свою чергу формують стійкі переваги – смаки. Інтеріоризація життєвого досвіду у вигляді смаків перетворюють фізичні властивості споживчих благ в символічні вирази класових позицій і стають сталою формулою, що породжує різні стилі життя. Однорідність габітусів в рамках окремого суспільного класу дає можливість представникам, які входять до нього, легко ідентифікувати, класифікувати і розшифровувати сенс споживчих практик.

Таким чином, ми виходимо з того, що стилі життя використовуються з метою розпізнавання "своїх" і створення соціальної дистанції між класами. Відмінності в споживанні, без сумніву, залежать від рівня доходів, але не є повністю ними зумовленими. Наприклад, зі зростанням матеріального добробуту людей не обов'язково зростають характеристики їх споживання. Так, інколи у вищих класах виробляються особливі смаки, пов'язані з свідомим самообмеженням і свого роду "соціальною "цензурою" Ця добровільна аскеза виражається, наприклад, в утриманні від різного роду грубих задовольень, в дотриманні усіяких обмежень у їжі (розвантажувальні дні чи захопленні різними дієтами).

Наступний момент, значущий для дослідження цієї проблеми в теорії П. Бурдьє, – це відмінність "форми" і "змісту". Вчений демонструє це на прикладі соціального простору продуктів харчування. Він зазначає, що "зміст" віддзеркалює функціональне використання речей – тобто вживання їжі для втамування голоду, а "форма" стосується переважно ритуалів, які не мають безпосереднього відношення до функціонального споживання їжі, як-то порядку подачі страв, сервування, правил етикету за столом тощо. Тут підкреслюється думка, що "якщо в цьому контексті говорити про групи, які ранжуються за загальною сумою акумульованих капіталів всіх видів, то для вищих класів в споживанні продуктів харчування значно важливіша форма, тоді як для нижчих класів – зміст" [4, с. 137]. Народження смаку в буржуазному суспільстві, відповідно до концепції П. Бурдьє, породжується символічними протистояннями класів.

Проте сучасна практика споживання свідчить про наявність і інших тенденцій, пов'язаних, по-перше, з його тотальним і горизонтальним характером, орієнтованим на комплекс практично всіх соціальних позицій, і, по-друге, – зі зростанням знаково-символічного компоненту, коли предмет споживання окрім своїх прагматичних якостей, набуває додаткові смисли і цінності і, зрештою, відбувається перехід від споживання речей до споживання знаків. Теоретичним підґрунтям вивчення цих процесів є концепція, запропонована Ж. Бодріаром. Згідно з його ідеями, в суспільстві споживання поступово окреслюється новий тип "функціональних" об'єктів, які стають частиною знакової системи цього суспільства, долаючи свою первинну (утилітарну) функцію заради вторинної (символічної). У сфері харчування ми також можемо помітити появу "функціональної" їжі, яка, володіючи високим семіотичним статусом, стає знаком тих чи інших відносин. Продукти, що володіють високим семіотичним статусом (ритуальна їжа, мініатюрні порції їжі, що подаються на фуршеттах або

прийомах), не розглядаються як спосіб втамування голоду або, навпаки, вживаються надмірно, перевищуючи будь-який поріг насичення.

Напівфабрикати, невибаглива домашня кухня має низький семіотичний статус, насамперед виконуючи функцію втамування голоду. Проте у процесі переходу з повсякденного практичного простору у віртуальний простір масової культури на перший план виходить символічна функція їжі. Престижність того чи іншого продукту значною мірою пов'язується зі способом його споживання – диференційованого (ресторан з індивідуальним вибором споживача) чи уніфікованого (фаст-фуд).

В цьому контексті заслуговує на увагу "Макдоналізація суспільства" Дж. Рітцера (1993) де ресторан швидкого харчування постає сучасною парадигмою формальної раціональності. Джордж Рітцер пише, що макдоналізація – це процес домінування принципів фастфуд бізнесу в багатьох секторах сучасного соціального життя. Привабливість та успіх цих технологій зумовлена ефективністю (пропонує швидкий спосіб задовольнити потреби - як в Mc Donalds віконце обслуговування клієнтів за кермом), передбачуваністю (гарантія, що даний продукт буде таким самим у різних місцях і в різний час – така страва, як "бігмак", однакова сьогодні і завжди в усіх країнах), пророхуваністю (можливість чітко обрахувати кількісні показники продукту та час, витрачений на його отримання), контролем (застосування технологій контролю гарантує відповідність продуктів та сервісу – в таких закладах непотрібними є людські якості шеф-кухаря чи офіціантів). Як наслідок, така формально-раціональна система організації призводить до дегуманізації процесу харчування. Загалом механізми задоволення харчових потреб (як системи фаст-фудів, так і нова форма продажу продуктів через мережі супермаркетів) відображають процеси інституційної трансформації суспільства. Успішність та розповсюдження таких закладів харчування і ступінь, в якій вони слугують моделлю для всього суспільства, свідчить для Рітцера про панування формальної раціональності.

Приблизно чверть століття тому, у 1987 році у Британії Колін Кемпбел видав книгу "Романтична етика і дух сучасного споживання", де він доводить, що для свого розвитку і безперервного відтворення сучасне капіталістичне суспільство потребувало не тільки масового прагнення своїх членів до роботи і накопичення, але й радикальної переорієнтації у споживанні, зокрема – споживанні їжі. Виходячи з динамічного характеру капіталізму, Кемпбелл припускає, що люди завжди бажають споживати не тільки більше, - вони хочуть споживати нові товари. Ця потреба не є природною або вродженою, вона виявляється тільки в сучасному суспільстві, вона є штучною, як і схильність до накопичення і вкладення капіталу [5, с. 43-47]. До подібних міркувань схиляються і австралійські вчені Джон Гермов та Лорен Вільямс, згідно з якими особливий характер сучасного споживання зумовлює ситуацію, за якої споживач ніколи не зможе задовольнити свої потреби повністю, він завжди залишається "голодним", і в цьому полягає особливість новітніх соціальних систем, а певний тип харчування виступає спробою культурного відтворення [6, с. 12-14]. Безумовно, незважаючи на значні зміни, в культурі харчування існує спадкоємність, і в цьому сенсі культурна складова споживання їжі інколи домінує над первинною фізіологічною функцією.

Багато в чому згодна з його думкою російська дослідниця С. А. Кириленко, яка аналізує, яким чином нова раціональність постіндустріального суспільства, породжувана цілою низкою соціокультурних чинників (таких, як процес глобалізації, формування нової нерівності горизонтального типу, укорінення нових моделей споживання, віртуалізація культури тощо) зумовлює нові характеристики процесу харчування. Ці різноманітні фактори викликають досить суперечливі тенденції в сфері споживання їжі. Так, раціоналізація та уніфікація харчування, на думку автора, призводить до валеологічного підходу до їжі, орієнтації на наукові критерії харчування та його функціоналізацію.

Нарешті, аналізуючи цей феномен, варто звернутися до положень П. Бергера і Н. Лукмана, які стверджують, що колективний досвід переважно зафіксований у сукупності соціальних ролей та поведінкових моделей, які люди виконують у повсякденному житті. Ці моделі, які обирають і виконують індивіди, "втілюються в індивідуальному досвіді" [7, с. 122]. Саме тому простір повсякденних практик представлений для індивіда в двох формах: безпосередньо через його діяльність та через канали соціальної комунікації як результат суспільного досвіду в ньому. Уявлення людини про повсякденні практики формуються у різних площинах – як на основі її власного досвіду взаємодії з оточуючим світом, так і інформації, що надходить різними каналами соціальної комунікації. При цьому власний досвід конкурує з соціальною комунікацією, що поставляє свою версію реальності і часто набуває пріоритетності. Навіть у такій приватній сфері, як харчування, вплив соціуму та введених ним регламентацій є досить помітним і сильним.

Сучасний німецький соціолог К. Вульф вважає, що соціальна дія - це в першу чергу чуттєво-тілесне наслідування культурним практикам, співучасть в їх конструюванні. А оскільки харчування є

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

базовим виявом тілесних практик, то вони і створюють спільноту в першу чергу: "Члени сім'ї під час прийому їжі засвідчують один перед одним свою належність до родини" [8, с. 25].

Саме в приготуванні їжі та її споживанні чітко простежується як прогрес людства, так і цивілізаційні і національні відмінності, соціальне розшарування. Якщо у XVIII столітті соціальний статус виразно виступав у споживанні їжі, в XIX ця регламентація стає більш розмитою, XX століття ж характеризується тим, що поступово їжа у первинному своєму сенсі як благо (як предмет споживання), як задоволення прагматичної потреби людини у вгамуванні голоду втрачає свою провідну роль у маркуванні соціальної нерівності суспільства. Критерієм ідентифікації у теперішньому столітті все більше стають різноманітні стилі життя, де кулінарія поряд з модою і туризмом постають їх найбільш потужними засобами. У мозаїчному культурному середовищі постіндустріального суспільства на перший план виходить вільний вибір тих чи інших продуктів і зразків харчування, не обмежений етнічною чи територіальною приналежністю.

Взагалі повсякденні гастрономічні практики можна охарактеризувати як сталі форми буденних дій із задоволення потреби у харчуванні, що вільно обираються індивідами у межах доступних ресурсів, бажань і правил.

Природно, що подібні практики історично змінюються і залежать від типу соціуму, і ця диференціація відбувається за рахунок освоєння необхідних у конкретний момент правил і відповідних культурних традицій. У сучасній культурі відбувається процес десакралізації їжі як такої, за винятком деяких релігійних обмежень. Проте все частіше їжа набуває символічну і статусну функцію, яку, насамперед, висловлює ідея смаку.

Одна з яскравих постмодерністських метафор культури, що відображає неселективний характер культурного успадкування, - це образ "шведського столу". "Всеїдність" сучасної культури в прямому сенсі виражається в інтересі до різних традицій харчування, їх вільному виборі та комбінації.

Все, що пов'язане зі смаком – смаком їжі чи смаком життя – є втіленням автономії, і в цьому сенсі деякі вчені вважають, що це один з останніх осередків свободи, оскільки політична сфера не дає можливості автономності особистості, домінуюча культура також функціонує в доволі вузьких рамках, а за столом людина своєрідним чином може утвердити свої цінності і проголосити свою ідеологію. Позиціонування себе через споживання їжі відтворюється через низку культурних норм. Поряд з величезними надбаннями своєї культури італійці з їх сотнями видів паст, піццями та вишуканими десертами достатньо вдало подають свій образ у світі. Ще більш ефективно це роблять японці, які через мережу суши-ресторанів несуть всьому світу образ своєї країни і транслують світу своєрідний устрій життя та відданість традиціям.

Змінюючи практики харчування, люди не стільки споживають конкретну їжу і використовують супутні речі, скільки приводять у рух моделі соціальної реальності. Гастрономічні практики, оскільки вони стають індустрією, постають процесом відтворення соціальної реальності у вигляді її симуляції. Сучасні гастрономічні практики характеризуються цілою низкою особливостей – наприклад, їм притаманна така якість, як дифузність, що проявляється через відсутність кордонів регіонального та етнічного характеру та меж між прошарками суспільства. Окрім того, вони являють собою доволі специфічний феномен, оскільки постають як індустрія – організоване на принципах раціональності спеціалізоване виробництво. З соціальної точки зору конкретні соціальні практики, зокрема, харчування, постають елементом ідентифікації. Попередні концепції самообмеження внаслідок браку продуктів виявляються недоречними і змінюються новими практиками "м'якого" примусу до споживання, перед якими індивіду важко встояти.

Якщо більш детально поглянути процес поширення зразків харчових практик, то можна припустити, що пропонований набір продуктів і сам процес харчування підпорядковані певним стратегіям. Однією з найважливіших форм символізації їжі стає реклама, за допомогою якої конкретні продукти перетворюються на знаки соціального статусу, міжособистісних відносин, здоров'я тощо. Ця ситуація аналогічна тій, яку описує Ж. Бодрійяр, говорячи про пріоритет моделей над реальністю. Все це витісняє реальну їжу з простору споживання, замінюючи її нематеріальними, віртуальними конструктами, пов'язаними з ціннісними домінантами сучасного суспільства.

В рамках цієї тези за допомогою контент-аналізу було досліджено зміст рекламних повідомлень, що подаються в українському медіапросторі. Для дослідження долі продуктів харчування від всієї кількості рекламних повідомлень було взято 5 найрейтинговіших українських телеканалів (за даними Gfk Ukraine): Інтер, СТБ, 1+1, ICTV, Канал "Україна" за квітень 2012 року. Загальна кількість становила 34079 рекламних повідомлень. Кількість рекламних повідомлень продуктів харчування складала 5178. Таким чином доля продуктів харчування за квітень 2012 становила 15,19% від загальної кількості рекламних повідомлень, що були представлені на 5 загальнонаціональних українських телеканалах (дані

представлені за кількістю виходів у прямій ефір). З них реклама кондитерської продукції складала 2434 повідомлення, продовольчих товарів – 2744 повідомлення. Тобто кондитерська продукція і продовольчі товари займають приблизно однакову частку від загальної кількості рекламних повідомлень продуктів харчування – 47% і 53% відповідно.

Таблиця 1.

Групи товарів харчування ах телеефіру

		Кількість виходів в ефір	У відсотковому еквіваленті
Кондитерська продукція	Жувальна гумка	277	5,35
	Кондитерська випічка	567	10,95
	Кондитерські вироби (різне)	2	0,04
	Шоколадні вироби	1588	30,67
Продовольчі товари	бакалія	492	9,5
	Дитяче харчування	419	8,09
	Консервовані продукти	27	0,52
	Легкі закуски	220	4,25
	Молочні продукти	749	14,46
	М'ясні продукти	109	2,1
	Полуфабрикати	59	1,14
	Продовольчі товари (різне)	55	1,06
	Риба та морепродукти	87	1,68
	Соуси	473	9,13
	Хлібобулочні вироби	54	1,04
Сума		5178	100

Таким чином, по-перше, наявний "харчовий компонент" української реклами свідчить про обмежену кількість продуктів, що рекламуються. За результатами дослідження можна зазначити, що майже половину рекламних повідомлень посідає кондитерська продукція, де лівову частку складають шоколадні вироби (30,67%) та кондитерська випічка (10,95%). Окрім цих продуктів найбільш активно рекламуються молочні продукти (14,46%) та соуси (9,13%). В той самий час доля реклами продуктів, які є абсолютно необхідними для повноцінного харчування, таких, як м'ясні продукти (2,1%) та риба і морепродукти (1,68%) є незначною.

По-друге, проаналізувавши зміст рекламних повідомлень, ми отримуємо підстави виокремити три основні ціннісні сценарії, де характеристики того чи іншого продукту подані через систему соціальних інтеракцій, які умовно означити "dolce vita" (шоколад "Корона", "Рошен", сиркові десерти "Дольче"), "сімейне щастя" (соуси "Чумак", "Торчин") та "здоровий спосіб життя" (молочні продукти "Активіа" та "Президент"). Тобто ми спостерігаємо становлення "їжі-симулякра", яка за допомогою рекламної комунікації перетворюється на знак. Тут конкретні продукти пов'язуються не стільки з корисними споживчими властивостями, скільки з символічними образами певних стилів споживання. Оскільки вимогою реалізації особи у сучасному суспільстві є презентація власного життєвого стилю, вона перетворюється на важливий соціальний ритуал. В даному випадку реклама, апелюючи до концепту прецедентної ситуації (закріпленого у свідомості запасу мінімізованих особистісно-детермінованих знань та уявлень), створює особливі понятійні структури, які, будучи ціннісно значимими для людини, використовуються для "обслуговування" ритуалів соціального самовідтворення.

Зрештою, можна стверджувати, що існує певний парадокс, де, з одного боку, сучасна українська дійсність демонструє індивідуалізацію життєвих стратегій у сфері харчування, а з іншого – існуючі паттерни масової культури окреслюють диспозиційний "коридор" дозволів і заборон, укладених в соціальних відносинах, що і породжує конкретні моделі споживання, об'єктивно сумісні з даними відносинами і заздалегідь адаптовані до їхніх вимог. Аналізуючи реалії нашого суспільства, яке на сьогодні перебуває в достатньо складних соціально-економічних умовах, є підстави виділити наступні характерні особливості:

- матеріальне становище є інтегральним чинником, на якій базується характер споживання взагалі і характер харчування зокрема. Так, за результатами національних моніторингових досліджень минулого року, 28% населення України не має можливості купувати найнеобхідніші продукти, а 60,2% - харчуватися відповідно до своїх смаків [9, с. 77-78]. Як результат, значна частина людей просто не має економічної можливості обирати харчові практики відповідно до своїх смаків;

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

- внаслідок обмеженого доступу до ресурсів та стрімкої поляризації суспільства, різні групи населення мають свої споживчі переваги та попит, і таким чином утворюють різні харчові ринки. Якщо для лівової частки українських громадян найбільш популярними продуктами є картопля, буряк, хліб і алкоголь [10], то на іншому полюсі деякі члени українського соціуму вживають салати з вишуканих овочів та морепродуктів за ціною у чверть середньої української пенсії [11];

- сучасні гастрономічні практики, які розуміються як свідомі сталі переваги певних наборів продуктів харчування і відмова від інших в рамках відповідної соціальної структури, зумовлені регламентацією ціннісних домінант суспільства. Наприклад, актуалізація кулінарної тематики в масовій культурі – численних кінофільмах, журналах та телепередачах, що пропонують готувати смачну і вишукану їжу вдома – виступає маркером потреби суспільства в реабілітації їжі як соціокультурної складової життя сучасної людини;

- рекламна комунікація як інформаційний ресурс споживання набуває можливості нормування, оскільки дозволяє детермінувати та регулювати інтеракції у сфері споживання їжі, не будучи водночас нормою поведінки.

Розглядаючи споживання як певний тип соціальної взаємодії, можна припустити, що сучасні гастрономічні практики виступають різновидом соціальної поведінки, яка здійснюється не лише у відповідності до індивідуальної позиції у системі соціальних координат, але й спираючись на конкретні соціокультурні паттерни. Гастрономічні практики, втілюючись у формах соціальної комунікації, частково ірраціоналізуються, оскільки стають функціонально залежним від символічного змісту. Таким чином, соціум, у намаганні модифікувати поведінку своїх членів, штучно стимулюючи чи обмежуючи їх потреби, пропонує імітаційні форми споживання їжі, які сприяють їх ідентифікації та самоактуалізації в рамках системи.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Зіммель Соціологія трапези [Текст] / Георг Зіммель // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : наук.-теорет. часоп. - 2010. - № 4. - С. 187-192. 2. Бурлачук В. Трапеза як предмет соціологічного дослідження [Текст] / Віктор Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : наук.-теорет. часоп. - 2010. - № 4. - С. 179-186. 3. Веблен Т. Теорія праздного класу [Текст] / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с. 4. Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть. [Текст] /Бурдьє Пьер. Социология социального пространства. - М.: Ин-т экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007 Спб.: Мир. С. 137. 5. Campbell Colin . The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumption/ Colin Campbell. - London: Blackwell., 1987 – 304 с. 6. A Sociology of Food and Nutrition: The Social Appetite. / John Germov and Lauren Williams (eds) Victoria: Oxford University Press; 2004 - 488 pages. 7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. [Текст] / Питер Бергер, Томас Лукман. - М. : "Медиум", 1995. - 323 с. 8. Вульф К. К генезису социального. Мимезис, перформативность, ритуал / пер. с нем. / Кристоф Вульф. – СПб. : Интерсоцис, 2009. – 161 с. 9. Дослідження ринків товарів повсякденного попиту. – "ТОВ" Моніторинг ЗМІ України – [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.monitoring.com.ua/ua/services/advertising.html> 10. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки/ За ред. за ред. д.філос.н. Є.І.Головахи, д.соц.н. М.О. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. –480 с. 11. Картопля, буряк, хліб і алкоголь - найпопулярніші продукти - UAport [Електронний ресурс]: – Режим доступу: uaport.net/uk/news/ua/t/1205/18/3156649 – Назва з екрана. 12. Меню ресторана "Дом деликатесов Delight" [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://delight-ukraine.com/index.php?page=restaurant&section=39> – Назва з екрана.

УДК 316.7

**ТУРИСТИЧНІ ПРАКТИКИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕМПІРИЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ДНІПРОДЗРЖИНСЬК)**

Сорокіна Людмила Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

Шеломовська Оксана Миколаївна – асистент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

Розглядаються наявні в науковій літературі підходи до вивчення туризму як соціокультурного поліфункціонального і поліваріативного явища. Проаналізовані визначення туризму та з'ясовані особливості соціально-філософського, комунікаційного, драматургічного, діяльнісного та ін. підходів до дослідження туризму. Виокремлено відмінності туризму від подорожі та міграції. Встановлено лімінальний статус туриста під час подорожі. Зазначено основні тенденції та наведено статистичні дані розвитку світової туріндустрії. На основі соціологічних досліджень аналізуються особливості туристичних практик сучасного українського суспільства.

Ключові слова: туризм, подорож, відпочинок, туристична активність, туристична практика, турист, туристична індустрія, міжнародний туризм.

Рассматриваются имеющиеся в научной литературе подходы к изучению туризма как социокультурного полифункционального и поливариативного явления. Проанализированы определения туризма и выяснены особенности социально-философского, коммуникационного, драматургического и деятельностного подхода к исследованию туризма. Выделены отличия туризма от путешествия и миграции. Установлен лиминальный статус туриста во время путешествия. Отмечены основные тенденции и изучены статистические данные развития мировой туриндустрии. На основе социологических исследований анализируются особенности туристических практик современного украинского общества.

Ключевые слова: туризм, путешествие, отдых, туристическая активность, туристическая практика, турист, туристическая индустрия, международный туризм.

The present in scientific literature approaches to the study of tourism as sociocultural, polyfunctional and polyvariant phenomenon are considered. Determinations of tourism are analyzed and features of social-philosophical, communication, dramaturgic and activities approach to research of tourism are found. The differences of tourism from a trip and migration are distinguished. Liminal status of tourist during a trip is set. Basic tendencies are marked and statistical data of development of world tourist industry are studied. On the basis of sociological researches the features of tourist practices of modern Ukrainian society are analyzed.

Keywords: tourism, trip, rest, tourist activity, tourist practice, tourist, tourist industry, international tourism.

Сучасний етап розвитку світового співтовариства характеризується стрімким розвитком туристичних потоків. Значення туризму (як міжнародного, так і внутрішнього) неможливо переоцінити. В умовах значних зрушень в українському суспільстві туризм є одним з найефективніших засобів реалізації соціокультурних цінностей у сфері дозвілля, що змінює людину та її сприйняття, оскільки будь-яка мандрівка завжди пов'язана з людським пізнанням, набуттям досвіду та зміною самої людини. На макрорівні туризм істотно впливає на світоустрій та розвиток багатьох країн та регіонів, залучаючи грошові кошти, створюючи нові робочі місця, забезпечуючи швидкий прогрес. В глобалізованому світі туризм став невід'ємним елементом індустрії відпочинку, трансформувачи її та одночасно створивши нові можливості для задоволення пізнавальних, комунікаційних, оздоровчих та інших потреб людей. Все це актуалізує необхідність нашого дослідження.

Мета нашої статті полягає в здійсненні комплексного аналізу науково-теоретичних підходів до дослідження туризму та з'ясуванні особливостей туристичних практик сучасного українського суспільства.

Систематичне дослідження туризму у вітчизняній соціологічній літературі почалося з кінця ХХ ст., коли дозвілля, подорожі, рекреаційна діяльність стають предметом теоретичного осмислення філософів, істориків, соціологів, економістів, фізіологів, психологів та географів. Соціологія туризму як галузь соціологічного знання перебуває в процесі свого становлення та розробки понятійно-категоріального

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

апарату. Це пояснює той факт, що в науковій думці поки що не склалося єдиного загальнозживаного визначення туризму. Широко використовуються такі поняття, як "подорож", "мобільність", "переміщення", "туристична активність", "туристична діяльність" тощо. На думку деяких авторів, ці поняття використовуються для позначення одного й того ж явища; інші вважають за доцільне розмежувати їх. Треба констатувати, що дослідження в цій сфері носять розрізнений характер і потребують комплексного теоретико-методологічного забезпечення.

Грунтовний аналіз наукової літератури з зазначеного питання дозволив виявити, що туризм визначається як:

- активний відпочинок, що впливає на зміцнення здоров'я, фізичний розвиток людини, пов'язаний з пересуванням за межі постійного місця проживання [1];
- добровільно здійснювані територіальні, екваторіальні або повітряні переміщення тривалістю більше доби, здійснювані з пізнавальною, оздоровчою, спортивною або іншою неутилітарною метою [2];
- подорож, яка здійснюється людиною у вільний від основної роботи час в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових, спортивних, релігійних та ін. цілях [3, с. 19];
- всі види руху, пов'язані зі зміною постійного місця проживання, тобто форма міграції, яка не має постійного характеру;
- процес здійснення туристської активності та організації туристичної діяльності, спрямований на задоволення рекреаційних, пізнавальних, економічних та духовних потреб особи шляхом переміщення суб'єктів в соціальному просторі [4, с. 10];
- переміщення в географічному просторі, коли людина знайомиться з новими для неї територіями [5, с. 55];
- тимчасовий виїзд особи з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди особа від'їжджає [6].

Таким чином, хоча вищенаведені визначення багато в чому схожі, вони при цьому виділяють різні моменти. Перше визначення робить наголос на активному відпочинку; друге – надає часові обмеження для туристів (не більше дванадцяти місяців) та наголошує на добровільності туризму, відсутності утилітарних цілей; третє – виокремлює необхідність вільного часу для туристичної активності; четверте – розглядає туризм як форму міграції тощо. Однак, як правило, при характеристиці туризму обов'язково зазначають його тимчасовість, відвідання території, відмінної від постійного місця проживання, а також принципову відмінність туризму від професійної та комерційної діяльності і його неможливість бути джерелом існування туриста.

Подорожі і туризм – два нерозривно пов'язані поняття, які характеризують певний образ життєдіяльності людини. Це відпочинок, активна розвага, спорт, пізнання навколишнього світу, лікування і безліч інших видів діяльності. Проте завжди при цьому присутня характерна дія, що визначає і відокремлює власне подорож від інших сфер діяльності – переміщення людини в іншу місцевість або країну, континент, відмінні від його звичайного місцезнаходження або мешкання. На відміну від подорожі, туризм відчуває на собі значний вплив економіки і володіє дуалізмом внутрішньої природи явища, оскільки він являє собою і особливий, масовий рід подорожей, і діяльність з організації і здійснення цих подорожей.

Деякі дослідники наполягають на тому, що туризм може класифікуватися як тимчасова міграція. Однак, як зазначає С. В. Горський, міграція передбачає певну осілість на новій території, а тому вимагає вирішення проблем, пов'язаних з такими сферами, як працевлаштування, освіта. Хоч деяких емігрантів можна класифікувати як "постійних туристів", треба відмітити, що їх мотивація і поведінка суттєво відрізняється від "короткострокових туристів" [7, с. 74].

Сьогодні науковці розглядають туризм як соціальний інститут, як інструмент комунікації та формування ідентичності, як театральну постановку, як вид рекреації та соціально-культурної діяльності людей, систему й форму проведення вільного часу шляхом використання сфери послуг у поїздках, які поєднують активний відпочинок і зміцнення здоров'я людини, як галузь національної економіки та складну соціально-економічну систему. Відповідно до цього склалося декілька підходів до аналізу туризму.

Так, соціально-філософський підхід дозволяє комплексно аналізувати туризм в якості специфічного соціального інституту, особливої суспільної інфраструктури, окремої ланки системи соціальних відносин, помітного чиннику розвитку і вдосконалення суспільства. Туризм являє собою соціальний інститут з досить розвинутою і складною системою діяльності, що включає безліч соціальних організацій, установ, об'єднань, що забезпечують реалізацію численних процесів виховного, просвітницького, освітнього, рекреаційного характеру. Як соціокультурному феномену йому притаманні всі атрибутивні ознаки соціального інституту: самодостатність і автономність, організаційна цілісність, наявність власної інфраструктури, комплекс усталених норм, принципів, правил регулювання діяльності своїх підрозділів, установ та підприємств, відповідний кадровий потенціал, його наукова та професійна підготовка тощо [8, с. 11].

В межах комунікаційного підходу туризм розглядається як особливий соціокультурний феномен, що сприяє взаємопроникненню культур та виступає в якості інструменту комунікації. Важливе значення для соціології має туризм як сукупність певних відносин, що є результатом пересування людей і перебування за межами місця їх проживання, та як активна і невимущена форма спілкування людей, що сприяє зміцненню миру і взаємопорозуміння між народами, знайомству з культурою інших народів, пізнанню навколишнього світу.

Драматургічний підхід виходить з того, що туризм – це пошук тієї реальності, яка була вкрадена, пошук швидше справжніх переживань, ніж підробок. Цей підхід засновано на драматургічному підході до соціальної реальності Е. Гофмана, основна ідея якого полягає в проведенні аналогії між соціальним світом і світом театру, а соціальні ролі аналогічні театральним ролям, які розігруються для створення відповідного враження на учасників спілкування і відповіді на їх очікування. Тобто практично всі туристичні об'єкти можуть бути розглянуті як театральні постановки, які створюються спеціально для туристів та для їх заохочення. Туризм – це процес, який включає в себе поточну (ре)конструкцію практик у певних місцях та певних умовах [9, с. 171].

Діяльнісний підхід забезпечує аналіз туризму як сфери духовно-практичної активності індивідів, що уможливорює безпосередній та адекватний прояв сутнісних якостей людини. При цьому необхідно зазначити, що туризм – це, перш за все, практична діяльність, тобто те, чим не можна оволодіти, вивчаючи описи дій, а лише через саму дію. І хоча відомий представник соціології туризму Дж. Уррі вбачав у перегляді телевізійних туристичних оглядів, туристичних інтернет-довідників прояви так званого віртуального чи уявного туризму, такі практики не можуть повною мірою вважатися туристичним [10, с. 56].

Для соціології особливого значення набуває дослідження туризму як сукупності відносин і явищ, які виникають під час переміщення і перебування людей в місцях, які відрізняються від їх постійного місця проживання та роботи. Туризм дає можливість познайомитися з культурою інших країн і регіонів, задовольняє допитливість людини, збагачує її духовно, оздоровлює фізично, сприяє розвитку особистості.

Однак при цьому слід наголосити, що, зважаючи на поліфункціональність та поліваріантивність туризму як суспільного явища, особливо в сучасних складних умовах розвитку соціуму, його необхідно досліджувати не з позицій одного підходу, а у їх єдності і взаємодії. При цьому не втрачає своєї актуальності системний підхід, який дозволяє комплексно аналізувати туризм як суспільне утворення, елементи якого щільно пов'язані і у своїй взаємодії впливають на всі сторони суспільного життя, забезпечуючи його розвиток і вдосконалення.

Туризм є феноменом загальнолюдської культури, засобом самореалізації людини. В рамках туристичних подорожей і пригод знаходять вихід найсуттєвіші мотивації людської поведінки – віковічне прагнення до особистісного "освоєння" світу, забезпечення потреб у відпочинку і розвагах. В процесі подорожей змінюються не лише навколишні краєвиди – змінюється і сама людина, перетворюючи отримані знання і враження у надбання власної духовної культури. В цьому аспекті головним об'єктом дослідження повинні стати не готелі, туристичні фірми, прибутки, а людина, яка подорожує – Homo viator [11, с. 141]. Турист – це людина, яка мандрує і відвідує місця, які знаходяться поза межами його звичайного середовища, де є туристичні ресурси, які його приваблюють [3]. Саме турист є споживачем туристичного продукту і саме для його якісного обслуговування формується і працює індустрія туризму. І лише від того, наскільки турист буде задоволеною якістю туристичної послуги або туристичного продукту, залежить розвиток та подальше існування туристичної галузі.

Для того, щоб людина, яка подорожує, могла бути охарактеризована як турист, вона повинна виконати певні ритуали та дії. Як зазначав В. Граберн, життя сучасної людини ділиться на трудові будні і відпочинок (з явним домінуванням перших). Межа між невиразною повсякденністю і святковою свободою вимагає особливих ритуалів переходу: ініціації – збори, упаковка багажу, отримання візи, очікування в аеропорту, і повернення – роздача подарунків, демонстрація фотографій і сувенірів, розповіді у вузькому оточенні, комунікація в Інтернеті (форуми, живі журнали). В період від ініціації до повернення турист, відповідно до концепції В. Гернера, стає ліміналом. Турист не демонструє ані в одязі, ані у манерах комунікації, ані в поведінкових практиках статусних знаків і соціальних відмінностей, що маніфестуються в повсякденному житті. За зовнішнім виглядом неможливо відрізнити професора від продавця на ринку, адже туристи маркують саме свій лімінальний статус – майка, шорти, кросівки або сандалі плюс незмінні фотоапарат або відеокамера. Щастя туриста – в можливості приміряти на себе інше, більш справжнє життя [12, с. 121].

Для світового туризму 2012 р. почався навіть успішніше, ніж очікувалося: за даними Всесвітнього барометра туризму ЮНВТО, з січня по кінець квітня міжнародні туристські прибуття виростили в світі більш ніж на 5%. З січня по квітень кількість міжнародних туристських прибуттів (туристів, які ночують) в усьому світі склала 285 млн., що на 15 млн. більше у порівнянні з аналогічним періодом 2011 року. Як очікується, ще приблизно 415 млн. туристів здійснять закордонні подорожі в літній сезон. ЮНВТО прогнозує, що за весь 2012 р. зростання міжнародного туризму складе 3–4%. Незважаючи на те, що ці темпи зростання дещо

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

сповільнюються, число міжнародних туристів, що ночують, залишається стабільним і дозволить перейти очікуваний цього року мільярдний рубіж прибуттів. Відновлення попиту на туристичні послуги спостерігаються у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні і Африці (+8%). В першому найпозитивніші здобутки демонструє Японія, де виправляється положення у сфері і в'їзного і виїзного туризму, враховуючи, що за перші п'ять місяців 2012 р. число візитів до країни збільшилося на 40%. Північній Африці (+11%) вдалося відновити позитивні темпи зростання завдяки результатам Тунісу (+48% в період з січня по травень). Обнадійливі результати Єгипту (+29% в період з січня по травень). У Американському регіоні (+6%) був зареєстровано зростання, що дещо перевищує середньосвітовий показник, причому успішних результатів добилися майже всі турнапрямки. Європа (+4%) закріпила досягнуті в 2011 р. рекордні темпи зростання, не дивлячись на нестабільність економіки в еврозоні [13].

Чинниками, що визначають розвиток туріндустрії, є збільшення інвестицій в інфраструктуру, маркетинг і рекламу, розвиток внутрішніх ринків, лібералізація повітряного транспорту, зростання міжрегіональної співпраці і державно-приватних партнерств. Виходячи з цього, сучасні дослідники виділяють наступні тенденції розвитку туристичної галузі до 2015 р: вплив глобалізації на туристичні практики населення та необмежені можливості виїзного туризму; збільшення кількості туристів-жінок; розвиток так званого wellness-туризму та популярність місць відпочинку з можливостями фізичного і духовного оздоровлення; індивідуалізація подорожей в залежності від цінностей та побажань кожного туриста; прагнення туристів не лише гарно провести вільний час, а й здобути додаткові знання, що збільшує попит на туристичні пропозиції з курсами будь-якого вигляду, навчальними програмами тощо. В той же час значну роль грає подія, пережита у відпустці. Але подія в цьому сенсі позначає не тільки дію, але і придбання певного досвіду, можливість в чомусь себе спробувати, тобто дізнатися нове про світ і про себе. Оскільки, індустрія туризму імпортує не продукт, а враження [14, с. 228].

Зважаючи на все вищезазначене, для детального соціологічного аналізу туристичних практик сучасного українського суспільства скористаємося емпіричним матеріалом. Так, за даними соціологічного моніторингу "Українське суспільство 1992 - 2010" [15, с. 561], туристична активність українців знаходиться на досить високому рівні. У 2010 р., незважаючи на доволі велику кількість людей, які не мали відпустки (34,8%), та тих, які провели відпустку вдома (29,2%), 12% відпочивали в Україні. Для порівняння необхідно зазначити, що лише 1,2% відпочивали за кордоном. Пояснення такому стану речей може доволі простим, оскільки, по-перше, спостерігається тенденція збільшення привабливості внутрішнього туризму для українців; по-друге, відпочивати в Україні дешевше, ніж за кордоном; по-третє прагнення подорожуючих під час своєї відпустки відвідати родичів та знайомих (таких виявилось 8,7% опитаних). Динаміка туристичних подорожей українців за 1992 – 2010 р. представлена на рис. 1.

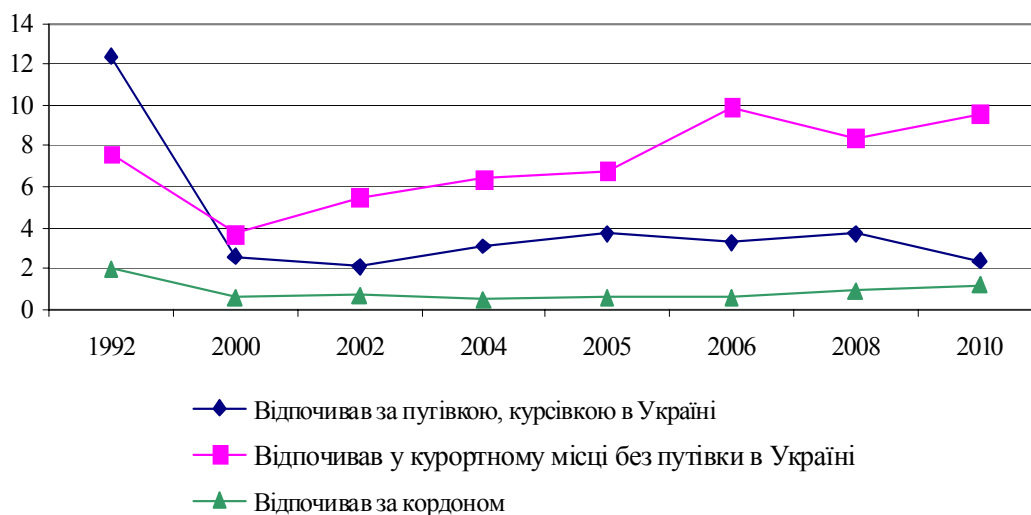

Рисунок 1. Динаміка туристичних подорожей українців в 1992 – 2010 рр.

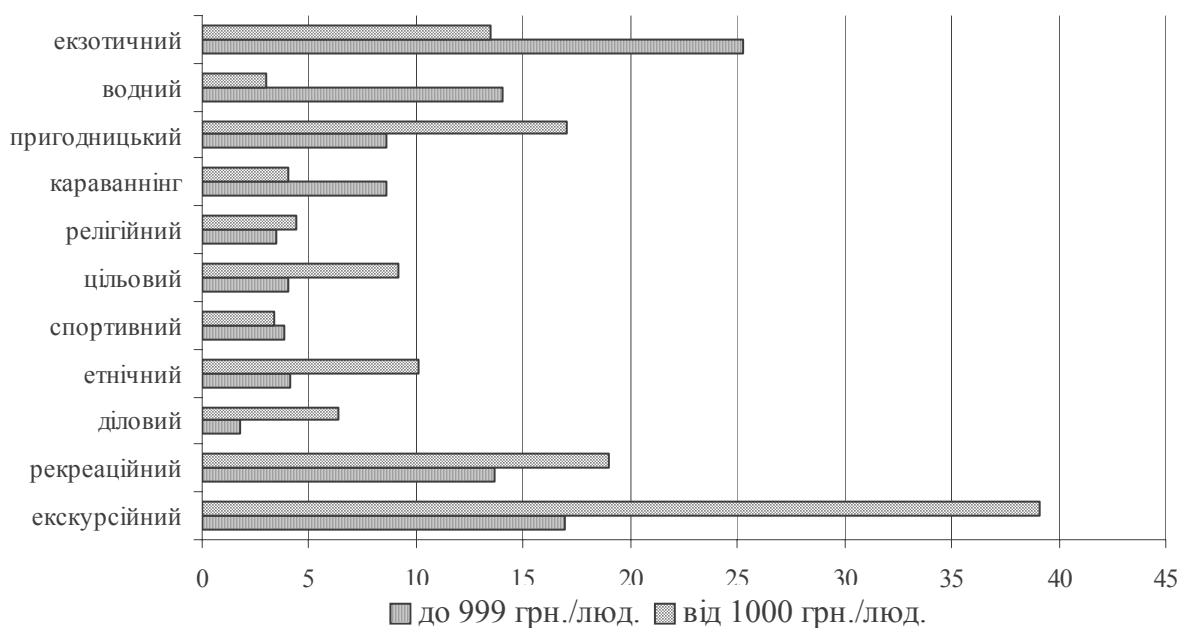
З наведеного видно, що за час між 1992 – 2000 рр. відбувся загальний спад туристичної активності українців, що, на нашу думку, обумовлено відсутністю в цей час у найбільшій кількості відпустки взагалі (42,6%). Як правило, населення України віддає перевагу відпочинку в своїй країні у курортному місці без путівки. Лише в 1992 р. найбільша кількість респондентів відпочивала за путівкою або курсівкою (12,4% у 1992 р. і 2,4% у 2010 р.). Цікаво, що серед респондентів, які відповіли, що відпочивають за кордоном, найбільше було також у 1992 р.

Для більш детального аналізу туристичних практик українського населення у березні 2012 р. за участю авторів кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету було проведено дослідження особливостей туристичних практик жителів м. Дніпродзержинська. Відповідно до класифікації, м. Дніпродзержинськ належить до середніх міст, а отже – результати дослідження можуть бути екстрапольовані на міста даної категорії. У дослідженні була використана вибірка за методом "сніжного кому". Всього було опитано 400 чоловік (жінок – 54,6%, чоловіків – 46,4%; у віці від 18 до 35 – 58,3%, від 35 до 60 – 42,7%).

Згідно з проведеним опитуванням, більшість жителів Дніпродзержинська, відповідаючи на питання "Якому з приведених видів туризму Ви б надали перевагу, якби у Вас була можливість вибору і необхідні кошти?", виділяють екскурсійний туризм (60,9 %). Даний феномен можна пояснити пізнавальними цілями городян, які пов'язані зі споживанням культурних цінностей: огляд визначних пам'яток, явищ природи, красивих видів і пейзажів, національних парків; ознайомлення з досягненнями культури, науки і техніки (музеї, галереї, культові споруди); відвідини екологічно чистих або, навпаки, дуже забруднених об'єктів, історичних місць і споруд. Також при можливості вибору екзотичному і рекреаційному туризму віддало б перевагу відповідно 43,5% і 38,4% городян.

Достатньо цікавим є те, що екскурсійному виду туризму віддає перевагу 43,5% чоловіків і лише 17,4% жінок. Цілком зрозуміло, що спортивні і екстремальні види туризму привертають здебільшого представників такої соціально-демографічної групи, як молодь. Лікувальний і рекреаційний види туризму більшою мірою характерні для представників старшого покоління. Водночас в наслідок зміни ставлення пенсіонерів до свого соціального статусу простежується тенденція до збільшення попиту на туризм у людей старших вікових груп.

В туризмі істотну роль грає матеріальний статок, оскільки турист обирає рівень туристського обслуговування і вид подорожі, виходячи з його вартості і своїх можливостей. Підвищення життєвого рівня здійснює істотний вплив на вибір тих або інших видів туризму і відпочинку. Відповіді на питання про потенційні переваги в туризмі залежно від доходу дозволили одержати наступні результати (рис. 2): найбільше респондентів з сімейним доходом до 999 грн./люд. вибирають екзотичний туризм – 25,3%, а більше 1000 грн./люд. – екскурсійний (39,1%).

Рисунок 2. Розподіл переваг респондентів в туризмі залежно від доходу (у %)

Основними причинами для туристичних мандрівок є прагнення до отримання нового духовного досвіду, бажання відповідати соціальному статусу, відірватися від рутини і культурно збагатитися. Крім знайомства з культурою іншої країни, туристи прагнуть більше дізнатися про побут людей, повсякденне життя, звички, звичаї, традиції – тобто внутрішню сторону життя людей в інших країнах.

Практично всі опитані жителі міста виявляють цікавість до життя в інших країнах, причому не обмежуючись лише певними сферами. Згідно з одержаними даними, значний інтерес викликають визначні

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

пам'ятки інших країн (78,3%), звичаї і традиції (56,5%), а також природні краєвиди (51,2%). Практично відсутній інтерес до політичного життя за кордоном. Це можна пояснити як і достатньо низьким інтересом городян до політики як такої, так і навпаки – високим рівнем залучення до політичного процесу в Україні.

Респондентам також пропонувалося оцінити успішність свого останнього відпочинку. Встановлено, що більшість городян задоволені тим, як відпочили останній раз (48%), а не задоволені – лише 9%. Достатньо велика кількість респондентів не змогли однозначно назвати свій відпочинок гарним або поганим.

Частка задоволених відпочинком зростає у міру збільшення середньостатистичних доходів респондентів – з 13% в групі з доходами не більше 999 грн. в місяць до 30,4% з доходами понад 1000 грн. Це можна пояснити тим, що за наявності більшого доходу є можливість дозволити собі на відпочинку більший набір послуг.

Найбільш характерна причина незадоволеності літнім відпочинком – брак матеріальних коштів (30,4%), а через неможливість поїхати туди, куди б хотілося (17,4%). Занадто коротким відпочинок здався для 13% респондентів. На незадовільний сервіс скаржаться 10% опитаних. Інші причини незадоволеності відпочинком – не та компанія, незадовільна організація подорожі, погана погода, проблеми зі здоров'ям та ін. – указуються рідше (6%, 5,6%, 3%, 2,2% відповідно). Що стосується сімейного стану і складу сім'ї, то найактивнішими туристами є несімейна молодь до 35 років. Це, як правило, високоосвічені, орієнтовані на успіх в професійній діяльності, матеріально забезпечені люди, які прагнуть раціональніше і комфортніше організувати свій вільний час.

Достатньо важливою є і думка городян про роль розвитку туристичної галузі в цілому для України (рис.3).

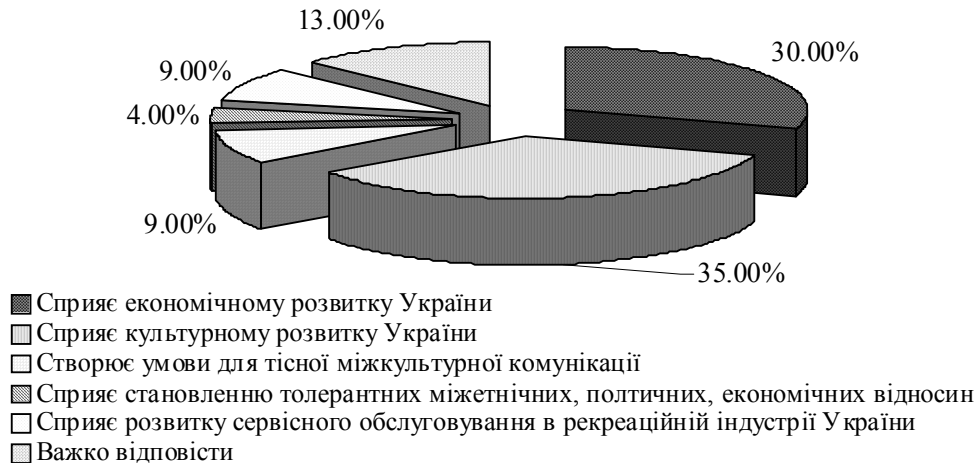

Рисунок 3. Роль розвитку туристичної галузі для України

Згідно з одержаними даними, на думку жителів міста, розвиток туристичної галузі сприяє саме культурному розвитку України. Даний варіант відповіді відзначили 34,8% респондентів. Неможливо заперечувати, що завдяки розвитку туризму панорама нашого культурного життя дуже сильно розширилася останнім часом. Сучасна міжкультурна взаємодія стимулюється найрізноманітнішими чинниками, у зв'язку з чим збільшується простір цієї взаємодії. Розвиток туризму в Україні сприяє також і її економічному розвитку – так вважає 30,4% респондентів. Це підтверджується тим, що для багатьох країн туризм став найприбутковішою галуззю економіки, оскільки стимулює розвиток інвестиційних проєктів і розвиток інфраструктури країни. Достатньо цікавим є той факт, що респонденти з доходом нижче за тисячу гривень на одну людину в сім'ї вважають головною роллю туристичної галузі для України забезпечення її культурного розвитку, а респонденти з доходом вище 1000 грн. – економічний розвиток України завдяки туризму.

Таким чином, варто відмітити наявність великої кількості підходів до визначення суті феномена туризму, серед яких варто назвати системний, комунікативний, соціокультурний, діяльнісний тощо. В рамках соціології туризм досліджується як цілісний соціальний феномен, що відображає трансформаційні процеси сучасної соціокультурної реальності. Як невід'ємний елемент соціальної системи туризм впливає як на існування соціуму в цілому, так і соціальних груп і окремих індивідів. У зв'язку з цим підвищується увага до людини, що подорожує (Homo viator). Розгляд туриста як об'єкта туристичної діяльності і суб'єкта туристичної активності дозволив виявити, що під час туристичної подорожі людина набуває ознак лімінальності, оскільки перебуває поза свою соціальною структурою, ніби приміряє на себе інше життя.

Соціологічне дослідження туристичних практик сучасного українського суспільства дозволило виявити, що більшість громадян відпочивають в межах України, що говорить про привабливість внутрішнього туризму. Перевага при цьому надається екскурсійному туризму, що свідчить про активізацію пізнавальної активності. Практично всі опитані виявляють цікавість до життя в інших країнах, причому не обмежуючись лише певними сферами. Найбільший інтерес викликають визначні пам'ятки інших країн, звичаї і традиції природні ландшафти. Поряд із цим лише незначна кількість людей має змогу відпочивати за кордоном. Водночас із цим на міжнародному ринку туристичних послуг Україна поки що не змогла стати дієвим гравцем. Для вирішення цієї проблеми необхідно використовувати світовий та європейський досвід, залучати інвестиції, розвивати сервісну та інформаційну інфраструктуру, готувати висококваліфікований фахівців в туристичній сфері. Туризм в сучасних умовах є одним з найпріоритетніших напрямів формування суспільства нового типу, і без врахування особливостей розвитку туристичної галузі та особливостей туристичних практик сучасного українського населення неможливо побудувати розвинену державу, якою повинна бути Україна.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Щепанський Е. В. Методологічна сутність і класифікаційні ознаки туризму [Електронний ресурс] / Е. В. Щепанський // Державне будівництво: електронне наукове фахове видання ХарІДУ НАДУ. – 2010. – № 1. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2010-1/doc/2/12.pdf>. 2. Безручко С. Е. Проблемы управления социально-культурной сферой туризма в современной России / С. Е. Безручко // Материалы ежегодной Международной Интернет-конференции "Социально-экономическая реальность и политическая власть", Ставрополь, 2006. – Режим доступу : www.conf.stavsru.ru. 3. Винокуров М. А. Что такое туризм? / М. А. Винокуров // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2004. – №3. – С. 19-24. 4. Головашенко О. В. Туризм як форма соціальної активності людини: соціально-філософський аналіз : автореф. дис... канд. філос. наук. : 09.00.03 / Головашенко Ольга Вячеславівна; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2002. – 18 с. 5. Лях В. В. Туризм в контексті міжетнічних та крос культурних стосунків / В. В. Лях // Наукові записки КУТЕП. Серія "Філософські науки". – 2009. – Вип. 6. – С. 53 – 68. 6. Про туризм : закон України від 15 верес. 1995 р. // Відом. Верховної Ради України. – 1995 р. – № 31. 7. Горський С. В. Інституалізація соціології туризму / С. В. Горський // Наукові записки КУТЕП. Серія "Філософські науки". – 2010. – Вип. 7. – С. 70 – 78. 8. Соляник С. Ф. Туризм як соціоетичний чинник суспільного життя : автореф. дис... канд. філос. наук. : 09.00.03 / Соляник Світлана Федорівна ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2010. – 20 с. 9. Столбова Ю. В. Теоретичні аспекти вивчення туризму / Ю. В. Столбова / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Вип. 16. – Х. : ХНУ імені В.Н.Каразіна. – 2010. – С. 168 – 172. 10. Серeda Ю. В. Практичний зміст туризму як соціокультурного феномену / Ю. В. Серeda // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2010. – №889. – С. 53 – 58. 11. Кручек О. А. Туризмологія: процес формування теорії туризму / О. А. Кручек // Наукові записки КУТЕП. Серія "Філософські науки". – 2010. – Вип. 78. – С. 139 – 164. 12. Черняева Т. И. Туристическое потребление: стандартизация впечатлений / Т. И. Черняева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Т. 12. – № 3. – С. 116 – 127. 13. UNWTO World Tourism Barometer. – 2012. – Volume 10. – Access mode [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mkt.unwto.org/en/barometer/> 14. Слободенюк О. В. Філософський аналіз мотивації туризму та туристського іміджу // Мультиверсум: Філософський альманах: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. В. Лях. – Вип. 30. – К.: Укр. Центр дух. культ. – 2002. – С. 216 – 235. 15. Українське суспільства 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, Н. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.

УДК 316.45:423

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ АНАЛІЗУ

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, завідувач кафедри-професор соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

У центрі уваги автора деякі теоретичні та методологічні аспекти соціальної безпеки як соціологічної категорії. Виходячи з парсонівського розуміння соціальної системи та соціальної дії, автор пропонує розуміти соціальну безпеку через функції та дисфункції соціальної системи та її підсистем. У статті пропонуються визначення низки понять, дотичних до концепту соціальної безпеки.

Ключові слова: безпека, соціальна безпека, соціальна небезпека, загроза, ризик.

Статья посвящена анализу некоторых теоретических и методологических аспектов социальной безопасности как социологической категории. Исходя из парсоновского понимания социальной системы и социального действия, автор предлагает понимать социальную безопасность через функции и дисфункции социальной системы и ее подсистем. В статье предлагается определения ряда понятий, связанных с концептом социальной безопасности.

Ключевые понятия: безопасность, социальная безопасность, социальная опасность, угроза, риск.

The article is devoted to the sociological analysis of theoretical and methodology issues of concept "social security". Based, first of all, on T. Parson's methodology of social system and social action author looks at social system and its subsystems (as well as their functions and disfunctions) in the context of social security/insecurity (threat, risk) analysis, proposes sociological definition of social security and social insecurity(threat).

Keywords: security, threat, risk, social security, social insecurity.

Поняття безпеки взагалі та численні його похідні останнім часом все частіше опиняється у дослідницькому фокусі представників різних галузей знання: філософії, економіки, політології, права, психології, державного управління, міжнародних відносин тощо. Вважається, що відомо понад 300 різних визначень поняття безпеки, які не є специфічно соціологічними.

Це різноманіття, що спостерігається у відповідних літературних джерелах, можна звести до низки базових підходів, наприклад, на думку Г. В. Сдасюка, до таких: підходу, що передбачає соціально-філософське і загальнотеоретичне осмислення проблем соціальної безпеки в контексті проблем соціального здоров'я населення; соціально-гігієнічного підходу, що базується на даних статистики та демографії; медико-соціологічного підходу, що передбачає використання методів соціологічного і медичного спостереження за різними групами населення для виявлення існуючих тенденцій оцінки стану здоров'я власне населенням, виявлення рівня їхніх знань та установок на формування потреби в здоровому способі життя [1, с.8].

Безпека – це збалансований стан людини, соціуму, держави, природних, антропогенних систем тощо. В самому широкому розумінні поняття безпеки може бути визначене через такі ознаки, як "стабільність", "збалансованість", "рівноважність", "унормованість". Можна сказати, що "безпека є одним із соціальних імперативів, що виражає стан збалансованості суспільства" [1, с.9]. В цій узагальнюючій характеристиці, як видається, міститься низка ключових ознак поняття соціальної безпеки.

При формуванні засадничих теоретичних положень щодо розуміння сутності соціальної безпеки як стану соціальної системи плідним є звертання до концептуальних ідей Т. Парсонса про гомеостаз та структуру соціальної системи, у якій, як відомо, ним були виокремлені блоки адаптації, цілесюгнення, латентності та інтеграції [2;3;4], та відповідні праці Р. Мертона [5] з зазначеної тематики. Частково дані питання розглянуті нами раніше (див., напр., [6;7;8]), зазначимо лише, що, оскільки соціальну систему Т. Парсонс визначає як складову більш загальної системи дії (її складовими є система культури, система особистості та система поведінкового організму), розмежування між чотирма виокремленими підсистемами дії можна провести за характерними для них функціями. Щоб система дії могла існувати, вона має бути здатна до адаптації, досягнення мети, інтеграції і збереження взірця, тобто має задовольняти чотирьом функціональним вимогам.

Інтегративну функцію Т. Парсонс пов'язує головним чином із соціальною системою, яка організовує соціальні відносини між "акторами" і колективами. При її невиконанні (недовиконанні) суспільство набуває ознак дезінтегрованості-атомізованості, наслідком чого виступають різного роду вияви соціальної відцентровості (центробіжності): локалізм і партикуляризм (регіоналізм, трайбалізм, етнічний сепаратизм, ідеологічний партикуляризм, що призводить до класових, національних, міжконфесійних тощо конфліктів).

Функція збереження взірця реалізується здебільшого за допомогою культури, що організовує комплекси символічних значень, здійснює їхнє структурування, використання, збереження і зміну. При її невиконанні (недовиконанні) у суспільства відбувається зниження духовності, інформаційної дезорієнтованості, порушення інформаційної безпеки, загальної декультуваності, що означає посилення колективного безсвідомого і, як наслідок, хаотичний стан суспільства.

Досягнення мети (функція ціледосягнення) пов'язується переважно з особистістю індивіда. Система особистості, згідно з Т. Парсонсом, є цільним агентом процесів дії, а звідси стає можливим здійснення культурних принципів і вимог. Поведінковий організм Т. Парсонс розуміє як адаптивну систему, зосередження важливих людських здатностей, що допомагають людині адаптуватися до вимог фізичного і біологічного оточення. Порушення функції ціледосягнення означає цілковиту залежність від чужої волі, що фактично порушує особисту безпеку. Адже функція ціледосягнення пов'язана практично з усіма особистими правами.

Протилежною до цих функцій є дезадаптація (гіпоадаптація чи гіперадаптація), блокування ціледосягнення (деінтенціоналізація), дезінтеграція і аномія (гіпономія як її первинна фаза). При їхньому системному вияві ці феномени виступають джерелами соціальної небезпеки, в той час як виконання 4-х зазначених функцій відповідає стану соціальної безпеки.

У даній статті поняття "соціальна підсистема" та "функція" вживаються як синонімічні задля уникнення різночитання. Адже відповідні соціальні підсистеми виконують певні генералізовані функції і тому можуть визначатись як такі. Порушення балансу цих чотирьох підсистем-функцій у бік збільшення або зменшення відповідної активності слід розглядати як соціальну небезпеку того чи іншого різновиду.

На наш погляд, доцільним є розширити цей перелік за рахунок врахування і включення до нього інших соціальних підсистем, котрі виконують загалом чотири функції: смислоорієнтації та смислопродукування [9;10;11;12], регуляції, репродукції та трансмісії [13].

Функція (підсистема) смислопродукування пов'язана із продукуванням образів, що виступають більш або менш упорядкованими системами значень, котрі утворюють символічний базис тієї чи іншої соціальної активності - репродукуючої, регулятивної чи трансмісійної. Системи значень можуть створюватись у релігії, ідеології, науці, мистецтві, філософії. Надвиробництво або ж недовиробництво значень, рівно як продукування значень відповідної якості (напр., суспільно небезпечних технологічних знань або ж людиноненависницьких ідеологічних доктрин) може створювати ситуацію (стан) соціальної небезпеки.

Наприклад, безпека у сфері релігії забезпечується захищеністю від маніпулювання та руйнування психіки громадян різними релігійними організаціями, котрі є тоталітарними сектами. Іншими словами, тоталітарні секти продукують такі релігійні значення, засвоєння яких сприяє негативним психічним трансформаціям, що зумовлюють порушення психологічної (психічної) безпеки окремих осіб та соціальних груп.

З іншого боку, надмірне посилення кількісних показників продукування значень відповідними релігійними організаціями (релігійна експансія) може істотно посилювати позиції одних церков (конфесій, громад, деномінацій) і послаблювати позиції інших, що сприяє порушенню права на свободу віросповідання для більш-менш значних соціальних груп та окремих громадян.

Безпека у сфері мистецтва (хоча, здавалося б, не існує сфери свідомості більш далекої від соціальної безпеки, ніж мистецтво) пов'язана із якісними та кількісними складовими символічного продукту. Образи мистецтва відповідної якості (напр., у сфері художньої літератури, живопису – згадати хоча б творчість представників Просвітництва, авангардизму (перш за все, футуризму) чи імпресіонізму, що у різні часи сприяла революціонізації масової свідомості) можуть інспірувати відповідні протестні соціальні рухи, що порушують встановлювану державою політичну безпеку (радше – режим політичної безпеки).

З іншого боку, надвиробництво образів мистецтва, їхнє циркулювання в інформаційному просторі при їхній доступності завдяки ЗМК при невивірковому, некритичному споживанні інформації може породжувати відповідні соціальні макростреси, що стають предметом спеціального дослідження в низці галузевих досліджень з соціальної психології та соціоекології [14; 15].

Регулятивна функція пов'язана із забезпеченням матеріалізації відповідних образів, створених у підсистемах соціального смислопродукування, в суспільне ціле. Збалансований стан регулятивних підсистем відображає соціальну безпеку, в той час як порушення збалансованості в цих підсистемах створює стан соціальної небезпеки.

Наприклад, політична підсистема може розширювати свій вплив за рахунок вторгнення в неполітичні сегменти соціального простору та суспільної свідомості (напр., у такі, як мораль, право, освіта), що

призводить до спотворення відповідних систем регуляції (адже політизовані мораль, право і освіта, в яких відбувається зіткнення конфліктуючих політичних інтересів, не є спроможними повноцінно регулювати відповідні суспільні відносини через необхідність нав'язування невластивих людині, групі, суспільству політичних змістів). Водночас згубною є також і політизація права (адже призводить до утвердження політичної доцільності замість верховенства права, законності), моралі (бо політизована мораль відображає партійну ідеологію, а не загальнолюдські цінності), та освіти (бо політизована освіта стає пропагандистським інструментом політики, перестаючи виконувати функції соціокультурної трансмісії досвіду).

Значна юридизація суспільних відносин (що політологічною мовою позначається терміном "етатизація") призводить до порушення механізмів соціального саморегулювання, чим створюються передумови для порушення безпеки приватного простору та життєвого середовища людини. З іншого боку, нестача відповідних юридичних регулятивів (правових норм) у тих чи інших сферах суспільного життя призводить до зростання корупційних практик, що супроводжується втратою регулятивних стандартів суспільного життєустрою.

Якщо говорити про репродуктивну функцію, то, як добре відомо, вона пов'язана із забезпеченням відтворення людського і природно-речовинного складника соціальної системи: людини, засобів виробництва, предметів споживання, обслуговуючих інфраструктур тощо. Оскільки подібне відтворення є неможливим без споживання певної природної речовини, то стан безпеки відповідає збалансованості самого процесу споживання. У той же час порушення цієї збалансованості призводить до надспоживання і виснаження відповідних природних та людських ресурсів, що має своїм наслідком економічні та/або екологічні кризи чи катастрофи.

Трансмісійна функція пов'язана із трансляцією норм, цінностей, установок, стереотипів, традицій тощо конструктивів, що забезпечують відтворення людини як соціальної та культурної істоти. Реалізація трансмісійної функції, на нашу думку, здійснюється через інститути сім'ї, освіти, ЗМК та Інтернет. У зв'язку із функціонуванням, перш за все, саме цих соціальних інститутів виникає проблема інформаційної та психічної (психологічної) безпеки як особи, так і соціальних груп.

У сфері соціалізації особа потребує гарантування їй відповідних умов психічної (психологічної) безпеки. Психологічна безпека визначається у наукових джерелах через поняття збереження психічного здоров'я і відсутності психологічної загрози [16;17]. Причому психічна безпека розглядається як такий стан людини, завдяки якому відбувається її оптимальний психічний та фізичний розвиток і усуваються внутрішні та зовнішні загрози психічному здоров'ю. Як правило, передбачити виникнення небезпеки досить важко. Сьогодні немає обґрунтованої і докладної загальної класифікації загроз психічній (психологічній) безпеці та можливих причин їхнього виникнення.

Основні причини загрози такого роду безпеці особистості можна умовно поділити на дві групи: зовнішні та внутрішні. Детальний розгляд даного питання знаходиться поза фокусом даної статті, зазначимо лише, що загрозу психічній (психологічній) безпеці несуть не лише інститути соціалізації, але й також інші соціальні інститути, котрі, здавалося б, не мають безпосереднього відношення до цілеспрямованого психічного впливу на особу та соціальні групи. Так, значна поширеність корупційних практик у суспільстві, державному апараті може підірвати настрої стабільності і прогнозованості майбутнього для значної чисельності соціальних груп, а тому ставати джерелом соціального макростресу¹.

Привертають до себе увагу три тези, що їх формулює К. Бенке, узагальнюючи представлені у своєму дослідженні спостереження:

- не тільки об'єктивні обставини макросоціальних небезпек, але і ставлення до себе має вплив на психічне здоров'я;
- сприйняття макросоціальних стресорів детерміноване індивідуальною, груповою та культуральною оцінкою. У контексті другої тези особистісна оцінка є медіатором між макросоціальними чинниками і психосоматичними та функціонально-поведінковими проявами особи;
- вплив макросоціального почуття небезпеки на психічне здоров'я залежить, в першу чергу, від індивідуального переживання цього почуття небезпеки. Як видно, в третій тезі розглядається зв'язок між ціннісними структурами світорозуміння, емоційними переживаннями та станом психосоматичного благополуччя особи.

У зв'язку з цим К. Бенке і С. Шварц [18; 20] у своєму аналізі представлених взаємозалежностей виходять з того, що:

- 1) психічне здоров'я перебуває під загрозою, якщо особа часто переживає внутрішній конфлікт, оцінку потенційних стресорів;

¹ Поняття "макросоціального стресу" (makrosozialer Stress) у даній статті розуміється згідно позиції В. Готтшлага та К. Бенке, які ввели його в обіг [18; 19]. Дане поняття є засадничим для формування відповідних параметрів поведінки – екстеріоризуючих або інтеріоризуючих. Висока сензитивність до макростресових чинників стає умовою для формування екстеріоризованої (орієнтованої на зовнішній світ) поведінкової програми, в той час як низька сензитивність – інтеріоризованої поведінкової програми.

2) психічне здоров'я перебуває під загрозою, якщо уявлення особи знаходяться в протиріччі з оцінками інших людей з одного культурного середовища. [18;19;20;21].

Щодо інформаційної безпеки, то її пропонується розуміти як стан захищеності особи, групи, суспільства і держави, при якому досягається такий рівень автономності, екологічності та стабільності інформаційного простору та техніко-інформаційного розвитку (технічного, інтелектуального, соціально-політичного, морально-етичного), за якого сторонні інформаційні впливи не завдають їм суттєвої шкоди.

Інформаційна безпека особи – це стан і процес підтримання стану захищеності психіки та здоров'я людини від деструктивних інформаційних впливів, який призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності та (або) погіршення її фізичного стану.

Інформаційна безпека суспільства – це стан захищеності і процес безперешкодної реалізації суспільством та окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних з можливістю вільного одержання, створення й поширення інформації, а також ступінь їхнього захисту від деструктивного інформаційного впливу.

Необхідний рівень інформаційної безпеки забезпечується сукупністю політичних, економічних, організаційних заходів, спрямованих на попередження, виявлення й нейтралізацію тих обставин, чинників і дій, котрі можуть завдати збитків чи зашкодити реалізації інформаційних прав, потреб та інтересів суспільства та громадян.

Слід зазначити, що інформаційна безпека особи та суспільства між собою тісно пов'язані. Інформаційна безпека суспільства та його окремих осіб залежить від рівня інтелектуальності, спеціальної теоретичної й практичної підготовки відповідних соціальних акторів, котрі здійснюють санацію інформаційного простору країни (рівня розвиненості їхнього критичного мислення, моральних та духовних якостей), а також розвиненості технічних засобів захисту.

Інформаційна безпека держави – це стан її захищеності, при якій спеціальні інформаційні операції, акти зовнішньої інформаційної агресії, інформаційний тероризм, незаконне зняття інформації за допомогою спеціальних технічних засобів, комп'ютерні злочини та інший деструктивний інформаційний вплив не завдає суттєвої шкоди національним інтересам.

Аналізуючи взаємозв'язки чотирьох підсистем дії, а також зв'язки між ними і оточенням дії, Т. Парсонс звертає увагу на явище взаємопроникнення. Найвідомішим випадком взаємопроникнення є інтеріоризація культурних норм особистістю індивіда. Вивчений зміст досвіду, організований і накопичений завдяки механізму пам'яті, може слугувати іншим прикладом зазначеного явища, так само як інституціоналізація нормативних компонентів культурних систем. Завдяки існуванню зон взаємопроникнення стає можливим процес взаємообміну між системами. За рахунок цього між різноманітними вимірами системи дії можливий стан динамічної рівноваги.

Виникає запитання: як виживають соціальні системи, як вони вирішують свої інтегративні проблеми? На думку Т. Парсонса, це можливо завдяки двом механізмам, які орієнтовані на інтеграцію особи до соціальної системи, — механізмам соціалізації та соціального контролю. Механізми соціалізації забезпечують інтеріоризацію культурних взірців (цінностей, ідей, мови, символів тощо) особою, позначаючи при цьому межі її потреб. Саме завдяки соціалізації в "акторів" виникає бажання витратити на виконання певної ролі свою енергію або ж набути потрібної майстерності, щоб виконати цю роль. Механізм соціального контролю передбачає засоби, завдяки яким у соціальних системах зменшуються напруження і відхилення. В цілому, за Т. Парсонсом, ці два механізми здатні вирішувати інтегративні проблеми, з якими стикаються соціальні системи.

Роздуми Т. Парсонса про соціальну зміну охоплюють чотири групи проблем: соціальної рівноваги, структурної зміни, структурної диференціації і соціальної еволюції. Еволюція в розумінні американського соціолога досить близька до класичної її версії і полягає в підвищенні адаптаційної здатності суспільства. До цього ведуть два (розглянуті ще Г. Спенсером) процеси: диференціація та інтеграція.

Диференціація означає виникнення й утвердження нових функцій і відповідних їм нових ролей та груп. Це, у свою чергу, породжує проблеми координації, які мають бути вирішені завдяки створенню нових систем цінностей, пристосованих до нових, більш складних відносин. Зростаюча складність соціальної структури потребує, щоб культурні взірці ставали більш загальними. Процес інтеграції — це вироблення адекватних засобів соціального контролю.

Т. Парсонс виокремлює три фази еволюції, беручи до уваги різні ступені адаптаційної здатності та форми соціального контролю, а саме примітивну, перехідну та сучасну. На противагу "соціальній системі", де він особливо підкреслював проблему інтеграції соціальних систем і особистості, у своїй еволюційній моделі Парсонс звертає увагу на диференціацію поміж і всередині культурної і соціальної систем, а також на інтегративні проблеми, що зрештою виникали між суспільством і культурою в міру того, як кожна з цих систем ставала дедалі диференційованішою і водночас більше відокремлювалася від інших систем.

Взагалі еволюція суспільств відбувається під знаком зміцнення культури, підвищення її значення і ролі у збереженні, розвитку та трансляції різноманітних інституціональних взірців. Тому не випадково соціальна еволюція, вважає Т. Парсонс, набуває форми прогресивного утвердження культури в соціальному житті людей. Такий генеральний висновок парсонсівської теорії соціальної еволюції, яка увінчує соціологічну систему американського вченого.

Всі різновиди безпеки, пов'язані із суспільством, навряд чи мали б сенс, якби не стосувалися безпеки особи. Безпека особи (особиста безпека), про що частково вже йшлося вище, – це поняття, що відображає ментальні, соціальні і духовні надбання людини, саму суть людського життя. Вона виступає невід'ємною складовою характеристики стратегічного напрямку людства, що визначений ООН як "сталий людський розвиток" (Sustainable Human Development), тобто такий розвиток, що веде не лише до економічного, а й до соціального, культурного, духовного зростання, сприяє гуманізації менталітету громадян і збагаченню позитивного загальнолюдського досвіду.

Тобто досить актуальною є проблема безпеки для кожної людини в суспільстві, що по-новому ставить питання про структуру безпеки в цілому. До речі, чи не вперше почали пов'язувати безпеку особистості з документом ООН "Порядок денний для світу" (1992 р.), в якому підкреслювалось, що загрозою для подальшої безпеки може бути не лише військова. Зазвичай, виокремлюють сім видів (складових) безпеки особистості: економічну безпеку (гарантований мінімальний дохід); продовольчу (фізичну й економічну доступність продуктів харчування); безпеку для здоров'я (відносну убезпеченість від захворювань і заражень); екологічну (доступність чистої води і повітря, систему землекористування, що зберігає родючість ґрунту); особисту (свободу від фізичного насильства і погроз); безпеку етносоціальних меншин (збереження культурної своєрідності); політичну безпеку (захист основних прав і свобод людини).

Виходячи з цього, соціальну безпеку можна розглядати як такий стан і тенденції до його змін, коли у суспільстві та державі забезпечується стабільність і стійкість процесів відтворення населення, належних умов життя особистості, що проявляється в наступному:

- можливості постійно підтримувати на рівні, не нижче мінімально допустимих норм, основні показники, пов'язані з природним відтворенням населення (народжуваність, смертність, природний приріст тощо), що дозволить забезпечити стійкий соціально-економічний розвиток територій у перспективний період (демографічна безпека);
- здатності зберігати високий рівень здоров'я населення і не допускати поширення на територію соціально-небезпечних захворювань (валеологічна та епідеміологічна безпека);
- можливості забезпечити гідний рівень та якість життя населення, що проживає на території, які відповідають сучасним світовим стандартам у даній області, що в остаточному підсумку дозволить зберегти популяцію населення і забезпечить стійке економічне зростання (економічна безпека);
- підтримці і збереженні необхідних параметрів якості соціального середовища, що прямо впливає на безпеку особистості (злочинність, безпека життєдіяльності тощо) (правова безпека);
- здатності протистояти міграційному відтоку населення з території і в припустимих межах підтримувати міграційний процес (демографічна безпека) [22, с. 122].

Отже, соціальна безпека є найтіснішим чином пов'язаним із різними загальносистемними та підсистемними девіаціями, які є гіпофункцією або ж гіперфункцією відповідної соціальної підсистеми. При гіпофункції небезпека створюється за рахунок дефіциту відповідних ресурсів або ж регулятивного впливу тієї чи іншої підсистеми на інші підсистеми та на соціальну систему в цілому. При гіперфункції розпочинається процес виходу за межі кордонів соціальної підсистеми, що призводить до порушення збалансованості між ними, а значить, і до порушення відповідних рамок безпеки.

У розумінні автора, соціальна безпека – це різновид соціального стану і соціальний процес, в якому суспільство як цілісність та його засадничі підсистеми є збалансованими (або ж досягають чи прагнуть досягати збалансованості) з точки зору їхньої структурної значущості та функціональності по відношенню до суспільства як цілого та одна до одної. Саме тому ми у нашому робочому визначенні робимо акцент на тому, що будь-які структурні або функціональні надлишковості або дефіцити, що виявляються у кількісному нарощуванні/зменшенні будь-якої соціальної підсистеми або ж поширення її функцій за межами її підсистемних кордонів будуть виступати індикаторами соціальної небезпеки у вигляді тих чи інших девіацій. Останні можуть бути пов'язані з політикою і правом (етатизація, корупція), економікою (стагнації, інфляції, споживчі дефіцити), мораллю (моральна аномія), ідеологією (ідеологічна аномія, ідеологічна монополізація).

З'ясування сутності та ролі безпеки в сучасному соціальному житті потребує розгляду її концептуальної антитези – соціальної небезпеки як такого соціального явища, яке є реально або потенційно здатним впливати на якісні та кількісні параметри функціонування та розвитку суспільства, його підсистем та інституцій, виступати формою вираження суспільних суперечностей.

У протилежність цьому, соціальна небезпека – це соціально-системний або ж підсистемний стан

девіації, що порушує структурно-функціональну збалансованість суспільства в окремих сегментах соціального простору у вигляді порушення смислоорієнтаційної та смислопродукуючої, регулятивної, репродуктивної та трансмісійної активності соціальної системи щодо її частин (соціальних підсистем) та соціальних підсистем щодо соціальної системи.

При аналізі соціальних явищ, станів та процесів небезпека розкривається як можливість (реальна або потенційна, об'єктивна або суб'єктивна) негативного впливу цих станів та процесів на соціальний організм та його органи (підсистеми), внаслідок якого суспільство може зазнати втрат, які не тільки погіршують його стан, але й сприяють його негативному переродженню в напрямку посилення дисфункціональності (характеру, темпів, форм тощо).

Якщо безпека, як стає зрозумілим з вищевикладеного, виражає функціональність і, відповідно, функціональний стан певного соціального інституту, то небезпека виражає, дисфункціональність, тобто, гіпофункціональний чи гіперфункціональний, тобто нефункціональний стан соціального інституту, соціальної підсистеми або ж суспільства в цілому. Нефункціональний стан соціального інституту (соціальної підсистеми, суспільства) виникає тоді, коли соціальний інститут перестає задовольняти певні потреби через невідповідність соціально-нормативного базису задоволення цих потреб фактичним потребам або ж через істотне зниження ресурсного потенціалу самого соціального інституту внаслідок тих чи інших соціальних або природних процесів.

Отже, є достатні підстави вести мову про безпеку суспільства, безпеку його окремих підсистем та соціальних інститутів, коли останні виконують свої функції, або ж про соціальну небезпеку (небезпечність), коли останні не виконують своїх функцій. Стан безпеки і його переважання визначає безпечність як атрибут стабільної соціальної системи та функціональних інститутів та підсистем. У той же час, стан небезпеки виражає небезпечність як атрибут нестабільної (хаотичної) соціальної системи та нефункціональних (гіпофункціональних) соціальних інститутів та соціальних підсистем.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сдасюк Г. В. Императивы концепции устойчивого развития и реалии глобализации / Г. В. Сдасюк// Переход к устойчивому развитию: глобальный, региональный и локальный уровни: Зарубежный опыт и проблемы России. – М., 2002. 2. Parsons T. The Social System. – London: Routledge, 1951. 3. Parsons T. Structure and Process in Modern Societies / T. Parsons. – Chicago: Free Press, 1956. 4. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М., 1997. 5. Merton, R-K. Social Structure and Anomie. Essays and Term Papers [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.opppapers.com/subjects/merton's-1937-article-social-structure-and-anomie-page3.html> 6. Николаевский В. Н. Социальная безопасность как социальная проблема и предмет социологического анализа в современном украинском обществе / В. Н. Николаевский // Kryzys Finansowy – przebieg i skutki społeczno-gospodarcze w Europie Środkowej i Wschodniej. Pod redakcją Sławomira Partyckiego. Tom I. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012. – Рр. 273-278. 7. Гужва О. О. Потенциал социологии безопасности в условиях институциональных изменений / Гужва О. О., Косуля І. Ю., Николаевский В. Н. // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова. Сер.: Соціологія і політичні науки. – 2009. – Т.14. – Вип. 13. – С. 167-173. 8. Гужва О. О. Социальная безопасность как предмет социологического анализа / Гужва О. О., Николаевский В. Н. // Материалы международной научно-практической интернет-конференции "Научная школа в системе инновационного развития современного общества" Минск, февраль-март 2010 г. – Режим доступу: http://www.pac.by/ru/general-information/structure/institut_gos_sluzhbi/fakultet_perepodgotovki/kaf_gu_soc_sferoi_i_belorisovedenia/internet_konferencia 9. Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко – К. : "Наукова думка", 1994. 10. Донченко Е. Архетип психосоциальной эволюции с точки зрения политического менеджмента / Е. Донченко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – №2. – с. 51-65. 11. Романенко Ю.В. Смыслопродукування в соціальних системах / Ю. В. Романенко. – К. : Е та Е, 2005. 12. Романенко Ю. В. Соціалізація особи: метапрограмний та психотехнологічний аспекти / Ю. В. Романенко. – К. : Вид-во ДУІКТ, 2007. 13. Гуревич А. Я. Введение в анализ социальных систем.- М.: ИНФРА, 2001. 14. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Василюк. — М. : Издательство Московского университета, 1984. 15. Hubels, 1999. The role of perceived relational support in entrepreneur-customer dyads // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://findarticles.com/p/articles/mi_hb6648/is_3_26/ai_n30977119/pg_2/ 16. Грачев Г. Информационно-психологическая безопасность личности - состояние и возможности психологической защиты // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://royallib.ru/book/grachev_g/informacionno_psihologicheskaya_bezopasnost_lichnosti_sostoyanie_i_vozmognosti_psihologicheskoy_zashchiti.html 17. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия / Т. С. Кабаченко. – М. : Пед.об-во России, 2003. – 592 с. 18. Boehnke K u.a. Makrosoziale Besorgnisse und ethisch-kulturelle Stereotype im Kulturvergleich // Mansel J. Munchen: Juventa-Verlag, 1992. 19. Gottschlach W., Neumann-Schonwetter M., Soukup G. Sozialisationforschung. – F.a.M/M;Fischer, 1971. 20. Schwartz S. H. Cultural dimensions of values. London, Sage, 1992. 21. Маккооби М. О культуре общества и понимании эквивалентности// Исследования развития познавательной деятельности / М. Маккооби, И. Модиаго. – М. : МГУ, 1971. 22. Куклин А. А., Черепанова А. В., Некрасова Е. В. Социально-демографическая безопасность регионов России: проблемы диагностики и прогнозирования / А. А. Куклин, А. В. Черепанова., Е. В. Некрасова // Народонаселение. – 2009. – № 2 – С. 121-133.

УДК 316.45:423

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

Дубровський Ігор Михайлович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті представлений огляд основних компонентів соціальної безпеки сучасного суспільства. Наводяться дані дослідження, яке відображає відчуття пересічних громадян інтенсивності загроз, що є невід'ємною частиною повсякденності. Робиться висновок про пасивне ставлення сучасних українців до освітніх програм з набуття знань та навичок самозахисту та уникнення екстремальних ситуацій. Пропонується системно-діяльнісний підхід, який сполучає теорію соціальної безпеки з освітніми та попереджувальними практиками.

Ключові слова: безпека, загроза, ризик, захищеність, небезпека, громадська думка.

В статье представлен обзор основных компонентов социальной безопасности современного общества. Приводятся данные исследования, которое отображает ощущение рядовыми гражданами интенсивности угроз, являющихся неотъемлемой частью повседневности. Делается вывод о пассивном отношении современных украинцев к образовательным программам по приобретению знаний и навыков самозащиты и избежания экстремальных ситуаций. Предлагается системно-деятельностный подход, в котором объединяются теория социальной безопасности с образовательными и предупредительными практиками.

Ключевые слова: безопасность, угроза, риск, защищенность, опасность, общественное мнение.

The article provides an overview of the main components of social security, which may be the subject of sociological discourse. There is sociological study of 2012 in Kharkov, which displays a sense of ordinary citizens intensity threats that are an integral part of everyday life. It is concluded that the passive attitude of modern Ukrainians to educational programs on the knowledge and skills of self-defense and to avoid extreme situations. System-activity approach, which combines the theory of social security with the educational and preventive practices, is provided.

Keywords: security, threat, risk, social security, danger, public opinion.

Соціологія соціальної безпеки є порівняно новою і перспективною галуззю соціології, бо існує доволі очевидне соціальне замовлення на науково обґрунтовані рекомендації, поради, методики, технології, що мали б підвищити потенціал безпечного снування соціальних систем та індивідів. Мета статті – привернути увагу соціологічної спільноти до проблематики соціальної безпеки та висвітлити стан громадської думки щодо соціальних небезпек та ризиків повсякденного життя.

Уся історія людства свідчить про те, що потреба в безпеці належить до основних мотивів діяльності людини. Останні роки позначені зростанням наукового інтересу до проблеми, пов'язаних із проблематикою безпеки існування людей і спільнот. Серед вітчизняних вчених, які розробляють зазначену проблематику, варто відзначити Є. Крихтіна, О. Новікову, В. Паламарчука, В. Гошовську, Л. Ільчука. Певні напрацювання щодо аналізу проблем соціальної безпеки мають В. Серебряніков, А. Хлоп'єв, П. Шевчук, О. Давидюк, С. Пирожков, Т. Русанова, О. Хомра. Однак до розуміння сутності безпеки, мабуть, ближче за інших наблизилися представники соціологічного знання. Соціологічне вивчення проблем безпеки можна умовно розділити на два напрями. Перший – це роботи, що присвячені концептуальним, методологічним і прикладним питанням соціальної ризикології. Фундаментальними тут є роботи М. Дуглас, А. Вільдавські, У. Бека, В. Гейзена, Е. Гідденса, Н. Лумана, Я. Гілінського, А. Городнічевої, І. Євдокімової, М. Елімової, С. Зубкова, А. Мозгової, О. Шликової, О. Яницького та ін. Другий напрямок містить дослідження конкретних видів безпеки (національної, економічної, інформаційної, кримінальної та ін.). До таких можна віднести роботи О. Вікторова, В. Іванова,

В. Левашова, Є. Мікеладзе, Р. Максимова, Р. Осіпова, В. Поклада, М. Потрубача, В. Серебреннікова, Г. Сілласте, В. Кузнецова, В. Торлопова, В. Ульяновського, Р. Яновського та ін.

Проте є підстави стверджувати, що загальну теорію соціальної безпеки сучасна соціологічна наука розробити не спромоглася. Тому є декілька причин. По-перше, сфера безпеки як об'єкт дослідження є доволі різноплановою, тут перехрещуються інтереси різних наукових дисциплін. У зв'язку з цим постає питання: чи повинна загальна теорія бути розробленою в термінах та традиціях певної наукової дисципліни, чи мусить мати міждисциплінарний статус? По-друге, дослідження в даній області є відносно новою справою, ще не акумульована "критична маса" ідей, спостережень, точок зору, аби запропонувати вичерпну теорію. Власне, доволі розмитим виглядає і центральне поняття – "безпека" ("соціальна безпека"): невизначеність змісту, відокремленість складових, відсутність між ними необхідного логічного зв'язку, домінування уявлень, які часто виражають у відносно раціоналізованому вигляді ілюзії повсякденної свідомості. Це актуалізує наукове осмислення безпеки, що передбачає відповіді на два питання: "що є безпека?" (онтологічний аспект) та "яким чином її можна пізнавати?" (гносеологічний аспект). Саме ці питання знаходяться у центрі нашої наукової розвідки.

Очевидно, поняття безпеки органічно пов'язане з категорією небезпеки. У свідомості людини вони складають бінарну опозицію. Небезпека є універсальною онтологічною властивістю життєдіяльності людини або соціальної системи, елементом якої і є людина. Це – сутнісна характеристика процесу взаємодії людини з оточенням на всіх стадіях життєвого циклу. Перебувати у відносній безпеці зовсім не означає жити без небезпек. Небезпека втілюється у небажаних, катастрофічних, драматичних сценаріях, які характеризуються невизначеністю фіналу, різноманітними втратами у широкому континуумі, екстремумом якого є соціальна дезінтеграція, людські жертви тощо. Формою небезпеки є загрози, що існують як об'єктивно, так і складають особливу сферу емоційно-раціонального відображення дійсності з боку суб'єктів. Загрози можна розглядати як набір критичних соціальних сценаріїв природного, технологічного, кримінального соціально-політичного або іншого генезису. У свою чергу наявність об'єктивних чи уявних загроз обумовлює так звану ризикогенну поведінку людей. Ризик виступає як специфічна реакція на загрозу, коли суб'єкт умовно приймає виклик і робить крок "по лезу бритви". Явище ризику включає побоювання невдачі, вірогідність помилки, надію на сприятливий результат і ситуацію вибору альтернатив. У ситуації ризику виявляється здатність чи нездатність людини (соціальної групи або організації) адекватно реагувати на загрози.

Протягом останніх ста років соціологія пройшла шлях від вивчення окремих загроз та ризикогенних ситуацій до розуміння того, що само суспільство є генератором ризиків [1; 2, р. 79–85; 3]. Паралельно відбулися вербалізація і закріплення понять "загроза", "ризик", "безпека" у науковому та практичному обігу. На сьогодні існує декілька концептуальних підходів до безпеки: 1) концепція національної безпеки і національного інтересу, в межах якої йдеться про безпеку держави, захист і збереження її суверенітету і територіальної цілісності; 2) доктрина "спільної безпеки", в якій найбільшою загрозою розглядаються сценарії, що зумовлюють катастрофічне зниження якості життя населення із звуженням кола політичних альтернатив, якими можуть оперувати уряди; 3) концепція "соціальної безпеки", яка є похідною від доктрини "спільної безпеки".

Термін "соціальна безпека" порівняно недавно увійшов до наукового і практичного обігу. Проте, він швидко посів помітне місце у науковому просторі, знайшов застосування у низці міжнародних документів, зокрема, у Всесвітній соціальній декларації, що була прийнята 1995 р. на Всесвітній конференції з соціального розвитку. На сьогодні склалося декілька підходів щодо інтерпретації зазначеного поняття [Див.: 4, с. 44–48]. Так, соціальна безпека розглядається як явище, що зумовлює якість життя людини, або як комплексне поняття, що містить сукупність громадянських прав і свобод, тобто є основою "концепції безпеки людини". 2012 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію щодо конкретизації поняття "безпека людини", яке тепер охоплює право людей на життя в умовах свободи та гідності, а також свободи від зубожіння і безвихідності. Зокрема, визнаються два фундаментальні її компоненти – свобода від страху і свобода від бідності. Інший – найпоширеніший підхід – асоціює поняття "соціальна безпека" з поняттям "соціальне забезпечення". При цьому вважається, що надання матеріальної та іншої допомоги уразливим категоріям громадян є основою національної безпеки в цілому. Ці підходи трактують соціальну безпеку як стан "захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз". О. Новікова пропонує трактувати соціальну безпеку як "...стан захищеності соціальних інтересів особи і суспільства від впливаючих на них загроз національній безпеці [5, с. 27].

Теоретичні ракурси визначили й зміст соціальних практик, які націлені на посилення рівня соціальної безпеки. Тут перевага віддається охоронній діяльності, заснованій або на принципі відсутності небезпеки, або на засадах реагування і виправлення. Відповідно, основним суб'єктом

безпеки виступає "держава через систему органів влади". Так, у ст. 4 Закону "Про основи національної безпеки України", де окреслені повноваження суб'єктів, до їх числа віднесено: Президента України; Верховну Раду України; Кабінет Міністрів України; Раду національної безпеки і оборони України; міністерства та інші органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратуру України; місцеві державні адміністрації і органи місцевого самоврядування; Збройні Сили України; Службу безпеки України; Службу зовнішньої розвідки України; Державну прикордонну службу України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; а також – громадян України та об'єднання громадян. Як бачимо, у переліку суб'єктів громадянам відведено останнє місце. Разом з тим, державна влада функціонально обмежена специфічними "зонами ризику" – військового, фінансового, кримінального, політичного змісту. Тут можна знайти такі сфери, що практично не піддаються контролю чи впливу державних інститутів. Наприклад, віртуальний простір, мережа Інтернету влаштовані таким чином, що обмежують можливості реагування влади на дії кіберзлочинців, хакерів, які, у свою чергу, становлять загрозу фінансову, військову або ж кримінальну. Очевидно, що суто етатистський підхід ставить громадян у ситуацію пасивного спостерігача і "одержувача захисних послуг". На наше переконання, запобігання небезпек, передбачення загроз та зменшення питомої ваги ризикогенної поведінки починається з пересічної людини. Але в якій мірі сучасні українці готові до усвідомлення загроз та адекватних дій в екстремальних ситуаціях?

Обов'язковим компонентом соціальної безпеки є стан індивідуальної та колективної свідомості, що відображає на різних рівнях свідомості небезпеки, загрози і містить когнітивні, інтелектуальні та емоціональні компоненти готовності населення діяти адекватно загрозам. Цей шар свідомості відіграє алармістську роль, він може спричинити мобілізацію індивідів заради виживання. "Алармістська" свідомість має доволі виражену компоненту підсвідомості, оскільки острах певних речей укорінено у глибинних рівнях свідомості, архетипах, індивідуальному і колективному несвідомому. Страх як усвідомлення небезпеки перетікає у фобії, або, можливо, навпаки – страх ґрунтується на фобіях. Очевидно, "алармістська" свідомість відіграла важливу роль у еволюційному процесі, оскільки виконувала сигнальну функцію та зумовлювала добір форм адаптації, які допомагали вижити, пристосуватися як у повсякденному житті, так і впродовж критичних та надзвичайних ситуацій. В різні історичні епохи і за неоднакових зовнішніх обставин компонент "алармістської" свідомості або умовно розширювався та загострювався, або зменшувався і втрачав першорядність в залежності від актуальності тих чи інших небезпек.

Загрози та ризики мають як об'єктивну, так і суб'єктивну складові. Першу можна розглядати як доведену вірогідність кризового або катастрофічного сценарію, прогнозовані матеріальні та людські втрати. Суб'єктивна складова – це усвідомлення людьми небезпеки загроз та ризиків. Об'єктивна та суб'єктивна компоненти можуть суттєвого розходитися. Наприклад, в історії людства певні дати та хронологічні рубежі (наприклад, настання 1000-го або 2000-го років) викликали острах, масові істерії, паніку як вираження побоювання кінця світу та Страшного суду. На разі об'єктивної складовою не існувало навіть з точки зору ортодоксальних церковників, що в есхатологічній доктрині переконують: людині не дано знати або передбачати, коли Вседержитель закінчить дні людського роду на Землі. І навпаки, дуже часто загрози стихійних явищ, техногенних катастроф, що існують вельми реально, не сприймаються у достатній мірі громадською думкою. Сучасна урбанізована людина стає у значній мірі байдужою до об'єктивних загроз та ризиків. Вона вже звикла до ситості та тепла, перекладає власний захист на офіційні інститути, державу, органи самоврядування, а різні лиха сприймає відсторонено через телебачення та Інтернет як медіа продукт. Очевидно, існують також колективні ментальні особливості, що пов'язані з історичною традицією. Для східних народів характерною рисою є фатальне ставлення до небезпек, тоді як західна традиція базується на раціоналізації загроз та ризиків. Передбачати соціальні небезпеки є актуальною функцією сучасної науки.

У 2012 р. ми мали нагоду у форматі розвідувального дослідження з'ясувати ставлення харків'ян до ризиків та небезпек, їх поінформованість щодо можливостей зміцнення власної безпеки. Відповідний блок питань було передбачено у міському опитуванні на електоральну тематику (N=800), яке проводилося соціологами Харківського національного університету внутрішніх справ методом індивідуальних стандартизованих інтерв'ю за місцем проживання. Респонденти відбиралися за квотним принципом на основі розподілу населення за статтю та віком. Зокрема, був запропонований список з 18 позицій, що охоплювали певну частину загроз та ризиків, з якими стикаються городяни. Респонденти мали змогу позначати до п'яти найбільш значущих, на їх думку, небезпек. Одномірний розподіл відповідей та дані окремо за масивами жінок і чоловіків та двох полярних вікових груп населення подано у таблиці 1.

Емпіричні спостереження дозволяють зробити висновок про певну нерозвиненість "алармістської" свідомості українців. У представленому списку є абсолютний лідер ризиків та загроз – перспектива важкої

хвороби та занадто коштовного лікування; особливо інтенсивно це занепокоєння проявляється у жінок та у людей старшої вікової групи. Не важко дослідити, що вказане побоювання є зворотною стороною соціально-економічної відсталості України: з одного боку, відображенням факту низьких статків, особливо, у пенсійному віці, а з іншого – вкрай слабкої системи охорони здоров'я, інституційної кризи у медичній та фармакологічній галузях, що перетворилися на прибутковий бізнес, а не пріоритетну соціальну функцію. На статистичному рівні ми бачимо відмінності у ставленні різних соціально-демографічних груп населення до потенційних загроз. Наприклад, молоді українці більш гостро реагують на загрози, пов'язані з вулицею, економічною та політичною активністю, а люди старшого віку стурбовані цілісністю власного житла. Це є емпіричним доказом наявності суб'єктивної складової. Вдається взнаки і слабка розвиненість громадянської свідомості: побоювання бродячих собак суттєво перевищує у пересічній свідомості наших громадян небезпеку порушень фундаментальних політичних та громадянських прав, хоча напади собак є доволі рідкісним явищем, а права людей у нашій країні порушуються систематично і масово. В цілому, і фаталізм, і патерналізм, і, навіть, певне хуторянство доволі чітко простежуються у відповідях на запитання, що ставили інтерв'юєри. Небезпека прориву труб водопостачання хвилює людей, особливо старшого віку, набагато частіше, ніж перспектива терористичної атаки чи масових заворушень.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на запитання: "Какие угрозы и риски Вы считаете для себя наиболее значимыми?"

(подано у порядку зменшення процентних часток мовою опитувальника)

Загрози та ризики	Загальні дані (%)	За статтю		За віком	
		Жін. (%)	Чол. (%)	18–29 (%)	60... (%)
Ничто из списка не является для меня реальной угрозой	6,3	5,2	7,5	5,9	4,4
Заболеть и дорого платить за операцию, лечение, медикаменты	42,6	52,2	36,7	35,3	54,5
Пожар в доме, где я живу	26,8	27,9	25,5	25,0	27,5
Уличная преступность и нападение грабителей или хулиганов	20,6	21,1	20,1	23,0	19,8
Квартирная кража	20,6	20,6	20,6	20,6	18,7
Попасть в ДТП или под колеса автомобиля	19,3	19,4	19,0	26,0	13,2
Распространение ВИЧ-СПИДа и возможность заразиться	19,1	19,7	18,5	32,8	10,4
Нападение бродячих собак	18,6	20,4	16,6	23,5	17,6
Взрыв в доме (газа или других горючих веществ)	17,8	18,7	16,6	12,7	21,4
Повторение экономического кризиса, потеря работы или бизнеса	17,5	17,3	17,7	16,2	12,1
Пищевое отравление из-за некачественных или фальсифицированных продуктов питания	16,9	21,1	12,1	18,6	17,6
Прорыв труб водоснабжения или отопления и затопление квартиры (дома)	16,4	14,8	18,2	8,3	23,1
Тревога за безопасность в школе и на улице ребенка, внука, братика...	14,3	15,9	12,3	10,3	13,7
Эпидемия гриппа с тяжелыми последствиями	14,0	16,2	11,5	15,7	15,4
Угон (порча) моего автомобиля (мотоцикла)	12,8	9,8	16,1	13,7	8,2
Посягательство на свободы, гарантированные Конституцией Украины, политические и гражданские права	11,5	10,5	12,6	13,7	4,9
Террористическая атака	10,4	9,4	11,5	13,7	9,3
Массовые волнения, забастовки, которые нарушат привычную жизнь	7,5	5,4	9,9	5,9	8,8
Рэкет, "наезд" уголовный или милицкий	7,3	5,6	9,1	13,2	4,9

Населення не у повній мірі готове до сприйняття ідеї, що кожна людина має бути озброєною певними знаннями та практичними навичками для самозахисту у критичних ситуаціях. На питання стосовно бажання отримати інформацію, поради щодо посилення власної безпеки, більша частина опитаних (55%) відповіла негативно або скептично поставилася до такої можливості. І тільки близько 20% респондентів однозначно підтримали цю ідею. А коли респондентам був запропонований список з восьми напрямків просвітницької роботи, то третина опитаних не змогла вибрати жодного з них. Отже, враження неготовності населення в цілому до сприйняття теми колективної або індивідуальної безпеки має підстави. Подібне відбувається, коли "повсякденність не містить у собі тієї міри впорядкованості, яка знімає підвищену тривожність" [6, с.41 – 45]. Отже, громадська думка стосовно проблем безпеки знаходиться у ембріональному стані і не може бути суттєвим каталізатором інституціональних дій у сфері освіти та навчання правилам безпечної поведінки.

Проте це аж ніяк не зменшує актуальності просвітницької роботи за такими актуальними темами, як захист власного майна від кримінальних посягань; контроль над дітьми, що знаходяться за межами квартири чи будинку; захист від епідемій, харчових отруєнь; як не перетворитися на жертву нападників, грабіжників, насильників; як треба діяти під час пожежі або стихійного лиха; як не перетворитися на адикта тощо.

Розмитість громадської думки не повинна бути причиною відмови від переорієнтації акцентів та уваги з принципу реагування та виправлення на принцип передбачення і попередження. Останній ґрунтується на розумінні простої істини: безпека – це не відсутність небезпеки, а міра готовності до неї. Цікаво, що у європейських мовах, зокрема у англійській, слово "безпека" (*security*) не містить того ж кореня, що і слова для позначення небезпек і загроз (*danger, hazard, peril*). Безпека розуміється не як заперечення небезпеки, а в позитивному сенсі – наявність певних якостей, що роблять життєве середовище людини сприятливішим. В англійській мові є також словосполучення "readiness to action" – стан мобілізації усіх елементів системи, що забезпечують ефективне виконання певних дій, тобто, готовність до дії. Це поняття має декілька смислових відтінків: 1) озброєність необхідними для успішного виконання дій знаннями, вміннями, навичками; 2) згода на певну дію; 3) готовність до дій у відповідь на появу певного сигналу (загрози).

На нашу думку, найменш розробленим підходом до соціальної безпеки є системно-діяльнісний, згідно якому соціальна безпека – це, по-перше, готовність до дій стосовно попередження і запобігання загрозам; по-друге, недопущення деградації соціальної структури у напрямках як її нівеляції, так і розвитку процесів поляризації, маргіналізації, люмпенізації з наступним соціальним вибухом; по-третє, підтримка культури безпечної поведінки і адекватної системи ціннісних орієнтацій.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бек У. Общество риска на пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с. 2. Beck U. The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity // British Journal of Sociology, 2000. – Vol. 51. – No. 1 (January-March). – P. 79-85. 3. Giddens A. Modernity and Self-Identity. Cambridge : Polity, 1991. – P. 109. 4. Чмыхало А. Социальная безопасность: Учебное пособие / А. Чмыхало – Томск : Изд-во ТПУ, 2007. – 168 с. 5. Новікова О. Ф. Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи вирішення / О. Ф. Новікова – Донецьк : ІЕП НАН України, 1997. – 460 с. 6. Бевзенко Л. Стили жизни переходного общества / Л. Бевзенко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2008. – 144 с.

УДК 316.334.52

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИКОРДОННОЇ ТА МИТНОЇ СЛУЖБ У ПРОЦЕСІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Хобта Світлана Вікторівна – доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядається діяльність прикордонної і митної служб у процесі інституціоналізації державного кордону України. Показано, що зі здобуттям самостійності України інститут державного кордону отримав нові інституційні характеристики, зросла його соціально-економічна значущість. Особлива увага звертається на недоліки в функціонуванні кордону як соціального інституту українського суспільства; на його використання у приватних цілях різними суб'єктами, дотичними до його функціонування.

Ключові слова: державний кордон, соціальний інститут, митниця, євроінтеграція.

В статье рассматривается деятельность пограничной и таможенной служб в процессе институционализации государственной границы Украины. Показано, что с обретением независимости Украины институт государственной границы приобрел новые институциональные характеристики, повысил свою социально-экономическую значимость. Особое внимание уделяется недостаткам функционирования границы как социального института украинского общества; его использованию в личных целях разными субъектами, причастными к его функционированию.

Ключевые слова: государственная граница, социальный институт, таможня, евроинтеграция.

The article considers the activity of the State Border Guard Service and the State Customs Service in the process of Ukraine's state border institutionalization. It is shown that with independence of Ukraine Institute of the state border gained new institutional characteristics, advanced its socio-economic importance. Contradiction that is typical for the other institutions of Ukraine appears in the functioning of the border as a social institution. This institute is used for private purposes by the different actors involved in its functioning.

Keywords: state border, social institution, customs, EU integration.

Здобуття самостійності України кардинально змінило статус її державного кордону. Східна та північна частини кордону з внутрішніх, адміністративних кордонів СРСР перетворилися на зовнішній кордон незалежної держави. На заході державний кордон має давню історію, але й там постав принципово новий політичний суб'єкт в обличчі ЄС. Новий статус спричинив ряд важливих перетворень, пов'язаних зі зміною формату відносин з сусідніми державами, режимом функціонування кордону, ситуації у прикордонні.

Якщо говорити про кордон як об'єкт соціологічного аналізу, то принциповим є розрізнення кордону як лінії та зони. Окремо можна виділити розуміння кордону як фронтиру: кордону не просто між культурами, а між цивілізаціями, наприклад, як у Ф. Тенрена [1]. Державний кордон – класичний приклад кордону-лінії [2, с. 116–118]. Етнічний кордон – приклад кордону-зони [3, с. 17]. Приклад накладання цих типів кордонів – пограниччя [4]. З усіх типів кордонів державні кордони досліджено чи не найкраще. Це стосується різних аспектів їх існування: проблема нетотожності державного кордону та кордону політичного впливу [5], безпеки кордону [6], транскордонної взаємодії [7], накладання політичних та культурних кордонів, особливості ситуації прикордоння [8; 9].

Предметом даного розгляду є діяльність прикордонної та митної служб у процесі інституціоналізації державного кордону України. Ми ставимо за завдання розглянути інституційні характеристики державного кордону та проаналізувати проблеми, пов'язані з функціонуванням кордону як інституту.

Державний кордон виступає ключовим соціальним інститутом, який задає простір функціонування іншим соціальним інститутам суспільства. Він окреслює межі полів влади [10, с. 48; 11]. "Влада, тобто підкорення об'єкта влади інтересам її володаря, має свою межу (кордони). Зовнішні кордони влади виявляються у обмеженості її диспозиції, яку суб'єкт влади може встановити для її об'єкта і виконанню якої може реально підкорити його" – пише В. Дементев [11, с. 151]. У межах певних кордонів держава реалізує монопольне право застосування сили. З огляду на це, кордон прямо пов'язаний з політичним центром. Саме

завдяки центру та кордону системи розрізняють одна одну та взаємодіють. Згадаємо, що контур країни – її кордони, часто використовується як емблема, символ влади, елемент гербу країн.

Одностайності та чіткості в розумінні соціальних інститутів в соціології, на жаль, немає. Дослідники даної проблеми пропонують різні підходи та визначення. Вирізняють біхевіористський, аксіологічно-нормативний, функціональний, організаційний та правовий підходи до визначення соціального інституту [підходи до соціальних інститутів див. 12, с. 44]. Вважаємо, що державний кордон як соціальний інститут функціонує передусім в організаційному та правовому сенсі. Найбільш вдало в розумінні інститутів ці аспекти поєднані у Я. Щепанського. За Я. Щепанським ознаками соціального інституту є наявність групи осіб, які виконують суспільні функції; організаційні форми комплексу функцій, які виконуються деякими членами групи від її імені; матеріальні установи і засоби діяльності для виконання суспільних безособових функцій; соціальні ролі, особливо важливі для групи [13, с. 96].

Інститут існує задля задоволення суспільних потреб та розвитку суспільного блага. І. Кононов визначає інститути як "нормативні і надгрупові способи регуляції діяльності людей в великих суспільствах, які забезпечуються існуванням організацій і мають на меті створення, відтворення і розвиток суспільного блага" [14]. Інститут державного кордону працює на забезпечення державної безпеки, захисту економічних інтересів країни та впорядкування міждержавної міграції.

Інституціоналізація державного кордону України має внутрішні та зовнішні чинники. Внутрішні пов'язані з необхідністю ствердження та підтримання суверенітету, а зовнішні – з намаганням України приєднатися до Європейського Союзу.

Після проголошення незалежності з грудня 1991 р. вступив в дію Закон України "Про державний кордон України". Державний кордон визначається законом як "лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору" [15]. Більшість областей України – прикордонні. Країна межує з РФ, Білоруссю, Молдовою, Польщею, Румунію, Словаччиною, Угорщиною. На даний час на державному кордоні функціонує 244 пунктів пропуску різних видів транспортного сполучення та статусів: міжнародних, міждержавних та місцевих [16]. Була проведена делімітація кордону, але остаточно питання щодо кордону з країнами СНД вирішені не були [9]. Лише в останні роки почалась робота з демаркації. Демаркацію, як і охорону державного кордону, покладено на Державну прикордонну службу (Держприкордонслужбу) України [17]. Суб'єкти охорони державних кордонів – "учасники спеціальних охоронних правовідносин (військовослужбовці та працівники), наділені в межах своєї компетенції державно-владними повноваженнями, у тому числі примусового та негласного конспіративного характеру, які безпосередньо здійснюють завдання щодо забезпечення недоторканості державного кордону України" [18, с. 87]. Державний кордон охороняє на контрактній основі біля 40 тис. прикордонників [17]. Охорону економічних інтересів на кордоні здійснює Державна митна служба. Вона контролює митний кордон країни, який "збігається з державним кордоном України, крім меж штучних островів, установок і споруд, створених у виключній (морській) економічній зоні України, на які поширюється виключно юрисдикція України. Межі території зазначених островів, установок і споруд становлять митний кордон України" [19].

За умов незалежності кордону стала приділятися значно більша увага. Так, якщо порівняти кількість законодавчих документів, в яких фігурує слово "кордон", у нормативній базі УРСР та незалежної України, то отримуємо наступне: від 1956 р. до 1989 р. маємо 1–3 документи на рік. У 1991 р. таких документів вже 11, а з наступного року і до цього часу – не менше ніж 40. Зокрема у 2009 р. – 69, 2010 р. – 54, 2011 р. – 61, на 3 липня 2012 р. – вже 35 [20].

Показники перетину кордону особами та транспортом, показники міграції, обсяги експорту та імпорту свідчать, що відбувається постійне зростання навантаження на кордон. Так, близько 17,5 млн. українців щорічно виїжджають за межі країни. На 2001 р. побували за кордоном 14,8 млн. громадян України і 9,2 млн. іноземців відвідало Україну [21]. На 2011 р. кількість громадян України, які виїжджали за кордон становила близько 20 млн., а кількість іноземних громадян, які в'їзжали в Україну – 21 млн. [21]. В останні роки державний кордон щотижня перетинає понад 1 млн. осіб і 300 тис. транспортних засобів [22]. Суттєве зростання активності на кордоні у 2012 р. пов'язано з проведенням Євро-2012. Так, з 5 червня 2012 до 2 липня кордон перетнуло 8,3 мільйонів осіб та 2 мільйони транспортних засобів [23, с. 6]. Тільки протягом доби під час проведення матчів кордон перетинало більше 330 тис. осіб та 65 тис. транспортних засобів [16]. Десять років тому 54 тис. осіб перетинало кордон протягом року [24, с. 521]

Кордон є важливим джерелом прибутків держави. державної митної служби України (ДМСУ) І. Калетніка, – митниця забезпечує 40% усіх надходжень до бюджету. На 2010 р. щоденні надходження в порівнянні з 2009 р. зросли на 100 млн. гривень і склали 350 млн. гривень [25, с. 1]. За 2010 р. митниця перерахувала до бюджету 70 млрд. гривень, збільшивши свій внесок на 17 млрд. у порівнянні з 2009 р.

У функціонуванні кордону як соціального інституту проявляються інституційні протиріччя, характерні і для інших інститутів країни. Передусім це стосується використання у приватних цілях механізмів інституційної регуляції на кордоні. Система влади України характеризується тим, що, за словами І. Кононова, "корупція вмонтована в саму інституціональну систему". "Фактично увесь державний механізм перетворився на систему місць, які дають можливість знімати ренту. Зайняття керівної посади стало тотожним тимчасовій приватизації суспільного місця по отриманню відповідної ренти. <...> Через це навіть 100-відсотково державні установи і організації працюють як приватні" [26].

За висновками експертів, митна та податкова політика, пов'язана з функціонуванням кордону не є ефективною і не працює на бюджет країни в повному обсязі. Причини пов'язують з недосконалістю законодавства та корупцією. Україна – країна з самою великою довжиною транспортних шляхів в Європі і найвищим рейтингом транзитного потенціалу, але вона не отримує відповідну користь з транзитних перевезень [27, с. 5]. Зокрема, ставка єдиного збору у розрахунку на одиницю транспортного засобу складала на 2010 р. в Україні була найнижчою серед країн Східної Європи та СНД – 37 гривень (3,7 євро), тоді як у Польщі – 11,5 євро, Білорусі – 19,5, Чехії – 20. У результаті чого з ввезення однієї тони вантажу залізничним або автомобільним транспортом бюджет отримував 1,18 гривні, або 0,12 євро [27, с. 5]. Однак, у той час, коли одні говорять про кордон як "прохідний двір", інші – про найжорсткіші митні закони. Але в обох випадках наслідком недосконалості є збитки бюджету.

Проведений нами аналіз публічного дискурсу щодо митної служби (публікації в газетах, часописах, інтернет-виданнях) дозволяє узагальнити найбільш розповсюджені претензії до її діяльності. Домінуючою є думка, що українська митниця вкрай бюрократична та корумпована. Наприклад, за даними, що наводить Ю. Бутусов на червень 2010 р. голова ДМСУ мав 12 замів. "Структура управління митницею архаїчна і складається поряд з центральним апаратом з 45 митниць. Таким чином організація служби прив'язана не до адміністративно-територіального устрою держави, а до тих прибуткових імпорتنних потоків, де групи впливу правлячої партії люблять особисто розставляти віддані кадри, і розпоряджатися, таким чином своїм куском кордону" [28, с. 4]. Потрібно сказати, що невдовзі кількість митниць була скорочена до 9. Однак, окрім митниці, у процес оформлення імпортно-експортних операцій втягнуто 10 різних держзакладів [28, с. 4]. Товар перевіряють фітосанітари, екологи, карантинна служба і т.д. При цьому ніяких заборів чи аналізів на митниці не проводиться [25, с. 6], тільки перевірка документів, що може зробити і прикордонник. На 2010 р. критичні рівні цін визначалися для 17 тис. категорій товарів. Тому визначення тарифу товару було самою складною та корумпованою процедурою. Для порівняння – в Грузії законодавчо визначено три ставки податків на імпорт і визначені товари кожної категорії [28, с. 4].

Висловлюється думка, що Голова ДМСУ І. Калетнік – одна з найскандальніших фігур серед очільників країни. Не зважаючи на те, що його неодноразово розглядали як "претендента №1" на відставку [29, с. 2], І. Калетнік залишається на своїй посаді. Хоча І. Калетнік постійно очищує лави своїх підлеглих від хабарників (в середньому на 30% на рік), сам І. Калетнік на закиди митній службі у корупції відповідає, що корупцією хвора вся держава, і відповідно, усі сфери. Як слушно зауважив І. Кононов "корупція як радіація: вона усюди, але побачити її і доторкнутися до неї не можна" [26, с. 6].

В останні роки особливо багато заяв про неефективність митниці та непомірні побори [30]. Наприклад, на Севастопільській митниці, за свідченнями підприємців, у 2011 р. митну вартість завищували у 8 разів: з 63 тис. до 450 тис. гривень. У тому ж році замголови Львівської митниці була затримана під час отримання хабара у розмірі 7 тис. доларів [29, с. 2].

Кордон залишається територією кримінальної активності, пов'язаною з контрабандою. За новим Кримінальним кодексом стаття за контрабанду декриміналізована. "Уявіть, що значить для простого жителя прикордоння потрапити під кількатисячні штрафи, в окремих випадках з конфіскацією майна, транспортних засобів тощо" – говорить директор Департаменту охорони державного кордону генерал-полковником Павло Шишолін [31]. Це дійсно правда. Але ж далі він продовжує, що "ця контрабанда (сигарет – Х.С.) має чітко організований характер. Елементами протиправних схем є: тютюнові фабрики, оптові склади, контрафактна та необлікована під час виробництва продукція, система перевезень, великі бази накопичення даного товару, яких лише нинішнього року в прикордонних районах виявили аж шість". Тобто тут мова зовсім не про "простих" жителів. Зараз дійсно відбулось перекриття більшості контрабандних потоків, але лишилися ті, які "санкціоновані" владними посадовцями. Це стосується не тільки сигарет, але й інших товарів.

Мешканцям прикордоння кордон дозволяє використовувати різницю у цінах та виживати. У прикордонні активно працюють "челноки", "мурахи", "носії". Це громадяни прикордоння, які заробляють на легальному (чи напівлегальному) переміщенні дрібних партій товару через кордон. Вони є по обидва боки кордону. Хоча з української сторони їх суттєво більше. Кордон перетинається кілька разів на день. Це характерно для всіх ділянок українського кордону. На кожній ділянці формується специфічна

спеціалізація та особливі практики перетину кордону з товарами. Східний кордон України "спеціалізується" на контрабанді промислових товарів та пально-мастильних матеріалів [9, с. 135]. На західному кордоні широко практикують "пішохідний" заробіток: переніс "норми" (товар переносять у межах дозволених норм) або "роботу на оптовика" (переміщуються невеликі партії товару, з яких потім формується оптова партія) [32, с. 5; 33, с. 6]. На українсько-польському кордоні основний заробіток – сигарети. Таким чином, на кордоні намагаються заробити усі, хто до нього дотичний: мешканці прикордоння та службовці [34; 35, с. 414].

Вище ми сказали, що інституціоналізація кордону відбувається не тільки під впливом внутрішніх факторів, але і зовнішніх. Україна обрала європейський вектор зовнішньої політики за першочерговий. Це має суттєві економічні та правові наслідки для країни. Україна стала частиною капіталістичної світової системи, для якої характерна нерівність між державами центра та периферії [36, с. 146–147]. У випадку України нерівність виявляється, наприклад, в ускладненні перетину кордону ЄС для українців чи угоді про реадмісію, за якою усі витрати на утримання і депортацію нелегальних мігрантів лягли на плечі України [37], зростанні негативного сальдо зовнішньої торгівлі з ЄС. Так, до початку активної європейської інтеграції від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі з країнами ЄС не перевищувало двох тис. доларів США (до 1999 р.) чи було позитивним (1999–2004). З 2005 р. фіксується негативне сальдо і воно щороку збільшується не на користь України (на 2011 –7782,9 млн. дол. США) [21]. Аналіз структури зовнішньої торгівлі та порівняння її сальдо щодо країн центру та периферії світової капіталістичної системи дає підстави І. Кононову зробити висновок, що це свідчить про сформований механізм отримання гео економічної ренти з України [26].

Сказане не означає, що європейська інтеграція не вигідна Україні. З 2004 р. реалізується державна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [38]. В межах цього в останні роки були ратифіковані міжнародні угоди, які стосуються порядку митного контролю та перетину кордону з країнами ЄС. Зокрема, відбувається гармонізація податкових структур більшості держав і запровадження в них єдиних принципів та механізмів сплати митних платежів та інших податків. Новий Митний кодекс розроблявся на основі нового (модернізованого) Митного кодексу ЄС (2007 р.) з урахуванням правил Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур [39, с. 1]. Після Податкового кодексу, Митний кодекс – другий за важливістю документ для життєдіяльності бізнесу. Старий кодекс давав широкі можливості для корупції, бо був настільки зарегульованим, що не давав можливості "в світле" розмитнювати товар [39, с. 5]. Новий кодекс повинен захистити інтереси бізнесу і зберегти надходження до бюджету через прозорість процедур розмитнювання, автоматизацію визначення митної вартості за ціною контракту та введення постаудиту, скорочення часу митного огляду [39, с. 5]. Наприклад, в Грузії давно замість 6 методів визначення митної вартості, як було в Україні, існує один. Новий кодекс значно спрощує митні процедури під час перетину рубежу і вважається дуже лояльним до автотуристів. Так, за новими правилами, будь-які законно оформлені вантажі на кордоні не можуть затримуватися більше чотирьох годин. Скоротилася і кількість документів на вантаж – з 28 до 14 одиниць. Країни ЄС демонструють готовність до допомоги технічного обладнання кордону, зокрема введення електронної митниці. Головне, щоб агенти його реалізації не адаптувалися до нього і не поставили на службу приватним інтересам.

Таким чином, зі здобуттям самостійності України інститут державного кордону отримав нові інституційні характеристики. Були створені нові інституції та змінена структура та функції вже існуючих. Зросла соціально-економічна значущість кордону. В функціонуванні кордону як соціального інституту проявляється протиріччя, характерне і для інших інститутів України. Призначений для забезпечення колективних благ (безпеки та захисту економічних інтересів), цей інститут використовується у приватних цілях різними суб'єктами, дотичними до його функціонування. Це спричиняє те, що, за висновками експертів, митна та податкова політика в країні неефективна і не працює на бюджет країни в повному обсязі. Окрім внутрішніх суб'єктів, кордон став сферою інтересів країн центру капіталістичної світової системи. Це має для України як позитивні так і негативні наслідки. З одного боку зростання економічної нерівності з країнами ЄС, а з іншого – вимушеність українського правлячого класу адаптувати політику кордонів до європейських стандартів робить її більш демократичною і прозорою.

Література: 1. Тернер Ф. Значення фронтиту для американської історії / Фредерик Джексон Тернер // Україна Модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії. – К. : Критика, 2011. – С. 11–44. 2. Челлен Р. Государство как форма жизни / Рудольф Челлен; [пер. с швед. и примеч. М.А. Исаева; предисл. и примеч. М.В. Ильина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 319 с. 3. Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий Сборник статей / Под ред. Ф. Барта; пер. с англ. И. Пильщикова. М.: Новое издательство – 200 с. 4. Living (with) Borders: identity discourses on Easy-West Borders in

- Europe / editor Ulrike H. Meinhof – Burlington: Ashgate, 2002. – 149 p. **5.** Kaplan R. The Geography of Chinese Power. How Far Can Beijing Reach on Land and at Sea? / Robert D. Kaplan // Foreign Affairs. – 2010. – Vol.89. – №3. – P.22-41. **6.** Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. Под ред. Л. Б. Вардомского и С. В. Голунова. – М. – Волгоград : НОФМО, 2002. – 572 с. – Режим доступа: <http://www.obraforum.ru/book/paragraph12.htm>. **7.** Колосов В. Теоретическая лимология / Владимир Колосов // Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение. – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 2–16. **8.** Кононов И.Ф. Украинско-российская граница: практики власти и повседневная жизнь населения / Илья Федорови Кононов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Випуск 25. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – С.79-86. **9.** Хобта С.В. Украинско-российская граница: демаркация и перспективы ее восприятия населением приграничных территорий / Хобта С.В. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. Ч.1. – №12. – Т.2. – С.125-136. **10.** Кононов И.Ф. Проблема границ и ее значение для социологии / И. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – С. 45–49. **11.** Дементьев В.В. Экономика как система власти. – Донецк: Друк-Инфо, 2006. – 404 с. **12.** Матусевич В. Социальный институт: функция, генезис, структура / Владимир Матусевич // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 43 – 56. **13.** Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / Пер. с польск. М. М. Гуренко. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с. **14.** Кононов И.Ф. Теоретична соціологія / І. Ф. Кононов. – Луганськ, 2012. – Рукопис. **15.** Про державний кордон України. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=1777-12>. **16.** Офіційний сайт Державної прикордонної служби України // http://pvu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=115864&cat_id=46452. **17.** Про Державну прикордонну службу України. [Електронний ресурс] – Режим доступа: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/661-15>. **18.** Ганьба О. Щодо поняття суб'єктів охорони державних кордонів, їх класифікації та особливостей правового статусу / Олег Ганьба // Адміністративне право. – 2012. – № 3. – С. 84–87. **19.** Митний кодекс України. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495a-17>. **20.** Вся база "Законодавство України" (станом на 3 липня 2012 р.) — 178401 документ. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/1341297643192302/page>. **21.** Держстат України, 1998–2012. [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativs2005/zd/zd_rik/zd_u/g_s_u.html. **22.** Прикордонник України – 2012. – № 16; Прикордонник України – 2011. – № 1. [Електронні ресурси] – Режим доступа: http://pvu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=115864&cat_id=46452. **23.** Євро 2012 – в оцінках, фактах і концентративах // День. – № 112. – С. 6. **24.** Статистичний щорічник України за 2001 рік. Державний комітет статистики України. За ред. Осауленка О.Г. – К. : Техніка, 2002. – 644 с. **25.** Билоусова Н. Границу "втискивають" в рамки / Наталія Билоусова // День. – 2010. – № 199. – С. 1; 6. **26.** Кононов И.Ф. Україна: шлях на периферію світової капіталістичної системи (соціологічний аналіз) / І.Ф. Кононов. – Луганськ, 2012. – Рукопис. **27.** Савицкий А. Транзитный коридор или проходной двор? / Алексей Савицкий // День. – 2010. – № 205. – С. 5. **28.** Бутусов Ю. Реформа таможи в Грузии и в Украине: пять отличий / Юрий Бутусов // Зеркало недели. – 2010. – № 27 – С. 4. **29.** Яхно А. Таможня "добро" дает. И берет? / Алена Яхно // День. – 2011. – №36. – С.2. **30.** Митниця: парадний вхід і чорний вихід // <http://com-ua.com/%d0%bc%d0%b8%d1%82%d0%bd%d0%b8%d1%86%d1%8f>. **31.** Павло Шишолін: "Тримаємось у векторі стабільного розвитку" // Прикордонник України № 17-18, 12 травня 2012 року. [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.pvu.gov.ua/upload/file/p_ukr_16_2012_tv.pdf. **32.** Губени Ю. Агенты пограничной торговли. Об особенностях бизнеса западноукраинских "челноков" / Юрий Губени // День. – № 207–208. – 2010. – С. 5. **33.** Олійник В. Как я переходил границу или Гримасы "евроинтеграции" / Владимир Олійник // День. – № 64. – 2012. – С. 6. **34.** Іванець О. Перевертням не раді / Оксана Іванець // Прикордонник України. – № 17-18, 12 травня 2012 року. – Режим доступа: http://www.pvu.gov.ua/upload/file/pu_17_18_2012.pdf. **35.** Хобта С. В. Восточный участок украинско-российской границы: особенности восприятия границы и перспектива демаркации / С. В. Хобта // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – С. 412–416. **36.** Балибар Э. Раса. Нация. Класс. Двусмысленные идентичности / Этьен Балибар, Иммануил Валлерстайн. – М. : Логос, 2004. – 288 с. **37.** Завгородня І. Чужі / Інна Завгородня // Надія. – 2010. – №1-2. – С.26–29. **38.** Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу – <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>. **38.** Билоусова Н. Границе – европейские правила / Наталія Билоусова // День. – № 92. – 2011. – С. 1; 5.

УДК 316.354+328.185

НЕПОТИЗМ И КРОНИЗМ КАК "МЯГКИЕ" ФОРМЫ КОРРУПЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Суровцева Ирина Юрьевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры социологии управления Донецкого государственного университета управления

Статья посвящена выявлению позитивных и негативных полюсов семейственности / кумовства в современных организациях. Непотизм и кронизм как противоположности меритократии создают этические прецеденты, влияя на лояльность, удовлетворенность персонала, способность компании обслуживать своих клиентов.

Ключевые слова: непотизм, кронизм, организации, лояльность, коррупция.

Стаття присвячена виявленню позитивних і негативних полюсів сімейності / кумівства в сучасних організаціях. Непотизм і кронизм як протилежності меритократії створюють етичні прецеденти, впливаючи на лояльність, задоволеність персоналу, здатність компанії обслуговувати своїх клієнтів.

Ключові слова: непотизм, кронизм, організації, лояльність, корупція.

The article is devoted to the identification of positive and negative poles of nepotism (nepotism) in modern organizations. Nepotism and cronyism as opposed to meritocracy creating ethical precedents influencing loyalty, satisfaction of employees, the company's ability to serve its customers.

Keywords: nepotism, cronyism, organizations, loyalty, corruption.

Предрасположенность в пользу родственников перед не-родственниками становится важным аспектом в социальной и политической жизни, особенно когда люди и группы вынуждены конкурировать за ограниченные ресурсы. В доиндустриальном, сословном обществе в сети личных связей часть родственников была значительная, так же как и действенность брачных комбинаций, кумовства и других способов "родычания", используемых для возвышения и консервации позиций в социальной иерархии.

Непотизм – содействие и покровительство в продвижении по службе своим близким родственникам, использование своих служебных полномочий в целях получения выгоды для членов своей семьи или других родственников. Кронизм – более широкое понятие, нежели непотизм, относящееся к ситуациям, когда предпочтение при принятии каких-либо (управленческих, кадровых и др.) вопросов отдается друзьям и коллегам. В Великобритании кронизм определяется устойчивыми сочетаниями "старые школьные галстуки" или "клуб старых друзей" [1]. Семейственность и кумовство имеют свои аналоги и в других странах, являясь частью бизнес-этики (в Китае – guanxi, на Ближнем Востоке – wasta). Непотизм вместе с "земляцтвом" были главными принципами подбора кадров партийно-советской номенклатуры УССР в середине 80-х гг. XX в. [2]. В современной Украине, непотизм рассматривается как стратегия спасения и выживания в кругу "своих людей", демонстрируя традиционно высокий уровень доверия семье и родственникам по сравнению с другими социальными группами [3].

В данной статье попытаемся ответить на вопрос, почему непотизм / кронизм называют преступлением против более талантливых, квалифицированных, опытных работников, "мягкой" формой коррупции. Для этого кратко изложим сущность непотизма и кронизма, а также тенденции их развития в современных организациях. Источником для анализа будет контент украинских сайтов, содержащих субъективные мнения бывших или работающих сотрудников о компаниях и степени засилья в них родственников; рейтинги работодателей и т.д. (например, <http://www.recruiting.net.ua/employers/>; <http://www.vnutri.com.ua/>).

Об актуальности данной темы говорит статья в Форбсе "Так ли плох непотизм?". Корреспондент рассуждает о преимуществах и недостатках, о моральных и коррупционных последствиях непотизма в современных компаниях: несправедливый наём – проталкивание родственников на вакантные места в компании и, как следствие, – ослабление духа корпоративизма, веры в целостность организации, падение

рентабельності. Поскольку практика предпочтения в большинстве случаев скрытая, то она подрывает прозрачность, которая должна быть частью организационных процессов найма и заключения контрактов. Иногда кумовства невозможно избежать (небольшие предприятия черпают рабочих из небольших городков, где почти все родственники, или на единственном градообразующем предприятии депрессивных городов работает почти всё население) [4].

Зарубежные учёные давно и активно исследуют политический (Г. Зуденкова) [5] и экономический кронизм (Д. Хэндерсон) [6]. Организационные последствия кронизма (снижение мотивации, заискивание, корпоративная инерция) стали объектом социально-экономических исследований. Н. Хатри и Э. Цанг в работах "Предпосылки и последствия кронизма в организациях", "Сети и кронизм: анализ социального обмена", "Кронизм: кросс-культурный анализ" доказывают, что два культурных предшественника, а именно партикуляризм и патернализм, приводят к значительным смещениям внутри группы и безоговорочной личной преданности, которая в свою очередь продуцирует кронизм [7].

Р. Прокоч (R. Prokosch) считает, что в бизнес-сообществе слово "семейственность" изначально относилось к найму родственников владельцем бизнеса, т.е. когда один из родственников выступал работодателем для другого. Сегодня это слово распространяется на работников, связанных друг с другом по крови или по браку в любой организации [8].

Бесспорно, семейные предприятия являются источником бизнеса и предпринимательства почти в любом обществе. В семейных компаниях nepoтизм – частое явление. По оценкам западных социологов, из 500 фирм около 40% – семейные, и успех этих предприятий можно рассматривать как косвенное подтверждение силы nepoтизма. Nepoтизм позволяет выжить в бизнес-рынке, невзирая на этическую составляющую. Как правило, в частном секторе nepoтизм не является незаконным, и поэтому никто не имеет основания для иска против работодателя за участие в нем. Социолог Шинг-Уй Ванг (Shing-Yi Wang) выделяет брачные сети как важный механизм функционирования индивида на рынке труда Китая. По его подсчетам, фаворитизм, основывающийся на сети брачных связей, повышает уровень заработной платы мужчин на 15%. Кумовство гораздо сильнее в государственных предприятиях, чем в частных [9]. Причина видится в системе культурных ценностей Китая, где семейному предприятию достаточно тяжело принимать других работников и доверять им, лишь благодаря их профессиональным способностям; лучше нанимать родственников. Противоположностью является Япония, где благодаря негативному отношению к nepoтизму (кронизму), на раннем этапе индустриализации в корпорации принимались люди по их профессиональным качествам, вместо того, чтобы отдавать должности своим детям [10].

Несмотря на то, что кумовство оскорбляет чувство справедливости и веру в заслуги, этот обычай имеет место и в США, где он считается антидемократическим и почти неамериканским. В американской традиции, если следовать данным А. Беллоу (A. Bellow), приведенным в книге "Цена nepoтизма: естественная история", на протяжении более двух столетий против него велась кампания во имя справедливости и равенства в судах, законодательных органах, а также на государственных и частных аренах (в фирмах, предприятиях). Но эти социальные практики не исчезли, а возродились в последние годы настолько, что американские исследователи говорят о "новом nepoтизме" в политике, бизнесе, профессиональной деятельности, в спорте, искусстве. Эта глобальная тенденция демонстрирует ускоренное движение к династизму и фамильному брендингу в кругах элиты [11].

М. Гилдинг, проинтервьюировав богатых австралийцев, пришёл к выводу, что семейные отношения существенно влияют на наследование и преемственность в крупном бизнесе. Такие соображения, как династические амбиции, минимизация налогов и продуцирование межпоколенческого доверия, способствуют поощрению членов семьи к сотрудничеству в управлении наследством через учреждения семейного бизнеса (холдинговые компании и семейные офисы). Эти организации семейного бизнеса, возможно, отражают рост "сетевых форм организации", основанных на личном доверии [12].

"Супруги на рабочем месте" – один из самых сложных компонентов nepoтизма, особенно в связи с распространением семей с двумя работающими супругами. Некоторые крупные международные корпорации активно вербуют семейные пары на работу, считая, что это способствует счастливым бракам, здоровым семьям и, в конечном счете, более мотивированным сотрудникам. Другие компании активно препятствуют супругам, работающим в той же компании, полагая, что это увеличивает возможность для организационного напряжения и неэффективности. Особый риск представляют пары, отношения которых находятся в условиях стресса (например, расставания / разрыва или развода). Большинство средних и больших организаций, исследуемых социологами, проводили антиnepoтическую политику, направленную на избегание мужьями и / или женами прямого контроля друг друга и выход из-под непосредственного иерархически-властного подчинения.

Сторонники семейственности/кумовства в целом позитивно оценивают труд родственников или знакомых в одной организациях, представляя следующие аргументы:

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

- снижение затрат вербовки (семейственность позволяет фирмам недорого определить круг кандидатов на должности, например, родственников нынешних сотрудников);
- снижение затрат на обучение (члены семьи обычно знают много о компании, в которую они вступают, и, скорее всего, будут удовлетворены тем, что они находят);
- снижение текучести кадров (на некоторых крупных предприятиях специально приглашают на работу родственников нынешних сотрудников, потому что прошлый опыт продемонстрировал их большую мотивированность, добросовестность, преданность, значительно меньшее число прогулов);
- более высокий уровень приверженности и чувства принадлежности (работа в одной команде с другими родственниками наполнена большим чувством ответственности и личной заинтересованности в успехе компании);
- более высокий уровень лояльности и доверия (возможность работать со своими близкими родственниками, по мнению большинства сотрудников, приносит нематериальную мотивацию в их работу. Ценный сотрудник, готовый выступить наставником у собственных сына или дочери, включён в создание социального капитала той же фирмы).
- более высокий уровень морали (окружающая среда "семейного типа" может поднять моральный дух всех сотрудников и положительное отношение к работодателю) [8].

Теоретически всё вышеперечисленное может поддерживать случаи занятости родственников. На практике, однако, nepoтизм/кpoнизм рождает ряд проблемных ситуаций, актуальных по негативным последствиям и для украинских организаций. Рассмотрим некоторые из них, сопровождая анонимными цитатами из вышеназванных сайтов:

- Фаворитизм: семейственность предоставляет возможности для фаворитизма при приеме на работу, продвижении в карьере и зарплате. *"Руководитель направления некомпетентный - на любой вопрос ответ: "Читай инструкцию, там все написано", ни разу не показал, как надо продавать продукт, ...явно чей-то родственник, раз до сих пор не уволили".*
- Дисциплина: семейственность/кумовство может создать проблемы с дисциплиной для руководителей, если им приходится иметь дело со своим родственником или родственником другого сотрудника. Проблемы, связанные с членами семьи, часто приводят к экономической неэффективности. *"С друзей и родственников сложнее спрашивать. Много раз приходилось видеть, как руководитель не увольняет сотрудников только из-за жалости, т. к. давно вместе работают, вместе раньше учились и т. п. Но именно эти люди тормозят рабочий процесс".*
- Мошенничество: семейственность может сломать систему "сдержек и противовесов", установленных на предприятиях, тем самым увеличивая вероятность злоупотреблений сотрудников.
- Конфиденциальность: предполагается, что члены семьи будут более склонны делиться конфиденциальной информацией с другими родственниками. Это может привести к подозрительности, недоверию и обиде, порождая дефицит ключевой информации у других работников.
- Ограничение возможностей: жизнь других сотрудников усложняет наличие "родственников руководителя". *"Ещё есть такая должность, как "сын директора", крайне мстительный персонаж с неуёмными амбициями. Кстати, оказывает огромное влияние на своего отца (директора)".*
- Усложнение иерархической структуры организации, непрозрачность властной вертикали, раздутость штатов. *"Куча директоров – зачем? ведь они ни за что не отвечают, куча бестолковых отделов с непонятными обязанностями и с непомерными зарплатами (круг друзей директоров)".*
- Личные вопросы: не все семейные отношения являются позитивными и полными взаимного уважения. Личные проблемы и трудности отношений дома могут затруднить работу и эффективное взаимодействие в организации. Деловые, организационные противоречия (конфликты) также дают нагрузку на брак или семейные отношения, в результате чего личные отношения становятся неотделимы от служебных.

Как видим, nepoтизм/кpoнизм влияет на лояльность, удовлетворенность персонала, а также способность компании обслуживать своих клиентов. Основными факторами живучести nepoтизма в украинских организациях исследователи называют социально-культурные (клановые и родственные отношения); экономические (жесткий рынок труда, затрудняющий поиск работы другими способами); образовательные (низкая подготовка работников для экономических инноваций); политические (привлечение образованных менеджеров и их сыновей на ключевые должности в обмен на лояльность).

В некоторых западных компаниях боязнь nepoтизма столь велика, что существует политика ограничения семейственности: запрет на наём членов семьи (например, мужья и жены не могут работать в одной и той же фирме, даже если они не были женаты до прихода в фирму). Запрещение nepoтизма не является стандартом, направленным против родственных отношений. Запрет использовать свои должностные полномочия с тем, чтобы выдвинуть своих родственников на общественные или государственные должности, распространяется в основном на государственных служащих. Такие меры

направлены на то, чтобы государственный служащий не мог проявить незаслуженную благосклонность или фаворитизм в отношении своих родственников при приеме на работу, отдавая им предпочтение среди других квалифицированных кандидатов. Многие из анти-семейственных правил были введены в США 1950 году с целью предотвращения приема на работу некомпетентных родственников.

В некоторых европейских и американских организациях оговариваются случаи nepotизма (устав одного из канадских вузов гласит: *"Университет не препятствует и не запрещает наем более чем одного члена семьи. Однако, в связи с потенциальным конфликтом интересов, назначение близкого родственника текущего сотрудника того же отдела не рекомендуется и требуется предварительное заявление (как правило, начальника отдела или директора) в соответствующий орган"*).

Решения о приеме на работу родственников и друзей относятся к рискованным. С целью минимизировать снижение организационной эффективности в результате такого решения рекомендуют руководствоваться следующими позициями [13]:

- основным критерием при приеме на работу или продвижении должна быть квалификация человека, независимо от его отношения к членам компании.
- необходимо приложить все усилия, чтобы избежать потенциального конфликта интересов, исключив прямое влияние одного родственника на другого.
- политика противодействия "мягким" формам коррупции должна применяться ко всем сотрудникам, последовательно и равномерно по всей организации.

Таким образом, фаворитизм, кумовство, семейственность относят к этическим дилеммам, глубоко вошедшим в социально-трудовое измерение современного общества. Многие компании и частные лица рассматривают практику nepotизма как неэтичную, в основном из-за его конфликта с либеральными ценностями справедливости и опоры на собственные силы.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Что такое коррупция? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.transparencykazakhstan.org/UserFiles/file/95a.pdf>; 2. Кузьменко Ю. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у сер. 80-х рр. XX ст. [Электронный ресурс] / Ю. Кузьменко. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2010_60/ist/ist_15.pdf; 3. Макаренко В. А. Соціальний капітал як адаптивний ресурс у сучасному українському суспільстві [Электронный ресурс] / В. А. Макаренко. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2010_45/files/ST45_19.pdf; 4. Is Nepotism So Bad? [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.forbes.com/2009/06/19/ceo-executive-hiring-ceonewtork-leadership-nepotism.html>; 5. Zudenkova G. Political Cronyism [Электронный ресурс] / G. Zudenkova. – Режим доступа: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1813695; 6. Henderson David R. The Economics and History of Cronyism [Электронный ресурс] / David R. Henderson. – Режим доступа: http://mercatus.org/sites/default/files/Henderson_cronyism_1.1-final.pdf; 7. Naresh Khatri and Eric W. K. Tsang. Antecedents and Consequences of Cronyism in Organizations / Naresh Khatri, Eric W. K. Tsang // Journal of Business Ethics. – Volume 43, Number 4 (2003), p. 289-303; 8. Prokosch R. Nepotism [Электронный ресурс] / R. Prokosch. – Режим доступа: <http://www.legacyhumancapital.com/pdf/Nepotism.pdf>; 9. Shing-Yi Wang. Marriage Networks, Nepotism and Labor Market Outcomes in China [Электронный ресурс] / Shing-Yi Wang. – Режим доступа: <https://files.nyu.edu/syw3/public/marriage.pdf>; 10. Єлагін В. П. Про сутність поняття "соціальний капітал" та його роль у процесі розбудови соціальної держави [Электронный ресурс] / В. П. Єлагін. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Аpdu/2011_1/doc/1/05.pdf; 11. Bellow A. In Praise of Nepotism: A Natural History / A. Bellow. – Doubleday, 2003. – 565 p.; 12. Gilding M. Families and fortunes: accumulation, management succession and inheritance in wealthy families / M. Gilding // Journal of Sociology, March 2005, 41. – P. 29–45; 13. Романенко Е. В. Непотизм: психологические аспекты управления персоналом [Электронный ресурс] / Е. В. Романенко. – Режим доступа: http://cprsob.ru/load/menedzhment/nepotizm_psikhologicheskie_aspekty_upravljenija_personalom/24-1-0-102.

УДК 316.6

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Волянська Олена Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого" (м. Харків)

Метою даної статті є аналіз особливостей сприйняття корупції в Україні як чинника, що зумовлює низький антикорупційний потенціал суспільства. В тексті розглядаються феномени "функціонального ставлення" до корупції та "подвійних стандартів", що були виявлені в результаті аналізу даних соціологічних досліджень останніх років в Україні.

Ключові слова: корупція, причини та наслідки корупції, сприйняття корупції.

Целью данной статьи является анализ особенностей восприятия коррупции в Украине, как фактора, который обуславливает низкий антикоррупционный потенциал общества. В тексте рассматриваются феномены "функционального отношения" к коррупции и "двойных стандартов", выявленные в результате анализа данных социологических исследований последних лет в Украине.

Ключевые слова: коррупция, причины и последствия коррупции, восприятия коррупции.

The purpose of this article is to analyze the features of perception of corruption in Ukraine, as a factor, which is associated with low anti-corruption potential of society. The phenomena of "functional relation" towards corruption and the "double standards" that were identified by analysis of sociological researches in recent years in Ukraine are considered.

Keywords: corruption, the causes and consequences of corruption, the perception of corruption.

Дані чисельних досліджень, що проводилися останніми роками, підтверджують тезу про низький антикорупційний потенціал українського суспільства. В дослідженні "Боротьба з корупцією в Україні"¹ 2010 року, 76% респондентів охарактеризували ставлення українського населення до протидії корупції як "пасивне очікування змін, невтручання в ситуацію". Майже 66% респондентів вважають, що для більшості населення притаманне "невдоволення ситуацією, але водночас відчуття неспроможності її змінити". Водночас, досягнення реальних результатів у діяльності з протидії корупції є можливим лише за умов формування в суспільстві "критичної маси" чіткого та несуперечливого неприйняття корупції як на рівні сприйняття (оцінок), так і реальної поведінки. Чисельні дослідження, що проводились в Україні протягом останніх десяти років, не дають підстав для висновку про існування реального неприйняття корупції як домінанти масової свідомості. Натомість фіксується досить неоднозначний феномен "функціонального ставлення" до корупції та феномен "подвійних стандартів" (тобто корупція засуджується як суспільна проблема, однак допускається як спосіб вирішення певних особистих ситуацій). Така неоднозначність характерна для населення України загалом, і, перш за все, – для найбільш соціально активних його прошарків.

Проблема корупції досить широко досліджувалася в працях таких відомих західних вчених, як Г. Бродмен, Г. Давооді, Д. Кауфман, П. Мауро, В. Мілер, С. Роуз-Екерман, В. Танці, Е. Тебальді, Дж. Хелман, М. Хортон та ін. Серед російських та українських дослідників проблематики корупції варто згадати Л. Багрій-Шахматова, О. Барановського, А. Бову, Я. Кузьміна, М. Мельника, Т. Кошечкіну тощо. Питання ефективного запобігання та протидії корупції, реалізації антикорупційної політики, співпраці громадянського суспільства та влади у протидії корупції досліджували такі вітчизняні дослідники, як В. Ф. Мартиненко, А. М. Михненко, Е. М. Макаренко, С. О. Кравченко, О. В. Соснін, Ю. Г. Кальниш, Є. Невмержицький та багато інших.

Оцінки сприйняття та ставлення до корупції є основою більшості моніторингових корупції як в світі, так і в Україні. Саме вони найчастіше є предметом наукового дискурсу. Проте невирішеними є питання, що пов'язані не стільки з вимірюванням, скільки з чинниками, що обумовлюють особливості сприйняття

© Волянська О. В., 2012

¹ Загальнонаціональне опитування населення України (об'єм вибіркової сукупності n = 2027 респондентів), здійснене в період з 1 червня по 1 липня 2010 року, в межах міжнародного проекту "Боротьба з корупцією в Україні".

корупції. Тому метою статті є аналіз чинників, що зумовлюють особливості сприйняття корупції в Україні і, таким чином, пояснюють феномен низького антикорупційного потенціалу.

На думку багатьох дослідників [напр., 1], жодна з країн світу не має повного імунітету від корупції – вони відрізняються лише її обсягами, характером її проявів та масштабом впливу на соціально–економічну та політичну ситуації. В тих країнах, де корупція поширена значною мірою, вона із соціальної аномалії перетворюється на правило і виступає звичним засобом вирішення проблем, стає нормою функціонування влади і способом життя значної частини членів суспільства. В країнах, де вона зустрічається порівняно рідко, корупція у громадській свідомості асоціюється з великим злом для держави та її громадян і не справляє суттєвого впливу на суспільне життя.

Переважає більшість населення України сприймають корупцію в країні як всеохоплююче явище. Так, наприклад, за даними загальнонаціонального опитування 2010 року в межах проекту "Боротьба з корупцією в Україні",² на думку 57% населення, "корупція пронизує все суспільство".

Не дивлячись на те, що українці в цілому усвідомлюють масштаби поширення корупції, ця проблема не вважається першочерговою, що обумовлено низкою факторів. По-перше, "бідність" робить проблему корупцію другорядною. Так, за даними згаданого дослідження, збільшення рівня корупції у повсякденному житті (в школах, вузах, ЖЕКах, лікарнях тощо) в рейтингу першочергових проблем посідає сьому сходинку після проблем медичного забезпечення (51%), зростання цін (54%), низьких зарплат (46%) та пенсій (29%), безробіття (40%).

По-друге, функціональне ставлення до корупції є важливим елементом масової свідомості в Україні. За даними опитування 2010 року,³ значна частина опитаних досить прагматично ставить до корупційних платежів у взаємодії з держустановами: 49% підприємців і 27% населення не виключають, що "хабарі спрощують процедурну тяганину"; 15% підприємців і 13% громадян відповіли, що "хабар забезпечує стовідсотковий позитивний результат" (Рис. 1.).

Рисунок 1. **Як Ви вважаєте, чому в нашій країні люди дають хабар чиновнику?**
(у % до кількості, тих, хто відповів)

По-третє, корупція розглядається як звичаєва поведінка. Біля третини респондентів, відповідаючи на питання "Чому люди дають хабарі чиновникам?" зазначили, що це звичаєва практика: "обидві сторони знають, що хабар є загальноприйнятим у подібних ситуаціях" (20%), "хабар є певною суспільною традицією" (9%). Серед підприємців частка подібних відповідей була більшою на 10 відсотків (рис. 1).

² Загальнонаціональне опитування населення України (об'єм вибіркової сукупності n = 2027 респондентів), здійснене в період з 1 червня по 1 липня 2010 року, в межах міжнародного проекту "Боротьба з корупцією в Україні" за участю автора статті.

³ Загальнонаціональне опитування населення України (об'єм вибіркової сукупності n = 2027 респондентів), здійснене в період з 1 червня по 1 липня 2010 року, в межах міжнародного проекту "Боротьба з корупцією в Україні".

По-четверте, загально визнаним у сучасних дослідженнях корупції є поділ корупції на "велику корупцію" та "побутову корупцію". Не дивлячись на те, що, на думку переважної більшості населення, корупція пронизує все суспільство, безсумнівно, виявляються сфери, які сприймаються як більш корумповані й навпаки. При цьому сприйняття поширеності корупції в тій чи іншій сфері не завжди можна пояснити наявністю контактів з нею респондентів. В масовій свідомості аналогічний поділ є стійким стереотипом, що стає найбільш поширеним способом мотивації виправдання корупції.

По-п'яте, оцінки сприйняття поширеності корупції в масовій свідомості корелюють з загальними оцінками політичної ситуації в Україні. Показовими в цьому відношенні є результати моніторингових досліджень Центру Разумкова (2007-2010 рр.), які були сфокусовані на загальних тенденціях суспільних оцінок поточної ситуації в країні. Ключовим питанням в цих опитуваннях було питання про "правильність загального курсу розвитку України". Зростання питомої ваги тих, хто вважає, що курс розвитку країни є правильним, супроводжувалось певним зниженням рівня стурбованості поширеністю корупції. Відповідно, на цій підставі можна висловлювати припущення про потенційну залежність феномену стурбованості корупцією від ідеологічних стереотипів, які поширюються суб'єктами політичного життя. Наприклад, в дослідженні червня 2010 року було зафіксовано найбільш високий відсоток респондентів, що визнають курс розвитку країни правильним (43%), з одночасним досить суттєвим зниженням питомої ваги осіб, що відносять корупцію до найбільш важливих суспільних проблем. Такі оцінки вписуються в загальний ідейно-політичний контекст сучасної ситуації як прояв ідеологічного міфу "стабільності та порядку", що активно використовується в політичній риторичі. Хоча при цьому, немає відчутних доказів того, що реальний рівень корупції зменшився.

Упереджене ставлення населення до корупції в окремих сферах пояснюється наступними особливостями масової свідомості. По-перше, персоніфікацією корупції. Дана тенденція виражається в асоціюванні корупції у певній сфері з певною відомою персоною, що опинилася в центрі корупційного скандалу (наприклад, Павлом Лазаренком), або з узагальненим образом (наприклад, "депутати", "політики", "судді", "влада" тощо). Але найчастіше такий стереотип створюється внаслідок досвіду низької якості публічних послуг або неефективності дій чиновників.

По-друге, корупція на побутовому рівні часто сприймається як компенсація низьких зарплат чиновників, які разом з громадянами є заручниками складної бюрократичної тяганини.

По-третє, поширеним є стереотипне маркування окремих сфер як корумпованих внаслідок інформаційного фону. Серед таких інституцій виділяються заклади освіти, медичні установи, суди, правоохоронні органи, органи самоврядування різних рівнів.

По-четверте, оцінка ситуації залежить від суми хабара та характеру питання, яке вирішується в результаті корупційної угоди. Іншими словами, ситуація чи поведінка держслужбовця отримує маркер корупційної, якщо співвідношення ціна-якість не задовольняє одержувача послуги. В іншому випадку корупційне благо може взагалі не ідентифікуватися як хабар, а називатися "подякою".

По-п'яте, характерним для сприйняття корупції в окремих сферах, зокрема, освіти та охорони здоров'я є проблема її розумінням населенням. Так, за даними дослідження "Боротьба з корупцією в Україні", близько 60% опитаних розуміють під корупцією дії, передбачені в чинному законодавстві, тоді як 20% бачать корупцію там, де згідно закону, вона відсутня⁴.

Сумуючи все вище зазначене, можна дійти висновку, що дані досліджень вказують на наявність подвійних стандартів у сприйнятті корупції населенням. В масовій свідомості існує суперечливе поєднання сприйняття корупції як соціально-небезпечного, злочинного явища, і разом з цим – як невід'ємної частини життя, звички.

Феномен подвійних стандартів виявляється в різних формах. По-перше, невдоволеність поширеністю корупції не виключає високих оцінок її функціональності, що породжує невідповідність ціннісних орієнтирів і поведінки. Людина на словах критикує поведінку чиновників-корупціонерів, і водночас не відмовляється від хабара на власному місці роботи. В соціальній психології даний феномен має назву фундаментальної помилки атрибуції. Сутність цього феномену полягає в тому, що в ситуації, коли істинні мотиви поведінки інших невідомі, люди схильні пояснювати їх особистісними якостями діяча ("жадібна людина", "в політику йдуть лише за збагаченням"), проте власні дії частіше сприймаються як наслідок обставин ("зараз дуже малі зарплати, на що я повинен жити?", "зараз всі беруть, це система" тощо).

По-друге, феномен подвійних стандартів, є причиною зниження антикорупційного потенціалу суспільства. Так, за результатами дослідження "Боротьба з корупцією в Україні", звичку більшості

⁴ Загальнонаціональне опитування населення України (об'єм вибіркової сукупності n = 2027 респондентів), здійснене в період з 1 червня по 1 липня 2010 року, в межах міжнародного проекту "Боротьба з корупцією в Україні".

населення використовувати корупцію в повсякденному житті вважають перешкодою антикорупційній боротьбі 74% населення, 73% держслужбовців, 42% співробітників правоохоронних органів, 51% - представників НУО.

Важливо зазначити, що корупція в Україні поширена не тільки в державній сфері, але й в приватному секторі, що свідчить про глибину дисфункцію соціальних інститутів. Способи ведення бізнесу априорі несуть у собі корупційну складову у відносинах з державними органами та контрагентами. Так, на думку опитаних підприємців⁵, "застосування корупційних практик є засобом збереження бізнесу". Близько половини підприємців фактично не вважають корупційною поведінкою "відкати", які є класичним проявом корупції в приватному секторі – особа одержує власний зиск, використовуючи своє службове становище і завдаючи шкоди підприємству або організації, в якій працює. Дуже показовим є те, що лише близько половини підприємців готові запропонувати своєму співробітникові звільнитися за умови викриття ситуації "відкату". Тобто, для більш, ніж як для половини бізнесменів ситуація, коли відбувається підкуп, – не є екстраординарною. Так, 18% підприємців взагалі сприймають ситуацію "відкату" як щось природне.

Корумпованими вважаються й ті інститути громадянського суспільства, які традиційно є найбільш ефективними у протидії корупції – це засоби масової інформації та громадські організації.

Таким чином, чисельні дослідження, що проводились в Україні протягом останніх десяти років, не дають підстав для висновку про існування реального неприйняття корупції як домінанти масової свідомості. Чинники, що зумовлюють особливості сприйняття корупції українським населенням, пов'язані з "функціональним ставленням" до корупції та феноменом "подвійних стандартів" (тобто корупція засуджується як суспільна проблема, однак допускається як спосіб вирішення певних особистих ситуацій). Феномен подвійних стандартів виявляється у розриві ціннісного рівня і поведінкового (засуджую але беру/даю хабарі); у засудженні поведінки інших та виправданні власної поведінки; у схильності вважати корупцією лише дії чиновників в ситуації вимагання хабара і виправдовувати поведінку хабародавця; у поділі корупції на "велику" та "побутову". На нашу думку, досліджені феномени сприйняття корупції мають стати основою для розробки конкретних механізмів впливу на стереотипи громадської думки по відношенню до корупції.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Зелена книга державної політики / [Дрьомов С. В., Кальниш Ю.Г., Клименко Д. Б. др.] : за ред. Ю. Г. Кальниша – К. : ДП "НВЦ "Пріоритети"", 2010. – 88 с. 2. Мілер В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд в посткомуністичній Європі /Міллер Вільям, Гределанд Осе, Кошечкіна Тетяна; пер. з англійської. — К. : "К.І.С.", 2004. — 328 с.

---

⁵ В межах міжнародного проекту "Боротьба з корупцією в Україні" опитано 304 респонденти. В період з 1 червня по 1 липня 2010 року. Глибинні Інтерв'ю проводилися в 5-ти регіонах України, в 13 областях, АР Крим та місті Києві. Були опитані власники та вищі посадові особи (директор, заступник директора, керівник структурного підрозділу).

УДК 316: 343.9

ЗЛОЧИНИ У ЛАВАХ МІЛІЦІЇ

Чаплик Микола Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У статті розглядаються особливості соціальної та кримінологічної характеристики вітчизняної міліції. Головну увагу зосереджено на злочинності у її лавах. Розкриваються типові злочини, які вчиняються правоохоронцями. Зокрема, розглядаються такі протиправні явища у міліцейському середовищі, як корупція, службові фальсифікації, жорстоке поводження та катування. У роботі порушується тема латентної злочинності у правоохоронних органах. Говориться про ймовірність причетності співробітників міліції до організованої злочинної діяльності, а також про явища корисливої та насильницької злочинності серед міліціонерів.

Ключові слова: міліція, правоохоронні органи, професійна деформація, міліцейська злочинність, жорстоке поводження, латентна злочинність, перевертні у погонах.

В статье рассматриваются особенности социальной и криминологической характеристики отечественной милиции. Главное внимание сосредоточено на преступности в её рядах. Раскрываются типичные преступления, совершаемые правоохранителями. В частности, рассматриваются такие противоправные явления в милицейской среде, как коррупция, служебные фальсификации, жестокое обращение и пытки. В работе поднимается тема латентной преступности в правоохранительных органах. Говорится о вероятности причастности сотрудников милиции к организованной преступной деятельности, а также о явлениях корыстной и насильственной преступности среди милиционеров.

Ключевые слова: милиция, правоохранительные органы, профессиональная деформация, милицейская преступность, жестокое обращение, латентная преступность, оборотни в погонах.

The article discusses the features of social and criminological characteristics of national police. The main focus is on the crime in its midst. Disclosed typical crimes committed by police officers. Specifically considered such illegal phenomena in a police environment as corruption, official fraud, abuse and torture. The paper raises a question of delinquency in law enforcement. Said the likelihood of police involvement in organized crime, as well as the phenomena of acquisitive and violent crime among police officers.

Keywords: police, law enforcement, professional deformation, police crime, abuse, latent crime, werewolves in epaulets.

Правоохоронні органи за своїм призначенням повинні бути щитом для законотворчих громадян та караючим мечем для тих, хто, як співалося у пісні із відомого радянського серіалу про міліцію, "чесно жити не хоче". Однак це в ідеалі. Реальність така, що пересічному громадянину, у випадку контакту із міліцією, стає некомфортно. Не через те, що він скоїв щось протизаконне, а через те, що він апріорі не чекає від цієї зустрічі нічого для себе доброго. На підсвідомому рівні у людей виробилася установка, що від міліції треба триматися подалі. І причина цього полягає не лише у пам'яті про період тоталітаризму. У новітні часи міліція, на жаль, не стала тією структурою, якій би довіряли прості громадяни.

Водночас, правоохоронні органи як соціальний інститут є важливим елементом функціонування суспільства. Саме міліція виступає у авангарді правоохоронної системи, який запобігає діям, що ведуть суспільство до стану безладу та хаосу. Однак у міліції працюють такі ж самі люди, як і в інших сферах людської життєдіяльності. Тому міліція не залишається ізольованою від позитивних та, на жаль, негативних процесів, які мають місце у суспільстві. Отже, актуальність даної статті полягає у розгляді явища злочинності у міліції, яке має несприятливі наслідки для соціуму, загрожуючи його стабільності та розвитку.

Порушення закону, які виникають під час виконання міліцією своїх професійних обов'язків, розглядаються у роботах правознавців, психологів, соціологів. Цю проблему висвітлювали у своїх роботах українські дослідники А. Бова, Д. Кобзін, О. Мартиненко, І. Рущенко, Ю. Свеженцева, О. Сердюк, В. Соболев, О. Ярмиш та інші [1-12]. Міліцейській темі присвячено низку дисертацій з соціології. Так, серед вітчизняних соціологів питання взаємодії населення та міліції розкривали у своїх дисертаційних дослідженнях В. Московець, А. Черноусов [13, 14], громадську думку щодо оцінки діяльності міліції вивчав В. Мальцев [15], соціальний статус працівника органів внутрішніх справ у перехідний період досліджував Р. Шейко [16]. Але через значну латентність протиправні явища у міліцейському середовищі потребують постійного наукового моніторингу.

Мету роботи становить розгляд порушень закону з боку міліції. Завданнями дослідження є окреслення специфіки вітчизняних правоохоронних органів, сприйняття населенням діяльності міліції, аналіз негативних явищ у її лавах та найбільш типових правопорушень, які скоюють охоронці закону.

Міліція, як державний озброєний орган виконавчої влади, захищає громадян, суспільство та державу від протиправних посягань. Правоохоронець – це представник держави зі зброєю, на якому лежить відповідальність за припинення порушень закону, без права самому його порушити. Тобто особливість роботи співробітників правоохоронних органів полягає у наявності владних повноважень над членами суспільства. Водночас це робота в постійній психоемоційній напруженості, пов'язаній із екстремальністю, ризиком для здоров'я та життя. Міліціонеру доводиться приймати рішення за наявності браку часу та інформації у ситуаціях із непередбаченим наслідком і при цьому відповідати за результати своєї праці. Крім того, працівникам органів внутрішніх справ за родом своєї професійної діяльності приходить мати справу з особами, яким притаманні негативні моральні та психологічні характеристики, антисоціальні та асоціальні установки, що безперечно не може не впливати на поведінку міліціонерів. Така специфіка роботи міліції призводить до відсутності позитивних вражень від професійної діяльності, психічних перевантажень, розчарувань у професії, деморалізації, професійної деформації та емоційного спустошення. Емоційне вигорання більше проявляється у контексті професійної діяльності, а професійна деформація полягає у перенесенні професійних патернів до особистого життя [17, с. 743]. Тому явище професійної деформації працівника міліції складає особливу небезпеку для суспільства.

У дослідженні Ю. Александрова доводиться, що професійна деформація більш притаманна правоохоронцям, які працюють у "полі": оперативним працівникам карного розшуку та працівникам державної автоінспекції. Навпаки, за даними дослідження, кабінетні працівники, які працювали у відділі по роботі з кадрами та у перших відділах, були прихильниками закону під час виконання службових обов'язків [18]. Водночас було встановлено факти байдужого відношення до такої цінності, як охорона закону у 36% осіб з досліджуваної групи, до складу якої входили професіонали карного розшуку та державної автомобільної інспекції. Міліція є складним за структурою та чисельним за складом соціальним інститутом, в якому існують такі внутрішні проблеми, як низька кваліфікація, професійна непридатність працівників, плінність кадрів та неукомплектованість штату, що не сприяє формуванню образу міліціонера, який відповідав би очікуванням пересічних громадян.

І тут справа не лише у підвищенні престижності професії міліціонера. Адже, високий професійний престиж певної професії ще не гарантує якісного професійного складу. Він може відігравати як позитивну роль, стимулюючи людей обирати професії, яких потребує суспільство, так і негативну, коли людина при своєму виборі керується лише міркуваннями престижу, не співвідносячи свої дані з професійними вимогами.

Для пересічного громадянина – платника податків, незнайомого зі специфікою діяльності системи МВС, саме виконання вимог професійної етики її працівниками – основний індикатор стану справ у міліції. При цьому негативна думка часто складається навіть за відсутності безпосередніх контактів із міліціонерами [19]. Розглядаючи сучасні суспільні уявлення про міліцію, вітчизняна дослідниця Ю. Свеженцева відзначає, що, на думку населення, у наш час серед працівників міліції присутнє домінування власних корисних або корпоративних інтересів, поєднане із небажанням виконувати свої обов'язки та вседозволеністю [8, с. 192].

Зовсім інші внутрішні очікування від роботи міліції у населення. Громадськість симпатизує стражу порядку при відсутності у нього особистої зацікавленості у вирішенні проблеми на користь тієї чи іншої сторони та подібністю правоохоронця за особистими рисами, поведінкою та стилем життя до більшості громадян [8, с. 192]. Таким чином, ідеальний міліціонер у суспільній свідомості повинен бути плоттю від плоті та кров'ю від крові народу "хлопцем з народу", без корисливих мотивів у голові при виконанні службових обов'язків. При цьому у соціальних уявленнях людей із різних суспільств "хороший" правоохоронець – це той, хто у ситуації суперечності між законністю і справедливістю віддає перевагу інтересам "простих людей". Саме такими є образи героїв-правоохоронців у світовій літературі та кінематографі [8, с. 191].

У дійсності все виглядає не зовсім так. У людини, якій надані владні повноваження, завжди є спокуса перейти за рамки закону. Розглянемо найбільш поширені різновиди правопорушень із боку міліції.

Самим поширеним різновидом порушень закону серед міліціонерів є хабарництво. Посилаючись на дані внутрішніх розслідувань у правоохоронних органах, фахівці стверджують, що даний злочин займає близько третини від усієї маси злочинів, скоєних міліцією. За результатами досліджень, здійснених дослідником-кримінологом О. Мартиненко, подібні злочини найбільш лояльно сприймаються з боку колег. Крім цього, потрібно враховувати й інші різновиди корупційних дій, які притаманні міліції, а саме: зловживання службовим становищем; непотизм (кумівство); патронажна система (протекціонізм); розкрадання ресурсів організації [20, с. 31]. В цілому за даними практично всіх соціологічних опитувань правоохоронні органи займають провідні місця за рівнем поширення корупції. Цікаво, що під час опитувань населення щодо корупції, як правило державна автоінспекція виокремлюється від інших підрозділів міліції [21].

До найбільш поширених видів правопорушень у середовищі міліції належать і різного роду службові фальсифікації та підробки. Дані правопорушення обумовлені перш за все тим, що до теперішнього моменту

ефективність роботи міліцейських підрозділів продовжує оцінюватися, виходячи з системи показників роботи. Тому подібні протиправні дії спрямовані на полегшення досягнення і збільшення кількості даних показників. Такі правопорушення, як і прояви корупції, не викликають особливого осуду з боку міліціонерів.

На сьогодні ні для кого не є сенсацією, що у правоохоронних органах трапляються випадки катувань та жорстокого поводження. Так, визнаючи факти застосування тортур співробітниками міліції стосовно затриманих громадян, экс-міністр внутрішніх справ А. Могильов зазначив, що в міліції намагалися таким чином підвищити відсоток розкриття злочинів. "Коли ставиться питання про те, що саме головне – розкриття, то нікого не цікавить – яким шляхом. Це і призводило до того, що співробітники міліції були націлені на вчинення катувань", – пояснив Могильов. При цьому він визнав, що міліція України забезпечувала розкриття злочинів на рівні 60-70%. А в Польщі розкриття становить близько 40%. Але при цьому до польської поліції серед населення у багато разів вище, ніж до української міліції [22].

Жорстоке поводження, катування у правоохоронних органах відбуваються в самих різних країнах, не виключаючи і країни Заходу. Так, у США, Канаді та Західній Європі вживається навіть такий термін, як "поліцейська жорстокість" й ведеться боротьба із нею на національному та міжнародному рівнях. Жертвами жорстокого поводження можуть стати не лише правопорушники, а й звичайні законослухняні громадяни. Але як часто – це залежить від того, як реагують на подібні явища влада та суспільство. Якщо тортури не розслідуються і винні до відповідальності не притягуються, тоді заборона на них, яка існує у вітчизняному законодавстві, починаючи з Конституції та закінчуючи посадовими інструкціями міліціонерів, залишається пустою декларацією. Міліціонери роблять логічний висновок: те, за що не карають, робити можна, а коли когось із співробітників притягують до відповідальності через гучне розслідування фактів тортур, то вважають, що колезі просто не пощастило. Як слушно зазначив экс-голова МВС Татарстану Російської Федерації А. Сафаров, котрий, до речі, пішов у відставку через факти тортур у його відомстві: "Якщо робота передбачає застосування насильства до людини, не здатної тобі відповісти на законних підставах, завжди знайдеться "слабка ланка", яка не встоїть перед професійною деформацією" [23].

Водночас із гонитвою за цифрами показників, які здобуваються не завжди законно, вітчизняна міліція використовує й широкий набір способів схилення громадян до відмови від заяви про "малоперспективні" до розкриття злочини. Це, зокрема, тривале неприбуття співробітників на місце події, хамське ставлення до потерпілого, переконання його під час частих викликів до міліції у малоімовірності встановлення винних осіб, створення умов для тривалого перебування потерпілого в товаристві волоцюг в очікуванні розгляду тощо [19].

Окремою серйозною проблемою є високий рівень латентності злочинів у лавах міліціонерів. Адже реальні масштаби злочинності серед співробітників міліції вирахувати надзвичайно складно. Водночас у населення формується думка про причетність міліції до так званого "кришування" певних видів злочинної діяльності. Наприклад, у суспільстві не один рік мусується інформація про те, що деякі представники правоохоронних органів прикривають наркобізнес. Звичайно, щоб довести або спростувати подібні закиди на адресу міліції потрібні серйозні докази. Однак, сам факт існування та поширення такої інформації підриває довіру до правоохоронних органів з боку населення. Тому дане питання ще чекає на своє вивчення.

Найбільш потворним явищем у міліції є так звані міліціонери-перевертні (або перевертні у погонах). Цим терміном, що асоціюється із міфічними істотами з фільмів жаків позначають міліціонерів, які, використовуючи службове становище, вчиняють злочини проти суспільства, яке вони повинні охороняти. Лейтмотивом діяльності міліціонерів-перевертнів перш за все виступає користь. Особливо небезпечними є факти вчинення тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів міліціонерами-перевертнями проти населення. Феномен цього явища також є практично не дослідженим науковцями.

Треба сказати, що методи боротьби із протиправними явищами у лавах міліції залишають бажати кращого. Так тяжіння керівників до репресивного підходу в реагуванні на надзвичайні пригоди у правоохоронних органах втілюється в "братських могилах" – наказах про покарання максимально можливої кількості співробітників, які здебільшого лише побічно причетні до події [19]. Проте, застосування таких заходів має дуже незначний виховний ефект. Як правило, вони лише дезорієнтують працівників міліції та паралізують роботу органів внутрішніх справ, обезголовлюючи керівництво та провокуючи відтік професіоналів.

На завершення наведемо висновки із загальнонаціонального опитування, яке проводилося у жовтні 2011 р. фондом "Демократичні ініціативи" та Центром Разумкова та засвідчило, що громадяни останнім часом переважно негативно оцінюють діяльність правоохоронної системи в Україні. Так, діяльність міліції позитивно оцінили 26% опитаних, а негативно – 64% [24].

Зокрема, опитування показало, що українці дедалі частіше сприймають міліцію як фактор небезпеки, а не захисту. Під час опитування респондентам ставилося питання про те, як би вони сприйняли зустріч вночі на порожній вулиці з міліціонером. При цьому майже третина (31,2%) опитаних відповіли, що сприйняли б представника закону як фактор небезпеки і лише 20,7% оцінили б це як гарантію безпеки. Оцінка міліції в такому аспекті істотно погіршилася, порівняно з 2006 р., коли міліціонера у зазначеній

ситуації вважали частіше гарантією безпеки (30,5%), ніж фактором небезпеки (19,1%) [24].

Підводячи підсумок, зазначимо, що сучасне українське суспільство є доволі амбівалентним по відношенню до закону. За останні роки у ньому глибоко укорінилося аномічне та нігілістичне ставлення до права, держави та її інститутів. У міліцію йдуть переважно молоді люди, котрі належать до покоління, яке виросло саме в ці роки та потрапило під вплив негативних явищ перехідного періоду. Тому міліціонер, який є продуктом цього суспільства, "хворіє" на ті ж самі проблеми, що й усе суспільство. Однак, міліціонер – це людина зі зброєю, і тому суспільна думка щодо нього та його роботи справедливо має бути вимогливішою. Таким чином, сучасна міліція виступає проекцією сучасного українського соціуму і має такі ж проблеми, що й інші суспільні інститути. Незважаючи на це, правоохоронна діяльність повинна здійснюватися заради людей, адже охорона порядку є послугою, яка надається державою суспільству.

Проблема взаємостосунків у трикутнику закон-міліція-суспільство потребує подальшого розробок, які сприятимуть вдосконаленню роботи правоохоронних органів на благо людей, підвищенню їхнього професіоналізму і прозорості, мінімізації випадків порушень закону у міліцейських лавах.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бова А.А. Оцінка роботи поліції (міліції) та громадська думка // Український соціум. – 2005. – №2. – С. 13-21. 2. Кобзін Д.О., Шейко Р.В. Соціологічний вимір незаконного насильства в органах внутрішніх справ України // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2009. – №881, Вип. 24. – С.184-189. 3. Корупція в діяльності автомобільної інспекції: результати соціологічного моніторингу / Ю.О. Свеженцева, О.О. Сердюк, Ю.Л. Білоусов, Д.О. Кобзін, А.М. Черноусов // Український соціум. – 2008. – №1. – С. 46–57. 4. Мартыненко О.А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины / Олег Анатольевич Мартыненко – Х.: Издательство ХНУВС, 2005 – 496 с. 5. Моніторинг незаконного насильства в органах внутрішніх справ України / [Мартиненко О.А., Кобзін Д.О., Черноусов А.М. та ін.]; під заг. ред. Д.О. Кобзіна / ХІСД. – Харків: Права людини, 2010. – 192 с. 6. Рущенко І.П. Інститут поліції: минуле і сучасне в соціологічній інтерпретації // Український соціум. – 2004. – №1(3). – С. 38-47. 7. Рущенко І.П. Без статусу или В "яме неопределенности". К проблеме незаконного насилия в органах милиции по данным украинских исследований [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/42/ru16.html> 8. Свеженцева Ю.А. Соціальні уявлення про сучасного правоохоронця: жеглови, шарапови, аніскіни чи "tertius gaudens"? // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2011. – №948. – С.190-193. 9. Свеженцева Ю.А., Соболев В.А., Рущенко І.П. и др. Доверие милиции и латентная преступность. – Харьков: Финарт, 2002. – 308 с. 10. Свеженцева Ю.О. Антикорупційний моніторинг діяльності Державної автомобільної інспекції: методика та результати: монографія / Свеженцева Ю.О., Сердюк О.О., Черноусов А.М. – Харків: ХІСД, 2008 – 128 с. 11. Сердюк А.А. Моніторинг правоохоронної діяльності – перспективи відомчої соціології // Український соціум. – 2010. – №2. – С. 61-68. 12. Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ: Соціологічний та історико-правовий аналіз / Кол. авт.; За заг. ред. чл.-кор. АПРН України, д-ра юрид. наук, проф. О.Н. Ярмиша; Передм. Ю.В. Луценка і Г.Й. Удовенка. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, Харківська правозахисна група, 2005. – 212 с. 13. Московец В.І. Взаємодія населення з міліцією: стан та шляхи удосконалення: дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Московец Валерій Іванович. – Х., 2001. – 241 с. 14. Черноусов А.М. Соціальна експертиза програм взаємодії міліції і населення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук: спец. 22.00.04 "Спеціальні та галузеві соціології" / А.М. Черноусов. – Харків, 2005. – 20 с. 15. Мальцев В.В. Громадська думка в системі оцінки діяльності органів внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: 22.00.04 "Спеціальні та галузеві соціології" / В.В. Мальцев. – Харків, 2005. – 18 с. 16. Шейко Р.В. Соціальний статус працівника органів внутрішніх справ в умовах трансформації суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук: спец. 22.00.03 "Соціальна структура, соціальні інститути та соціальні відносини" / Р.В. Шейко. – Харків, 1999. – 17 с. 17. Моцонелідзе І.О. Диференціація понять "емоційне вигорання" та "професійна деформація" в діяльності працівників органів внутрішніх справ // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / Проблеми сучасної психології – 2010. – Випуск 8 – С. 736-745. 18. Александров Ю.В. Професійна деформація співробітників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 "Юридична психологія" / Ю.В. Александров. – Х., 2003. – 18 с. 19. Воловик В. МВС: у лабіринті дефектів системи // Дзеркало тижня. – 2007. – №5. – 10 лютого. 20. Сапна М.М., Ромас Р.В. Соціологічний моніторинг діяльності ОВС: корупційні дії як об'єкт спостереження // Український соціум. – 2008. – №4(27). – С. 26-32. 21. Кому в Украине чаще всего дают взятки, – опрос [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://dengi.ua/news/86855_Komu_v_Ukraine_chashhe_vsego_dayut_vzyatki 22. Грохольська О. Могильов визнав застосування катувань в міліції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.tochka.net/ua/64279-mogilev-priznal-primenenie-pytok-v-militsii/> 23. Евстифеев Д. "Мы столкнулись с новым поколением полицейских. Они просто другие" [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/521413> 24. Мельник М. Фактор небезпеки // Дзеркало тижня. – 2012. – №21. – 08 червня.

УДК 316.77:004.738.5:316.4:316.32(477)

ОНЛАЙНОВЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ КАК СРЕДСТВО МОБИЛИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Клопот Валентина Николаевна – аспирант кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Широкое распространение Интернета превратило его в один из важнейших факторов общественного развития и консолидации. Онлайн-социальные сети, помимо выполнения функций поддержки общения, обмена мнениями и получения информации их членами, с недавних пор стали объектами и средствами управления информацией и ареной информационного противоборства. Статья посвящена исследованию онлайн-социальных сетей в системе факторов, способствующих мобилизации и консолидации людей. Автор считает, что в случае украинского общества новая социальная связанность людей через виртуальные сети – это важное, но лишь одно из условий общественной трансформации.

Ключевые слова: Интернет, социальные медиа, онлайн-социальные сети, мобилизация, консолидация, интеграция, глобализация, социальные коммуникации.

Поширення Інтернету перетворило його на один з найважливіших чинників суспільного розвитку і консолідації. Онлайн-соціальні мережі, окрім виконання функцій підтримки спілкування, обміну думками і здобуття інформації їх членами, останнім часом стали об'єктами і засобами управління інформацією й ареною інформаційного протиборства. Стаття присвячена дослідженню онлайн-соціальних мереж в системі чинників, що сприяють мобілізації і консолідації людей. Автор вважає, що у випадку українського суспільства, нова соціальна зв'язаність людей через віртуальні мережі є важливою, але лише однією з умов суспільної трансформації.

Ключові слова: Інтернет, соціальні медіа, онлайн-соціальні мережі, мобілізація, консолідація, інтеграція, глобалізація, соціальні комунікації.

Wide expanding of the Internet has transformed it into one of the major factors of social development and consolidation. The online social networks, besides performance of functions of support of communication, an exchange of opinions and obtaining information by their members, recently became objects and means which of operate information and arena of information confrontation. The article is devoted to the analysis of online social networks in system of factors promoting mobilization and consolidation of people. The author considers that in case of the Ukrainian society, at the new social communication of people through virtual networks - this important, but only one of conditions of the public transformation.

Key words: the Internet, social media, online social networks, mobilization, consolidation, integration, globalization, social communications.

С каждым днем увеличивая число своих пользователей, онлайн-социальные сети набирают силу. Эксперты уже сегодня сходятся во мнении, что помимо выполнения функций поддержки общения, обмена мнениями и получения информации социальные сети становятся средствами информационного управления и ареной информационного противоборства. Молниеносная беспрепятственная коммуникация, которую осуществляют онлайн-социальные сети, позволяет за кратчайшее время активизировать широкие массы и мобилизовать их на достижение тех или иных целей [1, с. 68].

Виртуальную сеть, как социальный феномен, начали активно изучать лишь в начале 1990-х гг. Основные результаты исследований отражены в работах иностранных исследователей, в отечественной литературе встречаются единичные публикации. Весомый вклад в разработку теоретико-методологических основ анализа социальных сетей внесли С. Коноплицкий и В. Щербина. Среди российских социологов следует отметить работы Л. Архиповой, С. Бондаренко, М. Моисеева, Б. Докторов, А. Драмашко, Б. Сазонова, В. Силаевой, А. Скуратова, В. Тищенко, С. Кремлевой, В. Нестерова, О. Яницкого, Г. Градосельского, Г. Почепцова, В. Лисичкина, Л. Шелепина, Г. Грачева и др. Несмотря на то, что последнее время наблюдается рост количества публикаций, многие аспекты анализа данной проблемы остаются за рамками рассмотрения.

Автор ставит в данній статті основною *целью* розгляд онлайн-сетової мобілізації як нового соціального феномена. Об'єктом дослідження виступають онлайн-соціальні мережі, предметом – специфіка онлайн-мереж як мобілізаційного засобу в сучасному українському суспільстві.

Соціальні мережі сьогодні викликають великий інтерес, зокрема, тому, що в процесі розвитку вони набувають якісно нові властивості, серед яких слід виділити здатність до проведення сетової мобілізації. Сетова мобілізація зазвичай розглядається як засіб об'єднання зусиль учасників соціальних мереж для вирішення певних проблем, наприклад організації масових виступів, зупиненні агресії, допомоги потерпілим і т.п. І хоча питання сетової мобілізації були актуальними завжди, сьогодні з питаннями сетової мобілізації асоціюються переважно соціальні мережі в Інтернеті, які частіше виступають як засоби інформаційного управління і маніпулювання людьми, суспільством.

Возможність впливу в соціальній мережі залежить від сприйняття (як пізнавального процесу, який формує суб'єктивну картину світу) тих, хто надає вплив. Т.е. сприйняття впливає на рівень сприйняття об'єктом того, хто надає вплив.

З точки зору можливості мобілізації в мережі застосовують поняття цінності мережі, тобто потенційної доступності учасників мережі (вузлів, агентів), з якими будь-який може зв'язатися в разі потреби.

Можливості обробки інформації учасниками мережі при взаємодії з іншими агентами є визначальними для забезпечення життєвості мобілізаційної ідеї, яка, в свою чергу, в багатьох визначає ефективність (а іноді і можливість) всієї сетової мобілізації. В реальності таким перетворенням можуть бути її перекази, розширені або скорочені викладки, посилання, згадки фрагментів і т.п.

Якщо соціальні мережі дозволяють здійснювати інформаційне управління (маніпулювання, приховане управління), то неминуче виникає завдання аналізу і забезпечення інформаційної безпеки таких мереж, а також захисту її окремих елементів від подібних впливів.

Можливості сетової мобілізації залежать від структури мережі, її типології, параметрів, динаміки інформації, циркулюючої в ній, а також від можливості перетворення інформації в вузлах мережі.

Соціальна мережа – це соціальна структура, що складається з вузлів (прикладом вузлів можуть бути окремі люди, групи людей або спільноти), пов'язаних між собою одним або кількома способами за допомогою соціальних взаємовідносин. В звичайному значенні цього слова соціальна мережа – це спільнота людей, пов'язаних загальними інтересами, загальною справою, або маючих інші причини для безпосереднього спілкування між собою [2, с. 39].

В Інтернеті *соціальна мережа* – це програмний сервіс, платформа для взаємодії людей в групі або в групах ("кола" і "паутина"). Це структура, яка об'єднує людей за певним принципом: на основі їх інтересів, професійних якостей, родических або ділових зв'язей і т.д. Теоретично в якості подоби соціальної мережі можна розглядати будь-яке онлайн-спільноту, члени якої беруть участь, наприклад, в обговореннях на форумі.

"Online community" (онлайн-спільнота, спільнота "на зв'язі") як термін використовується в протилежності до off-line спільнотам. Тут принциповим є вказівка на інтерактивність спілкування і взаємодії людей в кіберпросторі в реальному часі [3, с. 170].

Сьогодні в наукових колах питання впливу Інтернету перестає бути "несерйозною" темою. Сучасні соціальні мережі мають різні призначення і пристрої. В звичайному розумінні це блогосфера, тобто множина блогів (наприклад, livejournal.com). Однак це може бути і сервіс закладок (наприклад, del.icio.us), і геосервіс (наприклад, Google Earth), і сховище фотографій (наприклад, fotokritik.ru). Об'єднує їх можливість знаходити людей, маючих загальні інтереси і спілкуватися з ними.

Онлайн-соціальні мережі, крім виконання функцій підтримки спілкування, обміну думками і отримання інформації їх членами, в останнє час все частіше стають *об'єктами і засобами інформаційного управління і ареною інформаційного протистояння*. Вони неминуче стають діючим інструментом інформаційного впливу, зокрема в цілях маніпулювання особою, соціальними групами і суспільством в цілому, а також полем інформаційних воєн. Наприклад, події і акції, які відбуваються останні два роки в арабському світі, фактично вперше були організовані за допомогою комунікацій через Інтернет. Цей факт змушує більш детально розглянути вплив, який надає Інтернет і соціальні мережі на формування суспільної думки і на громадянську мобілізацію.

Яскравим прикладом служать і іншого роду причини мобілізації і об'єднання громадян. Однією з них є, як стверджує О.Н. Яницький, *природні катастрофи і всякого роду події*. Локальні катастрофи, які мали місце останнім часом як в Україні, так і в інших країнах, як

ни парадоксально, пошли на пользу гражданскому обществу. Оно встрепенулось, мобилизовалось, сформировались *сети взаимопомощи и доверия*. Государственные управленцы строят свою мобилизацию сверху вниз, тогда как катастрофы (пожары, наводнения, загрязнение водоемов, утечки нефти их трубопроводов и т.п.) заставили граждан мобилизоваться снизу вверх, причем тут же возник диалог специалистов и простых людей, почувствовавших себя гражданами. О.Н. Яницкий оставил открытым вопрос, как поведут сети себя в период реабилитации, он уверен лишь в том, что вряд ли на фоне общего подъема гражданской активности все вернется на круги своя. Во всяком случае, сайты и форумы, снизившие сегодня свою активность, не исчезнут совсем из виртуального социального пространства. Отсюда можно сделать вывод, что как при катастрофе, так и при любой социальной несправедливости (ДТП, бездействие чиновников, коррупция, отсутствие помощи больным и малообеспеченным и т. д.), *гражданское общество, мобилизуясь, восстанавливает прежние связи и создает принципиально новые. Оно вынуждено замещать ликвидированные государственные службы, организации и бездействующие бизнес-институты гораздо более эффективными собственными ячейками и связями*. Причем, как показывает новейшая история, политическая мобилизация гражданского общества идет гораздо медленнее, чем порожденная социальными или социально-экологическими явлениями [4].

Ошибочно думать, что развитие социальных сетей обязательно приведет к революционным событиям, подобным событиям в Египте. Несмотря на это, социальные сети, безусловно, помогают обществу почувствовать себя политическим субъектом. *В случае украинского общества новая социальная связанность людей через сети является важным, но не достаточным условием общественной трансформации*. В подтверждение этому стоит привести следующие аргументы.

По данным, обнародованным компанией Google Ukraine (результаты исследования немецкой компанией TNS Infratest поведения украинских пользователей онлайн), за первый квартал 2012 года, *30% украинцев не представляют себе жизни без Интернета*. 42% опрошенных полностью согласны с высказыванием, что "жизнь без интернета было бы намного скучнее". 12% процентов опрошенных полностью согласны и еще 11%, в принципе, согласны с тем, что им легче выразить свои чувства в интернете, чем общаться лично. При этом только 9% считают, что интернет дает возможность выделиться и быть не такими, как все. [5].

По результатам последних исследований наиболее посещаемой среди регулярных Интернет-пользователей является социальная сеть vk.com, далее odnoklassniki.ru, facebook.com, Мой Мир, youtube.com.

Демографический портрет украинского пользователя социальных сетей таков: если типичный украинский пользователь odnoklassniki.ru и vk.com — это женщины в возрасте от 20 до 29 лет, то facebook.com предпочитают пользоваться мужчины этой же возрастной категории.

Что касается *регионального распределения активных украинских пользователей социальных сетей*, то здесь лидируют Киев, Центральный и Южный регионы страны.

Большинство тех украинцев, которые используют основные социальные сети, относят себя к среднему классу с доходом от 2500 до 3999 грн. на человека в месяц, и характеризуются оптимистическим взглядом на жизнь.

Среди тех, кто регулярно использует Интернет, украинские пользователи vk.com характеризуют себя как социально активные новаторы, готовые к риску, не представляющие себе жизни без Интернета и мобильных телефонов, и при этом не скрывающие, что они — слегка "шопоголики", придающие значение своему имиджу. По мнению автора, именно *такого типа пользователи и являются наиболее склонными к мобилизации и объединению посредством онлайн-сетей*. Особо популярными последнее время являются "флэшмобы", которые являются ярким тому примером. В отличие от них, украинские пользователи социальной сети odnoklassniki.ru выбирают как средство коммуникации не только Интернет, но и мобильный телефон. Энергичность, уверенность в себе и внешний вид — те критерии, которые для них в первую очередь важны в самооценке. Что касается украинских пользователей facebook.com, то они представляют собой объединение основных характеристик пользователей двух предыдущих социальных сетей.

Несмотря на то, что основной целью социальных сетей и Интернета изначально было удаленное общение и обмен информацией, современная украинская аудитория использует онлайн-технологии в основном для поиска музыки, видео, а также информационных материалов для работы и учебы.

В то же время, говоря о влиянии социальных сетей на общественную жизнь, мы должны опираться не столько на цифры посещений, сколько на имеющийся уже опыт и примеры такого влияния. Так, *наибольшее влияние на формирование общественной повестки дня оказывает "блог-платформы"* (например livejournal.com и twitter.com), *пользователи которых создают "блогволны", "сообщества", "группы" и "встречи" в популярных социальных сетях*. Таким образом, пользователям удастся привлекать внимание к общественным событиям и явлениям, начиная от благотворительности и заканчивая протестом. Традиционные СМИ, в свою очередь, ведут постоянный мониторинг возникающих в блогосфере тем.

Если говорить о мобилизационных возможностях, то есть техническая возможность быстро собрать аудиторию или группу под определенную тему и далее придать группе характер неформального общественного объединения. Наиболее удачной платформой для этого считается социальная сеть vk.com. Правда, стоит отметить, что группу vk.com могут удалить. На второе место по возможностям мобилизации эксперты ставят livejournal.com и twitter.com. Другим сетям (odnoklassniki.ru, facebook.com, Мой Мир и др.) за исключением единичных случаев пока не удалось стать инструментом общественно-политического влияния.

Люди, которым удается "запускать блогволны" и воздействовать на повестку дня, а также решать возникающие проблемы, - это **так называемые "новые гражданские журналисты"**, то есть люди, которые находят и публикуют общественно значимую информацию в своих блогах.

Организаторами и инициаторами создания общественных групп в социальных сетях являются чаще всего обычные люди, не являющиеся членами партий или организаций (например, группы в социальных сетях, которые ведут активную деятельность: встречи с официальными лицами, работа экспертов, контроль и благотворительная работа).

Лидеры сетевых сообществ и групп – это **новый тип общественного деятеля, вырастающий прямо из гражданского общества**. Этими новыми лидерами могут быть практически любые пользователи, обладающие энергией, чтобы собрать сторонников, желанием действовать и минимальными навыками использования социальных сетей. Таким новым группам не нужна министерская регистрация. Такие группы не нуждаются в офисе, содержании аппарата и т.д. – все средства, которые они легко могут собрать через интернет, тратятся на конкретные дела. Однако, помимо плюсов есть и минусы. Существующие в сети неформальные организации *менее устойчивы и могут быстро прекратить свое существование*, поскольку держатся не на формализованных основаниях, а на энергии своих участников и организаторов.

Таким образом, Интернет становится для украинских пользователей важной коммуникационной платформой, отечественные социальные сети имеют широкие перспективы развития. Анализ свойств и возможностей социальных сетей является обширным полем для исследовательской деятельности.

По мнению автора, группы, которые мобилизируются с помощью социальной сети, начинают действовать более организованно и эффективно. Люди находят в социальных сетях единомышленников, начинают воспринимать себя членами некоего сообщества, мобилизируются, приступают к коллективным действиям, приглашают своих друзей. Однако возможности социальных сетей нельзя воспринимать как универсальный инструмент приведения общества в движение. То есть в *случае с украинским обществом новая социальная связанность людей через сети – это важное, но лишь одно из условий общественной трансформации*.

Очерченный круг вопросов формирует смысловое пространство для дискуссии в дальнейшем. По мнению автора, необходимо объединить усилия представителей разных научных направлений, найти мотивацию и ответы на вызовы, которые обусловлены растущим влиянием сетей в современных обществах и связанными с этим структурными трансформациями в обществе.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Овакимян О. Виртуальные социальные сети в ракурсе социологического анализа / О. Овакимян // Грани. - 2011 - № 2 (76). – С. 68-71. 2. Губанов Д., Новиков Д., Чхартишвили А. Социальные сети: Модели информационного влияния, Управления и противоборства / Д. Губанов, Д. Новиков, А. Чхартишвили.- М., - 2010. – 228 с. 3. Коноплицкий С. Сетевые сообщества как объект социологического анализа / С. Коноплицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. - № 3. – С. 167-177. 4. Яницкий О. Мобилизационная структура гражданского общества [Электронный ресурс] / О. Яницкий // Мобилизационная структура гражданского общества. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/publ.html?id=1924> 5. Карпенко О. Поведение украинских пользователей онлайн: исследование Google и TNS [Электронный ресурс] / О. Карпенко // Поведение украинских пользователей онлайн: исследование Google и TNS. – Режим доступа: <http://ain.ua/2012/07/11/90530>

УДК [330.341:32]:346.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ ЯК ОСНОВА ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Пермінова Ганна Володимирівна – аспірантка кафедри соціології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

У статті окреслено суспільне значення корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), проаналізовано деякі інформаційно-комунікаційні практики, пов'язані з її становленням, розвитком та впливом на систему соціальних відносин.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, інформаційно-комунікаційні практики, інтегровані соціальні звіти, масова комунікація, соціальні медіа мережі, веб-платформи, стейкхолдери.

В статье определено значение корпоративной социальной ответственности (КСО), проанализированы некоторые информационно-коммуникационные практики, связанные с ее становлением, развитием и влиянием на систему социальных отношений.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, информационно-коммуникационные практики, интегрированные социальные отчеты, массовая коммуникация, социальные медиа сети, веб-платформы, стейкхолдери.

There are some aspects of Corporate Social Responsibility (CSR) are considered in this article and defined the meaning of CSR in the process of interactions between subjects of Corporate Social Responsibility. There is analysis done in terms of the information and communication practices which are connected to the CSR's establishment, development and influence on the system of social relationships.

Keywords: Corporate Social Responsibility, the information and communication practices, integrated social reports, mass communication, social media networks, web-platforms, stakeholders.

Наукові дослідження та практичні напрацювання останніх років свідчать про те, що сучасні умови вирізняються особливістю формування соціальних відносин, що є наслідком потужного розвитку інформаційно насиченого суспільства. Нове інформаційне суспільство виникає "коли (і якщо) спостерігається структурна реорганізація у виробничих відносинах, відносинах влади і у відносинах людей у суспільстві. Ці перетворення приводять до однаково значних модифікацій громадських форм простору та часу і до виникнення нової культури вибудовування суспільних відносин" [1, с. 496]. Такі дослідники, як Д. Белл, Р. Дарендорф, А. Турен, О. Тоффлер, Ф. Фукуяма наголошують, що для інформаційного суспільства характерним є перехід від ієрархічних владних суб'єкт-об'єктивних відносин до суб'єкт-суб'єктивних, а також, інформаційно-комунікативних, заснованих на діалогічній парадигмі [2].

Вагомий внесок у розробку проблематики корпоративної соціальної відповідальності зробили зарубіжні науковці Л. Хосмер, Дж. С.Міллем, К. Левін, Е. Шайна, Г. Мінцберг, Ф. Котлер, Н. Лі та ін. Сучасні українські вчені розглядають корпоративну соціальну відповідальність з точки зору економічних і соціальних перетворень, що відбуваються як у суспільстві, так і в бізнесовому середовищі (С. Гочарова, Н. Водницька, М. Долішній, Л. Лазоренко, О. Мазурик, В. Осецький, В. Полторака, А. Чухна, О. Василик, О. Маліновська, В. Гейц та ін.). Заслужовує на увагу думка стосовно інформаційних та комунікаційних практик, пов'язаних з реалізацією корпоративної соціальної відповідальності, яка висловлена у працях Ю. Благова, В. Березенка, В. Королька, Г. Поченцова, М. Василик та ін.

Аналіз останніх досліджень показує, що в епоху інформаційного суспільства отримання, споживання, створення й розповсюдження інформації є домінантною ознакою сучасного життя, яка постає основою для формування світогляду або змін у ньому. У цьому контексті актуалізується потреба розгляду проблеми інформаційно-комунікаційних практик у процесі соціальної взаємодії і комунікації між суб'єктами корпоративної соціальної відповідальності, адже цей процес визначається вченими як "встановлення значень, які супроводжують усі соціальні ситуації, що відбуваються у формі передавання чи обміну інформацією, здійснюються соціальними суб'єктами, які являють собою системи, здатні до

рефлексії" [3, с. 179]. Цінність такого процесу полягає у здатності домовлятися про спільні дії та впливати на інших для збільшення і посилення взаємовигідної соціальної взаємодії (де "соціальне" лише те, що має комунікативну значущість) [4, с. 90].

Досліджуючи напрацювання вчених останніх років приходимо до думки, що на часі глибоке вивчення різних інформаційно-комунікаційних практик та осмислення їх впливу на систему соціальних відносин в процесі взаємодії суб'єктів корпоративної соціальної відповідальності. Саме це і стало метою даної статті.

Кількісне зростання обсягів інформації і каналів її трансляції активно використовуються в діяльності як бізнесових, так і державних структур. Останнім часом до активної пропаганди й просування корпоративної соціальної відповідальності залучаються й недержавні інституції. Підґрунтям такої роботи є формування громадської думки. Задля формування позитивної громадської думки, побудови відкритих партнерських відносин, покращення діяльності організацій у контексті соціальної відповідальності бізнесу, передбачається використання різноманітних інформаційно-комунікаційних технологій. Розкривати інформацію про діяльність соціально відповідальних компаній перед соціумом можна за допомогою низки способів: соціальні звіти; публікації у засобах масової інформації; розгорнуті дані в мережі Інтернет; спеціальні інформаційні й дискусійні заходи й акції тощо.

Одним зі способів впливу на відкритість та прозорість компанії перед суспільством є *соціальна (або нефінансова) звітність*. З початку 70-х років ХХ ст. такий вид публічної інформації набуває поширення та розглядається як один із інструментів інформування всіх зацікавлених сторін – stakeholders (акціонерів, співробітників, партнерів, клієнтів і суспільство) про те, яким чином компанії реалізують у своїх планах цілі стосовно свого економічного розвитку, екологічної безпеки, соціальної взаємодії відносно покращення соціального добробуту.

Виникнення та поширення соціальної звітності бізнесу перед суспільством датується 80-ми роками минулого століття і є наслідками висловленого громадськістю невдоволення безвідповідальним відношенням бізнесу до екологічної безпеки, порушенням ним гарантій безпеки праці та її охорони й іншими накопиченими роками соціальними негараздами.

Слід зазначити, що вимоги стосовно підзвітності бізнесу були все більше затребувані суспільством і перші соціальні звіти стали частиною фінансових звітів, які, насамперед, склались з "прокламацій" стосовно екологічних проектів і не мали зв'язку з корпоративною результативністю.

У 90-х роках ХХ ст. вперше з'являються звіти, що були складені та підтверджені соціальними аудиторями, які працювали не тільки із співробітниками компанії, а й з її стейкхолдерами. Але підготовка та верифікація інформації за допомогою незалежних соціальних аудиторів не мала єдиних стандартів на той час. Їх відсутність ускладнювала процес вимірювання та моніторингу оприлюдненої бізнесом звітності. Водночас саме за допомогою соціальної звітності можливо оцінити внесок компаній в забезпечення сталого розвитку суспільства, вибудовування стабільних взаємовигідних соціальних відносин. У свою чергу бізнес може за допомогою соціальної звітності зменшити ризики та поліпшити свою ділову репутацію, розвинути та закріпити свої партнерські зв'язки, обмінятися інформацією та порівняти досягнуті результати з іншими компаніями, визначити свій авторитет у соціумі та вибудовувати на цьому фоні свої соціальні зв'язки з суспільством і державою.

Дослідження GRI і KPMG серед компаній, які надають звіти, свідчать, що соціальна звітність переважно надається для забезпечення сталого розвитку організації та задля поліпшення внутрішніх процесів; вона виступає вирішальним чинником при прийнятті рішень про інвестування; звітність є одним із каналів прозорості інформації про діяльність компанії; впливає на поведінку споживачів, а також підвищує продуктивність компанії [5, с. 383].

Нині більшість експертів з питань корпоративної соціальної відповідальності вважають, що інтегрований звіт, який з'явився в 2010 р., за своїм змістом поєднує показники як фінансового так і нефінансового характеру. Така звітність пояснює, як корпоративна соціальна відповідальність вбудована у ведення бізнесу та впливає на прийняття рішень у компанії. Існує декілька стандартизованих підходів до підготовки та оприлюднення інтегрованих соціальних звітів. Наприклад, Глобальна ініціатива звітності (GRI), звіт за стандартом AA 1000, звіт із прогресу щодо виконання Глобального Договору ООН, вільний звіт про соціальні або екологічні проекти. Соціальна звітність порушує питання нематеріальної складової бізнесу, що в довгостроковій перспективі сприяє підвищенню акціонерної вартості компанії та впливає на її репутацію, лояльність споживачів, надійність, інтелектуальний капітал [5].

За сферами впливу компанії на соціум нині виділяють такі три ключових показника, що входять до інтегрованої соціальної звітності так званого "потрійного критерію": економічний, екологічний та соціальний [5, с. 390]. Прикладами економічних показників є прибуток, дивіденди, податки, інвестиції тощо тобто всі ті складові корпоративної інформації, що впливають на економічні системи місцевого,

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

локального та міжнародного рівнях. Екологічні показники складаються з чинників, що впливають на екосистему. Наприклад, використання енергії, рівень викидів CO₂, уживання водних, земельних та повітряних ресурсів, відповідність законодавству. Соціальні показники відображають вплив компанії на соціальні системи, в яких вона функціонує (етика бізнесу; взаємовідносини з громадою; трудові та соціальні практики тощо).

Змістовно інтегровані соціальні звіти бізнесу мають охоплювати інформацію, яка стосується всіх зацікавлених сторін (stakeholders' inclusiveness), пояснювати очікування та враховувати їх інтереси. Так, для споживачів розкриваються відомості про якість і безпеку продукції та послуг, для співробітників – гарантії зайнятості, внутрішні програми професійного і особистісного розвитку, охорони здоров'я і безпеки на підприємстві. Для місцевої громади важливою інформацією мають стати як фінансові показники компаній, так і дії компанії, що можуть впливати на навколишнє середовище, інвестиції в соціальну інфраструктуру, рівень зайнятості тощо. Для громадських організацій важливі питання етики у взаємовідносинах, співпраця з громадськими організаціями, відкритість та прозорість компанії тощо. На конференції "Rethink. Rebuild. Report" (2010 р.), відповідно до вимог Глобального Договору ООН, представлено спеціальні розробки з формування звітності для громадських організацій. Опрацювання цих документів було зумовлене потребою поширення практики звітності серед громадських організацій і розкриття інформації про ефективність бізнесу стосовно розподілу ресурсів, етичності при зборі коштів, результативності в період реалізації програм тощо [6].

Важливим аспектом соціально відповідальної компанії, що працює за принципами відкритості та прозорості, є розкриття інформації через канали масової комунікації, адже "соціальний світ значною мірою є тим, яким його роблять у кожний момент його соціальні агенти" (зазначав П. Бурд'є). Водночас, зруйнувати й переробити зроблене можна лише на основі реального знання про те, що являє собою соціальний світ та який вплив агенти мають на нього залежно від зайнятої ними позиції [7, с. 77]. При цьому масова комунікація визначається як "цілісна система соціокультурної взаємодії, що проявляється у символічних формах, образах, зразках, які розповсюджуються, обмінюються, сприймаються і розуміються суспільством на всіх рівнях (індивід, група, спільнота) через призму індивідуальної, масової та корпоративної свідомості" [8, с. 401]. Масова комунікація – це постійне розповсюдження інформації через відповідні засоби: пресу, радіо, телебачення, кіно, відео-системи, супутникові та комп'ютерно-мережеві системи.

У цьому контексті маємо підкреслити, що поява соціальних медіа в Глобальній мережі Інтернету на початку XXI ст. зумовила виникнення найвпливовішого каналу комунікації з цільовою аудиторією. У поточний час Інтернет надає різноманітні можливості для взаємодії з усіма зацікавленими сторонами (споживачами, партнерами, інвесторами, громадою) через створення та підтримку соціальних мереж, презентації у вигляді власної веб-платформи, сайтів, інтерактивного он-лайн діалогу з відвідувачами тощо.

Веб-сайт компанії є її своєрідною "візитною карткою", оскільки саме за допомогою цього джерела комунікації компанія може представити своїм стейкхолдерам власну діяльність і ті події та рішення, що пов'язані з впровадженням її корпоративної соціальної відповідальності. Однак, за даними дослідження "КСВ 2005-2010: стан та перспективи розвитку", проведеного Центром Розвитку КСВ України, спосіб розкриття інформації за допомогою веб-сайтів є основним лише для 15 % компаній України. Дане дослідження також показало, що 60 % компаній не надають соціуму право користування детальною інформацією про їхню діяльність – ці дані доступні лише для внутрішнього застосування. Саме результати цього дослідження спонукали Центр Розвитку КСВ в Україні започаткувати у 2011 р. "Індекс прозорості та підзвітності компаній" з метою стимулювання більшої відкритості бізнесу перед суспільством.

Аналітики вищезазначеного центру провели оцінку веб-сайтів українських та іноземних компаній за 4 основними критеріями:

- *звітність*, що компонувалась з 50 % загального результату (передбачалась наявність звіту про діяльність компанії у соціальній та екологічній сферах);
- *прозорість*, що формувалась з 30 % загального результату (визначення рівня розкриття інформації за ключовими сферами КСВ);
- *навігація*, що складалась з 10 % загального результату (оцінювалась за легкістю доступу читача до будь-якої інформації);
- *доступність*, що утворилась з 10 % загального результату (відслідковувалась за потенційною змогою знайти веб-сайт з точки зору різних аспектів – мови, наявність контактної інформації, адаптованості для людей з обмеженими можливостями тощо).

За результатами дослідження найбільш інформативним та прозорим сайтом визнано сайт компанії ДТЕК (набрала 80 %), наступними стали: компанія Метінвест – 73 %; компанія Оболонь – 63 %. За висновками дослідження, рівень розкриття інформації компаній України за допомогою власних веб-сайтів є досить низьким. Середнє значення результатів оцінки компаній України, що мали сайти, набрали лише 21 %.

Пояснюється це незначною активністю компаній стосовно питань корпоративної соціальної відповідальності, що, у свою чергу, обумовлює звуженість соціальної (не фінансової) звітності, обмеженість можливостей взаємодії бізнесу з суб'єктами корпоративної соціальної відповідальності. Зазначене дослідження передбачало також визначення ефективності функціонування кампаній за критерієм їх соціальної і екологічної діяльності. Цей критерій мав найбільшу вагу (50 %) в "Індексі прозорості та підзвітності компаній". Однак, за результатами дослідження його показник становив лише 9 %.

Зазначимо, що у дослідженні брали участь компанії різних секторів економіки. Цікавим є той факт, що серед перших 25 компаній рейтингу найбільше представництво мають компанії важкої промисловості та металургії. Найпрозоріший сектор стосовно висвітлення інформації про корпоративну соціальну відповідальність спостерігається серед холдингових компаній, середній результат яких складає 45 %, це на 13 % більше, ніж показали підприємства сфери комунікацій, які набрали тільки 29 %. Найбільш "закритими" визначено компанії фармацевтичного сектору, показник їх "відкритості" й "прозорості" складає лише 8 %. А саме до цих структур виникає найбільше морально-етичних питань у суспільстві.

Усі компанії, що презентували свою "прозорість", увійшли до першої десятки. Так ДТЕК, Оболонь, СКМ, Метінвест, Ернст енд Янг мають соціальні (не фінансові) звіти, що підготовлені як за стандартами GRI (Глобальна ініціатива із звітності), так і за іншими стандартами. Наприклад, звіт із прогресу відносно виконання Глобального Договору ООН. Перелічені компанії мають вищі показники, ніж у інших бізнесових структурах щодо деталізованого опису впроваджених екологічних та соціальних проектів, інформування про продукцію та послуги тощо. Середній показник першої десятки компаній складає 61,1 % прозорості [9].

Маємо констатувати, що бізнесові структури ще не сформулювали єдиного бачення КСВ та не склали ясного розуміння того, що концепція КСВ є комплексною. Деякі компанії висвітлюють лише одну зі сфер корпоративної соціальної відповідальності (благодійність, робота з персоналом тощо). Навіть компанії першої десятки не надають інформацію про захист прав людини чи про наповнення діалогу зі стейкхолдерами. Аналіз змісту сайтів виявив певну загальну тенденцію – відсутність на переважній більшості з них посилань на досвід міжнародних організацій, що займаються просуванням КСВ. Компанії надають власне тлумачення соціальної відповідальності і не інформують відвідувачів сайту зі світовими тенденціями КСВ та стратегією запровадження безпосередньо в кампанії кращих світових зразків КСВ.

У рамках означеного дослідження проаналізовано також сайти 20 найбільших компаній світу за рейтингом Global 500 у 2011 р. (рейтинг доходів за 2010 р.), що опубліковано в журналі Fortune. За "Індексом прозорості та підзвітності" найвищий показник у кампанії Generic Electrics – 94 %. Звертає на себе увагу середній показник розкриття інформації про корпоративну соціальну відповідальність серед першої десятки світових компаній – він складає 79 % і вищий за такий же показник українських компаній на 18 %.

До згаданого дослідження увійшов також аналіз діяльності у сфері КСВ 10 найбільших компаній Росії за капіталізацією, акції яких котуються на ММВБ та РТС. Найвищий відсоток прозорості сайту щодо розкриття інформації про корпоративну соціальну відповідальність показала компанія "Роснефть" з показником 82 %. Середній показник відкритості сайтів 10 російських компаній (складає 61 %), що також перевищує відповідний показник компаній, які розгорнули свою діяльність в Україні.

З метою більш ширшого аналізу "прозорості" світового бізнесу були розглянуті показники 10 кращих компаній Ізраїлю, де оцінювання за Індексом прозорості проводилося організацією Beyond Business протягом 3 років. Навертає на увагу те, що середній показник розкриття інформації серед найбільших компаній Ізраїлю складає 73 %, що лише на 5 % нижче відповідного світового показника.

У сучасному світі Інтернет та інформаційні технології докорінним чином змінюють види і зміст діяльності бізнесу. Наприклад, благодійництво стає найбільш ефективним, прозорим та соціально значимим у глобальному масштабі. Пріоритетом останніх років у благодійницькій сфері стає пожертвування, що здійснюються через Інтернет. Так у 2001 році тільки 4 % американців робили пожертвування он-лайн, тоді як у 2011 році кількість їх зросла до 65 %. В Японії під час землетрусу (весна 2011 р.), що спричинив екологічну катастрофу на атомній станції Фукусіма, 40 % пожертв було зроблено за допомогою соціальних мереж Інтернету. За висновками більш ніж 300 представників благодійних організацій, ділових та політичних кіл Давоської конференції (Davos Philanthropic Roundtable, січень 2012 р.) "Інтернет суттєво змінить форми та механізми філантропії у світі" [10], він став одним із провідних каналів взаємодії бізнес-суспільство-держава. Сьогодні Інтернет все помітніше впливає на систему соціальних відносин не тільки в межах певної країни, а й по всій планеті.

Відповідно до вимог Глобального договору ООН Всесвітня мережа ініціатив з КСВ запустила веб-платформу (www.compract4gio.org). Основною метою функціонування веб-платформи є залучення бізнесу до участі у всесвітньому Форумі з корпоративного сталого розвитку "Ріо +20: інновації та співробітництво заради майбутнього, до якого ми прагнемо". Веб-платформа є інструментом як попереднього інформування,

обговорення оприлюднених тем на форумі, так і реєстрація ідей і прийнятих спільних рішень, збір спонсорських внесків для реалізації тих подій, що відбувалися 15-18 червня 2012 р. [11]. Результати Ріо-форуму уже опубліковані на згаданій комунікаційній платформі і мають публічний доступ для використання.

Аналізуючи зміст та осмислюючи значення інформаційно-комунікаційних практик як складових розвитку КСВ, можна узагальнити деякі принципи їх функціонування: важливість формування клімату довіри завдяки зусиллям, що підкреслюють і підтверджують прагнення компанії відповідати очікуванням та інтересам соціуму; зміст комунікативних дій має бути узгодженими та відповідати реальній ситуації, саме від цього залежить ефективність соціальної комунікації; повідомлення мають бути зрозумілими і значимими для соціуму, відповідати системі його цінностей, тобто бути релевантними; комунікація має передбачати взаємовигідне партнерство бізнесу-суспільства-держави, задля попередження поширення неправдивих відомостей, що не відповідають реальній ситуації і можуть викликати неадекватну реакцію з боку учасників взаємодії.

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасні комунікації помітно трансформують суспільство, спонукають до розробки й упровадження новітніх норм і правил взаємодії у системі "бізнес-суспільство-держава", формують нові цінності у соціумі. Саме тому довгостроковою стратегічною метою поширення КСВ має стати вироблення наукових підходів до вивчення і осмислення феномену інформаційно-комунікаційних практик та їх активне запровадження у системі соціальних відносин.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура/ Мануэль Кастельс; пер. с англ. / под ред. О. И. Шкаратана; Гос. ун-т высш. шк. экономики. – М. : Изд-во ВШЭ, 2000 – 606 с. 2. Діденко Н. Г. Реалізація владних повноважень органів державного управління у системі соціальних комунікацій /Н. Г. Діденко // Збірник наук. праць ДонДУУ. – Донецьк: ДонДУУ, 2011. – Вип. 179. – Т.ХІІ. "Соціологія" – С. 24-30. 3. Соціологічна енциклопедія – К. : Академвидав, 2008. – 456 с. 4. Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії у сучасній соціології : навч. посіб. / М. Соболевська. – К. : Дух і Літера, 2010. – 164 с. 5. Корпоративна соціальна відповідальність: моделі та управлінська практика [посібник /За наук. ред. Редькіна О. С.] – К. : Вид-во "Фабований лист", 2011. – 471 с. 6. The Amsterdam Global Conference on Sustainability and Transparency. 26-28 May, 2010. GRI Conference Executive brief [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amsterdamgriconference.org> 7. Бурдьє П. Соціологія політики / П. Бурдьє [пер. с фр. /сост. Н.А.Шматко]. – М. : Socio-logos, 1993. – 330 с. 8. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. / Є. В. Сірий. – К. : Атіка, 2004. – 481 с. 9. Індекс прозорості та підзвітності. Дослідження центру розвитку КСВ України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.csr-ukraine.org/indeks_prozorosti.htm 10. Давос: Інтернет повністю изменит филантропию, а Билл Гейтс решил пожертвовать \$750 млн. на борьбу со СПИДом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csr-review.net> 11. Rio+20: innovation and collaboration for the future we want. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unglobalcompact.cvent.com>.

УДК 316.023.4

МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ЖІНОК

Кодацька Наталя Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Дніпропетровської державної фінансової академії

У статті розкрито механізми соціальної політики, що регулюють становище жінок на ринку праці. Проведено огляд чинної нормативно-правової бази у сфері захисту прав жінок. З'ясовано особливості працевлаштування та актуальні проблеми сучасних жінок на ринку праці. На основі аналізу результатів дослідження дискримінації жінок при прийомі на роботу пропонуються рекомендації щодо оптимізації працевлаштування жінок з урахуванням реальних проблем гендерної нерівності в Україні.

Ключові слова: гендерна нерівність, дискримінація жінок, оплата праці, працевлаштування жінок, соціальна політика.

В статье раскрыты механизмы социальной политики, которые регулируют положение женщин на рынке труда. Проведен анализ действующей нормативно-правовой базы в сфере защиты прав женщин. Выявлены особенности трудоустройства и актуальные проблемы современных женщин на рынке труда. На основе анализа результатов исследования дискриминации женщин при найме на работу предлагаются рекомендации по оптимизации трудоустройства женщин с учетом реальных проблем гендерного неравенства в Украине.

Ключевые слова: гендерное неравенство, дискриминация женщин, социальная политика, трудоустройство женщин.

The article is about main mechanisms of social policy that regulate position of women on the market of labor. Author analyzes active legislation in the area of defence woman's rights. The article is also about peculiarities of placement in a job and main problems of modern women on the market of labor. Author gives recommendations about reaching high level of placement in a job for women in Ukraine.

Keywords: discrimination of women, gender inequality, market of labor, state authority, placement in a job for women, social policy.

У сучасних таких умовах гостро постають питання забезпечення стабільного розвитку суспільства й посилення ролі тих соціальних інститутів, які втілюють у собі всі основні параметри якісного стану соціальної структури та здатні впливати на перебіг суспільних перетворень. Соціально-економічна трансформація суспільства впливає на практику повсякденного життя, наслідком чого стають зміни соціальних відносин, сімейної політики, а також соціального захисту жінок, оскільки в складних соціально-економічних умовах сучасності ця категорія стає дуже вразливою. Вирішення сучасних соціально-демографічних проблем потребує відповідної соціальної політики щодо працевлаштування жінок, що має ефективно впливати на становище малозабезпечених сімей, одиноких та неповнолітніх матерів, а також справляти позитивний вплив на розвиток трудового потенціалу жінок.

В Україні законодавством забезпечується рівність прав жінок і чоловіків, в тому числі в питаннях працевлаштування, але реалізація прийнятих державних рішень в цьому напрямку здійснюється повільно і непослідовно.

Дослідженню різних аспектів проблем формування та реалізації трудового потенціалу жінок присвячено значну кількість наукових праць. До вітчизняних дослідників цієї проблеми належать: Д. Богиня, І. Бондар, М. Бібен, О. Грішнова, М. Долішній, Т. Заяць, С. Злупко, А. Колот, Е. Лібанова, В. Мікловда, В. Онікієнко, В. Петюх, С. Пирожков, В. Стешенко, С. Трубич та інші [1, с. 142].

Методологічні основи соціальної політики у гендерній сфері детально розглядаються у дослідженнях Н. Грицяк, І. Лазара, К. Левченко, Т. Мельник, М. Попова, В. Тертичка. Роль жінки у цивілізаційних процесах з точки зору філософсько-історичних та культурологічних підходів висвітлена у працях Р. Айслер, Ш. Берн, Д. Ш. Болен, М. С. Кімел, А. Менегетті, М. Палуді, А. Уотс. Психологічні та соціально-політичні засади рівних прав і можливостей жінок вивчені у роботах А. Андреєнкової, О. Балакіревоє, Т. Бендас, Л. Волкової, Д. Видріна, В. Дягілева, Г. Єльнікової, Є. Ільїна, Н. Лаврінєнко, С. Оксамитної, М. Пірен, Н. Хамітова. Історичні аспекти ролі жінок і чоловіків у формуванні паритетних

відносин в українському суспільстві представлені в працях Е. Андіївської, Л. Андриєнко, М. Богачевської-Хомяк, О. Забужко, С. Павличко, Л. Смоляр, Л. Таран [2, с. 252].

Метою цієї *статті* є розкриття механізмів соціальної політики щодо працевлаштування та актуальних проблем сучасних жінок на ринку праці, пошуки шляхів оптимізації працевлаштування жінок з урахуванням реальних проблем гендерної нерівності в Україні.

Розглядаючи механізми соціальної політики щодо працевлаштування жінок, необхідно відмітити, що під соціальною політикою розуміється діяльність держави й інститутів суспільства, спрямована на управління соціальним розвитком, примноження та розподіл матеріальних і духовних благ для забезпечення гідного рівня та якості життя всіх верств населення, кожної людини. Цілеспрямована діяльність держави та інших політичних інститутів і суспільних об'єднань, спрямована на вдосконалення соціальної сфери, є соціальною політикою в широкому розумінні. Діяльність суб'єктів соціальної політики, спрямована на захист груп населення, не здатних до самозабезпечення, організація соціальних служб є соціальною політикою у вузькому розумінні [3, с.81]. Тобто, ми будемо розглядати, які саме заходи впроваджуються в нашому суспільстві для забезпечення працевлаштування жінок.

Впровадження механізмів соціальної політики у сфері захисту прав жінок ґрунтується на значній кількості вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актів, зокрема: Конституції України; законів України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків"; указах Президента України "Про підвищення соціального статусу жінок в Україні" та "Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків"; Постановах Верховної Ради України "Про рекомендації парламентських слухань "Становище жінок в Україні: реалії та перспективи " 2004 р. та "Про рекомендації парламентських слухань "Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження гендерного насильства" 2006 р., постановах Кабінету Міністрів "Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006-2010 роки"; "Цілі Розвитку Тисячоліття: Україна " [4, с.101].

Для забезпечення прав жінок в Україні, в тому числі права на працевлаштування, створено систему органів, що покликані від імені держави захищати права людини (міліція, прокуратура, суд тощо). Особлива роль у розвитку механізмів державного управління у сфері захисту прав жінок в Україні належить співпраці владних інституцій з громадськими правозахисними організаціями. Соціально-економічним механізмом у сфері захисту прав жінок в Україні є державна соціальна допомога, яка надається через структурні підрозділи Міністерства праці і соціальної політики України. Центри зайнятості здійснюють навчання і працевлаштування жінок. Державний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді через мережу центрів надають психологічні, медико-соціальні і інші послуги жінкам, які знаходяться у кризовому стані. Таким чином, відповідний механізм державного управління у сфері прав жінок має створювати сприятливі умови для використання трудового потенціалу жінок.

Проте, незважаючи на закріплені в нормативно-правових актах принципи, досить поширеною є дискримінація стосовно жінок в процесі найму з боку роботодавців, що обмежує можливості жінок влаштуватися на роботу, в тому числі на високооплачувані та престижні посади. Роботодавці, як в приватному, так і в державному секторах, регулярно підкреслюють бажану стать працівника в оголошеннях про вакансії та використовують інформацію про сімейні обставини, яку вони вимагають під час співбесід, для відмови жінкам в роботі. Вимоги щодо віку та зовнішності теж можуть стати перешкодою, навіть якщо жінки повністю відповідають посаді з професійної точки зору. Роботодавці виправдовують своє бажання наймати чоловіків традиційними стереотипами стосовно фізичних та інтелектуальних можливостей жінок та їх сімейних обов'язків. В результаті жінки все більше витісняються в низькооплачувану сферу послуг та державний сектор або шукають роботу, в тому числі і за сумісництвом, в нерегульованому тіньовому секторі. Багато жінок їдуть за кордон в пошуках кращих економічних можливостей, що створює небезпеку бути втягненими в різні форми примусової праці.

Офіційні посадові особи зазвичай заперечують те, що дискримінація стосовно жінок на ринку праці є проблемою для України. Тем не менше спостерігачі Human Rights Watch виявили, що українські офіційні структури мають відношення до дискримінації як в державному, так і в приватному секторах економіки [5]. Багато посадовців визнавали, що роботодавці часто надають перевагу чоловікам та захищають дискримінаційну практику роботодавців, що обмежує право жінок на рівні можливості на ринку праці. Хоча посилення на брак фінансових ресурсів часто є основним виправданням невпровадження законів, інспектори Міністерства праці та соціальної політики часто демонструють недостатню підготовку та небажання розглядати дискримінаційну практику прийому на роботу жінок. Міністерство праці та соціальної політики не включає до своїх статистичних звітів розділ з обліку скарг, інспекцій або порушень, безпосередньо пов'язаних з будь-якою дискримінацією. Більше того, Державна

служба зайнятості підтримує дискримінацію стосовно жінок з боку роботодавців, запитуючи від роботодавців інформацію про бажану стать працівників разом з інформацією про наявні вакансії.

В той же час українське законодавство забороняє жінкам займати деякі посади та виконувати певну роботу. Такі заходи мають за мету захистити жінок від важких та небезпечних умов праці, але багато обмежень перевищують прийняті міжнародні норми регулювання праці жінок. Більше того, визначені чинним законодавством інструменти захисту жінок базуються на необ'єктивних критеріях, що суперечать принципам гендерної рівності. В деяких сферах зайнятості вони справляють можливий дискримінаційний ефект на жінок, знижуючи їх конкурентоспроможність на ринку праці. Разом зі стереотипним уявленням роботодавців про нездатність жінок поєднувати сімейні та робочі обов'язки, ці положення певною мірою зменшують конкурентоспроможність жінок в сфері працевлаштування.

Спостерігачі Human Rights Watch ("Нагляд за дотриманням прав людини") провели дослідження з дискримінації жінок при прийомі на роботу в Києві, Харкові та Львові [6, с. 2]. Зокрема, розглядався вплив оголошень про вакансії, що вказували бажану стать працівника, та дискримінацію по відношенню до жінок під час співбесід з потенційними роботодавцями, а також збирався матеріал з дискримінації в питаннях службового просування та підвищення заробітної плати. Результати дослідження показали, що гендерна дискримінація на ринку праці є досить поширеним явищем. В інформації, отриманій від роботодавців, було виявлено незначну тенденцію до дискримінації по відношенню до жінок в питанні професійної підготовки та ще більшу тенденцію до дискримінації при наймі працівників. Одним з механізмів дискримінації, до якого вдаються роботодавці, є оголошення про вакансії. Такі оголошення з вказанням бажаної статі працівника з'являються в газетах, журналах з працевлаштування і на сайтах з працевлаштування в Інтернеті, так само, як і в приватних рекрутингових фірмах, агенціях з працевлаштування і державних центрах зайнятості. Деякі оголошення вакансій стосуються робіт, які за законодавством можуть виконувати лише чоловіки, проте більшість оголошень з вказанням бажаної статі працівника роблять це з порушенням закону.

Крім того, спостерігачами Human Rights Watch була відмічена широко поширена серед роботодавців практика, що заважає жінкам повною мірою використовувати рівні з чоловіками можливості на ринку праці, - дискримінація, що базується на сімейному стані та родинних обставинах [6, с.11]. Деякі роботодавці обумовлюють бажаний сімейний стан в оголошеннях про вакансії. Проте, найчастіше роботодавці задають жінкам питання про їхній вік, сімейний стан, родинну ситуацію та плани, місце роботи та заробітну плату чоловіка під час співбесіди або в анкетах. Частина цієї інформації роботодавці мають знати перед тим, як прийняти жінку на роботу, для того, щоб згідно з чинним законодавством не призначати жінок, що мають малолітніх дітей або дітей-інвалідів, на деякі роботи. Потенційно такі питання мають легітимне підґрунтя і не є доказом дискримінації, роботодавці зазвичай використовують інформацію, отриману з анкет, для дискримінації жінок під час найму на роботу. Інформація про сімейні обставини, що може знадобитися для визначення податків та пільг, має отримуватися лише після завершення процесу працевлаштування з метою запобігання дискримінації, що базується на цих факторах, в процесі прийому на роботу.

Представники Human Rights Watch також проінтерв'ювали жінок, яким потенційні роботодавці відмовили на тій підставі, що вони надто молоді і незабаром матимуть або вже мають малих дітей. Роботодавці намагалися виправдати дискримінацію по відношенню до молодих жінок, пояснюючи це тим, що вони "забагато коштуватимуть" в плані гарантованих чинним законодавством пільг з вагітності, пологів та догляду за дітьми. Роботодавці також згадували додаткові витрати, що можуть виникнути коли жінки братимуть листки з тимчасової непрацездатності, щоб піклуватися про хворих дітей. Таке сприйняття ситуації не змінювалось, навіть якщо пошукачки не мали дітей взагалі або доводили наявність адекватних варіантів догляду за дітьми. Тим не менше жінки, що мають старших дітей, зазначали більшу готовність роботодавців наймати їх. Неприховане небажання роботодавців, особливо приватних, надавати жінкам пільги з вагітності та пологів та інші, визначені законодавством, примушують багатьох жінок влаштуватися в державному секторі, де заробітна плата значно нижча, але пільги надаються з більшою регулярністю.

В Україні важко обчислити реальну гендерну різницю в оплаті праці, оскільки статистика заробітної плати враховує лише офіційну заробітну плату і не зважає на оплату в "конверті" чи незареєстровану підприємницьку діяльність. Проте, за даними ЄЕК ООН, у 2009 році гендерна різниця в оплаті праці становила приблизно 27%. Реальна різниця в оплаті праці, скоріше за все, більша, оскільки заходи, спрямовані на боротьбу з гендерною дискримінацією, виявляються слабкішими в умовах неофіційної зайнятості або в разі обчислення заробітної плати, що виплачується у "конверті". Гендерна різниця в оплаті праці в Україні значно перевищує середній показник ЄС, який становив 17,4% у 2009 році. Це можна пояснити, насамперед, гендерною сегрегацією на ринку праці, яка є і горизонтальною, і вертикальною, оскільки жінки працюють здебільшого у низькооплачуваних галузях, а чоловіки — в

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

галузях з високою заробітною платою. Крім того, чоловіки здебільшого обіймають вищі посади, ніж жінки, та мають певні переваги перед жінками у разі скорочення штату [6, с.14].

Таким чином, можна констатувати той факт, що в ситуації економічної нестабільності та постійного впровадження реформ у сфері соціальної політики перед українськими жінками постало багато перешкод на шляху до повної та рівної участі на ринку праці.

Незважаючи на те, що кількість жінок, що випускаються з середніх шкіл та університетів, є рівною або навіть перевищує відповідну кількість чоловіків, на ринку праці, їх становище суттєво погіршується порівняно з чоловіками. Гендерний розподіл за секторами та рівнем відповідальності є чітко окресленим. Більшість жінок сконцентровано в декількох, переважно низькооплачуваних галузях, таких як охорона здоров'я, торгівля, громадське харчування, освіта та сільське господарство, а також в неформальному секторі. Чоловіки складають більшість зайнятих в транспортній, будівельній, фінансовій, інформаційно-технологічній, виробничій, науковій та науково-технічних індустріях. При цьому випадки заборгованості по заробітній платі найбільш характерні саме для галузей з високою відносною зайнятістю жінок, в тому числі в сфері охорони здоров'я та освіти.

Для покращення сучасної ситуації з працевлаштування жінок органам державної влади необхідно зосередити свою діяльність на усунення дискримінації стосовно жінок на українському ринку праці. Доцільно посилити відповідальність всіх гілок влади за виконання прийнятих міжнародних зобов'язань щодо захисту прав жінок. Офіційні посадовці найвищих рівнів мають публічно засудити дискримінацію та організувати всеукраїнські антидискримінаційні тренінгові програми як для держслужбовців на всіх рівнях влади, так і для профспілкових діячів та роботодавців.

Потребує зміни законодавство з тим, щоб заборонити оголошення про вакансії, що базуються на специфікації статі, та усунути гендерні обмеження при наданні будь-яких пільг по догляду за дитиною. Міністерство праці та соціальної політики повинно провести службові розслідування стосовно роботодавців, підозрюваних в дискримінації працівників за статевими ознаками. Державна служба зайнятості повинна утримуватися від будь-якої практики, що спрямована на підтримку найму в залежності від статевої належності. Також Міністерство праці та соціальної політики і Державна служба зайнятості повинні забезпечити своєчасне та періодичне проходження всіма його інспекторами та іншими посадовцями підготовки з гендерних аспектів трудових прав та практичних навичок розгляду таких питань.

Необхідно підкреслити, що рівність прав жінок і чоловіків забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї. Також забезпечення дотримання вищезазначених прав закріплюється спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг, створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. Тому на сьогодні є дуже важливим підтримка та розвиток саме цих напрямків соціальної політики, що допоможе підтримувати належний рівень працевлаштування жінок в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:1. Васильченко В. С. Управління трудовим потенціалом: навч. посіб / В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грішнова, Л. П. Керб. – К. : КНЕУ, 2005. – 403 с. 2. Сулімова С. І. Роль гендеру та його жіночої складової в євроінтеграційних процесах України з точки зору синергетики / С. Сулімова // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 4 (36). – С. 251 – 257. 3. Лісовий В. М. Сучасна українська сім'я: медико-соціальні аспекти : монографія / В. М. Лісовий. – Х. : Майдан, 2009. – 268 с. 4. Сулімова С. І. Гендерні відносини як конструкт... прав людини, прав жінок / С. Сулімова // Актуальні проблеми державного управління : збірник наук. паць. – Х. : Вид-во "Магістр". – 2008. – Вип. 8 (34). – С. 99-106. 5. Праця жінок: дискримінація по відношенню до жінок на українському ринку праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrw.org>. 6. Жінки та чоловіки на ринку праці України. Порівняльне дослідження України та ЄС. – К. : Компанія ВАІТЕ, 2011. – 32 с.

УДК 316.33

ОСОБЛИВОСТІ ПАТЕРНАЛІСТСЬКОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ

Клименко Олена Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У статті розглянуті особливості функціонування патерналістської моделі соціального захисту дітей; на прикладах Росії та Японії розкриті її основні характеристики, висвітлені позитивні й негативні аспекти, проаналізовані концептуальні положення та принципи контролю з боку держави за проблемами дитинства. Особливу увагу автор звернув на розбіжності в підходах до формування стратегій державного патерналізму, один з яких полягає в попередженні соціальних проблем, а інший – у подоланні вже існуючих.

Ключові слова: соціальна політика, соціальний захист дітей, соціальні гарантії, патерналістська модель.

В статье рассматриваются особенности функционирования патерналистской модели социальной защиты детей; на примере России и Японии раскрываются ее ключевые характеристики, подчеркиваются позитивные и негативные аспекты, анализируются концептуальные положения и принципы государственного контроля по проблемам детства. Особое внимание автор обращает на расхождения в подходах к формированию стратегии государственного патернализма, один из которых состоит в профилактике социальных проблем, а другой – в преодолении уже возникших.

Ключевые слова: социальная политика, социальная защита детей, социальные гарантии, патерналистская модель.

This article discusses the features of functioning of paternalistic model of social protection of children on the example of Russia and Japan are its key characteristics, highlights the positive and negative aspects, analyses the conceptual provisions and principles of State control of childhood. The author draws special attention to the differences in the approaches to the formation of State paternalism, strategy. Approaches work in two directions: prevention of social problems and overcoming the existing ones.

Keywords: social policy, the paternalistic model, social protection, social guarantees.

Проблема соціального захисту дітей завжди є пріоритетною при формуванні соціальної політики держави. Особливе значення вона має для України, яка після вступу до Ради Європи повинна привести до ладу зазначену галузь у відповідності до вимог міжнародного права. Саме тому для нашого суспільства особливої актуальності набуває вирішення проблеми соціального і правового захисту дітей та створення відповідних умов для їх фізичного, інтелектуального й духовного розвитку.

Соціальна політика будь-якої держави, безпосереднім об'єктом якої виступають певні категорії громадян, розробляється та реалізується в рамках певної моделі. В її основі лежить комплекс стратегічних орієнтирів, для реалізації яких розробляється система заходів, спрямованих на подолання конкретної соціальної проблеми. Ефективність державної політики соціального захисту дітей, в свою чергу, теж залежить від обраної моделі, її адекватності та ефективності, розуміння суспільством функцій, мети, завдань та інших складових стратегії подолання визначеної проблеми.

Однак питання вибору тієї чи іншої моделі щодо соціального захисту дітей завжди викликає безліч суперечок та є складним і дискусійним. Крім того, держава повинна враховувати специфіку економічного, політичного та соціального розвитку суспільства, обравши за критерій ефективності – подолання конкретної соціальної проблеми.

Актуальність вибору державної моделі соціальної політики обумовлює зацікавленість в ній не тільки з боку політиків, а й науковців. Вперше звернули увагу на її залежність від рівня самоорганізації в суспільстві російські дослідники В. М. Капіцин і Б. І. Краснов, які виділили три основні моделі: ліберальну, патерналістську і соціальну [9, с. 54]. Розглядаючи західні парадигми щодо розбудови соціальної політики О. В. Федотов стверджував, що в їх основі лежить концепція "дев'ятої ринкової

структури", – середнього класу як соціального гаранта [9, с. 126]. Дослідник Г.І. Рузавін простежив залежність соціальної політики від економічної стратегії, обраної державою, а тому виділив кейнсіанську та монетаристську моделі [9, с. 74].

Особливий інтерес представляє концепція М.В. Курбатової, яка простежує кореляцію соціальної політики з розвитком трудових відносин, виділяючи моделі "на пониження" та "на підвищення" [5, с. 44]. Широко відома класифікація, запропонована англійським соціологом Г. Еспін-Андерсеном, в основу якої покладено вивчення політичної та макроекономічної ситуацій, що дозволило вченому виділити солідарну, ліберальну та патерналістську стратегії [1, р. 28].

Творчій колектив під керівництвом О. Ярьскої-Смірної та П. Романова розрізняв скандинавську, континентально-європейську, трансатлантичну та англосаксонську моделі [8, с. 13]. Хоча, на думку В. Роїка, логічніше було б виділити бісмарківську, беверіджську та резидуальну, оскільки саме вони є результатом розвитку суспільства [7, с. 18]. В науковій літературі зустрічаються й інші класифікації, які так чи інакше намагаються інтерпретувати вже існуючі концепції. Найбільш цікавими серед них є теоретико-методологічні позиції французької школи, яскравими представниками якої є Ф. Перру, Л. Бартолі, Ж. Лекайон, Л. Маршал.

Розглядаючи особливості соціальної політики та класифікуючи існуючі моделі, дослідники не конкретизують їх за сферами соціального призначення, а аналізують комплексно, тому виникає значна прогалина у вивченні державних стратегій щодо соціального захисту певних категорій населення. В умовах трансформації українського суспільства особливого значення набуває проблема захисту дітей як майбутнього соціального капіталу нашої держави. Спираючись на теорію Г. Еспін-Андерсена, яка дає можливість різнобічно проаналізувати модель соціальної політики, було б доцільно вивчити досвід існуючих моделей, найпростішою з яких є патерналістська.

Тому *метою статті* є визначення особливостей патерналістської моделі соціального захисту дітей.

Основні положення зазначеної концепції можна звести до наступного – патерналізм завжди є орієнтованим на визначення державою рівня якісних і кількісних параметрів соціальної політики та передбачає покладення повної відповідальності за рівень соціального захисту дитини на державу. Так, наприклад, у статті 1 Конституції Японії зазначено, що держава несе відповідальність за виховання фізично та психично здорових дітей і це є основним принципом їх соціального забезпечення. Крім того, законодавці окремо виділили закон "Про добробут дітей" в якому йдеться про докладання максимальних зусиль з боку держави для надання стабільних гарантій життя та турботливого ставлення до наступних поколінь [6]. У Російській Федерації дитинство розглядається як соціальний феномен, це відображає його роль, місце і становище в державі, на яку покладена відповідальність за створення достатніх умов для виживання і розвитку дітей та захисту прав кожної дитини [4, с. 118].

Позитивним досвідом соціальної політики державного патерналізму є концепція "впевненості у майбутньому", за якої держава визначає та гарантує надання соціальних, освітніх, медичних послуг і фінансове забезпечення. Однак існує й негативний аспект подібної стратегії провадження соціальної політики – це її низька економічна ефективність. Крім того, держава змушена контролювати усі сфери життя суспільства і втручатись в них, що негативно впливає на процеси самоорганізації громадян.

Іноді прагнення держави взяти на себе відповідальність за соціальне влаштування дітей призводить, по-перше, до збільшення соціальної безвідповідальності пересічних громадян, які вже можуть не піклуватися про своїх нащадків, а по-друге до збільшення в майбутньому кількості соціально-неадаптованих індивідів. У цьому сенсі досить цікавою є японська практика "добробуту дитини". В її основу покладено розробку комплексу заходів для забезпечення нормального життя дитини в соціумі. Причому, якщо у 80-х роках ХХ ст. вона здійснювалась лише стосовно дітей-інвалідів та сиріт, то в ХХІ ст., за умов зменшення народжуваності, одним з найважливіших напрямків стає виховання здорових дітей в усіх сім'ях без винятку, а також створення сприятливих умов для їх народження та виховання [6].

В Росії, як і в Україні, для збільшення народжуваності залучають виключно фінансове заохочення батьків, обсяг якого, на жаль, зацікавлює виключно маргіналізовані верстви суспільства, а це в майбутньому сприятиме поширенню соціальної ексклюзії, що стане однією з причин збільшення тягаря соціальних проблем. В Японії кардинально інший підхід до зазначеного питання, який має виключно ідеологічний характер. Відповідальність за дитину повністю покладається на жінку, нагляд за якою здійснюють спеціалізовані державні органи і громадська думка. Суспільство вкрай негативно ставиться до матері, яка покинула дитину або вийшла на роботу, залишивши її у дитячому садочку. Крім того в кожній префектурі існує розгалужена мережа дитячих консультацій, які є центральними державними органами, що здійснюють заходи з забезпечення добробуту дітей. Спеціалісти зазначених установ тримають під постійним контролем сім'ї з дітьми, досліджують їх побут, умови життя та надають, за необхідності, поради батькам. Кожна дитяча консультація стандартно складається з адміністративних працівників, психологів, спеціалістів

соціального захисту та забезпечення, які пройшли спеціалізовану підготовку з охорони дитинства [10, с. 121]. Тому з впевненістю можна сказати, що дитина перебуває під постійним наглядом держави, завдяки якій до мінімуму зведена кількість сімей, які потрапили в "складні життєві обставини", а, відповідно, збільшені соціальні гарантії для кожної дитини. Однак у чіткої та напрацьованої системи є певна особливість: працівники дитячих консультацій не мають повноважень на вилучення дитини з сім'ї, а можуть лише зафіксувати факт порушення її прав. Хоча вони й співпрацюють з поліцією, але вона теж навряд чи буде вживати кардинальних заходів, оскільки існує принцип "невтручання в цивільні справи" [10, с. 123]. Так держава уникає ситуації тотального контролю за громадянами та зберігає баланс між можливістю необхідної допомоги з її боку та безцеремонним втручанням.

В Україні дитина потрапляє під нагляд системи державних органів лише за умов, коли вже перебувала в складній ситуації. Вітчизняна соціальна політика, на відміну від японської, не діє на попередження, а передбачає захист дитинства постфактумом, і правоохоронні органи мають необмежені повноваження щодо вилучення дитини з родинного кола. Найбільш характерною тенденцією для розвитку російської системи захисту дитинства є відмова від радянських принципів соціального забезпечення всіх дітей шляхом максимального влаштування їх добробуту, та перехід до адресної допомоги конкретним дітям, які перебувають в найбільш несприятливих умовах [4, с. 119]. Таким чином держава відокремлює дитину та її проблеми від родини і створює ще більш негативну ситуацію, за якої питання вирішуються не в комплексі, а частково і різними державними структурами. Традиційним залишається направлення дітей до державних виховних закладів – інтернатів, дитячих будинків, притулків, де відбувається їх інституалізація. Такий підхід пояснюється політикою соціальної солідарності, яка передбачає відповідальність теперішнього покоління за прийдешнє.

На думку багатьох російських вчених соціальною держава може стати лише за умов досягнення балансу в заходах, які забезпечують вирішення проблем соціальної сфери. Доктор соціологічних наук М.С. Астоганц вважає, що на сьогоднішній день в російському суспільстві виникла ситуація швидкого поширення соціальної ексклюзії, пов'язаної з домінування державних форм виховання дітей, які втратили сім'ю або були вилучені з неї [2, с. 29].

Окрему увагу слід приділити вивченню проблеми соціального влаштування дітей з особливими потребами в рамках патерналістської моделі. Як в Україні, так і в Росії для зазначеної категорії існує розгалужена мережа інтернатних закладів, основним завданням яких є утримання за державний кошт дітей-інвалідів. В Японії працює зовсім інший принцип діяльності подібних установ – "Закладів з надання допомоги дітям для набуття самостійності", де діти з особливими потребами перебувають тимчасово. Їхня діяльність спрямована на формування у дитини-інваліда стійких вмій та навичок для ведення самостійної життєдіяльності [10, с. 124]. Так одна й та сама проблема в рамках патерналістської моделі соціальної політики може вирішуватись різними шляхами, ефективність яких теж різна.

Загалом можна виділити дві концептуальні стратегії розвитку соціальної політики: активну й пасивну. Реалізація активної стратегії можлива лише за умов високої організації суспільства, беззаперечного виконання його членами існуючих законів, дотримання норм та моральних цінностей. Вона характеризується двома особливостями. По-перше, усі заходи, яких вживає держава для надання соціального захисту, спрямовані на стимулювання економічного розвитку (в нашому випадку це – створення належних умов для відтворення робочої сили, тобто збільшення народжуваності). По-друге, соціальна політика спрямована не на подолання вже існуючих у суспільстві негативних явищ, а на попередження їх виникнення в майбутньому. Пасивна стратегія розвитку патерналістської моделі практично не включає в себе механізми економічного розвитку. Вона має виключно компенсаторний характер, а тому приділяє головну увагу наданню допомоги малозабезпеченим, бездоглядним, соціально невлаштованим шляхом виплат різноманітних пенсій та пільг, реалізація яких можлива лише завдяки перерозподілу коштів між громадянами через держбюджет. За цих умов держава намагається дотримуватись принципу адресності таких фінансових впливів та, на жаль, втрачає комплексність під час надання соціальної допомоги. Слід відзначити, що кожне суспільство самостійно обирає напрям розвитку соціальної політики та формує її модель з врахуванням ментальної специфіки.

Таким чином, модель державного патерналізму має дві ключові парадигми: попередження виникнення соціальних проблем і подолання вже існуючих в залежності від вибору яких держава прямує активним або пасивним шляхом розвитку соціальної політики. В прямій залежності від цього беребує стратегія соціального захисту дитини в суспільстві. Позитивним аспектом існування патерналістської моделі є покладання повної відповідальності за рівень соціального захисту дітей на державу, яка бере на себе визначення рівня якісних і кількісних параметрів соціальної політики. Це є передумовою виникнення основного недоліку такої системи – проблеми уникнення ситуації тотального контролю за громадянами з боку держави і збереження балансу між необхідністю допомоги та безцеремонним втручанням в особисте життя громадян. Загалом, патерналістська модель соціального захисту дітей активно трансформується, що потребує подальшого вивчення в умовах динамічного розвитку сучасного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Esping-Andersen G. A Child-Centred Social Investment Strategy. / G. Esping-Andersen // Why we need a New Welfare State. – New York : Oxford University Press, 2002. – P. 26-67. 2. Астоянц М. С. Социальное сиротство: условия, динамика и механизмы эксклюзии (социокультурная интерпретация) : монография / М. С. Астоянц. – Азов : ООО "АзовПечать", 2009. – 240 с. 3. Баликоев В. Т. Реализация моделей социальной политики: мировая практика / В. Т. Баликоев // Экономические интересы и социальная политика: Сборник научных трудов. – Ростов н/Д. : Изд-во СКАГС, 2006. – С.14-21. 4. Быкова Л. Е. Социальная защита детей в Российской Федерации / Л. Е. Быкова // Социальная работа в России: образование и практика / под ред. проф. Н. А. Грика. – Томск : Томский гос. ун-т, 2009. – С. 117-122. 5. Курбатова М. В. Взаимосвязь структурной, экономической и социальной политики в условиях рыночной трансформации / М. В. Курбатова // Социальная политика и местное развитие: тезисы международной научно-практической конференции. – Кемерово, 2001. – С. 44-48. 6. Маклаков В. В. Конституции зарубежных государств. – [Электронный ресурс]. Конституция Японии. – Режим доступа : http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1520_page_41.html 7. Роик В. Социальная модель государства: опыт западноевропейских стран и выбор России / В. Роик // Человек и труд. – 2006. – №1. – С. 18-26. 8. Социальная политика и социальная работа в изменяющейся России / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М. : ИНИОН РАН, 2002. – С. 13-14. 9. Социальная политика: парадигмы и приоритеты: монография / под общ. ред. В. И. Жукова. – М. : Изд-во МГСУ "Союз", 2005. – 348 с. 10. Степанишина А. И. Воспитание детей в японском обществе: традиция и тенденции развития / А. И. Степанишина // Путь Востока. Традиции освобождения: Збірник наукових праць. Випуск 4. Серія "Symposium". – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2010. – С. 120-126.

УДК 316.4.057.4

НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ В СІМ'Ї ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ТА МОДЕЛЬ ЙОГО КОНСТРУЮВАННЯ

Криницька Ірина Петрівна – аспірантка кафедри суспільно-гуманітарних наук Української академії друкарства

У статті з позицій конструктивістського підходу аналізується проблема насильства над дітьми в сім'ї та її соціокультурна зумовленість. Особлива увага приділяється соціокультурним чинникам цього явища і каналам його трансляції. Підкреслюється значення дискурсу та образу насильства, що транслюється через комунікаційні канали, його інтерпретації в суспільній та індивідуальній свідомості. Автор розглядає контекст відтворення легітимації явища сімейного насильства над дітьми та пропонує авторську модель процесу його конструювання як соціокультурного феномену.

Ключові слова: насильство над дітьми в сім'ї, соціокультурні чинники, комунікативні канали, дискурс, інформаційні коди, конструювання, легітимація.

В статье с позиций конструктивистского подхода анализируется проблема насилия над детьми в семье и ее социокультурная обусловленность. Особенное внимание уделяется социокультурным факторам этого явления и каналам его трансляции. Подчеркивается значение дискурса и образа насилия, которое транслируется через коммуникационные каналы, его интерпретацию в общественном и индивидуальном сознании. Автор рассматривает контекст воспроизведения и легитимации явления семейного насилия над детьми и предлагает авторскую модель процесса его конструирования как социокультурного феномена.

Ключевые слова: насилие над детьми в семье, социокультурные факторы, коммуникативные каналы, дискурс, информационные коды, конструирования, легитимация.

In the report is carried into practice the sociological analysis of the problem of violence above the children in family and its sociocultural causation (predetermination) on the basis of constructive approach. Special attention is paid to sociocultural factors of this phenomenon and its channels of broadcast in public reality. Here is also emphasised the sense of symbolic message discourse of violence which is broadcasted through communication channels, and its interpretation in public (social) and individual consciousness. The author considers the theoretical context of reproduction and legitimacy of phenomenon of violence above the children in family and proposes author's pattern of this design (construction) as sociocultural phenomenon.

Keywords: family violence above children, sociocultural factors, communicative channels, discourse, informational codes, construction (design), legitimacy.

В останні десятиліття все більше занепокоєння викликає соціальна проблема родинного насильства, особливо щодо дітей. Під час опитування, яке було проведено у квітні 2012 року серед дітей 10-17 років, Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка "Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років Незалежності" 10 % опитаних дітей відповіли, що їх фізично карають вдома, а 57% зазначили, що їх сварять, використовуючи ненормативну лексику [1]. За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2011 році було прийнято більше 100 000 звернень за фактами насильства в сім'ї [2, с. 276]. Тому обмеження родинного насильства є одним з головних завдань соціальної політики держави. Але розробка комплексної системи запобігання цьому явищу потребує дослідження його глибинних витоків та різносторонніх характеристик.

Відповідно до точки зору Ю. Бездверного й М. Колінько, насильство є феноменом конкретно-історичним. У кожному історичному епоху воно мало свої особливості і функції, значення та міра його змінювалися [3, с. 176]. Ми ж підтримуємо твердження, що, поряд з історичною, насильство має також соціокультурну зумовленість, і їх треба розглядати у їх взаємозв'язку. Історичний і соціокультурний контексти домашнього насильства над дітьми перетинаються саме в тому полі, де, насамперед, детермінантами цього явища розглядаються уявлення про насильство як норму, силу, владу і домінування сильнішого (часто чоловіка), усталений образ мужності й переваги того, хто є насильником.

Рамки нашої статті будуть окреслені вивченням соціокультурного аспекту жорстокого ставлення до дітей в сім'ї, адже вважаємо його одним з домінуючих факторів існування цієї проблеми в українському суспільстві. **Мета статті** – запропонувати концепцію конструювання явища насильства над дітьми в

сім'ї як соціокультурного феномену, що дасть змогу розширити розуміння та інтерпретацію його змісту, і в подальшому може сприяти вдосконаленню комплексних рекомендацій превенції цієї проблеми.

Соціокультурний аспект насильства було розглянуто у концепціях Б. Скіннера, Ф. Ніцше, Р. Барта, Н. Вольфгана і Ф. Феракуті, П. Бурд'є, Д. Жмурова, Д. Метілкі. Роль соціокультурних чинників у виникненні насильства в сім'ї відзначають у своїх роботах Л. Берковіц, Р. Хілл, Г. О'Браєн, В. Штайнец, Р. Дж. Геллес, М. Штраус, Т. Гончарова, І. Фурманов, Г. Мошак, Н. Костенко, Д. Йосипів, О. Бойко, О. Данилова та інші. Зазвичай тут йдеться про усталений патріархальний тип культури як культури насильства і розуміння його як родового поняття.

Як бачимо, досліджувана нами тема розроблена дослідниками з галузей психології, філософії, юриспруденції та соціології, але дефіцит становить соціологічне осмислення соціокультурної інтерпретації насильства над дітьми в сім'ї, а також міждисциплінарний системно-критичний аналіз цього явища як конструйованого феномену соціальної реальності, крізь призму синтезу характеристик індивідів та суспільного буття.

Щодо теорій соціального конструювання, то вони розроблені у роботах Т. Лукмана і П. Бергера, Т. Юкімової, М. Спектора, Дж. Кітсьюза та ін. Ми не будемо детально розглядати ці концепції, але послуговуємося їх твердженням про те, що наша реальність є соціально конструйованою. Якщо взяти за концептуальну основу теорію Т. Лукмана та П. Бергера, то досліджуване нами явище буде інтерпретуватися як соціокультурний феномен, що є своєрідним побутовим знанням про практику внутрішньої поведінки у родині, що присутнє в соціальній реальності та є інтерсуб'єктивним за своєю природою. В нашому випадку насильство репродукується соціальною структурою, передається як досвід та модель поведінки іншим, потім зберігається у свідомості індивідів. Стереотипність явища насильства над дітьми гарантує його запам'ятовування та відтворення через покоління і стає об'єктивним у знаковій системі суспільства [4, с. 110-113]. Отже, можна вважати, що насильство над дітьми є феноменом соціальної реальності, який тісно пов'язаний із повсякденним життям і проходить процес габітуалізації, який інтерпретується у теорії Лукмана та Бергера як процес, що стає звичними, типовими у соціальній реальності [там же, с. 89-90]. У рамках нашого дослідження можемо припустити, що явище насильства над дітьми як елемент соціальної реальності є таким соціокультурним конструктом, його значення у суспільній свідомості є легітимним, ціннісно-нормативним та символічним.

Застосовуючи конструктивістський та системний соціологічні підходи до інтерпретації явища родинного насильства над дітьми як соціокультурного феномену, доцільно також інтегрувати його у понятійну систему П. Бурд'є. Тут слід застосувати його теорію практики та габітусу [5, с. 101-129]. Оскільки ми розуміємо сімейне насильство щодо дітей як систему побутових практик, то можна припустити, що воно є інтеріоризованою складовою внутрішньосімейних відносин, в процесі соціалізації стає частиною індивідуального габітусу.

Перш ніж продовжити інтерпретацію явища домашнього насильства над дітьми як соціального конструкту і безпосередньо перейти до опису авторського концепту соціокультурної моделі його конструювання, окреслимо основні соціокультурні чинники жорстокого ставлення до дитини в сім'ї, які, на нашу думку, є детермінантами його виникнення та сталості у батьківсько-дитячих взаєминах:

- рольова структура внутрішньосімейних відносин та рольові характеристики членів сім'ї, які базуються на уявленні щодо домінуючої ролі батьків щодо дитини, визнанні її нижчого статусу, залежності та підвладності; уявленні про дітей як про власність чи сприйняття їх як власного відтворення себе;
- моральна допустимість та легітимність застосування насильства щодо дитини, які існують в суспільстві, уявлення щодо способів та методів виховання дитини; відмінності у ціннісних орієнтаціях та культурна поляризація моральних установок та звичаїв у сфері взаємозв'язків між поколіннями;
- культурні уявлення щодо насильства як ефективного методу впливу на дитину [6, с. 13], допустимість застосування у суспільстві насильства як такого;
- інтерпретація родинного насильства як явища субкультури, яке передається через моделювання чи наслідування поведінки і має свої дискурсивні практики [7, с. 44-45].

Однією з проблем, що виникають на межі соціоісторичного та соціокультурного підходів до розуміння сімейного насильства, є проблема визначення процесу трансляції соціокультурних дискурсів насильства та відтворення моделей жорстокої поведінки між поколіннями. Один із запропонованих варіантів її вирішення належить І. Фурманову, який визначив процеси передачі батьками явища насильницьких взаємовідносин у сім'ї дітям. Серед них він виділяє копіювання, наслідування та ідентифікацію [8]. Кожен з цих процесів визначається як комплексна детермінована модель передачі жорстокої поведінки в родині. Ці процеси, на нашу думку стосуються також і способів трансляції соціокультурних чинників сімейного насильства над дітьми.

Також слід звернути увагу на безпосередні комунікативні канали трансляції соціокультурних чинників, а також провідники передачі моделей поведінки, що також визначають специфіку насильства та його дискурс. Серед них виокремлюємо: досвід поколінь (переживання насильства, безпосереднє та опосередковане його спостереження), презентацію і трансляцію насильства ЗМІ, а також його відображення у релігійних текстах (наприклад, біблійних текстах Старого Завіту (Книзі Буття, приповістях Соломонових) та Книгах

Нового Завіту), літературі та фольклорі (приповідках, прислів'ях, афоризмах, казках, коліскових) тощо [9]. Всі ці канали транслюють модель насильства за допомогою вербальних та невербальних засобів комунікації, візуальних, текстуальних і дотекстуальних знаків та значень, що проявляються у словесній та жестовій мові, візуальних образах тощо. Тут потрібно враховувати також і те, що вказані нами соціокультурні чинники та їх провідники (канали) є одними із безпосередніх факторів соціалізації особистості, а також творять символічний конструкт насильства. Завдяки всьому зазначеному у свідомості дитини поступово створюється легітимний портрет насильства, що несе певне символічне повідомлення про рольові уявлення та моделі поведінки у певних життєвих ситуаціях, змальованих у сюжетах фільмів, рекламі, художніх творах, приповідках тощо.

В цьому контексті потрібно окремо розглянути легітимацію культурного насилля. За словами сучасного дослідника Д. Галтунга, культурним насильством є "будь-який аспект культури, що може використовуватися для легалізації насильства в його прямій і структурній формі" [10, с. 34]. Але, на думку Г. Козирева, зводячи сутність культурного насильства лише до його легітимації, Д. Галтунг надмірно звужує його зміст [11]. Ми ж вважаємо, що легітимація зазвичай не є ознакою існування насильства, але за посередництвом легітимації воно існує і транслюється.

Отже, щоб побудувати модель конструювання феномену домашнього насильства, треба врахувати, що в нашому суспільстві насильство як соціокультурне явище, містить два аспекти: поведінковий, тобто безпосередні дії, чи їх спостереження, та когнітивний, – сприйняття насильницьких дій, мови, образів та дискурсу.

Для розробки нашої моделі доцільно врахувати модель агресії, що пропонує Д. Жмуров [12]. На його думку агресія, у нашому випадку також і насильство, – це не лише проста дія, вона обов'язково несе в собі якусь інформацію. Остання стосується як причин вчинку, так і того інформаційного послання, яке несе в собі ця дія, особливо це стосується вербального, текстуального чи візуального вираження агресії або насильства. Можна також трактувати їх як своєрідні культурні маркери чи культурні коди (наприклад, вживання негативних слів чи виразів: "зла мачуха", "бабай" тощо), які програмують очікувану, з точки зору того, хто їх застосовує, реактивну поведінку дитини.

Отже, зважаючи на таку інтерпретацію розуміння специфіки існування явища, можна запропонувати авторську модель конструювання насильства як соціокультурного феномену таким чином (див. табл. 1):

Таблиця 1.

Модель процесу конструювання насильства над дітьми в сім'ї як соціокультурного феномену

Когнітивний рівень	Результат взаємодії	Поведінковий рівень
<p><i>Інформаційні коди</i> – те, що ми знаємо про насильство через весь масив джерел та каналів, звідки можна почерпнути інформацію щодо нього (явну чи латентну).</p> <p><i>Інструменти ідентифікації кодування:</i> через розуміння, сприймання, мовні рефлексії та рефлексії свідомості, щодо дій, знаків, візуальних зображень, фізичних кодів, через канали передачі інформації.</p> <p>Тут можна виділити процеси: Презентація повідомлення ↔ Інтерпретація повідомлення дискурс</p> <p><i>Вихідні елементи:</i> Атрибуції (форми вираження інформаційних кодів у каналах трансляції насильства (у побутовій мові, казках, коліскових, медіа, тощо))</p>	<p>←</p> <p>Конотативні значення ↔ Денотативні значення</p> <p>Ціннісно-моральна та нормативна легітимація значення</p> <p>↓ Досвід</p> <p>↓ Нормативна поведінка</p> <p>↙ ↓ ↘ Традиція</p>	<p><i>Фізичний код</i> – реалізується через дії, поведінку, її застосування, чи спостереження насильства у побуті (реальній поведінці), ЗМІ, літературі, казках тощо.</p> <p><i>Інструменти ідентифікації кодування:</i> через фізичне спостереження чи вчинення насильства.</p> <p>Презентація повідомлення</p> <p><i>Вихідні елементи:</i> Дія/бездіяльність (акт і результат творчості, насильство у зв'язку з ним, практика)</p>

Отже, як бачимо, інформаційні та фізичні коди, що є взаємозалежними, взаємодіють на рівні конотативних та денотативних значень, які в них вкладає суб'єкт взаємодії (джерело) і проявляються за посередництвом інструментів ідентифікації кодування. Ці коди несуть певне символічне повідомлення, дискурс якого інтерпретується у свідомості індивіда (реципієнта), до якого спрямоване це повідомлення. Треба зазначити, що інтерпретація значення повідомлення може не відповідати тому змісту, який був закладений джерелом повідомлення. Якщо повідомлення має циклічний повторюваний характер, то його значення може легітимуватися у ціннісно-моральній сфері свідомості особистості, таким чином набуває здатності відтворитися у

її досвіді і визначати нормативність поведінки, що, в свою чергу, буде сприяти трансформації зовнішнього образу сімейного насильства в індивідуальну традицію. Вихідними елементами цього процесу є атрибуції на когнітивному рівні та практики на поведінковому, які поступово трансформуються в інформаційні та фізичні коди. Таким чином можна пояснити поступовість та відтворюваність насильства у часі та між поколіннями. Така модель окреслює конструкт домашнього насильства, що є частиною індивідуального габітусу особистості, і його найперше необхідно інтегрувати у соціокультурному полі як його зовнішньому середовищі, канали якого є домінуючими провідниками трансляції повідомлень, образів і символів насильства у процесі соціалізації дитини.

За основу нам потрібно брати конкретне повідомлення та його дискурс, який нам подається за допомогою знаків у окреслених нами каналах конструювання насильства, і враховувати те, яке значення та яка інтерпретація у це вкладається. Тут можна поставити питання, наприклад, репрезентації значення дискурсів у казці і їх інтерпретацію дорослими та дітьми зокрема. У соціокультурній сфері буденної свідомості такі презентовані конотативні значення Р. Барт називає "міфологіями", головною функцією яких є здійснення прихованого конструювання образу і уявлення про насильство [13, с. 72-129]. Таким чином виникає вже сконструйоване соціальне уявлення про значення мови чи символу насильства, яким індивід мусить послуговуватися. Можна припустити, що створюються певні виховні коди (на основі сюжетів та їх дискурсів), які мають інтерпретуватися як очевидні, але у випадку з дітьми, наприклад у казках, вони можуть сприйматися неоднозначно. Лише у процесі соціалізації діти зможуть зрозуміти дидактичний зміст, значення та сенс застосування сюжетів і їх персонажів, а також будуть здатні ідентифікувати їх причинно-наслідковий взаємозв'язок. За посередництва презентації та інтерпретації символів насильства останнє легітимуються у свідомості дитини. Таким чином суспільна легітимація насильства стає індивідуальною, а індивідуальна – структурною ланкою суспільної. Після ідентифікації цих процесів вихідними елементами є, як ми вже зазначили, або атрибуції, або поведінка (дії) особистості.

Подібно ж можна пояснити і інші види насильства: фізичне покарання чи залякування. Треба сказати, що тілесне покарання, навіть без важких травм, несе символічне повідомлення: діти є нижчими від дорослих. Значення виховного насильства (особливо у його легкій формі) у суспільстві є символічним і традиційним. Насильство батьки часто розуміють не як протиправний акт, а як виховний метод у стосунках з дитиною. В той же час у свідомості дитини виробляється не морально-ціннісна установка, а лише наслідкова стимул-реакція на жорстокість. Таку поведінку діти засвоюють у процесі соціалізації і потім можуть відтворювати її у ставленні до своїх дітей.

Отже, як бачимо, застосування насильства є феноменом соціокультурним і стало одним із символічних елементів культурної традиції сімейних взаємин. Найбільша суперечність полягає в етичній дилемі, адже таким аморальним способом батьки намагаються переконати дітей поділяти і дотримуватися певних моральних норм чи правил поведінки. Це призводить до амбівалентності цінностей та моралі у нашій свідомості та до глибокої вкоріненості побутового насильства, особливо щодо дитини.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років Незалежності" (за результатами опитування дітей віком 10-17 років) [Електронний ресурс] / Український інститут соціальних досліджень імені О. Яременка. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/docs/poll2905.pdf> 2. Права людини в Україні — 2011. Доповідь правозахисних організацій / [за ред. Є. Захарова] / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — Харків: Права людини, 2012. — 352 с. 3. Бездверний Ю. Историко-философські підвалини соціального насилля / Ю. Бездверний, М. Колінько // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. - № 3. - С. 175-183. 4. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. / П. Бергер, Т. Лукман; [пер. Е. Руткевич]. — М.: Медиум, 1995. - 323 с. 5. Бурдые П. Практический смысл / П. Бергер; [пер. с фр.: А. Бикбов, К. Вознесенская, С. Зенкин, Н. Шматко; отв. ред. пер. и послесл. Н. Шматко]. — СПб.: Алетейя, 2001. — 562 с. 6. Гончарова Т. Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення / Т. Гончарова // Соціальна педагогіка: теорія та практика. - 2010. - № 4. - С. 47-53. 7. Йосипів А. Детермінанти насильницької злочинності та протидія їй органами внутрішніх справ: монографія / А. Йосипів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – 276 с. 8. Фурманов И. Эндогенные и экзогенные факторы эстафеты агрессии и насилия в семье / И. Фурманов // Психологический журнал. – 2008. – № 2 (18). – С. 9 – 14. 9. Грищенко І. Дидактична функція насилля в народній казці (за матеріалами записів П.Іванова кінця ХІХ ст.) [Електронний ресурс] / І. Грищенко. – Режим доступу до статті: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=927> 10. Галтунг Д. Культурное насилие / Д. Галтунг // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. - М., 1995. - Вып. 8. - С. 34-37. 11. Козырев Г. Проблема насилия в теории, в массовом сознании и реальной жизни [Електронний ресурс] / Г. Козырев // Весник МГУ. – М., 2000. – Серия 7. Философия. - № 6 - С. 85-100. – Режим доступу до статті: <http://www.ekstremizm.ru/biblioteka/item/201-problema-nasiliya> 12. Жмуров Д. Структура агрессии // Насилие (агрессия) и литература / Д. Жмуров. – 2-е изд. – Иркутск: "АСП-Принт", 2005 – 240 с. – Режим доступу: http://просто.info/nl/nl_c1.html 13. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт; [пер. с фр.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. Косикова]. — М.: Прогресс, 1989. - 616 с.

УДК 32.019.5:369.5.021.8

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ НАКОПИЧУВАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ

Струченков Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціології Макіївського економіко-гуманітарного інституту

Стаття присвячена аналізу динаміки ставлення населення України до накопичувального рівня загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Основні принципи діяльності накопичувальної системи, її переваги та недоліки досліджуються у тісному зв'язку з рівнем обізнаності та довіри громадян до другого рівня пенсійної системи. Аналізується думка окремих соціально-демографічних груп населення до запровадження накопичувальної пенсійної системи.

Ключові слова: другий рівень пенсійної системи, накопичувальна система, пенсія.

Статья посвящена анализу динамики отношения населения Украины к накопительному уровню общеобязательного государственного пенсионного страхования. Основные принципы деятельности накопительной системы, ее достоинства и недостатки исследуются в тесной связи с уровнем осведомленности и доверия граждан ко второму уровню пенсионной системы. Анализируется мнение отдельных социально-демографических групп населения о целесообразности внедрения накопительной пенсионной системы.

Ключевые слова: общественное мнение, второй уровень пенсионной системы, накопительная система, пенсия.

This article deals with the dynamics of the attitude of the Ukrainian citizens in the accumulation level of obligatory state pension insurance. The main principles of function of the accumulation system, its merits and shortcomings are analyzed. It is attached special attention to the analysis of the knowledge and trust of the citizens to the second level of pension system. The attitude of different social-demographic groups to the implementation of accumulation pension system is also studied.

Keywords: public opinion, second level of pension system, accumulation system, pension.

Розбудова життєздатної держави та громадянського суспільства в Україні доповнюється необхідністю проведення кардинальних соціально-економічних реформ. Однією з них є реформа системи пенсійного забезпечення. Стрімке демографічне старіння в поєднанні із глибокою економічною кризою 1990-х років продемонстрували неефективність солідарної пенсійної системи поточних виплат, яка не здатна захистити людей похилого віку від бідності, не забезпечує гідну пенсію для більшості громадян, не стимулює їхню трудову активність. Відсутність надійних фінансових механізмів, що дають змогу накопичувати кошти на старість, – характерні ознаки вітчизняної пенсійної системи. Тому проведення пенсійної реформи стає необхідним засобом для вирішення як сьогоденних проблем, так і для запобігання погіршенню ситуації в майбутньому. Одним з інструментів подолання зазначених вище явищ є імплементація накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного забезпечення.

Зауважимо, що протягом останнього десятиріччя спостерігається підвищення уваги спеціалістів та експертів різних галузей до питань розробки, імплементації та можливих наслідків реалізації комплексу заходів, спрямованих на формування пенсійних програм другого рівня. Функціонуванню в майбутньому в Україні накопичувальної системи присвячена низка спеціальних досліджень. У дисертації Н. В. Луговенко [1] проаналізований механізм державного управління пенсійною системою другого рівня. Авторка розробила практичні рекомендації щодо організаційно-адміністративного забезпечення роботи Накопичувального фонду, визначила чинники, які стримують запровадження другого рівня пенсійної системи. У публікаціях М. П. Соколик [2], Н. А. Цікановської [3], В. Яценка [4] запропоновані підходи до моделювання діяльності накопичувальної системи, підрахований соціально-економічний ефект від її імплементації, сформульовані пріоритетні напрями захисту та контролю акумульованих коштів. У той же час відсутні публікації, в яких проаналізоване ставлення пересічних громадян до запровадження

накопичувальної пенсійної системи, хоча відомо, що успіх пенсійної реформи залежить не тільки від якості та оперативності ухвалених рішень, але й від сприйняття цієї системи населенням України.

Мета пропонованої розвідки полягає у всебічному комплексному вивченні динаміки громадської думки стосовно імплементації пенсійних програм другого рівня в Україні. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: 1) проаналізувати основні принципи функціонування накопичувальної системи державного пенсійного страхування; 2) визначити її переваги та недоліки; 3) виявити тенденції щодо динаміки рівня обізнаності та ставлення громадян до пенсійних програм другого рівня; 4) визначити зв'язок між соціально-демографічними характеристиками респондентів та сприйняття ними накопичувальної пенсійної системи.

В якості джерела в статті використані результати загальнонаціональних опитувань, проведених у 2002-2010 роках компаніями "Соціс" [5, 6], Gfk Ukraine [7], Українським освітнім центром реформ [8].

Пріоритетним напрямом пенсійної реформи в Україні є введення в дію трирівневої системи. Згідно із загальною концепцією пенсійної системи, викладеної в Законі України про "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", другим рівнем являється накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Її сутність полягає в тому, що частина пенсійних внесків акумулюватиметься в єдиному Накопичувальному фонді та обліковуватиметься на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які (та на користь яких) сплачуватимуть такі внески. Ці кошти інвестуватимуться в економіку країни з метою отримання інвестиційного доходу і захисту їх від інфляції.

Управління пенсійними коштами здійснюватимуть приватні компанії з управління активами (КУА). Безпосереднє зберігання пенсійних активів буде здійснювати банківська установа-зберігач, яка нести відповідальність за цільове використання цих активів. Кошти, що обліковуватимуться на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, будуть власністю цих громадян, і вони зможуть скористатись ними при досягненні пенсійного віку. Виплати з Накопичувального фонду будуть здійснюватися додатково до виплат із солідарної системи.

Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи", який набув чинності 1 жовтня 2011 року, значною мірою конкретизував та скоректував діяльність учасників та суб'єктів другого рівня пенсійної системи. Зокрема, передбачається, що перерахування страхових внесків до Накопичувального пенсійного фонду запроваджується, починаючи з року, в якому буде забезпечено бездефіцитність бюджету Пенсійного фонду України (припускається, що це буде 2014 рік). Учасниками другого рівня стануть лише ті громадяни, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню і вік яких на момент його запровадження становить не більше 35 років. Протягом 6 років тарифи внесків до другого рівня мають зрости з 2% до 7% зарплати застрахованих осіб.

Протягом перших двох років після запровадження другого рівня в Україні функціонуватиме наступна модель. Пенсійний фонд України (ПФУ) буде здійснювати адміністрування для всіх учасників другого рівня, а приватні КУА здійснюватимуть інвестування внесків. Рада Накопичувального фонду буде видавати розпорядження КУА, в які види активів і в якому співвідношенні вони повинні інвестувати кошти. Від громадян не вимагається самостійно приймати рішення щодо інвестування своїх внесків.

Необхідно пам'ятати, що на функціонування накопичувальної системи пенсійного забезпечення впливає загальна економічна ситуація в країні. Світова фінансово-економічна криза наочно продемонструвала вразливість не тільки солідарної, але й накопичувальної пенсійної системи. Так, для зменшення дефіциту коштів солідарної системи в країнах Прибалтики та в Румунії були зменшені розміри внесків до другого рівня, а в Угорщині їхня сплата взагалі була тимчасово призупинена.

У цілому зауважимо, що як така накопичувальна система пенсійного страхування не є універсальним засобом розв'язання всіх соціальних проблем, пов'язаних із забезпеченням гідного рівня життя людей похилого віку. Вона має як переваги, так і недоліки. Серед позитивних наслідків її імплементації можна визначити наступні:

- зменшення довгострокових видатків бюджету на пенсійну систему;
- стимулювання розвитку недержавних пенсійних фондів (НПФ);
- покращення Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг та Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку методів нагляду за учасниками фінансових ринків, що забезпечить більшу довіру населення до фінансового сектору;
- запровадження другого рівня потребуватиме від ринків капіталу коригування та розробки нових продуктів, у які можуть інвестувати активи. Очікується, що ці продукти повинні стимулювати економічний розвиток в країні і, як наслідок, зростання зарплати;
- зменшення кількості осіб, зайнятих у тіньовій економіці, оскільки особа, яка отримує зарплату "в конверті", в майбутньому матиме значно менші пенсійні виплати, ніж та особа, чия зарплата відкрито сплачується і чий внески до соціального страхування доступні для інвестування на другому рівні.

Разом із тим, частина експертів акцентує увагу на недоліках накопичувальної системи. Ризики, пов'язані з другим рівнем, це – високі адміністративні видатки, при цьому низька економічна ефективність інвестицій лягає на плечі окремої особи. Запровадження другого рівня постійно чинить певний тиск на пенсійну систему першого рівня в результаті переспрямування частини внесків до другого рівня. Існує значний конфлікт між, з одного боку, бажанням надавачів фінансових послуг отримати максимальні прибутки, а з іншого боку, – потребою отримати максимальні суми коштів на індивідуальних рахунках громадян. Досить проблематичним є збереження сплачених внесків від інфляції та економічних криз. Нагадаємо, що внаслідок рецесії 2008-2009 років пенсійні фонди світу втратили 23% своїх активів, або 5,4 трлн. доларів.

Зауважимо, що успіх імплементації накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, а також її ефективність не в останню чергу залежить від рівня обізнаності про неї пересічних громадян. Інформаційний супровід та роз'яснювальна робота щодо сутності другого рівня пенсійної системи почали здійснюватися ще в 2002 році в рамках кампанії з ознайомлення громадян з основними положеннями запланованої пенсійної реформи. Проте дані всіх загальнонаціональних опитувань громадської думки свідчать про низьку ефективність проведених заходів. Так, у грудні 2002 року тільки 43,4% громадян тією чи іншою мірою знали про сутність персональних накопичувальних пенсійних рахунків [7]. У 2003 році напередодні імплементації пенсійної реформи 26% респондентів зазначили, що хотіли б більше дізнатися про розміри та порядок сплати пенсійних внесків до обов'язкової накопичувальної системи, а 24% – про механізми захисту пенсійних коштів у накопичувальній системі [5].

З початком пенсійної реформи ситуація щодо обізнаності громадян жодним чином не покращилася. За результатами дослідження, проведеного компанією "Соціс" влітку 2004 року, більше двох третин опитаних не розуміли поняття "трирівнева пенсійна система", а отже, і принципи діяльності накопичувальної системи [6]. Цей висновок підтверджується даними опитування, проведеного восени 2004 року Ю. Приваловим. Виявилось, що тільки 6% громадян досконало знали, що означає поняття "накопичувальна пенсійна система", ще 28% знали його в основному. Про поверхове знання цієї дефініції заявили 43% опитаних, 14% визнали, що абсолютно не розуміються в ній, а 9% взагалі ніколи не чули про неї [9, с. 204]. Обчислений на основі отриманих даних коефіцієнт обізнаності населення про другий рівень пенсійної системи був низьким – 0,4. У той же час він значно перевищував показник обізнаності про солідарну (0,29) та недержавну (0,28) пенсійні системи.

За рівнем обізнаності не виявлені суттєві відмінності між чоловіками (0,42) та жінками (0,39), між жителями міст (0,41) та сіл (0,39). Наведені індекси знаходяться на межі між низьким та середнім ступенем обізнаності. У той же час можна виявити чітку диференціацію респондентів за такими критеріями, як вік, зайнятість, регіон проживання. Найбільш поінформованими в питаннях накопичувальної системи виявилися особи середнього віку (30-54 роки), які мали середній рівень обізнаності (0,48). Викликає занепокоєння той факт, що низьку обізнаність продемонстрували не тільки особи похилого віку (0,39), але й молодь (0,36), яка й має стати учасником накопичувальних пенсійних схем. За критерієм зайнятості середній ступінь обізнаності мали працівники державних підприємств та установ (0,54) та зайняті в недержавному секторі економіки (0,43). Очікувано низьким виявився рівень компетентності у пенсіонерів (0,35) та студентів (0,31). Дослідження показало суттєвий розрив у поінформованості між населенням окремих регіонів. Середній ступінь обізнаності був зафіксований на Сході (0,51) та Півночі (0,49), у Києві (0,47) та Криму (0,44). Низький індекс мали центральні (0,39) та південні (0,28) області. У населення Західної України індекс обізнаності становив 0,17, який інтерпретується як дуже низький, несуттєвий [9, с.139-140].

Протягом наступних шести років поінформованість та компетентність громадян у питаннях накопичувальної пенсійної системи жодним чином не зроста. У 2010 році тільки 4% респондентів заявили, що добре обізнані про цю систему, 26% мали приблизне знання про неї, 65% практично нічого не знали. У порівнянні з 2004 роком не змінилася залежність між віком опитаних та рівнем їхньої обізнаності. Найвищий ступінь поінформованості мали особи середнього віку, тоді як серед молодих та літніх людей він виявився традиційно низьким. Порівняльний аналіз свідчить, що протягом 2004-2010 років питома вага обізнаних у питаннях накопичувальної системи зменшилася на 5-7% в усіх вікових групах (див. таблицю 1). Цей факт є прямим свідченням незадовільного рівня просвітницької роботи в даному напрямку, яку проводили державні установи та організації.

Таблиця 1.

Динаміка питомих ваги громадян, обізнаних щодо другого рівня пенсійної системи в 2004-2010 роках (у %) [7, с.8]

Роки	Молодь	Особі середнього віку	Літні люди
2004	29	44	33
2010	24	37	27

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Разом із тим, дослідження 2010 року виявило залежність між ступенем обізнаності респондентів про накопичувальну систему та рівнем їхньої освіти. 40% осіб із вищою та 33% осіб з неповною вищою освітою мали більш-менш прийнятний обсяг інформації про неї, тоді як серед осіб з базовою та повною середньою освітою цей показник становив відповідно 17% та 23% (див. таблицю 2).

Таблиця 2.

Рівень обізнаності населення про накопичувальну пенсійну систему за критерієм освіти в 2010 році (у %) [7, с.9]

Ступінь обізнаності	Базова середня освіта	Повна середня освіта	Неповна вища освіта	Повна вища освіта
Добре знаю	-	3	4	6
Приблизно знаю, щось чув	17	20	29	34
Практично нічого не знаю	74	74	62	55
Важко відповісти	9	3	5	5

Низький рівень поінформованості громадян зумовив той факт, що у 2010 році тільки 2% респондентів пов'язували пенсійну реформу в Україні із запровадженням накопичувальної системи [34, с. 9]. Наведені вище дані про рівень обізнаності громадян за критеріями віку, освіти, зайнятості, регіону проживання свідчать про те, що інформаційно-роз'яснювальна робота щодо ознайомлення із суттю та основними принципами функціонування другого рівня пенсійної системи має проводитися серед усіх категорій населення. При цьому особлива увага має приділятися цільовій групі молоді, оскільки на момент запровадження накопичувальної системи її учасниками та платниками страхових внесків стануть особи віком до 35 років.

Низька поінформованість про другий рівень пенсійної системи зумовила суперечливе ставлення населення до нього. Можна констатувати доволі невисокий рівень громадської підтримки заходів, пов'язаних із його імплементацією. Якщо в 2002 році впровадження накопичувальної системи підтримували 63,9% громадян, то в 2005 році – 51,6%, у 2007 році – 50%, а в 2010 році – 46,5%. При цьому питома вага противників другого рівня з часом навіть зросла з 10,3% до 14,2%, а щонайменше третина громадян досі вагаються або не визначилися у своєму ставленні до нього (див. таблицю 3).

Таблиця 3.

Динаміка ставлення громадськості до запровадження накопичувальної системи (у %) [8; 10, с.8; 7, с.10]

	2002	2005	2007	2010
Позитивне ставлення	63,9	51,6	50	46,5
Негативне ставлення	10,3	12,5	21	14,2
Важко відповісти	25,8	15,5	29	16,2
Наскільки підтримую, настільки і не підтримую	-	20,4	-	23,1

Наведені дані цілком узгоджуються з низькою довірою населення до накопичувальної системи. У 2010 році на питання "Чи вірите Ви в позитивний вплив введення другого рівня?" тільки 24% респондентів дали позитивну відповідь, тоді як 55% висловили скептичне ставлення до можливих змін на краще. Звертає увагу той факт, що практично такі ж самі результати були виявлені під час аналізу відповідей респондентів у розрізі вікових груп та рівня освіти (див. таблицю 4). Це – суттєвий доказ масової зневіри населення в можливості влади своїми діями покращити життя пенсіонерів, а також побоювання втратити кошти, перераховані до Накопичувального фонду, внаслідок економічних потрясінь та шахрайства.

Таблиця 4.

Відповідь респондентів на питання "Чи вірите Ви в позитивний вплив введення другого рівня?" (у %) [7, с.18]

	Вірю	Не вірю	Важко відповісти
Загалом, у т.ч.:	24	55	21
18-36 років	26	50	24
34-59 років	24	59	17
60 і більше років	22	55	23
початкова/базова середня освіта	20	55	25
повна середня освіта	20	59	21
неповна вища освіта	25	54	22
вища освіта	31	50	19

Разом із тим у більшості громадян зафіксовані доволі аморфні уявлення про можливі переваги запровадження другого рівня системи пенсійного забезпечення. 39% опитаних взагалі не змогли вказати на жодну таку перевагу. Решта насамперед вказувала на такі позитивні наслідки, як збільшення розміру пенсійних виплат завдяки накопиченню частини внесків на індивідуальних пенсійних рахунках (38%), посилення залежності розміру пенсій від вкладу накопичених коштів (30%), можливість успадкування коштів (22%). Окремі респонденти зазначили також такі переваги накопичувальної системи, як:

- права перевести обов'язкові пенсійні заощадження з Накопичувального фонду до обраного ними НПФ – 13%;
- зменшення податкового тиску на фонд оплати праці роботодавців за рахунок перерахування частини внесків до Накопичувального фонду із заробітку працівника – 13%;
- страхування пенсіонерів за допомогою страхування ризиків через їхнє розподілення між першим та другим рівнем пенсійної системи – 10%;
- джерела інвестицій для зростання національної економіки – 9%;
- підвищення ефективності управління пенсійними коштами шляхом здійснення управління приватними компаніями – 7% [7, с.19].

Цікаво, що при аналізі відповідей не виявлено суттєвої різниці між окремими віковими групами стосовно обізнаності про можливі переваги накопичувальної системи (див. таблицю 5).

Таблиця 5.

Рівень обізнаності про переваги накопичувальної системи (у %) [7, с.19]

Очікувані переваги накопичувальної системи	Загалом	У тому числі		
		18-36 років	37-59 років	60 і більше років
Збільшення розміру пенсії	38	36	42	38
Краще співвідношення між розміром пенсії та накопиченими коштами	30	31	32	25
Можливість успадкування коштів	22	20	24	21
Переведення обов'язкових пенсійних заощаджень у НПФ за власним вибором	13	13	15	12
Зменшення податкового тиску на зарплати, які виплачують роботодавці	13	13	13	12
Захист майбутніх пенсіонерів від негативних демографічних тенденцій	10	8	10	11
Зростання національної економіки	9	9	11	8
Залучення приватних КУА	7	7	8	5
Не чули про жодні переваги	39	39	34	45

Думки респондентів усіх вікових груп збіглися і в питанні про напрямки інвестування акумульованих активів другого рівня пенсійної системи. 69% опитаних висловились за те, щоб 75-100% коштів були вкладені у вітчизняну економіку, працюючи на користь українського суспільства та його громадян [7, с.19].

Запровадження накопичувальної системи є невід'ємною складовою комплексної реформи пенсійної системи України, яка у своїй діяльності має перейти від принципів соціального забезпечення до принципів соціального страхування, підвищити особисту відповідальність громадян за власне майбутнє. Незважаючи на те, що пенсійна реформа в Україні розпочалася 1 січня 2004 року, більшість населення не обізнані з суттю та основними принципами функціонування накопичувальної системи. Більше того, за період що досліджується, частка обізнаних серед усіх вікових категорій громадян зменшилася. При цьому краще розуміються в пенсійних програмах другого рівня особи середнього віку, а також ті, хто мають вищу освіту. Особливе занепокоєння викликає низький ступінь поінформованості молоді – потенційних платників коштів на індивідуальні пенсійні рахунки.

Недостатня обізнаність громадян про накопичувальну пенсійну систему зумовила скептичне та насторожене ставлення до її запровадження. Соціологічні опитування фіксують зменшення частки прибічників та збільшення питомої ваги противників і тих, хто вагається у своєму ставленні, до її імплементації. До того ж тільки чверть респондентів переконана у позитивному ефекті від реалізації пенсійних програм другого рівня. Обізнаність про їхні конкретні переваги також є доволі низькою. Усе це свідчить про зневіру більшості громадян у здатність влади провести пенсійну реформу в їхніх інтересах.

Таким чином, можна зробити висновок, що протягом усього часу підготовки та проведення пенсійної реформи суб'єкти соціальної політики (Міністерство соціальної політики, Пенсійний фонд України) не змогли

підготувати громадськість до позитивного сприйняття запровадження накопичувальної системи. Інформаційно-роз'яснювальна робота не досягла намічених результатів і вимагає суттєвої корекції.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Луговенко Н.В. Механізми державного управління запровадженням накопичувальної системи пенсійного забезпечення в Україні [Текст]: автореф. дис. ... канд. з держ. упр-ня: 25.00.02 / Харківський регіон. ін-т держ. управління Нац. академії держ. управління при Президентіві України. – Харків, 2007. – 18 с. 2. Соколик М.П. Методологія моделювання пенсійного забезпечення на заощаджувальних засадах [Текст] / М.П. Соколик // Економіка і прогнозування. – 2000. – №1. – С. 42-59. 3. Цікановська Н.А. Оцінка соціально-економічного ефекту впровадження загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи [Текст] / Н.А. Цікановська // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. наук. праць. – 2007. – Вип.3. – С.3-8. 4. Яценко В. О гарантіях обов'язательних пенсійних сбережень [Текст] / В. Яценко // Зеркало недели. – 2011. – 5-11 марта. 5. Громадська думка населення про пенсійну реформу. Соціологічне дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pension.kiev.ua/files/sociol_2003.pdf. – Назва з екрана. 6. Ставлення населення до запровадження недержавного пенсійного забезпечення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pension.kiev.ua/files/public-opinion.pdf>. – Назва з екрана. 7. Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010 [Текст]. – К. : USAID, 2010. – 24 с. 8. Пенсійна реформа: Блок запитань з загальнонаціонального опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pension.kiev.ua/files/Pension%20_1_.pdf. – Назва з екрана. 9. Привалов Ю. Пенсійна реформа в Україні: тенденції та перспективи [Текст] / Ю. Привалов, Ю. Сасенко, Ю. Сапелкін. – К. : ПЦ "Фоліант", 2005. – 218 с. 10. Недержавні пенсійні фонди України та загальнообов'язкова накопичувальна пенсійна система. Аналітичний звіт за результатами дослідження [Текст]. – К. : USAID, 2007. – 18 с.

УДК 343.26:343.8

СТУПІНЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПOKAPAHЬ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Мазіна Наталія Євгенівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У статті розглянуто питання дотримання прав людини в установах Державної пенітенціарної служби України та можливості громадського контролю як засобу запобігання їх порушень. Розкрито поняття "правовий статус засудженого"; обґрунтовано, що на сьогодні осередки громадянського суспільства мають стати дієвою складовою державного механізму контролю за дотриманням прав людини у пенітенціарних установах України; представлено емпіричні дані стосовно ступеню реалізації прав людини у виправних колоніях Донецької області.

Ключові слова: пенітенціарна служба, установи виконання покарань, засуджені, права людини, громадській контроль, громадянське суспільство.

В статье рассмотрен вопрос соблюдения прав человека в учреждениях Государственной пенитенциарной службы Украины и возможности общественного контроля как средства предотвращения их нарушений. Раскрыто понятие "правовой статус осужденного"; обосновано, что на сегодня ячейки гражданского общества должны стать действенной составляющей государственного механизма контроля над соблюдением прав человека в пенитенциарных учреждениях Украины; представлены эмпирические данные относительно степени реализации прав человека в исправительных колониях Донецкой области.

Ключевые слова: пенитенциарная служба, учреждения выполнения наказаний, осужденные, права человека, общественный контроль, гражданское общество.

In the article the question of observance of human rights is considered in establishments of Government prison of Ukraine and public checking feature as to the mean of prevention of their violations. A concept "legal status of prisoners is exposed"; grounded that for today the cells of civil society must become the effective constituent of state mechanism of control after the observance of human rights in prison establishments of Ukraine; empiric information is presented in relation to the degree of realization of human rights in correctional colonies Donetsk region.

Keywords: prison, establishments of implementation of punishments prisoners, human rights, to public control, civil society.

Проблема забезпечення прав і свобод засуджених до позбавлення волі, приведення національного законодавства у відповідність з міжнародними стандартами є на сучасному етапі розвитку України особливо актуальною, зокрема у зв'язку з активним процесом інтеграції країни до світового співтовариства. Пенітенціарна система незалежної Української держави не може залишитися осторонь перетворень, які відбуваються у суспільстві. Вузловим моментом на шляху реформ став Указ Президента України "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" від 9 грудня 2010 року № 1085/2010, згідно з пунктом 1 якого утворено Державну пенітенціарну службу України, на підставі реорганізації Державного департаменту України з питань виконання покарань. Відповідно до цього, Державна пенітенціарна служба України стала центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України. Запровадженні інновації мали на меті приведення умов виконання та відбування покарань до світових та європейських стандартів, забезпечення прозорості діяльності з метою запобігання порушенням прав і свобод громадян. (Зауважимо, що за даними Державної пенітенціарної служби України на 1 січня 2011 року в 184 установах, які належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, утрималося 154027 осіб) [1].

Проблема дотримання прав людини та основоположних свобод в Україні, особливо у умовах пенітенціарної системи, була й залишається вельми актуальною. Україна посідає четверте місце в Європі за часткою засуджених щодо всього населення держави. Так, наша держава, маючи 338 засуджених на 100 тисяч людей, поступається лише Росії (570), Грузії (538) та Білорусі (385) [1]. Результати досліджень, проведених низкою правозахисних організацій, віддзеркалюють вкрай негативні тенденції щодо ситуації із забезпеченням елементарних прав ув'язнених та обмеження громадського контролю за пенітенціарною службою, наслідком чого є почастищення випадків тортур та різке зростання рівня смертності у місцях позбавлення волі. Права

засуджених порушують як на рівні загальних умов утримання, так і у поведженні персоналу, котрий вимагає від позбавлених волі абсолютної покори. За даними соціологічних досліджень, проведених правозахисниками, у 2011 році проти 2010-го кількість осіб, що зазнали насильства у міліції, зросла майже на третину (від 604 тис. до 780–790 тис.), а смертей в установах МВС – більш ніж удвічі (від 23 до 51 особи). Відповідні показники чітко корелюють із послабленням громадського контролю за умовами утримання [2,3]. Спостерігаються наступні тенденції: число ув'язнених у країні зростає третій рік поспіль: нині на 100 тис. населення припадає 345 осіб, що перебувають за ґратами; збільшується кількість довічно ув'язнених: станом на 1 липня 2011 року їх було 1 727 осіб, із яких 20 жінок; застосування такого запобіжного заходу, як взяття під варту, в Україні не виправдано поширено; постійно зростає кількість ВІЛ-інфікованих в'язнів; у першому півріччі 2011 року зросла смертність на 46%, а кількість суїцидів – більш ніж на 20% [2].

Українська наука думка не залишилася осторонь цієї нагальної проблематики. Питанням забезпечення прав людини і громадянина у діяльності правоохоронних органів присвячено велика кількість наукових праць. Серед авторів публікацій на зазначену тематику слід назвати О. М. Бандурку, В. В. Бухача, І. В. Гамалію, Є. О. Гіду, Я. Ю. Кондрат'єва, М. І. Логвиненка, О. В. Негодченка, С. В. Січкара тощо. Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні, включаючи питання їхньої відповідності міжнародним стандартам, досліджувались у роботах таких вітчизняних вчених, як В. Б. Авер'янов, Л. К. Воронова, М. І. Козюбра, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков, В. Ф. Опришко, В. Ф. Погорілко, В. Ф. Сіренко, Є. А. Тихонова, О. Ф. Фрицький, Ю. С. Шемшученко. Варто зазначити, що проблема є надзвичайно актуальною, й, водночас, надто складною та багатоаспектною, тому вона недостатньо опрацьована на сучасному етапі державотворення в Україні. Зауважимо також, що соціологічні дослідження в установах пенітенціарної системи України проводяться на межі соціології та права й є яскравим прикладом комплексного підходу до вирішення актуальних питань державного й правового будівництва. Тому важливого значення набуває вдосконалення процесу організації та проведення соціологічних досліджень правових явищ, опанування методики та формування дієвого механізму впровадження отриманих результатів.

С огляду на вищевикладене, метою представленої роботи є дослідження ступеня реалізації основних прав людини в установах виконання покарань пенітенціарної служби України та аналіз чинників й умов, що призводять до їх порушення. Реалізація поставленої мети обумовила необхідність вирішення наступних завдань: 1) проаналізувати правовий статус засудженого; 2) визначити ступінь реалізації основних прав людини в установах пенітенціарної служби України (на прикладі Донецької області); 3) розглянути чинники, що сприятимуть формуванню дієвого механізму контролю за рівнем забезпечення прав людини і громадянина у діяльності правоохоронних органів.

Пенітенціарна система є соціальним інститутом, який грає особливу роль у системі соціального контролю, а його виникнення обумовлене об'єктивною потребою суспільства в спеціальному регулюванні відносин, спрямованих не тільки на захист суспільства від впливу девіантів (осіб, що скоїли злочин або правопорушення), але й на їх повернення у соціум. Звідси витікає, що пенітенціарна система як соціальний інститут має конкретну мету, тобто коло соціально значущих потреб, на задоволення яких спрямована її діяльність, та реалізує специфічні методи соціального контролю. До таких методів, на думку американського соціолога Т. Парсонса, відносяться: а) ізоляція (застосовується з метою відлучення особи, що порушила соціальну норму (девіанта), від інших індивідів; б) обмеження волі (передбачає обмеження контактів девіанта з іншими особами, але не повну ізоляцію від суспільства); в) соціальна реабілітація (передбачає підготовку девіанта до повернення в нормальне життя і виконання своїх звичайних ролей в суспільстві, розробку і реалізацію спеціальних програм ресоціалізації, діяльність психологів та соціальних працівників) [4, с. 152]. Поділяючи думку багатьох знаних науковців, маємо зазначити, що саме тут криється найгостріше протиріччя пенітенціарної системи: ставлячи завдання пристосувати людину до життя у суспільстві, її і від цього суспільства ізолюють, прагнучи сформуванню у засуджених соціально корисні якості або нейтралізувати шкідливі звички, їх поміщають у середовище, де висока небезпека впливу кримінальної субкультури, а режим виправного закладу з його суворого регламентацією стимулює лише пасивність й безпорадність.

Права людини органічно вплетені у соціальну діяльність людей, суспільні відносини та способи буття. Вони є нормативною формою людської взаємодії, упорядкування міжособистісних зв'язків, важелем щодо запобігання протиріччю, протиборства, конфліктів на основі поєднання волі конкретного індивіда з волею інших людей, з нормальним функціонуванням суспільства і держави. Правовий статус – це юридично закріплене положення особи у державі та суспільстві. У найбільш загальному вигляді правовий статус засуджених можна визначити як засновану на загальному статусі громадян України і закріплену в нормативно-правових актах різних галузей права сукупність їх прав, законних інтересів і обов'язків, що залежать від призначеного виду кримінального покарання та поведінки в період його відбування. Зміст правового статусу складається з таких елементів: 1) суб'єктивні права; 2) законні інтереси; 3) обов'язки засуджених [5].

Під суб'єктивними правом засудженого у науці традиційно розуміється закріплена законом і гарантована

державою можливість певної поведінки засудженого або користування ним певними соціальними благами, що забезпечується юридичними обов'язками посадових осіб органів і установ виконання покарань, інших суб'єктів правовідносин, що виникають при цьому. Тобто зміст суб'єктивного права включає у себе: 1) можливість засудженого вільно користуватися соціальними благами у межах, встановлених правом; 2) можливість вимагати забезпечення цих прав органами і установами виконання покарань, іншими суб'єктами кримінально-виконавчих та інших правовідносин; 3) можливість звернутися за захистом свого суб'єктивного права. Стаття 63 Конституції України встановлює, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Тобто, на засуджених поширюються, як уже зазначалося, більшість прав, свобод та обов'язків людини й громадянина, які передбачені Конституцією [8]. З цієї конституційної норми випливає і те, що права засуджених можуть обмежуватися тільки законами, а не іншими, у тому числі і відомчими, нормативно-правовими актами. В частині 1 ст. 7 Кримінально-виконавчого кодексу України додатково до положень Конституції України встановлюється, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку [5]. При цьому слід виходити з того, що покарання по суті є заходом примусу і для досягнення його цілей права й свободи засуджених повинні обмежуватися. Ступінь обмежень, безумовно, залежить від виду кримінального покарання, призначеного судом. Перелік усіх прав, так само, як і їх обмежень, визначити у законодавстві неможливо. Тому Кримінальний-виконавчий кодекс України закріпив лише основні з них. Так, згідно із ст. 8 КВК України засуджені мають право: на отримання інформації про свої права й обов'язки, порядок і умови виконання та відбування призначеного судом покарання; - на гуманне ставлення до себе і на повагу гідності, властивої людській особистості; звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; на охорону здоров'я. Охорона здоров'я забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги; на соціальне забезпечення, у тому числі й на отримання пенсій, відповідно до законів України [5]. До числа головних прав осіб, які відбувають покарання, кодекс відніс і право засуджених на особисту безпеку.

Законні інтереси засуджених – це закріплені у правових нормах конкретної дії прагнення засуджених до володіння тими чи іншими благами, які задовольняються, як правило, за результатом оцінки посадовими особами органів виконання покарань чи адміністрацією установ виконання покарань, прокуратурою, судом поведінки засудженого під час відбування покарання. Зміст законного інтересу включає три елементи: 1) прагнення отримати передбачене законом матеріальне чи духовне соціальне благо; 2) можливість клопотати перед посадовими особами органів виконання покарань чи адміністрацією установ виконання покарань, прокуратурою, судом про їх відповідні дії щодо реалізації законних інтересів; 3) можливість звертатися до компетентних органів за захистом законних інтересів (таке звернення не означає автоматичного задоволення клопотання, проте свідчить, що законні інтереси, як і суб'єктивні права, гарантуються державою) [5].

Матеріально-побутове та медико-санітарне забезпечення, регламентація умов праці, доступність освітніх послуг та професійної підготовки, а також свободу віросповідання слід віднести до провідних соціальних чинників ресоціалізації осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі й також ці позиції посідають провідне місце серед правил утримання засуджених й ув'язнених, які визначаються міжнародними стандартами [6].

Проблеми дотримання прав людини стали предметом емпіричного дослідження, здійсненого за участі автора у рамках проекту "Підготовка до звільнення та інтеграція осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у суспільство шляхом соціально-психологічної адаптації"¹. Зауважимо, що з урахуванням підвищеної криміногенної обстановки у Донецькій області (20 колоній та 3 СІЗО – найбільша кількість закладів виконання покарань серед регіонів України, у яких перебуває близько 22 000 ув'язнених) проблема реалізації основних свобод і законних інтересів засуджених осіб та осіб, звільнених від відбування покарання є вельми актуальною та вимагає постійного наукового супроводу й дієвого громадського контролю за їх дотриманням [6].

При проведенні дослідження (грудень 2011 — лютий 2012) було опитано 378 осіб, зокрема 9 осіб (2,8 % від загального числа опитаних), які щойно звільнилися з установ пенітенціарної служби, 12 осіб (3,2 %) – перебували на волі до 6 місяців, решта 346 осіб (91,5 %) взяли участь у опитуванні, відбуваючи покарання.

Зупинимось на деяких основних моментах дослідження. Із загального числа респондентів більшість – 52,3 % вважають якість харчування задовільною, 33,2 % опитаних вважають його зовсім незадовільним.

¹ Проект "Підготовка до звільнення та інтеграція осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у суспільство шляхом соціально-психологічної адаптації" реалізується з 01.12.2011 ГО "Союз "Золотий Век України" (<http://zovu.org/>) за підтримки Міністерства закордонних справ Королівства Нідерланди (програма MATRA).

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Тільки 13,5 % зазначили, що їх харчування у колонії можна назвати добрим. Щодо стану медичного обслуговування, думки респондентів розподілилися наступним чином: частково задовільним його вважають 47,2 % опитаних, зовсім незадовільним – 26,5 % і цілком задовільним назвали 25,3 % респондентів. Навіть враховуючи певну суб'єктивність відповідей, виявлена тенденція свідчить про те, що матеріально-побутове та медичне забезпечення в установах Державної пенітенціарної служби України є далеким до європейських стандартів. Показовим є той факт, що ситуація впродовж багатьох років залишається практично незмінною.

Розглянемо питання щодо доступу осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, до засобів масової інформації (враховуючи те, що використання Інтернет-ресурсів особам, що відбувають покарання, суворо заборонено, акцент робиться на перегляд телевізійних програм та друковані видання). Особливої актуальності це питання набуває у контексті парламентських виборів у жовтні 2012 р., бо ув'язнені – також електорат, голоси якого можуть стати ласим шматком для претендентів на парламентські крісла. За результатами дослідження 28,1% респондентів відмітили, що мають доступ до ЗМІ у разі потреби та у необхідному обсязі, більше половини опитаних (56,4%) вважають що доступ до ЗМІ частково обмеженим. 14,5% ув'язнених оцінили ситуацію у цій сфері як зовсім незадовільну, а можливість отримати доступ до ЗМІ як вкрай обмежену.

Негативною залишається ситуація щодо можливості під час відбування покарання отримати вищу або середню спеціальну освіту. Майже усі опитані відмітили, що можливість вступити у державний вищий навчальний заклад відсутня повністю. Свої послуги пропонують лише приватні вищі, але за умови попередньої оплати за навчання за рік. Вкрай обмеженою залишається можливість вибору спеціальності: пропонуються тільки гуманітарні (наприклад, соціологія, психологія, соціальна робота), а технічні або економічні напрямки повністю відсутні.

Засуджені мають право на свободу віросповідання, якщо це не суперечить забезпеченню ізоляції та громадської безпеки. Богослужіння та релігійні обряди проводяться на прохання засуджених або за зверненням релігійної організації. Адміністрація колонії сприяє у запрошенні священнослужителів, бере участь у визначенні місця, часу та умов проведення богослужіння чи інших релігійних обрядів, не висловлюючи при цьому свого ставлення до релігійної конфесії. Засуджені мають право на користування релігійною літературою. Переважна більшість респондентів відмітила, що в місцях позбавлення волі і попереднього ув'язнення поважають права засуджених та заарештованих на віросповідання. Це підтверджує той факт, що на сьогоднішній день в місцях позбавлення волі існує 76 храмів, 47 з яких є окремими будівлями, 47 каплиць, 4 молитовні будинки, 202 молитовні кімнати і більше 15 молитовних куточка [6]. Позитивною тенденцією є те, що майже усі респонденти відмітили відсутність проблем з місцем для молитов, можливість повною мірою знайомитися з релігійною літературою та відсутність перешкод у можливості зустрічі зі священниками. Виключенням стали мусульмани (3 особи), яким було відмовлено у наданні спеціальної молитовної кімнати задля здійснення намазу та можливості зустрітися з муллою.

Однією з важливих проблем утримання у місцях позбавлення волі, з якими можуть стикатися ув'язнені, є застосування насильства [7]. На питання "Чи була до Вас невинувато застосована сила або були погрози її застосування з боку тюремного персоналу?" майже половина респондентів (56,4 %) відмітили, що інколи ("бодай хоч один раз") з ними це траплялося. Не зазнавали насильства і не отримували погроз щодо його застосування 25,1 % респондентів, а 18,5 % респондентів безпосередньо зіткнулися із жорстоким поведінням з боку персоналу установ виконання покарань. Схожа тенденція спостерігається у відповідях на запитання "Чи були Ви свідками необґрунтованого застосування сили до інших ув'язнених?": ствердну відповідь дали 27,6 % опитаних, іноді бачили – 52,1 %, а 20,3 % респондента ніколи не були свідками необґрунтованого застосування сили або погроз її застосування до інших ув'язнених з боку тюремного персоналу. Варто зазначити, що ситуація коли 18,5 % з числа опитаних (а це 69 осіб) стали жертвами необґрунтованого (на їхню думку) застосування сили, а 27,6 % респондентів були свідками її застосування по відношенню до інших ув'язнених, є загрозливою та вимагає розслідування виправданості та законності подібних дій.

Контроль за умовами утримання, на думку українських правозахисників, є важливим механізмом гарантії їх прав [7]. Зараз єдиною структурою, уповноваженою в Україні проводити регулярні перевірки дотримання законності в установах пенітенціарної служби, є прокуратура. Відповідно до норм Конституції України та Закону України "Про прокуратуру", прокуратура не належить до жодної гілки влади, а її повноваження переплітаються з повноваженнями судової, виконавчої та законодавчої гілок влади [8, 9]. Показово, що такий засіб контролю вважають ефективними тільки 12,4 % опитаних, ще 43,2 % респондентів відмітили, що такі перевірки бувають ефективними дуже рідко, 31,3 % респондентів назвали ці перевірки формальними, а 13,1 % респондентів обрали варіант "важко відповісти". Задля того, щоб прокуратура була перш за все інститутом захисту і відновлення порушених прав людини, у новій редакції Закону України "Про прокуратуру" необхідно передбачити досудовий захист прав громадян із застосуванням засобів прокурорського реагування, яке не виключає право особи на звернення до суду.

Варто зазначити, що суттєво підвищити ефективність контролюючих заходів за дотриманням прав

ув'язнених може застосування механізмів громадського контролю, у тому числі й з боку правозахисних організацій. Стаття 6 Кримінально-виконавчого кодексу України встановлює, що "громадський вплив є одним з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, поряд з режимом та суспільно-корисною працею, соціально-виховною роботою та загальноосвітнім і професійно-технічним навчанням" [5]. Відповідно до цього статтею 25 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачено, що "об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації, приватні особи можуть брати участь у виправленні і ресоціалізації засуджених, проведенні соціально-виховної роботи з ними, надавати допомогу органам і установам виконання покарань у порядку, встановленому законодавством України" [5].

Майже усі респонденти позитивно ставляться до роботи громадських організацій, вважають її корисною та такою, що допомагає долати труднощі (88,9 % опитаних), дає надію на краще (78,9 %). Що у місцях позбавлення волі треба проводити більше освітніх та розвивальних програм вважає 75,6 % респондентів, а 87,5 % опитаних хочуть бачити більше різних фахівців. Результати дослідження свідчать, що переважна більшість ув'язнених довіряє представникам громадських організацій, вважає їх представників неупередженими та сподівається на те, що саме від громадських організацій вони можуть отримати дієву допомогу.

В'язні є надзвичайно вразливою категорією осіб у будь-якому суспільстві. Українські реалії є такими, що ув'язнена особа опиняється в надзвичайно складних умовах з високим ризиком порушень всього спектру її прав. Це й застосування тортур та інших форм жорстокого поводження, надмірно тривалий розгляд справ та зловживання досудовим утриманням в слідчих ізоляторах, жакливі умови утримання та принизливе поводження під час відбування строку покарання, економічні зловживання правоохоронців щодо в'язнів, обмежений доступ до кваліфікованих медичних та юридичних послуг, вкрай ускладнена процедура подачі скарг та інші порушення.

Як висновок варто зазначити, що покращенню ситуації щодо дотримання прав людини в установах Державної пенітенціарної служби України могли б сприяти наступні заходи. По-перше, це створення виконкомів та держадміністрацій спостережних комісій з одночасним обов'язковим включенням до них представників громадських організацій. Така форма співпраці сприятиме оптимальному поєднанню зусиль влади та громадськості з метою створення дієвого механізму контролю над дотриманням прав людини в установах Державної пенітенціарної служби України. Влада має реальну можливість надати фінансування та організаційно-технічне забезпечення здійснюваних заходів, надати форму владних приписів рішенням спостережної комісії, а громадські організації мають для цього не тільки фінансові можливості, а і вільний час та бажання. Крім цього, спостережні комісії мають стати зв'язувальною ланкою між владою, суспільством та засудженим. По-друге, спростити можливість для державних, громадських діячів та представників засобів масової інформації відвідувати місця позбавлення волі. Представникам громадських правозахисних організацій слід дозволити безперешкодно, без обмеження в часі, та із забезпеченням максимального сприяння працівниками та адміністраціями установ виконання покарань, пересуватися територією установ виконання покарань, використовувати фото та відеотехніку, ознайомлюватися зі звітністю, в тому числі й статистичною, здійснювати інспектування, подавати усні або письмові запити, перевіряти додержання законодавства, оскаржувати протиправні дії або бездіяльність посадових та службових осіб установ виконання покарань, вимагати негайного припинення таких дій, знайомитись з особовими справами засуджених, спілкуватися з будь-якими працівниками установ виконання покарань та засудженим. (Подібна практика широко застосовується у Вірменії, де набуто позитивний досвід дієвого громадського контролю). По-третє, повторно розглянути проект Закону № 9708 "Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо посилення державного та громадського контролю за дотриманням прав засуджених осіб в установах виконання покарань)".

ЛІТЕРАТУРА: 1. Оніщук М. Пенітенціарна система як мірило цивілізованості [Електронний ресурс] / Микола Оніщук // Щоденна всеукраїнська газета "День". – 2011. – № 213. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/219436>; 2. Дуда А. По той бік колючого дроту – правозахисники констатують погіршення ситуації в українських тюрмах [Електронний ресурс] / Андрій Дуда // Український тиждень. – 2012. – № 5 (222). – Режим доступу до журн.: <http://tyzhden.ua/Society/41229>; 3. Діденко А. А. Огляд повідомлень щодо порушень прав людини в кримінально-виконавчій системі України в 2007–2009 рр. / А. А. Діденко, Є. Ю. Захаров. – Х. : Права людини, 2011. – 336 с.; 4. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування / Д. В. Ягунов. – Черкаси, 2006. – 444 с.; 5. Кримінальний-виконавчий кодекс України : редакція від 15.08.2012 [Електронний ресурс] / Верховна рада України. – Режим доступу: – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>; 6. Мазіна Н. Є. Ресоціалізація засуджених до позбавлення волі як об'єкт громадського впливу в умовах реформування державної пенітенціарної служби в Україні / Н. Є. Мазіна // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Збірник наукових праць ДонДУУ. Т. XIII. Вип. 217. Серія "Соціологія". – Донецьк : ДонДУУ, 2012. – С. 330-341; 7. Дотримання прав ув'язнених в Україні – 2005. Доповідь [Електронний ресурс] / [упоряд. О. Букалов]. – Донецьк: Донецький Меморіал, 2006. – 50 с. – Режим доступу: <http://prison.memo.ru/prints.htm>; 8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.; 9. Закон України: "Про прокуратуру України" від 05.11.1991 р. № 1789-ХІІ [Електронний ресурс] / Верховна рада України – Офіц. вид. – Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

УДК 316.74:37

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ВИМІРИ ОСВІТИ: МАТРИЦІ І ОРГАНІЗАЦІЇ

Чепак Валентина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу інституту освіти з позицій неоструктуралістського та неоінституціонального підходів, що презентують поєднання макро- і мікросоціологічних рівнів теоретизування щодо освіти на основі виокремлення її засадничих функцій та структурних елементів. Розглядаються соціокультурні особливості освітніх систем різних суспільств як підстава для побудови новітнього соціологічного бачення цих систем у контексті сучасних суспільних змін.

Ключові слова: інститут освіти, інституційна матриця, формальна організація, раціоналізовані інституційні міфи, соціальні функції освіти.

Статья посвящена анализу института образования с позиций неоструктуралистского и неоинституционального подходов, которые презентуют соединение макро- и микросоциологических уровней теоретизирования об образовании на основании выделения его базовых функций и структурных элементов. Рассматриваются социокультурные особенности образовательных систем различных обществ, что дает основание для конструирования новейшего социологического видения этих систем в контексте современных социальных изменений.

Ключевые слова: институт образования, институциональная матрица, формальная организация, рационализированные институциональные мифы, социальные функции образования.

The article deals with the analysis of institute of education through neostructural and neoinstitutional approaches. They represent macro- and microsociological combination levels of theorizing about education on the basis of selection of its fundamental functions and structural elements. Sociocultural features of the educational systems of different societies are considered which is necessary for construction of the newest sociological vision of these systems in the context of modern social changes.

Keywords: institute of education, institutional matrices, formal organizations, rational institutional myths, social functions of education.

Розвиток інституту освіти в українському суспільстві значною мірою детермінований впливом глобальних процесів, що проявляються в інтеграції освітніх систем, в суперечливих тенденціях уніфікації освітніх структур і розвитку "єдності в багатоманітті" освітніх процесів із врахуванням їх національних особливостей і традицій розвитку. Відомо, що будь-який соціальний інститут характеризується соціально детермінованою метою його існування та діяльності, конкретними функціями, що забезпечують реалізацію цільового призначення даного соціального інституту, відповідним реєстром статусів і ролей. Соціальні інститути, на думку американського соціолога С. Ліпсета, забезпечують гарантії сталості відносин між людьми, вибудовуючи стійку структуру різноманітних форм колективного життя; без соціальних інститутів неможливо і задоволення найважливіших соціальних потреб, і гарантування організованого процесу колективної діяльності [9, с. 183].

У соціологічній галузі наукового знання, як підкреслюють В. Радаєв і О. Шкаратан, "інститути – одна з базових дефініцій,... вони супроводжують саму сутність впорядкованого соціального життя. Традиція такого підходу йде ще від Г. Спенсера, який вважав, що вивчення інститутів є вивченням будови

та розвитку суспільства, аналізом виникнення, зростання, змін, зламів, а отже, воно і становить сутність соціології як науки" [6, с. 20].

Однак інституційна структурованість освіти дістає вираження не тільки в соціально зумовленій функціональній заданості освітніх процесів, а й у наявності сукупності ознак, притаманних соціальному інституту як такому, тому що сама лише констатація вкоріненості та повторюваності певних видів соціальних зв'язків не є вичерпним інституційності того чи іншого типу взаємодії. Метою інституціонального підходу, як відмічає російський соціолог О.О.Шукліна, є – характеризувати реалізацію потреб, які мають як індивідуальний, так і суспільний характер і реалізуються у практичній освітній діяльності різних навчальних закладів" [8, с.69]. Відповідно до сучасної парадигми, визначальним елементом усієї системи освіти є людина, з її потребами та інтересами. Інституціональний підхід акцентує увагу на розгляді освіти та її елементів з точки зору їх місця і ролі в усій сукупності суспільних відносин стосовно до сучасного етапу розвитку суспільства. Крім того, здійснюється вивчення внутрішньої структури освіти, а саме – притаманних їй соціальних ролей і статусів, а також видів діяльності, які здійснюються в межах формальних організацій.

Метою даної **статті** є розгляд інституту освіти крізь призму неоструктуралістського та неоінституціонального підходів, що презентують сучасні теоретичні пошуки соціологів щодо пояснення суспільних змін.

Застосовуваний у рамках соціологічної науки інституціональний аналіз спрямований на виявлення ролі і місця освіти в сукупній системі суспільних відносин, встановлення ступеня адекватності функцій, що виконуються інститутом освіти, потребам соціальної системи в цілому, а також на визначення характеру взаємозв'язків між системою освіти та іншими соціальними інститутами.

У цьому контексті варто звернутися до неоструктуралістського підходу до процесу трансформацій, що його, зокрема, пропонує російський дослідник С. Кірдіна [4], спираючись на дослідження функціонування базових соціальних інститутів як таких, що в сукупності утворюють інституційну матрицю. Такий підхід має бути плідним також для розуміння логіки функціонування інституцій освіти.

Під матрицею автор розуміє "стійку, історично сформовану модель базових інститутів, що регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та ідеологічної" [4, с. 24]. Економіка становить форму відтворення суспільного багатства; політика є важливою царинною прийняття суспільно значущих рішень і встановлення механізмів розподілу суспільних благ; ідеологія задає економіці напрямки економічного розвитку, а політиці – критерії справедливості того чи іншого політичного режиму.

Оскільки освіта являє собою складову ідеологічного виробництва, то, за логікою С. Кірдіної (хоча сама С. Кірдіна такого висновку не артикулює), роль освіти має полягати у трансляції критеріїв справедливості політичної системи у масову свідомість.

С. Кірдіна вирізняє східну і західну інституційні матриці. Для західної матриці характерні принципи ринкової економіки, переважно федеративно-субсидіарний державний устрій, домінування індивідуальних цінностей. У соціальних відносинах превалює субсидіарність – верховенство інтересів особистості, її прав і свобод над інтересами колективу. (Гадаємо, що зазначені ідеї співзвучні з ідеями класиків соціології, зокрема – М. Вебера [1; 2].)

Для інституту освіти це означає його функціонування як засобу розвитку особистості, тобто домінування особистих прав і свобод у реалізації права на освіту (орієнтація такої системи освіти буде, вочевидь, характеризуватися переважанням інтересів вихованців (учнів, студентів) над інтересами вихователів (вчителів, наставників, викладачів).

Інституційна матриця Сходу ґрунтована на неринковій ("розподільчій") економіці, унітарно-централізованій державній системі, колективній (комунітарній) системі цінностей.

Для інституту освіти це означає його функціонування як засобу підпорядкування особистості колективові (і державі загалом як колективному суверенові), тобто домінування радше примусовості в освіті, аніж добровільності, перетворення освіти на цензурований та примусовий процес соціалізації при переважанні інтересів і прав вихователів (вчителів, викладачів) над інтересами вихованців (учнів, студентів).

Кожна матриця має свої переваги й недоліки, які є, відповідно, запобіжниками та джерелами суспільних криз. Для ринкової економіки властиві відсутність або принаймні обмеження планування, державного втручання у сфери зайнятості та регулювання ціноутворення. Для розподільчій – брак спонук до соціальної активності населення, а звідси необхідність у створенні таких чинників, зокрема через впровадження інститутів ринкової економіки. Для федеративної системи, ґрунтованої на субсидіарності, постає потреба в механізмах централізації, які уможливають ухвалення загально-федеративних рішень та реалізацію загальнодержавних проєктів, які вимагають активізації ресурсів усіх суб'єктів федерації.

Для централізованої системи нагальним завданням є розроблення субсидіарних механізмів врахування інтересів і потреб громадян, етнічних і релігійних груп. Субсидіарній ідеології за умов кризи суспільства бракує комунітарних цінностей, здатних об'єднати зусилля людей задля подолання кризи.

Подолання причин занепаду відбувається у процесі трансформацій матриць на основі принципу комплементарності, впровадження елементів протилежної матриці та альтернативних інститутів. Однак трансформація не має набувати хаотичного характеру, а, натомість, передбачає посилення ролі держави. Якщо функціонування базових соціальних інститутів відбувається спонтанно, то впровадження альтернативних вимагає свідомих дій соціальних суб'єктів, зокрема держави. Коли ж йдеться про механізми стабілізації, то їхня дієвість залежить від дієздатності соціальних інститутів, традиційних для даного суспільства.

Що ж до інституту освіти в Україні, то це мало б означати прийнятність та обґрунтованість етатистської (державницької) стратегії її реформування, що на практиці спричиняє радше не стабілізацію, а зарегульованість. Таке надмірне регулювання призводить, своєю чергою, до поширення різноманітних форм тінізації, девіацій, корупції та інших негативних, дисфункційних явищ.

Нав'язування альтернативних соціальних інститутів, запозичених із чужої матриці, на думку С. Кірдіної, призводить до розпаду системи соціальних інститутів, їх дисфункції, а отже, до недовіри до них з боку громадян. Таким чином, С. Кірдіна пропонує аналізувати функціонування традиційних для матриці певного суспільства соціальних інститутів, які на основі принципу комплементарності здатні взаємодіяти з альтернативними соціальними інститутами інших матриць і стати джерелом стабілізації суспільства в разі, якщо домінування традиційних інститутів зберігається і впровадження альтернативних інститутів має не спонтанний, а керований і свідомий характер.

У ситуації України впровадження Болонської системи є, вочевидь, нав'язуванням соціального інституту, не властивого нашій поверхово реформованій інституційній матриці, яка автентично також несе в собі чимало східних рис. При цьому ситуація ускладнюється ще й ідеологічно невизначеністю української держави на сучасному етапі її розвитку, що дезорієнтує і систему освіти, спричиняючи її дисфункції і, відповідно, недовіру як до самого інституту, так і до держави.

Як соціальний інститут освіта становить сукупність історично сформованих і усталених, стійких і самооновлюваних соціальних взаємодій, покликаних задовольняти потреби суспільства у трансляції знань від одних поколінь до інших.

Освіта, яка через певні соціальні причини набула форми самостійної суспільної структури, має всі необхідні ознаки соціального інституту. Так, аналізуючи генезис формування інституційних характеристик освіти, англійський соціолог Е. Гідденс звертає увагу на те, що як соціальний інститут освіта склалася у результаті укорінення в суспільному житті спорадичних зв'язків, утворених з метою передачі знань, а в подальшому – трансформації цих зв'язків у постійні і глибокі соціальні відносини між учасниками освітніх взаємодій, що було зумовлено відповідними соціальними потребами. Освіта у сучасному вигляді почала формуватись одночасно із поширенням друкованих матеріалів і підвищенням загальної освіченості. Знання тепер можуть зберігатись, відтворюватись і використовуватись великою кількістю людей в різних місцях. У процесі індустріалізації праця ставала більш спеціалізованою, а знання все більш набувались не в практичній, а в абстрактній формах [3].

У даному випадку дослідник справедливо звертає увагу на одну з найважливіших соціальних функцій, виконуваних освітою як соціальним інститутом, а саме професійну функцію, що дістає вираження в тому, що освіта є необхідною детермінантою формування соціально-професійної структури суспільства, а також вишколу працівника, наділеного необхідним для виконання своїх виробничих функцій комплексом знань і навичок.

Інституційна структурованість освіти чималою мірою зумовлена ще й тим, що вона виконує низку фундаментальних соціальних функцій, серед яких першою чергою слід виокремити функцію соціалізації. У межах освітніх взаємодій здійснюється не лише процес передачі індивідам певного обсягу знань, але і інтерналізація ними різноманітних соціокультурних елементів (соціальних норм, цінностей, ціннісних орієнтацій, установок), зразків поведінки і способів діяльності, необхідних для успішного функціонування індивідів у даному суспільстві. "Соціальна функція освіти полягає у підготовці індивіда до тієї ролі, яку він надалі буде відігравати у суспільстві. Ця функція полягає у тому, щоб сформувати його характер, намагаючись наблизити його до соціального так, щоб бажання індивіда співпадали з вимогами його соціальної ролі"[7; с. 52]. Від характеру соціалізації залежить і ступінь інтеграції індивідів у соціальне середовище. Позитивна значимість інституту освіти в цьому процесі – безсумнівна, оскільки вона перевірена століттями соціальної практики.

Суттєво інше бачення інституту освіти знаходимо у роботах неоінституціоналістів. Основні положення неоінституціоналізму були вперше викладені у статті американських соціологів Дж. Мейера та

Б. Роуена "Інституціоналізовані організації: формальна структура як міф і церемонія" [11]; ключовими в ній стали питання про умови виникнення формальних організацій, принципи їх функціонування та чинники, що впливають на формування їхньої структури. Теоретико-методологічною основою дослідження стала теорія суспільства П. Бергера і Т. Лукмана.

На думку Дж. Мейера та його колег [10, 11, 12], соціальні норми та інституційні правила є зовнішнім середовищем організацій. У сучасному суспільстві багато інституційних правил діють як "раціоналізовані інституційні міфи", специфіка яких полягає в тому, що вони виступають як такі приписи діяльності, що не вимагають емпіричних підтверджень і раціональних обґрунтувань їхньої ефективності. Вони характеризуються високим легітимним статусом, підкріплюваним авторитетом централізованої держави [11, с. 347]. Саме такі раціоналізовані інституційні міфи відображають формальні організації як ефективний засіб досягнення бажаної мети. Завдяки цьому вони стимулюють процес утворення формальних організацій [11, с. 345].

Інституційні міфи не лише зумовлюють виникнення формальних організацій, а й визначають їхню внутрішню структуру. З метою підтвердження легітимності запропонованої діяльності, забезпечення тривалого й успішного функціонування, організація має досягти відповідності своїх внутрішньої структури та стратегій діяльності соціокультурним вимогам середовища – раціоналізованим інституційним міфам, які утвердилися в суспільстві. Дана стратегія увідповіднення соціокультурним вимогам середовища є особливо значущою для організацій, ефективність діяльності яких не може бути чітко визначена, – для освітніх і медичних закладів [11, с. 355].

Наведений аналіз дає змогу зробити попередній висновок, що неоінституціоналісти первісно розглядали систему освіти суто як систему формальних організацій. Особливістю освітніх організацій вони вважали те, що ні їхній суспільний вплив, ані ефективність неможливо встановити безпосередньо. Звідси зрозуміло, чому дослідники вдалися до пошуку шляхів опосередкованого соціологічного вивчення освітніх закладів.

За Дж. Мейером, освітні заклади піддаються соціологічному аналізу лише як "державні освітні системи", раціональність яких інституційно закріплена на підґрунті концепції національної держави. Лише через такий ракурс розгляду можна встановити ефективність освітніх організацій, яка опосередковано виявляється через державний, національний і політичний виміри.

Згідно з позицією Дж. Мейера і його колег, неоінституціональний підхід у соціології освіти має спрямовуватися на вивчення двох головних макросоціологічних проблем: умов диференціації освіти, позначених формуванням загальнодержавних освітніх систем, і соціальних функцій освіти як інституту [10, с. 217].

Утвердження державної системи освіти як системи формальних організацій з необхідністю пов'язане з процесом побудови національної держави – політичним конструюванням національної спільноти [10, с. 219]. Утворення системи освітніх закладів – це результат тиску інституційного середовища або раціоналізованих інституційних міфів. У своїх міркуваннях вчені базуються на тому, що національна держава і є тим інституційним середовищем, завдяки якому виникли системи освіти в різних країнах.

У межах даного підходу освіта – це високорозвинений інститут, система правил, закріплених на колективному рівні й покликаних регулювати поведінку соціальних акторів [12, с. 55, 65]. До соціальних функцій освіти як інституту вчені відносять: соціалізацію і алокацію індивідів, а також конструювання і легітимацію соціальної реальності. Тобто освіта ґрунтується на системі інституціоналізованих правил, які створюють і легітимують соціально зумовлені класифікації знання і соціальних акторів. Вона діє водночас як теорія пізнання світу і як теорія "персоналу": класифікуючи знання, вибудовує соціальну стратифікацію згідно з критерієм загальнодоступного / авторитетного знання [12, с. 68]. Розгляд функцій освіти під цим кутом зору виявляє її поділ на масову та елітарну.

На думку Дж. Мейера, освіта здатна не лише легітимувати вже сформовану рольову структуру суспільства, а й змінювати її, продукуючи нові класи знання і нові соціальні ролі. Елітарна освіта пропонує такі категорії спеціалізованого авторитетного знання, які породжують нові престижні соціальні ролі. Діючи як механізм алокації, освіта визначає конкретних виконавців нових соціальних ролей.

Масова освіта формує єдину національну культуру, визначаючи всіх членів суспільства як громадян, що мають однакові права і обов'язки. У своїх роздумах Дж. Мейер визначає освіту у сучасному суспільстві як секулярну релігію, що пропонує легітимне обґрунтування соціальної ієрархії й виступає джерелом і засобом самозбереження соціальної системи у ситуації невизначеності [12, с. 72].

Загалом, особливістю освітніх систем сучасних суспільств є організаційний ізоморфізм як наслідок впровадження транснаціональної соціально-політичної моделі. Його сутність полягає в тому, що створювані в різних суспільствах міністерства освіти запроваджують трьохступеневу систему державних освітніх закладів [10, с. 199]. Такий ізоморфізм зрештою спричиняється до відкидання специфічних для кожного суспільства освітніх традицій на користь уніфікованої європейської моделі сучасної освіти.

На підставі аналізу освіти в межах неоінституціонального підходу ми можемо стверджувати, що в ньому наявні неоднозначні, а то й логічно суперечливі положення. Зокрема, диференціація освіти як соціальної системи розглядається поза зв'язком із внутрішніми структурними змінами окремого суспільства. Основою такої методології є теорія організації, яка припускає, що виникнення і утвердження певної формальної організації визначається наявністю відповідних "раціоналізованих інституціональних міфів". Для освітніх організацій таким міфом є європейська модель національної держави.

На думку неоінституціоналістів, формування концепції національної держави стало результатом докорінних політичних, економічних і соціокультурних змін у європейських суспільствах у Новий час. Однією з головних складових цих змін був процес утворення централізованої держави, який дістав відображення у специфічній для європейської політичної культури концепції національної держави. Освіта використовувалась новоутвореною державою як механізм підготовки кваліфікованих кадрів для державного апарату, а також як механізм конструювання нації, об'єднаної на підґрунті секулярної культури, трансльованої через освіту. Отже, неоінституціоналісти фактично підтверджують наявність взаємозв'язку між утворенням централізованої держави і національної освітньої системи. Вони збагатили соціологію освіти конструктивістськими теоріями нації та громадянства, що в подальшому дало змогу сконцентруватися на виявленні зв'язку між процесами формування національної держави і диференціацією системи освіти. Освіта розглядається не лише як механізм підготовки кваліфікованих кадрів державного апарату, як стверджують у своїх концепціях М. Вебер і П. Бурдьє, а й також як механізм об'єднання нації на підставі спільної культури. Цим положенням представники неофункціонального підходу сприяли подальшим дослідженням ролі освіти в державних стратегіях національного будівництва в різних суспільствах.

Підсумовуючи, хотілося б підкреслити, що ці підходи – відображення сучасних наукових пошуків, спрямованих на уточнення предметного поля соціології освіти, – посилення її теоретичного і соціально-практичного потенціалу, це спроба поєднання макро- і мікросоціологічних рівнів теоретизування на основі виокремлення засадничих функцій освіти та її структурних елементів, аналізу соціокультурних особливостей освітніх систем різних суспільств задля побудови новітнього соціологічного бачення цих систем у контексті глобальних процесів сучасності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; [пер. с нем. Ю.Н. Давыдова]. – М. : Наука, 1994. – 231 с. 2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Наука, 1990. – 656 с. 3. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М. : ИНФРА, 1999. – 809 с. 4. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина. – Новосибирск : ИЭ и ОПП СО РАН, 2001. – 213 с. 5. Лукашевич Н. П. Социология образования : конспект лекций / Н.П. 6. Лукашевич, В. Т. Солодков. – К. : МАУП, 1997. – 201 с. 7. Радаев В. В. Социальная стратификация: Учебное пособие / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 318 с. 8. Фромм Э. Характер и социальный процесс / Э. Фромм // Психология личности. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырея.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 48–54. 9. Шуклина Е. А. Социология самообразования: предпосылки, методология, методика / Е. А. Шуклина. – Екатеринбург : Изд-во Екатеринбургского пед. ун-та, 1999. – 459 с. 10. Lipset S. Social Structure and Social Change / S. Lipset // Approaches to the Study of Social Structure. – Ed. by P. Blau. – New York: The Free Press, 1975. – P. 172-209. 11. Meyer J. Comparative Education: The Social Construction of the Modern World System / J. Meyer, F. Ramirez // Annual Review of Sociology. – 1980. – Vol. 6. – P. 193–244. 12. Meyer J. Institutionalized Organization: Formal Structure as Myth and Ritual / J. Meyer, B. Rowan // The American Journal of Sociology. – Vol. 83. – 1977. – № 2. – P. 340-363. 13. Meyer J. The Effects of Education as an Institution/ J. Meyer // The American Journal of Sociology. – 1977. – Vol. 83. – №1. – P.55-77.

УДК 378.14

МОДЕРНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ І БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Злобіна Олена Геннадіївна – доктор соціологічних наук завідувача відділом Інституту соціології НАН України

Бекешкіна Ірина Еріківна – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України

У статті розглядаються результати впровадження принципів Болонської системи в Україні. На основі проведеного загальнонаціонального опитування студентів вищих навчальних закладів показано міру обізнаності студентів з основними принципами Болонської системи, використання можливостей мобільності, вплив кредитно-модульної системи на якість освіти. Зроблено висновок, що впровадження принципів Болонського процесу відбувається в українських вишах доволі повільно, а почасти і суперечливо. Студенти достатньо добре розуміють її вимоги, але недостатньо знають і мало користуються її можливостями.

Ключові слова: вища освіта, Болонська система, якість освіти.

В статье рассматриваются результаты внедрения принципов Болонской системы в Украине. На основе проведенного общенационального опроса студентов вузов показано степень осведомленности студентов об основных принципах Болонской системы, использования возможностей мобильности, влияние кредитно-модульной системы на качество образования. Сделан вывод, что внедрение принципов Болонской системы происходит в украинских вузах медленно, а часто и противоречиво. Студенты достаточно хорошо знают ее требования, но недостаточно осведомлены и мало используют ее возможности.

Ключевые слова: высшее образование, Болонская система, качество образования.

The main subject of this paper is the introducing of Bologna system of education in Ukraine. On the base of the national students' opinion poll the authors consider students' awareness of the Bologna system principles, usage of mobility possibilities, and influence of the Credit Transfer and Accumulation System on the education quality. The conclusion is that introduction of the Bologna system principles in Ukrainian universities is too slow and contradictory. On the one hand students know about this system demands but on the other hand they do not use all its possibilities.

Keywords: higher education, Bologna system, quality of education.

Підписання Україною у травні 2005 року Болонської декларації передбачало суттєві зміни у системі вищої освіти, які мали б забезпечити мобільність українських громадян, академічне і професійне визнання їх освіти у європейському просторі. За роки впровадження принципів Болонського процесу частина новацій була впроваджено реально, деякі введено лише формально, а частини необхідних змін ще взагалі не відбулося. Наприклад, практично завершено впровадження у вишах кваліфікаційного рівня бакалавра та магістра, але залишився і продовжує активно відтворюватися відсутній у європейській системі рівень спеціаліста. Випускники можуть отримати додаток до диплома європейського зразка, який є обов'язковим документом у переважній більшості країн Болонського процесу і видається разом із дипломом про вищу освіту, але видача його не набула масового характеру. Практично нічого не зроблено задля реалізації такого компонента Болонської систем, як створення незалежних агенцій, що мають слідкувати за якістю вищої освіти у країнах-учасниках.

Реалізація будь-якої реформи буде успішною лише тоді, коли стане справою не лише керівних міністерств та відомств, а у першу чергу тих безпосередніх учасників, що їх стосується реформа. Неможливо впровадити навіть найпрогресивніші освітні новації, якщо вони не будуть підтримані викладацькою та студентською громадою.

Мета статті – аналіз результатів емпіричного дослідження думки студентів щодо впливу Болонського процесу на модернізацію системи вищої освіти.

Щоб оцінити ставлення студентів до впровадження Болонської системи у вишах, навесні 2012 року було проведено загальнонаціональне опитування студентів, метою якого було з'ясувати, наскільки знайомі з Болонським процесом самі студенти, чи знають вони про нові можливості, які відкриваються перед ними, і як вони оцінюють навчання за новою системою¹.

Обізнаність студентів з принципами Болонської системи

Усі учасники опитування реально навчалися за кредитно-модульною системою, а отже фактично стикалися з певними її компонентами у навчальному процесі. Тому загальне запитання "Чи знаєте Ви, що таке Болонський процес?" мало на меті не стільки підтвердити сам факт такого знайомства, скільки визначити ступінь усвідомлення студентами зв'язку між наявними ознаками навчального процесу і принципами Болонської системи. Виявилося, що загальний рівень обізнаності студентства з принципами Болонської системи за самооцінкою виглядає більш-менш задовільним. Зазначили, що добре розуміють ці принципи 43,7%, знають приблизно, у чому полягає суть цієї системи, 50,3%. Лише 7% відповіли, що чули тільки назву, але не уявляють, що це таке.

Результати дослідження дали можливість оцінити вплив низки чинників на декларовану у відповідях студентів міру обізнаності. Виявилося, що серед студентів - заочників більше тих, хто в принципі не знайомий з суттю Болонського процесу (20% проти 6% серед студентів стаціонару). Меншу обізнаність продемонстрували також студенти, що навчаються на комерційній основі, порівняно з тими, хто навчається на бюджеті. Не знають про те, що собою являє Болонська система, кожен десятий студент, що навчається за контрактом, проти 4,4% серед тих, хто навчається на бюджеті. Як не дивно, порівняно менше студентів добре обізнаних з принципами Болонської системи, виявилось серед тих, хто навчається у Вишах столиці (36,8%). В той час як серед студентів Вишів великих міст таких 42,6%, а серед студентів, що навчаються у ВНЗ, які розташовані у містах з населенням до 500 тис., добре розуміють ці принципи 46,7% опитаних. Щодо обізнаності студентів різного профілю, то найкраще знайомі з Болонською системою майбутні юристи (добре розуміють її суть 57%) а найгірше – студенти природничих спеціальностей, серед яких добре обізнаних 31,8%, а таких, що не уявляють, що таке Болонський процес, – 11,8%.

Водночас не слід ототожнювати самооцінку обізнаності з обізнаністю реальною. З одного боку, реально усі опитані вже є учасниками навчання за Болонською системою, а отже знайомі з нею практично, тобто фактично студенти, які зазначили, що не уявляють, що таке Болонський процес, перебувають у ситуації відомого мольєрівського героя, який був вражений, дізнавшись, що розмовляє прозою. З іншого боку, ті, хто зазначає, що добре розуміє принципи Болонської системи, насправді може значною мірою перебільшувати власну обізнаність. Принаймні серед студентів, які не змогли обрати з запропонованого переліку ознак Болонського процесу жодної і зупинилися на варіанті відповіді "важко сказати" (8,7%), майже половина (46%) зазначила, що знайома з принципами Болонської системи.

Що ж конкретно відомо студентам про Болонський процес? Насамперед це те, з чим вони безпосередньо стикаються у процесі навчання (див. *табл.1*). Найчастіше студенти вказують на необхідність набирати бали протягом семестру. Половина опитаних (50,4%) вказала, що ознакою Болонської системи є те, що студент має набрати не менше визначеної кількості балів протягом семестру для допуску до підсумкового контролю. Проте неясно, чому на цю ознаку вказало лише половина опитаних. Або решта вважає необхідність набирати бали протягом семестру загальним принципом організації навчального процесу, який ніяк не пов'язаний з Болонською системою, або їм не доводиться набирати бали, а отже існують проблеми з впровадженням самої системи. Певним підтвердженням останнього припущення може слугувати те, що саме цю ознаку значно частіше називають студенти, що навчаються у Вишах Києва (69,8%), де ці вимоги впроваджуються у більшості ВНЗ досить послідовно. Натомість серед тих, хто навчається у інших містах, на необхідність набирати бали протягом семестру вказало менше половини опитаних (43,8%).

Ще одну з особливостей організації навчального процесу – можливість формувати індивідуальний план навчання, обирати частину курсів самостійно, відмітило менше п'ятої частини опитаних (18,1%), хоча саме наявність "вільної траєкторії студента" є одним з ключових елементів Болонської системи. Найчастіше цю ознаку називали магістри (25,9%), найменше третьокурсники (15,3%), що свідчить про те,

---

¹ Загальнонаціональне опитування студентів проведено Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва та фірмою "Ukrainian Sociology Service" з 7 по 16 березня 2012 року. Всього за загальною квотною вибіркою був опитаний 1001 студент в 51 вузі 20 міст України в 15 областях, м. Києві, м. Севастополі та Автономній Республіці Крим. В опитуванні взяли участь студенти третього, четвертого та п'ятого курсів і магістратури. Основною метою дослідження було вивчити впровадження положень Болонської конвенції в навчальний процес державних та приватних вузів III та IV рівнів акредитації. Максимальна похибка опитування не перевищує 3,2% з вірогідністю 0,954.

що вибір, якщо він існує, стає доступним скоріше на рівні магістратури, а не бакалаврату. Серед студентів різного профілю навчання частіше таку можливість відмічають студенти суспільно-гуманітарного (26,3%) та економічного (22%) профілю. Натомість серед майбутніх юристів та представників технічних спеціальностей цю ознаку називали лише біля 11% студентів.

Таблиця 1.

Відповіді респондентів на запитання: "Що з переліченого є, на Вашу думку, ознаками Болонського процесу?"*, у %

<i>Ознаки</i>	
Необхідність для студента набрати не менше визначеної кількості балів протягом семестру для допуску до підсумкового контролю (іспит чи залік)	50,4
Можливість отримати додаток до диплому європейського зразка, який є обов'язковим документом у переважній більшості країн, що приєдналися до Болонського процесу, і видається разом із дипломом про вищу освіту	31,7
Можливість після бакалаврату вступити до магістратури інших ВНЗ всередині країни або за кордоном	27,8
Можливість протягом бакалаврату навчатися у різних ВНЗ всередині країни із взаємозаліком набраних балів і збереженням терміну навчання (для отримання диплому бакалавра за 4 роки)	19,9
Можливість формувати індивідуальний план навчання, обирати частину курсів самостійно	18,1
Можливість для студентів протягом бакалаврату навчатися у різних ВНЗ за кордоном (на безкоштовній основі) із взаємозаліком набраних балів і можливістю отримати диплом бакалавра у зарубіжному університеті	17,4
Необхідність для студента набрати за семестр певну кількість кредитів, що дозволяє взаємно визнавати періоди навчання й окремі навчальні результати кожного студента в європейському просторі вищої освіти	16,5
Важко сказати	8,7

*Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповідей

Попри високу самооцінку власної обізнаності з принципами Болонської системи лише біля третини опитаних (31,7%) знають про можливість отримати разом із дипломом про вищу освіту додаток до диплому європейського зразка, причому частіше на цю можливість вказують студенти бюджетної форми навчання – 35,9% проти 27,4% серед тих, хто навчається за контрактом. Слід зазначити, що знати про можливість і використати її далеко не те саме². Очевидно, що Болонська система не сприймається досі більшістю українських студентів як шлях до інтеграції в європейський простір вищої освіти. Принаймні на те, що студенту слід набрати за семестр певну кількість кредитів, вказало як на ознаку Болонської системи лише 16,5% опитаних. Хоча саме завдяки цьому інструменту стало можливим взаємне визнання періодів навчання й окремих навчальних результатів кожного студента в європейському просторі вищої освіти. Дещо більше обізнаних з цим принципом серед магістрів (25%), значно менше таких серед третьокурсників (13,7%).

Оцінка можливостей мобільності навчання

Не краще і ситуація із інформованістю студентів щодо можливостей мобільності, які забезпечує Болонська система. Так, про можливість після бакалаврату вступити у магістратуру інших ВНЗ всередині країни або за кордоном знають лише біля чверті опитаних (27,8%). Причому цю можливість насамперед відмічають найкращі студенти. Серед тих, хто склав останню сесію на "відмінно", про таку ознаку Болонської системи знають 35,6%, а серед тих, хто навчається на "добре", лише 26,3%. Більшу обізнаність у цьому питанні демонструють студенти бюджету порівняно з контрактниками (33,1% проти 22,5%). Суттєві відмінності зафіксовані у зв'язку з профілем навчання. Серед майбутніх юристів цю можливість відмітили 43%, серед студентів природничих факультетів – 40,9%, серед тих, хто навчається за суспільно-гуманітарним профілем, – 33,9%, поміж студентів економічних спеціальностей – 25,1% і серед майбутніх технарів – 19,8%.

Що ж до можливості мобільності під час навчання на бакалавраті, то її на загал відмітила лише п'ята частина студентів. Про можливість робити це всередині країни знає кожний п'ятий респондент, можливість навчатися за кордоном відмітили 17,4%. Найбільшу обізнаність продемонстрували студенти невеликих міст (35,5%), для яких можливість повчитися у великому місті чи у столиці є досить привабливою. Натомість серед жителів великих міст та Києва знають про можливість такої мобільності 29,7%. Серед студентів різної форми навчання помітно вирізняються юристи. Так, про можливість

² За даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту в 2011 році додатки європейського зразка замовили близько 6 тис. студентів, в той час як вищими навчальними закладами III-IV рівнів акредитації випускається щорічно понад 500 тис. осіб // <http://mon.gov.ua>.

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

протягом бакалаврату навчатися у різних ВНЗ за кордоном знають 38% юристів і лише кожен десятий студент технічних ВНЗ (на решті спеціалізацій цю можливість позначили біля 17%). Загалом те, що юристи найкраще обізнані з можливостями Болонської системи, не дивно, оскільки правові питання є для них фаховими, а от відсутність знань по можливості академічної освіти у переважній більшості студентів технічного профілю є досить важливим, хоч і дотичним показником досить повільного входження цих ВНЗ у Болонський процес.

Відсутність знань про можливості академічної мобільності не свідчить про неготовність студентства до цього процесу. Так, бажання під час навчання на бакалавраті провчитися семестр чи кілька семестрів у іншому ВНЗ України висловили загалом 43,9% опитаних. Найбільше воно виражене у найкращих студентів, – серед тих, хто навчається на "відмінно", цього хотіла б половина опитаних. Найменше виражено це бажання у групі тих, хто вчиться переважно на "задовільно" (31,1%).

Що ж до бажання провчитися семестр чи кілька семестрів у іншій країні, то його висловила переважна більшість опитаних. Хотіли б цього 69,6% студентів. Найбільше таких бажаючих також серед відмінників – 74,4%, найменше – серед трійчників (56,6%). Показово, що місце розташування Вишу не впливає на кількість бажаючих повчитися в інших ВНЗ в нашій країні, але коли йдеться про бажання навчатися за кордоном, фіксуються значимі відмінності – серед київських студентів таке бажання висловили 71,6%, а серед тих, хто навчається у містах з населенням до 500 тис. – 58,6%. Попри велике бажання брати участь у програмах мобільності, реально для українських студентів на сьогодні це рідкісна практика. Досить показово, що участь у програмах студентського обміну всередині країни брали біля 2% опитаних, у програмах обміну з закордонними ВНЗ – 4,6%.

Дослідження дало можливість з'ясувати, як співвідносяться знання про можливості мобільності, які дає Болонська система, бажання повчитися в інших ВНЗ всередині країни чи за кордоном і реальні плани студентів щодо продовження навчання після бакалаврату. Виявилось, що загалом планують навчатися далі 81,6% опитаних, не планують 10,9%, ще не визначилися 7,6%. Відносно менший відсоток тих, хто налаштований продовжувати навчатися, серед студентів заочників (75,7%) і серед тих, хто навчається на "задовільно" (68,8%). Проте більшість тих, хто хоче навчатися далі, налаштована продовжити навчання у власному ВНЗ, а отже бажання мобільності залишається для більшості опитаних абстрактним. Вступити до магістратури іншого Вишу всередині країни планують 31,6%, до магістратури в іншій країні – 15,3%. Причому частково ці плани перетинаються. Майже половина з тих, хто зазначив, що планує вступати до магістратури в іншій країні, не відкидають також і варіант вступу в іншому ВНЗ всередині країни. Найчастіше планують продовжити навчання за кордоном студенти суспільно-гуманітарного (28,2%) та технічного профілю (18,5%). Водночас серед майбутніх юристів таких виявилось лише 8%, хоча, як зазначалося вище, про можливість це зробити знають у цій групі 43% студентів.

Сам факт необізнаності з можливостями, які дає студентіві Болонський процес, не вважається респондентами суттєвою перешкодою, яка б заважала українським студентам навчатися в університетах інших країн. Поміж інших перешкод на цей чинник вказали лише 17,5% опитаних (див. *табл.2*).

Таблиця 2.

Відповіді респондентів на запитання: "Що, на Вашу думку, перешкоджає українським студентам користуватися можливістю навчатися в університетах інших країн?" *, у %

Прешкоди	
Нестача коштів для того, щоб оплачувати проїзд і проживання за кордоном під час навчання	75.5
Недостатній рівень знання іноземних мов	41.7
Складності з отриманням віз	20.7
Відсутність знань про те, що Болонський процес дає студентіві такі можливості	17.5
Відсутність потреби їхати на навчання за кордоном, оскільки влаштовує рівень знань, які можна отримати у вітчизняних ВНЗ	10.1
Важко сказати	4.3

Головним гальмуючим чинником є складності із матеріальним забезпеченням, необхідним для такого навчання: 75,5% опитаних студентів вказали, що реалізувати таку можливість заважає нестача коштів для того, щоб оплачувати проїзд і проживання за кордоном під час навчання. Причому найчастіше на цю причину вказують студенти з найвищим рівнем успішності. Серед тих, хто навчається на "відмінно", відзначили цю перешкоду 82,4%, а серед тих, чий середній бал був "задовільно" – 68,7%. Слід зазначити, що загалом опитані студенти походять з родин, які належать до середнього майнового прошарку. Саме так визначили матеріальний стан своєї сім'ї 69,1% опитаних. Вище середнього рівня оцінили матеріальний стан родини 17,8%, нижче – 13,1%. Проте в усіх цих групах переважна більшість опитаних вказує на нестачу коштів для навчання за кордоном. Серед тих студентів, які походять з сімей з

доходами вище середнього, цей чинник назвали 65,7%, у групі із середнім доходом на нестачу коштів як перешкоду вказали 74,9%, серед студентів, що походять з родин з доходами нижче середнього, цю позицію відзначило 82,6% опитаних.

Суттєвою перешкодою залишається, на думку студентів, і недостатній рівень знання іноземних мов. На цю причину як на перешкоду скористатися можливостями навчатися за кордоном вказало 41,7%.

Оцінка впливу кредитно-модульної системи на якість підготовки студентів

Якість підготовки майбутніх фахівців визначається також рівнем матеріальної забезпеченості навчального процесу. Загалом студенти оцінюють його як задовільний. Принаймні, відповідаючи на питання про наявність у ВНЗ необхідних для успішної організації навчального процесу складових, переважна більшість студентів підтвердила, що умови загалом існують.

Водночас сама по собі наявність певних необхідних допоміжних структур не гарантує їхнього використання в навчальному процесі. Зокрема, попри те, що 80,7% студентів підтвердили, що у їхньому ВНЗ є сучасна бібліотека, і 66% вказали, що вони задоволені можливостями отримувати у бібліотеці сучасну літературу, необхідну для занять, виявилось, що третина опитаних взагалі не користується бібліотекою в процесі навчання. Подібна ситуація і з наявністю комп'ютерних класів. Хоча вони є у 97,2% ВНЗ, задоволені можливостями користуватися комп'ютерами у позааудиторний час для виконання завдань самостійної роботи тільки 58,1% студентів. Решта або незадоволені, або взагалі не мають такої можливості (8,9%). Аналогічно виглядає і ситуація з можливістю мати вільний доступ на території ВНЗ до Інтернету. Задоволені нею 54,6% опитаних, незадоволені 20,9%, не мають такої можливості взагалі 12,5%. Щодо можливості мати безкоштовний доступ до платних інформаційних ресурсів за рахунок ВНЗ, то такі можливості відсутні у 28,1% студентів, а задоволені ними лише 26% опитаних. І зовсім незадовільними виглядають можливості студентів користуватися (безкоштовно або на пільгових умовах) ксероксами, сканерами, принтерами тощо. Взагалі не мають такої можливості 47,2%, незадоволені ними 26,4% студентів. Очевидно, сам факт забезпеченості навчального процесу слід розглядати разом із його організацією.

Оцінки студентів виглядають вже не такими однозначно позитивними. Деякі вимоги Болонської системи впроваджуються в життя досить повільно. Зокрема, оцінюючи власну задоволеність можливістю обирати самостійно певну частину курсів (курси за вибором), 37% опитаних зазначили, що взагалі не мають такої можливості, а 24,3% висловили свою незадоволеність її реалізацією. Причому фактично обирали самостійно курси в процесі навчання лише 20,8% опитаних. І вибір цей був досить обмеженим, оскільки дві третини тих, що здійснювали такий вибір (68,5%), зазначили, що обрали 1-2 курси. Водночас 72,2% опитаних вважають, що вибір курсів має здійснюватися особисто студентом. Причому, на думку більшості, кількість обраних курсів має коливатися у діапазоні 30-50% від загальної кількості навчальних дисциплін. Ще менше забезпечена можливість обирати самостійно викладача, курс якого хотіли б прослухати студенти. Те, що такої можливості немає взагалі, зазначила половина опитаних, а задоволені такою можливістю лише кожен сьомий опитаний. Так само студенти оцінили і можливість обирати самостійно кількість предметів, які бажають вивчати у семестрі. Половина опитаних зазначили, що така можливість відсутня, а задоволені нею лише 14,2%. Можливість доступу до інформації про навчальні курси на сайті ВНЗ, факультету, кафедри (програму курсу, завдання для самостійної роботи, систему оцінювання тощо) оцінили як задовільну 56,7%, незадоволені нею 17,9% і взагалі не мають такої можливості 6,4%. Набагато краще забезпечена доступність викладача. Отримувати його консультації в процесі виконання завдань для самостійної роботи не мають можливості лише 2%, незадоволені ними 10,2%, а задоволені 76,4% опитаних студентів.

Суперечливою є оцінка студентством системи накопичення балів та її впливу на результати підготовки фахівця. Зокрема з тим, що в результаті впровадження такої системи підвищилася об'єктивність оцінювання з боку викладачів, погоджуються 37,4% опитаних, не погоджуються 36,7% і кожен п'ятий вагається з відповіддю. Сама ця система, на думку студентів, має як позитиви, так і негативи, насамперед, якщо її впровадження має формальний характер. Відповідно не такими вже й суперечливими виглядають позитивні оцінки тих, хто вважає, що якість підготовки підвищується за рахунок активізації самостійної роботи студента (41,8%), і тих (45,9%), хто вважає, що якість підготовки погіршилася через перенавантаження і велику кількість завдань для самостійної роботи, які виконуються студентами вибірково або формально. Очевидно саме різною організацією навчального процесу пояснюється те, що з твердженням про те, що "якість підготовки не змінилася взагалі, бо завдання переважно даються у вигляді рефератів, які скачуються з Інтернету", погодилося 34,9% опитаних, а не погодилося 38,4%. Так само суперечливо оцінюється респондентами об'єктивність оцінювання: 31,8% згодні, що вона не змінилася, бо викладачі мало використовують тести, а 41,7% заперечують цю думку. Більш-менш однак є думка студентів про те, що впровадження Болонської системи погіршило

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

ситуацію для студентів, які мусять підробляти, а отже не можуть систематично брати участь у навчальному процесі. Згодні з цим 58,3% опитаних, не згоден кожен п'ятий. Водночас саме сполучення очевидно можливе, бо помітна частина студентів (42,3%) задоволена можливостями мати розклад занять, що дозволяє сполучати навчання з роботою.

Слід зазначити, що загальний рівень навантажень в учбовому процесі залишається досить високим. При цьому співвідношення аудиторних занять і часу на самостійну підготовку досі не відповідає суті організації навчання за Болонською системою. Менше 10 пар на тиждень мають лише 13,4% студентів, від 10 до 15 пар – 21,3%, від 15 до 20 – 41,6%, 20 і більше пар – 22% опитаних. Відповідно на підготовку самостійних завдань більше половини студентів (54,6%) витрачають до 10 годин на тиждень, а в бібліотеці працюють менше 10 годин на тиждень 58,3%.

Впровадження принципів Болонського процесу відбувається в українських вишах доволі повільно, а почасті і суперечливо. Студенти добре розуміють її вимоги, але недостатньо знають і мало користуються її можливостями. Так, практично в усіх вишах діє європейська кредитно-трансферна система (ECTS), але впровадження "вільної траєкторії студента", що впритул наблизило б українську вищу освіту до стандартів західних університетів, відбувається великою мірою формально, оскільки можливість самостійно обирати певну частину навчальних предметів з переліку, пропонованого вишем, забезпечено лише у деяких університетах. Значна частина студентів не знає про нові можливості, які відкриває перед ними Болонська система, а отже не може ними скористуватися. Зокрема забезпечення мобільності студентів, які можуть на будь-якому етапі навчання перевестися до університету іншої країни або навчатися за кордоном кілька семестрів, що є одним з ключових надбань Європейського Союзу у сфері освіти, в Україні ще фактично не відбулося.

УДК 316.74

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОСМЫСЛЕНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Подольская Елизавета Ананьевна – доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой философии и гуманитарных дисциплин Харьковского гуманитарного университета "Народная украинская академия"

В статье анализируется главная целевая установка непрерывного образования, выделяются его основные принципы и критерии оценки эффективности. Подчеркивается, что для успешной реализации этих принципов необходимо соблюдение следующих требований: свободы выбора, индивидуализации, дифференциации, ступенчатости обучения, сочетания непрерывности и дискретности, связи теоретической и практической подготовки. Непрерывное образование рассматривается как системообразующий принцип развития образовательной системы, как уникальный механизм выживания человечества в информационную эпоху, как важнейшая стратегическая задача модернизации образовательных систем.

Ключевые слова: непрерывное образование, всеобщность, доступность, неформальное обучение, неформальное обучение, мобильность, образовательная среда, преемственность, принцип опережения.

У статті аналізується головна цільова установка безперервної освіти, виокремлюються її основні принципи і критерії оцінки ефективності. Підкреслюється, що для успішної реалізації цих принципів необхідне дотримання таких вимог: свободи вибору, індивідуалізації, диференціації, ступінчастості навчання, поєднання безперервності і дискретності, зв'язку теоретичної і практичної підготовки. Безперервна освіта розглядається як системоутворюючий принцип розвитку освітньої системи, як унікальний механізм виживання людства в інформаційну епоху, як найважливіше стратегічне завдання модернізації освітніх систем.

Ключові слова: безперервна освіта, всезагальність, доступність, інформальне навчання, неформальне навчання, мобільність, освітнє середовище, спадкоємність, принцип випередження.

The article characterizes the targets of continuous education, its main principles and criteria of its effectiveness evaluation. Requirements of freedom to choose, individualization, differentiation, stages of education, combination of continuity and discreteness, of theoretical and practical training are regarded as obligatory factors for realization of these principles. Continuity is seen as a fundamental principle of an educational system development, as a unique mechanism of humanity survival under the informational epoch, as the principal strategic objective of educational systems modernization.

Keywords: universality, accessibility, non-formal education, continuity, continuous education, mobility, educational environment, anticipation principle.

Среди характеристик современного процесса образования, в которых актуализируется инновационный потенциал будущего социального развития, главное место занимает признание принципиальной незавершенности процесса образования, что находит свое отражение в концепции непрерывного образования в течение жизни. В связи с этим на передний план выдвигается проблема выявления сути непрерывного образования, определения основных принципов его функционирования и наиболее эффективного использования его потенциала.

Как результат осмысления целей образования концепция непрерывного образования является, пожалуй, единственной концепцией, способной адекватно отвечать на вызовы быстро меняющегося мира. Впервые она была представлена на форум ЮНЕСКО (1965 г.) П. Ленграндом и вызвала как теоретический, так и практический резонанс. Главным принципом этой концепции является акцент на развитии личности как субъекта деятельности и общения посредством образования на протяжении всей жизни, которое является индивидуализированным по времени, темпам и направленности и предоставляет каждому право и возможность для выбора собственной образовательной траектории [1, с. 27–29].

В контексте современных глобальных трансформаций изменяется система образования, превращаясь из системы закрепления знаний в систему адаптации школьников и студентов к статусу менеджера своего будущего в процессе учебы. Уже на школьной скамье молодежь должна не только получить знания, сформировать мировоззрение, но и выработать качества, которые позволяют ей эффективно использовать свой индивидуальный потенциал для поиска собственного пути, достижения жизненного успеха, участия в демократизации общественной

жизни в условиях нарастающей конкуренции как важнейшего показателя развития рыночных отношений. Отсюда следует, что в современном быстроменяющемся обществе важен не только и не столько объем полученных в образовательной системе знаний, сколько развитие способности и готовности их обновлять и генерировать.

Сегодня поток растущей информации, увеличивающийся реестр профессий и специальностей вынуждает человека искать приемлемые пути адаптации в стремительно меняющемся мире. В ситуации, когда информатизированное и интеллектуализированное общество выдвинуло на первый план человеческую личность как важнейший фактор самосохранения и изменения общества, следует акцентировать внимание не столько на том, чтобы научить человека профессии, сколько на формировании и развитии общественно значимых качеств [2]. Главная целевая установка непрерывного образования заключается в коренном изменении стратегий высшей школы. Это предполагает не узкопрофессиональную, прикладную подготовку специалиста, а прежде всего формирование высокообразованного интеллигентного человека, воспринимающего необходимость самосовершенствования на протяжении всей жизни как главную задачу своей жизни с целью самоотверженного служения людям и своему делу. Наиболее эффективным средством при этом считается выход на новый уровень взаимодействия всех образовательных ступеней, что открывает обучающимся возможность комфортного перехода с одной ступени или направленности обучения на другую.

"Меморандум непрерывного образования" Европейского Союза, кроме формального (завершающегося получением диплома установленного образца) и неформального образования (не сопровождающегося выдачей документа и происходящего в образовательных учреждениях или общественных организациях, клубах и кружках, во время индивидуальных занятий с репетитором или тренером), рассматривает также *информальное образование*. Его определяют как индивидуальную познавательную деятельность, сопровождающую нашу повседневную жизнь и не обязательно носящую целенаправленный характер [6, с. 68]. Информальное образование не требует руководства со стороны учителя или преподавателя. Информальное и неформальное обучение непосредственно отражают и удовлетворяют личностные потребности и запросы индивидуума, мобилизуя тем самым его естественную способность к самосовершенствованию, к духовному росту.

В настоящее время формальное образование осуществляется преимущественно в реальном пространстве аудиторий и лабораторий, а неформальное – в виртуальном Интернет-пространстве. Оно носит характер открытого информационного обмена субъекта образования с его окружением. При этом и формальное образование обогащается за счет дистанционных образовательных технологий. Таким образом, формируется комплексная среда – реальная и виртуальная, в которой происходит процесс современного образования.

Традиционная ориентация системы образования Украины на формирование всесторонне развитой личности в последние годы сменяется более прагматичным целеполаганием. Образование акцентирует внимание на формирование профессиональных, методологических, информационных компетенций, позволяющих творчески и критически мыслить, быстро адаптироваться к новым социальным условиям, самообразовываться и саморазвиваться, оперировать растущими объемами научной, технологической, экономической информации и принимать ответственные решения [6, с. 68].

В основе функционирования непрерывного образования лежат следующие принципы, определяющие его специфику: гуманизма, всеобщности, системности, мобильности, опережения, открытости, преемственности, непрерывности [3].

Систематизирующим в системе перечисленных выше принципов выступает *принцип непрерывности* образования, согласно которому все его уровни, включая высшую школу, не должны быть замкнутыми и изолированными друг от друга. К главным признакам непрерывного образования относятся: обучение на протяжении всей жизни, самообразование, самооценка, самосовершенствование, индивидуализация, интердисциплинарность знаний, умение самостоятельно получать знания и эффективно их использовать.

Принцип гуманизма актуализирует направленность образования на человека, на свободу выбора личностью форм, сроков, видов обучения, повышения квалификации, самообразования.

Принцип всеобщности образования предполагает доступность образования в любом возрасте благодаря многообразию форм обучения в соответствии с интересами, возможностями и потребностями человека. Он обеспечивает свободу перехода из одного учебного заведения в другое, а также ускоренное завершение обучения и повышения квалификации. Данный принцип называют еще принципом демократизации школы, поскольку он означает доступность образования для всех членов общества независимо от социальных, национальных, расовых и имущественных критериев.

Принцип системности означает, что все компоненты системы непрерывного образования находятся во взаимосвязи и взаимодействии друг с другом, что способствует целостности системы.

Принцип мобильности выражается в многообразии средств, способов, организационных форм системы непрерывного образования, их гибкости и готовности к быстрой перестройке в соответствии с изменяющимися потребностями производства, общества, человека.

Принцип опережения, опираясь на научное прогнозирование, требует более быстрого и гибкого

розвиття, перестройки учебных заведений и учреждений системы непрерывного образования по отношению к нуждам общественной практики, мобильного обновления их деятельности. Этот принцип ориентирует на широкое и активное использование новых форм, методов, средств обучения и переподготовки специалистов, на развитие новаторских подходов к этому процессу.

Принцип открытости системы непрерывного образования требует от учебных заведений расширения деятельности путем привлечения к обучению и повышению квалификации нетрадиционной аудитории, вольнослушателей. При этом возникает необходимость работать с разными возрастными слоями и группами населения, которые отличаются уровнем образования и профессиональной подготовки, отношением к образованию, жизненными устремлениями, что требует создания дополнительных факультетов, институтов, отделений, курсов по повышению образования и квалификации, проведения семинаров, клубных занятий выходного дня не только в учебном заведении, но и за его пределами, а также подготовки телевизионных и видеопрограмм. Развиваясь в русле тенденций глобализации, информатизации, демократизации, система современного образования использует принцип открытых информационных сетей, модифицируя известные формы обучения с помощью коммуникационных и телекоммуникационных технологий. В меру культурной, психологической и технологической готовности в ходе непрерывного образования личность накапливает свой собственный образовательный ресурс.

Принцип преемственности образования обеспечивает тесную связь между всеми его уровнями, чтобы ученики и студенты могли переходить без лишних затрат времени от низших уровней образования к высшим. Кроме того, студенты, обучаясь в двух вузах (факультетах), могут выбрать специальность, которая больше отвечает их способностям и интересам.

В качестве возможных механизмов обеспечения сопряжения образовательных программ и преемственности образовательных технологий в системе непрерывного образования, на наш взгляд, можно рекомендовать: во-первых, организацию специальных академических структур с целью расширения взаимодействия между общеобразовательной и высшей школой; во-вторых, разработку школьных образовательных программ, нацеленных на развитие личности и инвариантных к различным формам ее социализации; в-третьих, создание инфраструктуры, обеспечивающей рациональное использование ресурсов для реализации школьных и вузовских программ; в-четвертых, сбор данных о результатах освоения учащимися образовательных программ различного уровня; в-пятых, мониторинг мнения выпускников школы и студентов вузов [5, с. 7].

Как показывает анализ зарубежной литературы, непрерывное образование в современном мире реализуется на основе следующих *принципов*: 1) образование на протяжении всей жизни человека; 2) понимание образовательной системы как целостной, включающей дошкольное воспитание, основное, последовательное, повторное, параллельное обучение, которая объединяющей и интегрирующей все его уровни и формы; 3) включение в систему просвещения, кроме учебных заведений и центров доподготовки, формальных, неформальных и внеинституциональных форм образования; 4) горизонтальная интеграция: дом – соседи – социальная сфера – общество – сфера труда – средства массовой информации – рекреационные, культурные, религиозные организации и т. п.; между изучаемыми предметами; между различными аспектами развития человека (физическим, моральным, интеллектуальным и др.) на определенных этапах жизненного цикла; 5) вертикальная интеграция: между отдельными этапами образования (дошкольным, школьным, послешкольным), между разными уровнями и предметами в рамках этих этапов; между различными социальными ролями человека на протяжении его жизни; между разными качествами развития личности; 6) универсальность и демократичность образования; 7) создание альтернативных структур получения образования; 8) связь общего и профессионального образования; 9) акцент на самообразование, самовоспитание, самооценку; 10) гибкость и разнообразие содержания и средств обучения; 11) способность к ассимиляции новых достижений науки; 12) поддержка и улучшение качества индивидуальной и коллективной жизни путем личностного, социального и профессионального развития и др. [3; 4].

Именно эти принципы стали основой реформирования национальных систем образования в современном мире. Для их эффективной реализации в системе образования необходимо соблюдение следующих требований:

– *свободы выбора* основных параметров процесса обучения, а именно: времени, места, продолжительности, стоимости, вида и форм, целей, организации, методов, источников и средств, последовательности, содержания, оценки, программы обучения, выбора консультантов, наставников, преподавателей, учебных заведений, уровня документов образования;

– *индивидуализации* обучения, что позволяет учитывать различия в интеллектуальной, эмоциональной, потребностно-волевой сферах личности, особенности физического состояния, уровня психического развития каждого учащегося, возможности его включения в групповые и коллективные формы учебно-познавательной и трудовой деятельности, в систему межличностных отношений;

– *дифференциации* в обучении, сориентированной на создание необходимых условий для наиболее полного проявления способностей каждого учащегося и обеспечивающей возможность и свободу выбора индивидуального пути развития каждой личности с учетом ее интересов, привычек,

желаний, мотивов, ценностных установок;

– *ступенчатости*, которая предполагает плавный переход от низших ступеней образования к высшим, что позволяет обеспечить непрерывный качественный подъем образовательной деятельности в целом – от дошкольной ступени до послевузовской;

– *сочетания непрерывности и дискретности*, то есть взаимопроникновения периодов самообразовательной деятельности человека с периодами обучения в образовательных институтах, при этом они могут проходить одновременно, между ними не существует четко установленных границ;

– *связи теоретической и практической подготовки*, подразумевающей непрерывность внутренних и внешних связей образования, то есть органического соединения производственного труда с обучением и постоянной профессиональной подготовкой и переподготовкой [4, с. 23–27].

С целью повышения эффективности непрерывного образования необходимо определить основные *критерии оценки* успешности выполнения ним социальных функций и возможностей удовлетворения образовательных потребностей людей различных возрастов и социальных статусов.

Во-первых, ситуация, которая складывается во многих странах мира, в частности в Украине, под влиянием изменения системы цивилизационных ценностей, требует в процессе реализации принципов образовательной политики не только последовательности, но и значительной гибкости. Способность точно и адекватно реагировать на влияние изменяющейся социальной практики, на трансформацию структуры и критериев социального заказа является, на наш взгляд, новым принципом развития образовательной системы, который можно определить как *институциональную рефлексию*.

Во-вторых, принципы непрерывности и преемственности обучения не могут сегодня ограничиваться лишь структурной взаимосвязью государственных образовательных учреждений: они должны дополняться органическими параллелями из инновационных учебных заведений, которые созданы на внебюджетной основе. В качестве нового социального принципа развития системы образования выступает *формирование "свободной образовательной среды"*. Преемственность и связи, которые здесь проявляются, содержат в себе истинно демократические начала: усиливают возможности в выборе молодым человеком (или специалистом) желаемой специальности, мобильной переквалификации, расширения профиля по полученной специальности, делают социальные гарантии занятости более надежными [2; 4].

В-третьих, единство учебной и воспитательной работы с учетом вызовов современности предусматривает *координацию действий через образовательные структуры* всех гуманитарных и массовых организаций, средств информации, семьи, макро- и микросреды в контексте их влияния на становление психологической, нравственной и гражданской зрелости личности.

В-четвертых, внедряемые в образовательной среде *принципы инновационной педагогики* направлены на выработку у субъектов учебного процесса способностей и мотивации к овладению методологией научного анализа и "перспективной детерминации" будущего. В основе модели "инновационного обучения" лежит принципиально новая философия образования, которая должна отвечать новому типу постиндустриальной цивилизации и постмодерному, информационному обществу.

Таким образом, в общественном сознании сформировались две основные точки зрения на непрерывное образование: 1) прагматическое, инструменталистское понимание непрерывного образования как способа исправить допущенные ранее в традиционном образовании недостатки; 2) широкое и фундаментальное понимание непрерывного образования, включающего три направления: профессиональную подготовку, личностное развитие и гражданское воспитание. Эти два подхода по сути не противоречат, а взаимодополняют друг друга, акцентируя внимание на том, что непрерывное образование – это не только образовательная система, но, главным образом, принцип, который лежит в основе всей ее организации. Именно этот главный системообразующий принцип составляет основу развития каждого из элементов этой системы. Сегодня непрерывное образование оценивается как уникальный механизм выживания человечества в информационную эпоху, как панацея, способная вывести из кризиса человеческую цивилизацию, как важнейшая стратегическая задача модернизации образовательных систем.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Астахова Е. В. Глобализация. Образование. Вызовы времени. Поиски оптимального сочетания / Е. В. Астахова // Вчені записки Харківського гуманітарного університету "Народна українська академія". – Т. XII. – Х. : Вид-во НУА, 2006. – С. 27–39. 2. Выпускник вуза в современном социокультурном пространстве : монография / под общ. ред. Е. А. Подольской. – Харьков : Изд-во НУА, 2010. – 416 с. 3. Курс лекций по социологии образования : учеб. пособие для студентов вузов / под общ. ред. В. И. Астаховой ; Нар. укр. акад. – Х., 2009. 4. Непрерывное образование как принцип функционирования современных образовательных систем (первый опыт становления и развития в Украине) : монография / под общ. ред. В. И. Астаховой ; Нар. укр. акад. – Харьков : Изд-во НУА, 2011. 5. Сенашенко В. С. Преемственность и сопряжение основных образовательных программ в структуре непрерывного образования / В. С. Сенашенко, Н. А. Вострикова, В. А. Кузнецова // Высшее образование в России. – 2009. – № 10. – С. 3–11. 6. Стародубцев В. А. Особенности современного образовательного процесса / В. А. Стародубцев, О. М. Шепель, А. А. Киселева // Высшее образование в России. – 2011. – № 8–9. – С. 67–73.

УДК 316.74:37

ПРОБЛЕМНІ ПОЛЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ОСВІТІ В УМОВАХ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ І МОДЕРНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті розкриваються проблеми в економічній освіті, які потребують модернізації освітньої політики і державного регулювання. Відзначається невідповідність між потребою у сучасних знаннях, у т. ч. економічних, та освітньою політикою, яка б відповідала вимогам часу. В Україні попит на економічну освіту, тобто на "ринкові знання", продовжує мати індивідуальний, а не інституційний характер, що стримує процес інтелектуалізації економіки.

Ключові слова: економічна освіта, економічні знання, освітня політика.

В статье раскрываются проблемы в экономическом образовании, которые требуют модернизации образовательной политики и государственного регулирования. Отмечается несоответствие между потребностью в современных знаниях, в т. ч. экономических, и образовательной политикой, которая бы отвечала требованиям времени. В Украине спрос на экономическое образование, т. е. на "рыночные знания", продолжает иметь индивидуальный, а не институциональный характер, что сдерживает процесс интеллектуализации экономики.

Ключевые слова: образование, экономические знания, образовательная политика.

The article shows problems in economic education that are needed to be modernized in educational and regulation policy. There is a mismatch between the need for current knowledge, including economic and educational policies that would meet the requirements of the time. In Ukraine, the demand for economic education, i.e. "market knowledge", continues to be an individual rather than institutional in nature, restraining the process of intellectualization economy.

Keywords: economic education, economic knowledge, educational policy.

Економічна освіта розглядається в наші дні як загальноосвітній ресурс, оскільки економічні знання потрібні не тільки тим, хто навчається економічним спеціальностям, але й пересічній людині, якій ці знання стають у пригоді при вирішенні своїх повсякденних проблеми життєзабезпечення, а також при плануванні споживчих витрат, працевлаштуванні та ін. До того ж економічні знання, поширені серед населення, дозволяють уникати маніпулювання свідомістю людей в питаннях соціально-економічного розвитку світу, країни, регіону. Важко також переоцінити вплив економічних знань на соціально-економічну адаптацію населення в суспільстві під час проведення економічних реформ.

Потреба в економічних знаннях і роль освіти в її задоволенні наразі актуалізують освітню політику в цій царині. Сфера освіти в суспільстві знань тісно перетинається з економічною сферою, а освітня діяльність стає важливим компонентом економічного розвитку, адже орієнтація на оновлення знань – фундаментальна характеристика людей в постіндустріальній (інтелектуальній) економіці. Повною мірою це відноситься до економічних знань, роль яких до цього часу недостатньо вивчена науковцями [1; 2]. У той же час проблеми взаємовпливу вищої освіти і економіки, причини і шляхи подолання кризи систем вищої освіти активно обговорюються [3]. У контексті цінностей сталого людського розвитку пропонуються нові моделі, що нині формуються в процесі трансформації українського суспільства та глобальних змін у світі [4]. О. Куклін провів порівняльне дослідження економічної ефективності освіти в Україні та розвинутих країнах світу і виявив низку чинників актуалізації економічної функції освіти в структурі ринкових відносин, деякі технології входження сучасної системи освіти в умови ринкової економіки [5, с. 50-83, 120-150]. Усвідомлення того, що економія витрат на освіту у суспільстві знань призводить до втрати інтелектуального потенціалу країни, визнається на вербальному рівні як науковцями, так і практиками. Однак питанням економічної ефективності освіти наразі приділяється більше уваги, ніж аналізу впливу економічних знань на розвиток ринково-орієнтованої інтелектуальної економіки, зокрема, в Україні.

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Мета статті – з'ясувати проблемні поля в економічній освіті, які потребують модернізації освітньої політики, державного регулювання і підтримки.

Економічне знання є системою світоглядних уявлень, які беруть на озброєння індивіди і групи у своїй повсякденній економічній поведінці. Його підґрунтям стають, *по-перше*, інформація про економічне середовище, *по-друге*, досвід економічного господарювання або вирішення життєвих проблем економічними засобами, *по-третє*, комунікативні дії, що дозволяють раціонально підходити до використання ресурсів (наявних і потенційних). Економічне знання, як і будь-які інші види знань, виконує три основні функції, а саме: онтологічну (забезпечує уявлення про економічну ситуацію, економічний стан країни тощо); орієнтаційну (вказує напрям і спосіб здійснення цілеспрямованої економічної діяльності); оціночну (визначає норми відносин і стосунків в економічній сфері).

Прогноз російських вчених щодо розвитку вищої економічної освіти можна віднести і до українських реалій. На думку О. Єгоршина, на підготовку фахівців з економічних спеціальностей суттєво впливають такі тенденції: "повне насичення ринку спеціалістами у сфері економіки; відсутність можливості їх працевлаштування і необхідність зміни професії; зниження іміджу професії економіста і менеджера в суспільстві серед роботодавців, батьків та абітурієнтів; зростання кількості бюджетних місць і попиту на інженерно-технічні спеціальності" [6, с. 53-54]. Однак при цьому незадоволеним залишається попит на ринкові (економічні) знання з боку пересічних громадян і фахівців неекономічних спеціальностей. Різні прошарки населення різною мірою відчують потребу в економічних знаннях: хтось потребує рекомендацій як вижити в сучасних економічних умовах, комусь бракує порад щодо адаптації до вимог ринку праці або інформації про правові та законодавчі основи економічної діяльності для відкриття власного бізнесу тощо. Про динаміку відчуття дорослим населенням України потреби в економічних знаннях і ступеня задоволення цієї потреби свідчать дані соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України. Відповіді дорослого населення України на запитання: "Чи вистачає Вам сучасних економічних знань?" показують, що у 2008 р. брак сучасних економічних знань відчували 38,2% опитаних громадян (для порівняння: у 1995 р. таких було 46,7%). Позицію "вистачає економічних знань" відмітили 21,2% респондентів (у 1995 р. – 7,9%) [7, с. 552]. Позитивна динаміка оволодіння населенням України сучасними економічними знаннями потребує закріплення, у т. ч. через відповідну державну освітню політику у цій сфері. Між тим можна назвати низка суперечностей освітньої політики. Так, існує невідповідність між потребою у сучасних знаннях, у т. ч. економічних, і невідпрацьованими соціальними механізмами його реалізації. Крім того, попит на економічну освіту, тобто на "ринкові знання" продовжує мати індивідуальний, а не інституційний характер, свідченням чого, зокрема, є така ситуація на ринку освітніх послуг: незначна частка коштів підприємств та установ у фінансуванні програм підготовки та перепідготовки кадрів.

Задоволеність населення рівнем своєї економічної обізнаності значною мірою визначається станом освіти в економічній сфері (хоча залежить не тільки від цього чинника). Недосконалість економічної підготовки населення, її невідповідність як потребам суспільного, так і особистого розвитку диктує необхідність пошуку шляхів поглиблення економічних знань населення. Серед них відзначимо такі: введення в навчальні плани середньої школи основ економічних знань; організація курсів підвищення кваліфікації (семінари і тренінги з економічних питань); економічна просвіта в мас-медіа (створення спеціальних програм на телебаченні, радіо); використання населенням Інтернет-ресурсів з економічною інформацією. При цьому за університетами залишається як просвітницька, так і навчальна і наукова діяльність в царині економічних знань (узагальнення економічного досвіду людства, технологізація економічних знань, їх трансляція та ін.).

Зацікавленість у професійному розвитку кадрів сфери економіки насамперед зацікавлені: викладачі університетів; бізнесмени; студенти економічних спеціальностей; адміністратори міжнародних економічних навчальних програм, представники урядових організацій. За умов ринкової економіки в Україні зростає потреба в нових моделях підготовки бізнесменів та кадрів з економічних спеціальностей. Процес підвищення інтелектуального потенціалу економіста і бізнесмена можна розглядати як такий, що послідовно реалізується на трьох стадіях: 1) освіта, що набувається у ВНЗ; 2) самоосвіта; 3) самоменеджмент. Тобто засобом передачі економічних та бізнесових знань може виступати не лише формальна система університетської освіти; адже є потреба у створенні умов для широкого розповсюдження цих знань і освітніх цінностей, зокрема, за допомогою засобів масової інформації (спеціальні теле- та радіопрограми, дистанційні тренінги та ін.), що має всіляко підтримуватися на інституціональному рівні.

У процесі формування економічних та бізнесових кадрів підвищується цінність і статус безперервної освіти, яка стає пріоритетним напрямком державної освітньої політики. У наш час відмічається збільшення кількості дослідницьких центрів, котрі займаються актуальними проблемами

підготовки (перепідготовки) бізнесменів та економістів і розробляють відповідні рекомендації. Види діяльності, які нарощують інтелектуальний капітал економістів та бізнесменів, концентруються переважно в освітньо-наукових комплексах. Потребують державної підтримки також школи бізнесу України, серед яких виділяються такі, як Київська бізнес школа (КБШ); Центр бізнес-освіти Одеського державного економічного університету; Міжнародний інститут менеджменту; Національна Академія управління; Школа бізнесу КІБІТ; Києво-Могилянська Бізнес-школа; Інститут вищої кваліфікації Київського національного торговельно-економічного університету та ін. Крім того, українці мають доступ до шкіл бізнесу Європи (IESE Business School; Kent Business School; London School of Business and Finance та ін.).

Вища економічна освіта – це підготовка фахівців з планування, обліку, фінансів та інших напрямків економічної роботи (практичної і наукової). Відомо, що виникнення спеціалізованих економічних вищих навчальних закладів пов'язано з розвитком торгівлі і промисловості. Спочатку були створені комерційні училища, викладання ж економічних дисциплін в університетах на теренах сучасної України почалося тільки у XIX ст. Перші спеціалізовані вищі навчальні заклади з підготовки фахівців для торговельно-промислової діяльності виникли на початку XX ст. (найстаріший – комерційний інститут в м. Києві). Реформування вищої економічної освіти в Україні в наші дні дозволило створити на ринку економічної освіти конкурентне розмаїття. Економічна освіта почала спиратися на реальну економічну дійсність країни, її правові й соціокультурні умови. Однак проблема економічної освіти до кінця не вирішена.

Визначимо основні проблемні поля в університетській економічній освіті України, які потребують модернізації освітньої політики, державного регулювання або підтримки:

1. Перехід до інтегрованого соціального знання. Інтегративне соціальне знання в підготовці фахівців з економіки та менеджменту затребуване з багатьох причин. Одна з них – не тільки визнання впливу ринкових інститутів на суспільство, але й переосмислення характеру взаємозв'язку ринку і суспільства, механізмів впливу ринкових сил на соціальні відносини, ролі соціальних рухів як "противаги" ринковим силам та модель сталого розвитку як можливу відповідь на дисфункції ринку [8].

2. Перехід економічної освіти на рівень випереджаючого навчання, котре здатне формувати стратегічне економічне та управлінське мислення, а також бізнесову культуру ринкового типу.

3. Забезпечення конкуренції між різними формами підготовки (перепідготовки) фахівців, розвиток сучасних технологій е-освіти. Інформаційно-комунікативні технології не тільки розсунули географічні рамки виробничих процесів [9], але й змінили характер використання та економічного застосування знань взагалі, розширивши при цьому межі самого економічного знання.

4. Підвищення ефективності безперервної освіти, у т. ч. економічної. Пошуки можна вести на шляху встановлення тих, хто присвоює собі ефект від цієї освіти і має, за логікою, інвестувати в цю освіту (замовляти курси в університетах, створювати умови для підвищення рівня освіти й самоосвіти управлінців). Думається, такими зацікавленими сторонами наразі виступають сам фахівець (реальний чи потенційний); організація в якій він працює; держава, яка зацікавлена у нарощуванні та відтворенні економічного потенціалу суспільства.

5. Розвиток економічного співтовариства в Україні. Експерти виказують думку про доцільність створення Української асоціації економістів, яка б могла опікуватися й економічною, бізнесовою та менеджмент-освітою в країні. Наразі ж актуальними є такі проблеми: статус економічних дисциплін в університетах; співпраця з бізнесом; інформатизація економічної освіти; використання новітніх освітніх технологій; підвищення кваліфікації працівників економічних підрозділів; підвищення економічної освіченості управлінців різних сфер суспільного життя [1]. Виникає потреба і в активізації міжнародних контактів України в сфері економічної освіти, адже довгий час тривала ізоляція українських економістів від світового співтовариства.

Роль економічної освіти в економіці і сучасному суспільстві обумовлена новою ситуацією, яка пов'язана з глобальною тенденцією – інтелектуалізацією економічної діяльності, адже економічні знання вмонтовуються в сукупний інтелектуальний потенціал країни. "Інтелектуальний потенціал країни – це частина населення, здатна у вербальній або речовій формі висловити і матеріалізувати генетичний цивілізаційний потенціал нації як спільноти, об'єднаної економічними інтересами в державу. Від якості інтелектуального потенціалу країни залежить рівень її економіки і характер розподільчих відносин, структура вибудовується соціальних інститутів і зміст соціалізації особистості, психологічний настрій нації, що змінюється за шкалою агресія – шляхетність, в підсумку, місце в світовій історії" [10, с. 7]. Економічна освіта визнається важливим елементом і ресурсом інтелектуальної економіки, яка заперечує національні бар'єри. Глобалізація взагалі ставить перед освітою складний комплекс проблем, котрі важко піддаються вирішенню в межах національної освітньої політики. Невипадково в Україні в останні роки активізувався перехід до багаторівневої системи підготовки фахівців і системи неперервної освіти, у т. ч.

економічної, яка здатна створити баланс між ринком праці і ринком освітніх послуг. А для цього доцільно використовувати нові моделі комунікацій у сфері освіти, у т. ч. економічної.

Наразі ж комунікативні засоби інтеграції вnz до єдиного освітнього простору не розроблені, особливо зважаючи на зміни, які відбуваються в сучасній освітній інфраструктурі, де з'явилися нові види освітніх організацій, наприклад, мегауніверситети. Стандартизація, уніфікація, масовість і одночасно індивідуалізація освіти, існування мегауніверситетів на перетині різних культур – все це тему ролі і місця комунікативних практик у русі вnz до створення єдиного європейського освітнього і наукового простору виводить на новий рівень. Наразі стратегії, наприклад, мегауніверситетів орієнтовані на спільну ціль – збільшення кількості студентів і засвоєння найбільш ефективних з точки зору географічного охоплення і сприйняття студентами технологій навчання.

Оптимізації освітньої політики і державного управління у сфері освіти, на наш погляд, може слугувати вирішення двох типів завдань – власне наукового супроводу прийняття управлінських рішень і суто практичного призначення.

Першочергового наукового вирішення потребують наступні завдання: розробка технологій діагностики ризиків, пов'язаних з виходом українських вnz на європейський і світовий ринок наукових і освітніх послуг; характеристика рівня інтеграції українських вnz до європейського науково-освітнього простору; розробка соціальної технології по створенню інформаційної бази і системи комунікацій, спрямованої на інтеграцію вnz України до європейського ринку освітніх і наукових послуг; визначення напрямків співпраці науковців із засобами масової інформації в питанні пропаганди ідеї інтеграції українських вnz до європейського науково-освітнього простору; розробка ідеальної, оптимальної і реальної моделі викладача, науковця, студента, здатного працювати в умовах єдиного європейського наукового і освітнього простору; удосконалення технік і технологій соціального діалогу, покликаного зменшити напруженість у стосунках між університетом і ключовими гравцями в соціально-економічному і політичному житті українського суспільства; відстеження ролі стандартизації освіти, підвищення її якості у формуванні таких ключових компетентностей у майбутніх фахівців, які б дозволяли їм працювати в єдиному європейському науковому й освітньому просторі.

У практичній площині актуалізується вирішення наступних завдань: оптимізація законодавчої бази забезпечення інтеграції українських вnz до європейського освітнього і наукового простору; удосконалення змісту, структури, методів рекламування та надання вnz освітніх і наукових послуг, орієнтуючись на тенденції розвитку європейських освітніх організацій; популяризація позитивного досвіду роботи українських вnz в плані формування єдиного європейського науково-освітнього простору; створення інформаційної бази державної політики забезпечення євроінтеграції у сфері освіти і науки; оптимізація використання комунікативних технологій в діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування з питань зв'язків з освітніми установами.

Новий образ економічної освіти (так само як менеджмент-освіти і бізнесової освіти) багато в чому визначається сучасними процесами глобалізації, формуванням загальносвітового глобального суспільства, котре, можливо, буде створено нарівні з існуванням багатьох держав. Без певного запасу "ринкових знань" проблематичною стає інтелектуалізація економіки і, як наслідок – усталений соціальний розвиток на сучасному економічному підґрунті, де визнана роль потенційно значуща роль інтелектуального потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Економічна освіта в Україні XXI століття: Стан та перспективи розвитку / Збірник досліджень Консорціуму із розвитку менеджмент-освіти в Україні. – К. : Навчально-методичний центр "Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні", 2005. – 112 с. 2. Бобров В. Вища економічна освіта на сучасному етапі розвитку суспільства / В. Бобров, Л. Канищенко // Вища освіта України. – 2002. – № 2. – С. 16-23. 3. Фініков Т. В. Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна / Т. В. Фініков. – К. : Таксон, 2002. – 176 с. 4. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : монографія / В.О. Огнев'юк. – К. : Знання України, 2003. – 448 с. 5. Куклін О. В. Економічні аспекти вищої освіти / О. В. Куклін. – К. : Знання України, 2008. – 331 с. 6. Егоршин А. П. Состояние и прогнозы развития высшего экономического образования России до 2015 г. / Егоршин А. П., 7. Блязова Н. О., Гуськова И. В. // Вопросы образования. – 2007. – № 2. – С. 43-55. 8. Українське суспільство 1992-2008. Соціальний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с. 9. Вебер А. Б. Рынок и общество: Экономическое и социальное в общественных процессах / А. Б. Вебер. – М. : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2012. — 464 с. 10. Інформаційні технології як фактор суспільних перетворень в Україні : зб. аналіт. доп. / М. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк, Т. О. Ісакова ; за заг. ред. Д. В. Дубова. – К. : НІСД, 2011. – 94 с. 11. Шереги Ф. Э. Образование как фактор формирования интеллектуального потенциала России / Ф. Э. Шереги, В.И. Савинков. – М. : ЦСПиМ, 2011. – 288 с.

УДК 316.74.378

ПРОБЛЕМИ РЕКРУТУВАННЯ ЕЛІТ ЧЕРЕЗ ВИЩУ ШКОЛУ ТА РОЛЬ МІЖНАРОДНОЇ АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ МОЛОДІ В ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ

Колісник Лариса Олексіївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Державного вищого навчального закладу "Національний гірничий університет"

У статті висвітлюються основні положення наукової дискусії щодо доцільності диференціації освіти за принципом елітарності-масовості, уточнюється співвідношення понять "елітна" та "елітарна" освіта, визначаються їх відмінності. Підкреслюється, що система освіти в Україні здійснює функцію соціальної селекції не за духовними та інтелектуальними ознаками молоді, а, переважно, за ознакою впливовості та фінансової спроможності батьків. Особлива увага приділяється аналізу міжнародної академічної мобільності як одного з механізмів формування інтелектуальної еліти України, її позитивним та негативним наслідкам.

Ключові слова: інтелектуальна еліта, міжнародна академічна мобільність, елітна освіта, елітарна освіта.

В статье освещаются основные положения научной дискуссии относительно целесообразности дифференциации образования по принципу элитарности-массовости, уточняется соотношение понятий "элитное" и "элитарное" образование, определяются их различия. Подчеркивается, что система образования в Украине осуществляет функцию социальной селекции не по духовным и интеллектуальным признакам молодежи, а, преимущественно, по признаку влияния и финансовой состоятельности родителей. Особое внимание уделяется анализу международной академической мобильности как одного из механизмов формирования интеллектуальной элиты Украины, ее положительным и отрицательным последствиям.

Ключевые слова: интеллектуальная элита, международная академическая мобильность, элитное образование, элитарное образование.

The article discusses the role of higher education in the recruitment of the intellectual elite of society, exploring the possibilities of international academic mobility as one of the mechanisms of formation of the intellectual elite of Ukraine in the unfolding of the globalization of educational processes and prolonged crisis in the national high school.

Keywords: intellectual elite, international academic mobility, elite education, elitist education.

Бурхливий розвиток вищої освіти є характерним для сучасного світу. Україна в цьому питанні не є виключенням. Кількість вищих навчальних закладів та студентів, що у них навчаються, збільшилась за останні два десятиліття у нашій країні більше ніж у два рази. Але детальний аналіз цього, безумовно, позитивного процесу показує, що він має суперечливі наслідки для сучасного суспільства: з одного боку, вища освіта стає все більш масовою, плюралістичною і відкритою громадському управлінню, з іншого ж боку, кількісне зростання вітчизняної вищої освіти не супроводжується підвищенням її якості, що, зокрема, не може не впливати на реалізацію нею такої суспільно важливої функції, як підготовка та рекрутування інтелектуальної еліти.

Інтелектуальна еліта визначається сучасними соціологами як соціальний прошарок з високим рівнем освіченості, здатністю до соціально-інноваційної діяльності, до продукування нових культурних цінностей; як спільність людей, що відрізняються високою відповідальністю за власне життя та життя суспільства. Найважливішою ознакою інтелектуальної еліти Л. Сокурянська називає високі стандарти освіти, освіченість як культурний капітал, в тому числі і перш за все накопичений завдяки навчанню у вищій школі. Наступною ознакою інтелектуальної еліти називаються її креативні здібності, творчий потенціал як найважливіший ресурс для вирішення нових та все більш складних завдань, що постають перед сучасною особистістю та суспільством в цілому [1, с. 358]. На нашу думку, таку еліту спроможний готувати не кожен вищий навчальний заклад.

Метою даної статті є виявлення ролі вищої школи у рекрутуванні інтелектуальної еліти суспільства, а також аналіз можливостей міжнародної академічної мобільності як одного з механізмів формування інтелектуальної еліти України в умовах розгортання глобалізаційних процесів та тривалих кризових явищ у вітчизняній вищій школі.

Питання про диференціацію освіти за принципом елітності-масовості, справедливості чи

несправедливості існування елітних навчальних закладів досить тривалий час обговорюється у науковій літературі. Існує два альтернативні підходи. Егалітаристські критики елітної освіти (Кер'єр, Боулз, Гінтіс) використовують такі аргументи: наявність елітних навчальних закладів – це виклик демократії, пережиток аристократичних часів; елітні навчальні заклади шкідливі, оскільки ставлять молодих людей у нерівні умови, відтворюють, підтримують і закріплюють систему соціально-класової нерівності [2, с. 245].

Аргументи прихильників елітної освіти, серед яких переважають фахівці з соціології освіти, також звучать досить переконливо. Єдина (і однакова) система навчання пригнічує індивідуальність, нівелює особистість учня, не стимулює розвиток його таланту, унікальних здібностей. Освіта, як стверджують функціоналісти, має не тільки практичне, але й символічне значення, є способом розумного розподілу людей у відповідності з їхніми достоїнствами, полем боротьби за статуси [3, с. 429, 433].

Інститут освіти історично виник саме як освіта для вихідців з елітних сімей (переважна більшість населення на початку розвитку суспільства обходилося без спеціальних освітніх інститутів, точніше кажучи, освіта була іманентною функцією роду, племені, родини). І лише пізніше, в ході історичного розвитку інститути освіти стають ширшими, більш відкритими, доступними для неелітних страт суспільства масовими інституціями.

Вища освіта виникла в античний період також як освіта елітарна. Елітарність була самою суттю її існування. Згідно з Платоном, "елітарна свідомість" спрямована на пізнання сущого і в більшій мірі відповідає саме теоретичному рівню громадської свідомості. Люди еліти – це люди честі, покликані взяти на себе відповідальність за долю країни. І при виборі найдостойніших для заняття елітних позицій селекторат повинен нехтувати родинними чи дружніми зв'язками, що абсолютно необхідно для підтримки статусу еліти, легітимації її позицій [4, с. 499].

Еразм Роттердамський зазначав, що масова освіта орієнтована на "середню людину", носія масової свідомості і цінностей масової культури. Таку школу він характеризував як систему навчання, побудовану на принципах авторитаризму, де легше тримати в страху багатьох, ніж навчати одного. "Але це не навчання, а управління волами і ослами" [5, с. 153].

Згідно з Е. Дюркгеймом, важливою і найдавнішою функцією школи є формування особливого типу елітарної особистості. Особиста перевага і вроджена особиста обдарованість є однією зі складових відмінностей соціалізації еліти [6, с. 56].

За словами П. Сорокіна, школа здійснює первинну селекцію, відокремлюючи найбільш талановитих від найменш здібних, і забезпечує першим можливість подальшого просування. Ця функція освіти відіграє важливу роль у відтворенні і зміні соціальної структури суспільства, а також в індивідуальній мобільності [7, с. 499].

У соціологів функціонального напрямку не викликає сумніву важливість наявності еліти в суспільстві, а існування елітної ("високої") освіти, на їхню думку, є найдієвішим механізмом її відтворення.

Зазвичай розрізняють "еліту крові" (критерій знатності, що панує в традиційному суспільстві), "еліту багатства" (основний критерій, для індустріального суспільства), а також "еліту знань" (критерій, що стає пріоритетним у інформаційному суспільстві). Відповідно, маємо два похідних прикметники від поняття "еліта": "елітарний" та "елітний". На даний час не існує єдиного підходу до визначення понять елітної та елітарної освіти, які часто підміняються одне одним. Аналіз робіт проблем елітної освіти, а також філологічних досліджень показує, що правомірним є наступне розмежування названих понять. "Елітарна" освіта – освіта, доступна для еліти, тобто для представників вузького, обраного, привілейованого кола людей, а в її основу покладено олігархічний принцип. Тобто мова йде про "відтворення" елітою себе шляхом створення престижних закритих навчальних закладів. Відбір в подібні заклади здійснюється за допомогою дії "закону соціальної спадщини". Таку тенденцію – прагнення панівного класу втримати та передати владу в спадок – як закономірність та одну з генеральних ліній розвитку суспільства прекрасно описав у своїй теорії правлячих еліт Гаetano Моска.

"Елітна освіта" є освітою високої якості незалежно від соціального статусу та матеріального статку того, кому вона призначається, а в її основі лежить меритократичний принцип. Елітна освіта характеризується тим, що головним її критерієм є саме здібності, таланти людей. Для засвоєння цінностей, передбачуваних такою системою освіти, необхідний високий рівень здібностей. При цьому елітарна освіта може бути одночасно елітною і навпаки. Таких позицій у трактуванні понять "елітна" та "елітарна" освіта дотримуються, наприклад, російський соціолог Г. К. Ашин, український вчений В. І. Стець та ін. [8, 9, 10].

Соціальне замовлення на освіту високого рівня, на підготовку фахівців з особливо великими здібностями в сучасних суспільствах існує завжди. В основі такої освіти лежить диференціація членів суспільства, пов'язана з індивідуальними відмінностями в досягненнях і особистісних якостях, серед яких інтелект, мотивація, схильності, здібності тощо.

В той же час елітарна освіта поєднується із системою закритого рекрутування еліт, тоді як елітна освіта – з системою відкритого її рекрутування. Окрім того, останній тип освіти здатен забезпечити більшу соціальну мобільність у суспільстві.

Після Жовтневої революції 1917 року, в радянський період, спостерігався вибух елітофобії, який повною мірою торкнувся освіти. Загальна рівність як політичне гасло виключала різного роду елітність. Радянські освітні технології вороже сприймали саму ідею елітності та елітарності в системі освіти, вважаючи її "класово ворожим" для себе явищем. Система класичних гімназій і реальних училищ була зруйнована і замінена системою "єдиної трудової школи". І лише через кілька десятиліть виник рух з відтворення елітних інститутів освіти [9, с. 85].

Дуже умовно можна говорити про повну освітню рівність того часу – ознаки саме елітарності (а не елітності) мали в СРСР, наприклад, вищі навчальні заклади, у яких велася підготовка дипломатів. Вони відрізнялись закритістю для "простих" абітурієнтів. "Пайовим внеском" для вступу до таких "клубів" були службова посада батьків, ділові зв'язки або гроші. Ознаками елітарності також відрізнялись вищі партійні школи.

Поєднання ідеї справедливості з ідеєю необхідності існування освіти вищої якості дало поштовх розвитку навчальних закладів, що першочергово ґрунтувались переважно на елітному (а не елітарному) принципі. Наприклад, у другій половині ХХ століття принцип елітності в СРСР частково почав закріплюватися за так званими фізико-математичними школами через притаманну їм на той момент часу престижність. Російський дослідник даної проблеми О.Я. Димарська [12] зазначає, що відбір у престижні школи-інтернати здійснювався з числа тих, хто найуспішніше закінчив неповну середню школу на основі співбесіди з профільюючих дисциплін, важливу роль при відборі також грали результати олімпіад з профільних предметів. Принцип елітності неформально закріпився також за провідними столичними університетами.

Подальші структурні зміни в пострадянському українському суспільстві збільшили запит на еліту як соціальний клас і, як наслідок, на елітну освіту, що спровокувало зростання кількості навчальних закладів, виникнення нових їх освітніх форм. В Україні масово стали з'являтися недержавні (позабюджетні) навчальні заклади, що пропонували отримати освіту за престижними напрямками. Але збільшення кількості навчальних закладів призвело до деактивації принципу попадання кращих до навчальних закладів, простіше кажучи – до масовізації вищої освіти або, за словами українського соціолога С. Оксамитної, до експансії вищої освіти [12, с. 456]. Можливість отримання будь-якого бажаного рівня освіти за гроші нівелювало принцип елітності освіти, оскільки цілий клас з високими фінансовими можливостями, що швидко сформувався в період первинного накопичення капіталу, ще не став носієм високого культурного і соціального сімейного капіталу.

В той же час, найстаріші і загальноновизнані освітні центри втрачали свій колишній інтелектуальний потенціал. Елітні за своєю суттю навчальні заклади за порівняно короткий термін почали перетворюватися в елітарні, залучаючи до себе контингенти молоді вже не за меритократичною ознакою, а за ознакою впливовості та фінансової спроможності батьків. Конкурс знань і талантів перетворився на конкурс батьківських гаманців. З іншого боку, в цей перехідний період виникає спокуса формально перейменовувати звичайні навчальні заклади в елітні.

Все це призводить до розмивання меж між елітною та масовою освітою, зниження якості освіти в цілому. Позитивно, коли цінності елітної свідомості стають надбанням масової. Але деструктивним є те, що масовий елемент пригнічує елітне починання, що знижує загальний потенціал освітньої системи. Необхідна така система освіти, яка б здійснювала функцію соціальної селекції не за фінансовими, а за духовними та інтелектуальними ознаками.

Нині в Україні склалась ситуація, коли, з одного боку, освітня ознака відіграє важливу диференціюючу роль, а з іншого боку – така диференціація аж ніяк не є результатом злагодженої роботи системи національної освіти зі створення та відтворення інтелектуальної еліти через навчальні заклади. Адже диференціація навчальних закладів нині відбувається частіше всього не за критерієм елітності, а за принципом елітарності. За цих умов молодь, орієнтована на отримання якісних знань та що має претензії на причетність до майбутньої інтелектуальної еліти, потенційно буде все більше звертати свою увагу на зарубіжні навчальні заклади. Тобто розглядатиме освіту за кордоном як таку, що дасть можливість без наявності "працюючих" в українських реаліях адміністративних ресурсів отримати необхідний інтелектуальний капітал.

За даними досліджень харківських соціологів, кожен четвертий український студент, який хотів би у найближчій перспективі продовжити свою освіту за кордоном, пояснює таке бажання прагненням отримати досвід навчання у закордонних ВНЗ. Дещо рідше називається така причина, як бажання отримати диплом закордонного університету (біля 21%) [13, с. 223]. Тобто, мотивація навчання за кордоном багато в чому відповідає цілям, що сприяють накопиченню освітнього та взагалі культурного капіталу особистості як необхідної передумови елітної свідомості.

Однак нині Україна за темпами зростання участі своєї молоді в міжнародній академічній мобільності істотно поступається іншим (навіть пострадянським) країнам. Серед головних причин – недостатній рівень інформування української молоді про гранти, стипендії, що надаються міжнародними організаціями; низький рівень знання іноземних мов; проблеми з визнанням в Україні дипломів про вищу освіту, отриману за рубежом. Відсутній також державний протекціонізм у даному питанні. Пояснюється це побоюваннями чиновників стосовно того, що найбільш успішні, обдаровані, енергійні учасники міжнародної академічної мобільності після навчання за кордоном не повернуться в Україну. Але такі побоювання не ґрунтуються на знанні реальної ситуації, оскільки такі дані є знання практично відсутніми.

Спеціального дослідження потребують не тільки масштаби повернення / неповернення з-за кордону української молоді, що отримувала там вищу освіту, але і мотиви, які визначають такі рішення молодих людей. Корисно було б прослідкувати кар'єрні траєкторії молоді, яка повернулася в Україну після навчання за кордоном, а також визначити, як існуючі в Україні проблеми з офіційним визнанням отриманих в закордонних вузах дипломів, екзаменів, заліків впливають на характер міжнародної академічної мобільності української молоді, на особистісні та суспільні наслідки її навчання в закордонних вузах.

Але вже зараз можна констатувати, що отримання молоддю освіти за кордоном є тільки потенційним шляхом формування української інтелектуальної еліти, який, при певних несприятливих умовах, може призводити до бруталного "відтоку мізків". Роль суспільства у формуванні елітного елемента, на думку П. Л. Карбущенко, зростає прямо пропорційно потребі даного суспільства в таких одиницях [14]. І якщо активна молодь, що здобула освіту в більш розвинених країнах, не відчує такої потреби в них з боку України, то цей механізм відтворення еліти для країни стане малоефективним або ж взагалі непрацюючим.

На завершення відзначимо, що в сучасних умовах, коли вища освіта стала практично загальнодоступною, питання про виконання нею традиційної функції соціальної селекції є не менш актуальним, ніж було раніше. Особливої гостроти воно набуває в пострадянському українському суспільстві, де за умов перехідного стану відбулось спотворення механізмів відтворення інтелектуальної еліти, чому сприяло, зокрема, і зниження якості вітчизняної вищої освіти. Диференціація вищої школи, що має місце в сучасній Україні, відбувається швидше за принципом елітарності, ніж елітності. За такої ситуації все більша частина здібної української молоді (в тому числі під впливом глобалізаційних процесів) для отримання бажаного інтелектуального капіталу буде звертатися до зарубіжних навчальних закладів. Але отримання молоддю освіти за кордоном є тільки потенційним шляхом формування української інтелектуальної еліти, який за несприятливих умов (зниження суспільного запиту на інтелектуальну еліту), може призводити тільки до "відтоку мізків" з України.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Сокурская Л. Г. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с. 2. Томпсон Д.Л., Пристли Д. Социология: Вводный курс / Пер. с англ. – М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ"; Львов: Инициатива, 1998. – 496 с. 3. Смелзер Н.: Социология / Пер. англ.- М.: Феникс, 1994. – 686 с. 4. Платон. Государство. Сочинения Т.3 М.: Мысль, 1994. – 654 с. 5. Педагогические идеи Роберта Оуэна. Избранные отрывки из сочинений Р. Оуэна. - М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1940. - 265 с. 6. Дюркгейм Э. Социология образования / Э. Дюркгейм. - М.: ИНТОР, 1996. - 80 с. 7. Сорокин П.А. Социальная стратификация и социальная мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992. – 542 с. 8. Ашин Г.К. Проблемы элитного образования в зарубежной социологии // Социол. исслед. - № 9. – 2004. - С. 87-95. 9. Ашин Г.К. Элитное образование // Общественные науки и современность. - № 5. - 2001. – С. 82-99. 10. Стець В.І. Особливості рекрутування сучасної еліти [Електронний ресурс] // Режим доступу: Дьмарская О.Я. Роль физико-математических школ в воспроизводстве научных кадров [Електронний ресурс] // Режим доступу: 12. Оксамитна С., Стукало С. Новітня доба української освіти // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том. 1. Аналітичні матеріали / за ред. Дек.н., В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. - С.444-457. 13. Кислова О.Н., Сокурская Л.Г. Исследование академической мобильности украинских студентов методом построения дерева классификации // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – № 948. – 2011. – С. 221-228. 14. Карабущенко П.Л. Антропологическая элитология [Електронний ресурс] // Библиотека учебной и научной литературы. - Режим доступу: nko_antro/07.aspx#_ftn1

УДК 316.344.34:37.091.212-054.6

ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ В УКРАЇНСЬКИХ ВНЗ ЯК ПРОЯВ АКАДЕМІЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ

Мотунова Інна Генадіївна – аспірантка кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізується динаміка контингенту іноземних студентів в українських ВНЗ. Збільшення кількості іноземних студентів в українських ВНЗ розглядається як ознака розвитку академічного капіталізму (засіб заробітку) та як прояв прагнення включитися до європейського освітнього простору – один з формальних показників інтеграції до європейського освітнього простору. Охарактеризовані проблеми, пов'язані з рекрутингом та перебуванням іноземних студентів в Україні.

Ключові слова: вища освіта, університет, академічний капіталізм, іноземні студенти, Болонська система, інтернаціоналізація освіти.

В статье анализируется динамика контингента иностранных студентов в украинских ВУЗах. Увеличение количества иностранных студентов в украинских ВУЗах рассматривается как признак развития академического капитализма (средство заработка) и как проявление стремления включиться в европейское образовательное пространство – один из формальных показателей интеграции в европейское образовательное пространство. Охарактеризованы проблемы, связанные с рекрутингом и пребыванием иностранных студентов в Украине.

Ключевые слова: высшее образование, университет, академический капитализм, иностранные студенты, Болонская система, интернационализация образования.

The paper deals with analysis of dynamics of foreign students' contingent in Ukrainian universities. Increase of the number of foreign students in Ukrainian universities is considered as a sign of academic capitalism advance (earnings mean) and as an indicator of the desire to join the European educational space (one of the formal parameters of integration into the European educational space). Also problems related to recruitment and stay of foreign students in Ukraine are examined.

Keywords: higher education, university, academic capitalism, foreign students, Bologna system, the internationalization of education.

Питання вищої освіти та основних тенденцій її розвитку лишається завжди **актуальним** та активно обговорюється у вітчизняній та світовій соціології. В сучасних дослідженнях особлива увага приділяється специфіці функціонування вищої освіти в умовах глобалізації та інформаційного суспільства. Вітчизняні науковці зосереджені на аналізі місця української вищої освіти у європейському освітньому просторі [1], взаємодії світових тенденцій та власних інституційних традицій [2], зокрема, включення країни до Болонської системи та її наслідків для української освіти [3]. Окремим напрямом досліджень є дослідження змін, які відбуваються під впливом соціальних перетворень, з суб'єктами освітнього процесу, особливо студентською молоддю: зміни їх ціннісних орієнтацій [4, 5], ставлення до різних аспектів соціального, політичного, духовного життя [6, 7], причини академічної мобільності студентів [8] тощо. Іноземні студенти як об'єкт соціологічного дослідження розглядаються у вітчизняній соціології рідко. Традиційно вивчаються проблеми їх адаптації до нового соціально-культурного середовища [9, 10]. Разом з тим, присутність іноземних студентів в українських вишах та зростання їх кількості є проявом світових тенденцій у розвитку вищої освіти. У такому ракурсі іноземні студенти у вітчизняній соціології не досліджувалися.

Предметом нашого розгляду є динаміка контингенту іноземних студентів у ВНЗ України. Ми ставимо перед собою за мету показати, що зростання кількості іноземних студентів в українських ВНЗ є проявом світових тенденцій у розвитку вищої освіти; а для цього ми пропонуємо, зокрема, порівняти кількість іноземних студентів в українських вишах за радянських часів і в умовах незалежності України та охарактеризувати проблеми, пов'язані з рекрутингом та перебуванням іноземних студентів в Україні.

Контекст функціонування вищої освіти в сучасному суспільстві, на думку багатьох фахівців, визначається процесом глобалізації. Формою відповіді вищої освіти на процеси глобалізації стала інтернаціоналізація освіти [11, 12]. Вона проявляється у розвитку світового ринку освітніх послуг, у появі

міжнародних форм організації освітньої діяльності, міжнародного фінансування освітніх проєктів, тощо. Іншим визначальним моментом контексту функціонування вищої освіти є скорочення її державного фінансування. Поступове зменшення фінансування освіти пов'язано з поширенням політики неолібералізму. На Заході цей процес почався з 70-х рр. ХХ ст., що призвело до розповсюдження платної освіти [13]. Так, Д. Харві, аналізуючи генезу неолібералізму, підкреслює значущість введення платні за університетську освіту у Нью-Йорку у середині 80-х рр. ХХ ст. У 90-ті роки ХХ ст. питання про фінансування вищої освіти відкривало порядок денний у більшості країн світу. Зараз загальною проблемою є недостатність фінансування ВНЗ та зменшення підтримки з боку держави [14, с. 283].

Стаття 61 Закону України "Про освіту" визначає необхідний обсяг бюджетних асигнувань на сферу освіти у розмірі не менше 10% від валового внутрішнього продукту (ВВП) [15]. Однак жодного разу з моменту здобуття незалежності Україні не вдавалося вийти на такий рівень фінансування освіти, хоча частка видатків на освіту у видатках державного бюджету України зросла до 19,5% (на 1998 р. – 14,6%) [16, с. 26]. У той же час така норма законодавства вважається завищеною, оскільки в світі дуже небагато країн, що витрачають на освіту більше 10% національного доходу. Переважно це невеликі острівні держави, розташовані в Тихому океані або Карибському басейні [17]. На думку експертів, державне фінансування освіти у більшості промислово розвинених країн вже досягло гранично можливої величини (6% від ВВП), і навряд чи можна чекати подальшого нарощування державного фінансування освіти [18, с. 320]. За офіційними даними, в Україні на всі види освіти і виховання витрачається приблизно вдвічі менший відсоток ВВП, ніж у розвинених країнах (у 2000 р. – 4,2 % ВВП, 2002 р. – 4,7 %), а на фундаментальні наукові дослідження – у 6–10 разів [19, с. 45]. При фінансуванні науки менш ніж 1% ВВП вона втрачає конкурентоспроможність та вмирає. В Україні наука фінансується на рівні 0,3%. [20]. Недостатнє державне фінансування освіти та науки підштовхнуло університети до самостійного заробляння коштів.

Внаслідок вказаних причин організація діяльності університетів кардинально змінилася. Її характеристиками стали середньострокові концепції розвитку, скорочення витрат, персоналу, пошук внутрішніх резервів для росту і нових ринків для експорту освітніх послуг [21]. Принципи роботи університетів все частіше стали визначатися як "менеджерський", "корпоративний", "підприємницький", "маркетинговий" чи характеризуються як політика "академічного капіталізму" [14, с. 276]. Під академічним капіталізмом розуміють ринкову або ринковоподібну діяльність науково-освітньої організації та її співробітників із залучення зовнішніх грошових засобів. Ці засоби можуть бути у вигляді дослідницьких грантів і контрактів, сервісних контрактів, партнерства з промисловістю й урядом, трансферу технологій, залучення великої кількості студентів, спроможних запропонувати високу оплату за навчання [22, с. 10]. Одним із напрямів академічного капіталізму є розширення ринку міжнародних освітніх послуг: збільшення кількості іноземних студентів, відкриття філій в інших країнах, програми обмінів студентів тощо. Академічний капіталізм зародився на Заході, але його розвиток активно йде і у вітчизняних ВНЗ. Зростання контингенту іноземних студентів в українських університетах – один з його проявів.

Практика навчання іноземних студентів не є здобутком сучасності, особливо для Європи. Наприклад, за часів Бориса Годунова робились спроби створення нових шкіл і університетів, до Русі запрошувались іноземні викладачі та вчені, а своїх студентів відправляли на навчання до Європи [23, с. 48]. І зараз лівова частка іноземних студентів намагаються здобути освіту у Європі чи США. Попит на вищу освіту за кордоном щорічно зростає. За період з 1975 по 1990 рік кількість тих, хто навчався за кордоном, зросла з 600 тис. до 1,2 млн. чоловік, до рубежу тисячоліття – до 1,9 млн., до 2006 р. – 2,9 млн. [21].

Більше половини всіх студентів, що навчаються за кордоном, припадає на Велику Британію, Німеччину, Францію і США. Ці країни мають давню освітню традицію, відповідну інфраструктуру та науково-педагогічні кадри. Наприклад, у Великій Британії реалізується потужна програма із залучення іноземних студентів. Існують спеціальні коледжі для учнів із-за кордону, такі як Беллербіз, які займаються доуніверситетською підготовкою іноземних студентів для вступу до ВНЗ Великої Британії. До речі, конкурси на отримання стипендій на навчання в них проводяться і в Україні [24].

До кінця 1980-х рр. освітній ринок Великобританії був передусім внутрішньо орієнтованим, тепер же він передусім орієнтується на країни ЄС. Окрім того, великі потоки іноземних студентів йдуть з країн Азії, Африки і північної Америки. Зараз 12% усіх іноземних студентів припадає на Великобританію. За прогнозами британського уряду, до 2020 р. кількість іноземних студентів повинна потроїтися [25]. У Німеччині у кожному державному ВНЗ резервується 5% місць для іноземних студентів. Кількість іноземних студентів, які прибувають на навчання до Німеччини, теж постійно зростає: у 1997 р. – 100 тис., 2008 р. – 245 тис. [21]. Різко збільшилась в останні роки кількість іноземних студентів і у Франції. Між 2002 і 2009 рр. вона зросла на 25%. У 2010 р. до університетів Франції були зараховані 214 тис. іноземців, що становило близько 10% всіх вступників. Майже половина з них (101 тис.) - вихідці з Африки, близько 38 тис. - з ЄС і 21 тис. - з Китаю [26].

Французьких студентів за кордоном в 10 раз менше, ніж іноземних студентів у Франції. На 2004 р. країна займала третє місце в світі за чисельністю іноземних студентів (127 тис.) [25].

Україна теж має історію навчання іноземців. Іноземні студенти навчалися у вітчизняних ВНЗ і за часів Російської імперії, і за радянських часів. Так, в Новоросійському університеті (м. Одеса) (одночасно з Петербурзьким та Московським) іноземні студенти розпочали навчання у 70-х рр. XIX ст. за рішенням Ради при міністрі народної освіти, яка визнала доцільним розпочати навчання іноземних громадян у навчальних закладах Російської імперії. До освітніх установ прибули студенти з Болгарії, Албанії, Боснії, Герцеговини, Сербії та інших держав. Уряд імператора Олександра II призначив для них спеціальні державні стипендії та звільнив від плати за навчання. Однак широкого розповсюдження навчання іноземних студентів у імперії не отримало. Її громадяни частіше самі навчалися за кордоном, особливо з технічних спеціальностей [27].

Після встановлення радянської влад під впливом політичних мотивів практика запрошення на навчання іноземців була відновлена. Наприклад, вже на початку 1920-х років в РСФСР навчалися на безкоштовній основі громадяни Туреччини, Персії, Афганістану, Монголії. В 1921 р. було створено спеціалізований навчальний заклад - Комуністичний університет трудящих Сходу (КУТС), перед яким стояли освітні і політичні завдання. До кінця 1921 р. в КУТС навчалися іноземні громадяни 44-х національностей [27]. У зв'язку з закритістю радянського суспільства та загальною підозрілістю до іноземців аж до середини XX ст. навчання іноземних студентів в СРСР було рідкісним явищем (винятком були партійні, комсомольські та профспілкові школи, де навчалися посланці, як правило, комуністичних організацій). Ситуація Холодної війни обумовила існування двох міжнародних потоків студентів, що не перетиналися. У СРСР і країнах РЕВ навчалася молодь з країн, що розвивалися, соціалістичної орієнтації, а в державах Заходу - капіталістичної.

Після закінчення Другої світової війни в СРСР стали приїжджати на навчання представники країн Східної Європи та Азії, а пізніше - Африки, Латинської Америки та Західної Європи. У 1960 р. в Москві було створено Університет дружби народів, названий пізніше ім'ям Патріса Лумумби - першого Президента незалежної Республіки Конго. У 1964 р. університет був прийнятий у члени Міжнародної асоціації університетів (МАУ). У 1965 р. відбувся випуск перших 228 молодих фахівців з 47 країн світу [28]. Цей університет став одним з найбільших в світі навчальних закладів з підготовки іноземних фахівців. За 40 років (з 1950 по 1990 рр.) кількість іноземних студентів в Радянському Союзі збільшилася більш ніж в 20 разів, досягнувши напередодні розпаду СРСР 126,5 тис., що складало 10,8% від загальносвітової чисельності іноземних студентів і дозволило радянським ВНЗ зайняти 3 місце в світі після американських і французьких за кількістю студентів-іноземців (в США в 1990 році, за даними ЮНЕСКО, навчалася 407,5 тис. іноземних студентів, у Франції - 136 тис.) [27].

У 1990 р. іноземні студенти, стажисти, аспіранти навчалися майже в 700 навчальних закладах та науково-дослідних установах 120-ти міст і населених пунктів СРСР, у тому числі 23,5 тис. іноземців навчалася в Москві, 16,5 тис. - в Ленінграді, 8 тис. - в Києві, 5 тис. - в Харкові, 4 тис. - у Мінську і т.д. Навчалися вони за кошти держави, бо це було питання статусу країни, а не заробітку. Майже 80% іноземних студентів були вихідцями з Азії, Африки та Латинської Америки, а також країн Східної Європи [27]. Частка іноземних громадян, які отримали освіту в радянських ВНЗ в 1950/1951 - 1985/1986 академічних роках за основними групами країн і регіонами світу становила: країни Латинської Америки - 11,8%, країни Африки на південь від Сахари - 12,6%, країни Близького Сходу і Північної Африки - 12,5%, країни Азії - 26,7%, країни Західної Європи - 2,0%, країни Північної Європи - 0,6%, Східноєвропейські і Балканські країни - 33,2%, країни Північної Америки і Океанії - 0,6% [29, с. 22]. Чисельність іноземних громадян протягом 40 років від 1950 по 1990 рр. стабільно зростала упродовж кожного десятиліття (табл. 1, табл. 2) [29, с. 22].

Таблиця 1.

Динаміка чисельності іноземних громадян, які навчалися у вишах СРСР в 1950/1951 - 1990/1991 академічних роках і зміна їх питомої ваги у складі усіх студентів радянських ВНЗ

Роки	Загальна чисельність студентів в ВНЗ СРСР, тисяч осіб	Чисельність іноземних громадян, які навчалися у ВНЗ СРСР, тисяч осіб	Частка іноземних громадян у складі всіх студентів радянських ВНЗ (в %)
1950/1951	1246,0	5,9	0,5
1960/1961	2396,1	13,5	0,6
1970/1971	4580,6	25,6	0,6
1980/1981	5235,2	88,3	1,7
1990/1991	4853,0	126,5*	2,6

* Включаючи іноземних стажистів і учнів факультетів та інститутів підвищення кваліфікації

Зміна питомої ваги іноземних громадян, які навчалися у ВНЗ СРСР в 1950/1951 - 1990/1991 академічних роках, в загальноосвітньому контингенті іноземних студентів

Роки	Загальноосвітня чисельність іноземних студентів, тисяч осіб	Частка іноземних громадян у складі всіх студентів радянських ВНЗ	Частка іноземних громадян, які навчалися у ВНЗ СРСР, в загальноосвітньому контингенті іноземних студентів, %
1950/1951	110,0	0,5	5,4
1960/1961	231,4	0,6	5,8
1970/1971	447,8	0,6	5,9
1980/1981	915,8	1,7	9,6
1990/1991	1168,1	2,6	10,8

За економічного і технічного сприяння Радянського Союзу в 36 країнах-союзниках СРСР було створено 66 вищих навчальних закладів (університетів, інститутів, університетських центрів, спеціалізованих факультетів і філій), 23 середніх спеціальних навчальних закладів, понад 400 навчальних центрів початкового професійно-технічної освіти та 5 загальноосвітніх шкіл. Крім допомоги в будівництві даних освітніх установ, Радянський Союз оснастив їх сучасним на той час навчально-лабораторним обладнанням, забезпечив навчальної та науково-методичною літературою, силами радянських фахівців сприяв організації навчального процесу (в 1980-і роки для цих цілей у відрядження за кордон щорічно відправлялися до 5000 радянських викладачів і фахівців) [30].

Розпад СРСР зруйнував сформовану систему навчання іноземних студентів. Через недостатнє фінансування навчальні заклади в зарубіжних країнах, створених за сприяння СРСР, позбулися підтримки з боку пострадянських країн і перейшли під опіку інших держав.

За радянських часів Україна була привабливою для іноземних студентів. В країні їх нараховували близько 30 тисяч. На початку 90-х, одразу після розпаду СРСР, кількість охочих здобути український диплом скоротилася майже наполовину [31]. В наш час кількість іноземних студентів знову зростає. Для них вартість навчання та проживання (в порівнянні з ЄС та Північною Америкою) в Україні є відносно низькою [32, с. 153]. Ще одна причина – гарна репутація українських університетів, яка збереглася з часів СРСР. Часто молоді абітурієнти прислухаються до порад і рекомендацій старших родичів або друзів, які здобули вищу освіту в СРСР. Обізнаність про сплески насильства на расовому ґрунті та нетерпимість в Російській Федерації також впливає на те, що багато іноземних студентів із міркувань безпеки обирають саме Україну, а не Росію [32, 33].

Згідно з даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, протягом 2010 – 2011 навчального року у 195 вищих навчальних закладах країни навчалось 46,6 тис. іноземців [34]. Це на 6% більше за попередній академічний рік. За останні п'ять років встановилася стійка тенденція щорічного збільшення кількості іноземних студентів на близько 3 тис. осіб. Протягом цього року Україна прийняла 53,5 тис. [34] з 134 держав світу. Більшість з них – з країн Азії та Африки. Найбільша кількість – громадяни Китаю (близько 6 тис.), Туркменістану (близько 5 тис.), Індії – 3 тис. З Російської Федерації налічується 3,5 тис. осіб [35]. Більшість іноземних студентів навчається в університетах Харкова, Києва, Одеси, Луганська та Донецька. Майже 40% з них здобувають в Україні медичну освіту.

Іноземці навчаються в українських ВНЗ переважно на контрактній основі. В середньому іноземному студентові навчання обходиться в 2–4 тис. доларів на рік [36]. В Україні вартість навчання для іноземців вдвічі більша за ту, яку сплачують українські громадяни, що навчаються на аналогічних спеціальностях. Це відповідає міжнародній практиці. У більшості країн світу існує диференціація в оплаті навчання для місцевих і іноземних студентів [21]. Всередині країн ЄС є дискусії про спеціальні ціни для іноземних студентів. Багатьма це сприймається як відхід від європейської традиції і крок до подальшої комерціалізації освіти. Отримання плати за навчання з іноземних студентів почало практикуватися з 80-х рр. ХХ ст. (до речі, як і взагалі платна вища освіта, про що ми писали вище). У багатьох державах континентальної Європи до недавнього часу зберігалася як мінімум рівність в оплаті навчання для іноземців і "місцевих" студентів. Наприклад, майже всі іноземні студенти Франції (95%) навчаються у державних вищах і отримують стипендії [25]. У Британії ж донедавна платня в університетах практикувалася тільки для іноземних студентів. Іноземці завжди платили більше за "місцевих". Для британців вища освіта довго була безкоштовною, але тільки 8% населення навчалось в університетах. Десять років потому плату за навчання для британських студентів обмежили трьома тисячами фунтів. З 2012 р. університети отримали право підняти цю плату до дев'яти тисяч фунтів на рік. [24, с. 6].

Економіці Об'єднаного Королівства іноземні студенти щорічно приносять 5 млрд. дол. [25]. США експорт освітніх послуг у 2010 р. приніс близько 20 млрд. доларів. У Новій Зеландії дохід від навчання іноземних студентів перевищує дохід від експорту вина, в Канаді - більше, ніж експорт вугілля і деревини, у

Великобританії - більше, ніж автомобілебудування або фінансові послуги, а в Австралії освітні послуги для іноземців є четвертою за важливістю галуззю національного експорту, яка ледь поступається золотодобуванню [21]. Таким чином, навчання іноземців є важливою статтю прибутків багатьох держав.

Для України іноземні студенти – це не лише важливе джерело доходів ВНЗ, але і бюджету країни в цілому. За словами міністра освіти і науки, молоді та спорту України, сама лише оплата навчання іноземними студентами поповнює бюджет України на 800 мільйонів гривень за рік. Відповідно до підрахунків міністра Д. Табачника, загалом вони витрачають в Україні близько 500 мільйонів доларів на рік [37]. Гроші, які отримує від них держава, допомагають зберігати, і навіть створювати робочі місця в освітній галузі, а також дають змогу керівництву ВНЗ, де вони навчаються, інвестувати грошові ресурси в покращення якості освітніх послуг, що надаються національними освітніми закладами всім студентам незалежно від громадянства. Зокрема, навчання іноземців створює робочі місця для 4,6 тис. викладачів [38].

Більшість ВНЗ України визначають підготовку іноземних студентів як важливий напрям діяльності і проводять активну політику з їх залучення. Це обумовлено не тільки фінансовими інтересами, але й намаганням українських вишів увійти до європейського освітнього простору. В принципі, ці мотиви взаємопов'язані: щоб зайняти гідне місце серед сучасних університетів і відповідати європейським вимогам, українські університети мають мати у своєму контингенті іноземних студентів, бо для розрахунку рейтингів університетів їх кількість виступає одним з показників [32, с. 152]. В результаті прагнення інтегруватися до європейського освітнього простору підміняються намаганням збільшити кількісні показники. Щоб привабити іноземців, українські університети часто встановлюють формальні умови вступу (вступні екзамени відсутні, існує лише вимога наявності у абітурієнта певного мінімального освітнього рівня) [39], максимально подовжують терміни вступу (якщо українські студенти мають бути зараховані до вересня, то іноземні – до жовтня/листопада) [39, 40, 41, 42].

Для залучення іноземців іноді використовуються і нечесні засоби. Університети заохочують спеціальних агентів, метою яких є завербувати якнайбільше студентів, незалежно від якості їх знань та мотивації (агент отримує комісійні за кожного залученого студента). Дії цих приватних посередників університети не контролюють належним чином. Це створює можливості для різноманітних зловживань з боку агентів. Агенти-посередники грають вагомую роль в наданні неправдивої інформації та введенні в оману іноземних громадян [33; 44]. Після прибуття в Україну іноземні студенти дуже часто дізнаються, що їм надали неправдиві відомості стосовно реальної вартості навчання, умов проживання в гуртожитку, рівня корупції та расової і релігійної нетерпимості. Іноземцям обіцяють, що в Україні буде легко влаштуватися на роботу з неповною занятістю і заробляти достатньо для оплати навчання та проживання. Тільки після приїзду іноземні студенти довідуються, що не мають права працювати в Україні [33]. Зловживанням з боку агентів сприяє брак офіційної інформації. Офіційні джерела інформації про освітні можливості для іноземних студентів обмежуються щорічним каталогом міжнародної освіти, що видається Департаментом міжнародного співробітництва та європейської інтеграції Міністерства освіти, молоді та спорту України. Інформація в зазначеному каталозі стосується лише контактних даних університетів та ліцензій про надання освітніх послуг іноземним студентам [45]. Дослідження Центру "Соціальна Дія" у вересні – жовтні 2011 р. свідчить, що навіть у тих випадках, коли іноземні студенти безпосередньо зв'язуються з обраними університетами в Україні для отримання інформації про умови життя та навчання, а також умови вступу, вони не можуть отримати повну інформацію через те, що співробітники адміністрації більшості університетів не володіють жодною іноземною мовою. В результаті абітурієнти з-за кордону змушені спиратися на інформацію, яка надається агентами [33]. Відповідно до типового договору про надання освітніх послуг, затвердженого Міністерством освіти, молоді та спорту України, постачальники освітніх послуг за контрактом (університети або коледжі), повинні бути відповідальними за надання студентам правдивої та точної інформації про правила та вимоги, на яких ґрунтується надання освітніх послуг, якість такої послуги та її складові, в тому числі права та обов'язки сторін згідно з договором про надання освітніх послуг. Тим не менше, як показує досвід Центру "Соціальна Дія", українські ВНЗ не використовують вищезгаданий типовий договір у своїх контрактних відносинах з іноземними студентами і не контролюють інформацію, яку надають агенти потенційним абітурієнтам. Якщо у студента виникає конфлікт із університетом, майже неможливо відстояти свої права. "Міграційний статус студента в країні залежить від університету, без згоди якого навіть не можна перевестися до іншого вишу. Якщо існує конфліктна ситуація, то університети, як правило, цього не роблять і не видають документи, в тому числі страховий поліс, атестати, зворотній квиток" [37].

Крім правових негараздів, іноземці стають жертвами агресії. Згідно з даними проекту "Ініціатива Різноманіття", більшістю жертв расистських нападів в Україні у 2007 – 2011 рр. виявилися саме іноземні студенти. Дослідження Е. Гарві у 2008 р. показало, що близько 35% закордонних студентів, які мешкали в Києві, заявили про напади на них з расових мотивів. Із заявами про напад постраждалі частіше звертаються до університету, а не до міліції. Навчальні заклади не завжди бажають розголошувати таку інформацію. "Університети зацікавлені в тому, щоб якомога більше студентів хотіли прийти вчитися до них. А інформацію про напади на іноземців вони сприймають як потенційний ризик того, що студенти не будуть

приїжджати. По-друге, вони не знають, як допомогти в цих ситуаціях" [33]. Для полегшення життя іноземців, минулого року було видано англomовний посібник "Життя та навчання в Україні". Окрім загальних відомостей про країну, новоприбулі студенти можуть знайти там інформацію, як убезпечити себе в місті, а також куди саме звертатися в разі нападу [37].

Цікавими є результати анонімного опитування, проведеного серед 100 іноземних студентів, які навчаються у п'яти вищих навчальних закладах Луганська. Їх оголосив керівник Громадянської Мережі "ОПОРА" О. Кормілецький. Як виявилось, 52% іноземних студентів стикаються з проявами ксенофобії в Луганську, і лише 27% не опинялися у подібних ситуаціях. Іноземні студенти частіше за все стикаються з ксенофобією під час спілкування з молодими людьми міста та під час найму житла (власники квартир відмовляються здавати житло іноземцям) У той же час вони не відчують ксенофобії в ході навчального процесу у ВНЗ і при контактах з органами державної влади [44]. Зауважимо, що негативне ставлення до іноземців не завжди безпідставне. Нерозбірливість вітчизняних ВНЗ у прийомі іноземних студентів призводить до того, що серед них трапляються кримінальні елементи. Для них навчання є тільки способом легалізації в Україні. Вони формують негативні стереотипи, які поширюються на цілі етнічні групи [46].

Аналіз динаміки контингенту іноземних студентів в українських ВНЗ свідчить про щорічне зростання їх кількості. Це є проявом світових тенденцій у розвитку вищої освіти, які пов'язані з інтернаціоналізацією освіти та поширенням академічного капіталізму. Практика навчання іноземних студентів не є здобутком сучасності. Іноземні студенти навчалися у вітчизняних ВНЗ і за часів Російської імперії, і за радянських часів. Але якщо раніше іноземні студенти навчалися за рахунок держави, то зараз вони стали гарним заробітком для тієї ж держави. Окрім заробітку, іноземні студенти є фактором престижу для університетів і країни. Це важливий показник відповідності європейським освітнім стандартам. Однак внаслідок невіршеності ряду проблем, пов'язаних з навчанням іноземних студентів та перебуванням їх в країні, Україна зараз втрачає навіть освоєні сегменти ринку освітніх послуг [32, с. 156]. Іноземні студенти в Україні, з одного боку, мають привілейовані умови вступу і навчання, а з іншого – опиняються у досить вразливому правовому та інформаційному становищі. Тому заробляння грошей та намагання включитися до європейського освітнього простору не повинно затьмарювати питання якості освіти.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Астахова В. И. Болонский процесс – объективная необходимость развития высшего образования в Украине / В. И. Астахова // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. – Х. : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2004. – С. 491 – 494. 2. Щудло С. А. Освітні реформи: небезпеки інституційних пасток / С. А. Щудло // *Молодіжна політика: проблеми та перспективи*: зб. наук. праць – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, – 2010. – С. 374 – 379. 3. Дикова-Фаворская Е. М. Болонский процесс в оценках руководителей приватной высшей школы / Е. М. Дикова-Фаворская // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. – Х. : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2004. – С.512–515. 4. Сокурская Л. Г. Студентство на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л.Г. Сокурская. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с. 5. Шатохин А. Н. Як змінилось студентство аграрних ВНЗ за чверть століття: нові цінності та пріоритети / А. Н. Шатохин // *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. – 2011. – № 941. – С. 251–255. 6. Ніколаєвська А. М. Студентська молодь України: штрихи до морального портрету / А. М. Ніколаєвська // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2002. – С. 539–542. 7. Остроухова Г. С. Феномен громадянськості сучасного українського студентства та фактори, що їх обумовлюють / Г. С. Остроухова // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2002. – С. 578–582. 8. Сокурская Л. Г. Академическая мобильность украинских студентов перед вызовами современного мира: риски академической эмиграции / Л. Г. Сокурская, А. А. Дейнеко // *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. – 2011. – № 941. – С. 239–245. 9. Петров В. Н. Особенности адаптации иностранных студентов / В. Н. Петров, В. Н. Ракачев, Л. В. Ракачева, А. В. Ващенко // *Социс* – 2009. – №2 – С. 117 – 120. 10. Иванова М. А. Социально-психологическая адаптация иностранных студентов к высшей школе России: дис. ... доктора псих. наук : 19.00.05 / М. А. Иванова – Санкт-Петербург, 2001. – 353 с. 11. Курбатов С. Університетські рейтинги як фактор легітиматії елітного стану освіти в сучасних умовах / Сергій Курбатов. – Суми : ПП Панасенко І. М., 2010. – 56 с. 12. Каленюк І. Вища освіта в сучасному глобальному середовищі / Ірина Каленюк // *Вища освіта України* – 2008. – №9 – С. 55 – 62. 13. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Дэвид Харви. – М.: Поколение, 2007. – 288 с. 14. *Ідея Університету: Антологія* / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – 304 с. 15. Про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>. 16. Україна у цифрах. 2008. Статистичний збірник. – К. : Державне підприємство "Інформаційно-аналітичне агентство", 2009. – 260 с. 17. Затрати на образование [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tb.com.ua>. 18. Іщук Л. І. Західноєвропейський досвід диверсифікації джерел фінансування вищої освіти / Л. І. Іщук // *Науковий вісник НЛТУ України*: зб. наук. праць. – Вип. 176 – Львів – 2007. – С. 320 – 327. 19.

Корсак К. В. Вища освіта і Болонський процес: навч. посіб. / К. В. Корсак, І. О. Ластовченко. – К. : МАУП, 2007. – 352 с.

20. Локтев В. І. О науке в Украине можно забыть / Вадим Локтев // Зеркало недели. Украина. – 2012. – №6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/SCIENCE/i_o_nauke_v_ukraine_mozhno_zabyt_-97443.html

21. Мировой финансовый кризис и международная мобильность студентов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studyabroad.ru/guide/lib/Mobility.php>

22. Хижняк Л. М. Університетська освіта: навч. посіб. / Л. М. Хижняк. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2010 – 192 с.

23. Скрынников Р. Борис Годунов / Р. Скрынников. – М: АСТ, 2003 – 416 с.

24. Скуба В. Тенденция со знаком плюс / Виктория Скуба // День. – 2011. – № 88. – 25 мая. – С. 6.

25. Пашков В. О. Політичний вимір процесів інтернаціоналізації вищої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal>

26. Иностранные студенты во Франции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tvr-science.ru>

27. Экспорт образовательных услуг в системе высшего образования Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russia.edu.ru>

28. Офіційний сайт РУДН. – Режим доступу: <http://www.rudn.ru>

29. Экспорт российских образовательных услуг: Статистический сборник. Выпуск 3 / Министерство образования и науки Российской Федерации. – М. : Центр социологических исследований, 2011. – 360 с.

30. Шереги Ф. Э Россия на мировом рынке образовательных услуг [Електронний ресурс] / Ф. Э. Шереги, Н. М. Дмитриев, А. Л. Арефьев // Демоскоп – 2003. – № 97 – 98 – Режим доступу: <http://www.demoscope.ru>

31. Шик В. Освітні послуги – це потужний інвестиційний проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pedpresa.com/blog>

32. Мотунова І. Іноземні студенти як показник конкурентноспроможності українського вишу (на прикладі Луганського національного університету імені Т. Шевченка) / І. Мотунова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка – 2011. – № 2(237) – С. 149 – 160.

33. Бочева Г. Іноземні студенти в Україні: освіта чи експлуатація? / Г. Бочева, О. Бондаренко, І. Холондович // Проект "Без Кордонів" – 2012. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://noborders.org.ua/sfery-dijalnosti/rizne/inozemni-studenty-v-ukrajini-osvita-chy-ekspluatatsiya/>

34. Мінфін. – Режим доступу: <http://minfin.com.ua>

35. Табачник похвалився зростанням кількості іноземних студентів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news>

36. Коментарі – Режим доступу: <http://ua.life.comments.ua/2011/06/11/153001/tabachnik-narahuvav-v-ukraini-50.html>

37. Каплюк К. Іноземні студенти в Україні: солодкі обіцянки та гіркі проблеми. / Катерина Каплюк // Osvita.ua – 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua>

38. В Україні навчається майже 50 тисяч іноземних студентів [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vidomosti-ua.com/ukraine/31567>

39. Іноземці в Україні "не студенти, а гаманці"? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/technology/2009/08/18/24762>

40. Порядок Прийому іноземців та осіб без громадянства на навчання до Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля у 2012 році [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.snu.edu.ua/index.php?mode=861>

41. Іноземним студентам [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://luguniv.edu.ua/?z1=b,1304>

42. Поступление в КГМУ иностранных граждан [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.csmu.edu.ua/site/page/show/docid/5584>

43. Умови прийому іноземців та осіб без громадянства на навчання [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.knutkt.com.ua/komsya/24-nozemc.html>

44. Савинова М., Высшее образование для араба / М. Савинова, Н. Кононова // "ОстроВ". – 2012 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ostro.org>

45. Каталог "Higher Education in Ukraine: 2011 – 2012" [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://osvitainfo.com.ua>

46. Луганськ – міжетнічна напруженість зростає. – Режим доступу: <http://sna.in.ua/archives/12077>

УДК 3.37.378

ДИГІТАЛІЗАЦІЯ ЯК СУЧАСНА ТЕНДЕНЦІЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Шаповалов Андрій Сергійович – аспірант кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

В статье рассматривается дигитализация как тенденция развития высшего образования XXI века. Такие технологические разработки, как Интернет и цифровые технологии, изменили повседневные практики проведения досуга и коммуникаций, а теперь изменяют и образовательные практики. Дигитализация образования рассматривается как процесс приобретения, внедрения, освоения и использования институтом образования новейших технологических разработок в области коммуникационных технологий.

Ключевые слова: образование, дигитализация, институт образования, модернизация, высшее образование.

У статті розглядається дигіталізація як тенденція розвитку вищої освіти XXI століття. Такі технологічні розробки, як Інтернет та цифрові технології, змінили повсякденні практики дозвілля і комунікацій, а тепер змінюють і освітні практики. Дигіталізація освіти - процес придбання, впровадження і освоєння інститутом освіти новітніх технологічних розробок у галузі комунікаційних технологій.

Ключові слова: освіта, дигіталізація, інститут освіти, модернізація, вища освіта.

Article deals with digitization as latest trend of development of higher education in the 21st century. Such technological developments as the Internet and digital technologies have changed the daily practices of leisure activities and communication and now turn to educational practices. Digitalization of education - the process of acquisition, application and assimilation of the newest technological developments in the field of communication technology by the Institute of Education and then using of them with educational, communication and educational purposes.

Keywords: education, digitalization, Institute of Education, globalization, education.

Сьогоднішній день пропонує нам великий темп та обсяг інноваційних процесів у кожній сфері нашого життя. Інститут освіти, який залишається одним з найголовніших для функціонування суспільства, не є виключенням. Суспільство не стоїть на місці, тому інститут освіти розвивається згідно курсу загальних змін у соціумі, відповідаючи на сучасні проблеми та виклики сьогодення шляхом утворення певних механізмів та тенденцій. Деякі з тенденцій виникли завдяки економічним змінам у соціумі, деякі виходять з загального суспільного устрою, а поява деяких стала можлива лише завдяки науково-технічному прогресу та розвитку високих технологій.

Дещо окремо в ряду тенденцій стоїть дигіталізація освіти, яка може бути розглянута і як тенденція розвитку сучасної вищої освіти, і як механізм її розвитку. Це витікає з особливостей специфічного розвитку інформаційно – комунікаційних технологій які зумовили походження дигіталізації як явища.

Інформаційно–комунікаційні технології не тільки змінили щоденні практики та моделі дозвілля, а й освітні практики та освітні моделі. Освітня модель - це освітня система, яка включає загальні цілі і зміст освіти, проектування навчальних планів і програм, а також особливості керівництва діяльністю учнів, моделі їх групування, методи контролю та звітність, способи оцінки процесу навчання [1]. Сьогодні все частіше говорять про виникнення нової освітньої моделі, "освіти 2.0", як одної із наслідків та супутників дигіталізації (з іншого боку, дигіталізацію можна розглядати як платформу, завдяки якій і виникне освіта 2.0). Під освітою 2.0 розуміють сукупність базових принципів, що визначають освітні стратегії, які реалізуються за допомогою віртуальних соціальних мереж і мобільних Інтернет-технологій [2, с.453]. Ще один важливий момент – поширення Веб-2.0 технологій та інші відкриття, які робляться сьогодні. Майк Уеш стверджує: "Чим більше ми розуміємо, що цифрова інформація всюди, що всі ми постійно зв'язані, тим очевидніше стає те, що ніхто з нас більше не годиться на роль мудреця за кафедрою. Ніхто не може бути "розумніший за всіх". Ми всі одночасно вчителі та учні. Ми велика спільнота вчителів та учнів, де кожен вчиться у іншого і вчить іншого". Для цього, нам треба "поглянути на клас як на можливість народження колективного розуму. І тоді ми дозволимо студентам і учням самим вивчати цей насичений інформацією простір, знаходити, критикувати і, навіть, створювати нову інформацію" [3]. Важливо зазначити, що акцент змінюється від комунікації з конкретним експертом (викладачем), до створення колективного розуму і колективних знань.

Ряд дослідників відзначають, що в поняття "Веб 2.0" входить не тільки масово-вироблюваний користувальницький контент, але, перш за все, сервіси зв'язку, що дають можливість користувачами

самостійно виробляти контент (щоденники, статті, фотоальбоми, збірники посилань, файлообмінники), а також маніпулювати зв'язками між своїми та чужими матеріалами в Інтернеті (настроювати власні сторінки та блоги для читання вибраних матеріалів та новин, вбудовувати власні матеріали в колективні блоги і вікіпедії, і т.д.). Як зазначає О. Горошко, основна межа, що розділяє перший і другий веб, - це саме сервіси веб-зв'язку, що не може не позначитися на структурі тексту, збільшуючи його потенціал посилань та цитувань, тим самим спрощуючи його опрацювання та поширення серед користувачів. В цілому, концепція другого веба, на думку дослідників, стала своєрідною відповіддю на проблеми "класичного" Веба 1.0, який представляв собою зразок "супер-бібліотеки" - статичні сайти зі спеціально підготовленим, вручну структурованим контентом, який, однак, проводився "небагатьма для багатьох", і де користувачі були лише пасивними споживачами [4, с.510].

Таким чином, замість "супер-бібліотеки", як вважає А. Долгін, вийшов "супер-телеграф", а творці Веб 2.0 "дистанціювалися" від роботи з контентом. Найчастіше вони просто не знали, що відбувалося всередині їх сервісу, не могли впливати на цей "народний" контент або використовувати його [5]. І на думку ряду дослідників, як відповідь на переваженість Інтернету непрофесійним контентом виникає ідея нового користувача, який відтепер не лише створює контент, але й активно залучає до цього експертів різних напрямків. Статус користувача може бути змінений на експертний, так само як і форма співпраці творця контенту і платформи. Таким чином, користувач, на думку дослідників, відіграє роль своєрідного експертного модератора контенту. Отже, сьогодні веб - це створення високоякісного контенту обдарованими користувачами, з використанням платформи Вебу 2.0. Деякі дослідники [А. Артїщев], пояснюючи феномен нового вебу, підкреслюють, що це - технологія, при якій інформація в Глобальній мережі не просто акумулюється, але і розуміється, осмислюється, а програмне забезпечення володіє апіорі можливостями збирати, систематизувати, аналізувати і представляти інформацію людям. [6].

Розвиток нового стандарту Інтернет – комунікації "Веб 2.0" робить створення знань реальністю вже сьогодні шляхом створення нових освітніх комунікативних моделей. Виникнення освіти 2.0 стає можливим завдяки парадигмальному зрушенню в концепціях розвитку веб-технологій і переходу від Веб 1.0 до Веб 2.0. До особливостей Веб 2.0, які сприяли появі нових комунікативних моделей, можуть бути віднесені такі його характеристики, як можливість: швидкого створення користувацького контенту; миттєвого і одночасного редагування; спільної роботи над будь-яким текстом або проектом; практично постійного спілкування; зберігання великих обсягів інформації безпосередньо в Мережі; а не на електронних носіях; легкість в роботі з контентом; поширення інтерфейсів, дружніх для користувачів; посилення аудіовізуального формату передачі даних; оприлюднення будь-якої інформації в мережі [4, с. 528].

Таким чином, Веб 2.0 створив можливості для комунікації та роботи в Інтернеті, які кардинально вплинули як на кількість комунікативних потоків в мережі, так і на їх якісний зміст.

Внаслідок комунікації користувачів на форумах, блогах та соціальних мережах, утворюється специфічний обсяг знань, які створені в мережі простими користувачами, і доступ до них мають не лише відвідувачі певного сайту, а весь прошарок користувачів Інтернету. Тип генерації контенту "від користувача до користувача" дозволив існувати безперервному формуванню нових знань. Інтернет робить ці знання доступними для всіх. Проте така система має і недоліки. Не завжди користувач є спеціалістом у потрібній сфері, інформація часто буває неперевірена та й взагалі хибна. Переваженість Інтернету неперевіреною інформацією та вільний доступ до її обробки та публікації робить сьогодні пошуки потрібного важким завданням.

Освіта 2.0 буде сконцентрована на одержанні експертного, професійного знання, яке стане більш мобільним, інтерактивним, наочним, гнучким і реагуватиме на потреби всіх учасників освітнього процесу. Вона буде звернена до експертного знання і буде сприяти активній інтеграції в професійне середовище, а також буде ефективно сприяти формуванню професійних співтовариств [2, с.453]. Деякі дослідники припускають, що вона буде менш ієрархічною, і буде побудована з використанням мережевого принципу і розподілена між професійними експертними групами або стійкими комунікативними спільнотами, об'єднаними на основі загальних цілей і комунікативних освітніх практик [7, с. 33].

Можна стверджувати, що в контексті провідної ролі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у якісному перетворенні освіти важливу роль відіграє саме тенденція дигіталізації освіти, як процес застосування та асиміляції інститутами освіти новітніх технологічних розробок на ниві ІКТ з подальшим використанням їх з навчальними, комунікаційними та виховними цілями. Розвиток цифрових бібліотек та цифрового книговидавництва - це перші кроки до дигіталізації освіти, вони повинні підтримуватися на рівні державної політики. Сьогодні грамотною вважається людина, яка вміє швидко шукати та аналізувати факти, ефективно працювати з програмами та файлами в різних цифрових форматах (наприклад, в текстових, графічних, звукових та відео), володіти основними технічними засобами і вміло використовувати ресурси мережі [8, с.11].

Виділяють такі переваги використання ІКТ у освіті: індивідуалізація навчання; інтенсифікація самостійної роботи учнів; зростання обсягу виконаних на урок завдань; розширення інформаційних потоків при використанні Інтернету; підвищення мотивації та пізнавальної активності за рахунок різноманітності форм роботи [9, с.201].

Було б невірним казати, що ця тенденція набуває сили саме зараз. У світі цей процес йде вже давно. Основа освіти – комунікація між викладачем та учнем, а сучасні технології зробили її максимально доступною. Процес дигіталізації саме через свій комунікаційний потенціал відкриває великі можливості, як для викладача так і для студента.

Заміна підручників електронними книжками, створення "Інтернет – дата – центрів" на базі учбових закладів, створення центрів дистанційного навчання, "он лайн – лекторіїв" – це все необхідні кроки без яких неможливий подальший прогрес. Але це кількісні показники, а повинні бути і якісні. Саме модернізація існуючих та генерація нових систем пізнання та комунікації, ідентифікація та презентація себе, як джерела нових знань (саме в контексті Інтернет-комунікацій), призведуть до якісного перетворення сучасної освіти.

Можна сказати, що кожен етап у розвитку технологій зумовлює або створює нову освітню парадигму. В епоху Гутенберга підручник був покладений в основу освіти, а його головною метою стала ефективна передача знання і його академічних канонів. Однак останні п'ятдесят років розвитку ери цифрових технологій показали, що освітня система сфокусувалась на конструюванні знань шляхом обробки інформації. Освітні тенденції останніх років вже у 21 столітті показують, що завдяки мобільним технологіям та Інтернету освіта стала розмовою через контексти, яка стала можливою лише завдяки безперервному взаємодії людини, технологій та суспільства [4, с.525].

При цьому потрібно чітко мати на увазі ще одну фундаментальну задачу модернізації, яка продиктована входженням освіти у принципово нову стадію свого розвитку. На сучасному етапі суспільного життя та своєї власної історії освіта стає не тільки важливим елементом у соціальній сфері, але також і у економічній. Вона відіграє все більш важливу роль у накопиченні та розвитку людського капіталу. Перспективи зростання благоустрою країни – на шляху збільшення значимості людського капіталу, а значить, значимості освіти. Цей шлях стає реальним тільки при масштабній модернізації системи освіти. Це стосується й України [10, с.14].

Підсумовуючи, можна сказати, що необхідність соціологічного дослідження за темою "Дигіталізація вищої освіти" полягає, принаймні, у двох аспектах.

По-перше, освіта — це визначальний чинник, що забезпечує спадкоємність та відтворення накопичених знань, досвіду, традицій. У цьому контексті освіти можна розглядати і як процес навчальної та виховної діяльності, і як результат цього процесу. Інститут освіти не єдиний, але надзвичайно важливий фактор соціалізації людей. Важливо осягнути суть і специфіку вищої освіти як соціального інституту на основі з'ясування її специфічних функцій. До них, зокрема, належать соціально значущі функції навчання і виховання.

По-друге, освіта — це канал інформації в сучасній інформаційній системі, один з чинників прогресу. Слід наголосити, що частка застосування цифрових технологій поступово і нестримно збільшується. В цьому сенсі дигіталізацію освіти можна розглядати не тільки як тенденцію розвитку, але і як набуття інститутом освіти нових якостей та рис, властивих сучасним комунікативним практикам, які існують у цифровому просторі.

Щодо специфіки вищої освіти, то важливо виявити з одного боку ступінь інтегрування дигіталізації – як інструменту формування знань, навичок, умінь – у сучасній технології навчання. З іншого боку – визначити вплив дигіталізації на освіту як соціальний інститут. Інакше кажучи, окреслити найважливіші риси впливу дигіталізації освіти на сучасне студентство. Розвиток інформаційно – комунікаційних технологій викликав багато змін у розвитку різних сфер суспільного життя та спричинив появу багатьох сучасних процесів та тенденцій. Освіта не є виключенням, тому таке наукове дослідження представляється доцільним та своєчасним.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Морзе Н.В. Моделі ефективного використання інформаційно-комунікаційних та дистанційних технологій навчання у вищому навчальному закладі / Н.В. Морзе, О.Г. Глазунова // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2008. – №2(6). – Режим доступу до журн.: <http://www.ime.eduua.net/em6/emg.html>. 2. Горошко Е.И. Образование 2.0 – это будущее отечественного образования? Ч. 1 "Попытка теоретической рефлексии" // Образовательные технологии и общество. – 2009. – Т. 12, № 2. – С. 449–465. 3. Wesch M. An In-Depth Look at the Cyber-Phenomenon of Our Time: Web 2.0. Lawlor Review. Spring [Електронний ресурс]. – Інтернет-публікація, 2007. – Режим доступу: <http://ru.scribd.com/doc/3596028/An-Indepth-Look-at-the-Cyber-Phenomenon-of-Our-Time-Web-20>. 4. Горошко Е.И., Самойленко С.А. Твиттер как разговор через контекст: от Образования 2.0 к Образованию 3.0? // Образовательные технологии и общество. – 2011. – Т.14. – №2. – Р.502–530. 5. Долгин А. Б. Рунет: игра на опережение. Что такое web 3.0? Доклад на симпозиуме "Пути России" 27 февраля 2010 г. - [Електронний ресурс]. – Інтернет-публікація, 2010. - Режим доступу: <http://www.polit.ru/research/2008/04/02/web3.html> 6. Артищев А. Сеть меняет концепцию [Електронний ресурс]. – Інтернет-публікація, 2009. - Режим доступу: <http://rss.net.ua/2101>. 7. Скубашевська О. Необхідність і реалії інноваційного розвитку освіти [Текст]. / Скубашевська О. // Вища освіта України. – 2007. – № 3. – С. 30–38. 8. Андрущенко В. Інформаційні технології в системі інноваційної освіти [Текст] / В. Андрущенко, А.В. Олійник // Вища освіта України. – 2008. – № 3. – С. 5–16. 9. Артишевская Т.М., Артишевский Э.В. Информационно коммуникативные технологии в высшем образовании // Инновации в системе высшего образования [Текст]: материалы I Всерос. науч.-метод. конф. / НОУ ВПО "Челяб. ин-т экономики и права им. М.В. Ладощина"; [отв. ред.: А.Л. Худобородов, Г.И. Ладощина; редкол.: И.А. Фатеева, С.Б. Синецкий, Л.В. Львов]. – Челябинск, 2010. – 201 с. 10. Кремень В. Вища освіта в соціокультурних змінах сучасності [Текст] / Кремень В. // Вища освіта України. – 2007. – № 3. – С. 9–14.

УДК 316.346.32-053.6

«МОДЕРНИЗАЦИЯ» И «ПОСТМОДЕРНИЗАЦИЯ» ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СТУДЕНЧЕСТВА КАК ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА¹

Сокурная Людмила Георгиевна – доктор социологических наук, профессор, профессор-заведующий кафедрой социологии, вице-президент Социологической ассоциации Украины

В статье рассматривается вопрос о возможности использования концепта модернизации в контексте социологического анализа современного украинского социума. Анализируется соотношение таких понятий, как «трансформация» и «модернизация». Подчеркивается, что по отношению к украинским реалиям модернизация прежде всего означает тренд нашей страны от традиционного к современному обществу. Важнейшим условием такого перехода автор называет формирование соответствующей ценностной основы, в частности «модернизацию» и «постмодернизацию» ценностных ориентаций студенчества как одного из главных субъектов актуальных и перспективных социальных изменений в Украине.

Ключевые слова: модернизация, трансформация, «модернизация» и «постмодернизация» ценностей, студенчество.

У статті розглядається питання щодо можливості використання концепту модернізації у контексті соціологічного аналізу сучасного українського соціуму. Анализується співвідношення таких понять, як «трансформація» і «модернізація». Підкреслюється, що по відношенню до українських реалій модернізація перш за все означає тренд нашої країни від традиційного до сучасного суспільства. Найважливішою умовою такого переходу автор називає формування відповідної ціннісної основи, зокрема «модернізацію» та «постмодернізацію» ціннісних орієнтацій студентства як одного з головних суб'єктів актуальних і перспективних соціальних змін в Україні.

Ключові слова: модернізація, трансформація, «модернізація» та «постмодернізація» цінностей, студентство.

The possible use of modernization concept in the context of sociological analysis of modern Ukrainian society is considered in this article. Moreover, the correlation of concepts such as "transformation" and "modernization" is regarded either. It is emphasized that modernization primarily means the trend of our country from a traditional to a modern society in relation to Ukrainian realities. The author qualifies the formation of the corresponding value basis as the most important condition for such transition, in particular, the "modernization" and "post-modernization" of students' value orientations as one of the main subjects of current and future social changes in Ukraine.

Keywords: modernization, transformation, "modernization" and "post-modernization" of values, students.

В социологическом дискурсе конца XX – начала XXI века активно дискутируется вопрос о содержании, направленности и факторах изменений, характерных для современных, прежде всего посткоммунистических, обществ (см.: [1-21]). В контексте нестихающих дискуссий по этой проблеме, в том числе, происходил и происходит до сих пор поиск понятия, в наибольшей степени отражающего характер социальных процессов, протекающих в этих обществах. И если в конце 80-х – первой половине 90-х годов прошлого столетия исследователи социальных изменений чаще всего обращались к понятию «транзиция» (переход), именуя советское общество, а затем и общества, образовавшегося после распада СССР, обществами переходного периода, то, начиная с середины 1990х годов и практически до конца первого десятилетия нового века, социологи стали активно использовать понятие «трансформация», подчеркивая, что именно это понятие в наибольшей степени отражает «существенные изменения, своего рода социальное перерождение» [2, с. 98] постсоветских обществ.

Стремление найти теоретико-методологическое обоснование происходящих в посткоммунистических, в том числе в постсоветских, обществах социокультурных изменений приводило

© Сокурная Л. Г., 2012

¹ Статья подготовлена в рамках НИР «Ценностная составляющая модернизационных процессов в современном социуме Украины», осуществляемой институтом экономики и прогнозирования НАН Украины

исследователей к выводу о правомерности применения к анализу этих процессов понятий и концептов теории модернизации. Однако, как подчеркивала Т. И. Заславская и многие другие российские и отечественные социологи, модернизационная парадигма вряд ли может быть пригодна для анализа современных трансформационных процессов. Разделяя данную позицию, мы основываемся на том, что содержание перемен в украинском и других постсоветских обществах далеко не ограничивается теми феноменами, которые обозначаются понятием «модернизация». Подчеркнем, что содержание данной категории чаще всего определяется как переход от традиционного общества и современному². В политико-практическом плане это означает переустройство того или иного общества по западному образцу, ибо именно Запад, как правило, отождествляется с современностью.

Заметим, что наряду с таким пониманием понятие «модернизация» используется, по крайней мере, еще в двух смыслах. Во-первых, в самом широком смысле как синоним социальных изменений, способствующих движению общества «вперед относительно принятой шкале улучшений» [1, с. 170]. Во-вторых, термин «модернизация» употребляется по отношению к слаборазвитым странам, которые пытаются «догнать» наиболее развитые страны (в социологической литературе существуют даже специфические понятия «запаздывающая модернизация», «модернизация вдогонку» или «догоняющая модернизация» [см., напр.: 22]). В таком, узком смысле понятие «модернизация» весьма часто используется в многочисленных теориях модернизации, неомодернизации и конвергенции. В настоящее время эти теории претерпевают существенные изменения [см. об этом подробнее: 23], более того, как пишет Р. Инглехарт, «начиная с 70-х годов, концепция модернизации была подвергнута серьезной критике и во многом признана несостоятельной» [24, р. 11].

Анализируя критику теорий модернизации, П. Штомпка полагает, что их наиболее слабыми сторонами являются: идея безусловной прогрессивности общественного развития как постоянного движения к более рациональным и эффективным формам самоорганизации; акцент на универсальные черты современных обществ, тогда как преобладающей тенденцией является актуализация их качественных различий; необоснованное принятие модели наиболее развитых западных обществ за образец для всех остальных стран; эмпирическую неподтвержденность и в связи с этим сомнительность реальности самого феномена модернизации как целостного процесса; отсутствие обоснованных представлений о социальных механизмах процессов модернизации и др. Кроме того, П. Штомпка акцентирует внимание на том, что реальные попытки модернизации некоторых стран третьего мира привели не к подъему, а к социальной дезорганизации и хаосу [1, с. 290-291].

Рассматривая соотношение понятий и феноменов трансформации и модернизации, мы исходили из того, что, если трансформация – это кардинальное, качественное преобразование, реорганизация всех сфер жизнедеятельности общества на принципиально новых основаниях, вариантов которых может быть великое множество, то модернизация – это один из этих вариантов.

Отличие трансформации от модернизации можно проследить по соотношению стихийных и сознательных процессов, характеризующих данные феномены. Модернизация представляет собой преимущественно сознательное регулирование социокультурных процессов, трансформация включает в себя, с нашей точки зрения, и стихийные проявления. Подчеркнем, что в условиях Украины и других постсоветских стран последние преобладают. В этом контексте следует отметить, что, предпочитая понятие «трансформация», мы не только отдаем дань определенному теоретическому дискурсу, но прежде всего исходим из реалий современного украинского общества, отнюдь не реализующего модернизационную модель социальных изменений. Во всяком случае вряд ли можно утверждать, что в нашей стране осуществляется целенаправленная, регулируемая соответствующими государственными структурами модернизация различных сфер ее жизнедеятельности. Однако это не воспринимается нами как серьезная проблема на пути реформирования украинского общества. Мы считаем данное обстоятельство не только нормальным, но и в определенном смысле положительным фактом. Ибо, вслед за Ш. Эйзенштадтом, полагаем, что модернизация должна иметь адекватную культуре страны ценностную основу, иначе несовпадение целей и приоритетов модернизации с фундаментальными ценностями цивилизации может обусловить нарастание движений протеста, в том числе, в некоторых случаях в форме революции [25, с. 68].

Фактически об этом же говорит и современный французский социолог А. Турен, подчеркивая, что модернизация не может уповать на одни только рыночные механизмы в тех странах, где этих механизмов

---

² Именно такое содержание вкладывается в категорию «модернизация» в работах О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, М. Вебера, Э. Дюркгейма, Ф. Тенниса.

до сих пор толком и не было, а разрушение прошлого само по себе не ведет к созданию конкурентной экономики, гражданского общества и других атрибутов современной западной цивилизации. Поэтому, полагает он, перед посткоммунистическими обществами стоит задача синтеза западного экономического рационализма и национально-культурной идентичности, современности и традиций [26, р. 449 - 450].

И все же, справедливости ради, необходимо отметить, что концепции модернизации достаточно широко используются для анализа процессов, происходящих на посткоммунистическом пространстве. С точки зрения В. А. Ядова, именно понятие «модернизация» является наиболее употребимым при исследовании социально-экономических и социально-культурных процессов в российском обществе [4, с. 383].

Выступая на TV Всероссийском социологическом конгрессе, который проходил с 23 по 25 октября 2012 года в столице Башкортостана Уфе, В. А. Ядов подтвердил свою приверженность к понятию «модернизация», подчеркивая правомерность его использования при анализе динамики посткоммунистических обществ.

Эту позицию разделяют и некоторые отечественные социологи, полагая, что стихийные процессы, столь характерные для Украины и других постсоветских стран в 1990-х – первом десятилетии 2000-х годов, сегодня становятся менее выраженными. В связи с этим корректнее говорить не столько о трансформации постсоветских обществ (она якобы уже себя исчерпала), сколько об их модернизации, понимая это понятие в одном из его значений, представленных выше, а именно как движение общества «вперед соответственно принятой шкале улучшений», его развитие в контексте разработанной властными структурами программы.

Так, в дискуссии по вопросу правомерности использования понятия «модернизация» по отношению к современному украинскому обществу, разгоревшейся в ходе «круглого стола» на тему «Ценностные аспекты модернизационных процессов современного социума», состоявшегося 14 сентября 2012 года в Институте экономики и прогнозирования НАН Украины, Е. И. Головаха настаивал на том, что изменения, происходящие сегодня в нашем обществе, целесообразно обозначить как его модернизацию. При этом он исходил из того, что Украина определила европейский вектор своего развития и стремится реализовать его благодаря реализации различного рода правительственных программ, например, программы присоединения к Болонскому процессу.

Не соглашаясь с аргументацией уважаемого метра отечественной социологии, мы, тем не менее, полагаем возможным и вполне корректным говорить об Украине как о модернизирующемся обществе. Однако понятие «модернизация» по отношению к современным украинским реалиям мы определяем как переход от традиционного к современному обществу с той оговоркой, что речь идет не о переустройстве нашего общества по западному образцу, а о его, так сказать, осовременивании. При этом наши аргументы сводятся к тому, что сегодня для украинского общества все еще характерны черты традиционного общества. В то же время наш недомодернизовавшийся социум обладает некоторыми чертами постмодерного общества, правда, они прежде всего присущи его молодым и наиболее образованным когортам, в частности отечественному студенчеству времен независимости.

Одним из важнейших факторов модернизации украинского общества в обозначенном нами контексте является, на наш взгляд, «модернизация» и «постмодернизация» ценностного сознания его членов, то есть их ориентация на ценности современного и постмодерного общества.

Акцентируя внимание на ценностную детерминацию модернизационных процессов, происходящих в нашем обществе, мы вовсе не склонны абсолютизировать ценностную обусловленность этих процессов, признавая огромную значимость экономических факторов социальной динамики. Тем не менее нам трудно не согласиться с тем, что именно ценностный потенциал в существенной мере детерминирует способность той или иной социокультурной системы «творчески себя воспроизводить, превращаться в предмет собственной деятельности», либо, напротив, актуализирует ее подверженность «потокам разрушительных опасностей, энтропий, дезорганизации, вызовам истории» [27, с. 63]. И все же в этом контексте мы, пожалуй, более всего солидарны с теми авторами, например с Р. Будоном, которые полагают, что «значение ценностей обуславливается тем, каким именно процессом мы интересуемся... В зависимости от того, какой случай мы анализируем, ценности могут быть заслуживающей внимание «переменной», а могут и не быть таковой, они могут рассматриваться и как первичные, и как вторичные, если только вообще имеется возможность установить их характер (первичный или вторичный)» [28, с. 221]. При этом французский ученый исходит из того, что вообще «бесполезно пытаться доказать, что предельные, или сущностные, причины изменений следует искать в каком-то отдельном секторе реальности, – неважно, о чем идет речь – об идеях, ценностях или производственных отношениях» [28, с. 153].

Разделяя данную позицию, мы полагаем вполне корректным в ходе социологического анализа модернизации украинского общества акцентировать внимание на аксиологических аспектах этого

процесса. Это представляется нам правомерным еще и потому, что внешние факторы модернизации в Украине, в частности, культурная экспансия Запада, прежде всего связаны с ценностными феноменами. При этом интериоризация ценностей западного (модерного и в чем-то уже постмодерного) общества, как показывают многочисленные социологические исследования, в том числе проведенные нами, прежде всего характеризует молодежное, в частности студенческое, сознание.

В связи с этим *целью* данной публикации является анализ содержания и направленности трансформации и дифференциации ценностных ориентаций студенчества Украины в контексте модернизационных процессов, происходящих в нашем обществе.

Фокусируя внимание на вузовской молодежи, мы исходим, во-первых, из того, что студенты являются одной из наиболее «ресурсоемких» социальных групп, обладая такими ресурсами, как возраст и образование. Реализуя эти ресурсы, будущие специалисты с высшим образованием выступают в качестве субъектов модернизации украинского общества, его развития в контексте общецивилизационных процессов, в частности формирования так называемого общества знания. Ценности и ценностные ориентации сегодняшнего студенчества завтра будут доминировать в обществе, придающем наибольшую значимость знанию и информации. Естественно, при условии, что украинское общество сумеет преодолеть барьеры на своем пути к «когнитивной мобилизации» (Р. Инглехарт)

Во-вторых, анализ ценностного дискурса студенческой молодежи поможет нам понять, какую роль играет система высшего образования в «модернизации» аксиофеноменов будущих специалистов.

Исследуя направленность динамики ценностного дискурса украинского студенчества, мы обратились к типологии ценностей построенной в соответствии с «цивилизационным» критерием. Согласно такому подходу, можно выделить традиционалистские ценности, т.е. ценности, сформировавшиеся в недрах традиционного общества, современные (модернистские) ценности, возникшие в обществах типа *modernity* (см. [29]), а также постмодернистские ценности, формирование которых происходит в контексте становления постмодерного общества, зарождающегося в условиях третьей «волны» цивилизации (назовем ее, по О.Тоффлеру, информационной).

Цивилизационная генетика ценностей представляется нам невероятно важной при изучении их динамических характеристик. Она позволяет понять, какие элементы этоса конкретного социума (например, современного украинского общества) или социальной общности (например, студенческой молодежи) ориентированы на воспроизводство давно сложившихся норм, целей жизни и средств их достижения, т.е. восходят к традиционалистским ценностям; что относится к модернистским аксиофеноменам (ориентации на инновации в достижении рациональных целей, в том числе в достижении профессиональной и служебной карьеры, высокого положения в обществе, т.е. на так называемые «достижительские» ценности), что можно охарактеризовать как признаки постмодернистских ориентаций (стремление к самореализации, качеству жизни, принадлежности к группе, политическому участию и т.д.).

При исследовании ценностной дифференциации украинского студенчества, мы обратились к методам реализации эмпирической типологизации, в частности к процедурам кластерного анализа как одного из традиционных методов интеллектуального анализа данных (ИАД)³, позволяющих осуществить дифференциацию изучаемой совокупности на отдельные группы (кластеры). Одной из наиболее важных задач кластерного анализа является выбор классифицирующих признаков. В нашем случае такими признаками выступили ориентации студентов на терминальные ценности, т.е. ценности-цели, и их самооценки степени развитости инструментальных ценностей (качеств личности, выступающих инструментами реализации терминальных ценностей). В инструментарии наших исследований⁴ было представлено 18 терминальных и 26 инструментальных ценностей. Таким образом, кластеризация полученной информации осуществлялась на основе 44 классифицирующих признаков.

³ Подробнее об этих методах см.: [30-34]

⁴ Имеются в виду общенациональные и международные исследования, проведенные кафедрой социологии и социологической лабораторией Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина в 2000 – 2011 гг.: «Современные университеты как центры формирования интеллектуальной элиты украинского общества» (2000 – 2001гг.; по репрезентативной выборке опрошено 1810 студентов украинских вузов); «Высшая школа как субъект социокультурной трансформации» (2002 – 2004 гг.; по репрезентативной выборке опрошено 1972 студента вузов Украины и 981 студент вузов Белоруссии); «Высшее образование как фактор социоструктурных изменений: сравнительный анализ посткоммунистических обществ» (2005 – 2007 гг., по репрезентативной выборке опрошено 3057 студентов Украины, 780 студентов Белоруссии и 587 студентов России (выборка по России нерепрезентативная)), «Проблемы формирования гражданской идентичности украинской молодежи: роль образования в консолидации общества» (2008 – 2011 гг.; опрошено 3058 украинских, 628 российских и 300 белорусских студентов; выборка репрезентативна только по Украине).

В результате кластерного анализа данных, полученных нами в ходе исследования, проведенного в 2000-2001 гг., были получены 5 кластеров, отражающих ценностную дифференциацию украинского студенчества. Среди них по два модернистских и постмодернистских кластера и один традиционалистский кластер. Исходя из результатов многомерного шкалирования, модернистские кластеры были обозначены нами как «модернисты-коммуналисты» (в этот кластер вошли 32% опрошенных нами студентов) и «модернисты-индивидуалисты» (24%); постмодернистские кластеры – как «постмодернисты-идеалисты» (18 %) и «постмодернисты-прагматики» (4%). В кластер традиционалистов вошли 22% наших респондентов (см. об этом подробнее в : [35, с. 305-316]). Итак, кластерный анализ показал, что в ценностном дискурсе украинского студенчества первых лет нового века были представлены все цивилизационные типы ценностей, при этом доминирующие позиции занимали модернистские ценности (кумулятивный процент студентов, вошедших в модернистские кластеры, составил 56%, в постмодернистские – больше 22%).

Кластерный анализ данных исследования, проведенного в 2005–2007 гг., зафиксировал некоторое снижение в студенческой среде уровня распространенности модернистского ценностного дискурса, что прежде всего было связано с более массовой артикуляцией будущими специалистами постмодернистских ценностей (в сумме в два постмодернистских кластера вошли более 32 % опрошенных студентов). Одновременно проведенный нами кластерный анализ показал, что модернистский ценностный дискурс стал более дифференцированным: были получены три модернистских кластера – «модернисты-коммуналисты» (около 22 %) «модернисты-индивидуалисты» (более 10 %) и «умеренные модернисты» (более 3 %). В поисках ответа на вопрос о причинах возросшего уровня «постмодернизации» ценностного сознания украинского студенчества мы пришли к выводу, что важнейшими факторами, обусловившими этот процесс, были, с одной стороны, события «оранжевой революции», вселившие студенческой молодежи надежду на демократические преобразования в стране, которые, в свою очередь, расширят ее возможности для самореализации, в том числе в сфере получаемой профессии; с другой – реальные подвижки в экономике Украины, начавшие проявляться как раз в период проведения полевого этапа нашего исследования (2006–2007 гг.).

Что касается исследования, проведенного нами среди украинских студентов⁵ в 2008–2009 гг., то в полном соответствии с концепцией Р.Инглехарта, экономический кризис 2008 года существенно повлиял на уровень «постмодернизации» ценностных ориентаций будущих специалистов, вернув лидирующие позиции модернистскому ценностному дискурсу. По результатам кластерного анализа более 22 % украинских студентов представляли «постмодернистов» (среди них более 10 % – это «постмодернисты-прагматики», и более 12 % «постмодернисты-идеалисты»), около 75 % – «модернистов» (около 35 % «модернисты-индивидуалисты», 40 % – «модернисты-коммуналисты») и 2, 6 % – «традиционалистов».

Рассматривая «модернизацию» и «постмодернизацию» ценностных предпочтений студенчества в качестве важнейшего фактора модернизации украинского социума, мы исходим из того, что, как подчеркивалось выше, только при условии существования адекватной ценностной основы можно надеяться на успех модернизации того или иного общества.

Анализируя объективные и, что особенно важно, субъективные характеристики студентов-«модернистов» и «постмодернистов», мы обнаружили, что представителям этих кластеров присущи не только стремление к достижению высокого социального статуса и материального благополучия, но и (что прежде всего отличает «постмодернистов») к самореализации во всех сферах своей жизни, ее качественному улучшению, к личной свободе и экономической независимости. В то же время они ориентируются на реализацию таких ценностей, как «хорошие, добрые отношения с окружающими людьми», «польза, приносимая обществу», «участие в общественной жизни, в решении проблем, стоящих перед обществом» (особенно «модернисты-коммуналисты» и «постмодернисты-идеалисты»). При этом студентов модернистских и постмодернистских кластеров отличает (по самооценкам) достаточно высокий уровень развития таких инструментальных ценностей, как целеустремленность, настойчивость, прагматизм, решительность, предприимчивость, готовность к риску, инициативность, лидерские качества и т.п.; они в большей степени, чем «традиционалисты», поддерживают рыночные преобразования, курс Украины на евроинтеграцию; в политико-идеологическом контексте им импонируют партии социал-демократической и национал-демократической направленности.

Для студентов анализируемых кластеров характерен более высокий уровень политического участия (особенно для «модернистов-коммуналистов»), потенциальной протестной активности (прежде

---

⁵ Полевой этап исследования, посвященного анализу проблем формирования гражданской идентичности студенческой молодежи, в России и Белоруссии был проведен в 2010-2011 гг.

всего для «постмодернистов-идеалистов»), экономической активности (больше всего подрабатывающих студентов среди «постмодернистов-прагматиков»).

«Модернисты» и «постмодернисты» – это (по самооценкам) самые обеспеченные люди (особенно последние), их отличает высокоурбанизированный образ жизни, это дети самых образованных родителей. Последнее (образовательный капитал родительской семьи), как показывает наш анализ, является наиболее нагруженным фактором «модернизации» и «постмодернизации» ценностного сознания будущих специалистов. В связи с этим мы фокусировали свой исследовательский интерес, в том числе, на роли высшего образования в актуализации названного выше процесса.

Чтобы выяснить роль высшей школы в формировании и развитии модернистского и постмодернистского ценностного дискурса ее воспитанников, мы сравнили ценностные предпочтения студентов «на входе» в вуз и «на выходе» из него. Оказалось, что ценностные ориентации старшекурсников в значительной степени отличаются от ценностного дискурса студентов первого курса, в частности уровнем их «модернизации» и «постмодернизации». Конечно, это обусловлено влиянием множества объективных и субъективных факторов, выделить среди которых собственно воздействие высшей школы достаточно трудно (если вообще возможно). Тем не менее, сравнивая ценности студенчества и других групп молодежи⁶, мы обнаружили, что вузовских воспитанников отличает более высокий уровень ориентаций на ценности современного и постмодерного общества.

Таким образом, подытоживая сказанное выше, прежде всего подчеркнем, что процессы, происходящие в современном украинском социуме, можно обозначить как его модернизацию, имея при этом в виду актуализацию тренда Украины от традиционного к современному обществу. Такой переход, с нашей точки зрения, возможен только при условии наличия ценностно-нормативной базы, соответствующей обществу типа *modernity*. Эта база начинает формироваться в украинском обществе, прежде всего в молодежной среде, где все отчетливее артикулируются модернистские и постмодернистские ценности и ценностные ориентации. Особенно ярко тенденция «модернизации» и «постмодернизации» проявляется в ценностном дискурсе студенчества, являющегося, на наш взгляд, одним из главных субъектов социальных изменений в украинском социуме в его актуальных и перспективных контекстах.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Штомпка П. Социология социальных изменений / Перевод с англ. Под ред. проф. В. А. Ядова. – М., 1996. 2. Заславская Т. И. Социальный механизм посткоммунистических преобразований в России / Россия, которую мы обретаем / Отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина. – Новосибирск: Наука, 2003. – 728 с. 3. Заславская Т. И. Посткоммунистические трансформации в свете классических теорий развития / Россия, которую мы обретаем / Отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина. – Новосибирск: Наука, 2003. – 728 с. 4. Ядов В. А. Россия как трансформирующееся общество: Резюме многолетней дискуссии социологов // Куда идет Россия? Власть, общество, личность. – М.: МШСЭН, 2000. 5. Заславская Т. И. Пространство посткоммунистических трансформаций / Россия, которую мы обретаем / Отв. ред. Т. И. Заславская, З. И. Калугина. – Новосибирск: Наука, 2003. – 728 с. 6. Machonin Pavel Social Transformation and Modernization: To Constructing the Theory of Social Changes in the Postcommunist Countries. – Praha, 1997. 7. Wnuk-Lipinski Ed. The Radical Transformation of a Social System and Its Contradictions. // Societal Conflict and Systemic Change. The Cfse of Poland. 1980-1992. – IFiS Publishers, Warsaw, 1993. 8. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К., 1997. – 156 с. 9. Постсоветская динамика украинского общества в европейском контексте: Общая дискуссия // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. - №3. – С. 186-198. 10. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. – 2-е изд., исправленное и дополненное. – М.: Дело, 2003. – 568 с. 11. Epstein S. Economic Development and Social Change in South India. Manchester, Mauchester University Press, 1962. 12. The European Values Study: A Third Wave. Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys, 2001, EVS, WORC, Tilburg University. 13. Лэйн Д. Трансформация России и Украины: социальные основы реформ и антиреформ / Д. Лэйн // Мир России. – 2007. – № 2. – С. 3-24. 14. Руткевич Н. Трансформация социальной структуры российского общества [Электронный ресурс] / Н. Руткевич. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/405/945/1216/004.RUTKEVICH.pdf>. 15. Вишневский Ю. Общество и реформы. Модернизация и контрмодернизация: чья возьмет? [Электронный ресурс] / Ю.Вишневский. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/01/11/1214867075/Vishnevski.pdf>. 16. Кильдюшов О. Модернизация институтов как теоретическая и практическая проблема: адекватность, трансфер, интеграция [Электронный ресурс] /

⁶ Такая возможность у нас была в ходе реализации исследования жизненных планов молодежи Харькова, проведенного Восточнукраинским фондом социальных исследований в 1999 – 2000 гг.

О. Кильдюшов. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/16215389.html>. **17.** Погосян В. Модернизация как фактор сохранения социального гомеостаза [Электронный ресурс] / В. Погосян. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/11/11/1214795579/pogosyan.pdf>. **18.** Трубицын Д. «Модернизация» и «негативная мобилизация» конструкты и сущность [Электронный ресурс] / Д. Трубицын. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/11/19/1214821145/Trubitsin.pdf>. **19.** Яницкий О. Модернизация в России и вокруг [Электронный ресурс] / О. Яницкий. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/09/20/1267451155/Yanitsky.pdf>. **20.** Соколова Г. Модернизация как технологический и социальный феномен: Беларусь-Россия [Электронный ресурс] / Г. Соколова. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/09/11/1265232898/Sokolova.pdf>. **21.** Васильева Н. Модернизация как поиск новой идентичности России: арктическая модель [Электронный ресурс] / Н. Васильева. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/09/08/1267443159/3.pdf>. **22.** Козловский В. В. Запаздывающая модернизация: ее основные черты и социальные следствия / В. В. Козловский, Н. З. Наумова // Влияние переходных социокультурных структур на социальные качества человека. – М.: ИС АН СССР, 1991. **23.** Козловский В.В., Уткин А.И., Федотова В.Т. Модернизация: от равенства к свободе. – СПб.: Изд-во СПб-го ун-та, 1995. **24.** Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1997. **25.** Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. / Пер. с англ. А. В. Гордона, под ред. Б. С. Ерасова. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 416 с. **26.** Touraine A. Modernity and Cultural Specificities / Modernity and Identity: A Symposium // International Social Science Journal. P., 1988, November, № 118. **27.** Ахиезер А.С. Нравственная динамика общества: возможности прогнозирования // Социологический журнал. – 1995. - № 4. **28.** Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения / Пер. с фр. М. М. Кириченко; науч. ред. М. Ф. Черныш. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 284 с. **29.** Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян // Социс. – 1996. - № 5. - с.3–23. **30.** Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных и компьютерная эпистемология как факторы методологических инноваций в современной социологии / Кислова Ольга Николаевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 241-247. **31.** Кислова О. М. Можливості застосування штучних нейронних мереж в аналізі соціологічної інформації / Кислова Ольга Миколаївна, Бондаренко Катерина Борисівна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – № 891. – 2010. – С. 78-92. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Soc_dos/2010_891/Kysl_Bon.pdf **32.** Sokuriańska Ludmiła H. Kognitywna wizualizacja danych w kontekście badania dynamiki wartości studentów ukraińskich w okresie postradzieckim / Ludmiła H. Sokuriańska, Olga M. Kislowa // Młodzi w społeczeństwie zmian. Studio polsko-ukraińskie / Redakcja naukowa Maria Sroczyńska i Jurij Paczkowski. – Kielci: Wyższa Szkoła Umiejętności, 2010. – С. 187-208. **33.** Кислова О. М. Методологія та методи інтелектуального аналізу даних у дослідженні динаміки ціннісної свідомості українського студентства / Л. Г. Сокурянська, О. М. Кислова // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Багатомірні простори сучасних соціальних змін». Збірник наукових праць. – Львів. – 2008. - С. 221-229. **34.** Кислова О.Н. Построение дерева классификации как метод интеллектуального анализа социологических данных / Кислова Ольга Николаевна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – № 752. – 2006. – С. 33-38. **35.** Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу : ценностный дискурс перехода. Монография / Л. Г. Сокурянская. – Х. : ХНУ имени В.Н.Каразіна, 2006 – 576 с.

УДК 378:301

ОСВІТА В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА

Щудло Світлана Андріївна – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доцент кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

У статті надається емпірико-соціологічний аналіз ціннісного світу студентської молоді. З'ясовано місце освіти у аксіологічній системі цієї соціальної групи. Проведено регіональний аналіз ставлення студентської молоді до освіти. Доведено, що освіта визнається студентами як термінальна та інструментальна цінність. Вона посідає високі рангові позиції у ціннісній ієрархії досліджуваної спільноти, однак не є лідируючою.

Ключові слова: освіта, цінності, студентство, молодь.

В статье представлен эмпирико-социологический анализ ценностного мира студенческой молодежи. Выяснено место образования в аксиологической системе исследуемой социальной группы. Проведен региональный анализ отношения студенческой молодежи к образованию. Доказано, что образование признается студентами как терминальная и инструментальная ценность. Оно занимает высокие ранговые позиции в ценностной иерархии исследуемой группы, однако не является лидирующим.

Ключевые слова: образование, ценности, студенчество., молодежь.

This article presents the empirical-sociological analysis of the student's values. The author analyzed the place of education in axiological system of this social group. Regional analysis of students' attitude to education is conducted. It is proved that education is recognized by students as terminal and instrumental value. It holds high rank positions in the hierarchy of values of studied community, but it is not the leading one.

Keywords: education, values, students, youth.

Формування інформаційного суспільства зумовило глибокі структурні зміни в усіх підсистемах сучасного соціуму. В епіцентр соціальних змін потрапила освіта, в якій відбуваються суттєві модернізаційні впливи як цілеспрямованого, так і стихійного характеру. Вони знаходять відображення на ставленні суспільства до освіти. Однак сучасна наукова думка, зокрема соціологічна, не володіє достатніми знаннями відносно того, в якому напрямі і наскільки переосмислюється роль освіти у сучасному суспільстві, у чому полягає цінність вищої освіти для людини і для суспільства, які чинники підвищують інтерес до вищої освіти, що визначає якість отримуваної освіти тощо. На ці запитання не знаходимо вичерпних відповідей, незважаючи на значну активізацію наукових досліджень з проблем освіти. У даному проблемному полі найбільш відомими є дослідження харківської соціологічної школи, насамперед таких науковців, як В. Астахова, В. Бакіров, Є. Подольська, Л. Сокурянська [1-4], в роботах яких проводиться аксіонормативний аналіз свідомості та поведінки сучасного студентства.

Наш власний науковий аналіз ціннісного світу студентської молоді зумовлений бажанням з'ясувати місце освіти в аксіосистемі цієї соціальної групи, що визначає **мету** даної публікації. Такий дослідницький ракурс дасть змогу глибше зрозуміти процеси, які відбуваються в освіті, з'ясувати мотивацію поведінки в освітньому просторі одного з найважливіших його суб'єктів - студентства. Вивчення освітніх цінностей також сприятиме виявленню та осмисленню критеріїв оцінювання студентами якості освіти. На наш погляд, формування цих критеріїв на особистісному та груповому рівнях має ціннісне підґрунтя, тобто визначається цінностями освітніх суб'єктів. Спираючись на розуміння цінностей Н. Смелзером, ми будемо трактувати їх як "загальноприйняті переконання відносно цілей, до яких людина повинна прагнути" [5, с. 90]. Ставлення до освіти, місце освіти в системі індивідуальних цінностей, мотиви здобуття освіти набувають нормативного характеру, формують своєрідну "канву", з позицій якої оцінюється якість освіти. Н. Смелзер наголошує, що саме цінності обґрунтовують "норми чи очікування і стандарти, які реалізуються в процесі взаємодії між людьми" [5, с. 51]. Таким чином, якщо з позицій держави якість освіти буде оцінюватися через відповідність чітко прописаним стандартам, то на рівні суспільства, окремих соціальних спільнот чи конкретних індивідів якість освіти переломлюється через призму цінностей, на основі яких формується схильність до певного сприйняття різноманітних явищ, процесів, умов життєдіяльності тощо.

Природа цінностей є багатогранною, виходячи з цього, Л. Сокурянська у запропонованому нею визначенні цінностей акцентує увагу одночасно на їхньому раціональному (когнітивному), емоційному (афектному) і волонтеративному (пов'язаному з "вибором") характері і інтерпретує цінності як "концепції життєвих переваг особистості (або соціальної групи), що відображають її здатність осмислення навколишньої реальності, оцінювання ставлення до неї, а також її емоційний (афективний) стан, волонтеративні інтенції і виступають головними мотиваторами індивідуальної (чи групової) поведінки і діяльності" [4, с. 117]. Поділяючи такий підхід, ми отримуємо додаткові аргументи для обґрунтування нашої позиції щодо важливості в межах дослідження якості освіти виявлення того, яке місце в суспільній аксіологічній системі посідає освіта.

При аналізі цінностей важливою є їхня типологія. Найбільш застосовуваною в соціології і загальноприйнятою є типологія М. Рокіча, який класифікував цінності на цінності-цілі та цінності-засоби. Термінальні цілі виражають головні орієнтири поведінки особистості, її мету та ідеали, а інструментальні – засоби досягнення поставленої мети та реалізації цих ідеалів. Л. Сокурянська пропонує ще один підхід до типології цінностей, який ґрунтується на "соціокультурній підставі, тобто відповідно до цивілізаційного критерію" [4, с. 131]. Згідно такого підходу, вона виділяє традиціоналістські цінності, тобто цінності, що сформувалися в надрах традиційного суспільства, модерністські цінності, що виникли в суспільствах типу modernity, та постмодерністські цінності, що зароджуються у постмодерному суспільстві, в умовах третьої "хвилі" цивілізації. При такому поділі постає питання, до якої групи цінностей належить освіта. На наш погляд, як термінальна цінність вона входить до групи самореалізаційних цінностей, які можна, за класифікацією Л. Сокурянської, віднести до постмодерністських.

Для глибшого аналізу місця освітніх цінностей у аксіосистемі сучасного суспільства, звернемося до результатів масштабного соціологічного дослідження, проведеного за нашої участі кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серед українського студентства¹. Розглядаючи ціннісні орієнтації студентства, наголосимо на особливостях цієї соціальної групи. По-перше, студенти безпосередньо включені в систему вищої освіти, по-друге, є основними прямими споживачами освітніх послуг, по-третє, здобувши освіту, вийдуть на ринок праці і реалізовуватимуть отримані знання, свій освітній ресурс на практиці. Л. Сокурянська визначає студентство як "соціокультурну спільноту", яка володіє специфічною системою цінностей, установок, моделей поведінки, життєвого стилю, тобто власною субкультурою" [4, с. 286]. Особливий дослідницький інтерес до студентства детермінується ресурсоемістю даної спільноти. Серед домінуючих ресурсів, що вирізняють цю групу з-поміж інших, можна виділити вік, інтелектуальний потенціал, мобільність тощо. Реалізація цих ресурсів дозволить даній соціальній спільноті вже у найближчій перспективі визначати напрям суспільних змін, впливати на динаміку переходу до нового цивілізаційного етапу. Отже, з'ясуємо місце такої цінності освіти, як в системі ціннісних переваг українських студентів.

Застосувавши валідизовану шкалу термінальних цінностей (див. табл. 1)

Таблиця 1.

Ієрархія цінностей сучасного студентства (середнє значення, стандартне відхилення, ранг)

Цінності	Середнє значення* ²	Стандартне відхилення	Ранг
Здоров'я	4,77	0,565	1
Сімейне благополуччя	4,74	0,592	2
Гарні стосунки з оточуючими людьми	4,51	0,677	3
Матеріальний добробут	4,42	0,696	4-5
Економічна незалежність	4,42	0,736	4-5
Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	4,40	0,741	6-7
Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	4,40	0,722	6-7
Освіченість, знання	4,33	0,711	8-9

¹ Стаття базується на результатах соціологічного дослідження "Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства", проведеного протягом 2008-2009 рр. (керівник проекту – проф. Л. Сокурянська). Опитування в межах цього дослідження проводилося протягом 2009 року. За репрезентативною вибіркою серед студентів 33 вищих навчальних закладів України опитано 3058 респондентів. Розподіл опитаних за профілем навчання: гуманітарний – 26% респондентів (N=788), природничий – 24% (N=724), технічний – 28% (N=866), економічний – 22% (N=676). За роком навчання було опитано: студентів першого курсу – 53% (N=1611), четвертого – 47% (N=1447). За ознакою територіального розташування українських ВНЗ, в яких проводилося дослідження, Центральний регіон представлений 23% респондентів (N=693), Східний – 29% (N=896), Західний – 25% (N=764), Південний – 23% (N=705).

² Значимість цінностей вимірювалась за 5-бальною шкалою, на якій позиції 1 відповідало значення – "зовсім не цінно", 2 – "не дуже цінно", 3 – "важко відповісти однозначно", 4 – "цінно", 5 – "дуже цінно"

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Порозуміння з батьками, старшим поколінням	4,33	0,819	8-9
Побутовий комфорт	4,31	0,765	10
Особистий спокій, відсутність неприємностей	4,27	0,842	11
Цікава, творча робота	4,23	0,843	12
Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	4,18	0,829	13
Можливість приносити користь людям	4,12	0,818	14
Екологічна безпека	3,95	0,969	15
Високе службове і громадське становище	3,92	0,942	16
Участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем	3,47	0,985	17
Залучення до літератури та мистецтва	3,21	1,071	18

Як бачимо, за результатами дослідження така цінність, як "освіченість, знання", посіла 8-9 місце в ієрархії цінностей студентства, розділяючи цю позицію з цінністю "порозуміння з батьками, старшим поколінням". Отже, цінність освіти не можна віднести до лідируючих цінностей студентства, її впевнено "обійшли" цінності матеріального добробуту, свободи, однак значущість освіти є досить високою (4,33). На нашу думку, зростання значимості освіти як важливого соціокультурного ресурсу може відбутися у суспільстві за умов усвідомлення того, що саме освіта та знання можуть стати підґрунтям і матеріального добробуту, і економічної незалежності, і, врешті-решт, повноцінної самореалізації. Виявлена ситуація, на наш погляд, може зумовлюватися тим, що студенти (особливо старшокурсники) сприймають освіту як вже реалізовану цінність. Адже вони успішно подолали вступні бар'єри до вищої школи. Завдяки зовнішньому незалежному оцінюванню, пройшли конкурсний відбір і в даний час здобувають вищу освіту. Таким чином, більш напруженими і значимими залишаються ті цінності, які ще не реалізовані.

Досліджуючи студентство, ми усвідомлюємо, що ця соціальна група не є однорідною. Л. Сокурянська підкреслює "відносну гомогенність даної групи, насамперед вікову однорідність, статусну, ролеву та ціннісну спільність тощо" [4, с. 287]. Насправді, можна говорити лише про відносний характер однорідності студентства, оскільки ця спільнота суттєво диференційована. У структурі студентства можна виділити (і виділяється) множинність субкультурних груп. "Субкультурний плюралізм студентства, – як наголошує Л. Сокурянська, – зумовлений як зовнішніми (об'єктивними) факторами, зокрема соціальним положенням, національною приналежністю, середовищем конкретного навчального закладу, так і внутрішніми (суб'єктивними), насамперед соціальною ідентифікацією певної студентської спільноти, що проявляється у відповідному соціальному конструюванні та проектуванні реальності" [4, с. 287].

До об'єктивних факторів, які зумовлюють аксіологічну систему студентства, можна віднести і регіональний чинник. У цьому переконує порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій студентської молоді, яка навчається у ВНЗ центру, сходу, заходу та півдня України (див. табл. 2).

Порівнюючи ієрархію цінностей студентів виділених регіонів, можна дійти висновку щодо впливу місця навчання на ціннісний світ майбутніх фахівців. Цей вплив можна пояснити таким чином. Збільшення чисельності вищих навчальних закладів у всіх регіонах, з одного боку, економічна криза та здорожчання навчання, з іншого, спонукає молодь зупиняти свій вибір на навчальних закладах, які є територіально ближчими до місця проживання, тобто контингент студентів формується з регіональною прив'язкою. Лише місто Київ з надзвичайно розгалуженою структурою вищих навчальних закладів різних типів залишається освітнім центром, привабливим для абітурієнтів усіх регіонів. У нашому дослідженні центральний регіон найбільшою мірою представлений студентами вищів міста Києва. Результати опитування, що характеризують цінності студентів цього регіону є своєрідним "сплавом" відповідних характеристик різних регіонів і найбільшою мірою збігаються з показниками по масиву в цілому. Досить помітними є відмінності у ціннісних орієнтаціях студентів сходу та заходу. Такі цінності, як "економічна незалежність" та "матеріальний добробут", у студентів сходу посідають 3-4 позицію, в той час як студенти заходу віддали їм 8-9 позиції. Натомість, 4 та 6 позиції у "західняків" зайняли самореалізаційні цінності. П'яте місце, що не спостерігається в інших регіональних групах, у студентів західного регіону посіла така гуманістична цінність, як "порозуміння з батьками, старшим поколінням", в той час як студенти сходу та півдня віддали їй десяту позицію. У студентів західного регіону на сьому рангову позицію вийшла цінність "особистий спокій, відсутність неприємностей", що дещо дивує, оскільки молодь є динамічною, мобільною соціальною спільнотою, готовою до ризику. В ієрархії цінностей студентів інших досліджуваних регіонів ця цінність посідає 11-12 позиції. Діаметрально протилежні позиції у студентів сходу і заходу зайняли цінності "побутовий комфорт" (відповідно 8 і 12 ранг) та, як зазначалось вище, "особистий спокій, відсутність неприємностей" (відповідно 12 та 7 ранг). Громадянські цінності відійшли на периферію ціннісної ієрархії студентства усіх регіонів, пропустивши поперед себе гедоністичні

цінності. Лише в західному регіоні суттєво вищим є показник, що характеризує значущість цінності "можливість приносити користь людям" (11 ранг), у той час як у східному та південному регіонах їй віддана чотирнадцята позиція.

Порівнюючи ієрархію цінностей студентів виділених регіонів, можна дійти висновку щодо впливу місця навчання на ціннісний світ майбутніх фахівців. Цей вплив можна пояснити таким чином. Збільшення чисельності вищих навчальних закладів у всіх регіонах, з одного боку, економічна криза та здорожчання навчання, з іншого, спонукає молодь зупинити свій вибір на навчальних закладах, які є територіально ближчими до місця проживання, тобто контингент студентів формується з регіонально прив'язкою. Лише місто Київ з надзвичайно розгалуженою структурою вищих навчальних закладів різних типів залишається освітнім центром, привабливим для абітурієнтів усіх регіонів. У нашому дослідженні центральний регіон найбільшою мірою представлений студентами вишів міста Києва. Результати опитування, що характеризують цінності студентів цього регіону є своєрідним "сплавом" відповідних характеристик різних регіонів і найбільшою мірою збігаються з показниками по масиву в цілому. Досить помітними є відмінності у ціннісних орієнтаціях студентів сходу та заходу. Такі цінності, як "економічна незалежність" та "матеріальний добробут", у студентів сходу посідають 3-4 позицію, в той час як студенти заходу віддали їм 8-9 позиції. Натомість, 4 та 6 позиції у "західняків" зайняли самореалізаційні цінності. П'яте місце, що не спостерігається в інших регіональних групах, у студентів західного регіону посіла така гуманістична цінність, як "порозуміння з батьками, старшим поколінням", в той час як студенти сходу та півдня віддали їй десяту позицію. У студентів західного регіону на цьому рангову позицію вийшла цінність "особистий спокій, відсутність неприємностей", що дещо дивує, оскільки молодь є динамічною, мобільною соціальною спільнотою, готовою до ризику. В ієрархії цінностей студентів інших досліджуваних регіонів ця цінність посідає 11-12 позиції. Діаметрально протилежні позиції у студентів сходу і заходу зайняли цінності "побутовий комфорт" (відповідно 8 і 12 ранг) та, як зазначалось вище, "особистий спокій, відсутність неприємностей" (відповідно 12 та 7 ранг). Громадянські цінності відійшли на периферію ціннісної ієрархії студентства усіх регіонів, пропустивши поперед себе гедоністичні цінності. Лише в західному регіоні суттєво вищим є показник, що характеризує значущість цінності "можливість приносити користь людям" (11 ранг), у той час як у східному та південному регіонах їй віддана чотирнадцята позиція.

Таблиця 2.

Ціннісні орієнтації студентської молоді в залежності від регіону навчання (середні значення та ранги)

Цінності	Середні значення ³ / Ранг				
	Центр n=693	Захід n=764	Схід n=896	Південь n=705	Разом n=3058
Здоров'я	<u>4,73</u> 1	<u>4,80</u> 1	<u>4,74</u> 2	<u>4,81</u> 1	<u>4,77</u> 1
Сімейне благополуччя	<u>4,67</u> 2	<u>4,74</u> 2	<u>4,75</u> 1	<u>4,77</u> 2	<u>4,74</u> 2
Гарні стосунки з оточуючими людьми	<u>4,52</u> 3	<u>4,55</u> 3	<u>4,48</u> 5	<u>4,53</u> 3	<u>4,51</u> 3
Матеріальний добробут	<u>4,34</u> 7-9	<u>4,32</u> 9	<u>4,50</u> 3	<u>4,50</u> 4	<u>4,42</u> 4-5
Економічна незалежність	<u>4,42</u> 5	<u>4,33</u> 8	<u>4,47</u> 4	<u>4,45</u> 5	<u>4,42</u> 4-5
Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	<u>4,42</u> 4	<u>4,35</u> 6	<u>4,42</u> 7	<u>4,41</u> 8	<u>4,40</u> 6
Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	<u>4,36</u> 6	<u>4,38</u> 4	<u>4,43</u> 6	<u>4,41</u> 6	<u>4,39</u> 7
Порозуміння з батьками, старшим поколінням	<u>4,34</u> 7-9	<u>4,36</u> 5	<u>4,27</u> 10	<u>4,36</u> 10	<u>4,33</u> 8-9
Освіченість, знання	<u>4,34</u> 7-9	<u>4,29</u> 10	<u>4,28</u> 9	<u>4,41</u> 7	<u>4,33</u> 8-9

³ Значимість цінностей вимірювалась за 5-бальною шкалою, на якій позиції 1 відповідало значення – "зовсім не цінно", 2 – "не дуже цінно", 3 – "важко відповісти однозначно", 4 – "цінно", 5 – "дуже цінно"

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Побутовий комфорт	<u>4,28</u> 9	<u>4,16</u> 12	<u>4,39</u> 8	<u>4,40</u> 9	<u>4,31</u> 10
Особистий спокій, відсутність неприємностей	<u>4,18</u> 12	<u>4,34</u> 7	<u>4,25</u> 12	<u>4,29</u> 11	<u>4,27</u> 11
Цікава, творча робота	<u>4,26</u> 10	<u>4,14</u> 14	<u>4,29</u> 11	<u>4,24</u> 12	<u>4,23</u> 12
Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	<u>4,19</u> 11	<u>4,15</u> 13	<u>4,18</u> 13	<u>4,23</u> 13	<u>4,19</u> 13
Можливість приносити користь людям	<u>4,13</u> 13	<u>4,28</u> 11	<u>3,99</u> 14	<u>4,12</u> 14	<u>4,12</u> 14
Екологічна безпека	<u>3,92</u> 15	<u>4,00</u> 15	<u>3,84</u> 16	<u>4,06</u> 15	<u>3,95</u> 15
Високе службове і громадське становище	<u>3,95</u> 14	<u>3,80</u> 16	<u>3,91</u> 15	<u>4,05</u> 16	<u>3,92</u> 16
Участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем	<u>3,53</u> 17	<u>3,55</u> 17	<u>3,32</u> 17	<u>3,52</u> 17	<u>3,47</u> 17
Залучення до літератури та мистецтва	<u>3,21</u> 18	<u>3,25</u> 18	<u>3,16</u> 18	<u>3,24</u> 18	<u>3,21</u> 18

Зосередимося на аналізі такої цінності, як "освіченість, знання". Показники, що характеризують значущість для студентства даної цінності, різняться регіонально. Знову ж спостерігаємо, що середній бал по масиву загалом близький за значенням до середнього балу, що характеризує студентів центру (4,33). Найвищий рівень значущості цінності "освіченість, знання", про що свідчить найбільший показник середнього балу (4,41), характерний для студентів півдня з 7 ранговою позицією в ціннісній ієрархії. Суттєво нижчими, однак такими, що за абсолютними показниками майже збігаються, є значення середніх балів, що характеризують значущість аналізованої цінності для студентів заходу та сходу (відповідно, 4,29 та 4,28). Водночас вищому показнику (4,29) на заході відповідає нижча рангова позиція – десята, і навпаки, показнику 4,28 на сході – дев'ятий ранг. В цілому спостерігаємо, що цінності, пов'язані з освітою, у системі термінальних цінностей студентської молоді мають високий рівень напруженості, тобто свідчать про значимість освіти, проте в ієрархії цінностей поступаються лідируючими позиціями традиціоналістським, матеріалістичним та самореалізаційним цінностям.

Оскільки студентство, яке є об'єктом нашого дослідження, безпосередньо знаходиться в освітньому просторі, цілеспрямовано і мотивовано здобуває знання, ми здійснили аналіз залежності цінності освіти та знань від навчальної успішності студентів (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Залежність цінності освіти та знань від академічної успішності студентів (%)

Цінність освіти та знань	Навчаються...				
	В основному на "задовільно"	На "добре" та "задовільно"	В основному на "добре"	На "добре" та "відмінно"	Тільки на "відмінно"
Дуже цінно	26,8	28,4	37,8	48,5	57,4
Цінно	48,8	52,8	47,7	43,7	36,9
Важко відповісти однозначно	9,8	14,8	12,0	6,8	5,3
Не дуже цінно	14,6	3,5	2,1	1,0	0,4
Зовсім не цінно	0	0,4	0,3	0,1	0

Результати, представлені в таблиці 3 свідчать про те, що цінність освіти та знань для сучасного студентства в цілому є високою. Переважаюча частина відповідей рівномірно розподілилися між варіантами "цінно" та "дуже цінно". Отримані результати дають підставу стверджувати, що цінність освіти корелює з середнім балом навчальних успіхів студентів. Серед відмінників у порівнянні з тими, хто вчиться на "добре та задовільно" чи "задовільно", вдвічі більше студентів, які вважають освіту дуже цінною для себе. Максимальна частка відповідей про те, що освіта та знання є "не дуже цінними",

характерна для студентів, які навчаються на "задовільно". Серед студентів з вищим балом успішності цей варіант відповіді зустрічається вкрай рідко.

З метою глибшого розуміння відмінностей у ієрархії цінностей студентів різних регіонів України, ми провели регіональний аналіз цінності освіти серед студентів з різною успішністю (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Регіональний розподіл залежності цінності освіти та знань від навчальної успішності студентів (до таблиці включено лише відповідь "дуже цінно"*) (%)

Регіон	Навчаються...				
	В основному на "задовільно"	На "добре" та "задовільно"	В основному на "добре"	На "добре" та "відмінно"	Тільки на "відмінно"
Центр	11,1	29,1	41,5	50,4	59,7
Захід	36,4	31,7	32,6	44,8	56,9
Схід	28,6	25,6	37,3	45,3	45,8
Південь	28,6	27,8	41,1	54,5	67,6

*Застосовано наступну шкалу: 1 - дуже цінно; 2 - цінно; 3 - важко відповісти однозначно; 4 - не дуже цінно; 5 - зовсім не цінно.

Найбільш яскраво прослідковується тісна залежність між академічною освітою та ставленням до освіти як найважливішої цінності у студентів південного регіону країни. Саме тут у групі відмінників спостерігається найбільша частка таких осіб, які вважають освіту дуже цінною. Цікавим виявився факт, що у західному регіоні втричі більшою, ніж у центрі країни, є частка студентів, які навчаються на "задовільно", проте вважають освіту дуже цінною. Можемо припустити, що такі відповіді вказують на те, що отримання вищої освіти не пов'язується зі знаннями та навчальними успіхами, а мотивується іншими чинниками. Найменше студентів-відмінників, які визначили для себе освіту та знання дуже цінними, у східному регіоні.

Реалізація термінальних цінностей можлива за умови розвитку інструментальних цінностей, цінностей-засобів, тобто якостей особистості, завдяки яким досягаються термінальні цінності-цілі. Із цінностей-засобів студенти мали вибрати десять основних, які, на їхній погляд, необхідні людині в сучасних умовах. У таблиці 5 відображено ієрархію цих цінностей.

Таблиця 5.

Освіченість та професіоналізм у системі інструментальних цінностей сучасного студентства (%)

	Частка (%)	Ранг
Доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям	46,4	1
Впевненість у собі	45,8	2
Рішучість, готовність до ризику, заповзятливість	42,1	3
Освіченість, професіоналізм	41,9	4
Відповідальність, почуття обов'язку	41,3	5
Чесність, порядність, принциповість	40,5	6
Життєрадісність, почуття гумору	37,8	7
Працьовитість	36,0	8
Товариськість, вміння легко встановлювати контакти з оточуючими	35,7	9
Творчий підхід до справи, здатність створювати щось нестандартне, нове	35,6	10
Уміння доводити справу до кінця	35,5	11
Незалежність, самостійність у судженнях і діях	34,4	12
Наполегливість у досягненні мети	29,8	13
Спроможність бути лідером	27,7	14
Почуття власної гідності	27,5	15
Самодисципліна, самоорганізованість	19,7	16
Сумлінність, дисциплінованість	19,3	17
Прагнення до самореалізації, особистих досягнень	17,9	18

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Висока загальна культура, ерудиція	16,1	19
Толерантність до поглядів і думок інших	15,0	20
Ініціативність	14,2	21
Невибагливість, скромність, помірність у потребах і запитах	11,2	22
Прагматизм, розважливність	8,3	23
Критичний склад розуму	7,8	24
Готовність поступитися своїм благополуччям заради суспільних інтересів	6,8	25
Непримиренність до власних вад та недоліків інших	3,4	26

Як бачимо, студенти називають "освіченість та професіоналізм" серед найнеобхідніших для сучасної людини якостей (четверта рангова позиція; близько 42%). Високий рівень суспільного запиту на освіченість має підкріплюватися наявністю цих якостей у молоді. Наскільки властиві студентам (за самооцінками) певні якості, перелічені в нашому інструментарії, в тому числі "освіченість та професіоналізм", видно з таблиці 6.

Аналіз даних, представлених у таблиці 5 та таблиці 6, вказує на відмінність між орієнтаціями студентів на певні якості та їхніми самооцінками рівня розвитку цих якостей, різниця між якими демонструє ступінь депривації. Максимальна депривація щодо певних якостей визначає "больові точки" у самореалізації особистості. Насторожує те, що якість "освіченість, професіоналізм" зайняла за самооцінкою студентської молоді 18 рангову позицію (середнє значення - 3,82), в той час як серед необхідних вона поставлена студентами на 4 позицію. У таблиці 7 зіставлені рангові позиції необхідних (за орієнтаціями) та властивих (за самооцінками) студентам якостей, а також визначено сальдо, що характеризує умовну дистанцію між ними. Більший модуль цього показника характеризує більшу дистанцію між необхідними та наявними якостями, а знак (плюс чи мінус) свідчить про переважання (плюс) властивих якостей над необхідними, або їхню недостачу (мінус). Про тривожну тенденцію вказують мінусові значення з великим модулем.

Найбільша різниця між необхідними та наявними якостями виявлена стосовно якості "освіченість та професіоналізм". Сальдо (-14) свідчить про те, що студенти суттєво відчувають недостатність своїх знань. На рис. 1 відображено за 5-бальною шкалою самооцінку студентами того, наскільки їм властива "освіта та професіоналізм".

Таблиця 6.

Освіченість та професіоналізм у системі інструментальних цінностей сучасного студентства

Інструментальні цінності	Властиві повною мірою	Середнє значення ⁴ (шкала 1-5)	Станд. відх.	Ранг
Почуття власної гідності	50,2	4,35	0,785	1
Життєрадісність, почуття гумору	46,4	4,29	0,797	2
Відповідальність, почуття обов'язку	44,7	4,25	0,822	3
Чесність, порядність, принциповість	41,6	4,22	0,802	4
Доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям	40,5	4,21	0,794	5
Товариськість, уміння легко встановлювати контакти з оточуючими	40,7	4,15	0,906	6
Наполегливість у досягненні мети	38,4	4,14	0,843	7
Прагнення до самореалізації, особистих досягнень	39,2	4,13	0,866	8
Впевненість у собі	37,9	4,09	0,896	9
Незалежність, самостійність у судженнях і діях	34,5	4,07	0,859	10
Працьовитість	33,2	4,04	0,883	11
Уміння доводити справу до кінця	34,6	4,01	0,936	12
Сумлінність, дисциплінованість	30,5	3,97	0,901	13
Толерантність до поглядів і думок інших	27,5	3,93	0,896	14
Самодисципліна, самоорганізованість	27,1	3,88	0,907	15
Рішучість, готовність до ризику, заповзятливість	29,0	3,85	0,975	16
Ініціативність	26,1	3,84	0,940	17
Освіченість, професіоналізм	22,6	3,82	0,850	18

⁴ Значимість цінностей вимірювалась за 5-бальною шкалою, на якій позиції 1 відповідало значення – "зовсім не цінно", 2 – "не дуже цінно", 3 – "важко відповісти однозначно", 4 – "цінно", 5 – "дуже цінно"

Творчий підхід до справи, здатність створювати щось нестандартне, нове	27,1	3,81	0,982	19
Висока загальна культура, ерудиція	18,7	3,75	0,858	20
Прагматизм, розважливність	20,3	3,74	0,929	21
Спроможність бути лідером	25,3	3,70	1,058	22
Критичний склад розуму	19,3	3,63	0,956	23
Невибагливість, скромність, помірність у потребах і запитах	16,8	3,50	1,070	24
Непримиренність до власних вад та недоліків інших	12,6	3,27	1,062	25
Готовність поступитися своїм благополуччям заради суспільних інтересів	10,5	3,13	1,062	26

Таблиця 7.

Зіставлення рангових позицій необхідних та властивих студентам якостей

Інструментальні цінності	Необхідні якості	Властиві якості	Сальдо
Рішучість, готовність до ризику, заповзятливність	3	16	-13
Невибагливість, скромність, помірність у потребах і запитах	22	24	-2
Доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям	1	5	-4
Творчий підхід до справи, здатність створювати щось нестандартне, нове	10	19	-9
Незалежність, самостійність у судженнях і діях	12	10	+2
Спроможність бути лідером	14	22	-8
Відповідальність, почуття обов'язку	5	3	+2
Сумлінність, дисциплінованість	17	13	+4
Чесність, порядність, принциповість	6	4	+2
Готовність поступитися своїм благополуччям заради суспільних інтересів	25	26	-1
Життєрадісність, почуття гумору	7	2	+5
Почуття власної гідності	15	1	+14
Впевненість у собі	2	9	-7
Освіченість, професіоналізм	4	18	-14
Висока загальна культура, ерудиція	19	20	-1
Непримиренність до власних вад та недоліків інших	26	25	+1
Самодисципліна, самоорганізованість	16	15	+1
Працьовитість	8	11	-3
Толерантність до поглядів і думок інших	20	14	+6
Наполегливість у досягненні мети	13	7	+6
Уміння доводити справу до кінця	11	12	-1
Ініціативність	21	17	+4
Критичний склад розуму	24	23	+1
Прагнення до самореалізації, особистих досягнень	18	8	+10
Товариськість, уміння легко встановлювати контакти з оточуючими	9	6	+3
Прагматизм, розважливність	23	21	+2

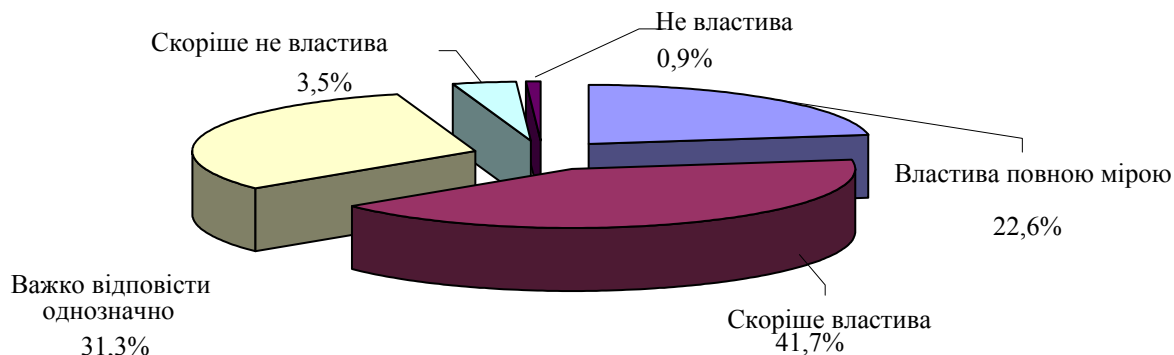

Рисунок 1. Самооцінка студентів освіченості та професіоналізму

Хоча більшість відповідей студентів сконцентрувалися біля позицій "властива повною мірою" та "властива", однак третина опитаних не змогла відповісти однозначно. У таблиці 8 відображено, як студенти з різним рівнем успішності характеризують наявність у себе аналізованої якості.

Самооцінка освіченості та професіоналізму студентів з різним рівнем успішності

	Навчаються...				
	В основному на "задовільно"	На "добре" та "задовільно"	В основному на "добре"	На "добре" та "відмінно"	Тільки на "відмінно"
Не властиві	2,6	1,5	1,0	0,7	0,8
Скоріше не властиві	18,4	7,0	4,6	2,5	0,8
Важко відповісти однозначно	47,4	47,0	35,6	28,3	24,2
Скоріше властиві	18,4	32,5	38,7	43,7	47,7
Властиві повною мірою	13,2	12,0	20,2	24,7	26,5

Аналіз представлених даних дає підстави говорити, що існує тісна кореляція між самооцінкою студентів власної освіченості та професіоналізму та їх успішністю. Однак у групі студентів-відмінників практично кожний четвертий не може дати однозначної відповіді, чи властива йому аналізована якість. Суттєвою є і частка студентів, навчальні успіхи яких невисокі, однак самооцінка своєї освіченості є максимальною.

Узагальнюючи проаналізований у нашій статті емпіричний матеріал, що ґрунтується на широкій джерельній базі, можемо стверджувати, що освіта є однією з лідируючих цінностей у системі цінностей сучасного студентства. Вона визнається студентами як термінальна та, водночас, як інструментальна цінність, займаючи високі рангові позиції у ціннісній ієрархії досліджуваної спільноти. Здійснений нами аналіз виявив розбіжність між орієнтаціями студентів на освіченість та професіоналізм та самооцінкою наявності у них цих якостей. Рівень депривації щодо освітніх якостей, за нашими результатами, є найвищим, порівняно з іншими якостями сучасної молоді людини. Оцінки значущості освіти та самооцінки студентів своєї освіченості корелює з їхньою успішністю.

Проведений нами аналіз ціннісних орієнтацій студентів у їхньому регіональному вимірі потребує подальшого аналізу, зокрема з'ясування причин високої значимості освіти для студентів з низьким рівнем успішності у західному регіоні, а також причин найвищої цінності освіти для студентів південного регіону. У цьому напрямі буде, в тому числі, продовжено наше дослідження.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Астахова Е. В. Проблема понимания как ключевая задача современного образования / Астахова Екатерина // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. – Випуск 15. – 2009 – С. 567–569. 2. Бакіров В. "Суспільство знань" та трансформація вищої освіти / Бакіров Віль Савбанович // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. У 2-х т. Т.1. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 352–357. 3. Подольская Е. А. Постмодернизм в образовании: студент – человек возможностей, а не реализаций / Подольская Елизавета Ананиевна // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. У 2-х т. Том.1 – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2006.– С. 357 – 361 с. 4. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода [Текст] / Л. Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с. 5. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер / Пер. с. англ. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.

УДК 316.2 (477)

СОЦИАЛЬНАЯ ПАССИВНОСТЬ УКРАИНСКОГО СТУДЕНЧЕСТВА: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Белова Людмила Александровна – доктор социологических наук, профессор кафедры управления проектами в городском хозяйстве и строительстве Харьковской национальной академии городского хозяйства

В статье рассматривается проблема социальной пассивности украинского студенчества, анализируются ее причины. Подчеркивается, что современные студенты, стремясь к профессиональной и личностной самореализации, все чаще выбирают для себя такой вариант решения данной проблемы, как эмиграция. Акцентируется внимание на роли вузовских преподавателей в формировании субъектных характеристик будущих специалистов.

Ключевые слова: студенческая молодежь, социальное развитие, интеллектуальные ресурсы, социальные ценности, академическая мобильность, эмиграция.

У статті розглядається проблема соціальної пасивності українського студентства, аналізуються її причини. Підкреслюється, що сучасні студенти, прагнучи до професійної та особистісної самореалізації, усе частіше обирають для себе такий варіант вирішення цієї проблеми, як еміграція. Акцентується увага на ролі вузівських викладачів у формуванні суб'єктних характеристик майбутніх фахівців.

Ключові слова: студентська молодь, соціальний розвиток, інтелектуальні ресурси, соціальні цінності, академічна мобільність, еміграція.

The article describes the problem of social passivity of Ukrainian students. It is emphasized that today's students seeking for professional and personal self-realization are increasingly choosing such a solution of this problem as emigration. Attention is focused on the role of subjective characteristics of future professionals.

Keywords: students, youth, social development, intellectual resources, social values, academic mobility, immigration.

"...Оці, що зараз мовчать, у них якась нова точка відліку... Треба знати, про що вони мовчать..." Таку характеристику сучасної молодіжної культури дала Лина Костенко в час презентації в Харкові своєї книги "Записки українського самашедшого" в 2011 році.

Відповідь на це питання неоднозначна, пошук її непростий, але необхідний і дуже актуальний.

Очікування суспільства щодо молодіжної культури як джерела соціального розвитку традиційно високі і тривожні. Особливу роль в цьому контексті справедливо відводиться студентству як найвищої освітній, організованій і прогресивній частині молодіжної культури.

Молодіжність, в тому числі студентська, не обременена досвідом горьких помилок і страхом минулих розчарувань, в усі часи активно брала участь в соціальному житті. Зачастую її участь носила бунтарський, революційний характер, студенти виступали захисниками демократичних цінностей і ідеалів, результатом чого нерідко ставали прогресивні суспільні перетворення. Так, в період наполеонівських війн багато студентських товариств в Німеччині, відстоюючи ідею німецького єдинства, не тільки зіграли помітну роль в визвольному русі, але й сприяли виникненню нового типу університетів — класических, а також зародженню студентського самоуправління [1, с. 13].

В час Першої російської революції 1905 року студентські страйки зібрали десятки тисяч учасників, послуживши потужним толчком розвитку революційного руху в Росії, а романтично-протестні лозунги французького студентства в 1968 році привели до зміни уряду в цій країні.

"Студентська революція на граніті", ініційована українськими студентами в 1990 році, зіграла важливу роль в становленні незалежності України. Високу громадянську активність продемонстрували студенти українських вузів і в 2004 році.

Сьогодні в Україні більше 2 млн. 300 тис. студентів. Це одна з найбільш (якщо не сказати найбільш) велика молодіжних груп, яка в силу своїх кількісних і якісних (в першу чергу

интеллектуальных) характеристик, а также ценностных ориентаций и установок могла бы играть более заметную роль в жизни нашего общества.

Целью данной статьи является анализ причин и последствий социальной пассивности современных украинских студентов.

Итак, почему же сегодня не слышен голос отечественного студенчества? Возможно, здоровые амбиции и потребности молодых в образовании как способе саморазвития, самовоспитания и самосовершенствования вполне удовлетворены. Однако результаты исследований, проведенных украинскими социологами среди студентов, свидетельствуют об обратном. Так, по данным исследования, проведенного в вузах Украины специалистами Харьковского гуманитарного университета "Народная украинская академия" (ХГУ "НУА")¹, качеством обучения удовлетворены 64 % опрошенных, уровнем своей социальной защищенности – только около 29% [2, с. 351]. Неудовлетворенность значительной части студенческой молодежи качеством получаемого образования обусловлена многими причинами, в том числе консервативностью системы отечественного образования, перманентно подвергаемой реформированию, но все еще неспособной адекватно отвечать на вызовы времени, с одной стороны, и отсутствием государственного научно обоснованного прогноза потребности специалистов, их номенклатуры, с другой.

Вряд ли может удовлетворить будущих молодых специалистов ситуация на отечественном рынке труда, характеризующаяся высоким уровнем безработицы среди людей в возрасте до 25 лет, отсутствием достаточной и качественной информации относительно спроса на специалистов, высоким уровнем теневой занятости [3].

Названное выше относится к внешним (объективным) факторам неудовлетворенности студентов качеством высшего образования. Что касается внутренних (субъективных) факторов, то они в значительной мере обусловлены аномическим состоянием общества, порождающим у молодых людей отстраненность от действительности (как следствие, псевдоактивность в Internet), разочарование ("я ничего не могу изменить"), духовную деградацию, социальную апатию, политическую пассивность.

Исследование, проведенное Институтом Горшенина², дает представление о ценностных ориентациях студентов, их жизненных приоритетах, позволяет оценить степень активности молодежи, ее готовность реализовать свой потенциал в качестве движущей силы реорганизации общества. Так, только около 26 % украинских студентов единственным способом донесения своего мнения до власти считают голосование на выборах, предпочитая участие в дебатах с политиками (34 %). В то же время среди польских студентов считают данный фактор решающим в борьбе за основополагающие общественные ценности около 52 % [4, с.5].

В системе ценностей студенческой молодежи Украины наименее значимыми оказались "наличие идеалов" и "польза, приносимая своей стране" (20 % и 24 %, соответственно) [2, с. 348]. И хотя кумулятивный процент ответов на вопрос об интересе к общественно-политической жизни страны составил более 77 % [4, с. 4], это не находит подтверждения в реальных действиях студенческой молодежи.

В контексте сказанного выше возникает вопрос, формирует ли отечественная высшая школа, главной целью которой является не только подготовка профессионала, но и формирование личности, гражданские качества будущего специалиста, базовые социальные ценности, моральные ориентиры? Безусловно, стратегически, на уровне нормативной базы и методологического обеспечения образовательного процесса это предусмотрено. Однако коммуникативное взаимодействие преподавателя и студента как главных субъектов, реализующих цель высшего образования, иногда носит искаженный характер. Социальное влияние преподавателя зачастую проявляется в подчинении. Студент, стремясь избежать социальных санкций, делает то, о чем его просили или что ему приказали, не имея на то какого-либо внутреннего желания [5]. Преподаватель, обремененный выполнением несвойственных ему функций (профориентация школьников, трудоустройство выпускников, подготовка бесчисленных формальных документов), с готовностью использует такую форму взаимодействия.

В этой ситуации, социальная идентификация молодежи как процесс ее включения в систему социальных связей и отношений, зачастую сопровождается разочарованием, приспособленчеством, желанием "плыть по течению", объяснением своих жизненных неудач объективными обстоятельствами. Как следствие, молодежь теряет свои субъектные характеристики, выступая лишь объектом

1 Речь идет об исследовании, проведенном в 2006 - 2009 г.г. в рамках комплексного международного исследования среди студентов вузов Украины III-IV уровней аккредитации (по репрезентативной выборке в ходе этого исследования опрошено 2775 респондентов, ошибка выборки не превышает 4 %).

2 Имеется в виду международное исследование, проведенное Институтом Горшенина с октября 2010 года по март 2011 года среди студентов 22 вузов Украины, России, Польши, Казахстана. В ходе исследования опрошено 5155 респондентов.

общественных отношений, пассивно принимая и тиражируя негативные принципы жизненного опыта предыдущего поколения. Подтверждением этого может служить излишне заорганизованное, сдерживающее инициативу и креативность студенческое самоуправление или система обеспечения 100%-го псевдотрудоустройства выпускников вузов в соответствии с полученной специальностью. Студенты молчат – так удобней и спокойней не только им, но и преподавателям. Это достаточно пессимистичная картина не исключает, а лишь является фоном для проявления успешности наиболее ярких и талантливых студентов.

Обязательным условием социальной интеграции молодежи как субъекта общественного развития является заинтересованность государства в свободных, критически мыслящих людях, предоставление им возможности для самореализации, активного участия в жизни общества и демократических процессах.

Отсутствие реальных условий для осуществления основных прав каждого гражданина в конкретном государстве на фоне глобализации мира активизирует мобильность молодых людей в поисках возможности профессиональной и личностной реализации, что усиливает риски интеллектуальных потерь для конкретной страны. Такие поиски характерны и для украинских студентов, стремящихся к самовыражению, карьерному росту, жизненному успеху.

Они молчат, думают и все чаще выбирают эмиграцию. По данным исследования, проведенного социологами ХГУ "НУА", 57% украинских студентов высказали готовность изменить гражданство, мотивируя этот шаг стремлением улучшить уровень жизни (34%) и самореализоваться (22,3%) [2, с. 385].

Эмиграция как демократическое право на свободу выбора места жительства, гарантированное Декларацией прав человека 1948 года, в современном глобализованном мире становится следствием открытой конкуренции стран за человеческие ресурсы, за интеллектуальный капитал. Определяющими факторами перемены места жительства для молодых людей, в том числе выпускников вузов, как уже подчеркивалось, являются реализация своих возможностей и удовлетворение материальных запросов.

По данным образовательного агентства DEC Education в Украине, за последние 5 лет количество молодых людей, желающих получить образование за рубежом, увеличилось в 10 раз. Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины в 2012 году представило данные о том, что от 18 до 20 тыс. студентов ежегодно уезжают учиться за границу [6]. Заметим, что академическая миграция во многих случаях приводит молодого человека к решению не возвращаться в родную страну.

Конечно, с одной стороны, миграционные процессы стимулируют мировой прогресс, но с другой — истощают зачастую невосполнимые интеллектуальные ресурсы тех стран, которые не заботятся об их сохранении и воспроизводстве.

Все чаще развитие академической мобильности студентов используется как "улица с односторонним движением" из Украины. Либерализация визового режима, помимо очевидных положительных результатов, несет реальную угрозу усилению оттока молодых талантливых людей из нашей страны, страны, которая катастрофическими темпами стареет. По прогнозам Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАНУ, при ежегодном уменьшении численности населения в среднем на 300 тыс человек число украинцев старше 65 лет к 2025 году составит 17,4% [7].

В отличие от европейских стран, где эта тенденция обусловлена увеличением продолжительности жизни населения, в Украине иные причины. По данным Госкомстата на 1 января 2012 года при численности населения 45,6 млн. человек каждый десятый житель страны не доживает до 35 лет. При этом уровень смертности по-прежнему превалирует над уровнем рождаемости (14,5 человек на 1000 и 11 человек на 1000, соответственно). А детская смертность в 2,5 раза превышает европейские показатели [8]. Сохранение такой тенденции грозит не только физической потерей населения, но и утратой интеллектуального ресурса страны: в числе 6,6 миллионов украинских эмигрантов молодые люди в возрасте до 35 лет составляют более 50% .

В то же время в демографическом отчете Евростата отмечается, что за последние 10 лет население Евросоюза почти не увеличилось, но значительно постарело — половина жителей 27 стран-членов ЕС старше 40 лет [9]. Как-то видим, в Европе растет спрос на "молодую кровь" и "молодые мозги", и украинская молодежь активно откликается на него своими предложениями.

Уже в 2005-2008 годах среди трудовых мигрантов-украинцев 45,5 % составляли люди в возрасте до 35 лет. Ныне быстрыми темпами растет число молодых мигрантов с высоким уровнем образования и научной квалификации. В 2010 году 49% молодых людей до 30 лет, опрошенных специалистами Национального университета "Львовская политехника", готовы были выехать из Украины на постоянное жительство в другую страну [10].

По результатам международного социологического исследования, проведенного Институтом Горшенина в 2011 году, более 55 % отечественных студентов гордятся гражданством Украины, однако

только 29 % хотели бы жить в своей стране, остальные отдают предпочтение США (более 16 %), Великобритании (около 16 %), Германии (более 14 %) и другим странам [4, с.19].

В качестве основного способа достижения этой цели молодые люди выбирают обучение за рубежом. Мобильность в этом случае обеспечивает получение нового статуса, а академическая эмиграция служит базой для осуществления поставленной задачи. Утрата государством молодежи, обладающей наибольшим ресурсом образования, возраста и здоровья, таит в себе угрозу интеллектуальной безопасности страны. Среди "рисков" академической эмиграции социологи Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина прежде всего называют такие, как потеря наиболее "культурокапитализированной" молодежи и актуализация индивидуализма как ценностного основания эмиграционных настроений студенчества [11].

Ощущение молодыми людьми своей социальной невостребованности является одним из определяющих факторов трансформации их ценностных ориентиров, определяет неконфликтный, допускающий компромиссы, жизненный стиль, ориентированный на поиск возможностей приобретения и реализации своего интеллектуального потенциала в глобализированном мире.

Таким образом, трансформация ценностей студенческой молодежи, ее ориентация на быстрый успех и социальная пассивность на фоне расширяющихся возможностей академической мобильности создают угрозу утраты интеллектуального потенциала страны. Анализ данных, полученных в результате исследований студенческой молодежи различными социологическими центрами, свидетельствуют о необходимости разработки эффективных социальных технологий, обеспечивающих востребованность и успешную социальную адаптацию талантливой украинской молодежи. В системе отечественного высшего образования целесообразно отдавать предпочтения личностно-ориентированным методам обучения, основанным на принципах коммуникативного взаимодействия, создавать условия для развития субъект-субъектных отношений, партнерства во взаимодействии основных участников учебно-воспитательного процесса — студентов и преподавателей.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Шеваль Е. Университеты и революция / Е. Шеваль // Троицкий вариант – Наука. – 2012. - № 4 (98). – с.13-17. 2. Астахова В.И. Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций / В.И. Астахова. – Х.: Издательство НУА, 2010. – 404 с. 3. Пономаренко В.С. Проблеми підготовки компетентних економістів та менеджерів в Україні / В.С. Пономаренко. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2012. – 327 с. 4. Студенти. Образ майбутнього. Міжнародне дослідження. Інститут Горшеніна. – К. : Видавництво ТОВ "Компанія ВАІТЕ". – 32 с. 5. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 444 с. 6. Учиться за границу ежегодно уезжают около 20 тыс. украинских студентов. [Электронный ресурс] // ZN,UA – 2012 – 17 июля. Режим доступа: http://news.zn.ua/SOCIETY/uchitsya_za_granitsu_ezhegodno_uezzhayut_okolo_20_tys_ukrainskih_studentov_105521.html. 7. Население Украины: проблемы миграции и смертности. [Электронный ресурс] // Информационно-аналитический портал "Політ.ua" - Режим доступа: <http://polit.ua/documents/2010/01/11/demo.html>. 8. Статистичний збірник. "Чисельність наявного населення України" на 1 січня 2012 року. [Электронный ресурс] // Державна служба статистики України – К. : 2012. – Режим доступа: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/katalog/kat_u/2012/07_2012/zb_chnas_2011.rar. 9. Оценка социально-экономических условий мигрантов : прогресс, трудности и полученные уроки. Европейская экономическая комиссия. Рабочая сессия по миграционной статистике [Электронный ресурс] // UNECE.org. -2012. - Женева, 17-19 октября 2012г. - Режим доступа: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.10/2012/WP_21_Canada_rus.pdf. 10. На Україну чекає чергова хвиля еміграції [Электронный ресурс] // Українська правда – 2012 – 11 березня – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/03/11/6001635/>. 11. Сокурская Л.Г. Академическая мобильность украинских студентов перед вызовами современного мира : риски академической эмиграции / Л.Г. Сокурская, А.А. Дейненко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011. – № 941. Сер. : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – с. 239-245.

УДК 316.4

ОСОБЛИВОСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОЇ СВОБОДИ В КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМАЛЬНИХ ЗМІН СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Піменова Ольга Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії, політології та права Луцького національного технічного університету

Стаття присвячена проблемі становлення нової - людиноцентрованої парадигми сучасної освіти. Аналізується зв'язок формування та актуалізації особистісної свободи із принципами та ідеями нової освітньої парадигми. Наголошується, що становлення особистісно орієнтованої освітньої парадигми стає одним із найважливіших глобальних і національних завдань.

Ключові слова: парадигма, освітня парадигма, людиноцентрична парадигма, соціальна участь, особистісна свобода.

Статья посвящена проблеме становления новой – человекоцентрированной парадигмы современного образования. Анализируется связь формирования и актуализации личностной свободы с принципами и идеями новой образовательной парадигмы. Отмечается, что становление личностно ориентированной образовательной парадигмы, является одной из важнейших глобальных и национальных задач.

Ключевые слова: парадигма, образовательная парадигма, человекоцентрированная парадигма, социальное участие, личностная свобода.

The article is devoted to the problem of a new - person concentrated paradigm formation in the field of modern education. Relationship between the formation and personal freedom actualization principles and ideas of a new educational paradigm is analyzed. It is stressed that the formation of personality oriented educational paradigm is becoming one of the most important global and national objectives.

Key words: paradigm, educational paradigm, person-centered paradigm, social participation, personal freedom.

Роль освіти в сучасному світі важко переоцінити. Про це пишуть науковці, говорять освітяни та пересічні громадяни, вбачаючи в освіченості не тільки важливий інтелектуальний ресурс самореалізації особистості, невід'ємну складову її культурного капіталу, але й головну умову існування людства на етапі його переходу до інформаційного суспільства, яке ще називають "освітнім суспільством" чи "суспільством знання". Відомий американський соціолог О.Тоффлер акцентує увагу на тому, що знання є центральним елементом інформаційного суспільства і що їхня значущість зростатиме в майбутньому. Боротьба за контроль над знаннями інтенсифікується в усьому світі [1], зростає увага до рівня освіченості як окремої людини, так і всього суспільства. Адже, як відомо, критеріями прогресу сучасних суспільств, за методикою ООН, є два показники: рівень тривалості життя та рівень освіченості населення тієї чи іншої країни.

Можна стверджувати, що освіченою може бути й людина, яка не має формальної освіти, в першу чергу вищої, а займається самоосвітою. Проте за сучасних умов в абсолютній більшості випадків освіченість здобувається людиною завдяки її участі в освітніх практиках, у тому числі та перш за все у вищій школі. Вища освіта, що відповідає викликам часу, робить особистість конкурентоздатною, більш вільною у виборі варіантів своєї життєвої, у тому числі професійної, траєкторії. Водночас, як зазначалось вище, освіта відіграє значущу роль у суспільній трансформації. Саме тому, як підкреслюють багато дослідників, сьогодні життєздатність будь-якої країни, в тому числі нашої, залежить від її орієнтації на розвиток соціального інституту освіти, зокрема вищої, від набуття цим інститутом якостей соціальної суб'єктності. Саме цим, на наш погляд, обумовлюється **актуальність** дослідження процесу формування особистісної свободи в контексті парадигмальних змін в освіті.

Мета даної статті – визначити основні принципи та ідеї нової освітньої парадигми і з'ясувати, як вони співвідносяться з проблемою формування та актуалізації особистісної свободи.

Про суб'єктні якості соціальних інститутів, їхній вплив на формування індивідуальної суб'єктності пишуть такі дослідники, як Т.Заславська та Л.Сокурянська. Так, Т.Заславська вважає, що саме "сукупність суспільних інститутів відповідальна за домінування ефективних... форм активності

соціальних акторів. Щоб успішно виконувати цю функцію інститути повинні заохочувати та стимулювати конструктивну, важливу й потрібну суспільству активність" [2, с.35]. На наш погляд, у наведеній цитаті мова йде саме про суб'єктність соціальних інститутів.

Говорячи про детермінанти суб'єктних характеристик інституту вищої освіти, Л.Сокурянська акцентує на такій з них, як "співпадіння періоду отримання освіти з такими найважливішими етапами життя людини, як її становлення в якості суб'єкта професійних, сімейних та громадянських відносин. Завдяки цьому система вищої освіти прямо чи опосередковано сприяє особистісному самовизначенню у різних сферах людської життєдіяльності" [3, с.262-263], а, отже, формуванню різних видів суб'єктності індивіда. Реалізація цієї функції системи вищої освіти України потребує її кардинальної перебудови. Отже, реформування вищої освіти, що відбувається у глобальному і локальному контекстах, обумовлюється не тільки і не стільки інтелектуалізацією та "витисненням непрофесіоналізму" із більшості сфер суспільного життя, скільки необхідністю формування особистості, якості якої відповідали б викликам часу. Ці виклики перш за все стосуються такої дефіцитної сьогодні характеристики індивідуальної свідомості та поведінки, як соціальна суб'єктність, в межах якої актуалізується свобода особистості. У зв'язку з цим у центрі уваги сучасних освітніх практик – не трансляція знань (хоча, звичайно, це одна з головних функцій системи освіти), а розвиток особистості – інтелектуальний, духовний, морально-етичний тощо. Саме останнє є головною ідеєю нової освітньої парадигми, яку зазвичай називають людиноцентричною парадигмою.

Перш ніж визначити сутність цієї парадигми та її основні принципи, з'ясуємо значення поняття "парадигма". Т.Кун під парадигмою розумів "те, що поєднує членів наукового співтовариства, ... усю сукупність переконань, цінностей, технічних засобів і т.д., яка характерна для членів даного співтовариства" [4, с.220-221]. У соціологічній науці виділяються парадигми, які обґрунтовують самостійний статус тієї або іншої науки і відмежовують на якісному рівні одне наукове знання від іншого (філософію від соціології, соціологію від економіки тощо); парадигми, які проводять істотні розходження між стадіями (етапами) розвитку науки; парадигми, які диференціюють наукові співтовариства у рамках однієї й тієї ж науки. [5, с.522-523]. "Парадигми дають ученим не тільки план діяльності, але також вказують і деякі напрями, істотні для реалізації плану", - стверджує Т.Кун [4, с.143].

Звичайно, наведені нами вище тлумачення поняття "парадигма" насамперед мають відношення до наукової сфери, до дискурсу наукознавства. У фокусі ж нашої уваги знаходиться освітня парадигма. Це поняття та відповідні йому феномени відрізняються від поняття та феноменів наукової парадигми. Зазначимо, що, як і поняття "парадигма", термін "освітня парадигма" може бути застосовано до різних об'єктів: говорять про парадигми навчальних дисциплін, що мають науково – дисциплінарне походження; про парадигму "всієї освіти"; парадигму концепції, теорії освіти тощо. Звертаючись до поняття "освітня парадигма", ми маємо на увазі парадигму "всієї освіти". Під освітньою парадигмою ми розуміємо систему методологічних підходів, ідей та концептуальних настанов, що визначають функціонування освіти на певному історичному етапі її розвитку. На наш погляд, зміна освітніх парадигм є свідомим трансформативним процесом системи освіти, водночас виступаючи і показником, і важливим чинником цього процесу.

Аналізуючи парадигмальну динаміку, яка перш за все виявляється у зміні головної ідеї освіти, звернемось до короткого історичного екскурсу. Зазначимо, що достатньо цілісна освітня парадигма з'являється за часів Відродження, маючи своєю головною ідеєю гуманітарну ідею. Проте перші паростки гуманітарної парадигми освіти можна побачити вже у греко – римській школі. Більш сприятливі умови для актуалізації гуманітарної ідеї створив Ренесанс, що виявилось у зміні соціальної бази освіти – поширенні початкової, релігійної освіти, розгортанні мережі духовних семінарій та університетів. Гуманітарна ідея спрямувала освіту на вивчення духовного призначення людини, пошук та розкриття її творчого потенціалу.

Наступна епоха – Просвітництво – подарувала союз філософії, науки та релігії; ідея прогресу, суспільного процвітання доповнює ідейний арсенал гуманітарної парадигми освіти. Проте Новий час суттєво змінив стосунки між релігією та науковим знанням. Природничі та технічні науки починають впливати майже на всі сфери людського життя. Професіоналізм і ділова кар'єра стають головними чинниками особистісного успіху та самоствердження. На зміну гуманітарній освітній парадигмі приходять політехнічна, засновником якої вважають В.Гумбольдта. Нова парадигма орієнтувала людину у природному, суспільному та техногенному світі та готувала її до обраної професії. Наука починає обумовлювати дії не тільки технічних систем, але й людини, перетворюючи процес праці та будь – яку форму використання технічних засобів у загальну форму технології. Тому політехнічна освітня парадигма знайшла своє втілення у технологічних дисциплінах [6, с.251].

Вітчизняна освіта за радянських часів зазнала суттєвого впливу саме з боку політехнічної освітньої парадигми, що, в тому числі, виявилось у переважанні інженерної освіти. Сучасна освіта стає

полем змагання, протиборства двох зазначених нами парадигм – гуманітарної та політехнічної, що позначається на кризових явищах в освітньому просторі. Сьогодні освіта знов переймається самовизначенням, пошуками нової парадигми. Ці пошуки перш за все обумовлені станом суспільного розвитку, трансформаційними процесами як у світі в цілому, так і в Україні. З іншого боку, сучасна парадигмальна динаміка освіти обумовлюється зміною загальнонаукових парадигм. Останнє виявляється у тому, що класичні уявлення про істину як об'єктивне знання, що верифікується у досвіді, у сучасному наукознавстві змінюється новим уявленням про істину як відображення консенсусу, досягнутого науковим співтовариством. Перш за все це притаманно соціогуманітарним наукам, поліпарадигмальність яких стає все більш поширеною. Але за умов гуманітаризації освітніх практик питання про те, чому навчати, проблематизує розвиток усієї системи сучасної освіти. Від правильної відповіді на це питання залежить не лише доля освіти, а й людства в цілому.

Отже, процеси, які відбуваються сьогодні у світі, свідчать про те, що освіта перетворюється на гостру суспільну проблему. У соціальному плані теперішній зміст освіти відірваний від реальних потреб життя і не відповідає ані розвитку особи, ані розвитку суспільства. Нова освітня парадигма повинна спрямовувати вчених та освітян – практиків на пошуки виходу з тієї кризи, яка охопила і освіту, і суспільство в цілому. При цьому ми маємо на увазі не лише вітчизняний, але й глобальний контекст. Нова освітня парадигма повинна виходити з того, що освіта – це не тільки процес накопичення знань, але й умінь аналізувати проблеми суспільства, знаходити шляхи їхнього розв'язання, а головне – це процес формування особистості, якості якої відповідали б як її індивідуальним, так і суспільним потребам, особистості творчої, активної, самостійної та вільної. Новий підхід до освіти вимагає суттєвої перебудови теорії, практики, структури і змісту навчання. Отже, зміна освітньої парадигми означає переосмислення і трансформацію всіх аспектів навчання і виховання, всіх елементів освітньої системи, починаючи від методологічних принципів і закінчуючи конкретними методиками.

Виходячи з цих завдань, в Україні і світі в цілому формується сьогодні нова освітня парадигма. Що стосується вітчизняного контексту, то підкреслимо, що існуюча освітня парадигма неодноразово зазнавала коригування, проте воно не було пов'язане зі змінами сутності освіти. Це, наприклад, стосується впровадження в українську систему освіти принципу індивідуального підходу до навчання.

Сьогодні велика увага вчених, практиків і керівників освіти приділяється розробці конкуруючих парадигмальних варіантів розвитку освіти, визначенню оптимальних шляхів її кардинального реформування. Мова йде, в першу чергу, про глобальні процеси, обумовлені переходом людства від індустріального суспільства до постіндустріального, інформаційного, що диктує необхідність пошуку альтернативних форм освіти, розробки нових освітніх технологій, інноваційної стратегії навчання й виховання, розгляду освіти в контексті культури і творчості. Тобто, йдеться про зміну стратегічних цілей освіти і перехід до її антропоцентричної моделі, про інноваційні методи навчання й нові форми керування цими процесами [7, с.12].

Пошуки нової освітньої парадигми відбуваються сьогодні у багатьох напрямках. Так, деякі сучасні дослідники вважають, що у найближчому майбутньому стане домінуючою так звана "проективно-естетична" парадигма освіти [8]. Проективність сприймається цими дослідниками насамперед як онтологічна якість культури, актуалізована сучасною, надзвичайно динамічною постіндустріальною фазою цивілізаційного розвитку. Йдеться про досить широко усвідомлювану незапрограмованість культурно-історичного процесу і вірогідніший характер соціальних перспектив, які перетворюють людину, її інтелектуальний і моральний потенціал на основний фактор саморозвитку суспільства, а естетичність виступає як аксіологічний аспект цього розвитку. Як парадигмальний аспект освіти проективність означає врахування перехідного характеру і високої динамічності фази цивілізаційного розвитку, що переживається сьогодні; варіативність освіти (за цілями і змістом, структурою і формами організації, тобто за забезпечуваною траєкторією розвитку індивіда); принципову конструйованість освіти, її цілей і змісту, методів і технологій, умов реалізації і принципів управління з метою забезпечення її відповідності потребам та перспективам цивілізаційного розвитку. Така відповідність відбиває естетичну складову освітньої парадигми, яку називають проективно – естетичною.

Інші дослідники вважають, що нову освітню парадигму треба визначити як соціокультурну. Саме з точки зору такої парадигми, підкреслюють ці дослідники, цілі освіти набувають багатомірного виміру, головними векторами її розвитку стають ті провідні цінності, що забезпечують цілісність та спадкоємність культурного буття індивіда та суспільства (див., напр.: [9, с.6-7]).

З урахуванням стрімких темпів "старіння" знань та інформації за сучасних умов однією з важливих ідей нової парадигми освіти, на думку деяких дослідників [9, с.6-7], повинна стати ідея безперервної освіти, мета якої полягає в послідовному узгодженні інтересів особистості та суспільства, в

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

забезпеченні підйому освітнього рівня всього населення та рівного доступу до якісної освіти кожному громадянину протягом усього життя.

Визначимо ще декілька принципів та ідей нової освітньої парадигми та з'ясуємо, як вони співвідносяться з проблемою формування та актуалізації особистісної свободи. Почнемо з принципу, який має особливу значущість у контексті досліджуваної нами теми. Це принцип соціальної участі, який полягає у наданні суб'єктного статусу всім учасникам навчального процесу, в тому числі тим, хто вчиться. На наш погляд, суб'єктність тих, хто вчить, згідно з новою освітньою парадигмою, також має змінюватись, набувати нової якості, проявляючись, в тому числі, у вміннях спрямовувати вузівський навчально-виховний процес у русло індивідуальних та суспільних потреб, у тому числі у русло становлення особистісної свободи майбутніх фахівців.

У цьому контексті підкреслимо значущість як для реалізації нової освітньої парадигми, так і для вирішення завдань актуалізації індивідуальної свободи студентів кадрової проблеми. Вирішення цієї проблеми в межах людиноцентрованої освітньої парадигми, зокрема її гуманітарної складової, обумовлена тією роллю, яку повинні відігравати сьогодні викладачі у формуванні особистісних якостей тих, хто вчиться. Адже одним із основних завдань сучасного освітнього процесу є становлення особистості майбутнього фахівця, розвиток його моральних і соціальних якостей, у тому числі самостійності, незалежності, здатності до вільного вибору тієї чи іншої життєвої альтернативи. На наш погляд, завдяки цим якостям у особистості як соціокультурному конструкті закладена як потенційна можливість збереження індивідом своєї автономності і стійкості у суспільному житті, так і можливість її самореалізації як суб'єкта перетворення навколишньої дійсності.

Отже, згідно з новою освітньою парадигмою, призначення освіти – служити розвитку особистості, яка у мінливих соціально-економічних умовах зможе активно жити і діяти, роблячи максимальний внесок як у власний саморозвиток, так і в розвиток усього суспільства. Соціологічні дослідження та соціальна практика свідчать про те, що сьогодні освіта поступово перетворюється на стратегічну основу розвитку особистості і суспільства, стає запорукою їхнього майбутнього.

Таким чином, становлення особистісно орієнтованої освітньої парадигми стає одним із найважливіших глобальних і національних завдань, оскільки її реалізація буде сприяти подоланню протиріччя між зростаючими вимогами до суспільного інтелекту і моральності людини, її здатністю до прогнозування і створення майбутнього та реальним розвитком цих феноменів.

На нашу думку, перехід до нової – людиноцентрованої парадигми освіти має особливе значення за умов кризової ситуації, яку переживає сьогодні українське суспільство. Адже подолати економічну, політичну, моральну кризу, в якій ми опинилися, можливо лише завдяки особистостям (як можновладцям, так і, що особливо важливо, пересічним громадянам), які володіють інтелектом, високими моральними якостями, суб'єктними характеристиками, здатністю до активної та відповідальної самодіяльності, спрямованої на вирішення не тільки індивідуальних, але й суспільних проблем, тобто завдяки свободним особистостям. Саме така особистість повинна формуватися сьогодні у вищій школі.

Аналізуючи стан вищої освіти в сучасній Україні, Л.Сокурняська зазначає, що вирішення цього завдання призводить до суттєвих змін у структурі функцій вищої школи в бік пріоритетності її людиноцентричних функцій. "Сьогодні ефективність освітньої системи обумовлюється її орієнтацією на "багатомірну" людину" [3, с.263].

В одному із своїх виступів перед освітянами В.Садовничий - ректор Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова підкреслював, що мета освіти – досягти поєднання кращого, що має в собі традиційне навчання (перш за все фундаментальність знань), з орієнтацією на свободу в навчанні, акцентуючи увагу на особистісному становленні майбутнього фахівця (навод. за: [10, с.93]).

Реалізація цього завдання сучасною вищою школою можлива, на наш погляд, за умов, коли вузівський навчально-виховний процес буде підпорядкований таким принципам:

- визнання людини головною цінністю освіти, метою якої є створення сприятливих умов для розвитку особистості з урахуванням її життєвого досвіду, ціннісних орієнтацій, потреб та здібностей;
- актуалізація особистісного потенціалу студента, його становлення як суб'єкта освітньої діяльності;
- багатоманітність та багатофункціональність освітньої сфери, спрямованої на інтелектуальний і духовний розвиток особистості; акцент на гуманістичній складовій освіти, яка має першорядне значення для формування дійсно освіченої людини та вільної особистості;
- забезпечення реалізації суб'єктності студента у навчальному процесі завдяки наданню йому права проектування своєї освітньої діяльності на основі вибору змісту варіативної частини освіти у розбудові власної освітньої траєкторії, а також завдяки залученню студентів до науково-дослідної роботи

кафедр та факультетів, до реалізації діалогових технологій та суб'єкт-суб'єктних відносин в межах освітніх, наукових та громадських практик;

- переорієнтація діяльності викладачів з контролю знань студентів, з традиційної оцінки результатів їхньої освітньої діяльності на оцінку за критерієм успішності студента відносно самого себе тощо.

Що стосується організації діяльності конкретного ВНЗ, спрямованої на формування соціальної суб'єктності своїх вихованців, а, отже, на актуалізацію їхньої особистісної свободи, то, на нашу думку, можуть бути застосовані такі заходи, як узгодження формальної та неформальної структур навчального закладу, зокрема подолання протиріч між запланованими та дійсними зв'язками та нормами; всебічна демократизація управління, в тому числі підвищення ролі громадських організацій (як викладацьких, так і студентських), студентського самоврядування, залучення студентів до розробки рішень, що стосуються життєдіяльності ВНЗ, їхня участь у роботі факультетських та вузівських вчених рад, обов'язкова виборність (а не призначення ректоратом або деканатом) керівників студентських громадських організацій, різноманітних органів студентського самоврядування тощо; забезпечення дієвості інституту підвищення кваліфікації вузівських викладачів, зокрема в області оволодіння ними сучасними технологіями та методами навчально-виховної роботи, які відповідають вимогам людиноцентрованої освітньої парадигми тощо. Звичайно, все це можливо лише за умов вузівської автономії, про яку сьогодні багато говорять в освітянських колах, та, на жаль, ця проблема й досі залишається невирішеною. Окрім того, реалізація зазначених вище заходів потребує створення у вузівських колективах сприятливого морально-психологічного клімату, який багато в чому залежить від стилю керівництва, притаманного певному ВНЗ, стосунків між вузівською адміністрацією та викладацьким складом, між викладачами та студентами, всередині студентських груп тощо. Тобто вузівське середовище повинно відповідати традиціям академічної свободи та пріоритету інтересів студентів, які були започатковані ще на ранньому етапі існування Болонського університету, створення якого у 1088 році знаменувало початок розвитку класичної університетської освіти.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Тоффлер Е. Третья хвиля: Пер. англ. / Е. Тоффлер – К.: Видавн. дім "Всесвіт", 2000. – 480 с. 2. Заславская Т.И. Пространство посткоммунистических трансформаций. Россия, которую мы обретаем / Т.И.Заславская . – Новосибирск: Наука, 2003. – С. 30-40. 3. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л.Г. Сокурская – Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с. 4. Кун Т. Структура научных революций / Т.Кун.- Пер. с англ. И.З.Налетова; Общ. ред. и послесл. С.Р.Микулинского, Л.А.Марковой. – 2-е изд. – М: Прогресс, 1977. – 297с. – (Логика и методология науки). 5. Энциклопедический социологический словарь / Рос. Акад. наук. Ин-т соц. полит. исслед.; Общ. ред. Г.В.Осипова.-М., 1995. – 939 с. 6. Добренков В.И. Общество и образование / В.И.Добренков, В.Я.Нечаев. – М.: ИНФРА, 2003. – 381 с. 7. Астахова В.И. Становление новой образовательной парадигмы на рубеже веков / В.И. Астахова // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту "Нар. укр. акад". – 2004. – Т.10. – С.9–25. 8. Тхагапсоев Х.Г. О новой парадигме образования / Х.Г. Тхагапсоев // Педагогика. – 1999. – №1. – С. 103–110. 9. Топчій Т.В. Інституціоналізація безперервної освіти в Україні: факторна обумовленість. Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук. / Т.В Топчій. – Харків, 2006. – 20 с. 10. Кузьмина Е.И. Проблема свободы в обучении / Е.И.Кузьмина // Инновации в образовании. 2003. – №3. – С. 86– 95.

УДК 316.477

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ЯК КОНТЕКСТ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Ненчук Ольга Миколаївна – аспірантка кафедри суспільно-гуманітарних наук Української академії друкарства

У статті розглянуто теоретичні та практичні засади вивчення життєвої перспективи особистості. Проаналізовано найважливіші особливості життєвої перспективи молоді (життєві плани та цілі) в умовах сучасного українського суспільства, а також фактори її побудови. Зроблено висновки щодо зростання індивідуалізації життєвої перспективи молоді та впливу цього процесу на розвиток сучасного українського суспільства.

Ключові слова: життєва перспектива особистості, життєві плани та цілі, індивідуалізація.

В статье рассмотрены теоретические и практические основы изучения жизненной перспективы личности. Проанализированы важнейшие особенности жизненной перспективы молодежи (жизненные планы и цели) в условиях современного украинского общества, а также факторы ее построения. Сделаны выводы о росте индивидуализации жизненной перспективы молодежи и влиянии этого процесса на развитие современного украинского общества.

Ключевые слова: жизненная перспектива личности, жизненные планы и цели, индивидуализация.

The article considers the major theoretical and practical principles of studying of vital prospect of personality. Author analyzes basic features of the life prospect of youth in the conditions of modern Ukrainian society (life plans and goals) and factors of its construction. Conclusions are done about the growth of individualization of youth and influence of this process on development of modern Ukrainian society. Individualization is a process which characterizes societies of second modern, so conclusion is done about accordance of Ukrainian society to society of second modern.

Keywords: vital prospect of personality, life plans and goals, individualization.

Вивчення життєвої перспективи особистості є важливим напрямом соціологічних досліджень. Адже все, чим живе людина в сучасному, має справжню цінність, індивідуальне і суспільне значення лише у зв'язку із майбутнім, з перспективою розвитку самої людини та її соціального світу [1]. Інтерес до вивчення побудови життєвої перспективи молоді у сучасному світі поглиблюється й тим, що процеси, які мають місце у сучасному світі і Україні, призводять до зміни установок людини на майбутнє. Перед людиною відкриваються нові можливості для розвитку, пов'язані з поширенням інформації та технологій, а також постають загрози екологічної чи технологічної катастрофи. Гостро постає питання самовизначення, необхідність вибору подальшого життєвого шляху у освітній, професійній та особистісній сфері перед молоддю. Вона є великою соціально-демографічною групою, соціальне, психологічне та фізичне становлення якої відбувається у складних умовах розвитку українського суспільства, і у її життєвій перспективі відображаються всі ці процеси.

Проблематика досліджень життєвої перспективи особистості серед українських соціологів вивчалася Є. Головахою, Л. Сохань, І. Мартинюком та іншими. Увага цих науковців зосереджувалася на аналізі змістових характеристик (цілі та плани) життєвої перспективи людей, соціальних груп. Також вивчаються і часові її параметри (протяжність, оптимістичність, диференційованість, реалістичність). Здійснювався аналіз об'єктивних чинників, які диференціюють відмінності у життєвих шляхах молоді. Однак спроби вивчення оцінки молоддю впливу сукупності факторів мікро, мезо, макро- і мегарівня при побудові життєвої перспективи відсутні. Тобто відсутнє достатнє теоретичне розуміння проблеми побудови життєвої перспективи особистості. Ціллю даної статті є подолання дефіциту теорії уваги до факторів побудови життєвої перспективи молоді в умовах сучасного українського суспільства.

Теоретико-методологічну базу вивчення поняття життєвої перспективи особистості в соціології становлять такі парадигми, як структурний функціоналізм, феноменологія, постмодернізм та інші. У соціологічних парадигмах помітне домінування певного рівня аналізу при увазі до життєвої перспективи особистості (структурний функціоналізм – макроаналіз, феноменологія – мікроаналіз), що здійснює вплив на визначення методологічних засад даного феномену.

Можливо віділити два основні підходи до розуміння суб'єкт-об'єктних відносин - структурний (від органіцизму Г. Спенсера до функціонального структуралізму Т. Парсонса і Р. Мертона) і діяльнісний (від

феноменології до теорії соціального конструювання реальності). Структурний розглядає соціальну дію як просте відтворення структурованих контекстів повсякдення. В ньому стверджується, що соціальний світ наповнений існуючими незалежно від пізнання і волі індивідів об'єктивними структурами, а відтак і життєва перспектива зумовлена існуючими контекстами повсякденності, які визначають життєвий шлях особистості. Діяльнісний підхід на перший план ставить суб'єкта дії і момент відтворення соціальної реальності, в якому особа володіє правом вибору свого життєвого шляху: її життєва перспектива є її власним творінням, і відповідальність за її реалізацію також лягає на неї.

У нашому дослідженні ми дотримувалися основних постулатів парадигми життєвого шляху особистості з огляду на те, що вона дозволила:

- розглядати при побудові життєвої перспективи особистості вплив факторів як мікро-, мезо-, так і макро-, так і мегарівня. Адже людське життя (об'єкт) у процесі його інституціоналізації (предмет) виступає як життєвий шлях, який бере початок від рівня процесів індивідуального розвитку і закінчується на рівні суспільства та історії [2, с. 6];

- вивчати особистість як суб'єкта, активного творця власної життєвої перспективи, який, однак, змушений рахуватися із сукупністю факторів того середовища, в якому проходить його життєдіяльність (мезорівень) та тих факторів, що відображають рівень розвитку соціального середовища в умовах якого відбувається творення та реалізація особистістю життєвої перспективи (макро- та мегарівень);

- розробити класифікацію факторів побудови життєвої перспективи, яка була використана при емпіричному вивченні факторів побудови життєвої перспективи молоді і має наступний вигляд:

I. Мікрофактори: 1) соціально-психологічні: потреби (фізіологічні, соціальних контактів, самоповаги, самореалізації); ціннісні орієнтації (економічні, культурні, політичні, релігійні, освітні); особистісні якості (комунікабельність, рішучість, самооцінка, наполегливість, самостійність, талановитість, знання, вміння, досвід, успішність в навчанні), біологічні якості (фізіологічні особливості, стать).

II. Мезофактори: 1) соціально-демографічні: місце проживання, матеріальний стан сім'ї, професії батьків, національність, мова, спілкування; 2) "дім": батьки, брати/сестри, родичі, сусіди/знайомі, друзі; 3) "школа": вчителі/вихователі, однокласники, престиж/пільги школи, рівень шкільних знань;

III. Макро- та мегафактори: 1) культурні (норми, цінності, ідеологія, громадська думка); 2) соціальні (система освіти, законодавство, економіка, соціальна допомога); 3) історичний час народження; 4) збіг обставин.

Ми визначаємо життєву перспективу як результат процесу усвідомлення та побудови особистістю проекту власного майбутнього життєвого шляху, виходячи із індивідуальних характеристик, особливостей зовнішнього середовища та реалій суспільного життя.

Зазначимо, що для багатьох сучасних суспільств характерною є індивідуалізація. Індивідуалізація – це процес при якому відбувається послаблення традиційних зв'язків і з'являється самостійний індивід, який схильний сам вибирати свій шлях в житті і не залежати від оточуючого його суспільства. Тобто, при побудові життєвої перспективи особистості домінують фактори мікрорівня. Термін "індивідуалізація" широко використовується відомими соціологами У. Беком та З. Бауманом у зв'язку із характеристикою суспільства другого модерну – "суспільства ризику". Рефлексивна модернізація (індивіди, ізольовані від соціальних зв'язків, можуть роздумувати (рефлексувати) над тим, хто вони і ким хотіли б бути, стають більш самостійними у здійсненні власного вибору і в формуванні власної ідентичності та біографії) складається із трьох великих процесів. По-перше, відбувається індивідуалізація суспільства. Традиційна ідентичність (нація, клас, сімейне коло) розпадається, у центрі світу опиняється індивід, який втягнений у всеможливі соціальні мережі. По-друге, це епоха непередбачуваних глобальних ризиків. І, по-третє, це час космополітизму, коли місця, із якими ми не хочемо мати нічого спільного, стають частиною нашого життя, наших особистих розрахунків [3, с. 13]. Рефлексивна модернізація розмиває контури індустріального суспільства, в глибині якого народжується інша модель сучасного світу. Вона несе зміни у всі сфери людського співжиття, змінюється становище та самоусвідомлення особистості, умови існування соціальних спільнот та суспільства, загалом.

В ході емпіричного дослідження нами було проанкетовано 440 респондентів (356 випускників середніх шкіл I – III ступеня Львівської області та 84 випускники середніх шкіл-інтернатів I – III ступеня Львівської області). Аналіз життєвої перспективи та факторів її побудови дав змогу виділити такі основні характеристики:

- відсутні значні відмінності між змістом життєвої перспективи та факторами її побудови у випускників середніх шкіл та середніх шкіл-інтернатів Львівщини. Це засвідчує відсутність визначального впливу умов середовища розвитку особистості на побудову її життєвої перспективи;

- серед освітньо-професійних планів молоді переважають наміри продовжити здобуття освіти. Для більшості опитаних бажаною є вища освіта (72,3% випускників середніх шкіл та 57,8% випускників середніх шкіл-інтернатів). Обрана спеціальність, згідно з відповідями респондентів, є престижною, бажаною, відповідною до їх знань та здібностей. По обраній спеціальності більшість респондентів планує працювати у майбутньому. Бажаними посадами є приватний підприємець, державний службовець, керівник підприємства.

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Отже, спостерігаються високі освітньо-професійні домагання молоді: вища освіта, престижна професія та посада. Високі освітньо-професійні домагання підтверджені такими ж високими матеріально-споживацькими планами: висока заробітна плата, власне житло, елітні товари та послуги, різноманітний відпочинок;

- серед життєвих цілей молоді домінуючими є щасливе сімейне життя, визнання і повага, високі результати в професійній діяльності;

- більшість респондентів вважає, що їх майбутнє знаходиться у залежності від них самих. У відповідь на запитання: "Як Ви вважаєте, від кого/чого найбільш залежить те, як складатиметься Ваше майбутнє життя?" сказали, що від них самих 95,2% випускників шкіл-інтернатів та 91,9% випускників середніх шкіл Львівщини;

- той факт, що молодь схильна розраховувати на себе, підтверджується і тим, що основними факторами побудови життєвої перспективи випускниками середніх шкіл названо фактори мікрорівня. Це стосується як випускників середніх шкіл, так і шкіл-інтернатів. Фактори мікрорівня були обрані основними при побудові як освітньо-професійних, так і матеріально-споживацьких планів. Серед них найзначнішим є вплив особистісних якостей: знання, вміння, наполегливість, активність. Певний вплив відіграють і фактори мезорівня. З-поміж них молодь найчастіше вказувала на вплив забезпеченості сім'ї та місця проживання. Вплив батьків та родичів молоддю не вважається визначальним. Фактори макрорівня вказані респондентами як такі, що здійснюють найменший вплив на побудову їх життєвих планів та цілей. Серед них певне значення відіграє економіка, система освіти та законодавство України. Посилання на збіг обставин при побудові життєвих планів також не є характерним для сучасної української молоді.

Теоретично аналізуються фактори побудови життєвої перспективи особистості, ми зазначали рівноважність факторів усіх рівнів. Однак емпіричне вивчення показало, що молодь схильна обирати визначальними мікрофактори. З огляду на отримані результати, можна зробити висновок про зростання індивідуалізації сучасної української молоді. Отримані відмінності між теоретичним та практичними висновками знаходять своє пояснення у працях З. Баумана. Він говорить, що умови, в яких люди конструюють своє індивідуальне існування і які визначають діапазон і наслідки їх вибору, виходять поза межі їх усвідомленого впливу, тому згадки цих умов виводяться на розмитий та рідко використовуваний задній план історії, яким люди розказують про власне життя, намагаючись знайти чи придумати логіку цих історій, яка б дозволила перетворити їх у зрозумілі символи міжособистісного спілкування. Сфера умов, не залежних від нашого вибору (макро- та мегарівень), і область дій, сприятливих для розрахунків, оцінок та рішень (мікрорівень), розділені між собою та залишаються такими; хоч їх взаємодія і створює проблеми, сама існуюча між ними межа є безперечною [4, с. 9].

Отже, умови обмежують людський вибір, але вони є зовнішніми до життєвої гри з її цілями і засобами, не залежними від людських вподобань. І тому значення їх впливу людьми ігнорується. Те, що визначає індивідуальність особистості – обмеженість у власних ресурсах – це не предмет їх власного вибору. Життя кожної людини – це сукупність альтернатив. Але тій формі суспільства, в якій вона проходить, альтернативи нема. В результаті "особисте" та "суспільне" позиціонуються у двох різних світах, не пов'язаних один із другим. У кожному із цих світів діє власна логіка, майже незрозуміла в іншому. Внутрішнє бажання особистості керувати своїм життям на власний лад, підкріплене нездатністю і небажанням сучасної держави контролювати більшість процесів, відводить думки і вчинки людей в сторону від колективно встановлених умов, які визначають цілі та перспективи їх індивідуальних рішень та дій. Все це і призводить до того, що стан суспільства зовсім не враховується людиною при побудові її життєвих планів. Вони підштовхують людину до думки, що колективні, узгоджені дії не можуть принести йому ніякої користі, якщо можна жити за власним бажанням, а закони, за якими живе суспільство, визначені раз і назавжди і не підлягають свідомому реформуванню [4].

Спробуємо охарактеризувати можливі наслідки індивідуалізації для життєвого шляху особистості та пов'язати їх із результатами власного дослідження та реаліями українського суспільства:

- життєві шляхи людей отримують самостійність відносно умов та зв'язків, із яких вони вийшли чи у які вони повторно входять, при цьому набуваючи власної реальності, яка переживається людьми як особиста доля. Зростає також відповідальність за власні дії та вибір [3, с. 116]. Розуміння цього притаманне українській молоді: вона прагне самостійно будувати власні плани та цілі, у відповідності до власних бажань, можливостей та на власний ризик і відповідальність. Це призводить до того, що індивідуалізація робить біографії людей різностороннішими, антагоністичними, беззахиснішими, але і яскравішими, різноманітнішими – аж до того, що все більша кількість людей потрапляє в ситуацію безробіття і бідності [3, с. 139];

- у сучасних "суспільствах ризику" потреби виробництва змінюються значно швидше, ніж людина здатна засвоїти ті знання, які раніше вважалися необхідними для участі в ньому [4, с. 194]. Знижується цінність традиційних освітніх закладів, які завжди були важливими "фабриками" соціальних значень і сенсів, та виникає різка диференціація між людьми, здатними і не здатними до швидкого засвоєння мінливої соціальної реальності. В Україні традиційно високим є прагнення молоді здобувати вищу освіту

– це знаходить підтвердження і у нашому дослідженні. Однак сам факт здобуття освіти не дає людині гарантованого місця на ринку праці, що сильно нівелює її цінність. Сама система освіти в Україні не відповідає потребам ринку, не забезпечує фахівцями окремі галузі промисловості, гальмує їх розвиток;

- масове безробіття в умовах індивідуалізації для особистості також стає її особистою долею. Жертви безробіття повинні самотійно його переживати, на відміну від класового суспільства, де існувала певна компенсаційна протидія, форми захисту і підтримки;

- будь-яка позиція, відштовхнувшись від якої можна було здійснити логічні дії при виборі життєвих стратегій (вибір професії, партнерів, зразків поведінки і етикету, уявлення про здоров'я, вартісні цінностях та шляхах їх здобуття), здається тепер не стійкою. Ми змушені грати водночас у безліч ігор, у кожній із яких правила змінюються безпосередньо по ходу гри [4];

- це суспільство людей, які в умовах нестабільності та нездатності соціуму до саморегуляції не мають уявлення про власні довгострокові цілі і намагаються взагалі уникати таких. Якщо людина втрачає віру в можливість послідовно рухатися до певної мети, то для неї втрачає значення соціальна стабільність – у тому числі і стабільність цінностей [4];

- в динаміці індивідуалізації у сім'ї змінюються форми спільного життя. Зв'язок сім'ї та індивідуальної біографії слабне. "Пожиттєва" єдина сім'я стає винятковим випадком, а правилом є специфічне для кожної життєвої фази життя "метання" між різними "сім'ями" на час" чи формами сімейного співжиття. Опинившись перед вибором – сім'я чи не сім'я – все більша кількість людей обирає третій шлях: суперечну, плюралістичну сумарну біографію. Цей біографічний плюралізм життєвих форм, тобто зміна сімей чи самотнього життя, стає парадоксальною нормою осуспільнення та протистояння чоловіків і жінок в умовах індивідуалізації. Ці тенденції є характерними для України періоду незалежності. Наприклад, у більшості регіонів країни у 2010 році на кожне розлучення припадало в середньому 1,5-2 шлюби. В міру реалізації такого індивідуалізованого способу життя росте і небезпека, що він стане нездоланною перешкодою для (більшістю все-таки бажаного) партнерства (шлюбу, сім'ї). При самотньому існуванні росте як сум за іншим (іншою), так і неможливість взагалі якимось чином включити цю людину в структуру уже справді власного життя. Тепер для нього (неї) більше нема місця. Партнерство ставить під загрозу ретельно створену хитку гармонію сукупності зв'язків, звичок побуту. Конструкція самотійності стає "тюремними кайданами самотності" [3, с. 184].

Ставлення З. Баумана до індивідуалізованого суспільства є критичним: фундаментальною якістю такого суспільства він вважає зниження можливостей людини контролювати власну долю, зростання невизначеності людського життя. У ньому як ніколи раніше людина пізнає радості майже нічим не обмеженої свободи, рівень життя, суспільне становище і право на власне достоїнство. Але все це може зникнути усі разом і без попередження, оскільки свободою користуються і глобальні сили, які визначають умови життя все ширшого кола людей [3, с. 107]. Багато хто із нас індивідуалізований, не будучи особистістю, ще більше тих, хто страждає від відчуття, що ще не доріс до статусу особистості, який дозволяє відповідати за наслідки індивідуалізації [3, с. 133]. Виникає замкнене коло: для того, щоб стати особистістю, необхідно лише опинитися в індивідуалізованому суспільстві, але щоб бути нею, потрібні ресурси та можливості, які відкидаються цим новим порядком.

Проаналізувавши життєву перспективу сучасної молоді та фактори її побудови, ми зробили висновок про індивідуалізацію сучасного українського суспільства. Це було зроблено з огляду на те, що фактори мікрорівня вказано визначальними при побудові життєвих планів та цілей молоді. Індивідуалізація – це процес, характерний для суспільств другого модерну. Подальші дослідження мали б дати відповіді на запитання, які наслідки (як позитивні, так і негативні) ці процеси матимуть для існування особистості, соціальних спільнот та суспільства загалом.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха – К. : Наукова думка, 1988. – 143 с. 2. Тощенко Ж. Т. О понятийном аппарате социологии / Тощенко Ж. Т. // Социологические исследования. – 2002. – № 9. – С. 3 – 16. 3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; [пер. с нем. В. Седельника] – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с. 4. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2002. – 390 с.

УДК 378:011.3-057.875(470+477)

ВЫБОР СТУДЕНТОВ: ЗДОРОВЬЕ – ЦЕННОСТЬ, ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ – НЕ ВСЕГДА

Белова Ольга Рудольфовна – старший преподаватель кафедры социологии и социальных технологий управления Уральского федерального университета имени первого Президента России Б.Н. Ельцина

Боронина Людмила Николаевна – кандидат философских наук, доцент кафедры социологии и социальных технологий управления Уральского федерального университета имени первого Президента России Б.Н. Ельцина

Вишневский Юрий Рудольфович – доктор философских наук, заведующий кафедрой социологии и социальных технологий управления Уральского федерального университета имени первого Президента России Б.Н. Ельцина

В статье на основе результатов мониторинговых исследований, проведенных в вузах Екатеринбурга (1995 – 1999 – 2003 – 2007 – 2009 – 2012 гг.) и исследования валеологической культуры студентов УГТУ-УПИ (УрФУ) (1998 – 2008 гг.) рассматривается основное противоречие валеологической культуры студентов – между высокой вербальной оценкой здоровья и реальным использованием здоровьесберегающих технологий в повседневных практиках будущих специалистов.

Ключевые слова: здоровье как ценность, здоровый образ жизни, валеологическая культура.

У статті на підставі результатів моніторингових досліджень, проведених у ВНЗ м. Єкатеринбургу (1995 - 1999 - 2003 - 2007 - 2009 - 2012 рр.) і дослідження валеологічної культури студентів УГТУ-УПИ(Урфу) (1998 - 2008 рр.) розглядається основне протиріччя валеологічної культури студентів - між високою вербальною оцінкою здоров'я і їх реальним використанням здоровьесберегаючих технологій у повсякденних практиках майбутніх спеціалістів.

Ключові слова: здоров'я як цінність, здоровий спосіб життя, валеологічна культура студентів.

In the article on the basis of materials of monitoring of the Sverdlovsk students (1995 - 1999 - 2003 - 2007 - 2009 - 2012) and research of valeological culture of students of УГТУ-УПИ(Урфу) (1998 - 2008) basic contradiction of valeological culture of students is examined - between the high verbal estimation of health and them by the real use of saving a health technologies in behavior.

Keywords: health as value, healthy way of life, valeological culture of students.

В условиях затянувшейся трансформации современного российского социума нарастают негативные тенденции, в частности *дальнейшее ухудшение здоровья современной молодежи, в том числе студенческой*. Характерны данные, приводимые в статистическом справочнике "Молодежь в России: 2010 г." [1]. Растет заболеваемость подростков в возрасте 15–17 лет: за 1995 – 2009 гг. число зарегистрированных заболеваний с диагнозом, установленным впервые в жизни, в этой возрастной группе возросло (на 100 тыс. человек) почти вдвое [1, с. 33-34]. Особенно это относится к заболеваниям органов дыхания, органов пищеварения, нервной системы, кожи и подкожной клетчатки, нервной системы. Велик в подростковой среде уровень травматизма, отравлений и некоторых других последствий воздействия внешних причин. "Молодеют" алкоголизм, никотинизм, наркомания, заболеваемость БППП (болезни, передаваемые половым путем¹). По результатам профилактических осмотров подростков в 2009 г. у 15 % зафиксировано понижение остроты зрения, у 6 % – сколиоз, у 13 % – нарушения осанки [1, с. 38]. Такова ситуация "на входе" в вузы. К сожалению, данные статистики и социологических исследований показывают, что и к окончанию университетов и академий молодые люди не становятся здоровее. В

© Белова О. Р., 2012

© Боронина Л. Н., 2012

© Вишневский Ю. Р., 2012

¹ Впрочем, именно по БППП ситуация в последние годы существенно улучшилась – после пика сер. 1990-х гг., когда исследователи говорили об "эпидемии сифилиса и гонореи" в подростковой и молодежной среде. За 1995–2009 гг. в возрастной группе 20–29 лет число мужчин, у которых было зафиксировано заболевание сифилисом (на 100000 человек населения) сократилось в 5,7 раза, число женщин – в 4,5 раза [1].

России здоров только 1 из 4 студентов. Все еще велика смертность в молодежных возрастных группах, особенно среди молодых мужчин, хотя число умерших на 1000 мужчин в возрасте 15–29 лет и несколько сократилось: с 4,2 в 2000 г. до 3 – в 2009 г. [1, с. 57]. Сказываются и негативные последствия "либерализации" сексуальных отношений: на 1000 женщин доля аборт в 2009 г. составляла в возрастной группе 15–17 лет – 11,5; 18–19 лет – 36,2; 20–24 года – 53; 25–29 лет – 57 [1, с. 47].

Некоторое улучшение ситуации с младенческой смертностью почти не изменило тревожной ситуации с заболеваемостью и смертностью детей, подростков и молодых людей. В России проявляются (может быть, даже более отчетливо) негативные тенденции в состоянии здоровья населения экономически развитых стран, в частности "омоложение" многих заболеваний, те болезни, которые сравнительно недавно встречались лишь в старших возрастных группах теперь нередки у молодых людей. Отчетливо наблюдается снижение среднего возраста заболевающих многими хроническими болезнями, что наносит огромный экономический и социальный ущерб обществу и человеку, сокращая его жизненный путь.

Отмеченные моменты определяют актуальность исследования валеологической культуры современной российской молодежи и особенно такого её отряда, как студенческая молодежь. Это тем более важно, что любые успехи (или хотя бы – подвижки) в охране и укреплении индивидуального и общественного здоровья невозможны без активного и созидательного отношения человека к своему здоровью и здоровью других людей, без *формирования у каждого привычки и стремления к здоровому образу жизни*, без активного участия населения в проведении санитарно-гигиенических и профилактических мероприятий.

Здоровье – это ресурс, который человек может реализовать, сохраняя и приумножая его, или не реализовать, утрачивая его, что, к сожалению, у многих происходит сегодня слишком рано.

Социологический подход к проблемам здоровья четко обозначила российский социолог Л.М. Дробижева [2]. Рассматривая здоровье населения как "интегрированный показатель биологических, социально-культурных и экономических процессов в обществе", она справедливо отметила: "Социологи изучают общественное здоровье для того, чтобы *понять механизмы*, способные регулировать отношение человека к здоровью, его социальную обусловленность и место здоровья в системе ценностей".

Истоки подобного подхода имеют традиционные философские корни. Немецкий философ А. Шопенгауэр, сопоставляя социальные блага жизни, отдавал приоритет здоровью перед обеспеченностью: "Здоровый нищий более счастлив, чем больной король". "Здоровье, – подчеркивал Гегель, – пропорциональность между самостью организма и его наличным бытием, есть такое состояние, когда все органы являются текучими во всеобщем; оно состоит в равномерном отношении органического к неорганическому" [3, С. 558]. За кажущейся абстрактностью гегелевского подхода стоит глубокое проникновение в суть здоровья – оно не есть нечто присущее лишь данному человеку, его организму, а – отношение этой "самости организма" с наличным бытием, с природной и социокультурной средой. И еще один важный вывод вытекает из гегелевского определения – акцент на процессуальность, "текучесть" здоровья.

Социологическое понимание здоровья опирается на разнообразие подходов к определению понятия "здоровье" и одновременно акцентирует указанную выше специфику трактовки здоровья в социологии, которая породила формирование и развитие самостоятельной отрасли социологии – социологии здоровья. Важный аспект понимания здоровья – его трактовка как *условия для выполнения человеком своих обязанностей*, что характеризуется в валеологической литературе как *функциональный подход*. Например, в отечественной социологии медицины "здоровье" рассматривается как необходимое условие для выполнения трудовых, общественных и биологических функций [см.: 4; 5]. Для студенчества, соответственно, здоровье – это предпосылка успешного освоения профессиональных знаний, умений, навыков и их последующей реализации в профессиональной деятельности. Здоровье превращается в важнейший компонент профессиональной конкурентоспособности студента и выпускника вуза.

Подчеркнем и ограниченность *"негативных" определений здоровья*, основывающихся на формуле: *здоровье = отсутствие болезни*. Для утверждения иных позитивных трактовок здоровья особую роль играет определение, принятое Всемирной Организацией Здравоохранения (ВОЗ) еще в 1946 г. и ставшее отправным пунктом для *медико-социальной интерпретации здоровья*: "Здоровье является состоянием полного физического, психического и социального благополучия, а не только отсутствием болезней и физических дефектов". Соответственно, в определениях здоровья стали акцентироваться *качества и степень развития организма человека, позволяющие ему адекватно функционировать и взаимодействовать с окружающей средой*.

Более глубоким становилось и понимание самого человека в единстве биологического и социального. Причем применительно к отечественной гуманитарной науке можно говорить и о существовавшей определенной абсолютизации социального в рамках этого единства в советский период, и о растущем понимании равнозначности обоих компонентов этого единства. В какой-то мере это отразило общие изменения в социологии – отказ от доминирования социоцентристской парадигмы, возрождение антропоцентристской парадигмы и утверждение интегративного подхода. В понимании самого здоровья акценты смещались: *от выживания к*

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

качеству жизни и от роли внешних факторов (условия жизни, труда и быта, развитие системы здравоохранения и медицинских услуг) к личностному пониманию важности здоровья и к личной ответственности за свое здоровье. Понятно, что эти важные изменения не могли быть одномоментными, тем более – в условиях затянувшегося социально-экономического кризиса в России, когда для многих (в том числе – студентов, их семей, семей их родителей) выживание стало актуальной проблемой на многие годы.

Цель данной статьи – анализ ценностных ориентаций и реального поведения студенчества, направленного на актуализацию здорового образа жизни.

Рассматривая проблематику здоровья современного студенчества, имеет смысл обратить внимание на рекомендацию известного российского ученого и педагога Н.И. Лобачевского: "Наставник юношества пусть обратит сюда внимание и постарается предупредить безрассудность молодости, еще не знающей цены своему здоровью" [Цит. по : 6, с. 16].

К сожалению, проявления этой "безрассудности молодости" и сегодня нередко имеют место. Среди многих студентов распространено *ложное представление о том, что болезни приходят в старости*, когда активная жизнь уже позади. Роль собственных усилий молодых людей в поддержании и укреплении здоровья сегодня минимальна. Формируется совершенно необоснованная уверенность в том, что здоровье гарантировано само по себе молодым возрастом, что любые запредельные нагрузки, грубые нарушения питания, режима дня, недостаточная физическая активность, стрессы и другие факторы риска "по плечу" молодому организму, что он справится со всеми выпавшими на его долю испытаниями.

Однако это далеко не так, и сегодня у молодежи все чаще и чаще отмечаются заболевания, которые раньше были уделом лиц более старшего возраста. Сама мысль о том, что здоровье не растрчивается, остается незыблемой, рождает абсолютно неправомерную самоуспокоенность и наносит вред здоровью молодежи. Об этой самоуспокоенности можно судить уже по результатам мониторинга [7]. У студентов преобладает явно завышенная самооценка состояния своего здоровья.

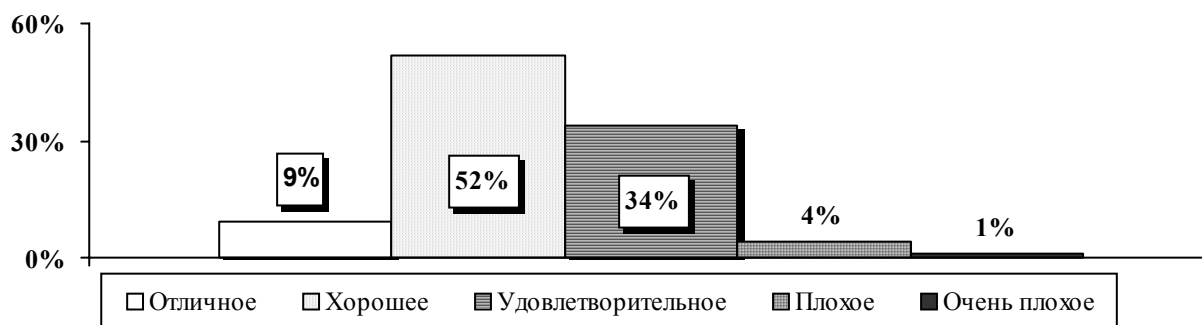

Рисунок 1. Как Вы оцениваете состояние своего здоровья? (2012 г.)

Если выразить самооценки по пятибалльной шкале, общий итог достаточно высок: 3,64. И юноши (3,69), и девушки (3,60) сходны в своих самооценках. Близки и оценки респондентов разных вузов (различия в какой-то мере отражают их неоднородность по гендерному признаку).

В определенной мере респонденты преувеличивают и позитивные оценки своего образа жизни как здорового:

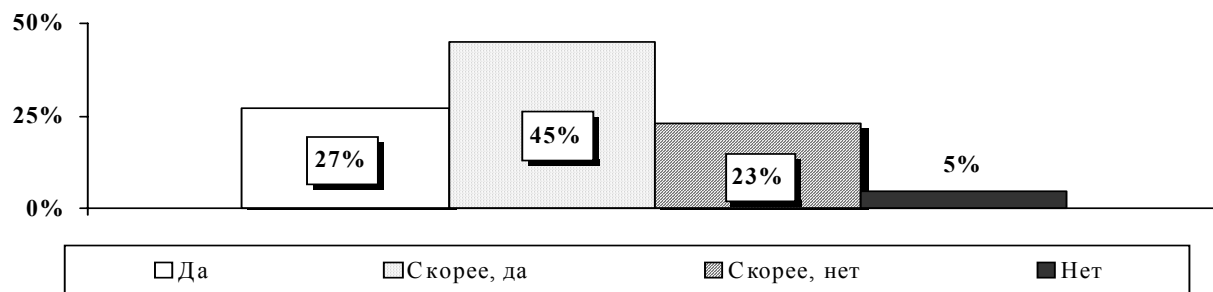

Рисунок 2. Ведете ли Вы здоровый образ жизни? (2012 г.)

Если условно выразить самооценки в баллах ("Да" – 2 балла; "Скорее да" – 1 балл; "Скорее нет" – -1 балл; "Нет" – -2 балла), то среднебалльная оценка достаточно высока (+0,66). И вновь отклонение от средней самооценки у юношей (+0,59) и у девушек (+0,70) не очень значительное. При этом юноши проявляют бóльшую определенность (они несколько чаще дают ответы "да" и "нет"), для девушек более

характерны ответы "скорее, да", "скорее, нет". Из общей картины несколько выпадают самооценки студентов-медиков: у них крайние самооценки (и позитивные, и негативные) выше средних. Возможно, это связано с большей информированностью этих студентов о факторах и критериях ЗОЖ.

Высокие самооценки (особенно в сравнении с реальной ситуацией заболеваемости студентов) отражают определенный разрыв между *вербальной (весьма высокой) оценкой здоровья и реальным освоением и использованием студентами здоровьесберегающих технологий*. Соответственно, оздоровительные стратегии вузов могут быть конкретизированы. В какой-то мере направления этой конкретизации можно определить на основе более специальных исследований, в частности, исследований валеологической культуры студентов УГТУ–УПИ /ныне УрФУ/ в 1998 и 2008 гг.) [См. : 8; 9]. В качестве эмпирических индикаторов для опроса студентов в этих исследованиях были избраны основные направления ЗОЖ. Респонденты должны были по каждому направлению оценить его важность (в соотношении с установками). И, напротив, там, где зависимость от субъективных факторов, личных усилий велика, – разрыв наименьший (как, например, в отказе от вредных привычек и нормальной интимной жизни) другими) и дать самооценку: следуют ли они требованиям ВОЗ в рамках данного направления (см.: рис.3).

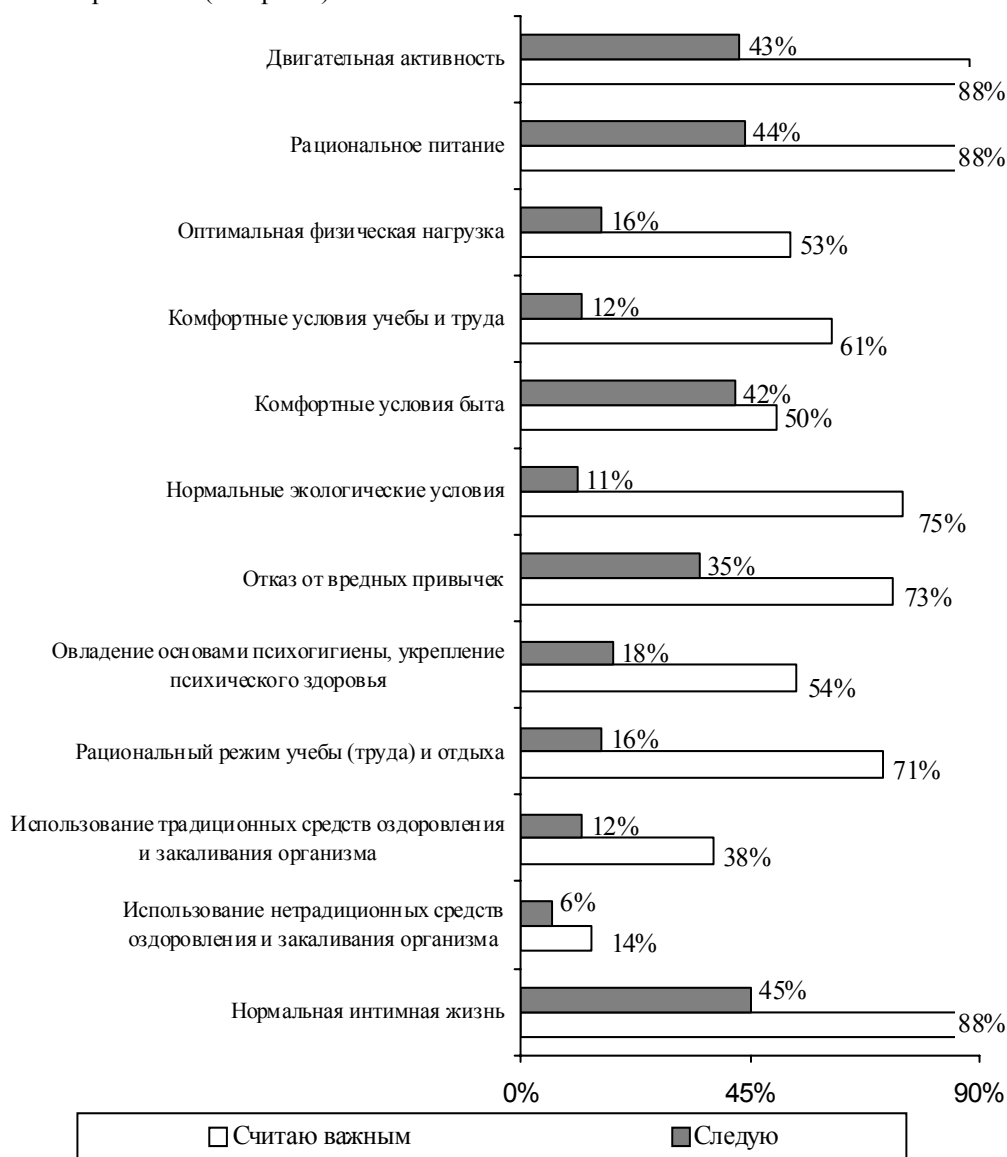

Рисунок 3. Сравнение оценки важности направлений ЗОЖ и реального следования требованиям ЗОЖ (2008 г.)

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Четко прослеживается ряд основных тенденций. Прежде всего высокая (по крайней мере на вербальном, словесном уровне) оценка различных направлений ЗОЖ. Хотя и здесь есть определенные различия, особенно заметные, если использовать рейтинг:

- в 2008 г. в ряд *приоритетов* наряду с высокой двигательной активностью добавились рациональное питание и нормальная интимная жизнь;
- как весьма значимые (в оценках 3 из каждых 4) рассматриваются нормальные экологические условия, отказ от вредных привычек; в 2008 г. к ним добавился параметр – рациональный режим труда и отдыха;
- значительная часть направлений на среднем уровне оценок (значимы для каждого второго);
- ниже других (как и в 1998 г.) оценены использование традиционных и нетрадиционных средств оздоровления и закалывания. Выявляется еще одна болевая точка в формировании валеологической культуры – *недооценка профилактических мер*. Если же говорить о следовании требованиям ЗОЖ, то они по всем параметрам ниже. Наибольший разрыв по таким параметрам, которые лежат на стыке объективного (мало зависящего от самого человека) и субъективного (во многом определяемого его ценностными ориентациями).

В рамках исследования валеологической культуры студентам было предложено оценить влияние разных факторов на здоровье (сравнив их ответы с данными ВОЗ).

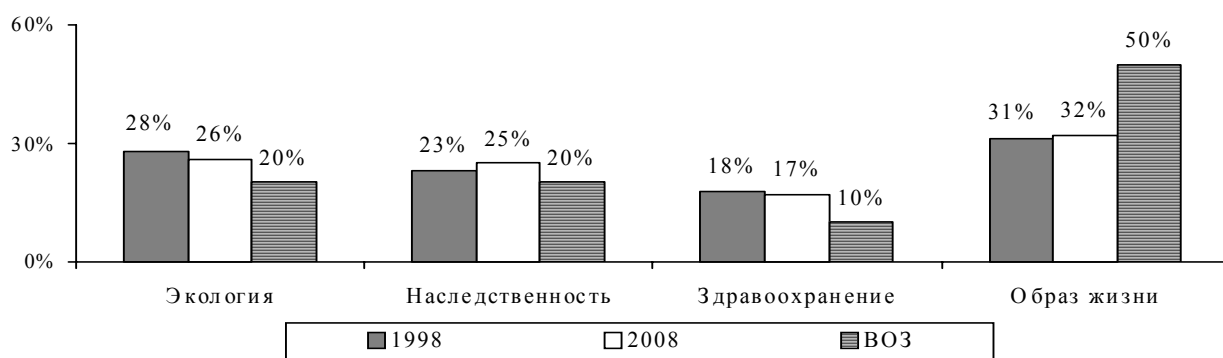

Рисунок 4. Оценка влияния разных факторов на здоровье?

Наибольшее совпадение – в оценке роли генетических факторов, наследственности. Более высокая оценка нашими респондентами роли экологии и здравоохранения связана с их повышенной озабоченностью неблагоприятной экологической обстановкой на Урале, что во многом соответствует реалиям, и отмеченным выше соотношением здоровья с лечением болезней, чем по сути и продолжает заниматься (может быть, с некоторым смещением перспективного ориентира на профилактику) наша система здравоохранения. Но самое существенное расхождение – в оценке роли образа жизни. В оценках студентов (устойчиво – и в 1998 г., и в 2008 г.) проявляется типичный перекоп: роль внешних факторов преувеличивается, в отношении же субъективных факторов – своего образа жизни, поведения – ситуация обратная.

Этот же перекоп проявился и в оценках студентами известного *парадокса Ж. Лабрюйера*: "Здоровье – это то, что люди больше всего стремятся сохранить и меньше всего берегут". 3 из каждых 4 респондентов сами согласились с таким мнением (72% – в 1998 г., 75% – в 2008 г.). Выступая экспертами (оценивая, каким было бы мнение их друзей), они дали сходные оценки (в 1998 г. – 56%; в 2008 г. – 63%).

Но учитывается ли в работе с молодежью этот перекоп? Представляется, что недостаточно. Слишком часто мы *акцентируем внимание на объективные негативные последствия* (типа: "капля никотина убивает лошадь") и *игнорируем психологию восприятия (или невосприятия) той или иной информации*. Это же относится и к "предупреждающим" надписям на пачке сигарет или на банке пива. Не задумываются о восприятии неоднозначности своего поведения молодыми людьми и многие воспитатели (родители, преподаватели, взрослые) – в итоге правильные слова о "трезвом образе жизни" зачастую девальвируются не очень трезвым (порой – очень нетрезвым) поведением самих воспитателей. И тут актуален марксов призыв о "воспитании воспитателей". Кстати, поучителен и опыт антиалкогольной кампании в годы перестройки: борьба с "вредными привычками" не может вестись кампанейски, не должна сводиться к одним запретам и – самое главное – нельзя ориентироваться на моментальное изменение сознания и поведения человека, его отказ от стереотипов и традиций.

На VI этапе мониторинга (2012 г.) были зафиксированы и определенные позитивные изменения.

Таблиця 1.

Что, на Ваш взгляд, необходимо для поддержания здорового образа жизни, в первую очередь?

Варианты ответа	%
Заниматься спортом	56
Не курить	55
Не употреблять наркотики	49
Полноценно и правильно питаться	42
Не пить	41
Не вести беспорядочную половую жизнь	19
Жить полноценной духовной жизнью	15
Практиковать методы оздоровления организма	9

Заметно растущее понимание ведущей роли занятий физической культурой и спортом как фактора поддержания здорового образа жизни. Усиливается и понимание полноценного, правильного питания, хотя в повседневных практиках студентов это понимание далеко не всегда реализуется. Не менее значимо и понимание несовместимости ЗОЖ и вредных привычек, хотя именно в этом вопросе противоречивость валеологической культуры студенчества проявляется наиболее явно.

Для девушек характерен чуть больший акцент на неприятие вредных привычек (хотя различия в пределах статистической погрешности), недопустимость беспорядочной половой жизни; для юношей – на важности занятий физкультурой и спортом.

Студенты различных вузов неодинаково оценили роль разных факторов, обеспечивающих поддержание здорового образа жизни, но зафиксировать какую-то логику (или влияние социально-демографических и социокультурных моментов) в оценках не удалось. Отметим лишь, что будущие медики выделили *выше среднего уровня* значение именно таких параметров, как "не пить", "не курить", будущие инженеры – "заниматься спортом"; будущие управленцы и архитекторы – "полноценно и правильно питаться", будущие педагоги – "практиковать методы оздоровления организма", "жить полноценной духовной жизнью".

Особенность интерпретации результатов VI этапа мониторинга (2012 г.) – разработка *портретов отдельных групп респондентов* (одинаково ответивших на какой-то вопрос), выявление их особенностей в сравнении с массивом. В данном случае выделим тех, кто на вопрос о поддержании ЗОЖ ответил "заниматься спортом" (это большая группа – 56 %). В этой группе чуть больше мужчин – 36 % (в среднем по массиву – 34 %), чуть больше селян – 12 % (10 %), выпускников общеобразовательных школ – 65 % (63 %), холостых (незамужних) – 90 % (87 %). Среди них чуть больше студентов-технарей – 36 % (34 %). Примечательны их более высокие самооценки (по пятибалльной шкале) состояния своего здоровья – 3,71 (по массиву – 3,64). Выше и их среднебалльная оценка своего образа жизни как здорового – +0,78 (по массиву – +0,66). В этой группе больше и тех, для кого занятия спортом – предпочитаемый вид досуговых занятий – 41 % (по массиву – 31 %). Позитивная роль занятий спортом проявляется и в том, что в этой группе меньше, чем в среднем, считается приемлемым курение – 4 % (по массиву – 5 %), употребление алкоголя – 3 % (4 %) и наркотиков – 2 % (3 %).

Таким образом, проведенные нами исследования свидетельствуют о том, что несмотря на ухудшение здоровья современной молодежи, в том числе студенческой, ее ориентации на здоровый образ жизни и здоровье как важнейшую жизненную ценность остаются на уровне декларации. Реальные поведенческие практики сегодняшнего студенчества не отвечают характеристикам здорового образа жизни. При этом студенты прежде всего ссылаются на внешние факторы, мешающие им следовать такому образу жизни, явно занижая значимость субъективных причин своего поведения. В то же время результаты последнего (IV) этапа социологического мониторинга, осуществляемого нами, свидетельствуют о некоторых позитивных тенденциях, в частности, растущее понимание молодежью значимости таких факторов здорового образа жизни, как занятия физкультурой и спортом, правильное питание, отсутствие вредных привычек, безопасный секс и др.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Молодежь в России. 2010: Стат. сб. М. : ИИЦ "Статистика России", 2010. – 166 с. 2. Дробижина Л. М. Ценность здоровья и культура нездоровья в России / Л. М. Дробижина [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/Drobizheva3.htm>. 3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель М. : Мысль, 1975. Т. 2. 4. Решетников А. В., Шаповалова О. А. Здоровье как предмет изучения в социологии медицины. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2008. – 64 с. 5. Решетников А. В. Социология медицины. Руководство / А. В. Решетников М. : ГЭОТАР-Медиа, 2010. – 864 с. 6. Литвинова Е. Ф. Н. И. Лобачевский. Его жизнь и ученая деятельность. Биографический очерк / Литвинова Е. Ф. СПб. : тип. П. П. Сойкина, 1895. Репринт, 2010. 78 с. 7. Студент – 2012. Материалы шестого этапа социологического мониторинга. Екатеринбург: УрФУ, 2012. – 332 с. 8. Боронина Л. Н. Валеологическая культура студента / [Боронина Л. Н., Вишневецкий Ю. Р., Рапопорт Л. А. и др.] : Екатеринбург: УГТУ–УПИ, 1998. – 56 с. 9. Динамика валеологической культуры студенчества / Боронина Л. Н., Вишневецкий С. Ю., Вишневецкий Ю. Р. // Актуальные проблемы социологии молодежи, культуры и образования: Матер. Междунар. конф. Екатеринбург: УГТУ–УПИ, 2010. – Т. 1. – С. 41–46.

УДК 316.74

БАЖАННЯ СТВОРИТИ ВЛАСНУ СПРАВУ ЯК СТРАТЕГІЯ МІНІМІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ РИЗИКІВ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА: РЕБРЕНДІНГ УЯВЛЕНЬ ПРО "БІЗНЕСМЕНІВ 90-Х"

Дейнеко Олександра Олександрівна – аспірантка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті представлено результати аналізу соціокультурного портрету майбутніх українських бізнесменів – студентів, які, відповідаючи на питання щодо соціально-професійних планів, обрали альтернативу "бажання створити власну справу". Автор обґрунтовує перспективу розгляду даного напрямку соціально-професійних планів в якості стратегії мінімізації професійних ризиків студентства та робить висновки щодо необхідності ребрендингу уявлень про соціокультурний портрет представників сучасного малого підприємництва в Україні.

Ключові слова: ризик-стратегія, соціально-професійні плани, сучасне українське студентство, майбутні бізнесмени.

В статье представлены результаты анализа социокультурного портрета будущих украинских бизнесменов - студентов, которые, отвечая на вопрос о социально-профессиональных планах, выбрали альтернативу "желание создать собственный бизнес". Автор обосновывает перспективу рассмотрения данного направления социально-профессиональных планов в качестве стратегии минимизации профессиональных рисков студенчества и делает выводы о необходимости ребрендинга представлений о социокультурном портрете представителей современного малого предпринимательства в Украине.

Ключевые слова: риск-стратегия, социально-профессиональные планы, современное украинское студенчество, будущие бизнесмены.

The paper presents the results of analysis of socio-cultural portrait of the future Ukrainian businessmen - students, who answering the question about their socio-professional plans chose alternative "desire to create own business". The author justifies the perspective of viewing of such socio-professional plans as a strategy of minimization of occupational risks and draws conclusions on the need for rebranding the ideas about socio-cultural portrait of modern small business representatives in Ukraine.

Keywords: risk strategy, socio-professional plans, contemporary Ukrainian students, future businessmen.

Дослідження бізнесменів як соціокультурної спільноти, підприємництва¹ як соціального інституту та бізнес-сфери як функціональної складової соціальної системи суспільства не є актуальним напрямком сучасних соціологічних розвідок, незважаючи на той факт, що саме сфера малого підприємництва є однією з найбільш поширених професійних практик населення України. Зазначимо також, що в умовах соціокультурної трансформації, розбудови ринкових відносин та європейської інтеграції підприємництво як соціальний інститут та підприємці як професійна спільнота набувають нових соціокультурних властивостей, що пов'язані як з поширенням етики соціально відповідального бізнесу² західного типу (що коригує першочергову орієнтацію бізнесу на примноження прибутку), так і з ребрендингом стереотипів щодо морального портрету бізнесменів епохи 1990-х років на пострадянському просторі. Чи є підстави для формування нової професійної етики майбутніх українських бізнесменів, що заснована на принципах соціальної відповідальності? Яким є соціокультурний портрет майбутніх підприємців? Відповіді на ці питання представляють собою не лише абстрактний теоретичний інтерес, але й виступають підґрунтям на шляху розбудови майбутньої бізнес-сфери у суспільстві, оскільки, послуговуючись неінституціональними побудованнями [2], саме соціальні суб'єкти (індивідуальні чи колективні) формують "правила гри" для

© Дейнеко О. О., 2012

¹ В межах даного дослідження ми використовуємо поняття "бізнес" та "підприємництво" як синоніми, послуговуючись результатами дефініційного аналізу поняття "підприємництво" Є. Сірого [1].

² Практична площина соціальної відповідальності бізнесу пов'язана з реалізацією благочинних соціальних проєктів за рахунок підприємства (приміром, компанія Orange – лідер мобільного зв'язку у Європі реалізує низку проєктів, спрямованих на боротьбу з вадами слуху у дітей).

розбудови та подальшого розвитку сучасних соціальних інститутів. Відповіді на ці дослідницькі питання, що формують предметне поле даної розвідки, ми будемо шукати в ході подальшого аналізу.

Дослідження феномену підприємництва у контексті соціологічного дискурсу бере початок у роботах М. Вебера, К. Маркса, В. Зомбарта. Призма аналізу цього феномену є контекстуальною особливостям історичної епохи та відповідним типам економічного, культурного та політичного устрою періоду раннього капіталізму. В межах даної розвідки більш евристичними для нас видаються роботи П. Друкера [3] та Ф. Хайека [4], які звертали увагу на інноваційність як провідну компоненту підприємницької діяльності та пов'язували її з умовами сучасного ринку та глобальних ризиків. Особливості розвитку бізнес-сфери у пострадянських суспільствах представлені у роботах Т. Заславської та М. Шабанової [5], С. Макеєва [6], але всі вони описують контекст ситуації 1990-х років. Евристичність діяльнісно-рольового підходу до аналізу підприємництва демонструє М. Шабанова, зазначаючи готовність підприємців до занурення у неправове поле, вимірюючи рівень їхньої дистанційованості від позаправових практик. В. Пилипенко [7], Ю. Пачковський [8], Є. Сірий [1] звертають увагу на слабкість теоретичних підходів до визначення феномену підприємництва, його функцій та структурних компонентів в умовах сучасних пострадянських суспільств, які деякі дослідники (приміром, Ю. Зубок [9]) номінують суспільствами ризику. У цьому контексті зростає актуальність дослідження соціокультурного портрету майбутніх українських підприємців крізь призму ризикологічного підходу, що і окреслює *мету даної розвідки*. *Емпіричною базою дослідження* виступають результати досліджень кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, проведених у 2005-2007 рр. ("Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств") та у 2008-2009 рр. ("Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства") за репрезентативною вибіркою (вибіркова сукупність по Україні – 3057 та 3058 респондентів, відповідно).

Досліджуючи особливості сучасного етапу розвитку соціології професій, В. Мансуров та О. Юрченко зазначають, що сучасні пострадянські суспільства відрізняє гнучка і динамічна соціально-професійна структура. За останні десятиліття зруйнувався тісний взаємозв'язок між політичними, економічними і культурними стратифікаційними вимірами. Привнесення логіки ринку у пострадянську реальність призвело до неузгодженості соціального статусу багатьох професійних груп, але в той же час відкрило для них нові можливості для здійснення групової соціальної мобільності, зміни статусу та конструювання нових позицій на ринку праці [10]. Продовжуючи логіку авторів, зазначимо, що науковий інтерес до соціально-професійних орієнтацій сучасного студентства логічно вписується у фарватер трансформаційних процесів сучасного пострадянського простору, що характеризуються глибинними змінами цінностей молодого покоління, реформування системи вищої освіти, інститутів політики, права, економіки тощо. У цьому контексті все більшою актуальністю набуває концепція *ризикологічності соціальної реальності* (термін Ю. Зубок), а можливість синтезу соціально-професійних планів з ризик-стратегіями сучасного студентства (як інструментами протистояння ризику) виступає актуальним дослідницьким завданням для розробки заходів мінімізації ризиків на макро- (соціетальний рівень), мезо- (по відношенню до студентства як соціокультурної групи, а також на рівні соціальних інститутів) і мікро- (індивідуальний рівень) рівнях (докладніше по теоретичну інтерпретацію поняття "ризик" див. у [9]).

Слід зазначити, що у попередніх дослідженнях [11, 12] ми вже зверталися до дослідження динаміки соціально-професійних планів сучасного студентства за допомогою аналізу як одновимірних розподілів даних досліджень 2005-2007 та 2008-2009 рр., так і шляхом використання методів інтелектуального аналізу даних. Зазначимо лише, що рейтинг найбільш актуальних напрямів професійного майбутнього студентства за результатами 2009 року очолили: створення власного бізнесу, діяльність за фахом, адміністративно-управлінська діяльність, відсутність чітких планів на майбутнє. Менш популярними серед студентства є перспективи викладацької, політичної та науково-дослідницької роботи, байдужість до напрямку професійної діяльності та бажання повністю присвятити себе родині. Отже, підприємництво як сфера професійної реалізації є найбільш популярною серед студентів, що відтворює особливості професійної структури українського суспільства.

В межах нашого дослідження ми підкреслюємо, що незалежно від вибору альтернативи щодо соціально-професійних планів українське студентство апіорі знаходиться під тиском безлічі професійних ризиків: від ситуації "ножиць" на сучасному ринку праці (коли місце на ринку праці вже зайнято) до нестачі професійної компетентності для подальшої успішної самореалізації. Проте питання про соціально-професійні плани сучасних студентів представляє особливу значущість, оскільки латентно маркує різні ризик-стратегії. Приміром, альтернативу "байдуже, чим займатися, аби платили гроші" можна віднести *до стратегій перекладування (страхування)*, коли молодь проявляє максимальну готовність до мобільності у сфері професійної самореалізації, що частково мінімізує її потенційну схильність до професійних

ризиків. Студенти, у яких "чітких планів немає", демонструють найбільш незахищену від ризику **стратегію уникнення (ігнорування)** (докладніше див. [11]). Молоді люди, які обрали конкретний напрям (чи напрямки) майбутньої професійної діяльності, орієнтовані **на стратегію мінімізації ризиків (протистояння ризикам)** шляхом планування (вибору конкретних соціально-професійних планів). Студентів, що у майбутньому бажають створити власну справу, ми відносимо до останньої стратегії та пропонуємо звернутися до аналізу їхнього соціокультурного портрету.

Для обґрунтування доцільності виокремлення групи "майбутніх підприємців" в якості спільноти, що має схожі соціокультурні характеристики, звернімося до аналізу структури соціально-професійних планів українського студентства. У попередніх розвідках ми вже аналізували результати використання методу багатовимірної шкалювання, осі графіку якого ми позначили як "ступінь потенціальних професійних ризиків" та "потреба у різних видах капіталу" (див. рис. 1). Не звертаючись до подробиць інтерпретації розміщення усіх альтернатив, зазначимо, що бажання "створити власний бізнес" посідає доволі віддалену від інших позицію у просторі сприйняття соціально-професійних планів сучасним студентством.

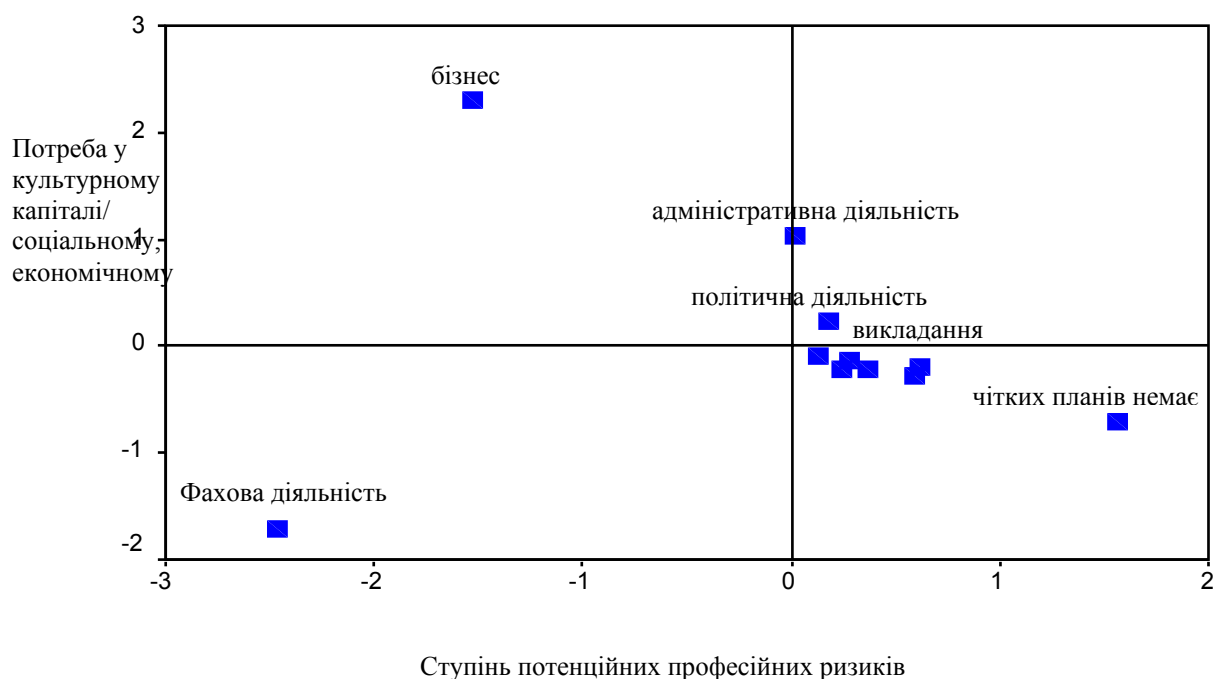

Рисунок 1. Візуалізація об'єктів (соціально-професійних планів студентства) у сконструйованому геометричному просторі

Цей напрямок діяльності ми відносимо до наведеної вище **стратегії мінімізації ризиків**, але зважаємо на особливий характер даної альтернативи. По-перше, створення власного бізнесу, на відміну від викладання, науково-дослідницької чи адміністративної діяльності, потребує від агента початкового економічного капіталу (ризик-стримуючий фактор); по-друге, ризикогенність криється у самому змісті бізнес-діяльності: успіх власної справи залежить від швидкоплинних тенденцій ринку (ризик-провокуючий фактор). Нагадаємо, що в межах даної роботи ми ведемо мову радше про професійні ризики, пов'язані із шансами "на входження" у професійне середовище (тут головну роль відіграє ризик-стримуючий фактор наявності початкового капіталу). Саме тому на осі "ступінь потенціальних професійних ризиків" альтернатива "бізнес, власна справа" посідає проміжну позицію, тяжіючи до найменш професійно ризикогенної альтернативи "діяльність за фахом". До речі, останній факт ми пов'язуємо ще й з тим, що для п'ятої частини студентського масиву саме цей напрямок подальшої самореалізації є майбутнім напрямком професійної діяльності (маємо на увазі студентів економічного профілю навчання).

Доволі синтетичним виступає інший варіант назви осі – **шкала потреби у різних видах капіталу** (зокрема, культурного, економічного та соціального). Ми вважаємо, що від'ємні показники шкали

більшою мірою актуалізують використання культурного капіталу у межах зазначених професій (діяльність за фахом, викладання), а показники вище нуля – використання економічного та соціального капіталів (бізнес, адміністрування, політична діяльність). Також зазначимо, що, чим нижче показник, тим меншою мірою респондент, який його обрав, взагалі розмірковує про капітали (і навпаки, чим вище показник, тим більшою мірою респондент розмірковує про капітал). Показово, що бажання присвятити себе родині за цією шкалою займає показник, що ближчається до нуля.

Зважаючи на той факт, що респонденти мали змогу обрати декілька варіантів щодо власного професійного майбутнього, дослідницьки евристичним є аналіз кореляції між наведеними соціально-професійними планами студентства. Для реалізації цієї мети звернімося до процедури дерев класифікації³, зазначивши в якості залежної та незалежних змінних певні соціально-професійні плани. Приміром, для найбільш професійного ризикогенної групи студентів, які обрали альтернативу "чітких планів немає", правила класифікації можуть бути сформульовані таким чином:

- якщо респондент не бажає працювати за фахом, *але бажає створити власний бізнес*, то з ймовірністю 0,98 він не належить до професійно ризикогенної групи;
- якщо студент не орієнтований на те, щоб працювати за фахом та *не бажає створити власний бізнес*, а зазначив, що буде працювати в адміністративно-управлінському секторі, то з ймовірністю 0,99 він не обрав альтернативу "чітких планів немає".

Як бачимо, напрямками протистояння майбутнім професійним ризикам (тобто потрапляння до професійно ризикогенної групи) є орієнтація на створення власного бізнесу, адміністративно-управлінська діяльність та практична робота за фахом. Й справді, саме ці альтернативи на груповому графіку багатовимірною шкалювання за шкалою рівня потенційних професійних ризиків отримали найменші значення показників. Це можна пояснити тим, що усі зазначені види діяльності потребують таких ризик-стримуючих характеристик, як професійна компетентність, культурний, економічний та соціальний капітал. Результати використання методу дерева класифікації є корисними ще й тому, що дають уявлення про відносну "чистоту" студентських груп, виокремлених за певним напрямком соціально-професійних планів. Так, виділяючи шляхом фільтрації, приміром, професійно ризикогенну групу, ми можемо бути певними, що до неї не увійдуть студенти, що бажають створити власний бізнес, працювати за фахом чи у сфері адміністрування та управління. Саме цей факт, на нашу думку, свідчить про особливості соціокультурного портрету "майбутніх бізнесменів".

Звернімося також до процедури дерев класифікації для аналізу групи студентів, що в якості своїх соціально-професійних планів обрали альтернативу "байдуже, чим займатися, аби платили гроші". Правила класифікації для даної альтернативи можуть бути сформульовані наступним чином:

- *якщо студент бажає створити власний бізнес* та орієнтований на роботу за фахом, то з ймовірністю 0,96 він не обрав альтернативу "байдуже, чим займатися, аби платили гроші";
- *якщо респондент не бажає створити власний бізнес*, але обрав альтернативу "практична діяльність за фахом", то з ймовірністю 0,98 для нього не є актуальними настрої байдужого прагматизму ("байдуже, чим займатися, аби платили гроші");
- *якщо студент не бажає створити власний бізнес*, не хоче працювати за фахом та обрав альтернативу "чітких планів немає", то з ймовірністю 0,98 він не обрав альтернативу "байдуже, чим займатися, аби платили гроші".

Таким чином, вибір студентами альтернативи "байдуже, чим займатися, аби платили гроші" не перегинається з вибором бажання створити власний бізнес та працювати за фахом. По-перше, це дає уявлення про розуміння молоддю змісту бізнес-активності як самостійної діяльнісної сфери, а не як, в першу чергу, засобу для отримання швидкого прибутку. По-друге, той факт, що студенти розводять альтернативи "байдуже, чим займатися, аби платили гроші" та "створення власного бізнесу" свідчить, що бажання мати власну справу – осмислений та професійно орієнтований вибір в уявленні сучасного студентства.

Використання методу дерев класифікації для напрямків соціально-професійних планів сучасного студентства "фахова діяльність" та "створення бізнесу" засвідчило тотожні правила класифікації, зазначені нами вище. Однак слід звернути увагу на те, що більшість студентів, обираючи альтернативу "фахова діяльність", не зазначали альтернативу "створення власного бізнесу" й навпаки (приміром, правило класифікації для ознаки "створення власного бізнесу" формулюється так: якщо студент не обрав варіант "чітких планів немає" та хоче працювати за фахом, то з ймовірністю 0,78 він не орієнтований на створення

³ Терміном "дерева класифікації" позначають набір алгоритмів побудови ієрархічної структури, що класифікує всі спостереження (анкети респондентів) за задалегідь обраною цільовою змінною. В якості алгоритму класифікації був використаний метод CHAID (Chi-square Automatic Interaction Detection).

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

власного бізнесу). Цей висновок свідчить про необхідність окремого дослідження соціокультурних характеристик студентських груп, що обрали проаналізовані альтернативи.

Як ми зазначали вище, створення власної справи як напрямок професійної діяльності ми відносимо до *стратегії мінімізації ризиків*, але, на відміну від викладання, науково-дослідницької чи адміністративної діяльності, вона потребує від агента не лише професійних компетенцій, але й наявність початкового економічного капіталу. Отож, звернімося до аналізу об'єктивних характеристик даної студентської групи.

Майбутні бізнесмени до вступу у ВНЗ значно рідше проживали у селах (17% у групі проти 24% за масивом), найчастіше їх можна зустріти у великих містах з населенням, що перевищує 200 тисяч (21% у групі проти 17% за масивом). Таким чином, майбутні бізнесмени меншою мірою "оточені" соціально-економічними ризиками, оскільки життєвий простір великих міст дає значно більше можливостей для реалізації життєвих шансів. А зазначена нами стратегія мінімізації ризиків має багато шансів на успішну реалізацію, оскільки матеріальний стан родини студенти-бізнесмени оцінюють дещо вище, ніж студенти всього масиву: так, альтернативу "живемо у достатку, але придбати деякі дорогі речі (автомобіль, квартиру і т.п.) не в змозі" обрали 49% студентів досліджуваної нами групи та 40% опитаних по масиву. Так для студентів-майбутніх бізнесменів соціально-економічні ризики є актуалізованими дещо меншою мірою.

Доволі очікуваним є той факт, що серед майбутніх фахівців бізнес-сфери найчастіше представлені студенти економічного профілю підготовки (30% у групі проти 22% по масиву), рідше за все серед них можна зустріти студентів-гуманитарієв (21% у групі проти 26% по масиву в цілому). Таким чином, саме для студентів економічного профілю бізнес-активність виступає напрямком практичної діяльності за фахом у майбутньому. Це співпадіння напрямів майбутньої професійної діяльності свідчить про тотожність стратегії мінімізації ризиків для обох студентських груп. У додачу до економічної компетентності майбутніх бізнесменів зазначимо, що рівень їхньої академічної успішності майже цілком співпадає з рівнем успішності студентів по масиву в цілому (статистично значущих розбіжностей відсотків не виявлено): серед досліджуваної групи студентства дещо частіше можна зустріти тих, хто навчається "відмінно" та "добре" (58% по масиву проти 57%). Але більш високий рівень культурного капіталу майбутніх бізнесменів обумовлений тим, що вони частіше за інших додатково вивчають іноземні мови (24% у групі проти 18% по масиву), що також можна розглядати в якості складової стратегії мінімізації професійних ризиків.

Цікавим є той факт, що майбутні фахівці бізнес-сфери не концентруються в якомусь певному регіоні України, а представлені у всіх регіонах пропорційно до студентів усього масиву (статистично значущих розбіжностей відсотків не зафіксовано). Це свідчить про "розлитість" даної групи серед студентства України, а також про тотожність соціокультурного портрету майбутніх бізнесменів поза залежністю від соціально-економічних особливостей розвитку регіону.

Для студентів, які планують у майбутньому започаткувати власну справу, властиві еміграційно активні настрої за усіма можливими цілями виїзду за кордон. Так, кількість тих, хто хоче здобути закордонну освіту, серед студентів даної групи складає 23% проти 18% по масиву. 46% студентів групи хотіли б тимчасово працевлаштуватись за кордоном (у той час, коли показник по масиву складає 33%), а 24% опитаних групи взагалі орієнтовані на виїзд за кордон з метою ПМП (показник по масиву – 15%). По-перше, еміграційно активні настрої студентів даної групи можна пояснити доволі високим потенціалом суб'єктності останніх, а також актуалізованою орієнтацією на збагачення культурного та економічного капіталів. Остання теза підтверджується тим, що майбутні бізнесмени частіше за студентів усього масиву тимчасово працюють у свій вільний час (33% опитаних групи проти 29% студентів по масиву). Еміграційно активні настрої даної студентської групи також можна розглядати в якості складової стратегії мінімізації професійних ризиків.

Потенціал суб'єктності студенти досліджуваної групи реалізують і в груповій взаємодії з колегами-студентами: майбутні фахівці частіше відіграють роль активного учасника у студентській групі (що зазначили 62% опитаних у групі проти 55% респондентів по масиву) та значно рідше виступають пасивним учасником (17% опитаних у групі проти 24% респондентів по масиву). Для студентів досліджуваної групи комунікативні ризики, що виникають внаслідок настроїв відчуженості у групі, не є актуальними.

Доволі цікавим є й ідентифікаційний портрет майбутніх бізнесменів: ці студенти "більш впевнені" у власних моделях ідентичності та чіткіше їх артикулюють, оскільки для усіх моделей (окрім радянської) вони частіше обирають альтернативу "повною мірою відчуваю". Так, громадянами України повною мірою відчувають 58% студентів групи проти 39% респондентів по масиву, представниками свого регіону – 52% й 39% відповідно, мешканцем рідного міста, села – 65% проти 39%, європейцями – 16% проти 11%, людиною світу – 36% проти 25%. Таким чином, про ідентифікаційні ризики досліджуваної групи говорити не слід.

Аналіз ціннісних орієнтацій майбутніх бізнесменів засвідчив тяжіння їхнього аксіодискурсу до постматеріалістичних цінностей. Так, значно більша кількість студентів цієї групи потрапила до двох

постмодерністських кластерів⁴: до "постмодерністів-прагматиків" належать 15% студентів групи проти 10% по масиву, а до "постмодерністів-ідеалістів" - 19% проти 12%, відповідно. Таку тенденцію ми пов'язуємо як з особливостями місця проживання майбутніх бізнесменів (здебільшого великі міста), так і з особливостями їхнього соціально-економічного стану (зокрема, високий рівень матеріального статку родини). Зазначимо, що для респондентів, які належать до "постмодерністів – прагматиків", характерні орієнтації на такі термінальні цінності, як здоров'я (S=4,86), сім'я (S=4,85), економічна незалежність (S=4,75), особиста свобода, незалежність у судженнях та діях (S=4,75), можливість самореалізації (S=4,72), матеріальне благополуччя (S=4,72), побутовий комфорт (S=4,67), повноцінний відпочинок, цікаві розваги (S=4,52). Самооцінки розвитку особистісних якостей (інструментальних цінностей) респондентів цього кластеру виявились такими: найбільш розвинутими у них є такі якості, як наполегливість (S=4,78), прагнення до самореалізації (S=4,72), впевненість у собі (S=4,70), почуття власної гідності (S=4,70), незалежність, самостійність у судженнях та діях (S=4,66), вміння доводити до кінця розпочату справу (S=4,65), товарицькість (S=4,65), ініціативність (S=4,61), здатність бути лідером (S=4,56), готовність до ризику, підприємливість (S=4,36), прагматизм (S=4,15).

Представники "постмодерністів-ідеалістів" перш за все орієнтуються на такі термінальні цінності, як здоров'я (S=4,94), сім'я (S=4,91), гарні стосунки з оточуючими людьми (S=4,84), взаємопорозуміння з батьками, старшим поколінням (S=4,80), можливість самореалізації (S=4,80), освіченість, знання (S=4,78), економічна незалежність (S=4,75), побутовий комфорт (S=4,73). За самооцінками, представникам цього кластеру більш за все притаманні такі якості (інструментальні цінності), як чесність (S=4,79), наполегливість у досягненні мети (S=4,78), доброзичливість, готовність допомогти людям (S=4,78), почуття власної гідності (S=4,75), прагнення до самореалізації (S=4,75), відповідальність, почуття обов'язку (S=4,71), ініціативність (S=4,69), вміння доводити до кінця почату справу (S=4,69), впевненість у собі (S=4,68), прагматизм (S=4,37).

Аналіз порівняння середніх значень термінальних цінностей досліджуваної групи та масиву в цілому засвідчив, що для майбутніх бізнесменів більш актуальною в порівнянні з даними по масиву є така колективістська ціннісна орієнтація, як "участь у суспільному житті, вирішенні суспільних проблем", а також "матеріальне благополуччя", "економічна незалежність", "можливість розвитку талантів", "самореалізація", "повноцінний відпочинок". Ця студентська група демонструє доволі високий рівень соціальних амбіцій, оскільки можливість посісти "високий службовий стан" є актуалізованою цінністю майбутніх бізнесменів. Людяність та гуманність поглядів студентів цієї групи підтверджується актуальністю для них цінностей "взаєрозуміння з батьками, старшим поколінням", "гарні відносини з оточуючими". Таким чином, ціннісний портрет майбутніх бізнесменів представлений тяжінням до постматеріалістичного ціннісного дискурсу, значущість колективістських та гуманістичних цінностей серед студентів даної групи сприяє оптимістичному прогнозу щодо соціальної відповідальності майбутніх бізнесменів, а актуальність можливості розвитку талантів, самореалізації не дає підстав для розуміння майбутньої професійної діяльності в якості виключно інструментальної цінності.

Аналіз моральних орієнтацій майбутніх бізнесменів не засвідчив тяжіння до догматів Вітхого чи Нового Завітів: за усіма ознаками не було зафіксовано статистично значущих розбіжностей середніх значень у порівнянні з даними по масиву. На відміну від "професійно ризикогенної" та "професійно мобільної" груп, студенти-"бізнесмени" артикулюють більш толерантні та гуманістичні погляди. Це є доволі неочікуваним висновком, зважаючи на наявні стереотипи з приводу моральних орієнтацій сучасних бізнесменів. Аналіз морального портрету студентів, що бажають створити власну справу, може свідчити про формування нової культурної форми майбутніх українських бізнесменів, що розглядають власну справу як професійну самореалізацію, мають тяжіння до соціально відповідального бізнесу, їм властива освіченість, інноваційність та відсутність етики успіху "будь-якою ціною".

Слід зазначити, що не було зафіксовано "перекосів" у виборі майбутніми бізнесменами мотивів отримання вищої освіти: ми зафіксували показники, тотожні відповідям студентів усього масиву. Аналогічна тенденція характерна і для мотивів навчання майбутніх бізнесменів. Ця група студентів сприймає вищу освіту лише як інструментальну цінність, для неї актуальними є не лише зовнішні мотиви навчання (контроль батьків, отримання стипендії), але й такі мотиви, що відображують термінальну цінність навчання – інтерес до предметів, бажання краще підготуватися до професійної діяльності.

Підводячи підсумки щодо соціокультурного портрету майбутніх бізнесменів, зазначимо, що для цієї групи не є властивою ризик-капіталізація: на відміну від "професійно ризикогенної" групи чи "байдужих прагматиків" для "майбутніх бізнесменів" соціально-економічні, ідентифікаційні та комунікаційні ризики актуалізовані значно меншою мірою. Стратегія протистояння професійним ризикам

⁴ Докладніше досвід процедури кластеризацій та змісту кластерів представлено у роботах [13, 14].

(стратегія мінімізації ризиків) має прояв в успіхах у навчанні представників цієї групи, вивченні іноземних мов (культуркапіталізація) та у більш поширених економічних практиках. Ця студентська група демонструє доволі високий потенціал суб'єктності на ціннісно-практичному рівні, а майбутню бізнес-активність розглядає в якості професійної самореалізації. Особливості ціннісних та моральних орієнтацій майбутніх бізнесменів розвінчують багато стереотипів щодо етичного портрету цієї професійної групи (що сформувався ще у 1990-х) та можуть свідчити про започаткування нових культурних засад майбутнього українського бізнесу – соціальної відповідальності, компетентності, інноваційності, освіченості тощо за умови, що ці цінності не є виключно декларативними.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сірий Є.В. Підприємливість і підприємництво та їх роль в економічній еволюції суспільства / Є.В. Сірий // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наук. Праць. У 2 т. – Х.: Видавничий центр ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – Т.2. – С. 218-224.* 2. Ковалев А. Д. Глобалізація і соціальні інститути: соціологічний підхід / А.Д. Ковалев. - М.: Наука, 2010. – 434с. 3. Друкер П.Ф. Бизнес и инновации / Питер Фердинанд Друкер. – М. : "Вильямс", 2007. – 432с. 4. Хайек Ф.А. Цены и производство / Ф.А. Хайек. – Челябинск: Социум, 2008. – 199 с. 5. Заславская Т.И. Проблема институционализации неправовых практик в сфере труда / Т.И. Заславская, М.А. Шабанова // *Куда идет Россия? Формальные институты и реальные практики.* – М.: МВШСЭН, 2002. – С. 137-148. 6. Макеев С. А. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению / Сергей Алексеевич Макеев // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2003. - №4. – С. 5-20. 7. Пилипенко В. "Сільські" реформи в оцінках населення [Електронний ресурс] / В.С.Пилипенко // Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/institute/8-Pilipenko_06.pdf. 8. Пачковский Ю.Ф. Підприємництво у новітніх пошуках та інтерпретаціях / Ю.Ф. Пачковский // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2003. - №2. – С. 149-159. 9. Зубок Ю. А. Проблемы социального развития молодежи в условиях риска / Ю.А. Зубок // *Социологические исследования.* – 2003. – № 4. – С. 42-51. 10. Мансуров В.А. Социология профессий: история, методология и практика исследований [Електронний ресурс] / В. А. Мансуров, О.В. Юрченко // Режим доступу: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2009-08/Mansurov_Yurchenko.pdf 11. Дейнеко О. О. Сучасне українське студентство перед "вкликами" суспільства ризику: штрихи до портрету "професійної ризикологічності" / О. О. Дейнеко // *Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць.* – Х: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 445-462. 12. Дейнеко О.О. Соціально-професійні плани сучасного українського студентства в контексті ризик-стратегій: перспективи емпіричної розвідки / О. О. Дейнеко // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи", 2012. - № 993. – Випуск 29. – С. 168 – 176.* 13. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурская. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006.-576 с. 14. Сокурская Л.Г. Ценностный мир постсоветского студенчества: результаты применения методов интеллектуального анализа данных/ Л.Г. Сокурская, О.Н. Кислова // *Социология.* – №3. – 2008. – С. 88-100.

УДК 316.346.32 - 053.6:331.5

ПОДВІЙНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (ПОЄДНАННЯ НАВЧАННЯ І РОБОТИ СТУДЕНТАМИ М. КИСВА)

Рябчук Анастасія – старша викладачка кафедри соціології Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Цибанкова Олена – студентка четвертого курсу кафедри соціології Національного університету "Києво-Могилянська академія"

У статті розглянуто питання подвійного навантаження студентів, тобто поєднання ними навчання з роботою. Зокрема, особлива увага приділена наслідкам такого поєднання, а також мотивації студентів. Особиста мотивація подвійного навантаження розглянута в контексті поступового збільшення середньої тривалості робочого часу працівників з кінця минулого століття. Стаття базується на матеріалах пілотного дослідження, проведеного у формі глибоких інтерв'ю зі студентами вищих навчальних закладів міста Києва.

Ключові слова: інтенсифікація праці, робочий час, формальна зайнятість, неформальна зайнятість, нестандартний графік роботи, студенти, перший досвід роботи.

В статье рассмотрены вопросы двойной нагрузки студентов, т.е. сочетание ими учебы с работой. В частности, особое внимание уделено последствиям такого сочетания, а также мотивации студентов. Личная мотивация двойной нагрузки рассмотрена в контексте постепенного увеличения средней продолжительности рабочего времени работников с конца прошлого века. Статья базируется на материалах пилотного исследования, проведенного в форме глубоких интервью со студентами высших учебных заведений города Киева.

Ключевые слова: интенсификация труда, рабочее время, формальная занятость, неформальная занятость, нестандартный график работы, студенты, первый опыт работы.

This paper deals with the question of double burden of students, i.e. combining of study and work. Special attention is dedicated to the consequences of such combination, as well as to students' motivation. Personal motivation for combining full-time study with employment is considered in the context of gradual increase of average working hours since the end of the last century. The paper is based on a pilot study in form of in-depth interviews with ten university students in Kyiv.

Key words: work intensification, formal employment, informal employment, non-standard working schedule, students, first work experience.

Студенти, що вирішують поєднувати навчання з тимчасовою роботою, мають робочий день, тривалість якого є нестандартною і зазвичай вищою, аніж встановлені законом обмеження сорокагодинного робочого тижня. Згідно з п. 3 ст. 1 Закону України "Про зайнятість населення" громадяни, що навчаються у вищих навчальних закладах на денній формі навчання, належать до зайнятого населення. Тижневий бюджет часу на виконання індивідуального навчального плану цих студентів може становити до 45 академічних годин [12]. У перерахунку це виходить майже 34 години на тиждень, що лише на 6 годин менше за звичний робочий день в Україні. Таким чином, основною зайнятістю для студентів (фактично повний робочий день) є навчання, але вони мають право додатково працювати на загальних підставах за трудовим договором у вільний від навчання час, що визначається як вторинна зайнятість [5]. Крім того, у 1999 році Верховний Суд України дійшов до висновку, що робота тих, хто навчається на денній формі навчання, не є сумісництвом та оплачується на загальних підставах.

Зі студентами, що влаштовуються на тимчасову роботу, мають укладати трудовий договір як і з будь-якими іншими найманими працівниками, а робота передбачає ведення трудової книжки [11]. Однак можливе неофіційне тимчасове працевлаштування студентів без оформлення трудового договору, тобто робота в неформальній економіці чи "в тіні". Актуальність даного дослідження зумовлена недостатністю інформації про мотивацію українських студентів до поєднання навчання з роботою, а також про наслідки

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

такого подвійного навантаження. Це питання є важливим як для самих студентів, так і для функціонування інституту освіти та ринку праці.

Таким чином, метою дослідження є з'ясування мотивації студентів до поєднання роботи і навчання, а також наслідки такого поєднання. Для досягнення поставленої мети було встановлено такі дослідницькі завдання: визначити причини прийняття рішення про влаштування на роботу; з'ясувати сприйняття студентами поєднання навчання та роботи; виокремити позитивні та негативні риси цього подвійного навантаження студентів; вказати на чинники вибору неформальної зайнятості та бачення цієї ситуації студентами.

Поняття подвійного навантаження запозичене у Майкла Кіммела, який вкладав у нього перш за все гендерний аспект (подвійне навантаження жінок - необхідність виконувати домашню роботу у поєднанні із зайнятістю на ринку праці [6, с. 169-229]). У нашому дослідженні ми використовуємо це поняття для позначення явища поєднання студентами навчання та роботи, адже обидва ці заняття є повноцінними видами зайнятості. Як у випадку з жінками, що окрім формальної зайнятості мають низку домашніх обов'язків, так і у випадку зі студентами, що поєднують навчання з роботою, подвійне навантаження означає більшу кількість робочих годин, аніж стандартний робочий день. Перевтома і брак вільного часу можуть негативно позначатися на соціальному житті, спілкуванні з друзями, а також на фізичному і психічному здоров'ї. До того ж спільною рисою подвійного навантаження в обох випадках є його структурна обумовленість, що сприймається як вільний вибір, зокрема, брак фінансових ресурсів – як бажання більше працювати для задоволення особистих потреб, соціальні норми та очікування оточуючих – як найбільш оптимальне чи навіть бажане рішення самого індивіда.

У даному пілотному дослідженні на основі інтерв'ю з десятима київськими студентами окреслено мотиваційні чинники поєднання навчання та роботи, а також можливі негативні наслідки подвійного навантаження та збільшення тривалості робочого дня. Окрім цього, поєднання навчання та роботи студентами розглянуто в контексті дискусій навколо причин зростання тривалості робочого часу у різних країнах світу попри технологічний прогрес, а також причин сприйняття цієї ситуації як бажаної самими робітниками.

Сьогодні ми часто чуємо про проблему безробіття, яка широко висвітлюється у засобах масової інформації, а також є об'єктом дослідження соціологів та економістів. Проте, як зазначає П'єтро Бассо у книзі "Modern Times, Ancient Hours", важливо звертати увагу також і на проблему перевантаженості індивідів, трудоголізму (overwork) та тенденцію поступового збільшення кількості робочих годин. Автор звертає увагу на те, що у західних суспільствах останні чверть століття середній робочий час найманих робітників став обтяжливим: зросли інтенсивність, темп і тривалість праці, знизилася гнучкість графіку тощо. Причому така тенденція спостерігається не лише у таких галузях, як промисловість та сільське господарство, а й в усіх інших сферах суспільної організації. Хоча продуктивність праці подвоїлася порівняно з 1948 роком, це не призвело до зменшення кількості робочих годин. Натомість у період з 1969 р. по 1989 р. середньорічний показник кількості робочого часу збільшився на 158 годин. Крім цього, спостерігається також зменшення кількості часу, витраченого на відпочинок [19, с. 15]. Реальна кількість робочих годин може бути навіть вищою, ніж офіційно задекларована, адже поширення набуває добровільне перевищення робочих годин працівниками, які хочуть справити хороше враження на керівника і тому працюють понаднормово, іноді навіть у вихідні. Внаслідок цього, спостерігаються такі негативні наслідки поступового збільшення навантаження, як ріст рівня безробіття, поширення так званого трудоголізму, нестача часу робітників для сну та харчування, сім'ї, друзів, підвищення рівня стресу через неузгодженість роботи та сімейного життя, зростання проблем як фізичного, так і психічного здоров'я тощо [19, с. 15].

Якщо говорити про наявність вільного часу в українців, а також його використання, то згідно з даними Інституту соціології НАН України, у 2010 році 7,7% респондентів обрали варіант "робота за сумісництвом, додатковий підробіток" [16, с. 561-563]. Щодо оплати понаднормової праці, у 65,3% випадків такої оплати не було [16, с. 590]. Також майже у третині випадків (32,6%) респонденти зазначали, що протягом дня роботодавець контролює якість та швидкість роботи [16, с. 592].

У нашому дослідженні студенти також нарікали на складність поєднання навчання та роботи через брак вільного часу (який витрачається на роботу), в результаті чого часто виникає відчуття втоми: *"Цілу добу на ногах, цілий час щось робиш, так працюєш, що не можеш собі за цілий день дозволити поїсти... Ще не подобається, що ти приходиш додому і просто вирубаєшся... А потім прокидаєшся на наступний день просто без сили, але розумієш, що тобі треба далі йти і працювати, хоч ти не можеш фізично".* Іноді студенти висловлювали стурбованість з приводу необхідності жертвувати навчанням, оскільки у переважній більшості випадків рівень заробітної плати залежав від обсягів виконаної роботи: *"Треба досить довго пройти оце муштрування, щоб потім заробляти більш-менш пристойно. Або, принаймні, не вчитися, і тоді можна багато, добре заробляти, щоб було більше часу".*

Подвійне навантаження означає для студентів також зміни у зв'язках із друзями, рідними та загалом наявністю часу та можливості для інших занять, окрім навчання та роботи. Усі наші респонденти вільний час витрачають на роботу, тобто потрапляють в ту категорію населення, яка працює у вільний від основної зайнятості час замість відпочинку або інших занять. В результаті цього студенти скаржаться на нестачу часу для особистого життя, спілкування зі знайомими тощо: *"На особисте життя часу, звичайно, залишається менше", "Якщо я не буду на роботі, я той же час витрачу на щось інше, цікаве", "Батьки спочатку були проти. Я ж на зйомках могла пропадати по ночах, довго не бути вдома"*.

Дві респондентки також зазначили певні конфліктні ситуації із роботодавцем. У випадку першої студентки конфлікт полягав у тому, що вона відчувала на собі "експлуататорський момент": *"Кожен раз, коли ти затримуєшся на роботі тільки тому, що йому там потрібно... Ось був такий момент, що привозили нове спортивне обладнання і мав хтось це обладнання прийняти. Він цього робити не збирався... тому він попросив мене, щоб я це прийняла. Це абсолютно не мало жодної фінансової винагороди"*. Проблема полягала також у тому, що такі ситуації траплялися неодноразово, в результаті чого дівчина не мала часу на навчання, оскільки витратила його на неоплачувану допомогу роботодавцю.

Що стосується іншої респондентки, то вона наголошувала на проблемі невідповідності очікувань з боку роботодавця та виконуваних нею речей, через що мали місце негативні наслідки: *"В мене перші два місяці були досить сильні нервові зриви, тому що я зовсім не розуміла, що від мене вимагають"*. А це, у свою чергу, не могло не позначатися на навчанні, здоров'ї та спілкуванні з іншими. Тобто на прикладі цих ситуацій помітним є вплив поєднання роботи та навчання на обидві ці сфери – на коло спілкування респондентів та їхнє здоров'я.

Водночас лише для однієї респондентки зростання робочого часу та інтенсивності праці призвело до того, що вона звільнилася з роботи (*"Пішла я з тієї роботи, тому що... По-перше, ця робота вимагала набагато більше, ніж я могла запропонувати, тому що два інструктора звіти писали і лишлася я сама, і потрібно було працювати з восьмою до п'ятої, тобто повний робочий день"*). Натомість решта респондентів були схильні підкреслювати позитивні аспекти роботи (матеріальний бік, досвід, спілкування, визнання тощо) і миритися з негативними наслідками (втома, нестача часу, конфлікти з роботодавцем тощо): *"Задоволення від роботи завжди треба отримувати. Якщо людина принципово не може отримувати задоволення, вона має навчитись це робити. Я не кажу міняти роботу – просто навчитись отримувати задоволення від того, що вона робить, тому що вешти-реши це – результати її праці. Тому я будь-якою ціною намагаюся шукати позитив у будь-якій роботі, окрім позитиву, звісно, отримання грошей. І в кожній роботі можна його знайти, принаймні, другим активом завжди стає досвід"*. Іноді помітне навіть позитивне ставлення до збільшення інтенсивності, якщо це дозволяє більше заробити: *"Було два варіанти заробітної плати: по 25 гривень з одного замовлення або фіксована - 1600 грн./міс. Відповідно, у першому випадку заробітна плата, залежно від взятій кількості замовлень, могла збільшитись. Тому я працюю саме за цим варіантом"*.

Остання цитата вказує на ще одну із проблемних сторін зайнятості студентів: зосередження їхньої праці у неформальному секторі економіки. Згідно з даними Держкомстату, у 2010 році один із найвищих рівнів участі населення у неформальному секторі економіки спостерігався серед осіб віком 15-24 років (33,2%) [15, с. 6-7]. У більшості випадків це саме робота під час навчання [1, с. 127]. Найчастіше молодь влаштовується на роботу, виконання якої не потребує кваліфікації, навичок, досвіду роботи тощо (наприклад, робота в магазинах, місцях громадського харчування, останнім часом – виконання робіт, пов'язаних із комп'ютерною технікою). Основними характеристиками неформальної зайнятості є незареєстрованість, нестабільність, негарантованість трудових відносин, ризикованість, нерегулярність, часто випадковість діяльності, недекларованість та нестабільність доходів, відсутність соціального захисту. Із позицій методів управління головною ознакою є відсутність стандартного бухгалтерського обліку [1, с. 125].

Таким чином, студенти, зайняті у такому секторі економіки, не мають гарантованого соціального пакету, не захищені від порушення їхніх прав і, крім того, не отримують трудовий стаж. Із десяти респондентів, з якими було проведено інтерв'ю, лише одна респондентка була зареєстрована офіційно на місці роботи, а всі інші представляють сферу неформальної зайнятості. Ця студентка проходить оплачуване стажування в одному з міжнародних банків. Щодо соціального пакету, який пропонує ця організація, то серед його складових було названо якісне медичне обслуговування, 28-денну відпустку, 5 днів відгулу, пільги при кредитуванні тощо. Можна говорити про те, що ця студентка забезпечена від порушення її прав, принаймні відносно між роботодавцем та працівником були зафіксовані у договорі.

Решта респондентів усвідомлюють свою правову незахищеність, однак ставляться переважно нейтрально-байдуже. Більшість наших респондентів або не вважала за потрібне думати про офіційне працевлаштування (*"Я до цього ніяк не ставлюся, про це не думаю взагалі. Я дуже сподіваюся на те, що до того моменту, коли я вийду на пенсію, в мене буде стільки грошей, що вона мені буде просто непотрібна"*; *"Поки я в університеті, навчання зараховується як стаж, тобто в мене буде чотири роки стажу"*), або знають про ризикованість такого становища, але нічого не хочуть або не мають змоги змінити (*"Певна*

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

загроза того, що вам не виплатять тієї суми, яку обіцяли, все-таки є. Взагалі все повинно прописуватися в певному договорі, але нічого не прописують, бо і договору як такого немає". Іноді студенти навіть виправдовують свого працедавця, наприклад, у випадку скорочення оплачуваної відпустки лише до одного тижня: "Всі хочуть відпочивати за гроші компанії більше, ніж працюють... Це ж гроші, треба їх зароблять. І так два дні вихідних. Що людям бракує? Тим більше, не треба забувати про офіційні свята, там теж по тижню загули. Тобто я думаю, що не переробляються люди". Цей же респондент (фрілансер із розміщення інтернет-новин) із розумінням описав політику компанії, яка не виявляє бажання офіційно оформлювати фрілансерів, оскільки ті "дуже часто змінюються, щоб їх це й оформлювати", і висловив згоду з такою політикою через особистий зиск: "Якби я був влаштований офіційно, то моя заробітна платня була б ще меншою". Проте, згадуючи свій попередній досвід роботи, цей же респондент нарікав, що його звільнили, попередньо про це не попередивши, і що ця перспектива лякала його при влаштуванні на нову роботу: "Єдине, що от мене страшить в кожній новій роботі – це те, що можна її втратити. Для мене це завжди було одним з найбільших порушень прав". Але ж за умови офіційного працевлаштування проблеми такого раптового звільнення можна було б уникнути, тому, з одного боку, респондент скаржився на порушення прав робітників, але з іншого – ставиться скоріше позитивно до свого теперішнього становища неформальної зайнятості без можливості захищати свої права.

Серед можливих пояснень низької схильності до протесту чи хоча б критики окреслених у попередньому розділі негативних наслідків поєднання роботи і навчання варто зазначити тимчасовість цієї ситуації для опитаних нами студентів. Кисіль і Андрущакевич [2] також констатують, що ймовірність виникнення класових протестів серед студентів-працівників є малою, адже студенти не відносять себе до класу найманих працівників (бо основною "зайнятстю" для них є навчання), їм легше звільнитися за власним бажанням, аніж відстоювати свої права, а також вони схильні недооцінювати свою вартість на ринку праці (адже для багатьох студентів це перший досвід роботи). Усі ці пояснення є слушними і детально розглядаються цитованими авторами. Водночас автори наводять ще один чинник низької протестної активності, який, на нашу думку, заслуговує на детальніший розгляд, а саме – бонуси, корпоративні святкування тощо, що створюють сприятливий мікроклімат на роботі і підвищують лояльність студентів-робітників.

Доречною у цьому контексті ми вважаємо двофакторну теорію мотивації Ф. Герцберга, який зазначав, що індивід має два типи потреб, які визначають рівень мотивованості виконувати свою роботу: гігієнічні (умови праці) та мотиваційні (пов'язані із творчістю, визнанням, кар'єрним зростанням тощо). Дослідження становища студентів, що працюють, проведене у Вінницькому національному технічному університеті у 2008 році, показало, що основними причинами поєднання навчання з роботою є саме позитивні мотиваційні чинники: власні матеріальні кошти, можливість професійного зростання, бажання працювати через відсутність інтересу до навчання, бажання бути незалежним від батьків. А серед негативних наслідків такої зайнятості дослідники виділили переважно гігієнічні: брак вільного часу і часу на навчання, перевтому і проблеми психологічного здоров'я; або ж брак мотиваційних чинників: некваліфіковану роботу не за фахом та неможливість всебічного розвитку [4].

Серед наших респондентів позитивні оцінки роботи також лежали переважно у мотиваційній площині: прагнення матеріальної незалежності від батьків ("*Хотілося спробувати попрацювати та не залежати матеріально від батьків*"), досвід роботи та можливість майбутньої зайнятості ("*Якщо співставляти мою роботу і витрачений час, то взагалі я працювала не заради грошей... Найцінніше – це досвід, ніби рекомендації для подібної роботи в подальшому в подібних організаціях*"), брак інтересу до навчання та бажання розвинути свої здібності в іншій сфері ("*Це було просто випробовування мого потенціалу. Провчившись три роки на соціології, я зрозуміла, що це не моє, я хочу або перекваліфікуватися, або працювати не за спеціальністю*").

Окремо варто виділити позитивний фактор визнання, довіри та сприйняття студента як повноцінного серйозного співробітника ("*Я ціную, що мені дають роботу, і мені як студенту третього курсу довіряють працювати на себе*"; "*Перші відчуття [від роботи] – це те, що я тут найкраща... Були люди, і я їм щось показувала, чимось ділилася, мені це дуже подобалось, тому що це якесь відчуття... я мала себе як авторитет*"), а також сприйняття роботи як особистого досягнення ("*Я дуже пишаюся тим, що я була причасна до зйомок відомого бренду Lexus, відома і багатомільйонна реклама. Мені здається, що кожна моя робота – це якесь маленьке досягнення для мене*"). До мотиваційних чинників варто віднести і відчуття згуртованості колективу, що викликає почуття потрібності, задоволеності від роботи "в одній команді": "*Щодо корпоративних вечірок, мені було дуже приємно, що запрошують також інтернів. Ми вважаємося нештатними працівниками, але запрошують, оскільки ми інтегрувалися, ми там працюємо... Інтерни мають доступ до тих самих речей, що мають і усі інші працівники*".

Згідно з теорією Герцберга, гігієнічні чинники є необхідними, але недостатніми для задоволення працею, а мотиваційні безпосередньо впливають на позитивну оцінку своєї роботи [9]. У нашому дослідженні, незважаючи на порушення гігієнічного фактору тривалості робочого дня, студенти знаходили

інші мотиваційні фактори на користь роботи. Неочевидність зв'язку між кількістю робочих годин і задоволеністю роботою підтверджена й іншими дослідженнями. Скажімо, якщо у Фінляндії та Іспанії за даними дослідження "Задоволеність роботою та робочі години" зафіксовано очікуваний зворотній зв'язок між необхідністю працювати понаднормово та рівнем задоволеності роботою, то у Чеській Республіці не виявлено статистично значимої кореляції, а в Данії (найвищий рівень задоволеності роботою – 81% у тих, хто працює 49 годин на тиждень і більше) та Португалії люди, що працюють довше, відчувають вищий рівень задоволеності роботою (попри порушення важливого гігієнічного фактору – тривалості робочого дня). Дослідники не відкидають зв'язку із фінансовим мотиваційним чинником: адже ті, хто більше працює, переважно більше і отримує. Також було виявлено залежність між задоволеністю роботою та наявністю можливості самостійно планувати та розподіляти свій робочий час: ті, хто може вплинути на розподіл годин, починається більш задоволеним роботою та часом, витраченим на її виконання. Загалом, на задоволеність роботою впливає рівень автономності працівника та визнання важливості його праці [9].

На думку Р. Нанди та Дж. Брауна, графік роботи є однією зі змінних, що справляє значний вплив на продуктивність праці, а також на задоволеність нею. Вони виділяли декілька причин поширення нестандартного графіку роботи, серед яких – необхідність неповної зайнятості, потреба в підвищенні задоволеності роботою працівників, а також зважання на їхню потребу в автономії, нещодавні експерименти з альтернативними патернами графіку роботи, потреба в цілодобовій сфері обслуговування тощо [18, с. 46-47]. У випадку з нашим дослідженням саме неповна зайнятість, а також неофіційне працевлаштування, що не потребує фіксованих робочих годин, є причинами нестандартного графіку роботи респондентів.

Дослідження, присвячені вивченню наслідків нестандартного графіку роботи в Україні, показують, що задоволеність графіком працівника залежить від оплати праці; але не зафіксовано чіткої переваги, що надається фіксованим робочим годинам чи нестандартному графіку тощо [18, с. 48-49]. Наші ж респонденти надають перевагу саме нефіксованим робочим годинам перед стандартним графіком. Це є цілком логічним, зважаючи на необхідність респондентів поєднувати навчання з роботою: планувати години роботи відповідно до наявного вільного часу для них є достатньо зручним способом здійснити це.

У більшості випадків роботодавці давали змогу скласти цей графік самостійно, або ж робота вимагала виконання певних завдань вдома, що також не передбачало фіксованих робочих годин: *"Ти не повинен знаходитися на роботі протягом всього робочого дня... Це дуже впливає на позитивність налаштування до роботи, ефективність, мотивацію. По-друге, можна дуже гармонійно поєднувати як навчання, так і роботу... Це вигідно з погляду вільного часу, і взагалі набагато менше стресових поїздок у громадському транспорті"*. Крім того, кілька респондентів зазначили лояльність роботодавців та дозвіл на пропуск кількох днів на роботі через труднощі з навчанням: *"Коли у мене труднощі з навчанням, під час сесії або здачі певних робіт, на роботі до мене ставляться лояльно і рахуються із тим, коли я не прийду на роботу, а потім можу відпрацювати"*. Тому для студентів денної форми навчання гнучкий графік роботи фактично є єдиним способом поєднувати ці два види зайнятості з мінімальними втратами в обох сферах сферах.

Проте все ж у нестандартному графіці роботи наявні також і негативні моменти. Як зазначила одна респондентка, проблеми виникають у необхідності високого рівня самоорганізації та самоконтролю для виконання вчасно всіх завдань, які вимагає роботодавець. Але у такому випадку виходом є встановлення домовленості з начальником та складання системи дедлайнів здачі роботи. Крім того, проблеми виникають також із нестабільністю роботи. Респондентка, яка працює на зйомках, говорила, що іноді робота може тривати не одну добу. Також присутній момент необхідності бути постійно готовою до роботи: *"Ще один аспект роботи, що коли ти на зйомках, то ти повинен бути доступним двадцять чотири годин на добу. Тобі можуть, наприклад, подзвонити о шостій ранку і сказати, що через дві години в тебе поїзд на Крим, і ти мушиш бігом зібрати речі, все кинути і поїхати"*. Такий графік роботи вимагає постійного напруження, а також іноді потрібно надавати перевагу роботі, а не навчанням, що також не впливає позитивно на успішність у останньому.

Але студенти сприймають це як належне, як рису роботи, до якої треба звикнути, причому це подобається респондентці: *"Це та робота, на яку ти підписуєшся сам, на свій страх і ризик. Ти сам розумієш, що спати ти не будеш, ні їсти, ні відпочивати. Що ти будеш хвилюватися. Але мені вона подобається, я це можу робити. Я задоволена результатами"*. Подібну думку висловлює інший респондент, але він більше наголошує на проблемі влаштуватися на роботу загалом. Відповідно до цього, на його думку, роботу потрібно цінувати за те, що вона є, та звикати до цього: *"Знайти роботу, навіть дуже погану, дуже складно без знайомих. А якщо знайшов хоч щось, треба звикати... Мені знайшли і поділилися непоганою роботою. Але вибирати – не – я не вибираю"*. Цінність роботи через важкість влаштування може бути ще одним із пояснень такої терпимості до великої інтенсивності праці та навантаження.

У даній статті на основі матеріалів пілотного дослідження, проведеного шляхом глибинних інтерв'ю з десятьма студентами м. Києва, прослідковано наслідки подвійного навантаження, а також мотиваційні чинники сприйняття такої ситуації як бажаної. Особисте рішення працювати довше чи без

вихідних було розглянуто, зокрема, в контексті зростання середньої тривалості робочого часу усіх категорій найманих працівників останніми десятиліттями, попри технічний прогрес і зростання рівня життя, що мали би зменшити потребу у додатковій роботі у вільний час. Хоча нагальної необхідності працювати більше немає, індивіди продовжують це робити, перевищуючи нормальний робочий день, змінюючи стандартний графік роботи і не зважаючи на негативні наслідки для свого здоров'я, сім'ї тощо. Не є винятком і студенти денної форми навчання, які, маючи основний вид зайнятості – навчання – доповнюють його вторинним та влаштовуються на роботу. Причому, як показало дослідження, не вважають таку ситуацію негативною, а навпаки – часто вбачають в ній переваги.

Для пояснення можливих причин сприйняття ситуації поєднання навчання та роботи як бажаної ми скористалися двофакторною теорією мотивації Ф. Герцберга, за якою окрім гігієнічних чинників задоволеності умовами праці важливими є також мотиваційні. Саме позитивні мотиваційні чинники (незалежність від батьків, визнання, досвід, бажання професійного та творчого зростання, приємна атмосфера на роботі та бонуси, що їх надає працедавець) у випадку з опитаними нами студентами переважали над негативними гігієнічними чинниками (перевтома, негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я, брак часу на навчання, відпочинок, рідних і друзів). Гнучкість робочого графіку студенти також сприймали як позитивний чинник, адже саме такий графік дозволяв їм поєднати навчання і роботу. Таким чином, дане пілотне дослідження дозволило нам ідентифікувати основні гігієнічні та мотиваційні чинники задоволеності умовами праці студентів, що поєднують навчання з роботою, та висунути гіпотезу (яку потрібно перевірити у подальших дослідженнях) про задоволеність понаднормовою роботою внаслідок переважання позитивних мотиваційних чинників над негативними гігієнічними.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ангелко І.В. Неформальна зайнятість населення України в умовах сучасного господарювання [Електронний ресурс] / І.В. Ангелко // Український соціум. – 2010. - №3. – С. 124-133. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/usoc/2010_3/124-132_3'10.pdf 2. Андрущакевич І. Студенти, які працюють: класова експлуатація і потенціал протесту. / І. Андрущакевич, В. Кисіль // Спільне: журнал соціальної критики. – 2012. - №4. – С.103-107. 3. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві / [Наєнко Ю.А., Амджабін Л., Васильчик М. та ін.]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – 144 с. – (Програма розвитку ООН в Україні). 4. Годлевська В.Ю. Працюючий студент: мотивація, проблеми [Електронний ресурс] : матеріали міжнародної науково-практичної конференції ["Гуманізм та освіта"] / В. Годлевська, Н. Гречанюк. – Вінниця.: Вінн. Націон. Технічн. Ун-т, 2008. – Режим доступу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/godlevska.php> 5. Закон України "Про зайнятість населення": за станом на 1 березня 1991 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Парлам. вид-во, 2012. — (Бібліотека офіційних видань). 6. Кімел М. Гендерована сім'я / М. Кімел // Гендероване суспільство. – К.: Сфера, 2003. – С. 169-229. 7. Кляшторний О. Збірний аналіз негативних положень Трудового кодексу України від 20.04.2010 [Електронний ресурс] / О. Кляшторний, Ю. Лебедев, В. Дудін // Хроніка самозахисту. – 2010. – Режим доступу: <http://samozahist.org.ua/?p=31993> 8. Кодекс законів про працю України : за станом на 5 січня 2012 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парлам. вид-во, 2012. — (Бібліотека офіційних видань). 9. Лукашевич М. П. Мотивація трудової поведінки [Електронний ресурс] / М.П. Лукашевич // Соціологія праці. – К.: Либідь. – 2004. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15840720/sotsiologiya/sotsiologiya_pratsi_-_lukashevich_mp 10. Мовчан А. Офіс строгого режиму: внакладе остаються все [Електронний ресурс] / А. Мовчан // "24". – 2008. – Режим доступу: <http://gazeta.24.ua/news/show/id/59231.htm> 11. Постанова Верховного Суду України "Про практику застосування судами законодавства про оплату праці": за станом на 24 грудня 1999 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парлам. вид-во, 2012. с. — (Бібліотека офіційних видань). 12. Постанова Кабінету Міністрів "Про розроблення державних стандартів вищої освіти" : за станом на 7 серпня 1998 р. – К. : Пляди, 1998. 13. Права людини в Україні – 2008. Доповідь правозахисних організацій. / За ред. Є. Захарова, В. Яворського // Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Харків: Права людини, 2009. – С. 179-192. – Режим доступу: <http://www.khpg.org.ua/files/docs/1245842477.pdf> 14. Старостин В. Размышление о прекаризации в трудовых отношениях [Електронний ресурс] / В. Старостин. – 2008. – Режим доступу: <http://sibokt.livejournal.com/4011.html> 15. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у 2010 році [Електронний ресурс] : за даними вибіркового обстеження населення 2010 р. / Держ. ком. статистики України. – К.: 2011. – 34 с. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/rp/pres-reлиз/arh_pr2010.html 16. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги [Електронний ресурс] / – К.: Національна Академія Наук України, 2010. – 636 с. – Режим доступу: http://www.i-soc.kiev.ua/institute/smonit_2010.pdf 17. Job satisfaction and working time/work-life balance [Електронний ресурс] // Measuring job satisfaction in surveys. – 2006. – Режим дотупу: http://www.eurofound.europa.eu/ewco/reports/TN0608TR01/TN0608TR01_9.htm 18. Nanda R. Hours of work, job satisfaction and productivity / R. Nanda, J. Browne. - Public Productivity Review. - Vol. 2. - No. 3 (Spring - Summer, 1977). - p. 46-56. 19. Pietro Basso. Modern Times, Ancient Hours / Pietro Basso; [translated and edited by Giacomo Donis]. – London: Verso, 1998. – 275 p.

УДК 316.614.6

ПРИЗОНІЗАЦІЯ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА ЕМПІРИЧНІ ПОКАЗНИКИ

Демків Олег Борисович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії та теорії соціології

У статті розкриваються соціальні механізми та наслідки прізонизації масової свідомості молоді. Аналізується широкий інституційний та культурний контекст поширення тюремної культури за межами закладів позбавлення волі, а також розкриваються результати емпіричного дослідження прізонизованості свідомості учнів старших класів львівських шкіл.

Ключові слова: тюремна субкультура, прізонизація, деформації масової свідомості, масова свідомість молоді

В статье рассматриваются социальные механизмы и последствия прizonизации массового сознания молодежи. Анализируется широкий институциональный и культурный контекст распространения тюремной субкультуры за пределами учреждений лишения свободы, а также рассматриваются результаты эмпирического исследования прizonизированности сознания учеников старших классов львовских школ.

Ключевые слова: тюремная субкультура, прizonизация, деформация массового сознания, массовое сознание молодежи.

Social mechanisms and consequences of prizonization of mass consciousness of youth are analyzed in the article. Attention is paid to the institutional and socio-cultural framework of this process. Inventory and results of the empirical study of Lviv secondary schools senior pupils' consciousness prizonization are considered.

Keywords: prison subculture, prizonization, deformation of mass consciousness, mass consciousness of youth.

Висвітлення деформацій масової свідомості в сучасному українському суспільстві є постійною темою як широкого публічного, так і вузького наукового дискурсу. У багатьох випадках звернення до цієї проблематики (особливо з боку політиків, державних службовців чи релігійних діячів) хвибує профанацією, стимулює необґрунтовані моральні паніки, спричиняється до поглиблення дискримінації окремих соціальних груп, означуваних як носії проблеми. Спектр аналізованих у фаховій літературі деформацій масової свідомості включає, зокрема, аномічну деморалізованість, соціальний цинізм, ксенофобію, соціальну апатію, поширення "фашизоїдних" установок, неконвенційні релігійні переконання, актуалізацію у масовій свідомості конфліктогенних історичних травм та ін. Попри позірну строкатість такого переліку йдеться про різновиди соціальної патології, які набувають масового поширення і відтворюються на підставі масштабних соціальних механізмів: структур соціальної нерівності, гострих соціально-політичних конфліктів, проблем міжкультурної взаємодії, дії репресивних соціальних механізмів тощо¹.

Таким чином, у визначенні факторів, що зумовлюють поширення і відтворення деформацій масової свідомості не слід шукати простих відповідей: співдія соціального та інституційного у культурному, економічному, політичному вимірах продукують ці емерджентні дисфункційні характеристики масової свідомості. Так, організована етнічна злочинність виникає, як правило, внаслідок співдії соціокультурних особливостей самої етнічної спільноти та середовища, у якому ця спільнота існує, з одного боку, і недоліків інституційного середовища, у якому діють формальні чи неформальні дискримінаційні та репресивні правила і практики, з іншого боку. Нехтувати інституційним середовищем у дослідженні деформацій масової свідомості (як і загалом у дослідженні будь-якого іншого аспекту соціальної реальності) означає сприймати соціальну реальність "пласкою", надмірно самореферентною. Подібно до того, як немає "людини релігійної" окремо від "людини політичної" та "людини економічної", немає і "людини соціальної" окремо від "людини, яка звертається

© Демків О. Б., 2012

¹ Увесь спектр подібних явищ доцільно об'єднати за допомогою наступного визначення: деформаціями масової свідомості є зміни її стану, за яких у її окремих носіїв, соціальних груп чи у переважної більшості населення формуються цінності, ідеї, уявлення, настрої і емоції, які спотворено відображають дійсність та спричиняються до вибору моделей поведінки, що ведуть до негативних соціальних наслідків.

до державного службовця", "людини, яка отримує роботу у транснаціональній корпорації", "людини, яка навчається у столичному ВНЗ", "людини, яка відбуває покарання у закладі позбавлення волі", чи "людини, яка займає впливову посаду". Взаємозв'язок інституційного та соціального вкрай чітко виявляються у соціальних явищах, аналізу яких присвячена ця розвідка. **Мета цієї розвідки** – окреслити інституційні та соціокультурні чинники, що зумовлюють поширення такого різновиду деформацій масової свідомості як призонізація, а також апробувати інструментарій емпіричного дослідження цього явища.

Уся громіздка, вкрай обтяжлива для суспільства інституційна надбудова авторитарного радянського суспільства була успадкована незалежною Україною. Попри суттєву демократизацію та плюралізацію суспільного життя, а також безсумнівне зростання прозорості та підзвітності державних органів (у тому числі правоохоронних, судових та пенітенціарних), порівняльна статистика вказує на наявність стійких викривлень у роботі цих структур [2, 2011]. Такою проблемною сферою, зокрема, є пенітенціарна система. Широкий спектр трудних, які постають перед державою і суспільством у цій сфері, частково зумовлений особливостями тюремних інституцій як таких (ще з часів христоматійної праці Ф. Зімбардо відомо про деструктивні соціально-психологічні механізми, що діють у місцях позбавлення волі і впливають не лише на ув'язнених, а й на працівників таких закладів [10, 1971]), а частково – "локальною" специфікою. До останніх можемо віднести, наприклад, хронічну недофінансованість установ виконання покарань, критичні (а подекуди екстремальні) санітарно-побутові умови перебування ув'язнених та тих, хто знаходиться під слідством, низький рівень правового захисту ув'язнених, важку ситуацію з поширенням СНІДу та туберкульозу в установах виконання покарань та, навіть, проблеми із вчасною і повною виплатою заробітних плат працівникам пенітенціарної системи. У результаті бажана і декларована функція пенітенціарної системи – корекція поведінки правопорушника з метою його подальшого включення у нормальне соціальне життя – залишається недосяжною. Замість цієї амбітної і потрібної суспільству мети пенітенціарна система забезпечує лише **ізоляцію** правопорушників від решти суспільства. Побічним ефектом "ізоляції без виправлення" стає подальша деформація правосвідомості правопорушників, формування асоціального світогляду, цінностей та практик. За таких умов установи позбавлення волі є не лише своєрідними "школами підвищення кваліфікації" для тих, хто став на злочинний шлях, а є вогнищем, яке генерує негативні соціальні наслідки, що виходять за межі самих цих установ.

У цьому процесі особливою є роль рецидивної злочинності: особи, які після звільнення з місць позбавлення волі невдовзі знову опиняються за ґратами, дисоціалізуються найбільше, зазнають найбільшої дискримінації та витіснення з "нормального середовища" у житті на свободі, втрачають життєві шанси на конвенційну соціальну успішність, здобуття якісної освіти, престижного та добреоплачуваного фаху, працевлаштування та створення сім'ї. Згідно зі статичними даними МВС України у 2009 році у закладах позбавлення волі перебувало близько 50 тисяч осіб, які раніше були неодноразово засуджені до позбавлення волі (тобто, щонайменше, двічі!) [8, 2010].

Закриті спільноти становлять собою своєрідний самодостатній соціальний всесвіт, самодостатній у тому сенсі, що за відсутності чи низької інтенсивності контактів із зовнішнім світом відбувається пошук заміщуючих практик, цінностей та інститутів, які виконують необхідні для ізольованої спільноти функції. Так виникає тюремна субкультура.

Як зазначає з цього приводу російський правозахисник та дослідник В. Абрамкін, не слід розглядати тюремну субкультуру виключно у негативному ключі. Природа не терпить порожнечі, тому відсутність (чи низький ступінь) нормативної регуляції, ціннісна дезорганізація, брак найважливіших ресурсів для гідного існування в умовах позбавлення волі необхідно породжують ціннісно-нормативний вакуум, який поступово заповнюється. Пустка наповнюється структурами – цінностями, нормами, ієрархічними порядками. В цьому сенсі поява та відтворення тюремної субкультури є практичною ілюстрацією дії принципу – порядок з хаосу: там, де, як видається сторонньому, панує лише насильство (право сили), насправді існує своєрідна система нормативного контролю, свої чесноти і проступки, свої уявлення про солідарність та взаємодопомогу, свої гарантії особистої недоторканості та непорушності права власності [1, 2005]. Водночас, невід'ємною рисою тюремної субкультури є особливий спосіб життя, відносин, поведінки, які пов'язані з порушенням кримінально-правових і інших загальноновизнаних соціальних норм, що не збігаються з ними. Центральні для тюремної субкультури норми формують і відтворюють характерні для умов місць позбавлення волі типи спілкування, манери поведінки, зокрема, носіння одягу, засвоєння і використання "тюремного" жаргону, нанесення татуювань і т.ін. Засвоєння таких норм у молодому віці сприяє їх відтворення у майбутньому та продовженню протиправної поведінки, спонукає до вчинення повторних злочинів [4, 2010].

Як зазначають експерти, діяльність системи виконання покарань не має на меті руйнування тюремної субкультури, а, радше, толерує і навіть використовує останню. Так, ієрархічність відносин у спільноті ув'язнених використовуються адміністрацією з метою оптимізації контролю та підтримання соціального порядку в установах. І в цьому є сенс. Дезорганізована маса правопорушників є значно менш

керованою і більш небезпечною (і для самих ув'язнених, і для адміністрації), ніж організована, нехай за правилами тюремної субкультури, спільнота зі своїми очільниками, представниками, визначеними групами.

Явище, якому присвячена ця розвідка, – прізонізація масової свідомості – екстерналізація тюремної субкультури, її вихід за межі ареалу конституювання і органічного функціонування. Помилкою було б обмежувати коло агентів такої деформації масової свідомості самою лише тюремною спільнотою та носіями її цінностей і норми поведінки, які перебувають на свободі. Більше того, ці агенти, хоч і генерують аналізоване явище, втім, відіграють незначну роль у його поширенні. На значно більшу увагу заслуговують, так би мовити, "могутні світу цього" – в конкретному випадку – правоохоронна, судова та пенітенціарна системи,² а також засоби медіа. Потужні державні структури (правоохоронна, судова та пенітенціарна системи) та недержавні виробники символічного продукту – кіно- та аудіо- продукції. Безсумнівно є негативна роль у формуванні світогляду молоді такого піджанру шансону, як "блатняк", чи телесеріалів, що героїзують представників злочинного світу, чи, навіть, правоохоронців, які за стилем поведінки та лінгвістичною компетентністю є носіями тої самої тюремної субкультури. Вони є значно ефективнішими популяризаторами тюремної субкультури, ніж ізольовані чи маргіналізовані (після відбуття покарання) та позбавлені багатьох життєвих шансів автентичні носії тюремної субкультури.

Розмежуємо "сфери відповідальності" названих агентів. Силовий інституційний вузол суспільства, який включає, зокрема, правоохоронні, судові та пенітенціарні інституції, має на меті підтримку правопорядку і, ширше, соціального порядку. "Збої" у діяльності цієї системи можуть призводити до протилежних від бажаних наслідків. Зосередимося лише на одному із очевидних збоїв системи – зловживанні репресивною функцією, на яке беззаперечно вказують данні порівняльних досліджень.

За коефіцієнтом ув'язнених (336 осіб на 100 тисяч населення) Україна у 2012 р. випереджала усі держави Європейського Союзу та більшість держав СНД. Впродовж минулого десятиліття простежувалася позитивна тенденція до зменшення кількості ув'язнених в Україні, проте вже у 2010 році кількість в'язнів зросла і ця тенденція зберігається і надалі. Водночас, загальний рівень злочинності в Україні (в 2009 р. – усього 935 на 100 тис. жителів) нижчий за всі держави ЄС [9, 2011]. Подібною є ситуація з окремими видами злочинів (такими, як зґвалтування, розбій, крадіжка), крім навмисного вбивства. Слідство та встановлення винного у скоєнні злочину в сучасній Україні залишається вкрай асиметричним процесом, зважаючи на відсутність змагальності сторін захисту і звинувачення та фактичній тісній співпраці органів прокуратури та правоохоронних органів. Відсоток виправдальних вироків, винесених українськими судами у кримінальних справах, є надзвичайно низьким: до 1% вироків у кримінальних справах, у той час як у країнах Євросоюзу – у десятки разів вище (див. табл. 1).

Наведені данні свідчать про надмірну репресивність української судової системи і про викривлення у діяльності правоохоронної системи. Наслідки такого викривлення – численні, а з огляду на предмет нашої розвідки вони полягають у тому, що невинуватим високе число наших співгромадян у результаті судових розглядів, позбавлених змагальності, зазнають надмірно репресивних санкцій та потрапляють у тюрми, у той час як могли б відбутися альтернативними методами покарання. Особливої уваги заслуговують українські СІЗО, які є перенаселеними, а умови перебування у яких є критичними чи, навіть, екстремальними, а відтак і інтенсивність залучення до тюремної субкультури осіб, які ще не визнані судом винними у скоєнні злочину, є значною.

Таблиця 1.

Відсоток виправданих у результаті розгляду кримінальних справ в українських судах

Рік		1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Результати розглядів кримінальних справ українськими судами	Виправдано осіб	820	901	756	829	908	797	950	884	774
	% від числа засуджених	0,76	0,78	0,49	0,47	0,43	0,33	0,37	0,38	0,35
	Виправдано осіб	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
	% від числа засуджених	755	нема дан.	539	524	592	898	910	нема дан.	560
		0,33		0,28	0,26	0,26	0,46	0,52		0,33

Таким чином, викривлення інституцій підтримки правопорядку має наслідком відчуження населення від надмірно репресивних державних органів та високі показники тюремного населення. Подолання цих викривлень – справа системних заходів, економічних ресурсів і політичної волі до їх

² Про незапланований дисфункційний та девіантогенний вплив агентів соціального контролю і правоохоронних органів, зокрема, дивися працю американського дослідника "Парадокси соціального контролю" [11, 1981].

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

здійснення. Кроками до пом'якшення ситуації, на думку Я. Гілінського, могли б стати: декриміналізація (скасування кримінальної відповідальності) злочинів, які не є високонебезпечними для суспільства; позбавлення волі як міра покарання повинна застосовуватися лише до осіб, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, при широкому використанні інших заходів покарання, не пов'язаних з позбавленням волі за інші злочини; терміни позбавлення волі, що призначаються судами, повинні бути значно скорочені; повинні бути "олюднені" умови відбування покарання в пенітенціарних установах [3].

Проте, існують й інші ретранслятори прізонізації. Найпотужнішими з них є засоби масової інформації, котрі не лише інформують аудиторію про норми і традиції кримінального середовища, а й героїзують чи, принаймні, естетизують його представників (чого варте реаліті-шоу "Джентельмени на дачі", яке впродовж довго часу транслювалося одним із загальнонаціональних каналів). Кримінальна субкультура проникає і в такі культурні продукти, як художні фільми, серіали, пісні і навіть рінгтони мобільних телефонів [7, с. 38]. ЗМІ повідомляють про окремі випадки, коли носіями та ретрансляторами тюремної субкультури виступають навіть високопосадовці і, що найважливіше, такі випадки не викликають широкого суспільного збурення.

Якими є наслідки цих потужних інституційних та соціокультурних впливів? Виявити їх у загальносуспільному масштабі – справа майбутніх досліджень, а у межах цієї розвідки зупинимося на локальному прикладі та з'ясуємо ступінь прізонізованості свідомості учнів старших класів середніх шкіл Львова та взаємозв'язок цього явища із схильністю старшокласників до насильства³.

У межах дослідження "Прізонізованість свідомості старшокласників Львова та їхня схильність до насильства" за принципом одноступеневої випадкової вибірки було відібрано та опитано 264 особи (учні 9-х, 10-х та 11-х класів) у шести школах міста⁴. Фактично було опитано близько половини змінного складу старших класів у цих школах.

Було з'ясовано, що близько 10 відсотків старшокласників знає багато слів та словосполучень із тюремного жаргону, а що понад 35 відсотків знають окремі слова та словосполучення тюремного жаргону. Близько 55 відсотків опитаних повідомили, що не знають таких слів та словосполучень. 26% старшокласників повідомили, що використовують у щоденному спілкуванні слова та словосполучення із тюремного жаргону. 73% не роблять цього.

З метою підвищення надійності отриманих даних та їх зручної презентації було сконструйовано два інтегровані показники: інтегрований показник прізонізованості та інтегрований показник схильності до насильства (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Інтегровані показники деформацій свідомості старшокласників

Інтегровані показники деформацій свідомості старшокласників	Індикатори, що увійшли до складу інтегрованих показників	Ступінь цілісності інтегрованого показника (показник α -Кронбаха)
Інтегрований показник прізонізованості	- Тюремні закони та цінності є прийнятними для використання на волі; - Більшість тих, хто побував в тюрмі заслуговують на повагу; - Тюрма - це школа життя.	0,7
Інтегрований показник схильності до насильства	Чи вважаєте Ви прийнятним застосувати насильство для здійснення власних бажань?... застосувати насильство до людини у відповідь на образи? ... відповісти насильством на насильство з боку іншої людини?	0,796

Було виявлено, що між двома інтегрованими показниками наявний досить сильний кореляційний зв'язок ($r=0,328$). На підставі двох інтегрованих показників (показника прізонізованості та схильності до насильства) респонденти були віднесені до двох кластерів. У одному із них опинилися ті, хто є більш схильним до насильства та має вищий ступінь прізонізованості (у цьому кластері опинилось 59 осіб), а у іншому – ті, хто менш схильні до насильства та мають нижчий ступінь прізонізованості (204 особи).

³ Зазначимо, що у Львівській області виявляються загальнонаціональні тенденції. Так, у 2011 році за даними прес-служби прокуратури львівської області уперше за останніх 5 років значно зросла підліткова злочинність [5].

⁴ Дослідження було проведене М. Федевич – студенткою кафедри історії та теорії соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Таблиця 3.

Розподіл середніх значень відповідей на питання дослідження за кластерами, утвореними відповідно до ступеня прізонізованості та схильності до насильства⁵.

№ кластеру та значення приналежності до нього	Як Ви ставитеся до стилю музики шансон? ⁶	Які Ваші середні бали за минулий семестр? ⁷	Як часто Ви займаєтесь наступним ⁸ :				
			Вживання алкоголю	Паління	Використання нецензурних слів	Бійки з ін. учнями	Бійки за межами школи
Кластер 1: Низький рівень прізонізованості та схильності до насильства (n=204)	3,76	2,02	2,46	2,79	2,20	2,71	2,74
Кластер 2: Високий рівень прізонізованості та схильності до насильства (n=59)	3,28	1,77	2,10	2,32	1,74	2,12	2,14

Як бачимо, результати пілотного дослідження продемонстрували наявність чіткої закономірності: деформації свідомості підлітків та пов'язані з ними негативні соціальні явища утворюють єдиний "патогенний комплекс". Захоплення тюремною субкультурою, естетизація кримінального світу засобами шансону (такого його відгалуження, як "блатняк") йдуть поруч із схильністю підлітків до насильства, практиками тютюнопаління, вживання алкоголю, конфліктів з однолітками та низькою навчальною успішністю. Безумовною є необхідність сталого та масштабного моніторингу стану масової свідомості населення (молоді, зокрема) на предмет динаміки суспільно небезпечних деформацій. Наслідки таких досліджень не повинні залишатися виключно у межах "Академії". Такі структури, як, наприклад, Експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі (яка досі функціонує, хоч за адміністративною реформою 2010 року мала призупинити свою діяльність) могла б нарешті звернути увагу на естетизацію тюремного світу та героїзацію його персонажів, яка "виливається" на телеглядачів та радіослухачів різного віку у будь-який час доби. Далеко не в останню чергу справа стосується і "законодавців" стилю спілкування у сучасному українському суспільстві – представників бізнесової та владної еліти, адже і у першому, і у другому середовищі (які є тісно пов'язаними) дуже органічно прижилися тюремна лексика і, очевидно, відповідні моделі поведінки.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Абрамкин В. Тюремная субкультура / В. Абрамкин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.prison-visit.org/wp-content/docs/V_Abramkin_Tyuremn_subkultura.pdf 2. Актуальні проблеми права та правоохоронної діяльності: збірник наукових праць за 2010 рік / за заг. ред. д.ю.н., проф., М.І. Іншина. – Харків : НікаНова, 2011. – 344 с. 3. Гишинский Я. Призонизация по-российски / Я. Гишинский. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/oz/2003/2/gilin.html> 4. Денисов С. Рецидивна злочинність молоді: інтегративна перспектива аналізу С. Денисов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия "Юридические науки". Том 23 (62). – 2010. – № 1. – С.272-277. 5. На Львівщині вперше за 5 років намітилося зростання підліткової злочинності. – [Цит. 2011, 4 березня]. – Доступний з: <http://zik.com.ua/ua/news/2011/03/03/275401> 6. Огляд даних про стан здійснення правосуддя http://court.gov.ua/sudova_statystyka 7. Преснякова Л. Скромное обояние криминала против тщетных усилий тюрьмы / Л. Преснякова // Социальная реальность. – 2006. – №1. – С. 38-50. 8. Телефанко Б. Стан і тенденції рецидивної злочинності в Україні / Б. Телефанко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jurlugansk.ucoz.org/publ/21-1-0-146> 9. Тимчук О. Коефіцієнт ув'язнених у державах світу: порівняльно-правовий аналіз / О. Тимчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.worlddocuments.org/docs/index-899.html> 10. Zimbardo P. The power and pathology of imprisonment. Congressional Record. (Serial No. 15, 1971-10-25). Hearings before Subcommittee No. 3, of the Committee on the Judiciary, House of Representatives, Ninety-Second Congress, First Session on Corrections, Part II, Prisons, Prison Reform and Prisoner's Rights: California. 1971. Washington, DC: U.S. Government Printing Office // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prisonexp.org/pdf/congress.pdf> 11. Marx G. Ironies of Social Control: Authorities as Contributors to Deviance Through Escalation, Nonenforcement, and Covert Facilitation / G. Marx // Social Problems. 1981 (28) – Pp. 221-246.

⁵ Статистична значимість різниць відповідей респондентів, що належать до різних кластерів, є високою у відповідях на всі наведенні питання (менше 0,01).

⁶ Респондентам було запропоновано відповісти, обираючи одну із наступних альтернатив: "1" - дуже позитивно, "2" - радше позитивно, ніж негативно, "3" - важко сказати, позитивно чи негативно, "4" - радше негативно, ніж позитивно, "5" - зовсім негативно.

⁷ Респондентам було запропоновано відповісти, обираючи одну із наступних альтернатив: "1" - від 10 до 12 балів, "2" - від 7 до 9 балів, "3" - 6 балів та менше.

⁸ Респондентам було запропоновано відповісти, обираючи одну із наступних альтернатив: "1" - часто, "2" - рідко, "3" - ніколи.

УДК [316.74:37] : 316.66 – 056.26

ВПЛИВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Фудорова Олена Миколаївна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Херсонського державного університету

У статті викладено теоретико-методологічні основи соціологічного вивчення соціального статусу осіб з обмеженими можливостями. Визначено чинники, складові соціального статусу осіб з обмеженими можливостями. Показано, що освітньо-професійний статус є визначальним в системі статусів осіб з обмеженими можливостями. Здійснено теоретичне вивчення трьох моделей, які описують систему відносин "суспільство – особи з обмеженими можливостями": модель опіки - модель соціальної ексклюзії – модель соціальної інклюзії. Розкрито місце та роль інклюзивної університетської освіти у формуванні та підвищенні соціального статусу осіб з обмеженими можливостями. Виявлено університетські засоби, які сприяють інтеграції осіб з обмеженими можливостями в сучасний соціум. На підставі аналізу результатів проведеного автором дослідження визначено механізми та чинники, що обумовлюють процес отримання якісної інклюзивної університетської освіти особами з обмеженими можливостями в умовах сучасного університетського комплексу.

Ключові слова: соціальний статус особистості, соціальний статус осіб з обмеженими можливостями, освітньо-професійний статус, вища освіта, університетська освіта, соціальна ексклюзія, соціальна інклюзія, інклюзивна університетська освіта.

В статье изложены теоретико-методологические основы изучения социального статуса, социального статуса лиц с ограниченными возможностями. Определены факторы, составляющие социального статуса лиц с ограниченными возможностями, которые автор разбивает на экзогенные и эндогенные. Показано, что образовательно-профессиональный статус является определяющим в системе статусов. Осуществлено теоретическое изучение трёх моделей, описывающих систему отношений "общество – лица с ограниченными возможностями": модель опеки – модель социальной эксклюзии – модель социальной инклюзии. Автором предложен перечень институциональных условий реализации права лиц с ограниченными возможностями на университетское образование и уточнена концепция университетского образования лиц с ограниченными возможностями. Доказано, что наиболее благоприятной для интеграции данной социальной группы в общество является Модель университетского образования на принципах инклюзии.

Ключевые слова: социальный статус личности, социальный статус лиц с ограниченными возможностями, образовательно-профессиональный статус, высшее образование, университетское образование, социальная эксклюзия, социальная инклюзия, инклюзивное университетское образование.

Theoretical-methodological basis of sociological study of social status of disabled person are considered in the paper. Factors and components of social status of disabled people are defined. The author distinguishes exogenous and endogenous factors. It is shown that educational-professional status of disabled people is a key and backbone in disabled person status system. Theoretical review of three models describing the system of relationships "society-disabled people": guardianship model - model of social exclusion – model of social inclusion. The author suggests the list of institutional circumstances of realization of disabled people's right on university education. The concept of university education of disabled people is defined. It is proved that the model which is the most favourable and promoting integration of this social group into the society is the model of university education based on principals of inclusion.

Keywords: social status of individual, social status of disabled persons, educational-professional status, university education, social exclusion, social inclusion, inclusive university education.

Актуальність проблеми соціального статусу осіб з обмеженими можливостями визначається потужним процесом гуманізації суспільних відносин як у розвинених країнах світу, так і в Україні. Створення оптимальних умов для успішної соціальної інтеграції осіб з обмеженими можливостями

відноситься до числа важливих соціальних задач. Так, у вересні 2008 р. Україна підписала Міжнародну Конвенцію ООН про права осіб з обмеженими можливостями, підтвердивши тим самим орієнтацію українського суспільства на інтеграцію зазначеної соціальної групи в суспільство (в т. ч. й через реалізацію їх права на університетську освіту).

Проблема освітньо-професійного становлення осіб з обмеженими можливостями має соціальне, економічне, політичне та морально-етичне значення. Її розв'язання дозволить змінити становище цієї соціальної групи в суспільстві; вплинути на те, щоб фізичний статус "інвалід" не визначав усі інші. Тим паче, що на сьогоднішній день в рамках спільного руху по формулюванню і захисту прав людини за кордоном термін "інвалід" практично не вживається, поняття "глухий", "сліпий" замінюються термінами "людина з ослабленим зором, слухом" і т. д. В Україні все частіше поряд з поняттям "інвалідність" застосовуються такі поняття, як "обмеження можливостей", "нетиповий стан здоров'я", "особливі потреби", але особи з особливими потребами все ще вважаються низькоресурсними, а їх статусний потенціал обмежений переважно фізичним статусом.

Досвід розвинених країн світу свідчить, що вища освіта є універсальним та гнучким соціальним інститутом, який спроможний впливати на зміну соціального статусу осіб з обмеженими можливостями. Особливо це стосується університетів, які є унікальними сучасними освітніми комплексами в системі вищої освіти і роль яких в соціальній інтеграції осіб з обмеженими можливостями до цього часу недостатньо вивчена (на противагу ролі спеціалізованих вищих навчальних закладів для осіб з фізичними вадами здоров'я та функціональними обмеженнями, які монополюють цю роль у минулому).

У зарубіжній соціології приділяється значна увага вивченню загальних питань проблеми обмеження можливостей (І. Гофман, М. Прістлі, Р. Скотч, Т. Тінклін, П. Хіггінс, Д. Холл, Т. Шекспір). Розгляд інвалідності як соціологічної категорії, яка визначається особливим соціальним статусом людей з обмеженими можливостями, знайшов відображення в працях російських учених І. Дворянчикової, Т. Добровольської, Ю. Мануйлової, Е. Наберушкіної, Н. Шабаліної, Н. Шапкіної, О. Ярьскої-Смірної та ін.

У соціології теорія статусів розроблялась у межах різних теоретико-методологічних підходів, однак базовими залишаються положення М. Вебера, П. Сорокіна, Г. Зімеля. Значні доробки мають також представники функціоналістської теорії (Р. Мертон, Т. Парсонс, Ф. Бейтс та ін.), теорії ролей (Р. Лінтон). У межах цих теорій сформульовано поняття "соціальний статус", виявлено його основні характеристики та показники. Проблематика інвалідності та особливості формування соціального статусу інвалідів знаходиться у центрі уваги переважно зарубіжних вчених (Г. Ленські, У. Джеймс, У. Бронфенбреннер, Дж. Г. Мід, Г. Блумер та ін.) і є менш дослідженою вітчизняними соціологами.

Концептуально важливими для дослідження є соціокультурна теорія нетиповості, розроблена О. Ярьскою-Смірною щодо феноменології сприйняття інвалідності, практик соціального виключення, а також праці Е. Наберушкіної, які присвячені стратифікаційному аналізу інвалідності.

В Україні інтерес науковців до питань інтеграції індивіда в соціум через механізми університетської освіти стрімко зростає. У вітчизняній соціології освіти її різні аспекти представлені в працях В. Андрущенко, В. Астахової, В. Бакірова, Л. Герасіної, О. Навроцького, Б. Нагорного, В. Чепак, Ю. Чернецького, І. Шеремет, (соціальні проблеми вищої освіти); І. Гавриленка, М. Лукашевича, Л. Хижняк (діяльність освітніх організацій); В. Паніотто, О. Скідіна (освітнє діагностування, моделювання, прогнозне проектування, інноваційна діяльність щодо реформування та стабілізації системи освіти у перехідній період); Є. Головахи, О. Балакіревої, С. Макеєва, Л. Сокурянської (роль системи освіти у професійному самовизначенні молоді) та ін. Соціалізації студентів з обмеженими можливостями засобами університетської освіти присвячені роботи таких вчених, як Ю. Бардашевський, Г. Бурова, С. Глоба, А. Капська, Л. Міщик, М. Євтух, О. Глушман, О. Дікова-Фаворська, О. Карпенко, Г. Лактіонова, Г. Мошковська, Г. Мулярчук, П. Плотніков, С. Савченко, О. Сокольникова, С. Харченко, С. Шашенко, В. Щеклодкін та ін. Однак до цього часу відсутній комплексний соціологічний аналіз даної проблеми, який би дозволив визначити напрями і концептуальні засади залучення осіб з обмеженими можливостями до вищої освіти з метою підвищення їх соціального статусу.

Метою даної статті є визначення напрямків і механізмів впливу вищої освіти на формування соціального статусу осіб з обмеженими можливостями в сучасному українському суспільстві¹.

¹ Висновки та рекомендації, представлені в даній статті, базуються на результатах соціологічного дослідження "Університетська освіта та особи з обмеженими можливостями в сучасній Україні", яке було проведено автором у грудні 2009 року – березні 2011 року. В рамках дослідження опитано 4 групи експертів із зазначеної проблеми: 1) здорові студенти; 2) викладачі вузів України; 3) особи з обмеженими можливостями; 4) експерти, які виступають в якості роботодавців. У дослідженні взяли участь викладачі та студенти (в тому числі й студенти з обмеженими можливостями) таких вузів України: Харківський інститут бізнесу та менеджменту,

Пошук оптимальних шляхів соціальної інтеграції осіб з обмеженими можливостями потребує цілісного осмислення та обґрунтування механізмів формування та розвитку соціального статусу цієї групи [1]. Соціальний статус особистості складається із сукупності економічного, політичного та професійного статусу. Сучасне розуміння соціального статусу полягає в тому, що "соціальний статус особистості" є сукупністю трьох складових: 1) економічного статусу (отримується незалежно від освіти, але завдяки місцю, яке займає цей статус в економічній системі розподілу праці); 2) політичного статусу (приналежність до певних політичних асоціацій); 3) професійного статусу (будь-який статус, для отримання якого необхідно пройти тривале або короткотривале навчання) [2, 3]. Слід відзначити, що характерним для сучасного українського суспільства є відсутність прямого зв'язку між такими факторами, як економічний статус та професійний статус. Професійний статус визначає головний статус особистості в суспільстві.

Для визначення ролі соціального статусу осіб з обмеженими можливостями в процесі інтеграції в соціум, нами проведено порівняльний аналіз концепції інвалідності за традиційною та інноваційною парадигмами [4, 5]. Концепція інвалідності за традиційною парадигмою сприяє закріпленню низького соціального статусу осіб з обмеженими можливостями, підсилюючи при цьому стереотипи щодо їхньої несаможиттєвості, ізолюючи цих осіб в спеціалізовані установи. А це прямиий шлях до соціальної ексклюзії. Посттрадиційна парадигма інвалідності звертає увагу не на "фізичні недоліки" людей з обмеженими, а на способи взаємодії між особою з обмеженими можливостями та суспільством (соціальна інклюзія).

Еволюцію наукових підходів до соціального статусу осіб з обмеженими можливостями автором визначено як перехід від моделей (інвалідності) опіки, соціальної ексклюзії до моделі соціальної інклюзії. При цьому вирішальним чинником формування соціального статусу осіб з обмеженими можливостями першої та другої моделі був фізичний статус "інвалід", а в рамках моделі соціальної інклюзії системоутворюючим є освітньо-професійний статус. Чинники, які впливають на формування соціального статусу осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні, ми умовно поділили на екзогенні та ендогенні.

Наразі відбувається підвищення рівня активності та самостійності осіб з обмеженими можливостями у вирішенні питань самоорганізації, інституціоналізації свого та суміжних полів діяльності, регламентації та контролю діяльності; формування іміджу, механізмів зовнішньої кооперації. Координація один з одним з метою створення загальних благ для усіх представників зазначеної соціальної групи розширить можливості їх участі в розробці та прийнятті законодавчих ініціатив; в залученні фінансових засобів; в регулюванні та контролі програм реформ розвитку комерційних та некомерційних структур, в т. ч. й тих, які стосуються вищої школи.

Отримання університетської освіти особами з обмеженими можливостями може розвиватися за двома сценаріями [6]. Перший передбачає навчання особи з обмеженими можливостями в спеціалізованому вищому закладі для осіб з обмеженими можливостями, що в свою чергу, відображає наявність в нашій державі та суспільстві другої моделі системи відносин "суспільство – особи з обмеженими можливостями" - соціальної ексклюзії. За другим сценарієм навчання осіб з обмеженими можливостями має відбуватися в звичайному університеті, але облаштованому під їх потреби (модель соціальної інклюзії). Такий підхід вимагає втілення на нормативно-правовому рівні, що передбачає юридичну кваліфікацію вузу загального призначення, в якому навчаються інваліди, саме в якості реабілітаційно-освітньої інституціональної структури, тобто закріплення за таким вузом статусу закладу, який здійснює реабілітаційно-освітні послуги. При цьому і сам термін "реабілітаційно-освітня послуга" повинен отримати юридичне трактування та фіксування у відповідних нормативно-правових документах. Юридичне оформлення статусу вузу масового типу, що здійснює навчання студентів з особливими потребами, стимулювало б інклюзивні процеси у сфері вищої освіти та дозволило би усунути існуючі протиріччя правового положення самих цих студентів.

Право осіб з обмеженими можливостями на вищу освіту в рамках моделі опіки реалізовується через створення спеціалізованих вищих навчальних закладів. Їх недоліком є те, що освітнє середовище для студентів з обмеженими можливостями є штучно створеними, чого немає в реальному житті, що гальмує процеси адаптації та інтеграції даної соціальної групи в суспільство. Обмеженість соціальної інтеграції осіб з обмеженими можливостями через такі навчальні заклади пов'язана з такими аспектами:

- відсутність досвіду спілкування зі здоровими студентами в повсякденних практиках, навичок конкуренції зі здоровими студентами, що не дає можливості формувати навички конкуренції зі здоровими студентами;

- набуття освіти в умовах особливого ставлення до студентів з особливими потребами як до людей з інвалідністю, що закріплювало в останніх комплекси "нетипової" людини;
- звичка жити та навчатися в штучно створеному відносно замкнутому просторі, облаштованому під особливі потреби, в майбутньому знижує рівень адаптованості в реальному житті, де існують труднощі для людей з обмеженими можливостями;
- хоча під кожен фізичну обмеженість існує законодавчо затверджений перелік спеціальностей, за якими особи з обмеженими можливостями можуть навчатися, спеціалізовані вищі навчальні заклади із-за їх обмеженої ресурсної бази, як правило, не можуть надати якісні освітні послуги;
- стигматизація таких навчальних закладів та їх випускників в очах роботодавців, громадськості, що може стати бар'єром на шляху працевлаштування в престижні організації, установи.

Спеціалізовані вищі навчальні заклади виконали свою функцію соціальної адаптації осіб з обмеженими можливостями. Вони не в змозі вийти за межі моделі "опіки", яка наразі не відповідає сучасним потребам як осіб з обмеженими можливостями, так і суспільства знань. Перехід від моделей опіки до моделі соціальної інклюзії спричинив появу в практиках соціальної інтеграції осіб з обмеженими можливостями гібридних форм, в яких поєднуються окремі елементи моделі опіки та моделі соціальної інклюзії. В руслі цієї тенденції трансформуються спеціалізовані вищі навчальні заклади для осіб з обмеженими можливостями. Частина з них залишається вузько спеціалізованими та призначається для осіб з окремими фізичними вадами.

Для реалізації нової моделі соціальної інклюзії найбільш пристосованими є сучасні університетські освітні комплекси, до переваг яких можна віднести такі: а) концентрація ресурсів, які дозволяють створити умови для взаємодії здорової частини студентства та осіб з обмеженими можливостями; б) особи з обмеженими можливостями за умов навчання за принципами інклюзії уникають стигматизації в очах як роботодавців, так і здорової частини навчального процесу.

Головними перевагами інклюзивної вищої освіти особами з обмеженими можливостями є: розуміння суспільством проблем інвалідності; впевненість в собі (формування власного соціального статусу); спілкування зі звичайними здоровими студентами на одному рівні; виховання небайдужості та розуміння у студентів без інвалідності; адаптація і інтеграція в суспільство; отримання повноцінної освіти.

Доступність інклюзивної вищої освіти для людей з обмеженими можливостями здоров'я, широкого вибору спеціальностей та професій, а також умов та форм навчання – це показник соціального розвитку суспільства, характеру соціальної політики по відношенню до інвалідів, а також показник демократичності та відкритості інституту вищої освіти. Якісна університетська освіта для осіб з обмеженими можливостями – це синтетичний показник, який складається з двох компонентів. З одного боку, якість освіти відображає результат діяльності вузу (готовність/неготовність навчати осіб з обмеженими можливостями); з іншого – результат особистісно-активної діяльності людини з обмеженими можливостями.

Доступність системи вищої освіти гарантована особам з обмеженими можливостями законодавчо. Але реалізація даного принципу в житті далека від реальності. Способи реалізації доступності вищої освіти для зазначеної соціальної групи відрізняються від вузу до вузу. Слід констатувати, що поки що політика вищої освіти осіб з обмеженими можливостями орієнтується на інвалідів як на соціальну меншість.

Особа з обмеженими можливостями, що прагне інтегруватися в суспільство через інститут вищої освіти, проходить шлях боротьби із власною безпомічністю та суспільними стереотипами. Ця боротьба символізує рух потенційних можливостей людини з інвалідністю (Я-потенційне) від маргінальності (Я-маргінальне) до повноцінності (Я-повноцінне), що в сукупності складає Я-концепцію інваліда. На таку боротьбу здатен лише той, хто прагне жити і сподівається на життєвий успіх.

Не лише здорові студенти мають навчатися розуміти інвалідів і ставитися до них як до рівних, прагнути співпрацювати з ними, але й інвалідам потрібно долати відчуття уособлення, неповноцінності, відмінності від інших, оволодіти мистецтвом спілкування, передусім, зі здоровими людьми

Викладачі сучасного українського вузу щодня стикаються із проблемою неготовності працювати в "змішаній" групі. Однак вони готові до додаткового навчання з метою отримання необхідних вмій та навичок для успішної комунікації із "особливою" соціальною групою.

Домінуючим ставленням до осіб з обмеженими можливостями залишаються співчуття чи жаль, які свідчать про сприймання осіб з обмеженими можливостями на основі їх фізичних вад, обмежених можливостей. На наявність жалю при оцінці особи з обмеженими можливостями впливає певний сформований стереотип сприймання, який в своїй основі ґрунтується на підкресленні фізичних обмежень та вад, що є вирішальним утворенням даного стереотипу і визначає емоційну оцінку стереотипізованого суб'єкта, відповідно до якої формуються певні етаноли поведінки відносно цих суб'єктів. але слід зазначити, що не всі представники даної соціальної групи потребують цього жалю та співчуття. Дослідження показало, що існують досить активні та високоорганізовані особистості з обмеженими

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

можливостями, які, не дивлячись на свої фізичні вади, досягають поставлених цілей, зокрема, навчаються у звичайних вузах, успішно працевлаштовуються.

В рамках даного дослідження виявлено *стильові характеристики студентів з обмеженими можливостями* і з'ясовано, що серед потенційних студентів вузів виокремлюються дві типологічно протилежні групи – активні та пасивні. Ті студенти, які проявляють високий рівень самоорганізованості та активності і досягають поставленої мети, "статусно збагачуючись" через отримання університетської освіти, відбувається розширення їх соціальних контактів, підвищується рівень самооцінки тощо. Тож можна стверджувати, що *соціальний статус осіб з обмеженими можливостями* – це їх специфічна соціальна позиція, яка визначається фізичними обмеженнями і особливими стильовими характеристиками, вибір яких залежить власне від самих інвалідів.

Законодавство по відношенню до осіб з обмеженими можливостями орієнтоване на виконання загальноприйнятих міжнародних стандартів (в т. ч. й на отримання особами з обмеженими можливостями інклюзивної університетської освіти). Однак система вищої освіти не має ефективних організаційних, матеріальних, інформаційно-технічних, соціальних, психолого-педагогічних механізмів, які б забезпечували доступність і якість освіти для осіб з обмеженими можливостями.

Нами запропоновано перелік інституційних засад [7] реалізації права осіб з обмеженими можливостями на університетську освіту та окреслено концепції університетської освіти осіб з обмеженими можливостями, серед яких найбільш сприятливою для інтеграції даної соціальної групи в суспільство є Модель університетської освіти за принципами інклюзії.

Вища освіта України все ще не виконує роль інтегратора студентів з обмеженими можливостями в освітнє "поле інтеграції" (університет). Доступність вищої освіти для усіх категорій населення не забезпечується як об'єктивних причин (практика архітектурної та соціально-психологічної "готовності" вузів, існування соціальних стереотипів щодо осіб з обмеженими можливостями тощо), так і суб'єктивних чинників реалізації інклюзивних принципів (низька активність самих осіб з обмеженими можливостями, занижена самооцінка тощо). Особи з обмеженими можливостями є специфічною соціальною групою в нашій країні. По-перше, залишається домінування фізичного статусу "інвалід" в системі статусів особистості з обмеженими можливостями, а по-друге – домінування соціальних стереотипів щодо осіб з обмеженими можливостями, які характеризують представників зазначеної соціальної групи як "нетипових", інакших, хворих, неповноцінних. Це, в свою чергу, призводить до неадекватного сприйняття осіб з обмеженими можливостями як рівноправних учасників в системі університетської освіти.

Соціальний статус осіб з обмеженими можливостями значною мірою визначає толерантне ставлення до них з боку здорових студентів, викладачів, роботодавців. При цьому важливо засобами мас-медіа висвітлювати життєві успіхи окремих осіб з обмеженими можливостями; популяризувати позитивний досвід роботи університетів у наданні освітніх послуг особам з обмеженими можливостями.

Основними факторами життєвого успіху для осіб з обмеженими можливостями є, по-перше, вища освіта як поле для встановлення соціальних контактів; по-друге, праця, як важливий чинник їх матеріального забезпечення [8, 9].

В Україні спостерігається підвищення рівня активності та самостійності осіб з обмеженими можливостями. Але їм необхідно підвищувати рівень самоорганізації. Координація один з одним з метою створення загальних благ (в тому числі й у сфері вищої освіти) для усіх представників зазначеної соціальної груп, розширює можливості їх інтеграції у сучасне суспільство і підвищення соціального статусу.

Фізичний статус "інвалід", який домінував у минулі роки, визначає відповідний стиль життя осіб з обмеженими можливостями, який спрямований на задоволення індивідуальних фізичних потреб. За умов домінування соціально-професійного статусу особи з обмеженими можливостями, обравши відповідний стиль життя (університетська освіта як один з видів повсякденної практики), самостійно впливають на формування свого соціального статусу, при цьому витісняючи фізичний статус "інвалід".

Аналіз досвіду різних країн, концепцій навчання осіб з обмеженими можливостями та результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати: необхідно розрізняти ідеальну модель інклюзивної університетської освіти та український "гібрид" інклюзивної університетської освіти. Основними складовими першої моделі є: 1) безбар'єрне архітектурно-інформаційне середовище; 2) необхідність спеціальної соціально-психологічної підготовки здорової частини навчального процесу (викладачі, здорові студенти, адміністрація вузу); 3) додаткова навчально-методична підготовка викладачів вузу для роботи у "змішаних" групах; 4) соціально-психологічна готовність осіб з обмеженими можливостями для навчання за принципами інклюзії.

Особливостями другої моделі – українського "гібриду" інклюзивної університетської освіти є: 1) низький рівень архітектурно-інформаційної готовності українських вузів; 2) високий рівень самоорганізації з боку таких соціальних груп, як викладачі та здорові студенти, навколо проблем, які виникають під час навчання та роботи у "змішаних" групах; 3) низький рівень централізованої навчально-

методичної підготовки викладачів вузу (викладачі самостійно вирішують поточні питання інклюзивної освіти переважно за рахунок самоосвіти); 4) високий рівень активності та самоорганізації з боку осіб з обмеженими можливостями, що дозволяє долати психологічні, архітектурно-просторові, інформаційно-технічні перешкоди в процесі навчання та працевлаштування; 5) відсутність централізованого контролю за виконанням інклюзивних принципів навчання в сучасному університеті.

Результати проведеного дослідження дозволили розробити критерії, за якими можна вимірювати вплив університетської освіти на підвищення соціального статусу осіб з обмеженими можливостями:

1) освітній потенціал (покращення можливостей працевлаштування осіб з обмеженими можливостями за рахунок підвищення їх освітнього потенціалу);

2) розширення сфер життєдіяльності (завдяки отриманню університетської освіти відбувається набуття освітньо-професійного статусу, що, в свою чергу, дозволяє вплинути на зміну політичного, економічного, територіального, релігійного статусів тощо);

3) якість життя (у вузькому значенні, це можливість змінити лише економічні характеристики: дохід – вартість життя – споживання; у широкому розумінні – це задоволеність власним життям з погляду різних потреб та проблем: освіта, умови праці та відпочинку, соціальна забезпеченість, забезпечення прав, розширення соціальних контактів, суб'єктивні відчуття спокою та стабільності);

4) стильові характеристики життя (стиль життя студентів з обмеженими можливостями наближається до стильових практик здорових студентів протягом навчання в вузі та після його закінчення – в період працевлаштування).

Структура інклюзивного комплексу університетської освіти потребує дієвої та гнучкої системи управління, ефективної організації навчального процесу. Проведена автором концептуалізація підвищення соціального статусу осіб з обмеженими можливостями за допомогою університетської освіти дозволяє: а) уточнити задачі університету в напрямку надання освітніх послуг особам з обмеженими можливостями; б) удосконалити зміст та структуру послуг, які може надавати університет, враховуючи індивідуальні фізичні обмеження студентів; в) аргументувати доцільність створення в університеті Департаменту для студентів з особливими потребами, метою якого є, по-перше, задоволення освітніх та особисто-побутових потреб студентів з різними фізичними вадами; по-друге, виховання у здорової частини навчального процесу толерантного ставлення до представників зазначеної соціальної групи.

Новітні інформаційні технології відкривають нові можливості для отримання людьми з інвалідністю (особливими потребами) вищої освіти. Тим самим може бути використано потенціал осіб з обмеженими можливостями в сучасному українському суспільстві, в якому відбувається стабільне скорочення працездатного населення.

Наявність у вищому навчальному закладі необхідних умов для надання освітніх послуг особам з обмеженими можливостями, на наш погляд, має стати однією з умов надання йому ліцензії на проведення освітньої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Фудорова О. М. Інтеграція осіб з обмеженими можливостями в соціум через механізми університетської освіти / О. М. Фудорова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2009. – № 844. – С. 269-273. 2. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. М. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 85–106. 3. Ярская-Смирнова Е. Р. Социальное конструирование инвалидности / Е. Ярская-Смирнова // Социологические исследования. – 1999. – № 4. – С. 38-44. 4. Ярская-Смирнова Е. Р. Социокультурный анализ нетипичности / Е. Р. Ярская-Смирнова. – Саратов : СГТУ, 1997. – 97 с. 5. Тарасенко Е. Социальная политика в области инвалидности: культурный анализ и поиск оптимальной концепции для России / Тарасенко Е. // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т. 2. – №1. – С. 7-28. 6. Фудорова О. М. Доступність університетської освіти особам з обмеженими можливостями в сучасній Україні / О. М. Фудорова. // Наукове онлайн-видання "Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства" / гол. ред. Л. Г. Сокурянська. – Харків – 2010. – Вип. 1(1). 7. Фудорова О. М. Інформаційні, технологічні, організаційні ресурси реалізації інклюзивних принципів в сучасному університеті / О. М. Фудорова // Молодь в умовах нової соціальної перспективи: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, 24-25 березня 2010 р. – Житомир, 2010. – С. 305–308. 8. О. І. Білько. Життєвий успіх як елемент духовного світу українського студентства: одухотворяючи успіх чи раціоналізуючи духовність? / О. І. Білько, Т. С. Васильєва, О. С. Голюков, О. М. Фудорова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія методи. – 2011. – № 948. – С. 35–46. 9. Фудорова О. М. Роль ЗМІ у висвітленні життєвого успіху осіб з обмеженими можливостями / О. М. Фудорова // Наукове онлайн-видання "Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства" / гол. ред. Л. Г. Сокурянська. – Харків. – 2011. – Вип. 2(2).

